

BIBLIOTHECA INDICA;

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

EDITED BY DR. E. RÖER.

~~~~~  
VOL. III.—Nos. 14, 15, 17, 20, 23, 25.  
~~~~~

सानन्दगिरिकृतटीकशाङ्करभाष्यसम्बलित-
छान्दोग्योपनिषत् १

—
THE CHHANDOGYA UPANISHAD,

WITH THE

COMMENTARY OF SANKARA ACHARYA, AND THE GLOSS OF
ANANDA GIRI.

EDITED BY DR. E. RÖER.

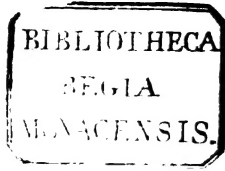
3

~~~~~
CALCUTTA:

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS,
CIRCULAR ROAD.

1850.

A. or. 20 / 3

ॐ परमात्मने नमः ।

हान्दग्योपनिषद्भाष्यं ॥

भा० ॐमित्येतदचरमित्याद्यष्टाध्यायी हान्दग्योपनिषद् ।
तस्याः सङ्क्षेपतोऽर्थजिज्ञासुभ्य ऋजुविवरणमल्पग्रन्थमिद-
मारभ्यते ॥

आनन्दगिरिहस्तटीका ।

आ० ॐ ॥ नमो जन्मादिसम्बन्धबन्धविध्वंसहेतवे ।
हरये परमानन्दवपुषे परमात्मने ॥ १ ॥ .
नमस्त्रय्यन्तसन्दोहसरसीरुहभागवे ।
गुरवे परपक्षौघध्वान्तध्वंसपटीयसे ॥ २ ॥
हन्दीगानामुपनिषद्भेदं व्याचिख्यासुर्भगवान् भाष्यकारश्चिकी-
र्षितग्रन्थपरिसमाप्तिप्रसयपरिपश्विदुरितनिवर्हणसिद्ध्यर्थमोक्षा-
रोच्चारणक्षयं मङ्गलाचरणं सम्पादयन् व्याख्येयस्वरूपं दर्शयति ।
ॐमित्येतदिति ॥ व्याख्यानं सप्रयोजकं प्रतिजानीते । तस्या
इति ॥ ननु शारोरके भूयःसु प्रदेशेषु विस्तरेण व्याख्यात-
त्वादमुष्य भाष्यं किमिति सम्प्रत्यारभ्यतेऽत्राह । सङ्क्षेपत इति ॥
विस्तरेण व्याख्यातत्वेऽपि सङ्क्षेपतो व्याख्यानमस्याः सम्प्रणीयते
विकृतस्य सङ्क्षिप्य ग्रहणे सुग्रहत्वादित्यर्थः ॥ किञ्च । न चेयं
यथा पाठक्रमं व्याख्याता । प्रकृते तु पाठक्रममनेतिक्रम्य व्याख्यायते
तद्युक्तमिदं भाष्यमित्याह । ऋजुविवरणमिति ॥ ऋजु पाठ-
क्रमानुसारि विवरणमर्थरूपटीकरणं प्रकृतोपनिषदो यस्मिन्
भाष्ये तस्येति यावत् ॥ अथ पाठक्रममाश्रित्वापि द्वावड
भाष्यं प्रकीतं तत् किमनेनेत्याशङ्क्याह । अल्पग्रन्थमिति ॥ तथापि

भा० तत्र सम्बन्धः । समस्तं कर्माधिगतं प्राणाम्यादिदेव-
ताविज्ञानसहितमर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्रतिपत्तिकार-
रणं । केवलं च धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकप्रतिपत्तिकारणं ।
स्वभावप्रवृत्तानां च मार्गद्वयपरिभ्रष्टानां कष्टाऽधोग-
तिरुक्ता ॥

भा० विशिष्टाधिकार्यभावे कथमिदमारभ्यते । तत्राह । अर्धजि-
ज्ञासुश्च इति । ये हि मुमुक्षवोऽस्याविवक्षितमर्थं जिज्ञासन्ते
तेभ्यो भाव्यमिदं प्रस्तूयते । तथा च विशिष्टाधिकारिसम्भवे
तदारम्भः सम्भवति । तस्य च प्रकृतोपनिषदर्थपरिज्ञानमवान्त-
रफलं तद्वारा कैवल्यं परमं फलमिति भावः ।

ननु कर्मविधिप्रेषत्वादुपनिषदस्तद्यास्थानेनैव कृतव्याख्या-
नत्वात् पिष्टपिष्टिप्रसङ्गात् कृतं तद्वाक्येभ्योत्पद्यमानं शेषशेषित्वे
प्रमाणाभावाच्चैवमित्यभिप्रेत्य पूर्वोत्तरकाण्डयोर्नियतपूर्वापर-
भावप्रयुक्तं सम्बन्धं प्रतिजानीते । तच्चेति । तस्या व्याख्येयत्वेन
प्रस्तुताया उपनिषदः कर्मकाण्डेन सह सम्बन्धोऽभिधीयत
इत्यर्थः । कोऽसावित्यपेक्षायां तदभिधित्वया कर्मकाण्डार्थमनुव-
दति । समस्तमिति । विहितं प्रतिविद्मश्च कर्म पूर्वस्मिन् काण्डे
प्रतिपन्नमित्यर्थः । तत्र हि विहितं समुचितमसमुचितश्चेति
द्विविधमङ्गीकृत्य समुचितस्य फलमनुवदति । प्राणाग्नादीति ।
प्राणश्चाग्निश्चेत्याद्यधिदेवता तद्विज्ञानं तदुपासनं तेन समुचित-
मभिधेयादि कर्म अर्चिराद्युपलक्षितेन देवयानेन यथा कार्य-
ब्रह्मप्राप्तौ कारणं न तु ब्रह्मप्राप्तौ तस्य गन्तव्यत्वाभावात् कार्य-
स्यैव गन्तव्यताया वादर्थ्यधिकरण्ये राज्ञान्तितत्वात् । तस्मान्न
समुचितं विहितं कर्म परमपुरुषार्थहेतुरित्यर्थः । तस्यैवासमु-
चितस्य फलमाह । केवलश्चेति । विहितस्य गतिमुक्त्वा प्रतिवि-
द्मस्य गतिमाह । स्वभावेति । स्वभावेन शास्त्रापेक्षामन्तरेण
ऽकृतित्वशादेव प्रवृत्ता यथेष्टचेष्टारसिकास्तेषां कर्मज्ञानाभा-
वाद्देवयाने पिष्टयाम्ने च पथ्यनधिष्ठतावामधोगतिस्तिर्यग्-
वस्था क्षुद्रजन्तुकक्षया अपुनरावृत्तिर्दुर्लभा ॥

आ० न चोभयोरपि मार्गयोरन्यतरस्मिन्नपि मार्गे आत्य-
न्तिकीपुरुषार्थसिद्धिरित्यतः कर्मानिरपेक्षमद्वैतात्मविज्ञानं
संसारगतित्रयहेतूपमर्देन वक्तव्यमित्युपनिषदारभ्यते ।

न चाद्वैतात्मविज्ञानादन्वचात्यन्तिकी निःश्रेयसप्राप्तिः ।

आ० वाक्येनान्यतरस्मिन्नेवाधिकृतानां परमपुरुषार्थः सेत्स्यति ।
शुक्लक्षेत्रे गतो ह्येते जगतः शान्ते मते इति स्मृत्या तयोर्नित्यफ-
लप्रतिपत्तेरत आह । न चोभयोरित्यादिना ॥ ननु मार्गद्वय-
मठानां पुरुषार्थाभावेऽपि द्वयोः पयोरन्यतरस्मिन् वा भवि-
ष्यतीति चेत् तत्र न तावद्देवयानपथि निमित्ते निरतिशयपुरु-
षार्थसिद्धिः ॥ इमं मानवमावर्त्तन्नावर्त्तते तेषामिह न पुनराह-
तिरित्यनेमिहेति विशेषज्ञात् एकवा यात्वनाहृत्तिमिति स्मृता-
वनाहृत्तेरेतत्कल्पविषयत्वात् कल्पान्तरेऽप्यनाहृत्तावपि विशेष-
ज्ञानार्थत्वात् । नापि पितृयाज्ञपथि निरतिशयपुरुषार्थसिद्धिः ।
एतमेवाध्वानं पुनर्निवर्त्तते । अन्यथा वर्त्तते पुनरिति चन्द्र-
क्षयकृत्तनावगमात् । तस्मान्न कर्मवशादात्मनिकपुरुषार्थ-
प्राप्तिरित्यर्थः । एवमनूय कर्मफलं फलितं सम्बन्धमाह । इत्यत
इति । उक्तरीत्या कर्मं यतो न निरतिशयपुरुषार्थहेतुरतः ससा-
धनात् कर्मवस्तुत्वाच्च विरक्तस्य निरतिशयपुरुषार्थं काङ्क्ष-
तस्तत्साधनं केवलमात्मध्यानं संसारान्तर्भूतपूर्वोक्तगतित्रयहेतु-
फलं तद्धेतुनिराकरणेन वक्तव्यमित्यभिप्रायेणोपनिषदारभ्यते ।
न हि कर्मानुष्ठानात् पुमर्थो निरतिशयो लभ्यते । तस्य तत्
वधेहेत्वादौ क्षयिष्यफलत्वश्रुतेः । तथा चेश्वरार्थं कबुद्ध्याऽनुष्ठि-
तमुभयकर्मवशादुपजातमुद्भवुद्धेर्विरक्तस्य मुमुक्षोर्नोत्साधनज्ञा-
नार्थोऽयमुपनिषदारम्भ इति हेतुहेतुमद्भावः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥
ननु मोक्षार्थी न प्रवर्त्तत तत्र काम्यनिषिद्धयोर्नित्यनैमित्तिके
कुर्यात् प्रकवायनिर्हीर्षयेति वृद्धैरक्तत्वात् । काम्यनिषिद्धे वर्ज-
नीये नित्यनैमित्तिके च ज्ञात्वा व्यवस्थितस्य मुमुक्षोर्वर्त्तमानदेह-
याते पुनर्देहान्तरयहे हेतुभावाद्नायाससिद्धिज्ञानाहृतेऽपि
मुक्तिरिति कथं तादर्थ्येणोपनिषदारभ्यते तत्राह । न चेति ॥ न

भा० वक्ष्यति हि । अथ येऽन्यथातो विदुरन्वराजानसेचख्य-
लोका भवन्ति । विपर्यये च स खराट् भवतीति ॥

तथा द्वैतविषयानृताभिसन्धस्य बन्धनं तस्करस्येव
तत्रपरशुग्रहणे बन्धदाहभावः संसारदुःखप्राप्तिसेत्युक्त्वा

ष्या० हि त्वदुत्प्रेक्षितो मोक्षोपायो विना प्रमाखं कल्प्यते । न च पौढ-
वेयं वाक्यं मूलप्रमाखमन्तरेण प्रमाखं । न चात्र श्रुतिस्मृती प्रत्य-
क्षादि वा मूलमालोच्यते । सम्भवति च यथावर्षितरचितस्यापि
कर्मशेषवशाद्देहान्तरं न चैकभविष्णुः कर्माश्रयः । तद्य इह रमणी-
यचरणास्ततः शेषेद्येत्वादिश्रुतिस्मृतिविरोधात्तस्मादात्मज्ञानादेव
मुक्तिरिति भावः ॥ अद्वैतात्मज्ञानविधुराखां भेदज्ञानभाजां
कर्मानुष्ठायिनां क्षय्यफलशान्तिरे वाक्यशेषं प्रमाखयति । वक्ष्यति
हीति ॥ अद्वैतात्मोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । ये पुनरनुपासि-
तगुरुवक्तुदुपदेशश्रुत्या यथा मति यथोक्त्वाद्द्वैतादन्यथा द्वैतमेव
तत्त्वं विन्दन्ति ते परतन्माः सन्तो रागादिना कर्मानुतिक्रान्तो
विनाश्रिफलशान्तिनः स्युरिति श्रुत्यर्थः ॥ अद्वैतात्मज्ञानादात्म-
निकपुरुषार्थसिद्धिरित्यत्रापि वाक्यशेषमनुकूलयति । विपर्यये
चेति ॥ चकारात् क्रियापदमनुकूल्यते । स हि विद्वान्विद्यया
निरक्ताऽविद्यादिमलः स्वपरिज्ञानात्त्वयमेव परात्मा भवति ।
भेदप्रतिपत्तिहेतोर्बन्धत्वादित्यर्थः ॥

कर्म्मिणां पुरुषार्थो निरतिशयो न सिद्ध्यति । अद्वैतनिष्ठा-
नान्तु कर्मत्वजतां पुमर्थः सेत्यतीत्यत्र वाक्यशेषस्यं शिङ्गं दर्शयति ।
तथेत्यादिना ॥ द्वैतमेव विषयस्तस्मिन्वाचारम्भमिति श्रुते-
रन्तेऽभिसन्धा यस्याभिसन्धा सत्त्वत्वाभिमानस्तस्य बन्धनं पर-
मानन्दस्याविर्भावहारित्वं । संसारात्मनस्य दुःखस्य प्राप्तिश्च ।
यथा वस्तुतस्तस्करस्य नाहं तस्करोऽस्मीति मिथ्यैवाभिमन्वानस्य
परिशोधनार्थं तत्रपरशोर्यग्रहणे दाहो बन्धनं दुःखप्राप्तिश्च
प्रतीयते । तथैव द्वैताभिनिवेशवतोऽपीति प्रथममुक्त्वा वस्तुतोऽस्त-
स्करस्य पररासोपिततस्करत्वस्य परिश्रुत्सया तत्रपरशुग्रहणे
दाहाद्यभाववद्द्वैताभावोपलक्षिते प्रत्यगात्मनि परमार्थसत्त्वेऽभि-

भा० द्वैतात्मसत्याभिसम्बन्धात्स्वरस्येव तत्रपरग्रहणे बन्ध-
दाहाभावः संसारदुःखनिवृत्तिश्चेति । अतएव न कर्मासह-
भाव्यद्वैतात्मदर्शनं ॥

क्रियाकारकफलभेदोपमर्देन सदेकमेवद्वितीयमात्मै-
वेदं सर्वमित्येवमादिवाक्यजनितस्य बाधकप्रत्ययानुप-
पत्तेः । कर्माविधिप्रत्यय इति चेत् । न । कर्तृभोक्तृस्वभाव-
विज्ञानवतस्तज्जनितकर्माफले रागद्वेषादिदोषवतस्तु कर्मा-
विधानात् । अधिगतसकलवेदार्थस्य कर्माविधानाद्द्वैत-

भा० मानवतो द्वैताच्च व्याकृतचित्तस्यानर्थभ्रंसे निरतिशयानन्दावि-
र्भावश्चेति । यथोक्तांशानुदोषेनाद्ये श्रुतिर्वक्ष्यतीति योजना । केवल-
मात्मज्ञानं कैवल्यहेतुस्तत्सिद्ध्यर्थमुपनिषदारम्भ इति स्वपक्षो
दर्शितः । स्वयूथ्यास्तु कर्मसमुच्चितमात्मज्ञानं मोक्षसाधनं ।
तादर्थ्येनोपनिषदारम्भ इत्याहुः ॥ तां प्रत्याह । अत एवेति । यत्क-
नकं तदनित्यमिति व्याख्यनुग्रहीततया तद्यथेहेत्यादिभ्रुत्वा कर्म-
फलस्यानित्यत्वावगमाद्भ्रुत्वाविदाप्नोति परमित्यादिभ्रुत्वा च ज्ञान-
फलस्य नित्यत्वसिद्धेर्ज्ञानकर्मभोर्विरुद्धफलत्वाध्यवसायाद्द्वैत-
स्यात्मनो दर्शनं नैव कर्मणा सह भावि भवितुमुत्सहते । न हि
विरुद्धयोस्तमःप्रकाशयोः समुच्चयः संकल्प्यते । तत्र समुच्चितज्ञा-
नार्थत्वेनोपनिषदारम्भ इत्यर्थः ॥

क्रियाद्वैतात्मज्ञानं स्वसाध्यसिद्ध्यर्थं कर्मापेक्षते । स्वबाधक-
विधूननार्थं वा । नाद्यः तस्यासाध्यफलत्वादिति मन्वानो द्वितीयं
प्रत्याह । क्रियेति ॥ वाक्यजनितस्याद्वैतात्मज्ञानस्येति शेषः । तस्य
बाधकाभावेन तत्परिहारार्थं सहकार्यपेक्षा नास्तीत्यर्थः ॥
बाधकप्रत्ययाभावस्यासिद्धिमाशङ्कते । कर्मति ॥ तद्विषयो विधि-
प्रत्ययो यजेतेत्यादिविधिजनितः कर्माव्यवहारबोधः । स चात्मनि
कर्तृत्वादिकमाकाङ्क्षकत्वाद्यात्मज्ञानस्य बाधको भवतीत्यर्थः ।
कस्यायं कर्माविधिरक्ष्यते विदुषो वेति विकल्पार्थं प्रत्याह ।

भा० ज्ञानवतोऽपि कर्मेति चेत् । न । कर्माधिकृतविषयस्य कर्त्त-
 भोक्तादिज्ञानस्य स्वाभाविकस्य सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं
 सर्वमित्यनेनोपमर्दितत्वात् । तस्मादविद्यादिदोषवत् एव
 कर्माणि विधीयन्ते । नाद्वैतज्ञानवतः । अत एव हि
 वक्ष्यति । सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति । ब्रह्मसंख्योऽमृतत्व-

आ० नेत्यादिना । कर्त्ताद्याकारं प्रमात्रनिरपेक्षप्रकृतिप्रसूतं मिथ्या-
 ज्ञानं तद्वत्त्वेन मिथ्याज्ञानेन जनितकर्मफलविषयो रागादि-
 दोषरुद्धतस्य कर्म विधीयते । न हि कर्त्ताहमित्यादिमिथ्याधियो
 रागादेश्च भावे कर्म विधातुं शक्यं । यद्यद्भि कुर्वते-अनुसक्तत्वा-
 मस्य चेष्टितमिति स्मृतेः । अतोऽज्ञस्य कर्मविधिपक्षे न तत्प्रत्ययो
 बाधकः प्रायभावादित्यर्थः ॥ द्वितीयं शङ्कते । अधिगतेति ॥
 अधीतस्वाध्यायो हि वैदिके कर्मणि अधिज्ञियते । अध्ययनस्वा-
 र्थावबोधफलमिति मीमांसकमर्थ्यादा । तथा चाध्ययनवतो
 ज्ञातसर्ववेदार्थस्य यजेतेत्यादिना कर्मविधानादात्मज्ञानस्यापि
 कर्माङ्गत्वं गम्यते । न चात्मज्ञानमपवाध्यते । अविरोधादित्यर्थः ।
 न तावदर्थावबोधफलमध्ययनमिति प्रामाणिकमक्षरावाप्तिफलं
 तदिति चाध्येष्टप्रसिद्धं । तत्राध्ययनविधिवशेन नात्मज्ञानस्य
 कर्मविधिसम्बन्धः सम्भवतीति परिहरति । नेति ॥ किञ्च ममेदं
 कर्मेति कर्मण्यैश्वर्यं प्रतिपद्य श्यवस्थितं विषयीकृत्य प्रकृतस्य कर्त्ता-
 द्याकारविज्ञानस्य प्रमात्रापेक्षामन्तरेण स्वभावप्राप्तस्य वाक्यो-
 त्थेन सम्यग्ज्ञानेनापहृतत्वात् कर्मफलविषये रागाद्ययोगात्तत्रिव-
 न्धनस्य कर्मणोऽपि दुरनुष्ठानत्वात्तात्मज्ञस्य कर्मोपपत्तिरित्याह ।
 कर्माधिकृतेति ॥ अद्वैतात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिविरोधित्वे फलि-
 तमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ अज्ञस्य कर्मविधिर्न त्वात्मज्ञस्येतन्न
 श्रुतिं संवादयति । अत एवेति ॥ एते त्रयोऽप्यात्मिणः कर्मा-
 धिकृता इति यावत् । यथा ब्रह्मचारी ऋहस्यो वागप्रस्यस्येत्येते
 कर्मिणस्तथा ब्रह्मविदपि कर्मी चेन्न पृथक् क्रियेत । पृथक्कर-
 ताच्च न तस्य कर्मविधिरिति मत्वोक्तं । ब्रह्मसंख्य इति ॥ यदि

भा० मेतीति । तत्रैतस्मिन्नद्वैतविद्याप्रकरणेऽभ्युदयसाधनान्यु-
पासनान्युच्यन्ते । कैवल्यसन्निहृष्टफलानि चाद्वैतादीष-
द्विद्वतब्रह्मविषयाणि मनोमयप्रारीर इत्यादीनि कर्मा-
समृद्धिफलानि च कर्माङ्गसम्बन्धीनि । रहस्यसामान्यान्म-
नोवृत्तिसामान्याश्च ॥ यथाऽद्वैतज्ञानं मनोवृत्तिमात्रं
तथान्यान्युपासनानि मनोवृत्तिरूपाणीत्यस्ति हि सामान्यं ।
कस्मैद्वैतज्ञानस्योपासनानाञ्च विशेषः । उच्यते । स्वाभा-
विकस्यात्मन्यक्रियेऽध्यारोपितस्य कर्मादिकारकक्रिया-
फलभेदविज्ञानस्य निवर्तकमद्वैतविज्ञानं । रज्जादाविव

षा० समुच्चयासम्भवात् कैवल्यमेवात्मज्ञानं कैवल्यसाधनमिति तदर्थे-
नोपनिषदारभ्यते । इत्थं किमिच्छस्यामुपनिषदि त्रिविधान्युपास-
नान्युपन्यस्यन्ते तत्राह । तत्रैति । उक्तरोत्वोपनिषदारम्भे सतीति
वाचत् । स बो वायुं दिग्वां वत्सं वेदन् पुरेदं रोदतीत्यादी-
न्यभ्युदयफलानि उपासनानि । कैवल्येन सन्निहृष्टफलत्वं नाम
क्रममुक्तिफलत्वं । अद्वैताभिध्मपचादीषद्विद्वतं समुच्यं ब्रह्म ।
कर्मासमृद्धिफलानि कर्माङ्गगततिशयफलान्युद्गीचाद्युपासना-
नीत्यर्थः ।

आत्मविद्याप्रकरणे त्रिविधोपासनोपन्यासे हेतुमाह । रह-
स्येति । उपनिषत्पदवेदनीयत्वस्यात्मविद्यायामुपासनेषु चावि-
शेषादिबन्धः । तत्रैव हेतुत्तरमुद्गाय विभज्यते । मनोवृत्तीत्वा-
दिना । आत्मज्ञानस्योपासनानां च बधोक्तं सामान्यमिच्छते
चेत्तर्हि फलतोऽपि विशेषो न स्यादिति मन्वानः शङ्कते । कस्म-
र्हीति । फलतो विशेषं दर्शयन्नुत्तरमाह । उच्यत इति ॥ तत्र
प्रथममात्मज्ञानस्योपासनाभ्यो विशेषमादर्शयति । स्वाभाविक-
स्येति । प्रत्यमात्मनि क्रियाकारकफलविभागविकले कूटस्ये
स्वाभावश्रद्धिताविद्याज्ञतमध्यारोपितं कर्माद्याकारविज्ञानं ।
तस्याद्वितीयत्वादिकस्यबाधितानसाधात्मज्ञानं निवर्तकं । यथा

भा० सर्पाद्यधारेपलक्षणज्ञानस्य रज्जादिस्वरूपनिश्चयः प्रका-
 ग्रनिमित्तः । उपासनं तु यथाशास्त्रसमर्पितं किञ्चिदा-
 लम्बनमुपादाय तस्मिन् समानचित्तवृत्तिसन्तानलक्षणं ।
 तद्विलक्षणप्रत्ययानन्तरितमिति विशेषः । तान्येतान्युपा-
 सनानि सत्त्वशुद्धिकरत्वेन वस्तुतत्त्वावभासकत्वादद्वैतज्ञा-
 नोपकारकास्थालम्बनविषयत्वात् सुखसाध्यानि चेति पूर्व-
 मुपन्यस्यन्ते ॥ तत्र कर्माभ्यासस्य दृढीकृतत्वात्कर्म्मपरि-

ष्या० रज्जादावधिक्षाने सर्पादिसमारोपरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य प्रका-
 शादिकारणप्रसूतो रज्जाद्यधिक्षानस्वरूपनिश्चयो निवर्तकस्तथे-
 त्थर्थः । सम्यक्तुपासनागमद्वैतज्ञानादिश्रेष्ठं दर्शयति । उपासनं
 त्विति ॥ शास्त्रं मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि किञ्चिदालम्बनं मनः-
 प्रभृति विवक्षितं । समानजातीयप्रत्ययसन्तानकरत्वं विशिष्ट्य
 विशिष्ट्य ध्यायिनेऽपि सिध्यतीत्याशङ्क्य विश्रिनष्टि । तद्वि-
 क्षयेति ॥

आत्मज्ञानस्योपासनानां च अवान्तरविशेषमुपसंहरति ।
 इति विशेष इति ॥ ननु विद्याप्रकरणे यथोक्तोपासनानामुपदे-
 शसम्भवेऽपि विद्यैव प्राधान्यात्प्राथम्येनोच्यतामुपासनानि पुनर-
 प्रधानत्वात्पश्चात्तेन वाच्यानीत्याशङ्क्याह । तानीति ॥ उपासनाना-
 मीश्वरार्पणबुद्धानुष्ठितनित्यादिकर्म्मवृत्तिसुद्धिद्वारा ज्ञान-
 कारकत्वात् । कार्याश्च कारणस्य प्राथम्यप्रसिद्धेः साकारवस्तु-
 विषयत्वेन सुसाध्यत्वाच्च । मन्दानां सहसा तेषु प्रवृत्त्युपपत्तेरा-
 दावुपदेशः सम्भवतीत्यर्थः ॥ तथापि बद्धविधेयुपासनेषु किमि-
 त्त्वङ्गावबद्धमेवोपासनं प्रथममुच्यते तत्राह । तत्रेति ॥ प्राकृते
 पुरुषे कर्म्मभ्यासस्यानादिवासनया दृढीकृतत्वादभ्यस्ततत्तत्क-
 र्म्मत्यागेनातत्सम्बन्धिनि श्वेवोपासने चेतसः समर्पणं दुःखं
 कर्त्तुमित्त्वङ्गावबद्धमेव तावदुपासनमुच्यते । एवमादावुक्त्वा पुन-
 रुपासनान्तराणि क्रमेण वक्तव्यानीत्यर्थः । काण्डद्वयस्य नियत-

उ० ॐमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ॥

भा० त्यागेनोपासन एव दुःखं चेतःममर्पणं कर्त्तुमिति कर्त्माङ्ग-
विषयमेव तावदादावुपासनमुपन्यस्यते ॥

ॐमित्येतदक्षरमुपासीत । ॐमित्येतदक्षरं । परमा-
त्मनोऽभिधानं नेदिष्ठं । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स
प्रसीदति प्रियनामग्रहण इव लोकः । तदिहेति परं प्रयु-
क्तमभिधायकत्वाद्भावितं शब्दस्वरूपमात्रे प्रतीयते ।
तथाचार्थादिवत्परस्यात्मनः प्रतीकं सम्पद्यते ॥

षा० पौष्पापर्य्यप्रयुक्तसम्बन्धमुपनिषत्तात्पर्य्यञ्चोक्त्वा प्रत्यक्षरं व्याख्यातु-
कामः प्रतीकमादत्ते । ॐमित्येतदक्षरमिति ॥

तत्र प्रथममोङ्कारस्याभिधायकत्वपक्षमेवावकम्बते । परमा-
त्मन इति ॥ अभिधानान्तरेभ्यो विघ्नेवं दर्शयति । नेदिष्ठमिति ॥
निकटतममतिग्रयेन प्रियमिति यावत् । ॐकारस्य नेदिष्ठत्वत्वं
समर्थावति । तस्मिन्निति ॥ ॐकारस्यान्यत्र परमात्मनामत्वेऽपि
प्रकृते किं विवक्षितमित्याशङ्क्याह । तदिहेति ॥ प्रकृते हि
वाक्ये तदोमिति पदमिति शब्दशिरस्कं प्रयुक्तमिति शब्दसाम-
र्थ्यादेव वाचकत्वाद्भावितं । शब्दस्वरूपमात्रमुपास्यं गन्धते ।
यत्र हीति परः प्रयोगो न तत्राभिधेयविवक्षास्ति यथा गौरि-
त्वयमाहेति । तथा चात्रेति परत्वादेर्कारस्य स्वरूपमात्रमुपास्यं
विवक्षितमित्यर्थः ॥ तस्योपास्यत्वार्थं श्रेष्ठं साधयति । तथा चेति ॥
इति परप्रयोगवशादभिधायकत्वाभावे सत्यर्थाशब्दितप्रति-
मायां भगवत्प्रतीकत्ववदेर्कारस्यापि परमात्मप्रतीकत्वेन
श्रेष्ठत्वादुपास्यत्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ तदीयं श्रेष्ठं सप्रमात्यकं
निगमयति ।

भा० एवं नामत्वेन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं
 श्रेष्ठमिति सर्व्ववेदान्तेष्ववगतं । जपकर्मास्वाध्यायाद्यन्तेषु
 ब्रह्मः प्रयोगात्प्रसिद्धमस्य श्रेष्ठ्यं । अतस्तदेतदक्षरं वर्णा-
 त्मकमुद्गीयभक्त्यवयवत्वादुद्गीयब्रह्मवाच्यमुपासीत । कर्मा-
 न्नावयवभूते ॐकारे परमात्मप्रतीके दृढामेकाग्र्यलक्षणां
 मतिं यन्तनुयात् ॥

आ० एवमिति ॥ सर्व्ववेदान्तेष्वेतदात्मनं श्रेष्ठमेतदात्मनं परमि-
 त्वादिषु । किञ्च नान्यस्य श्रेष्ठ्यं समर्थनीयं प्रसिद्धत्वादित्याह ।
 जपेति ॥ गायत्र्यादिजपे यच्चादौ कर्मणि स्वाध्यायस्यादावन्ते
 चोच्चारस्य प्रयोगो दृश्यते ॥ तस्मादोमित्युदाहृत्य यच्चदानतपः-
 क्रियाः । प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनां । ब्राह्मणः
 प्रथमं कुर्यादादावन्ते च सर्व्वदा । स्वव्यनोक्तं पूर्वं परस्ताच्च
 विधीयन्त इति स्मृतेः । शोभिति ब्राह्मणः प्रवक्ष्यन्नाहेत्यादि
 श्रुतेश्चेत्यर्थः । शोभित्वात्पर्यं भागो व्याख्यातः । सम्बन्धेनदक्षर-
 मित्यस्यार्थमाह । अत इति । श्रेष्ठत्वमुपास्यत्पार्थम्यमनुकल्प्यते ।
 व्याप्तेश्च समञ्जसमिति न्यायेन विशेषणस्यार्थवत्त्वमभिप्रेत्य
 कृद्विद्योगमुपहरतीति न्यायेनाक्षरशब्दस्य प्रकारबन्धमनुकृत्य
 प्रसिद्धमर्थमाह । वर्णात्मकमिति ॥ ग्रामो दग्धः पटो दग्ध
 इतिवदेकदेशे समुदायविषयं पदं प्रकृतमित्याह । उद्गीथेति ।
 उपासतिं विभजते । कर्मेति ॥ उद्गीथावयवत्वाद्योच्चारणे तच्छब्द-
 प्रवृत्तिरित्युक्तत्वादनन्तरवाक्यमक्षित्त्वरमित्याशङ्क्य श्रुत्युक्तो
 योऽस्मद्भक्तो हेतुस्तेन स्फुटीक्रियते ततश्चोत्पृथ्यास्माभिर्दर्शित
 इत्यभिप्रेत्याह ।

उ० ओमित्युद्गायति तस्योपव्याख्यानं ॥ १ ॥
एषां भूतानां पृथिवी रसो पृथिव्या आपो रसः॥

भा० स्वयमेव श्रुतिरोंकारस्योद्गीथशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह ।
ओमिति ह्युद्गायति । ओमित्यारभ्य हि यस्मादुद्गायति
अत उद्गीथ ओंकार इत्यर्थः । तस्याक्षरस्योपव्याख्यानमेव-
मुपासनमेवं विभूत्येवं फलमित्यादिकथनमुपव्याख्यानं ।
प्रवर्त्तत इति वाक्यशेषः ।

एषां चराचराणां भूतानां पृथिवी रसो गतिः परा-
यणमवष्टम्भः । पृथिव्या आपो रसोऽप्युद्गीता च प्रोता च

आ० स्वयमेवेति । ओमित्येतदक्षरमित्युपासनेत्यपत्तिविधिबन्तः ।
सम्प्रति गुणं विवक्षुर्मात्मान्तरमादाय व्याचष्टे । तस्येति ॥ एवमु-
पासनमिति ॥ रसतमत्वमाप्तिः सम्प्रतिरित्येवंगुणकमुपासनं यस्या-
क्षरस्य तत्तथेत्यर्थः । एवं विभूतीति परमपराङ्मः । तेनेयं त्रयीविद्या
वर्त्तत इत्याद्या विभूतिः स्तुतिर्यस्य तत्तथेति यावत् ॥ एवं फल-
मित्यापयिता च वै कामानामित्यादिफलं यस्योपास्यसाक्षा-
त्कारस्य तत्तथोक्तमित्यर्थः ॥ गोदोहनवदाश्रित्य विधानादधि-
कृताधिकारमिदमुपासनं तथापि पृथगेव । पृथग्द्व्यप्रतिबन्धः
यच्चमिति न्यायेन फलवत्फलं याजमानमुद्गातुर्यजमानेन कर्म्मार्थं
श्रीतत्सात्कार्यस्योपासनस्यापि यजमानस्य स्वामिनः फलमिति
वचनमादिशब्दार्थः । वाक्यस्य साकाङ्क्षत्वेनानर्थक्यं वारयति ।
प्रवर्त्तत इति ॥

तदेवोपव्याख्यानमनुवर्षयन्नेंकारस्य रसतमत्वं गुणं विधातुं
पातनिकां करोति । एवामिति ॥ गतिरित्युत्पत्तिकारणत्वं परा-
यणमिति स्थितिहेतुत्वमवष्टम्भ इति प्रणयनिदानत्वमुच्यत
इति भेदः । वैपरीत्येन वामूनि पदानि नेयानि । अेषां पृथि-

उ० अपामोषधयो रस ओषधीनां पुरुषो रसः पुरुषस्य
वायसो वाच ऋयसऋचः साम रसः साम् उद्गीथो
रसः ॥ २ ॥ स एष रसानां रसतमः परमः

भा० पृथिव्यतस्ता रसः पृथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्यरि-
णामत्वादोषधीनां । तासां पुरुषो रसोऽप्यपरिणामत्वात्पुरु-
षस्य । तस्यापि पुरुषस्य वायसः । पुरुषावयवानां हि वाक्
सारिष्ठा । अतो वाक्पुरुषस्य रस उच्यते । तस्या अपि वाचः
ऋयसः सारतरा । ऋचः साम रसः सारतरं । तस्यापि
साम् उद्गीथः प्रकृतत्वादेकारः सारतरः । एवं स एष
उद्गीथास्य ऌकारो भूतादीनामुक्तरोत्तररसानामति-

भा० वीरसत्वं साधयति । अक्षु हीति । अस्यार्थस्य अत्यन्तरप्रसिद्धिं
द्योतयितुं हिशब्दः । ओषधीनामयः प्रति कारकत्वाभावात् कथं
तत्र रसशब्दस्तत्राह । अप्यरिणामत्वादिति । कारकपरतया
पूर्वत्र व्याख्यातोऽपि रसशब्दे गोरस इतिवदुत्तरत्र कार्यपर-
तया व्याख्येय इत्यर्थः । कथमोषधीनां पुरुषो रसः । न हि ताभि-
रसौ क्रियते तत्राह । अमेति ॥ पुरुषरसत्वं वाचः समर्थयते ।
पुरुषेति ॥ वाग्निहीनं प्रति पुरुषान्तरं निन्दन्ति अतो वाचः
सारतमत्वं प्रसिद्धमिति हिशब्दार्थः । तस्याः सारिष्ठत्व-
प्रसिद्धिरतःशब्दार्थः ॥ वाग्निर्वर्त्यत्वाद्दृक्प्रसत्त्वमित्यभिप्रेत्याह ।
सारतरेति ॥ ऋचः सक्राशादपि तदृढं साम गीयमानं वक्तु-
श्रोत्रोःसुखकरमिति मत्वाह । सारतरमिति ॥ उद्गीथशब्दश्चाव-
यवे प्रकरणाग्नियमयति । प्रकृतत्वादिति ॥ न हि सामानोद्भूतं
फलाय भवतीति मन्वानोद्भूते । सारतर इति ॥

यदर्थं पृथिव्यादीनां रसत्वमुक्तं तदिदानीं दर्शयति । एव-
मिति ॥ रसतमत्वगुणकमोद्धारमपास्यत्वार्थं विशेषणाभ्यामधि-

भा० परार्थोऽष्टमो यदुद्गीथः ॥ ३ ॥ कतमा कतम-
कृतमत्कृतमत्साम कतमः कतम उद्गीथ इति

भा० अथेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात् परार्थः अर्द्धं
स्नानं परञ्च तदर्द्धञ्च तदर्हतीति परार्थः परमात्मस्या-
नार्थः। परमात्मवदुपास्यत्वादित्यभिप्रायः। अष्टमः पृथिव्या-
दिरससङ्ख्यायां यदुद्गीथो य उद्गीथः। वाच अथस इत्युक्तं।
कतमा सा अक् कतमत्तत्साम कतमो वा स उद्गीथः
कतमा कतमेति वीष्णादरार्थः। ननु वा बहूनां जाति-

ष्या० करोमि । रस इति ॥ तस्य परमात्मस्थानयोग्यत्वं समर्धयते।
परमात्मवदिति ॥ यथा परमात्मा स्वरूपत्वेनानुसन्धीयते तथा-
स्यापि तदात्मनानुसन्धेयत्वादिष्णुबुद्धान्मनार्हप्रतिमावदयमपि
परमात्मबुद्धान्मनयोग्यो भवतीत्यर्थः। ॐकारात्पराची रसो
नास्तीति तदीयरसतमत्वरूपुटोकरत्नार्थं परिगणना। स्वतः सिद्धम-
कृतमत्वमनुवदति। अष्टम इति। ननु भूतान्यारभ्य नवमत्वे प्रती-
यमाने अथमोकारस्याकृतत्वं प्रतिपाद्यते तत्राह। पृथिव्या-
दीति। स एव इत्युक्तं व्यक्तीकर्तुं यदुद्गीथ इत्येतद्वाच्ये। य
उद्गीथ इति। पूर्व्ववदुद्गीथशब्दोऽवयवपरो नेतव्यः। अथ
गुणान्तरविधानार्थं प्रश्नमवतारयन्मृतमनुवदति। वाच इति।
अथः साम रसः साम उद्गीथो रस इति चोक्तमिति प्रकृत्यं।
इदानीन्मत्तजातिं जिज्ञासमानः पृच्छति। कतमेति। वीष्णा-
चर्यं प्रश्ने तत्तज्जातिज्ञाने अजातिरेकं दर्शयितुमित्याह। कतमा
कतमेति। प्रश्नत्रयमाक्षिपति। ननु वेति। अनेकजात्यवधि-
ज्ञानां मध्ये यदैकस्या जातेनिर्द्धारणार्थः परिप्रश्नो भवति तदा
तस्मिन्विषये विकल्पेन इतमचप्रत्ययः स्याद्यथा बहूनां कठादीनां
मध्ये कठजातिनिर्द्धारणं कतमे कठा इति प्रश्नो दृश्यते तथा-
न्वत्वापीति सूत्रार्थः। बहूनामेकस्यानिर्द्धारणे इतमञ्चिज्ञानेऽपि

उ० विमृष्टं भवति ॥ ४ ॥ वागेवर्कप्राणः साम

भा० परिप्रश्ने उतमच् । न ह्यत्र ऋगजातिबहुलं कथं उतमच् प्रत्ययः । नैष दोषो जातौ परिप्रश्नो जातिपरिप्रश्न इत्येतस्मिन् विग्रहे जातावृग्यक्तीनां बहुत्वोपपत्तेः । न तु जातेः परिप्रश्न इति विगृह्यते ।

ननु जातेः परिप्रश्न इत्यस्मिन्विग्रहे कतमः कठ इत्याद्युदाहरणमुपपन्नं जातौ परिप्रश्न इत्यत्र तु न युज्यते । तत्रापि कठादिजातावेव व्यक्तिबहुत्वाभिप्रायेण परिप्रश्न इत्यदोषः । यदि जातेः परिप्रश्नः स्यात् कतमा कतमा

भा० प्रकृते प्रश्नत्रये चानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ अत्रेत्यध्यापकाध्येष्टव्यवहारभूमिबद्धा । ऋगजातियद्गणं सामजातेबद्धीयजातेखोपकक्ष्यं । तद्बहुत्वाभावेऽपि किन्नः क्षिद्यते तत्राह । कथमिति ॥ ऋगादिजातयो यदि भूयस्यः स्युस्तदा तासां मध्ये कतमा ऋगजातिः कतमा सामजातिर्वा कतमा बोद्धीयजातिरत्र विवक्षितेति प्रश्नो युज्यते । न चास्ति तत्र जातिबहुत्वं प्रमाणाभावादतोऽनुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः । प्रश्नानुपपत्तिं दूषयति । नैष दोष इति ॥ बहुनां तत्तज्जात्यवच्छिन्नानां सन्निधाने जातौ सत्यां व्यक्तिबहुत्वसम्भवात्तदन्यतमनिर्धारणार्थं परिप्रश्ने विक्षेपेन उतमजिति सूत्रार्थाङ्गीकारादृगादिजातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्कतमा तद्व्यक्तिर्वाच ऋयस इत्यादौ विवक्षितेति प्रश्नपर्यवसानादुपपन्नं प्रश्नत्रयमित्यर्थः ॥ यत्तु वियहान्तरं गृहीत्वा प्रश्नानुपपत्तिरित्युक्तं तत्राह । न त्विति ॥

तत्र चानुपपत्तिं यदि जातेरित्यत्र व्यक्तीकरिष्यति । अस्मदिष्टवियहापरियहे वृत्तिकारीयमुदाहरणं विबध्यते ॥ कठशब्दस्य व्यक्तिविशेषत्वाभावादिति शङ्कते । नन्विति ॥ उदाहरणेऽपि सत्यां कठजातौ तद्व्यक्तिबाहुल्यात्तदन्यतमनिर्धारणाभि-

उ०

अमित्येतदक्षरमुद्गीथः

भा० अगित्यादौ उपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यं स्याद्विमृष्टं भवति विमर्शः कृतो भवति । विमर्शं हि कृते मति प्रतिवचनोक्तिरूपपञ्चा वागेवर्कप्राणः सामेति ।

वाग्घोरेकत्वेऽपि नाष्टमत्वव्याघातः । पूर्वस्माद्वाक्यान्तरत्वादाग्निगुणसिद्धये अमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति वाक्

भा० प्रायेण परिप्रश्ने इतमजित्यङ्गीकारान्न परोक्तोदाहरणविरोधोऽस्मिन् पक्षेऽस्तीति परिहरति । तथापीति । ननु विधापि वियहोपपत्तौ किमिति त्वदिष्टो वियहो नियम्यते तत्राह । यदीति । त्वदिष्टवियहपरियहश्चेदगादिजातेरेकत्वात् प्रत्येकं बहुतायोगाद्वा बहुनामित्यादिसूत्रेण कतमकृतमत्सामेत्युदाहरणं न सिद्धेत । तथा च तत्सिद्धर्थं एयक् सूत्रविधानं प्रसज्येत । न हि वैदिकमुदाहरणं प्रमत्तगीतमिव ह्यतुं शक्यं तस्माद्गादि-
व्यक्तिरेवाप्यप्रयुक्तेत्यर्थः । किमिति यद्योक्तरोत्या विमृश्यते । विवक्षितव्यगादिसूत्रपमेवादायुपन्यस्यतां साधवादित्याशङ्क्याह । विमर्शं हीति । शिष्यभूतया श्रुत्या चोदिते सैवाचार्य्यभूता परिहरति । वागेवेति । नन्वाद्ये प्रतिवचने वाग्घोरेकत्वा-
वन्नमात् अकारस्य रसतमवाक्योपदिष्टमष्टमत्वं व्याह्रन्तेत्या-
शङ्क्याह । वाग्घोरिति ।

अथमुनारसतमत्ववाक्यादिदं प्रश्नप्रतिवचनरूपं वाक्यं भिद्य-
तेऽयं पुध्किन्वाभावात् तत्राह । आतीति । पूर्वं हि वाक्यमो-
ङ्कारस्य रसतमत्वं विदधाति । इदम् तस्यैवाग्निगुणं विधत्ते ।
तथा च तादृशविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यान्तरत्वादेतदाक्यवशाद-
ष्टमत्वभावेऽपि पूर्ववाक्यादोङ्कारस्याष्टमत्वमविरुद्धमित्यर्थः ।
तथापि अथमगादिजातोये एष्टे वागेवर्गित्यादिप्रतिवचनमु-
चितं । तदाश्लिषिशेषवचनमेव प्रश्नानुसारीत्याशङ्क्याह । वाक्-
प्राणाविति । वाग्घो योनिस्तन्निर्वर्त्तकत्वात् । प्राणाश्च सामो
हेतुर्बलेन हि जीतिवत्याद्यते । तथा च वागेवेत्यादिना चार्य्यका-

उ० तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणञ्चर्कं च
साम च ॥ ५ ॥

भा० प्राणवृक्सामयोगी इति वागेवर्कं प्राणः सामेत्युच्यते ।
यथाक्रममृक्सामयोन्योर्वाक्प्राणयोर्ग्रहणे हि सर्व्वसा-
मृचां सर्व्वेषाञ्च सामामवरोधः कृतः स्यात् । सर्व्वर्क्षा-
मावरोधे चर्कसामसाध्यानां च सर्व्वकर्षणामवरोधः कृतः
स्यात् । तदवरोधे च सर्व्वे कामा अवहङ्गाः स्युः ।
ओमित्येतदक्षरमुद्गीथ इति भक्त्याग्रहणा निवर्त्तते ।
तद्वैतदिति मिथुनं निर्दिश्यते । किन्तन्मिथुनमित्याह
यद्वाक् च प्राणस्य सर्व्वर्क्सामकारणभूतौ मिथुनं

भा० रजयोदभेदोपदेशादृष्णात्रं साममात्रं वा तत्तत्कारणात्मकं प्रती-
यते न पूर्व्वत्रापि व्यक्त्तिरविवक्षिता । प्रत्यप्रतिवचनयोरेकार्थ-
त्वात् । न चैवमृगादिजातेरेकत्वात् उतमन्प्रत्ययानुपपत्तिस्त-
त्तज्जात्यवच्छिन्नानामृक्सामोद्गीथानां सन्निधादृगादिजातेरेकस्या
निर्धारणार्थं परिप्रन्ने तत्प्रयोगसम्भवादृगादिषु प्रत्येकं भेदविव-
क्षया षष्ठीसमासे द्रव्यसमुक्तं । तत्र प्रत्येकमेकत्वमुपेतोक्तरीत्या
षष्ठीसमासे तु न किञ्चिद्बुध्यतीति भावः । ऋगात्मिकाया वाचः
सामात्मकस्य प्राणस्य ग्रहणे फलितं दर्शयन्मुक्तमेव व्यक्तीकरोति ।
यथा क्रममिति ।

ऋक्साममात्रावरोधेऽपि किं सिद्धतीत्याशङ्काह । सर्व्वेति ॥
तथापि किं स्यादिति चेत्तदाह । सर्व्वे कामा इति ॥ उक्तप्रक्रि-
यया सर्व्वकामावामिहेतुरोद्गीथो विवक्षितामिगुञ्जकः सिद्धती-
त्यर्थः । ङ्गीथे प्रतिवचने तात्पर्य्यमाह । ओमित्येतदिति ॥
अत्रापि पूर्व्ववज्जातिमृहीतौ तद्व्यक्त्तित्वेन भक्तिरेवोक्तेति शङ्कां
निरसितुमोमित्येतदक्षरमिति विशेषणं । तथा चोद्गीथस्यदवयवो
विशेषज्ञात् प्रकरणाच्चेत्यर्थः । पारम्पर्य्येण वाक्प्राणयोः सर्व्वका-

उ० तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्क्षरे सःसृज्यते

भा० षक् च साम चेति षक्सामकारणौ षक्सामशब्दोक्ता-
वित्यर्थः । ननु खतन्त्रं षक् च साम च मिथुनं ।
अन्यथा हि वाक् च प्राणस्येत्येकमिथुनमृक्क्षाम चापरं
मिथुनमिति द्वे मिथुने स्थातां । तथा च तदेतन्मिथुनमि-
त्येकवचननिर्देशोऽनुपपन्नः स्यात् । तस्माद्दृक्क्षामयोर्वोर्वा-
क्प्राणयोरेव मिथुनत्वं ॥

तदेतदेवंक्षणं मिथुनमोमित्येतस्मिन्क्षरे संसृज्यते ।
एवं सर्वकामावाप्तिगुणविशिष्टं मिथुनमोकारे संसृष्टं विद्यत
इत्योकारस्य सर्वकामावाप्तिगुणवत्त्वं प्रसिद्धं । वाङ्मयत्वमो-

षा० मसम्बन्धादुद्गोचस्यापि तथाभूतवागादिसम्बन्धादस्ति सर्व-
कामसम्बन्ध इत्युक्तः । इदानीमोङ्कारस्य वाक्प्राणद्वारा सर्वका-
मसम्बन्धे हेत्वन्तरमाह । तदा इति । तदेतत्पदयोरुच्चारविव-
बलं ज्ञावत्त्वं वक्ष्यमाख्यवियथं दर्शयति । मिथुनमिति । वैशब्दे
मिथुनप्रसिद्धार्थः । वाक् च प्राणश्चेति यदुभयमुपलभ्यते तदेत-
न्मिथुनमिति योजनमङ्गीकृत्य वाक्यार्थमाह । सर्वकंसामेति ।
वाक्प्राणयोर्षक्सामकारकत्वमुत्तरवाक्येन स्पष्टयति । षक्
चेति । यथा वाक्प्राणौ मिथुनमेवमृक्क्षामे च स्थातन्त्रेव
मिथुनं निर्देशसामान्यादित्वाशङ्काह । नन्विति । विपक्षे दोष-
माह । अन्यथेति । इत्येव मिथुनद्वयमिति चेन्नेत्याह । तथा
चेति । ननु मिथुनयोरनुगतं मिथुनत्वमादायैकवचनमुपपत्स्यते
चेन्नेत्याह । तस्मादिति ।

उपक्रमभङ्गात् खतन्त्रं मिथुनद्वयमस्तीत्यर्थः । भवतु वाक्प्रा-
णाख्यमृक्क्षामात्मकं वाक्प्राणरूपं । ओङ्कारमिथुनयोः संसर्गे किं
फलतीत्याह । एवमिति । कथा पुनर्विधया मिथुनेन संसृष्टत्व-
मन्तरस्य खेत्स्यति तत्राह । वाङ्मयत्वमिति । यत्तु सर्वकामा-

उ० यदा वै मिथुनो समागच्छत आपयतो वै ता-
वन्योन्यस्य कामं ॥ ६ ॥

आपयिता ह वै कामानां भवति य एतदेवं

भा० कारस्य प्राणनिष्पाद्यत्वञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य
कामापयित्वत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा लोके
मिथुनौ मिथुनावयवौ स्त्रीपुमांसौ यदा समागच्छतो
याम्यधर्म्मतया संयुञ्जेयातां तदाऽऽपयतः प्रापयतोऽन्योन्य-
स्त्रेतररेतरस्य तौ कामं । तथा च स्वात्मानुप्रविष्टेन मिथुनेन
सर्वकामान्निगुणवत्त्वमोकारस्य सिद्धमित्यभिप्रायः ॥

तदुपासकोऽप्युक्ताता तद्भूर्मा भवतीत्याह । आपयिता
ह वै कामानां यजमानस्य भवति य एतदक्षरमेवाग्नि-
गुणवदुद्गीयमुपासो तस्यैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः । तं यथा

आ० त्रिगुणविशिष्टं मिथुनमित्युक्तं तदुपासकस्य । मिथुनस्येति ।
प्रसिद्धमिति ॥ स तादृशो यद्योक्ताक्षरस्य सर्वकामापयित्वत्वे
दृष्टान्तः समुच्यतेऽनन्तरवाक्येनेत्यर्थः ॥ दृष्टान्तमेव विदुषोति ।
यथेत्यादिना ॥ मिथुनद्वयं नास्तीत्युक्तत्वात्कथं मिथुनाविति द्विव-
चनं तत्राह । मिथुनावयवाविति । याम्यधर्म्मतया तथाविध-
व्यापारतयेति यावत् । वै शब्दोऽवधारणे ॥ विवक्षितं दाष्टा-
न्तिकमाचष्टे । तथेति ॥ एवमोकारमाग्निगुणविशिष्टं शिवा
तदुपासनाफलं कथयति । तदुपासकोऽपीति ॥

तद्भूर्मेत्युपासकस्याग्निगुणवैशिष्ट्योक्तिः । आप्येति वक्तव्ये कथ-
मापयितेत्युक्तं तत्राह । यजमानस्येति निपातौ त्ववधारणार्थौ ।
उद्गीयं तदवयवभूतमिति यावत् ॥ आग्निगुणवदोकारोपास-
नात् कथमुपासिता तदुक्तो भवतीत्याशङ्क्याह । तमिति ॥ उत्तर-
यत्रस्य गुणान्तरविधाने तात्पर्यं दर्शयति । समुद्गीति ॥ तस्य

उ० विद्वानक्षरमुक्तीथमुपास्ते ॥ ७ ॥ तद्वा एतदनुज्ञा-
क्षरं यद्धि किञ्चानुजानात्योमित्येव तदाह एषो
एव समृद्धिर्यदनुज्ञा समर्द्धयिता ह वै कामानां

भा० यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः । समृद्धिर्वाञ्छाकारः कथं
तदा एतत्प्रकृतमनुज्ञाक्षरमनुज्ञा च साक्षरश्च तत् । अनु-
ज्ञानुमतिरोङ्कार इत्यर्थः । कथमनुज्ञेत्याह । श्रुतिरेव
यद्धि किञ्च यत्किञ्च लोके ज्ञानं धनं वा अनुजानाति विद्वा-
न्वनी वा तच्चानुमतिं कुर्वन्नेमित्येव तदाह । तथा च वेदे
चयस्तिर्ब्रह्मदित्योमिति होवाचेत्यादि ॥

तथा च लोकेऽपि तवेदं धनं गृह्णामि इत्युक्त ओमि-
त्याह । अत एषा उ एव एषैव समृद्धिर्यदनुज्ञा या अनुज्ञा
या समृद्धिसम्बन्धत्वादनुज्ञायाः समृद्धौ ओमित्यनुज्ञां

भा० समृद्धिगुणवत्त्वमप्रामाणिकमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्या
दिना ॥ तदेतत्तदयं रोङ्काराख्यमक्षरविषयत्वेन निर्दिशति ।
प्रकृतमिति ॥ तस्य स्मृत्यर्था वैशब्दः । अनुज्ञाक्षरमित्येतद्विग्रह
विवक्षितेनार्थेन घटयति । अनुज्ञा चेति ॥ तस्यानुज्ञात्वे प्रश्न-
पूर्वकप्रसिद्धिमपन्यस्यति । कथमिति ॥ तत्रेति ज्ञानधनयोश्चि-
कृदित्त्वमन्तर्गत् साधारण्येनाच्यते ॥ ओङ्कारस्यानुज्ञाक्षरत्वे लोका-
प्रसिद्धिवद्देदप्रसिद्धिं समुच्चिनोति । तथा चेति ॥ कथ्येव देवा याश्च-
वन्नेति शाकल्येन पृष्टे चयस्तिर्ब्रह्मदिति याश्चवन्नेन प्रत्युक्ते
सत्त्वोमिति शाकल्योऽनुज्ञां कृतवान् पुनश्च कथ्येवेति प्रश्ने घटिति
प्रतिवचने सत्त्वोमिति होवाचेत्यादि षड्ददारण्यके यथोक्ता-
र्थानुसारि प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ यद्धि किञ्चेत्यादावुक्तां लोकाप्रसिद्धि-
मेव प्रकटयति । तथा च लोकेऽपीति ॥ ओङ्कारस्य लोकावेद-
प्रसिद्धिभ्यामनुज्ञात्वेऽपि कथं समृद्धिगुणकत्वमित्याशङ्क्याह । अथ

उ० भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्ते ॥ ८
 तेनेयं त्रयी विद्या वर्तते ओमित्यात्रावय-
 त्योमिति शंभृत्योमित्युद्गायत्येतस्यैवाक्षरस्या
 पचित्यै महिम्ना रसेन ॥ ९ ॥

भा० इदं तस्मात्समृद्धिगुणवानोकार इत्यर्थः । समृद्धिगुणो-
 पासकत्वात्तद्गुणां समर्द्धयिता ह वै कामानां यजमानस्य
 भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्यादि पूर्व-
 वत् । अथेदानीमक्षरं कौति उपास्यत्वात्प्ररोचनार्थं । कथं
 तेनाक्षरेण प्रकृतेनेद्यम्वेदादिलक्षणा त्रयी विद्या विहितं
 कर्षेत्यर्थः ।

न हि त्रयी विद्येवात्रावणादिभिर्वर्तते कर्षं तु तथा
 प्रवर्तत इति प्रसिद्धं । कथमोमित्यात्रावयत्योमिति शंभ-

भा० इति । उग्रशब्दोऽप्यर्थः समृद्धिशब्दादुपरि सम्बन्धते । तस्याः सम्-
 र्द्धिमूलत्वं साधयति । समृद्धो ह्येति । अनुच्चायाः समृद्धिं प्रति
 कारबलेन समृद्धित्वे सत्त्वोकारस्यापि तदात्मकस्य समृद्धिगुणवत्त्वं
 सिद्धमित्युपसंहरति । तस्मादिति । समर्द्धयितेत्वादिस्यत्वात्
 प्रत्याह । समृद्धीति । अस्मिन्वाक्ये समर्द्धयितेत्वादिस्यत्वात्तमा-
 पयितेत्वादिपूर्ववद्वाक्येयमित्याह । इत्यादिपूर्ववदिति ।
 ओकारस्य गुणत्रयवतः सफलमुपासनमुक्तं । तथा च वक्तव्या-
 भावात् तेनेयमित्यादिवाक्यमनर्थकमित्याशङ्क्याह । अथेति ।
 क्लृप्तेरानर्थक्यमाशङ्क्याह । उपास्यत्वादिति । प्ररोचनं प्रश्नपूर्वकं
 प्रकटयति । कथमित्यादिना । त्रयी विद्या वर्तत इति सम्बन्धः ।
 त्रयी विद्येत्यस्योपचरितार्थत्वं कथयति । त्रयी विद्येति ।

क्षिमिति श्रुतं त्वत्त्वा व्याख्यायते तत्राह । न हीति । तस्याः
 स्वरूपजाभस्यानादित्वेन हेतुनपेक्षत्वादित्यर्थः । कर्म्मोपि कथ

उ० तेनोभो कुरुतो यश्चेतदेवं वेद यश्च न वेद ।

भा० त्वोमित्युद्गायतीति लिङ्गाच्च सोमयाग इति गम्यते तच्च कर्म
एतस्त्रैवाक्षरस्यापचित्यै पूजार्थं । परमात्मप्रतीकं हि तत् ।
तदपचितिः परमात्मन एव सा । स्वकर्माणां तमभ्यर्च्य षिद्धिं
विन्दति मानव इति स्मृतेः । महिम्ना रसेन किञ्चित्स्त्रैवा-
क्षरस्य महिम्ना महत्त्वेन अतिगम्यमानादिप्राणैरित्यर्थः ।
तथैतस्त्रैवाक्षरस्य रसेन प्रीहियवादि रश्निर्दृत्तेन
हविषेत्यर्थः । यागहोमाद्यक्षरेण क्रियते । तच्चादित्यमुप-

भा० मात्रावद्यादिभिरात्मानं जभते तत्राह । कर्म त्विति । प्रसिद्धि-
मेव प्रपद्यति । कथमित्यादिना ॥ आध्वर्यवश्चैत्रौद्गायसमा-
हारस्य दर्शपूर्वमासादिष्वसम्भवादभिष्टोमादिषु च सम्भवा-
त्तन्नितयसमाहाराद्विष्णोदोङ्गारेषु प्रवर्त्तमानं त्रयीविहितं कर्म
सोमयाग इति प्रतिभातीत्याह । लिङ्गाच्चेति । स्ववत्त्वनाङ्गतं
कर्मेति न्यायादोङ्गारेषु वैदिकस्य कर्मणः स्थितिरिति कृतिं विधाय
कुत्बन्तरमाह । तच्चेति । कथं पुनरक्षरं कर्मणा पूज्यते तत्राह ।
परमात्मेति । तस्य तत्प्रतीकत्वे किं स्यादिति चेत्तदाह । तदपचि-
तिरिति । ननु कर्मणा परमात्मा चेदाराध्यते तर्हि तत्प्रतीक-
त्वादक्षरस्यापि तेनाराधनं स्यात् । न चेन्मरस्त्रेनाराध्यत इति प्रमा-
द्यमस्ति तत्राह । स्वकर्म्मणेति । वर्यांश्चमविहितेन कर्मणा ईश्वरं
प्रसाद्य तत्प्रसादवशात्तत्पक्षं कर्त्ता प्राप्नोतीति भगवतोक्तत्वात्
ईश्वरपूजार्थं कर्मेति गम्यते । तथा च तत्प्रतीकत्वादोङ्गारस्य तत्पू-
जार्थं कर्मेति बुक्तमित्यर्थः । वैदिकं कर्माक्षरपूजार्थमित्यक्षरं
कुला विधान्तरेषु स्मृति । किञ्चेति । यजमानादीत्यादिपदेन
पत्नी गृह्यते । प्राणैस्त्रयीविहितं कर्म वर्त्तत इति सम्बन्धः ॥

कुत्बन्तरमाह ।-तच्चेति । यथाक्षरविकारैर्यजमानादिप्राणै-
र्वैदिकं कर्म प्रवर्त्तते तथेति यावत् । हविषेत्यत्रापि पूज्यवद-
न्वयः । कथं अतिगादिप्राणानां हविषसाक्षरविकारत्वमत

उ०

नाना तु विद्या चाविद्या च

तिष्ठते । ततो वृक्षादिक्रमेष प्राणोऽन्नञ्च जायते । प्राणैर-
 ज्ञेन च यज्ञस्त्रायते । अत उच्यतेऽक्षरस्य महिषा रसे-
 नेति । तत्राक्षरविज्ञानवतः कर्म कर्त्तव्यमिति स्थितमा-
 क्षिपति । नेनाक्षरेणोभौ यस्यैतदक्षरमेवं व्याख्यातं वेद
 यस्य कर्ममात्रवित् अक्षरयाथात्म्यं न वेद तावुभौ कुरुतः
 कर्म । तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं स्यात् किं तत्राक्षर-
 याथात्म्यविज्ञानेनेति ॥

दृष्टं हि लोके हरीतकीं भक्षयतोऽसद्रसाभिज्ञेतरयो-
 र्विरेचनं । नैवं । यस्मान्नाना तु विद्या च अविद्या च ।
 भिन्ने हि विद्याविद्ये । तुशब्दः पञ्चव्यावृत्त्यर्थः । ओंकारस्य

आ० आह । यागेति । आदिशब्दोऽनुक्तवैदिककर्मसङ्ग्रहार्थः ।
 तस्मादोमित्युदाहृत्येत्यादिस्मृतेरित्यर्थः । अथौ प्राणाऽऽङ्गतिः
 सन्ध्यादित्त्वमुपतिष्ठते । आदित्याप्नायते दृष्टिर्दृष्टेरन्नं ततः प्रजा
 इति स्मृतिमाश्रित्याह । तत्रेति । दृष्ट्यादीत्यादिशब्देनात्रस्य
 प्रजानाञ्चात्पक्ष्युपकरणं सर्वमुच्यते । तथापि कथमेतस्यैवाक्षरस्य
 महिषेत्यादि तत्राह । प्राणैरिति । अक्षरस्य कृत्वा महीकृतत्वा-
 दुपासने सिद्धे किमुत्तरेण ग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह । तत्रेति । पूर्व-
 स्मिन्शब्दं स्तुतिवशादक्षरविज्ञाने कर्त्तव्ये तन्निष्पाद्यं कर्म तद्वि-
 ज्ञानवतोऽनुष्ठेयमिति स्थितं । तदाक्षेप्तुमुत्तरं वाक्यमित्यर्थः ॥
 आक्षेपाक्षराणि व्याचष्टे । तेनेत्यादिना ॥ ननु कर्मकर्त्तव्ये विद्व-
 दविदुषोर्विद्वानेव तत्फलमश्रुते गाविद्वानिति कथमित्याश-
 ङ्क्याह । तयोश्चेति । इति शब्दस्वाक्षिपतीत्यनेन सम्बध्यते । कथं
 विद्वदविदुषोरविशिष्टं फलमित्याशङ्क्य दृष्टान्तमाह ।

दृष्टं हीति । विमतं न स्वतन्त्रफलमङ्गज्ञानत्वादाग्यावेक्ष-
 यवदिति प्राप्ते प्रत्याह । नैवमिति । हेतुत्वेनावतारितं वाक्यं

उ० यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव
वीर्यवत्तरं भवतीति खल्वेतस्यैवाक्षरस्योप-

भा० कर्माङ्गत्वमात्रविज्ञानमेव रसतमाप्तिमष्टद्विगुणवद्विज्ञानं
किन्तुर्हि ततोऽर्थाधिकं । तस्मात्तदङ्गाधिक्यात्फलाधिक्यं
युक्तमित्यभिप्रायः । दृष्टं हि लोके वणिक्श्वरयोः पद्म-
रागादिमणिविक्रये वणिजो विज्ञानाधिक्यात्फलाधिक्यं ॥

तस्माद्यदेव विद्यया विज्ञानेन युक्तः सन् करोति कर्म
श्रद्धया श्रद्धानस्य समुपनिषदा योगेन युक्तस्येत्यर्थः

भा० व्याचष्टे । भिन्ने हीति । विद्योपासना कर्माविद्या तयोर्भिन्नत्वं
एकवचनवत्त्वं तन्न विद्यावैयर्थ्यमित्यर्थः । विद्यायाः स्वतन्त्रफल-
वत्त्वं नास्तीति प्रकृतस्य व्यावृत्तिप्रकारमेव प्रपञ्चयति । नेत्यादिना ।
अङ्गज्ञानाद्गुणवदक्षरज्ञानस्याधिक्ये फलितमाह । तस्मादिति ।
तदङ्गकर्माङ्गमुद्गीघमात्रज्ञानं तस्मादाधिक्याद्विशिष्टाक्षरस्य
ज्ञानस्येति यावत् । यत् पुनरुक्तं तयोश्च कर्मसामर्थ्यादेव फलं
स्यादिति तत्राह । दृष्टं हीति । यत्त्वङ्गज्ञानत्वादिति तत्किम-
ङ्गत्वे सति ज्ञानत्वं किंवाश्रित्य विहितत्वमथवा एतदेव ज्ञान-
त्वविशेषितं । नाद्यः । तन्निर्द्धारणानियमन्यायेनासिद्धेः । न द्विती-
यो मोदाहने व्यभिचारात् । न तृतीयो दृष्टान्तस्य साधनविक-
ल्पत्वादाव्यावेच्छस्याश्रित्य विध्युदाहरणवद्विभूतत्वादङ्गसम्बन्ध-
ज्ञानत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वे सत्त्वङ्गत्वोपाधेः सम्भवादित्यभिप्रेत्य
ज्ञानाधिक्ये फलाधिक्यमित्यत्रानन्तरवाक्यं योजयति । तस्मादिति ।
विज्ञानमुद्गीघाद्यङ्गमात्रविषयमुपासनातिरिक्तं तेनेति भावत् ।
योगो देवतादिविषयमुपासनं । इतिशब्दस्तदर्थसमाख्यर्थः ।
तत्रैवार्थसिद्धमर्थं कथयति । विददिति । नन्वर्थी समर्थो
विद्वानपर्थुदस्तश्च कर्मण्यधिकारीत्यङ्गीकारादविदुवस्तस्तद्व्या-
नाम्नान्तस्यानधिकारात्त्वयं तत्कर्म वीर्यवदिति प्रतिश्रायते
तत्राह । न चेति । औषधस्ये उपस्तिसम्बन्धे मटचीहतेष्वित्यादिके

उ० व्याख्यानं भवति ॥ १० ॥ १ ॥ तृतीयस्य प्रथमः
खण्डः ॥

भा० तदेव कर्म वीर्यवत्तरं । अविदत्कर्मणोऽधिकफलं न भव-
तीति । विदत्कर्मणो वीर्यवत्तरवचनादविदुषोऽपि कर्म
वीर्यवदेव भवतीत्यभिप्रायः । न चाविदुषः कर्मण्यधि-
कारः । औपख्ये काण्डेऽविदुषामपि आर्त्विज्यदर्शनात् ।
रसतमाप्तिमष्टिगुणवदक्षरमित्येकमुपासनं । मध्ये प्रथ-
ज्ज्ञानरादर्शनात् । अनेकैर्हि विशेषणैरनेकधोपास्यत्वा-
त्खल्वेतस्यैव प्रकृतस्योद्गीयाख्यस्याक्षरस्योपव्याख्यानं भवति
॥ * ॥ हान्देग्यदतीयाध्यायप्रथमखण्डभाष्यं ॥ १ ॥

धा० तस्मिन्प्रजाते विद्याहीनानामपि कर्मानुष्ठानं दृश्यते प्रस्तो-
तया देवतेत्यादौ । तास्तेदविद्वानित्यादिशिङ्गात् । तस्मादविदुषो
ऽपि कर्मण्यधिकारः । अधिकारकक्षेत्रे तु ज्ञानाभावेऽपि त्रयादि-
ज्ञानमात्रेण विशेषणसिद्धिरित्यर्थः । मुखवदक्षरज्ञानं खतन्म-
पकमित्युक्तं । तत्तु रसतममुखवदक्षरविषयमेकमुपासनं तत्र च
विध्यदेशे फलस्याश्रुतत्वेऽपि विश्वजिज्ञासेन वा तत्कथ्यते ।
आप्तिगुणवतः सष्टिगुणवतश्चाक्षरस्य हे विज्ञाने प्रत्येकं
फलश्रुतेः । तथा चात्र त्रीण्युपासनानि पृथक्फलानि विवक्षि-
तानीत्यत आह । रसतमेति ॥ न तावदिहोपासोतेति विधि-
तिरेकेण मध्ये विध्यन्तरमुपकथ्यते । न चापयिता इ वै कामाना-
मित्यादिवाक्ये फलश्रुत्या विधिबन्धेयः । रसतममुखवदक्षरवि-
ज्ञानविधौ फलाकाङ्क्षिण्यर्थवादस्य फलाश्रान्धयेनानेकमुखवदेक-
विज्ञानविधिसम्भवे विधिभेदकल्पनायोगात् खल्वर्थवादिसक-
वदनेकविशेषणैकोपासनाविषयविध्युपगमेन वाक्यैक्यसम्भवे वाक्यं
भेदमुचितं । एतेन विश्वजिज्ञासे निरस्तः । राजिसत्रन्यायस्तु
प्रकृतविरोधीति भावः । तस्योपव्याख्यानमित्युक्तस्योपसंहार-

३०

देवासुरा ह वै यत्र संयेतिरे

भा० देवासुराः । देवासासुराश्च । देवा दीव्यतेर्द्यौतनार्थस्य
 शास्त्रोद्गाहिता इन्द्रियवृत्तयः । असुरास्तद्विपरीताः ।
 खेधेवासुषु विश्वन्विषयासु प्राणनक्रियासु रमणात्
 स्वामाविकल्पसम आत्मिका इन्द्रियवृत्तय एव । इ वै
 इति पूर्ववृत्तोद्गाहकौ निपातौ । अत्र यस्मिन्मिच्छे इतरे-

भा० वाक्यं खल्वेतस्येत्यादि तत्रैतच्छब्देन प्रकृताकर्षणे कारयमाह ।
 अनेकैरिति । रसतमाप्तिसमृद्धिरूपाख्यनेकानि विशेषणानि
 तैर्विशिष्टत्वेनाक्षरस्थानेकप्रकारेणोपास्यत्वात् । प्रकारभेदेऽप्युपा-
 सनैकस्य प्राग्बोक्तत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्यैतदुपस्थास्थानं यखलु
 विश्वमित्यर्थः ॥ प्रथमः खलुः ॥ १ ॥

मुञ्चन्वविश्विष्टमुद्गीयावयभूतमोकाराख्यमक्षरं परमात्म-
 प्रतीकं तद्द्रव्योपास्यमित्युपदिष्टमिदानीं तस्यैवाक्षरस्याध्यात्माधि-
 देवभेदेनादित्वप्राग्बोक्तोपासनं विवक्षन् कश्चिद्विद्वान्तरमवतार-
 यति । देवासुरा इति । तत्राक्षराणि यावन्विस्थाक्षरप्रतिभास्यु-
 दासार्थं विवक्षितं समासन्दर्शयति । देवाश्चेति । देवशब्द-
 निव्यक्तिप्रकारं सूचयति । देवा इति । दीव्यतेर्द्यौतनार्थो दिवु
 क्रोडाविजिगीषाद्यवहारद्युतिक्रुतिमेदमदक्षप्रकान्तिगतिष्विति
 दर्शनात्तस्य चाजन्तस्य सति मुञ्चे कर्त्तरि यथोक्तरूपसिद्धिरित्यर्थः ॥
 ते च द्यौतका देवा खल्वेतिन्द्रादयो भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह ।
 शास्त्रेति । इत्यध्यात्ममित्युपसंहारविरोधात्सिद्धेरेव हेयत्वादु-
 पासकक्षरैरस्यकरणावस्था देवाः सत्त्वात्मकाः शास्त्रानुसारिणो
 देवशब्दवाचा इत्यर्थः ॥ तथाध्यात्मं असुरा विरोधनादयः
 कुरित्वाशङ्क्य पूर्ववदुपसंहारविरोधमभिप्रेत्याह । असुरा
 इति । असुरा इन्द्रियवृत्तय एवेति सम्बन्धः । सात्त्विकेन्द्रिय-
 वृत्तिभ्यो विपरीतं तासामसुरत्वसिद्ध्यर्थं दर्शयति । तद्विपरीता

भा० तरविषयापहारलक्षणे मंथेतिरे । सम्पूर्वस्य यततेः सङ्ग्रामा-
 र्थत्वमिति । सङ्ग्रामं हतवन्त इत्यर्थः । शास्त्रीयप्रकाशवृत्तभि-
 भवनाय प्रवृत्ताः स्वाभाविक्यस्तमोरूपा इन्द्रियवृत्तयो
 ऽसुराः । तथा तद्विपरीताः शास्त्रार्थविषयविवेकज्योति-
 रात्मानो देवाः स्वाभाविकतमोरूपासुराभिभवनाय
 प्रवृत्ता इत्यन्योन्याभिभवोद्भवरूपः सङ्ग्राम इव सर्व-
 प्राणिषु प्रतिदेहं देवासुरसङ्ग्रामोऽनादिकालप्रवृत्त इत्य-
 भिप्रायः ॥

आ० इति । तासामसुरशब्दवाच्यत्वे निमित्तान्तरमाह । स्वप्नेवेति ।
 विष्वन्विषयासु विष्वप्ते नानागतयो विषया यासां तास्त्विति
 यावत् । प्राञ्जनक्रियासु जीवनानुकूलप्राणचेष्टास्त्वित्यर्थः । तदेव
 स्फोरयति । स्वाभाविक्य इति । शास्त्रापेक्षामन्तरेणैव
 स्वभाववशात्प्रवर्त्तमानत्वं स्वाभाविकत्वं । तथा च शास्त्रीये-
 न्द्रियवृत्तिभ्यो वैपरीत्यममूषामतिविशदमित्यर्थः । वैपरीत्या-
 न्तरमाह । तमष्वात्मिका इति । कथं मिथो विषयापहारं
 निमित्तीकृत्य देवानामसुराणां सङ्ग्रामोऽभूदित्यपेक्षायामा-
 सुरीं वृत्तिं प्रकटयति । शास्त्रीयेति । देवीं वृत्तिं प्रथ-
 यति । तथेति ॥ देवानामुक्तासुरवैपरीत्यं स्फुटयति ।
 शास्त्रेति । स्वाभाविकः शास्त्रानपेक्षस्तमोरूपः पाप्माऽसुरपरि-
 ष्केदाभिमानस्तस्य तिरस्कारगार्थमिति यावत् ॥ उक्तमाध्यात्मि-
 कसङ्ग्रामं निगमयति । इत्यन्योन्येति ॥ उक्तरीत्या यथोक्तानां
 देवानामसुराणाञ्च पराभिभवः स्त्रोद्भवश्चेत्येवं रूपः सङ्ग्रामः
 प्रतिदेहमनादिकालप्रवृत्तो यथा देवासुरसङ्ग्रामस्तथेति योजना ।
 किमर्थं पुनरपुत्रवार्थरूपो देवासुरसङ्ग्रामः श्रुत्या आच्यते
 तत्राह ॥ स इहेति ।

उ० उभये प्राजापत्यास्तद्ध देवा उद्गीथमाजहू-

भा० स इह श्रुत्याख्यायिकारूपेण धर्माधर्मोत्पत्तिविवेक-
विज्ञानाय कथ्यते प्राणविशुद्धिविज्ञानविधिपरतया । अत
उभयेऽपि देवासुराः प्रजापतेरपत्यानीति प्राजापत्याः ।
प्रजापतिः कर्मज्ञानाधिकृतः पुरुषः । पुरुष एवोक्तमयमेव
महान्प्रजापतिरिति श्रुत्यन्तरात् । तस्य हि शास्त्रीयाः
स्वाभाविक्यस्य रणप्रवृत्तयो विरुद्धापत्यानीव तदुद्भवत्वात् ।
तत्तत्रोत्कर्षापकर्षलक्षणनिमित्ते ह देवा उद्गीथं उद्गीथ-
भक्त्युपलक्षितमौद्गात्रं कर्माजहुराहतवन्तः । तस्यापि
केवलस्याहरणासम्भवाज्ज्योतिष्टोमाद्याहतवन्त इत्यभि-
प्रायः ॥

भा० स हि सङ्ग्रामोऽस्मिन्नकारणे प्रायस्य विशुद्धिविषयं विज्ञानं
विधातुं प्रवृत्तः । तथा श्रुत्या कथारूपेणाख्यायते । इन्द्रियाणां विष-
यवैमुख्ये धर्मः स्यात्तेषां तदाभिमख्ये पापस्योत्पत्तिरिति विवे-
कविज्ञानसिद्धयर्थं चाख्यायिका प्रख्यायते । तस्मादिन्द्रियाणां प्रव-
त्ततो विषयप्रावर्ण्यं परिहर्तव्यं । तद्वैमुख्यस्य तेषां श्रेयोऽर्थिभि-
र्यत्नादाधेयमिति भावः । यजमानप्राणानामेव देवासुरभावस्यो-
क्तत्वमतःशब्दार्थः । प्रजापतिशब्दस्य रूढमर्थमपाकृत्य विव-
क्षितमर्थमाह । प्रजापतिरिति ॥ उक्तरूपः पुरुषः प्रजापति-
रित्यत्र गमकमाह । पुरुष एवेति ॥ कथं पुनर्यथोक्तानां देवा-
सुराणां तदपत्यत्वं तत्राह । तस्य हीति ॥ यत्रेत्युक्तं संयामनि-
मित्तं परामृशति । तत्तत्रेति ॥ देवानामुत्कर्षोऽपकर्षस्यासुराणा-
मित्त्वस्मिन्निति कथमुद्गीथभक्त्याहरणमित्याशङ्क्याह । उद्गी-
थेति ॥ अक्षितकक्ष्यान्यायं सूचयति । तस्यापीति ॥ उद्गीथ-
भक्तेरित्यपेरर्थः ।

उ० रनेनैनानभिभविष्याम इति ॥ १ ॥
ते ह नासिक्चं प्राणमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे

भा० तत्किमर्थमाजहुरित्युच्यते । अनेन कर्मणैरानसुरान-
भिभविष्याम इत्येवमभिप्रायाः सन्तो यदा च तदु-
द्गीथकर्माजिहीर्षवत्सदा ते ह देवा नासिक्चं नासिकायां
भवं चेतनावन्तं घ्राणं प्राणं उद्गीथकर्त्तारमुद्गातारं उद्गीथ-
भक्त्योपासाञ्चक्रिरे कृतवन्त इत्यर्थः । नासिक्चप्राण-
वृद्धोद्गीथाख्यमघरमोंकारमुपासाञ्चक्रिर इत्यर्थः । एवं
हि प्रकृतार्थपरित्यागोऽप्रकृतार्थोपादानञ्च न कृतं स्यात् ।
खल्वेतस्यैवाचरस्येत्योंकारो ह्युपास्यतया प्रकृतः ॥

आ० यदाहरणप्रयोजनं प्रश्नपूर्वकं कथयति । तत्किमर्थमित्या-
दिना ॥ सम्प्रत्युद्गीथाहरणप्रकारं प्रकटयति । यदा चेति ।
अचेतनस्य करणस्योद्गाढत्वासम्भवादिभिर्मति । चेतनावन्तमिति ।
मुख्यं प्राणं घ्राणं चेतयति ॥ तन्न इत्युच्यते वाजसनेय-
कश्रुतिमाश्रित्याह । उद्गीथकर्त्तारमिति । अथोद्गीथभक्तिरेव
श्रूयते न तदुद्गाता ॥ तत्कथं तदुपासनमित्याश्रित्याह । उद्गीथ-
भक्त्येति । तयोपकक्षितमुद्गातारमुपासत इति यावत् ॥ कथ-
मुपासनमित्यपेक्षायामुद्गीथेन कर्तव्यप्रार्थनयेत्याह । कृतवन्त
इति ॥ ते ह नासिक्चमित्यक्षरोक्तमर्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ।
नासिक्चेति ॥ किमित्यक्षरमोंकाराख्यमिहोपास्यत्वेन व्याख्यायते
तत्राह । एवं हीति । उक्तमेव स्फुटयति । खल्विति । तथा च
प्राणस्योद्गाढवृद्धोपासने प्रकृतस्य परित्यागो भक्तेश्च प्राणवृद्धो-
पास्यत्वाङ्गीकारे प्रकृतोपादानमिति शेषः ॥ पूर्वोपरविरोधमा-
शङ्कते । नन्विति ।

उ० तं हासुराः पाप्मना विविधुः

भा० ननु उद्गीथोपलक्षितं कर्माहतवन्त इत्यवोच इदानी-
मेव कथं नासिक्वप्राणदृष्ट्योद्धारमुपासाञ्चक्रिर इत्यात्थ ।
नैष दोषः । उद्गीथकर्माद्येव हि तत्कर्तृप्राणदेवतादृष्ट्यो-
द्गीथभक्तवसवस्योकार उपास्यत्वेन विवक्षितो न स्वतन्त्रो
ऽतस्मादर्थेन कर्माहतवन्त इति युक्तमेवात्तं । तमेवं
देवैर्दत्तमुद्गातारं हासुराः स्वाभाविकास्तमन्त्रात्मानो
ज्योतीरूपं नासिक्वं प्राणं देवं स्तोत्रेण पाप्मना ऽधर्मासङ्ग-
रूपेण विविधुर्विद्ववन्तः संसर्गं कृतवन्त इत्यर्थः । स हि
नासिक्वः प्राणः कल्याणगन्धर्हणाभिमानासङ्गाभिभूत-
विवेकविज्ञानो बभूव ॥

भा० उद्गीथोपलक्षितेनैद्गात्रेणोपलक्षितं ज्योतिष्टोमादि कर्मा-
हतमित्युक्तं तदाहरणञ्च तस्योपासनं तद्विषयं नासिक्वप्राणदृ-
ष्ट्याक्षरोपासनवचनमित्यर्थः । स्तोत्रैर्मिथो विरोधं परिहरति ।
नैष दोष इति । उद्गीथोपलक्षितकर्मापलक्षिते ज्योतिष्टो-
मादौ कर्मादि सत्त्वेवोद्गात्रप्राणदृष्ट्योपास्यत्वेनाक्षरं विवक्षितं ।
स्योकारस्योद्गीथावयवो ध्येयत्वेनेष्टो न स्वतन्त्रो व्यापकः । तथा
चाक्षरोपासनार्थत्वेन कर्माहरणं न ध्येयत्वेनेत्यविरोध इत्यर्थः ।
आश्रित्य विधानार्थं कर्माहरणमित्युक्त्वा तं हेत्वादि व्याचष्टे ।
वमेवमिति । स्तोत्रेण चासुरेण नासिक्वासम्बन्धेनेति यावत् ।
अधर्मादासङ्गद्रूपेणेतस्यासङ्गवेधं साधयति । स हीति ।
कल्याणो गन्धः सुरभिरक्षयस्य ग्रहणं ममैवेत्यभिमानात्प्रायोऽय-
मासङ्गस्तेनाभिभूतमुपकारो गन्धात्प्राणदृष्टतन्त्रुः सर्वस्य कार्य-
करसङ्घातस्येति विवेकविज्ञानं यस्य स तथेति विग्रहः ।

उ० तस्मात्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च दुर्गन्धि च
पाप्मना खेष विद्धः ॥ २ ॥

भा० स तेन दोषेण पाप्मसंसर्गं बभूव । तदिदमुक्तमसुराः
पाप्मना विविधुरिति । यस्मादासुरेषु पाप्मना विद्ध-
स्तस्मात्तेन पाप्मना प्रेरितो घ्राणः प्राणो दुर्गन्धियाहकः
प्राणिनां । अतस्तेनोभयं जिघ्रति लोकः सुरभि च दुर्गन्धि
च । पाप्मना खेष यस्माद्विद्धः । उभयग्रहणमविवक्षितं ।
यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छति यदत् । यदेवेदमप्रतिरूपं
जिघ्रतीति समानप्रकरणश्रुतेः ॥

भा० ननु कथं यथोक्तासङ्गस्यर्शितेत्याशङ्क्याह । स तेनेति ॥ उक्ते-
र्ये वाक्यं योजयति । तदिदमिति ॥ ब्राह्मप्रायस्यासुरपाप्मवि-
द्धत्वे कार्य्यसिङ्गकमनुमानं सूचयति । तस्मादिति ॥ उक्तानुमा-
नावद्योति वाक्यं थाकरोति । अत इति ॥ अतः शब्दार्थमेव
स्पष्टयति । पाप्मनेति ॥ ननु पाप्मना विद्धत्वात्तेन लोको दुर्गन्धं
जानातीत्येव वक्तव्यं सुरभिज्ञानस्य पाप्मकर्म्मत्वाभावात् । तथा
च कथं तेनोभयं जिघ्रतीत्युक्तं तत्राह । उभयग्रहणमिति ॥ एक-
स्यापि हविषो द्रवात्मकस्य पुरोडाशादेर्वा काकादिसम्बन्धाद्गृहे
प्रायश्चित्तसत्त्वेऽपि यस्योभयं हविरार्त्तिमाच्छति स ऐन्द्रं पशु-
शरावमोदनं निर्वपेदित्यत्रोभयग्रहणमविवक्षितमिति स्थितं
प्रथमतन्त्रे तथाऽत्रापीत्याह । यस्येति ॥ न केवलं पाप्मना हीति
वाक्यशेषादत्रोभयग्रहणमविवक्षितं किन्तु वाजसनेयके यथो-
क्तोद्गीथविध्याविषयत्वेन समानप्रकरणे यदेवेदमप्रतिरूपं
जिघ्रति स एव । स पाप्मेति श्रुतेरत्रापि पाप्मवेधवशाद्दुर्गन्धं
जानातीत्येव वक्तव्यत्वादविवक्षितमुभयग्रहणमित्याह । यदेवेति ॥

उ० अथ ह वाचमुद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तां१ हासुराः
पाप्मना विविधुस्तस्मात्तयोभयं वदति सत्यञ्चा-
नृतं च पाप्मना लेषा विद्वा ॥ ३ ॥ अथ ह चक्षुः-

भा० मुख्यप्राणस्योपास्यत्वाय तद्विशुद्धत्वानुभवार्थोऽयं
विचारः श्रुत्या प्रवर्तितः । अतश्चक्षुरादिदेवताः क्रमेण
विचार्यासुरेण पाप्मना विद्धा इत्यपोह्यन्ते । समानमन्यत् ।
अथ ह वाचं चक्षुः श्रोत्रं मन इत्यादि । अनुक्ता अथ-
न्यास्त्वयसनादिदेवता द्रष्टव्याः । एवमु खल्वेता देवताः
पाप्मभिरिति श्रुत्यन्तरात् ॥

असुरेण विद्धत्वात्प्राणादिदेवता अपोह्यन्ते । अथाने-
न्तरं य एवायं प्रसिद्धो मुखे भवो मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपा-

भा० ननु नासिष्यस्य प्राणस्य पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वे सिद्धे न्याय-
सामान्याद्वागादीनामपि नोपास्यत्वमिति सिद्धति तत्किमुत्तर-
ग्रन्थेनेत्यत आह । मुख्यप्राणस्येति ॥ न्यायसाम्येऽपि मुखतो नि-
राकारत्वाभावे मुख्यप्राणस्यैवोपास्यत्वमित्यनिश्चयान्तदुपास्यतादा-
र्यायं मुखतो वागादीनामुपास्यत्वमपाकर्तुमुत्तरग्रन्थ इत्यर्थः ।
विद्वा इति विचार्य क्रमेणोपोह्यन्त इति सम्बन्धः । उत्तरवा-
क्येच्चक्षुराद्याख्यानमनपेक्षितं पूर्वेषु समानत्वादित्याह । समान
इति ॥ अवशिष्टवाक्यैकदेशग्रहणार्थमादिपदं ॥ ननु ब्राह्मादीनां
पाप्मविद्धत्वादनुपास्यत्वेऽपि त्वगादीनां तद्विद्धत्वेनानुपास्यत्वाद्-
चनान्मुखस्यैव प्राणस्योपास्यत्वं नावसीयते तत्राह । अनुक्ता
इति । उक्तानामनुक्तोपलक्ष्यत्वे हृद्ददारण्यकश्रुतिं संवादयति ।
एवमु खल्विति । अथ इत्यादि मुख्यप्राणविषयवाक्यमुत्थाप्य
याकरोति । असुरेणेत्यादिना ॥

पूर्वब्रह्मादिष्विवेति यावत् । टङ्गैश्च विदारकैर्लोहविशे-
वैरित्यर्थः । अश्रुतस्य जोलस्यात्रोपादाने हेतुमाह । सामर्थ्या-

उ० द्वीथमुपासाञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधु-
स्तस्मात्तेनोभयं पश्यति दर्शनीयं चादर्शनीयं च
पाप्मना खेतद्विद्धं ॥ ४ ॥ अथ ह त्रैत्रमुद्गीथमुपा-
साञ्चक्रिरे तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनो-
भयं ॥ शृणोति श्रवणीयञ्चाश्रवणीयञ्च पाप्मना
खेतद्विद्धं ॥ ५ ॥ अथ ह मन उद्गीथमुपासाञ्चक्रिरे
तद्वासुराः पाप्मना विविधुस्तस्मात्तेनोभयं सङ्क-
ल्पते सङ्कल्पनीयञ्चासङ्कल्पनीयञ्च पाप्मना खेत-
द्विद्धं ॥ ६ ॥ अथ ह य एवायं मुख्यः प्राणस्तमु-
द्गीथमुपासाञ्चक्रिरे तं ॥ हासुरा ऋत्वा विदध्वं-
सुर्यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेत ॥ ७ ॥

भा० साञ्चक्रिरे तं हासुराः पूर्ववद्गृत्वा प्राप्य विदध्वंसुर्विगृष्टा
अभिप्रायमात्रेण । अकृत्वा किञ्चिदपि प्राणस्य कथं विगृष्टा
इत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथा लोके अस्मानमाखणं न ब्रह्मते
खनितुं कुडालादिभिरपि टङ्कैश्चेत्तुं न शक्योऽखण
एवाखणसमृत्वा । सामर्थ्याल्लोष्टः पांशुपिण्डः श्रुत्यन्तरा-
द्याग्निं क्षिप्तोऽग्निभेदनाभिप्रायेण तस्याग्निः किञ्चिदप्य-
कृत्वा स्वयं विध्वंसेत विदीर्येतैव विदध्वंसुरित्यर्थः ।

भा० दिति ॥ तस्य ध्वंसनयोग्यत्वात् ध्वंसतेच कर्त्तव्यत्वादित्यर्थः ।
तर्हि यस्य कस्यचिदेवंविद्यस्य सम्भवात्तत्र लोष्टप्रहणेनेत्या-
शङ्क्यथाश्मानमृत्वा लोष्टो विध्वंसेतेति बृहदारण्यकमुतेस्तस्यै-
वात्र ग्रहणमित्याह । अत्यन्तराचेति ।

उ० एवं यथाश्मानमाखणमृत्वा विध्वंसेत एव
 हेव स विध्वंसेते य एवंविदि पापं कामयते
 यश्चैनमभिदासति स एषोऽश्माखणः ॥ ६ ॥

भा० एवं विशुद्धोऽसुरैरधर्षितत्वात्प्राण इति । एवंविदः प्राणा-
 त्मभूतस्येदं फलमाह । यथाश्मानमित्येष एव दृष्टान्तः । एवं
 हेव स विध्वंसेते विनश्यति । कोऽसावित्याह । य एवंविदि
 यथोक्तप्राणविदि पापं तदनहं कर्तुं कामयते इच्छति
 यश्चाप्येनमभिदासति हिनस्ति प्राणविदं प्रत्याक्रोशताड-
 नादि प्रयुक्ते सोऽप्येवमेव विध्वंसेत इत्यर्थः । यस्मात् स एष
 प्राणवित् प्राणभूतत्वादश्माखण इवाश्माखणोऽधर्षणीय
 इत्यर्थः । ननु नासिक्योऽपि प्राणो वाय्वात्मा यथा मुख्यस्तत्र
 नासिक्यः प्राणः पापना विद्धः प्राण एव सन्न मुख्यः कथं ।
 नैष दोषो नासिक्यस्तु स्थानकरणवैगुण्यादिद्वे वाय्वात्मापि
 सन् मुख्यः स्थानदेवताबलीयस्त्वान्न विद्ध इति युक्तं ॥

भा० दृष्टान्तदार्ढ्यान्तिकाभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । एवमिति ॥
 इति प्राणस्य विशुद्धत्वासदुपासनं कर्त्तव्यमिति शेषः ॥ फलवचन-
 मवतार्यं व्याकरोति । एवं विद इत्यादिना ॥ प्राणवित्प्रतिस्पृष्टिनेो
 विनाशे हेतुमाह । यस्मादिति ॥ नासिक्यप्राणस्य मुख्यप्राणस्य
 च वायुविकारत्वेन प्राणत्वाविशेषात्पापना वेधावेधौ तुल्यावेव
 स्यातामिति शङ्कते । नन्विति ॥ स्थानविशेषसम्बन्धासम्बन्धाभ्यां
 द्वयोरपि पापवेधावेधवस्था युक्तेति परिहरति । नैष दोष
 इति ॥ स्थानावस्थावच्छिन्ने क्रारणे वैगुण्यं विषयविशेषासक्तत्वं
 तस्मान्नद्रूपस्य नासिक्यप्राणस्यापि विद्धता स्यादिति यावत् । तद-
 सम्बन्धादिशेषसम्बन्धप्रयुक्तवैगुण्याबोगादित्येतच्छिष्टमङ्गमपपन्नं ॥

उ० नैवैतेन सुरभि न दुर्गन्धि विजानात्यपह-
तपाप्मा द्वेष तेन यदश्नाति यत्पिबति तेने-
तरान्प्राणानवति ।

भा० यथा वास्यादयः त्रिचावत्पुरुषाश्रयाः कार्यविशेषं
कुर्वन्ति नान्यहस्तगतास्तद्दोषवद्ग्राणसचिवत्वादिद्वा घ्राण-
देवता न मुख्यः । यस्मान्न विद्भेऽसुरैर्मुख्यस्तस्मान्नैवै-
तेन सुरभि दुर्गन्धि वा विजानाति घ्राणेनैव तदुभयं विजा-
नाति लोकः । अतश्च पाप्मकार्यादर्शनादपहतपाप्माऽपहतो
विनाशितोऽपनीतः पाप्मा यस्मात्सोऽयमपहतपाप्मा द्वेष
विशुद्ध इत्यर्थः । यस्मात्तात्मभरयः कल्याणाद्यासङ्गवत्ता-
द्वाणादयो न तथात्मभरिर्मुख्यः किं तर्हि सर्वार्थः । कथ-
मित्युच्यते तेन मुख्येन यदश्नाति यत्पिबति लोकस्तेनाश्रि-
तेन पीतेन चेतरेण घ्राणादीनवति पास्यति ।

भा० स्थानसम्बन्धविशेषात् । प्राणप्राणस्य पाप्मविज्ञत्वं तदभावाच्च
मुख्यप्राणस्य तदविज्ञत्वमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यद्येत्वा-
दिना । न मुख्यो दोषवद्प्राणसचिवत्वाभावादिति शेषः ॥ प्राण-
देवता विज्ञा प्राणदेवता तु न विज्ञत्यत्र गमकत्वनानन्तरवाक्यं
थाचष्टे । यस्मादिति ॥ मुख्यप्राणस्य पाप्मबेधाभावमुपसंहरति ।
अतश्चेति ॥ पाप्मकार्यमासङ्गस्तस्य प्राणोऽनुपलम्भादित्यतः शब्द-
स्यैवार्थं हिशब्देनोक्तं ॥ पाप्मबेधं विशुद्धत्वे हेतुत्वात् मुख्यप्राण-
विशुद्धिमुपसंहरति । द्वेष इति ॥ तस्य विशुद्धत्वे हेतुन्तर-
माह । यस्माचेति । अतो विशुद्ध इत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ सर्वार्-
थत्वं प्राणस्य प्रत्यपूर्वकं प्रतिपादयति । कथमित्यादिना ॥ प्राणा-
दीत्यादिशब्देन कार्यमप्युच्यते ॥

उ० एतमु एवाप्ततोऽवित्त्वोत्क्रामति याददात्ये-
वाप्तत इति ॥ ६ ॥

भा० तेन हि तेषां स्थितिर्भवतीत्यर्थः । अतः सर्व्वम्भरिः
प्राणोऽतो विशुद्धः । कथं पुनर्मुखाश्रितपीताभ्यां स्थिति-
रेषां गम्यत इति । उच्यते । एतं मुख्यं प्राणं मुख्यप्राणवृत्तिं ।
अन्नपाने इत्यर्थः । अन्ततोऽन्ते मरणकालेऽवित्त्वाऽलम्बो-
त्क्रामति । घ्राणादिप्राणसमुदाय इत्यर्थः । अप्राणो हि न
ब्रह्मेत्यन्नितुं पातुं वा । तेन तदोत्क्रान्तिः प्रसिद्धा घ्राणा-
दिकलापस्य । दृश्यते ह्युत्क्रान्तौ प्राणस्याग्निशिखा । अतो
याददात्येवास्य विदारणं करोतीर्थः । तद्व्याख्याभे
उत्क्रान्तस्य लिङ्गं ॥

आ० तेनैतास्तृप्यन्तीति अन्तरमाश्रित्याह । तेन हीति ॥ प्राण-
वृत्तिहेतुभ्यामन्नपानाभ्यां सङ्घातस्थितिरतः शब्दार्थः । सर्व्वार्थत्वं
द्वितीयस्यातः शब्दस्यार्थः ॥ मुख्यप्राणोपयुक्त्वाद्दन्नपानानां सङ्घा-
तस्थितिहेतुत्वमित्यत्र प्रअपूर्व्वकं लिङ्गं दर्शयति । कथमित्या-
दिना ॥ वृत्तिमेव विशिनष्टि । अन्नपाने इति ॥ अन्वहमुपयु-
ज्यमानेऽन्नपाने प्राणस्थितिहेतू इति यावत् । प्राणस्योच्चिक्रमि-
षायामपि सङ्घातः स्वयमन्नपाने कृत्वा स्यास्यति इत्याशङ्क्याह ।
अप्राणे हीति ॥ तदा प्राणोच्चिक्रमिषावस्थायामिति यावत् ॥
ननूत्क्रान्त्यवस्थायामग्निशिखाद्यभावादेव सङ्घातस्योत्क्रान्तिर्न तद्व्य-
नाद्यभावात्तत्र प्रमाणाभावादत आह । दृश्यते हीति ॥ तदिति
मुख्यादानमन्थते । अन्नग्रहणं पानोपजनस्यार्थं ॥

उ० तं हाङ्गिरा उद्गीथमुपासाञ्चक एतमु एवाङ्गिरसं मन्यन्ते

भा० तं हाङ्गिरासं मुख्यं प्राणं ह आङ्गिरा इत्येवगुणमुद्गीथ-
मुपासाञ्चके उपासनं कृतवान् वको दालम्भ इति वक्ष्यमा-
णेन सम्बन्धते। तथा वृहस्पतिरित्यायास इति चोपासाञ्चके
वक इत्येवं सम्बन्धं कृतवन्तः केचित् । एतमु एवाङ्गिरसं
वृहस्पतिमायासं प्राणं मन्यन्ते इति वचनाद् भवत्येवं ।
यथाश्रुतासम्भवे सम्भवति तु यथाश्रुतमृषिषोदनायामपि
श्रुत्यन्तरवत् । तस्माच्छतर्चिन इत्याचक्षते एतमेव सन्त-
मृषिमपि ।

भा० विशुद्धिगुणकमुख्यप्राणात्मोद्गाहदृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोङ्कारा-
ख्यमक्षरमुपास्यमित्युक्तं इदानीं तत्रैवाङ्गिरसवृहस्पत्यायास्य-
गुणत्रयविधानार्थमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति । तं हेति ॥ तत्र वृत्ति-
काराभिप्रेतं सम्बन्धं दर्शयति । तं मुख्यमिति ॥ पराभिप्रेतस-
म्बन्धे गमकमाह । एतमिति ॥ अथवहितसम्बन्धसम्भवे अथ-
हितसम्बन्धकल्पना न युक्तेति परिहरति । भवत्येवमिति ॥
ऋषीणामङ्गिरोवृहस्पत्यादिशब्दैरुपदेशेऽपि गुणत्रयविशिष्टप्रा-
णोपासनं न विरुध्यतेऽतश्च प्रधानानामबाधे प्राणोपासकानाम्-
ऋषीणामुपदेशे न त्यागमर्हत्यङ्गिरोवृहस्पत्यादिशब्दैर्भ्योऽपि । प्रथ-
मप्रतिपन्नान्दधीन्विहाय यौगिकवृत्तिप्रतिपत्त्यगुणमात्रप्रतिप-
त्त्यनुपपत्तेरित्यर्थः ॥ प्राणोपासकानाम्दधीणामभिधानमैतरेयक-
श्रुत्या ऋणयति । श्रुत्यन्तरवदिति ॥ तदेव स्पष्टयति । तस्मा-
दिति ॥ शतर्चिनो नाम प्रथममखण्डवृक्ष ऋषयः । एव च प्राणो
यस्मात्पुरुषं सङ्गताख्यं शतवर्षाख्यमिगतवान् तस्मादेतमेव
प्राणं सन्तमृषिशीरोरस्थितमपि शतर्चिनशब्दवाच्यं वदन्तीति
योजना ॥

भा० तथा मध्यमा गृह्यमदो विश्वामित्रो वामदेवोऽचिरित्यादिच्छीनेव प्राणमापादयति श्रुतिः । तथैतानपृषीन् प्राणोपासकानङ्गिरोष्टहस्यत्यायास्थान् प्राणं करोत्यभेदविज्ञानाय । प्राणो ह पिता प्राणो मातेत्यादिवच । तस्माद्दृषिरङ्गिरा नाम प्राण एव सन्नात्मानमाङ्गिरसं प्राणमुद्गीयमुपासाञ्चक इत्येतत् । यस्मात्सोऽङ्गानां प्राणः सन् रसस्तेनासावाङ्गिरसः ।

आ० अतर्चिन्शब्दवदुभयविषयाणि शब्दान्तराख्यपि सन्तीत्याह । तथेति । आद्यं मण्डलमुक्त्वा मध्यमानां मण्डलानां दृष्टारो माध्यमा ऋषयस्तेऽपि प्राणस्तस्य स्वात्मनि मध्ये सर्वजगद्धिधारकत्वात् । गृह्यमदस्तु द्वितीयमण्डलदर्शी । स्नापकाणि वागादीनां गिरवात्यायो गृह्यः देतोविसर्गकारणं मदहेतुत्वात् । अपानो मदः प्राणापानात्मकत्वात्प्राणोऽपि तथोच्यते । तृतीयमण्डलदर्शी विश्वामित्रः प्राणोऽपि तथा व्यपदिश्यते तस्य हि विश्वं भोज्यजातं स्थितिहेतुतया खिण्णमासीत् । वामदेवस्तु चतुर्थमण्डलद्रष्टा प्राणोऽपि तच्छब्दवाच्यस्तस्य वागादिदेवतासम्भजनीयत्वात् । पञ्चममण्डलद्रष्टाऽचिरित्युच्यते प्राणोऽपि तथैव कथ्यते । तस्य पापानोऽनर्थरूपान्प्रति सर्व्वं प्राप्नुत्वात् । आदिप्रदेन भरद्वाजादिपदानि गृहीतानि ॥ दृष्टान्तमेवं व्याख्याय दार्शनिकमाह । तथेति । किमित्यङ्गिरःप्रभृतीन्प्राणं करोति श्रुतिरत आह । अभेदेति । तथा च सप्तमे प्राणस्य सार्व्वाल्भ्यं वक्ष्यते तथात्रापि तस्य तप्तदृष्टिरूपत्वं विवक्षितमित्याह । प्राणो हेति । अथवहितसम्बन्धसम्भवे फलितं वाक्यार्थं कथयति । तस्मादिति । प्राणस्याङ्गिरसं श्रुत्पादयति । यस्मादिति ॥

उ० तेन तं ह बृहस्पतिरुद्गीथमुपासाञ्चक्र एतमु
 एव बृहस्पतिं मन्यन्ते वाग्धि बृहती तस्या
 एष पतिः ॥ ११ ॥ तेन तं हायास्यमुद्गीथमुपा-
 साञ्चक्र एतमु एवायास्यं मन्यन् आस्याद्यदयते
 ॥ १२ ॥ तेन तं ह वको दाल्भ्यो विदाञ्चकार ।

भा० तथा वाचो बृहत्याः पतिसोनासौ बृहस्पतिः । तथा
 यद्यस्मादास्यादयते निर्गच्छति तेनायास्यः । ऋषिः प्राण
 एव सन्नित्यर्थः । तथान्योऽप्युपासक आत्मानमेवाङ्गिरसा-
 दिगुणं प्राणमुद्गीथमुपासीतेत्यर्थो न केवलमङ्गिरःप्रभृत-
 य उपासाञ्चक्रिरे । तं ह वको नाम दाल्भ्यस्यापत्यं दाल्भ्यो
 विदाञ्चकार यथा दर्शितं प्राणं विज्ञातवान् ॥

आ० अङ्गिरःशब्दबृहस्पतिशब्दोऽप्युभयत्र नेतव्य इत्याह ।
 तथेति । प्राणस्य बृहस्पतित्वं साधयति । वाच इति । अङ्गिरो-
 बृहस्पतिशब्दवदायास्यशब्दोऽप्युभयत्र ब्रूय इत्याह । तथेति ।
 तस्योभयत्र दर्शितं विप्रदयति । यद्यस्मादिति । यस्मादायास्या-
 दयते तेनायास्यः प्राणः स एवात्रौपासकत्वाद्दृषिरपि तथेति
 योजना । यथोक्तानामृषीणामेवोक्तगुणकमुपासनं नान्येषां
 विशेषवचनादित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ विशेषस्य न शेषनिवर्त-
 कत्वं प्रदर्शनार्थत्वादित्यर्थः ॥ यथोक्तोपासनस्य त्रिषु नियमाभावे
 गमकं दर्शयति । न केवलमिति ॥

उ० स ह नैमिषीयानामुद्गाता बभूव स ह स्मैभ्यः
कामानागायति ॥ १३ ॥ आगाता ह वै कामानां
भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीथमुपास्त इत्य-
ध्यात्मं ॥ १४ ॥ २ ॥ तृतीयस्य द्वितीयः खण्डः ॥
अथाधिदैवतं य एवासौ तपति तमुद्गीथ-

भा० विदित्वा च स ह नैमिषीयानां सत्रिणामुद्गाता बभूव ।
स च प्राणविज्ञानसामर्थ्यादेभ्यो नैमिषीयेभ्यः कामाना-
गायति स ह आगीतवान् क्लिप्त्यर्थः । तथान्योऽप्युद्गाता
आगाता ह वै कामानां भवति य एवं विद्वान् यथोक्तगुणं
प्राणमक्षरमुद्गीथमुपास्ते तस्मैतद्वृष्टं फलमुक्तं । प्राणात्म-
भावस्त्वद्वृष्टं । देवो भूत्वा देवानप्येतीति अत्यन्तरात्सिद्धमेवे-
त्यभिप्रायः । इत्यध्यात्ममेतदात्मविषयमुद्गीथोपासनमि-
त्युक्तोपसंहारोऽधिदैवतोद्गीथोपासने वक्ष्यमाणे बुद्धिस-
माधानार्थः ॥ १ ॥

अथानन्तरं अधिदैवतं देवताविषयमुद्गीथोपासनं
प्रस्तुतमित्यर्थोऽनैकधोपास्यत्वादुद्गीथस्य य एवासावादित्य-

भा० सम्प्रति विहितोपासनस्य दृष्टफलमादेष्टुं पातनिकां करोति ।
विदित्वेति ॥ भूमिकां कृत्वा विवक्षितमुपास्तिफलं कथयति ।
तथेति । दृष्टमिति विशेषणादभीष्टं फलान्तरमाचष्टे । प्राप्तेति ॥
आत्मविषयं शरीरवर्तिप्रारब्धोत्तरमिति यावत् । उपसंहारस्य
प्रयोजनमाह । अधिदैवतेति ॥ २ ॥

अनन्तरमाध्यात्मिकप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासनवचनादिति शेषः ॥
किमिति देवताविषयमुद्गीथोपासनं प्रस्तूयते तत्राह । अने-

उ० मुपासीतेत्यन्वा एष प्रजाभ्य उद्गायति ।
उद्यंस्तमोभयमपहन्यपहन्ता ह वै भयस्य तम-
सो भवति य एवं वेद ॥ १ ॥ समान उ एवा-

भा० खपति तमुद्गीथमुपासीतादित्यदृष्टोद्गीथमुपासीतेत्यर्थ-
सामुद्गीथमित्युद्गीथशब्देऽक्षरवाची सन् कथमादित्ये वर्त्तत
इति । उच्यते । उद्यन्मुद्गच्छन्वैव प्रजाभ्यः प्रजार्थमुद्गायति
प्रजानामन्मोत्पत्त्यर्थं । न ह्यनुद्यति तस्मिन्मृच्छादेः पक्तिः
स्यादत उद्गायतीवोद्गायति ॥ १ ॥

यथैवोद्गाताऽन्मार्थं अत उद्गीथः सवितेत्यर्थः । किञ्चो-
द्यन्मैत्रं तमस्तज्जञ्च भयं प्राणिनामपहन्ति तमेवंगुणं सवि-
तारं यो वेद सोऽपहन्ता नाश्रयिता ह वै भयस्य जन्म-

भा० कथेति । प्राक्करूपेणादित्यादिरूपेण चोद्गीथस्योपास्यत्वाद्देवता-
विषयतदुपासिप्रस्तावो युक्त एवेत्यर्थः ॥ आदित्यादिमतयश्चेत्या-
दिन्यायेन वाक्यार्थं कथयति । आदित्यदृष्ट्येति ॥ तमादित्यमु-
द्गीथमुपासीतेत्यादित्यशब्दस्योद्गीथशब्दस्य च सामानाधिकर-
ण्यमयुक्तमुद्गीथशब्दस्य प्रकरणादक्षरवाचित्वादादित्यशब्दस्य च
ज्योतिर्विषयत्वाद्भिन्नार्थयोश्च शब्दयोः सामानाधिकरण्यायो-
गादिति शङ्कते । तमुद्गीथमिति । आदित्ये यद्यपि नोद्गीथ-
शब्दे ह्युच्चा वर्त्तितुमर्हति तथापि गौण्या च तत्र तत्र दत्तेः
सामाधिकरण्यसिद्धिरित्युत्तरमाह । उच्यत इति । प्रजार्थमुद्गा-
यतीत्येतदेव स्पष्टयति । प्रजानामिति । अन्मोत्पत्त्यर्थमुद्गायतीति
पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ तदेव व्यतिरेकद्वारा साधयति । न हीति ।
आदित्यस्यान्मार्थमागानमतः शब्दार्थः । न तस्योद्गातुरिव प्राक्-
क्षमुद्गानमुपकम्बमित्याशङ्क्याह । उद्गायतीवेति ॥

उपमानेवोपपादयति । तर्धेति ॥ अथात्मनेऽन्मार्थमागायेदिति-
श्रुत्यन्तरे यथात्प्रार्थमुद्गाताऽऽ गायतीत्यवगतं तथाऽऽदित्योऽपि

उ० यञ्चासौ चोष्णोऽयमुष्णोऽसौ स्वर इतीममावक्षते
स्वर इति प्रत्यास्वर इत्यमुं तस्माद्वा एत-
मिमममुञ्चोद्गीथमुपासीत ॥ २ ॥

भा० रक्षादिष्वक्ष्णोऽस्मान्स्मानसश्च तत्कारणस्याज्ञानलक्षणस्य
भवति । यद्यपि ज्ञानभेदात्प्राणादित्यौ भिन्नाविव लक्ष्येते
तथापि न स तत्त्वभेदस्तयोः । कथं समान उ एव तुस्य एव
प्राणः सवित्रा गुणतः सविता च प्राणेन । यस्मादुष्णोऽयं
प्राणः उष्णश्चासौ सविता । किञ्च स्वर इतीमं प्राण-
मावक्षते कथयन्ति तथा स्वर इति प्रत्यास्वर इति
चामुं सवितारं । यस्मात्प्राणः स्वरत्येव न पुनर्नृतः
प्रत्यागच्छति ॥

भा० प्रजानामज्ञार्थमागत्यतीत्यर्थः । उद्गीथशब्दस्यादित्ये सम्भवं
परामर्शं फलितमाह । अत इति । आदित्यदृष्ट्योद्गीथोपास-
नमुपवास्य फलोक्तिं याचये । किञ्चेत्यादिना । एवंगुणं तम-
स्य भवनिवर्तकत्वगुणसहितमिति यावत् । नन्वध्यात्ममधिदै-
वतमिति ज्ञानभेदात्प्राणादित्ययोर्भिन्नत्वात् । भिन्नमेव तयोश्च-
पासनमुपादेयमत आह । यद्यपीति । प्राणादित्ययोः स्वरूप-
भेदाभावं प्रश्नपूर्वकं प्रतिपादयति । कथमित्यादिना । उद्गीथो
ऽयर्थः । ज्ञानभेदतो भेदमनुजानाति गुणतः साम्यं साधयति ।
यस्मादिति । नामतः साम्यं सङ्गिरते । किञ्चेति । सविद्व-
त्प्राणोऽपि प्रत्यास्वरशब्दप्रवृत्तिमाशङ्क्याह । यस्मादिति । स्वर-
त्येव गच्छत्येवेति यावत् । तस्मिन्नेव शून्यदेहे न प्रत्यागच्छति
तस्मात्प्राणोऽस्वरशब्दप्रवृत्तिरिवेत्यर्थः ।

उ० अथ खलु ध्यानमेवोद्गीथमुपासीत यद्वै प्राणिति
स प्राणो यदपानिति सोऽपानः । अथ यः

भा० सविता त्वसामित्वा पुनरप्यह्न्यहनि प्रत्यागच्छति । अतः
प्रत्याखरोऽस्माद्गुणतो नामतश्च समानमितरेतरं प्राणा-
दित्यौ । अतः सतत्त्वाभेदादेतं प्राणमिमममुच्चादित्यमुद्गी-
थमुपासीताथ खल्विति । प्रकारान्तरेणोपासनमुद्गीथस्यो-
च्यते ध्यानमेव वक्ष्यमाणसङ्घं । प्राणस्यैव वृत्तिविशेष-
मुद्गीथमुपासीत । अधुना तत्सतत्त्वं निरूप्यते । यद्वै पुरुषः
प्राणिति मुखनासिकाभ्यां वायुं वह्निर्निःसारयति स
प्राणास्यो वायोर्दृष्टिभेदो यदपानित्यपश्चसिति ताभ्यामेव
अन्तराकर्षति वायुं सोऽपानोऽपानाख्या वृत्तिः ॥

भा० सवितर्यपि तर्हि तच्छब्दप्रवृत्तिरेवेत्याशङ्क्याह । सविता
त्विति ॥ आदित्यस्यासं गतस्य प्रत्यहमेकत्रैवागतदर्शनात्तस्मि-
न्प्रत्याखरशब्दस्यापि प्रवृत्तिरस्तीत्यर्थः । अतः प्राणादित्ययोश्च
साध्यं निगमयति । अस्मादिति ॥ अन्योन्यसाम्यज्ञतं पश्यमाह ।
अत इति । प्राणादित्यावेकीकृत्य तद्दृष्ट्योद्गीथावयवभूतमोक्षा-
राख्यमक्षरमुपास्यमित्यर्थः । अथार्थात्मिकमाधिदैविकोद्गी-
थोपासनं प्रकृत्य तदेव समस्यैकीकृत्योक्तं तथा च वक्तव्याभावात्
किमुत्तरेव यन्नेत्याशङ्क्यार्थात्मिकमेवोद्गीथोपासनमनुवृत्त्याह ।
अथेति ॥ कोऽसौ ध्यानो यद्दृष्ट्योद्गीथोपासनमुपदिदिक्षितमत
आह । वक्ष्यमाणसङ्घमिति ॥ पक्षान्तरं व्यावर्तयति । प्राणस्यै-
वेति ॥ वक्ष्यमाणसङ्घमित्युक्तं व्यक्तीकरोति । अधुनेति ॥ तन्नि-
रूप्यार्थमादौ प्राणापानौ निरूपयति । यद्वा इत्यादिना ।
ताभ्यामेव मुखनासिकाभ्यामित्येतत् स्यातामित्येवं प्राणापानौ ।
ध्यानस्य तु किमायातमिति शङ्कित्वा तत्स्वरूपं दर्शयति । तत्
इत्यादिना ।

उ० प्राणापानयोः सन्धिः स यानो यो यानः सा
वाक् । तस्मादप्राणन्नपानन्वाचमभिव्याहरति
॥ ३ ॥

ततः किमित्युच्यते अथ य उक्तलक्षणयोः प्राणापानयोः
सन्धिसंयोरन्तरावृत्तिविशेषः स यानो यः साङ्गादिशा-
स्त्रप्रसिद्धः श्रुत्या विशेषनिरूपणान्नामौ यान इत्यभिप्रायः ।
कस्मात्पुनः प्राणापानौ हित्वा महताऽऽयासेन यानस्यैवो-
पासनमुच्यते । वीर्यवत्कर्महेतुत्वात् । कथं वीर्यवत्कर्महेतु-
त्वमित्याह । यो यानः सा वाक् । यानकार्यत्वाद्वाचः ।

यस्माद्भाननिर्वर्त्या वाक्कस्मादप्राणन्नपानन् प्राणापान-
यापारावकुर्वन् वाचमभिव्याहरत्युच्चारयति श्लोकः ।

आ० सन्धमेव स्फुटयति । तयोरिति ॥ प्राणापानयोर्द्वयोरभावाव-
स्थायां मध्ये च वायोर्द्वयोरिति योऽस्ति स यानशब्दार्थं
इत्यर्थः । सन्धिःस्नानमन्मन्देशदृष्टिर्थांन इति साङ्गा योगाशाङ्-
कान् प्रत्याह । यः साङ्गादीति । साङ्गानां योगानाञ्च शास्त्रे
प्रसिद्धो यो वायोर्द्वयोरिति विशेषः स्नानादिदेशगो नासौ यानः
श्रुत्या विशेषनिरूपणादिति योजना । यानस्य प्राणापानसा-
पेक्षत्वात्तयोरन्यतरस्योपासनमेवोचितं न यानोपासनमिति
मन्वानस्योदयति । कस्मादिति ॥ महताऽऽयासेन न यानसतत्त्व-
निरूपणेनेति यावत् । ताभ्यां वैशिष्ट्यमुपेत्य परिहरति । वीर्य-
वदिति । यानस्यैवोपासनमिति शेषः । तदेव प्रश्नद्वारा प्रप-
चयति । कथमित्यादिना । कथं यानस्य वीर्यवत्कर्म प्रसिद्धं
प्रतिष्ठावते कार्यकारणाभावादित्याह । यानेति ॥

वाचो याननिर्वर्तत्वे निष्कं दर्शयति । यस्मादिति । या वाग्नि-
त्वादिवाङ्मानामर्थं उच्यते । तथेत्यादिना । अतो वाग्नि-

उ० या वाक्सर्क्त्स्मादप्राणन्नपानन्नचमभियाह-
रति यर्क्त्स्माम तस्मादप्राणन्नपानन्साम गायति
यत्साम स उद्गीथस्तस्मादप्राणन्नपानन्नहायति
॥ ४ ॥ अतो यान्यन्यानि वीर्यवन्ति कर्माणि
यथाग्नेर्मन्थनमाजेः सरणं दृढस्य धनुष आय-
मनमप्राणन्नपानंस्तानि करोत्येतस्य हेतो-

भा० तथा वाग्निरेषामृचवृक्षस्य चाम यामावषवस्योद्गीथम-
प्राणन्नपानन् व्यानेनैव निर्वर्त्तयतीत्यभिप्रायः । न केवलं
वाग्निभियाश्चरचमेवातोऽस्मादन्वान्यपि चाग्नि वीर्यवन्ति
कर्माणि प्रयत्नादधिकनिर्वर्त्यानि यथाग्नेर्मन्थनमाजेर्मर्था-
दाद्याः सरणं धावनं दृढस्य धनुष आयमनमाकर्षणम-
प्राणन्नपानंस्तानि करोति । अतो विमिश्रितो ज्ञानः
प्राणादिप्रवृत्तिभ्यः । विमिश्रितस्योपासनं ज्ञायः फलवन्मात्रा-
जोपासनवत् ॥

आ० त्वादि व्याचष्टे । न केवलमिति । व्यानेन निर्वर्त्तयतीति पूर्वेषु
सम्बन्धः । वाग्निभ्यामपि यथोक्तानि कर्माणि तानि योक्तो व्याने-
नैव करोतीत्युक्तञ्च सम्बन्धः । प्रयत्नादधिकनिर्वर्त्यानि कर्माण्ये-
वोदाहयति । यथेति । यथा तानि कर्माणि तथान्वान्यप्येवं-
प्राणाराधीति योजना । ज्ञानस्य वीर्यवत्त्वात्तद्वैतुले कथितमाह ।
अत इति । नैशिक्ष्येऽपि किं स्यादिति चेत्तदाह । विमिश्रि-
त्येति ।

उ० ध्यानमेवोद्गीथमुपासीत ॥ ५ ॥ अथ खलूद्गीथा-
क्षराण्युपासीतोद्गीथ इति प्राण एवोत्प्राणेन

भा० एतस्मिन् हेतौरेतस्मात्कारणाद्धानमेवोद्गीथमुपासीत
नान्यदुत्थनरं कर्म वीर्यवत्तरत्वं फलं । अथाधुना खलूद्गी-
थाक्षराण्युपासीत भक्त्यक्षराणि मा भूवन्नित्यतो विभिन्नदृष्टि
उद्गीथ इति । उद्गीथनामाक्षराणीत्यर्थो नामाक्षरोपासने-
ऽपि नामवत् एवोपासनं कृतं भवेदमुकमिन्द्रा इति यदत् ।
प्राण एवोद्दित्यस्त्रिंशत्क्षरे प्राणदृष्टिः । कथं प्राणस्रोत-
मित्याह । प्राणेन क्षुत्तिष्ठति सर्वोऽप्राणस्त्रावसाद्दर्शना-
दतोऽस्त्वुदः प्राणस्य च सामान्यं । वाम्नीः । वाचो ह गिर
दव्याचक्षते त्रिष्टाः ॥

भा० वैश्विस्त्वपवमुपसंहरति । एतस्येति । पञ्चवत्त्वादित्युक्तमुपा-
सित्वं स्पष्टयति । कर्मेति । ध्यानदृष्ट्योद्गीथोपासनस्याङ्गाव-
बद्धत्वादिति शेषः । उद्गीथोपासनप्रसङ्गेनोद्गीथाक्षरोपासनां
प्रसंगेति । अथेति । विभेदबतात्पर्यं दर्शयति । भक्त्येति ।
उद्गीथाक्षराण्युपासीतेत्युक्ते भक्त्यक्षराण्युपास्यानि प्राप्तानि तानि
मा भूवन्निति यतो मन्थते क्षुत्तिष्ठतो विभेदबन् करोतीत्यर्थः ।
विभेदबन्क्षुत्तिं यावदोति । उद्गीथेति । नामाक्षरोपासनमुद्गीथो-
पासनस्याविकल्पितरमित्याह । नामेति । यथा चोक्ते इत्य-
मिन्द्रादिवाचनस्यप्रथीमे वाचस्य पुरुषविभेदस्योपासनं मन्थते
वधेहापीत्यर्थः । नामाक्षरोपासने नामवत्तदुपासनेऽपि तदु-
पासनमेव कथमित्याह विभजते । प्राण एवेति । प्राण-
स्रोतः साहस्रं प्रप्रपूज्यं कमाह । कथमित्यादिना । त्रिंशत्-
स्त्रिंशत्क्षरे वाग्दृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । वाम्नीरिति । वाचो त्रिदश
साहस्रं दर्शयति । वाचो हेति ।

उ० द्युत्तिष्ठति वाग्गीर्वीचो ह गिर इत्याचक्षते
 अनं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितं ॥ ६ ॥
 द्यौरेवोदन्तरिक्षं गीः पृथिवी थमादित्य एवो-
 द्वायुर्गीरग्निस्थं सामवेद एवोद्यजुर्वेदो गीः

भा० तथासं थमन्ने हीदं सर्वं स्थितमतोऽस्त्वन्नस्य चाक्षरस्य च
 सामान्यं । चथाणां अत्युक्तानि सामान्यानि तानि तेनानु-
 रूपेण श्रेष्वपि द्रष्टव्यानि द्यौरेवोदुच्चैःस्त्राणात् । अन्तरिक्षं
 गीर्गिरणाद् लोकानां । पृथिवी थं प्राचिस्त्राणात् । आदित्य
 एवोदूर्द्धत्वात् । वायुर्गीरन्व्यादीनां गिरणात् । अग्निसं
 थाग्नीयकर्मावस्त्राणात् । सामवेद एवोत्सर्गसंस्तुतत्वात् ।
 यजुर्वेदो गीर्यजुषा प्रत्तस्य हविषो देवतानां गिरणात् ।

आ० उद्गीरक्षरयोः प्राञ्जवाग्दृष्टिरिव थमित्वस्त्रिभ्रक्षरेऽग्नेदृष्टिः
 कार्येत्याह । तथेति । थकारान्नयोरपेक्षितं सादृश्यं दर्शयति ।
 अन्ने हीति । प्राञ्ज एवोदित्वाद्दौ सादृश्यं अन्नेवोक्तं । द्यौरेवोदि-
 त्वाद्दौ तु नेक्तं । तथा च तत्र सादृश्याभावे कथं दृष्टीकरत्वि-
 त्वाशङ्क्याह । चथायामिति । अन्तरिक्षमाकाशस्तदन्तः प्रतिष्ठा
 लोकास्तेन गीर्षा इवेति मत्वाह । गिरञ्चादिति । अग्न्यादीनां
 गिरञ्चादिति संवर्गविद्यायां द्रष्टव्यं । सामवेदो वै स्वर्गो लोक
 इति स्वर्गलोकात्वेन सामवेदस्य संस्तुतत्वादिति हेतुमाह ।
 स्वर्गेति । यजुषा स्वाहास्वधादिनेति यावत् । अध्यात्ममधिजोक्-
 मधिदैवमधिवेदश्च नामाक्षरोपासनमुक्त्वा तत्प्रजोक्तिमवतार्य
 चाकरोति । उद्गीथेति ।

उ० ऋग्वेदस्थं दुग्धेऽस्मै वाग्देहं यो वाचो दोहः
 अनुवाननादो भवति य एतान्येवं विद्वानुद्गी-
 याक्षराण्युपास्त उद्गीथ इति ॥ ७ ॥

भा० ऋग्वेदस्य ऋचस्फुटत्वात्मात्रः । उद्गीयाक्षरोपासनफलं
 मधुनोच्यते दुग्धे दोग्धस्मै साधकाय । का सा वाक् कं दोहं
 कोऽसौ दोह इत्याह । यो वाचो दोहः । ऋग्वेदादिशब्द-
 साध्यं फलमित्यभिप्रायस्तदाचो दोहस्तं स्वयमेव वाग्देगिध
 आत्मानमेव दोगिध किञ्चान्नवान् प्रभूतासोऽन्नादश्च
 दीप्ताग्निर्भवति य एतानि यथोक्तानि एवं यथोक्तगुणान्यु-
 द्गीयाक्षराणि विद्वान्मुपास्ते उद्गीथ इति ॥

भा० यो वाचो दोह इत्यत्र षष्ठी कर्मणि ऋचश्च । तमेव वाग्देहं
 प्रकटयति । ऋग्वेदादीति ॥ तत्साध्यं फलं खाधीनोत्पारयक्षमत्वं
 तदनायासेनास्य सम्भवतीत्यर्थः । तदिति प्रकृतफलपरामर्शः ।
 षष्ठी पूर्ववत् । तमिति दोहोक्तिः । वाच एव दोहे कर्मत्वं
 कर्तृत्वञ्चेत्याह । आत्मानमेवेति ॥ यो दोग्धा सा वागेव सा
 आत्मानमेव तं दोग्धीति योजना । यथोक्तानि प्राग्वाग्नादि-
 रूपत्वेनोक्तानीति यावत् । यथोक्तगुणान्युक्त्यागिरवस्थित्यादि-
 धर्मज्ञानीत्यर्थः । उद्गीयाक्षराद्युक्तं विशेषज्ञानवादेन स्फुट-
 वति । उद्गीथ इतीति ॥ उद्गीथ इत्येवं रूपस्य नाम्नोऽक्षरातीति
 यावत् । वागादिसम्यङ्निष्पन्नकमुपासनमुपदिश्य फलसम्यङ्निर्णय-
 प्रकारेण भवति तत्प्रकारं ज्ञानं सर्व्वकाम्योपासनशेषभूतं प्रास-
 ङ्गिकं विधीयत इत्याह । अथ खल्विति । वागादिसम्यङ्निष्पन्नको-
 पासनानन्तर्यमथशब्दार्थः । वक्ष्यमाद्योपासनानां सर्व्वकाम्योपा-
 सनाशेषत्वद्योतनायं खल्वित्युक्तं ।

उ० अथ खल्वाशीःसमृद्धिरूपसरणानीत्युपासीत
येन साम्ना स्तोथन् स्यात्तत्सामोपधावेत् ॥ ८ ॥
यस्यामृचि तामृचं यदार्षेयं तमृचिं यां देवताम-
भिष्टोथन्स्यात्तां देवतामुपधावेत् ॥ ९ ॥ येन
हृन्दसा स्तोथन्स्यात्तच्छन्द उपधावेद्येन स्तोमेन
स्तोथमाणः स्यात् तच्छन्दोस्तोममुपधावेत् ॥ १० ॥

भा० अथ खलु इदानीमाशीःसमृद्धिराश्विनः कामस्य समृद्धि-
र्षया भवेत्तदुच्यते इति वाक्यश्रवणः । उपसरणान्युपसर्त-
न्यान्नुपगन्तव्यानि श्लेषानीत्यर्थः । कथमित्युपासीत एवमु-
पासीत तद्यथा येन साक्षा विघ्नेषु श्लोथन् स्तुतिं करि-
ष्यन् स्याद्भवेदुद्गाता तत्सामोपधावेदुपसरेष्विन्त्येदुत्प-
त्त्वादिभिः । यस्यामृचि तत्साम तास्यर्षं उपधावेद्देवता-
दिभिः । यदार्षेयं साम तस्यर्षिं । यां देवतामभिष्टोथन्
स्यात्तां देवतामुपधावेत् । येन हृन्दसा गायत्र्यादिना श्लो-
थन् स्यात्तच्छन्द उपधावेत् । येन श्लोथमाणः स्यात् श्लोमेन ।

भा० प्रासङ्गिकत्वं दर्शयति । इदानीमिति । कामशब्दः यच्चविवशः ।
तच्छब्दः प्रकारज्ञानपरामर्श उच्यते विधीयते इत्यर्थः । ध्यान-
प्रकारं प्रत्यपूर्वकं विद्मदवति । कथमित्यादिना । इतिशब्दार्थ-
मभिनवति । एवमिति । एवं शब्दार्थमुदाहरणनिकृतया त्यज-
यति । तद्यथेति । उत्पत्त्यादिभिरित्यादिशब्देन हृन्दोदेवतादि-
शब्दो देवतादिभिरित्यादिपदेनार्षेयादियहः । गायत्र्यादिनेत्या-
दिपदमुच्चारणमुच्चारणत्वादिसंयमार्थं । चित्तवृत्तद्वय सप्तदश एक-
विंश इति प्रसिद्धः सोमयामे सोमः ॥

उ० यां दिशमभिष्टोथन्स्यात्तां दिशमुपधावेत् ॥ ११ ॥
 आत्मानमन्नत उपसृत्य स्तुवीत कामं ध्यायन्न-
 प्रमत्तोऽभ्यासो ह यदस्मै स कामः समृद्धेत
 यत्कामः स्तुवीतेति यत्कामः स्तुवीतेति ॥ १२ ॥
 ३ ॥ तृतीयस्य तृतीयः खण्डः ॥

भा० सोमाङ्गफलस्य कर्तृगामित्वादात्मनेपदं स्तोत्रमाण
 इति । तं सोममुपधावेत् । यां दिशं स्तोत्रमाणः स्यात्तां
 दिशमुपधावेदधिष्ठात्रादिभिः । आत्मानमुद्गाता स्वं
 रूपं गोत्रनामादिभिः सामादीन् क्रमेण स्वज्ञात्मानम-
 न्नतोऽन्ते उपसृत्य स्तुवीत । कामं ध्यायन्नप्रसक्तः
 सरोऽण्यञ्जनादिभ्यः प्रमादमकुर्व्वंस्ततोऽभ्यासः क्षिप्रमेव
 ह यद्यच्चास्मा एवंविदे स कामः समृद्धेत समृद्धिं

षा० आत्मनेपदप्रयोगप्रतिपन्नमर्थमाह । सोमाङ्गेति ॥ यत्र कर्तृ-
 गामि षष्ठं तत्रात्मनेपदं प्रयुज्यते प्रकृते च स्तोत्रमाण इत्यात्मने-
 पदं दृश्यते । तस्मादेवत्फलस्य कर्तृगामित्वं गम्यते अन्यथा पूर्वोत्तर-
 बोधिव परस्मैपदप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः । यां दिशमभीत्याभि-
 ष्याप्येत्यर्थः । स्तोत्र्यन्देवताविशेषमिति शेषः । अधिष्ठात्रण्यन्तेना-
 दयो ऽष्टान्ते । आदिपदं तत्तद्दिगवस्थितासाधारणधर्मसङ्ग्रहार्थं ।
 आत्मानं स्वरूपं गोत्रादिभिर्हपद्योद्गाता स्तुवीतेति सम्बन्धः ।
 नामादिभिरित्यादिशब्देन वर्णाश्रमादिग्रहणं । अन्तत इत्य-
 स्मार्थमाह । सामादीनिति ॥ पूर्वोक्तान् सामादीन् सर्वानुक्तेन
 क्रमेण आत्मा तदवसाने आत्मानमपि सच्चिन्त्यापेक्षितफलमनु-
 सन्दधानः सारादिभ्यः प्रमादमकुर्व्वमुद्गाता स्तुवीतेति योजना ।
 यत्र कर्मस्थयमुद्गाता यद्योक्तरीत्या स्तोता भवति तत्र क्षिप्रमे-

उ० ऽमित्येतदक्षरमुपासीतोमिति बुद्ध्यति त
स्योपव्याख्यानं ॥ १ ॥ देवा वै मृत्योर्विभ्यतस्त्रयीं
विद्यां प्राविशंस्ते

भा० गच्छेत्कोऽपि यत्कामः सन् क्षुवीतेति द्विरक्षिरा-
हरार्था ॥ ३ ॥

ऽमित्येतदित्यादिप्रकृतस्वाक्षरस्य पुनरुपादानं । उद्गी-
शाक्षराद्युपासनात्करितत्वादन्यत्र प्रसङ्गे माभूदित्येवमर्थं
प्रकृतस्यैवाक्षरस्मात्प्रताभयगुणविशिष्टस्योपासनं विधात-
व्यमित्यारम्भः । ऽमित्यादि व्याख्यातं । देवा वै मृत्यो-
र्भारकादिभ्यतः किं कृतवन्त इत्युच्यते । चर्षीं विद्यां
चर्षीविहितं कर्म प्राविशन् प्रविष्टवन्तो वैदिकं कर्म
प्रारम्भवन्त इत्यर्थः । तन्मृत्योस्त्राणं मन्यमानाः ॥

भा० वाक्से स सकामः समृद्धिं गच्छेत् यत्कामः सन् यः क्षुवीतेत्यन्वयः ।
इतिशब्दः प्रासङ्गिकोपासनसमाख्यार्थः ॥ ३ ॥

प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्धते । ऽमित्येतदित्यादीति ।
पुनरुपादानस्य तात्पर्यमाह । उद्गीथेति । आदिशब्देन पूर्वो-
क्तान्युपासनाणि गृह्यन्ते । उद्गीथस्य तैर्थावहितत्वात्प्रकर-
विच्छेदशङ्कायां । ततोऽन्वक्षिन्नर्थे प्रसङ्गः स्यात् स माभूदित्येवमर्थं
पुनरुपादानमित्यर्थः । देवा वै मृत्योरित्यादेस्तात्पर्यमाह । प्रकृत-
स्येति । अक्षरव्याख्यानप्राप्तावनुवादभागं प्रत्याह । ऽमित्या-
दीति । देवासुरा ह वै यत्रेतत्र व्याख्याता देवाः मारकादासुरा-
त्पापानः सन्नाशादिति यावत् । कोऽयं कर्मक्षि प्रवेशो नाम
तत्राह । वैदिकमिति । तदिति वैदिकं कर्मोच्यते ते ह्यन्तो-
भिरित्यादि व्याचष्टे । क्षिप्तेति ॥

उ० छन्दोभिरच्छादयन्त्यदेभिरच्छादयंस्तच्छन्द-
सां छन्दस्त्वं ॥ २ ॥ तानु तत्र मृत्युर्यथा मत्स्यमु-
दके परिपश्येदेवं पर्यपश्यदृचि साभि यजुषि ।

भा० किञ्च ते कर्मण्यविनियुक्तैः छन्दोभिर्मन्त्रैर्जपधोमादि
कुर्वन्त आत्मानं कर्मान्तरेष्वच्छादयन् द्वादितवन्तः । यद्य-
च्छादेभिर्मन्त्रैराच्छादयन्तस्माच्छन्दसां मन्त्राणां छान्द-
नाच्छन्दस्त्वं प्रसिद्धमेव । तांस्तत्र देवान् कर्मपरात्मृत्यु-
र्यथा लोके मत्स्यघातको मत्स्यमुदके नातिगम्भीरे परि-
पश्येदङ्घ्रिभेदकसावोपायसाध्यं मन्यमान एवं पर्यपश्यदृष्ट-
वान् मृत्युः । कर्मण्योपायसाध्यान् देवान् मेने इत्यर्थः ।
ज्ञासौ देवान्ददर्शेत्युच्यते । अचि साचि यजुषि । अग्यजुः-
सामसम्बन्धिकर्मण्यीत्यर्थः ॥

भा० नहि सर्वे मन्त्राः सर्वत्र विनियुष्यन्ते । तथा चैकस्मिन् कर्मणि
अनुष्ठेयमाने विनियुक्तान् मन्त्रान् हित्वा कर्मान्तरेष्ववशिष्टै-
र्जपादि कुर्वन्तः स्वात्मानं देवाश्छादितवन्तः । तस्मान्न मृत्युवश्यता
तेषामित्यर्थः ॥ तेषां छन्दोभिश्छादितत्वे छन्दसा छन्दस्वप्रकार-
मभिनयति । तस्मादिति । कर्मानुत्तिष्ठतां देवानां मृत्युवश्यता न
द्यादृतेत्याह । तानिनि । तत्रेति वैदिककर्मप्रारम्भोक्तः । उ-
च्यन्तेऽप्यर्थः । यथोक्तकर्मपरानपि तान्मृत्युः पर्यपश्यदिति
सम्बन्धः । कर्मणां मृत्युपदगोचरत्वं दृष्टान्तेनाह । यथेति ।
दार्ढ्यान्तिक्रमभामस्य विवक्षितमर्थं गृह्णाति । मृत्युरिति । दार्ढ्या-
न्तिके क्षुभ्रोदकस्यानीयं किं स्यादिति प्रश्नपूर्वकं दर्शयति ।
ज्ञासाविद्यादिना ॥ अगादीनां निवृत्तेन क्षयाभावान्न क्षुभ्रोद-
कस्यानीयतेत्याशङ्क्य विवक्षितमर्थमाह । अजिति । कर्मण्यस्य
ज्ञतकालेन यद्यतः स्वरूपतश्च क्षयिता प्रसिद्धेति भावः । मृत्यु-
परिहारोपायमुपदिशति ।

उ० ते नु वित्त्वोद्गी ऋचः साम्नो यजुषः स्वरमेव प्राविशन् ॥ ३ ॥ यदा वा ऋचमाप्नोत्योमित्येवा-
तिस्वरत्येव ॥ सामैवं यजुरेष उ स्वरो यदेत-
दक्षरमेतदमृतमभयं तत्प्रविश्य देवा अमृता
अभया अभवन् ॥ ४ ॥

भा० ते नु देवा वैदिकेन कर्मणा संज्ञता शुद्धात्मानः
साम्नो मृत्योस्त्रिकीर्षितं विदितवन्तः । विदित्वा च तदुद्गी
व्यावृत्ताः कर्मभ्यः ऋचः साम्नो यजुषः ऋग्यजुःसामसम्बद्धा-
त्कर्मणः अभ्युत्थायेत्यर्थः । तेन कर्मणा मृत्युभयापगमं प्रति
निराशास्तदपास्यामृताभयगुणमक्षरं स्वरशब्दितं प्रावि-
शन्नेव प्रविष्टवन्तः । ॐकारोपासनपराः संवृत्ताः । एव-
ब्रह्मोऽवधारणार्थः सन् समुच्चयप्रतिषेधार्थः । तदुपासन-
पराः संवृत्ता इत्यर्थः । कथं पुनः स्वरब्रह्मवाच्यत्वमक्षर-
त्युच्यते । यदा वै ऋचमाप्नोत्योमित्येवातिस्वरत्येवं सामैवं

भा० ते नु देवा इत्यादिना कर्मभ्यः सकाशाद्गुद्गी व्यावृत्ता इत्यर्थः ।
सर्वकर्मसङ्ग्रहार्थं कर्मभ्य इति ब्रह्मवचनं । अवैदिककर्मत्यागस्य
कर्मिस्वपि सिद्धत्वाद्द्वैदिककर्मत्यागार्थं विशिनष्टि । ऋच इति ॥
कर्मत्यागमात्रात्प्रत्यक्षतया प्राज्ञां वारयति । तेनेति ॥ किन्तदक्षरं
तदाह । ॐकारेति । उदात्तादिरूपत्वाभावादक्षरस्य न स्वर-
शब्दत्वमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ ऋचमाप्नोत्य-
ध्ययनेन स्वाधीनं करोतीत्यर्थः । अतिस्वरत्वतिशयेनादरक्षियोच्चा-
रयतीति यावत् ॥ ऋग्यजुःसाम्नां प्रत्येकमोङ्कारोच्चारणद्वारेणै-

उ० स य एतदेवं विद्वानक्षरं प्रणौत्येतदेवाक्षरं
स्वरममृतमभयं प्रविशति तत्प्रविश्य यदमृता
देवास्तदमृतो भवति ॥ ५ ॥ तृतीयस्य चतुर्थः
खण्डः १४ ॥

भा० यज्ञः । एष एव उ खरः । कोऽसौ यदेतदक्षरमेतद-
मृतमभयं तत्प्रविश्य यथागुणमेवामृता अभयास्वाभ-
वन्देवाः ।

स योऽन्योऽपि देवदेवैतदक्षरमेवममृताभयगुणं विद्वान्
प्रणौति सौति उपासनमेव चात्र स्तुतिरभिप्रेता स तथै-
वैतदेवाक्षरं खरममृतमभयं प्रविशति तत् प्रविश्य च राज-
कुसुमं प्रविष्टानामिव राज्ञोऽन्तरङ्गवहिरङ्गतावन्न परस्य
ब्रह्मणोऽन्तरङ्गवहिरङ्गताविशेषः । किन्तर्हि यदमृता
देवा येनामृतत्वेन यदमृता अभूवन् तेनैवामृतत्वेन
विशिष्टस्तदमृतो भवति न न्यूनता नाप्यधिकता अमृतत्व
इत्यर्थः ॥

वान्निदर्शनादित्यतिशब्दार्थः । उ शब्दोऽपिपर्यायः । सम्प्रतिपन्न-
खरवदिति दृष्टान्तार्थः ।

भा० अमृतमभयं तथाविधब्रह्मप्रतीकत्वादित्यर्थः । तत् प्रविश्य
ब्रह्मबुद्ध्या तद्भानं कृत्वैत्यर्थः । भवतु देवानामेवमस्माकन्तु किमा-
यातमित्वाशङ्काह । स योऽन्योऽपीति ॥ राजशब्दं प्रविष्टस्य विशे-
षदर्शनादक्षरं प्रविष्टस्यापि यज्ञे विशेषः स्यादित्वाशङ्काह । तत्
प्रविश्येति ॥ अमृतत्वेन विशिष्टा इति शेषः ॥ ४ ॥

उ० अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स उद्गीथ इत्यसौ वा आदित्य उद्गीथ एष प्रणव इमिति खेष स्वरनेति ॥ १ ॥

भा० प्राणादित्यदृष्टिविशिष्टस्योद्गीथस्योपासनमुक्तमेवानुद्य प्रणवोद्गीथयोरेकत्वं कृत्वा तस्मिन् प्राणरश्मिभेदगुणविशिष्टदृष्ट्याऽप्युपासनमनेकपुत्रफलमिदानीं वक्तव्यमित्यारभ्यते । अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो बहुषानां । अथ प्रणवस्येवां स एव ह्यन्दोष उद्गीथत्रयंद्वाथोऽसौ वादित्य उद्गीथ एष प्रणवः प्रणवत्रयंद्वाथोऽपि स एव बहुषानां नाम उद्गीथ आदित्यः कथं उद्गीथास्त्रयस्वरमोमित्येतदेव हि यस्मात् स्वरपञ्चवारयन्नेकार्थत्वाद्वाङ्मनां । अथवा स्वरन् गच्छन्नेति अतोऽसावुद्गीथः सविता ॥

आ० खडान्तरस्य तात्पर्यमाह । प्राणादित्येति ॥ प्रणवस्योद्गीथस्य ऐक्यत्वं कृत्वा तस्मिन् सत्यध्यात्मं प्राणदृष्ट्याधिदैवतमादित्यदृष्ट्या च विशिष्टस्योद्गीथस्य यदुपासनमुक्तं तदेवानुद्य निन्दित्वा प्राणानां रश्मिनां च भेद एव गुणस्तद्विशिष्टदृष्ट्या तस्यैवोद्गीथावयवस्याऽस्वरस्यानेकपुत्रफलमुपासनमनेन यत्रेण वक्तव्यमित्युत्तरो यत्रः सम्प्रति प्रस्तूयत इत्यर्थः । अमृताभयगुणप्राणरोपासनानन्तर्गमशब्दार्थः । प्रणवोद्गीथयोरेकत्वे वैदिकप्रसिद्धिप्रदर्शनाय खणितमुक्तं । तयोरेकत्वमुक्त्वा आदित्यदृष्ट्याऽद्गीथोपासितमुक्त्वा मनुवदति । असाविति ॥ उद्गीथादित्ययोरेकत्वं प्रप्रपूर्वकमुपादयति । उद्गीथ इत्यादिना । उच्चारयन्नेतीति सम्बन्धः । स्वरतर्मत्वर्थत्वात्प्रथमपञ्चवारयन्मित्युच्यते तथाह । अनेकार्थत्वादिति ॥

उ० एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमे-
कोऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच रश्मींस्त्वं
पर्यावर्त्तयाइहवो वै ते भविष्यन्तीत्यधिदैवतं ॥
२ ॥ अथाध्यात्मं य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथ-
मुपासीतोमिति लेष स्वरनेति ॥ ३ ॥

भा० तमेतमु एवाहमभ्यगासिषमाभिमुख्येन गीतवानस्या-
दित्यरन्ध्यभेदं कृत्वा ध्यानं कृतवानस्तीत्यर्थस्तेन तस्मात्
कारणान्मम त्वमेकोऽसि पुत्र इति ह कौषीतकिः कुषीतक-
स्त्रापत्यं कौषीतकिः पुत्रमुवाचोक्तवान् । अतो रश्मीनादि-
त्यञ्च भेदेन त्वं पर्यावर्त्तयात्पर्यावर्त्तयेत्यर्थः । त्वं योगा-
देवं बहवो वै ते तव पुत्रा भविष्यन्तीत्यधिदैवं । अथानन्त-
रमथ्यात्ममुच्यते । य एवायं मुख्यः प्राणस्तमुद्गीथमुपासीते-
त्यादि । तथा पूर्ववदोमिति श्लेष प्राणोऽपि स्वरनेत्यो-
मिति श्रानुष्ठां कुर्वन्निव वागादिप्रवृत्त्यर्थमेतोत्यर्थः ।

भा० अन्त्यन् सविता प्राणिनां प्रवृत्त्यर्थमोमित्यनुष्ठां कुर्वन्निव गच्छति
तस्मादोद्गातरत्वं सवितुरित्याह । अथवेत्यादिना ॥ आदित्य-
दृष्ट्योद्गीथमुपदिष्टमनुद्य निन्दति । तमेतमिति ॥ निन्दाफलं दर्श-
यति । अत इति ॥ पर्यावर्त्तयादिति प्रथमपुरुषे श्रूयमाणे किमिति
मध्यमपुरुषो व्याख्यायते तत्राह । त्वं योगादिति । युष्मद्युपपदे मध्य-
मपुरुषविधानादित्यर्थः । रश्मिभेदगुणदृष्टिविशिष्टोद्गीथोपा-
सनस्य फलं वक्ष्यति । एवमिति ॥ ब्रह्ममात्रेऽध्यात्ममुद्गिसमाधा-
नार्थमुक्त्वां । देवताविषयं दर्शनमुपसंहरति । इत्यधिदैवमिति ॥
अध्यात्मप्राणदृष्ट्योद्गीथोपासिमुक्त्वामनुवदति । अथवेत्यादिना । अथं
प्राणोद्गीथयोरेकत्वमित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ यथा प्राणिनां प्रवृत्त्य-
र्थमोमित्यनुष्ठां कुर्वन्निवादित्यो गच्छतीत्युक्त्वां तद्वदिति वाचत् ।

उ० एतमु एवाहमभ्यगासिषं तस्मान्मम त्वमेको
 ऽसीति ह कौषीतकिः पुत्रमुवाच प्राणंस्त्वं भूमा-
 नमभिगायताइहवो मे भविष्यतीति ॥ ४ ॥

भास्व न हि मरणकाले मुमूर्षोः समीपस्थाः प्राणस्योङ्करणं
 शृण्वन्तीति । एतस्मान्ान्यादादित्येऽप्योङ्करणमनुज्ञामात्रं
 द्रष्टव्यं । एवमु एवाहमभ्यगासिषमित्यादि पूर्ववदेव ।
 अतो वागादीन्मुख्यस्य प्राणं भेदगुणविशिष्टमुद्गीयं पश्यन्
 भूमानं मनसाऽभिगायतात् । पूर्ववदावर्त्तयेत्यर्थः । बहवो
 वै मे मम पुत्रा भविष्यन्तीत्येवमभिप्रायः सन्नित्यर्थः ।
 प्राणादित्येकत्वोद्गीयदृष्टेरेकपुत्रत्वफलदोषेणापोदितत्वाद्-
 ग्निप्राणभेददृष्टेः कर्त्तव्यता चोद्यते ऽस्मिन् काण्डे बह्व-
 पुत्रफलत्वायं ॥

आ० उक्तमेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । न हीति । मुमूर्षुसमी-
 पवर्त्तिनो बन्धवो मरणकाले प्राणस्य वागादिप्रवृत्त्यर्थमनुज्ञा-
 करणं नैव जानन्ति । तथा च जीवदवस्थायामेमिति तदनुज्ञा-
 वशादेव वागादीनां प्रवृत्तिराणक्ष्यते ॥ तस्मात्प्राणस्यानुज्ञामात्र-
 मोङ्करणमित्यर्थः । प्राणादित्यथोरध्यात्माधिदैवतयोर्बुद्धीयत्वावि-
 शेषात्प्राणवदादित्येऽप्यनुज्ञामात्रमोङ्करणमवधेयमित्याह । एत-
 त्स्मान्ान्यादिति ॥ प्राणदृष्टोक्तामुद्गीथोपास्तिं निन्दित्वा विवक्षि-
 तामुपास्तिमुपन्यस्यते । एतमु एवेति ॥ भूमानं बह्वत्त्वोपेतमिति
 यावत् । भयमपुरुषे तातआदेशस्य वैकल्पिकत्वेऽपि प्रथमपुरु-
 षशब्दाया दुरन्धर्यं व्यावर्त्तयति । पूर्ववदिति । एकत्वदृष्टिनि-
 न्दाद्वारा प्रधानोपासनं सफलमुपसंहरति । प्राणेत्यादिना ।

उ० अथ खलु य उद्गीथः स प्रणवो यः प्रणवः स
उद्गीथ इति होतृषदनाद्धैवापि दुरुद्गीथमनु-
समाहरतीत्यनुसमाहरतीति ॥ ५ ॥ तृतीयस्य
पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

भा० अथ खलु य उद्गीथ इत्यादिप्रणवोद्गीथैकत्वदर्शनमुक्तं
तस्मैतत्फलमुच्यते । होतृषदनाद्धेता यचस्यः शंसति तत
स्थानं होतृषदनं होत्रात्कर्माणः सम्यक् प्रयुक्तादित्यर्थः ।
न हि देवमात्रात्फलमाहर्तुं शक्यं किन्तु एवापि दुरु-
द्गीतं दुष्टमुद्गीतमुद्गीतं कृतं उद्गात्रा स्वकर्माणि कृतं कृत-
मित्यर्थस्तदनुसमाहरत्यनुसन्धत्त इत्यर्थः । चिकित्सयेव
धातुवैषम्यशमीकरणमिति ॥ ५ ॥

भा० पूर्वोत्तरयोर्मध्योरसङ्गतिमाशङ्क्य तात्पर्यप्रदर्शनपूर्वकमुत्त-
रग्रमवतार्यं व्याकरोति । अथेत्यादिना ॥ ननु यथानुतं स्थानं
होतृषदनं किं नेष्यते तत्राह । न हीति । होत्रात्कर्माणो
बन्धनमाद्रियते तत्रानुपूर्वकमविशेषतो दर्शयति । किन्तदि-
त्यादिना ॥ निपातद्वयमवधारणातिशयफलकं क्रियापदेन सम्ब-
ध्यते । अपिशब्दस्तु निष्ठानन्तरभावितया नेतव्यः ॥ दुष्टमुद्गीतमेव
स्पष्टयति । उद्गात्रेति ॥ कथमन्यनिष्ठात्कर्माणोऽप्यत्र फलमा-
हर्तुं शक्यमित्याशङ्क्याह । चिकित्सयेति ॥ उद्गात्रा प्रणवोद्गी-
थैकत्वविज्ञानमाहात्म्यात्प्राप्त्यादिकं स्वकर्माणि प्राप्तं कृतं होत्रा
कर्माणः सम्यक् प्रयुक्तात्प्रणवात्प्रतिसन्दधातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

उ० इयमेवर्गीग्निः साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढं साम
तस्माद्दृच्यधूढं साम गीयते इयमेव साऽग्निरमस्त-

भा० अघेदानीं सर्व्वफलसम्पत्त्यर्थमुद्गीथस्योपासनान्तरं वि-
धित्स्वते । इयमेव पृथिव्यृक् । ऋषि पृथिवीदृष्टिः कार्या ।
तथाग्निः साम । सान्द्यग्निदृष्टिः । कथं पृथिव्यग्नेः ऋक्षामत्व-
मिति । उच्यते । तदेतदन्त्याख्यं सामैतस्यां पृथिव्यामृच्य-
धूढमधिगतमुपरिभावेन स्थितमित्यर्थः । ऋषीव साम ।
तस्मादत एव कारणाद्दृच्यधूढमेव साम गीयते इदानी-
मपि सामगैः । यथा च ऋक्षामनी नात्यन्तभिन्नेऽन्योन्यं
तथैतौ पृथिव्यग्नी ॥

भा० इयमेवेत्यादिसन्दर्भस्य तात्पर्य्यमाह । अघेति । पुत्राद्यैश्व-
र्य्यैकदेशविषयोपासनोपदेशानन्तरमवसरे प्राप्ते ज्योतिष्टोमा-
दावधिकृतस्य समग्रैश्वर्य्यप्राप्त्यर्थमधिदैवाध्यात्मविभागेनोद्गीथ-
विषयमेवापूर्व्वमुपासनमस्मिन् ग्रन्थे विधातुमिष्टमित्यर्थः ॥ तत्र
तदङ्गभूतमुपासनमादौ विदधाति । इयमेवेति ॥ पृथिव्यामृच्यदृष्टि-
रत्र नेष्टा कर्म्मङ्गस्य संस्कर्त्तव्यत्वादित्यभिप्रेत्याह । ऋषीति ।
ऋषि यथा पृथिवीदृष्टिरनन्तरवाक्ये विहितं तथाग्निः सामे-
त्वत्राग्निदृष्टिः साग्नि विधीयते पूर्व्ववदित्वाह । तथेति ॥ ऋक्त्वं
पृथिव्याः सामत्वञ्चाग्रेरप्रसिद्धमिति शङ्कते । कथमिति ॥ ऋक्-
सामत्वसिद्धिरित्युत्तरमाह । उच्यत इति ॥ तयोराधाराधेय-
भावे गमकं दर्शयति । तस्मादिति । ऋषि पृथिवीदृष्टिः साग्नि
चाग्निदृष्टिरित्यत्र हेत्वन्तरमाह । यथा चेति ।

उ० त्साम १ १ १ अक्षरिक्षमेवर्गीयुः साम तदेतदे-
 तस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गीय-
 तेऽक्षरिक्षमेव सा वायुरमस्तत्साम १ २ १ द्यौरे
 वर्गीदित्यः साम तदेतदेतस्यामृच्यध्यूढं साम
 तस्मादृच्यध्यूढं साम गीयते द्यौरेव साऽऽदित्योऽ
 मस्तत्साम १ ३ १ नक्षत्राण्येवर्कुन्द्रमाः साम तदे-
 तस्यामृच्यध्यूढं साम तस्मादृच्यध्यूढं साम गी-
 यते नक्षत्राण्येव सा चन्द्रमा अमस्तत्साम १ ४ १
 अथ यदेतदादित्यस्य शुक्रं भाः सैवर्गथ यन्नीलं

भा० कथमियमेव पृथिवी सा सामनामार्द्धशब्दवाच्या इत-
 रार्द्धशब्दवाच्योऽग्निरमस्तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकश-
 ब्दाभिधेयत्वमापन्नं साम । तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं पृथिव्यग्नि-
 द्वयं नित्यसंघिष्टमृक्क्यामनी इव । तस्माच्च पृथिव्यग्न्योः
 चक्यामत्वमित्यर्थः । सामाक्षरयोः पृथिव्यग्निदृष्टिविधा-

षा० पृथिव्यग्न्योरत्यन्तभेदाभावं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमि-
 त्वादिना । कर्माङ्गयोः सह प्रयोगादृक्सामयोरन्योन्यमव्य-
 भिचारान्नात्यन्तभेदस्तथा पृथिव्यग्न्योरप्येकशब्दवाच्यत्वान्नात्यन्तं
 भिन्नतेत्यर्थः । तयोरत्यन्तभेदाभावे फलितमाह । तस्माच्चेति ।
 पृथिवी साशब्दवाच्या स्त्रीत्वादग्निरमः पुंस्त्वादिति ब्रह्मं ।
 पञ्चान्तरमुत्थाप्याङ्गीकरोति । सामाक्षरयोरिति । कथं पुनर्न-
 क्षत्रपर्याये तदेतदेतस्यामित्यादि वाक्यं । न हि नक्षत्रेषु चन्द्रमसः
 स्थितिरत आह । नक्षत्राद्यामिति । नक्षत्राधिपत्वात्तदुपरि-
 भावेन चन्द्रमसः स्थितेरित्यतः शब्दार्थः । नक्षत्रसहितं चन्द्रमसं

उ० परः कृष्णं तत्साम तदेतदेतस्यामृच्यधूढं साम
तस्मादृच्यधूढं साम गीयते १ ५ १ अथ यदेवै-
तदादित्यस्य शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं परः कृष्णं
तदमस्तत्सामाथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः

भा० नार्थमियमेव साग्निरम इति केचित् । अन्तरिक्षमेवर्वायुः
सामेत्यादि पूर्ववत् । नक्षत्राणामधिपतिश्चन्द्रमा । अतः
स साम । अथ यदेतदादित्यस्य शुक्लं भाः शुक्ला दीप्तिः
सैवर्कं । अथ यदादित्ये नीलं परः कृष्णं परोऽतित्रयेण
काष्ठीं तत्साम । तद्योक्तान्तसमाहितदृष्टे दृश्यते । अत-
एवेते भाःशुक्लकृष्णत्वे सा सामस्य साम । अथ य एषो
ऽन्तरादित्ये आदित्यस्यान्तमध्ये हिरण्मयो हिरण्मय
इव हिरण्मयो नहि सुवर्णविकारत्वं देवस्य सम्भ-

भा० परामृष्टं स शब्दः । अङ्गोपासनानि कानिचिदुक्ता तादृगेवो-
पासनान्तरमाह । अथेति । आदित्यस्य मण्डलात्मनो यद्रूपं
शुक्लं दृश्यते अथि तदृष्टिः कर्णयेत्यर्थः ।

तदेव रूपं विशिन्नमिति । भा इति । तामेव व्याचष्टे । शुक्ला
दीप्तिरिति । अथि यथा पूर्वोक्तरूपदृष्टिस्तथा साग्नि वक्ष्यमा-
रूपदृष्टिरनुष्ठेयेत्याह । अथेति । नन्वादित्ये शैलकवदतिशयं
काष्ठीं नास्माभिरनुभूयते तत्राह । तद्वीति । एकान्तेन समा-
हिता शास्त्रसंस्कृता यस्य दृष्टिस्तस्यादित्ये निरतिशयं काष्ठीं
दृश्यते तथा च तदृष्टिः साग्नि स्मिष्टेत्यर्थः । अथ यदेवैतदित्वा-
देस्तात्यर्थमाह । अत एवेति । अङ्गोपासनानि समाप्यानन्तर-
माधिदैविकीं प्रधानोपासनां विवक्षुवपास्यस्वरूपमुपन्यस्यति ।
अथेत्यादिना । किमिति हिरण्मयपदमुपमार्थं व्याख्यायते ।
हिरण्यविकारत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्याशङ्क्याह ।

उ० पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्र-
णखात्सर्व एव सुवर्णः । ६ । तस्य यथा कप्यासं
पुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदिति नाम स एष

भा० वति ऋक्सामगेष्वत्पापहतपाप्मत्वासम्भवात् । नहि सौवर्णे
ऽचेतने पाप्मादिप्राप्तिरस्ति येन प्रतिषिध्येत चाक्षुषे चा-
ग्रहणात् । अतो लुप्तोपम एव हिरण्यशब्दो ज्योतिर्मय
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

उत्तरेष्वपि समाना योजना । पुरुषः पुरि श्रयनात्पू-
रयति वा खेनात्मना जगदिति दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिः समा-
हितचेतोभिर्ब्रह्मचर्यादि साधनापेक्षेजस्विनोऽपि श्मश्रुके-
शादयः कृष्णाः स्युरित्यतो विश्विनष्टि । हिरण्यश्मश्रुर्हि-
रण्यकेश इति ॥ ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रुणि केशाश्चेत्यर्थः ।

बा० न हीति । अपहतपाप्मत्वासम्भवं साधयति । न हीत्यादिना ।
पाप्मादीत्यादिपदं तत्कार्यत्वसङ्गहाद्यं । किञ्च चक्षुष्युपास्ये पुरुषे
सुवर्णविकारस्याग्रहणाद्गौणमेव हिरण्यशब्दमित्याह । चाक्षुषे
चेति । न च तत्राप्यातिदेशिकं तद्गृह्यं ऋक्सामगेष्वत्पादिना
तादृशेन विरोधात्तस्माद्गौणमेव हिरण्यशब्दमित्युपसंहरति ।
अत इति ।

हिरण्यश्मश्रुर्हिरादिविशेषणेष्वपि तुल्यं गौणत्वमित्याह ।
उत्तरेष्वपीति । नन्वादित्यादिमण्डके पुरुषो नास्माभिर्दृश्यते
तथाह । निवृत्तचक्षुर्भिरिति । विश्विष्ठाधिकारिणामादित्य-
पुरुषदर्शनमुपपादयति । ब्रह्मचर्यादीति । सर्व एव सुवर्ण
इति विशेषणादक्षोरपि सुवर्णत्वप्राप्ते प्रत्याह । तस्येति । विशे-
षमेव प्रत्यपूर्वकं विभ्रदयति । अथमित्यादिना । यथा कप्या-

उ० सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यो य एवं वेद । ७ ।

भा० आप्रणखात् प्रणखो गखायं गखायेण सह सर्वः सुवर्ण इव
भारूप इत्यर्थः । तस्यैवं सर्वतः सुवर्णवर्णस्याप्यहणोर्वशेषः
कथं तस्य यथा कपेर्मर्कटस्यासः कप्यासः । आसेरुपवेत्र-
गार्थस्य करणे घञ् कपिपृष्ठान्तो येनोपविशति । कप्या-
स इव पुण्डरीकमत्यन्ततेजस्येवमस्य देवस्याक्षिणी ॥

उपमितोपमत्वान्न हीनोपमा तस्यैवंगुणविशिष्टस्य
गौणमिदं नामोदिति । कथं गौणत्वं । स एष देवः सर्वेभ्यः
पाप्मभ्यः पाप्मना सह तत्कार्येभ्य इत्यर्थः । य आत्मापहत-
पाप्मेत्यादि वक्ष्यति । उदित उत् इत उद्गत इत्यर्थोऽतोऽ

षा० सवद्यवस्थितं पुण्डरीकं तथा तस्याक्षिणी इति योजना । आस-
शब्दनिष्पत्तिप्रकारं सूचयति । आसेरिति । घञन्तस्य शब्दस्य
विषद्वितमर्थं कथयति । कपीति । तस्य करत्वं स्फुटयति ।
येनेति । कपिः स कपिपृष्ठान्तः कप्यास इति शेषः । पदार्थ-
मुक्त्वा वाक्यार्थमाह । कप्यास इवेति ॥

निहीनोपमया देवस्य चक्षुषी अपदिशता तयोरपि निहीनत्वं
अवदिष्टं स्यादित्याशङ्क्याह । उपमितेति । कप्यासेनोपमितं
पुण्डरीकं तेनोपमानेनोपमितत्वाच्चक्षुषोर्न निहीनोपमानप्रयुक्तं
निहीनत्वमित्यर्थः । यथोक्तस्यादित्यपुण्डस्य क्षेत्रक्षत्वशङ्कां व्याव-
र्त्तयितुं नाम अपदिशति । तस्येति । नाम्नो गौणत्वं शङ्कादारा
व्युत्पादयति । कथमित्यादिना । तस्य न सर्वपाप्मोदयत्वकार्य-
भाक्तादित्याशङ्क्याह । पाप्मनेति । आदित्यक्षेत्रक्षेऽपि सर्व-
पाप्मोदयः सम्भवति । न ह वै देवान्पापं गच्छतीति सुतेरित्या-
शङ्क्य परमात्मविषयवाक्यशेषमुदाहरति । य आत्मेति । उक्तार्थ-

उ० तस्यर्कं साम च गेषौ तस्मादुद्गीथस्तस्मात्वे-
वोद्गातैतस्य हि गाता स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो

भा० षावुक्त्वा मा तमेवंगुणसम्पन्नमुक्त्वा मानं यथोक्तेन प्रकारेण
यो वेद सोऽप्येवमेवोद्गीतुं शक्यति सर्वेभ्यः पापभ्यः । इ
वै इत्यवधारणार्थो निपातो । उदेत्येवेत्यर्थः ॥

तस्योद्गीथत्वं देवस्यादित्यादीनामिव विवक्षितत्वात् ।
तस्यर्कं साम च गेषौ पृथिव्याद्युक्तलक्षणे पर्वणी । सर्वात्मा
हि देवः परापरलोककामेष्वित्त्वात्प्राप्तमुच्यते । पृथिव्यन्त्या-
द्युक्त्वा मगेष्वत्वं सर्वयोगित्वाच्च । यत एवमुक्त्वा मा चासा-
वुक्त्वा मगेष्वच्च तस्मादुक्त्वा मगेष्वत्त्वप्राप्तमुद्गीथत्वमुच्यते

भा० योगोऽतःशब्दार्थः ॥ उपास्यं परमात्मानमुपन्यस्य तदुपासनमि-
दानीं सफलमुपन्यस्यति । तमेव गुणसम्पन्नमिति । यथोक्तेन
प्रकारेणोक्त्वा मानमिति सम्बन्धः ॥ कथं परस्योपासनमित्यपेक्षया-
मुद्गीथे सम्पाद्येति दर्शयति । तस्येत्यादिना ॥

यथाऽऽदित्यादीनामुद्गीथे सम्पाद्योपासनमत्र विवक्ष्यते तथा
परमात्मनोऽपि तत्र सम्पाद्योपासनं विवक्षितत्वात् सर्व्वर्कंसा-
मात्मत्वमाह तस्येत्यादिवाक्यमित्यर्थः ॥ मङ्गलावच्छेदस्य पुन-
वस्य ऋच्यगादिगेष्वत्त्वमित्याशङ्क्याह । सर्वात्मेति ॥ परस्य
स्मारत्येन सर्वात्मत्वादाध्यागार्थं मङ्गलावच्छेदादुपपन्नमङ्गलादि-
गेष्वत्त्वमित्यर्थः ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह । परापरेति ॥ सर्वात्मत्वं
साधयति । सर्व्वयोगित्वादिति ॥ सर्व्वकारत्वेन सर्वात्मत्वाद्गगा-
दिगेष्वत्त्वं युक्तमेवेत्यर्थः । तस्मादुद्गीथ इति वाक्यं योजयति ।
यत इति । प्राप्ते सति तस्मादुद्गीथ इत्यनेन वाक्येनोद्गीथत्वं परो-
क्षेण नाम्ना देवस्योच्यत इति योजना ॥ किमिति ॥ परोक्षनाम्ना
देवो व्यपदिश्यत इत्याशङ्क्य परोक्षप्रिया इव हि देवाः प्रत्यक्षदिव-

उ० लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदै-
वतं ॥ ८ ॥ ६ ॥ तृतीयस्य षष्ठः खण्डः ॥

भा० परोक्षेण परोक्षप्रियत्वाद्देवस्य तस्मादुद्गीय इति । तस्मात्त्वेव
हेतोरुद्गायतीत्युद्गाता । यस्माद्धेतस्य यथोक्तस्योद्गातो
गाताऽसौ अतो युक्ता उद्गातेति नामप्रसिद्धिरुद्गातुः ॥

स एष देव उक्त्वा माये चामुष्मादादित्यात्पराञ्चः परा-
गञ्चनादूर्द्धा लोकास्तेषां लोकानाञ्चेष्टे न केवलमीशि-
हत्वमेव च शब्दाद्भारयति च । सदाधारपृथिवीं चामुते-
मामिदित्यादिमन्त्रवर्षात् । किञ्च देवकामानामिष्ट इत्ये-
तदधिदैवतं देवताविषयं देवस्योद्गीयस्य स्वरूपमुक्तं ॥ ६ ॥

भा० इति शुक्लन्तरमाश्रित्याह । परोक्षप्रियत्वादिति ॥ उद्गामत्वे
देवस्योद्गातुर्ब्रह्मत्वप्रसिद्धिं प्रमाद्यति । तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थं
स्फुटयति । यस्मादिति ॥ प्रकृतस्योद्गातो देवस्यागानादित्यतःश-
ब्दार्थः । इद्गातुर्ब्रह्मतेति नामप्रसिद्धिरिति युक्तमिति योजना ।
सर्वपाप्मोदयजिज्ञासस्य चान्यत्रासम्भवात् ॥ आदित्यान्तर्गते
देवः परात्मेत्युक्तं तत्रैव हेत्वन्तरमाह । स एष इति ॥ देवकामा-
नामादित्यादुपरितनजोक्त्वधिष्ठातारो ये देवास्तेषां कामाः
काम्यमानकविशेषास्तेषामिति यावत् । न हि निरङ्कुशं
जोक्त्वामेशिहत्वं परस्मादन्यत्र सम्भवत्वेव सर्वेश्वर इति श्रुते-
रितिभावः । आधिदैविकोपास्थानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ऋषि
वाग्दृष्टिः साक्षि प्राग्दृष्टिश्च कर्त्तव्येत्वत्र हेतुमाह । अध-
रेति ॥ कथम्ब्रह्मसामयोरिव वाक्प्राग्द्वयोरधरोपरिस्थानत्वं
तत्राह । प्राग् इति ॥ स्थानमात्रत्वं व्यावर्त्तयति । सहेति ॥
भोक्तारं व्यावर्त्तयति । आत्मेति ॥ ज्ञायात्मनः सामत्वे हेतुमाह ।
तस्यत्वादिति ॥ चक्षुषि ज्ञायात्मनः स्थितत्वादृषि सामवदित्यर्थः

उ० अथाध्यात्मं वागेवर्कप्राणः साम तदेतस्यामृच-
 ध्यूढं साम तस्मादृचध्यूढं साम गीयते वागेव
 सा प्राणोऽमस्तत्साम १ १ १ चक्षुरेवर्गीत्मा साम
 तदेतदेतस्यामृचध्यूढं साम तस्मादृचध्यूढं साम
 गीयते १ चक्षुरेव साऽऽत्माऽमस्तत् साम १ २ १
 श्रोत्रमेवर्द्धनः साम तदेतदेतस्यामृचध्यूढं साम
 तस्मादृचध्यूढं साम गीयते १ श्रोत्रमेव सा मनो
 ऽमस्तत्साम १ ३ १ अथ यदेतदक्षणः शुक्लं भाः
 सैवर्गथ यन्नीलं परः कृष्णं तत्साम तदेतदेत-
 स्यामृचध्यूढं साम तस्मादृचढं साम गीयते
 अथ यदेवैतदक्षणः शुक्लं भाः सैव साऽथ यन्नीलं
 परः कृष्णं तदमस्तत्साम १ ४ १ अथ य एषोऽ

भा० अथाधुनाध्यात्ममुच्यते । वागेवर्कप्राणः साम अध-
 रोपरिस्थानत्वसामान्यात् । प्राणो घ्राणमुच्यते सह वायुना
 वागेव सा प्राणोऽम इत्यादि पूर्ववत् । चक्षुरेवर्क आत्मा
 साम आत्मेति ह्यात्मा तत्स्थत्वात्साम श्रोत्रमेवर्द्धनः
 साम श्रोत्रस्थाधिष्ठात्वात्सामनसः सामत्वं ॥

पा० आधिदैविकोपाख्यानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥ ऋषि वाग्दृष्टिः
 सान्नि वाग्दृष्टिश्च कर्त्तव्येत्त्वत्र हेतुमाह । अधरेति ॥ अथमृक्
 सामथोरिव वाक्प्राणयोरधरोपरिस्थानत्वं तत्राह । प्राण
 इति ॥ प्राणमात्रत्वं व्यावर्त्तयति । सहेति ॥ भोक्तारं व्यावर्त्तयति ।
 आत्मेति । ह्यात्मानः सामत्वे हेतुमाह । तत्स्थत्वादिति । चक्षुषि
 ह्यात्मानः स्थितत्वादृषि सामवदित्वर्थः ॥

उ० ऋरक्षिणि पुरुषो दृश्यते सैवर्वक्तृत्साम तदुक्थं
तद्यजुस्तद्भ्रम तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुक्थ रूपं
यावमुक्थ गेषौ तौ गेषौ यन्नाम तन्नाम १ ५ १

भा० अथ यदेतदक्षः भ्रमं भाः सैवर्कं अथ यकीलं परः
क्षमादित्य इव दृक्गन्तधिष्ठानं तत्साम । अथ य एषो-
ऽऋरक्षिणि पुरुषो दृश्यते पूर्ववत् सैवर्गधात्मं वागाद्या
वृथिव्याद्या चाधिदैवतं । प्रसिद्धा च ऋक् पादवद्भाऽचरा-
त्तिका । तथा सामोक्थसाहचर्याद्वा स्तोत्रं साम ऋक्क्ष-
उक्थादन्यत् । तथा यजुः स्वाहास्वधावषडादि । सर्वमेव
वाग्यजुस्तास एव ।

आ० आध्यात्मिकानि कानिचिदङ्गोपासनान्युक्तानन्तरं प्रकारा-
न्तरेणाङ्गोपासनमेव किञ्चिदुपदिशति । अथेति । अद्वैतार्थदे-
तद्रूपं शुक्लं दृश्यते ऋचि तद्दृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः । तदेव रूपं विशि-
नष्टि । भा इति । ऋचि पूर्वोक्तरूपदृष्टिवदक्ष्यमाणरूपदृ-
ष्टिरपि साञ्जि कर्त्तव्येत्याह । अथेति । यथादित्यमण्डले सम-
धिगम्यमतिदृष्ट्यारूपमुक्तं तथा चक्षुःश्रुतिरधिष्ठानं तादृ-
यूपमुपलभ्यते तद्दृष्टिः साञ्जि कर्त्तव्येत्यर्थः । आध्यात्मिकप्रधानो-
पासनशेषत्वेनाङ्गोपासनान्युक्तानन्तरं प्रधानोपासनाविषयं दर्श-
यति । अथेति । दृश्यत इति प्रयोगाच्छायात्माऽयमित्याशङ्क्याह ।
पूर्ववदिति । यथा पूर्वोक्तान्नाधिदैविको वाक्को समाहितचेतो-
भिरादित्यपुरुषस्य दृश्यत्वमुक्तं तथा चाक्षुषपुरुषस्यापि विशिष्टा-
धिकारिभिरेव दृश्यत्वमेष्टयमित्यर्थः । छायात्मपक्षे वाक्कोशेषवि-
रोधमभिप्रेत्याह । सैवेति । येयम्यथा व्याख्याता सा सर्वा स
एव पुरुष इत्यर्थः । ऋच्युक्तं न्यायं सामन्वतिदिशति । तथेति । य-
त्किञ्चित्साम तत्सर्वं स एव पुरुष इत्यर्थः । ऋक्सामशब्दयोर्धा-
न्तरमाह । उक्थेति । ऋक्साम यददिति दृष्टान्तास्तथाशब्दार्थः ।

उ० स एष ये चैतस्माद्वीञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे

भा० सर्वात्मकत्वात्सर्वयोनित्वाच्चेति ज्ञवोचाम ऋगादि-
प्रकरणात् । तद्ब्रह्मेति त्रयो वेदाः । तस्यैतस्य चाक्षुषस्य
पुरुषस्य तदेव रूपमितिदिश्यते । किन्तद्यदमुष्यादित्यपुरुषस्य
हिरण्यमय इत्यादि यदधिदैवतमुक्तं यावमुच्य गेष्यौ पर्वणी
तावेवास्यापि चाक्षुषस्य गेष्यौ । यच्चामुच्य नामोदित्युद्गीथ
इति च तदेवास्य नामस्नानभेदात् रूपगुणनामातिदेशादी-
श्रित्वविषयभेदव्यपदेशाच्चादित्यचाक्षुषयोर्भेद इति चेत् ।
न । अमुना अनेनैवेत्येकस्योभयात्मप्राप्त्यनुपपत्तेः । द्विधाभा-
वेनोपपद्यत इति चेत् । वक्ष्यति हि स एकधा भवति द्विधा
भवति इत्यादि । न । चेतनस्यैकस्य निरवयवत्वाद्द्विधा-

षा० कथमग्रायात्मत्वं परस्येत्याशङ्क्याह । सर्वात्मकत्वादिति ।
ब्रह्मशब्दस्य परमात्मविषयं यावन्तयन्मकरणादित्युक्तन्यायेन
त्रयो वेदाः स एव पुरुष इत्युपसंहारः ॥ ज्ञायात्मनो जडस्य व्याह-
त्वर्थं रूपातिदेशं दर्शयति । तस्येति । किन्तदादित्यपुरुषस्य
रूपमित्यपेक्षायामाह । हिरण्यमय इत्यादीति ॥ इतश्च नायं
ज्ञायात्मेत्याह । यावमुच्येति ॥ नामातिदेशोऽप्येतमुपोद्भवयतीत्याह ।
यच्चेति । आदित्यचाक्षुषयोर्ब्रह्मपास्ययोर्भेदादुपासनापि भिन्नेति
शङ्कते । स्थानेति । आदित्यमण्डलं चक्षुश्चेति स्थाने भिद्येते रूपं
हिरण्यमयो हिरण्यममरित्यादिऋगादिगेष्यत्वादिर्गुणः । उदि-
त्वादि नाम तेषामतिदेशस्तस्यैतस्य तदेव रूपमित्यादिः । ये चामु-
ष्मात्पराश्चो जोक्तास्तेषां चेष्टे देवकामानां चेत्यधिदैवतं । ये
चैतस्माद्वीञ्चो जोक्तास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां चेत्यध्यात्मं ।
इत्यथमोश्रित्वविषयो भेदव्यपदेशः । अतश्चैतयोर्भेदादुपास-
नमपि भिन्नमेवेत्यर्थः ।

उ० मनुथकामानाञ्चेति तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं
ते गायन्ति सस्मात्ते धनसनयः । ६ ।

भा० भावानुपपत्तेः । तस्मादध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेव । यत्तु
रूपाद्यतिदेशो भेदकारणमवोचो न तद्भेदावगमाच्च । किं
तर्हि स्थानभेदाद्भेदाद्भेदा माभूदित्येवमर्थः । स एष
चाक्षुषः पुरुषो ये चैतस्मादाध्यात्मिकादात्मनाऽर्वाञ्चोऽर्वा-
गता लोकाक्षेपां चेष्टे मनुष्यसम्बन्धिनाञ्च कामानां
तत्तस्माद्य इमे वीणायां गायन्ति गायकास्त एतमेव
गायन्ति । यस्मादीश्वरं गायन्ति तस्मात्ते धनसनयो
धनस्त्राभयक्ता धनवन्त इत्यर्थः ॥

आ० नेपास्यभेदादुपासनाभेदोऽस्तीति दृष्यति । नेति ॥ उपा-
सकस्तावदमुनाऽऽदित्यात्मना पराचो लोकान्देवकामांश्चाप्नोति ।
स एवानेन चाक्षुषरूपेणावाचीनलोकाभ्यनुष्यकामांश्चाप्नोतीति
श्रूयते । न चैकस्य वस्तुतोऽभिन्नोभयरूपत्वप्राप्तिरुपपद्यते । तस्मा-
द्भेदकल्पना न युक्तेत्यर्थः ॥ उभयात्मकत्वमेकस्यापि विद्यामाहात्म्या-
द्देशभावापगमादुपपन्नमिति शङ्कते । द्विधेति ॥ एकस्य विद्या-
वशादनेकरूपत्वे वाक्यशेषं प्रमाद्यति । वक्ष्यति हीति ॥ एक-
स्यानेकशरीरपरिग्रहेऽपि न स्वरूपभेदोपपत्तिरिति परिहृ-
रति । न चेतनस्येति ॥ एकत्वसाधकसङ्गावस्तुच्छब्दार्थः ॥ परोक्तं
भेदकमनुवदति । यत्त्विति ॥ भेदकारणमित्यस्मादुपरिष्ठादिति
शब्दो ब्रह्मण्यः ॥ दृष्यति । न तदित्यादिना । तदित्यतिदिश्य-
मानरूपाद्युक्तं । आधिदैविकपुरुषवदध्यात्मिकेऽपि पुरुषे निर-
तिशयैश्वर्य्यंभवन्नाच्च तयोरेकमित्याह । स एष इति ॥ तयो-
र्भेदाभावे हेत्वन्तरमाह । तत्तस्मादिति ॥ ईश्वरस्यैव प्रागुक्तहेतो-
र्गानविषयत्वयोग्यत्वादित्यर्थः ॥ तच्छब्दार्थं स्फुटयति । यस्मादिति ॥
स्थानभेदेन यथोक्तोपासनवतः फलोक्त्यर्थं पातनिकां करोति ।

उ० अथ य एतदेवं विद्वान्साम गायत्युभौ स गायति सोऽमुनैव स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति देवकामांश्च १७१ अथानेनैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च तस्मादु हैवंविदुद्गाता ब्रूयात् १ ८ १ कं ते काममागायानीत्येष खेव कामागानस्येष्टे य एतदेवं विद्वान्साम गायति साम गायति १ ९ १ तृतीयस्य सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

भा० अथ य एतदेवं विद्वान् यथोक्तं तदेवमुद्गीयं विद्वान् साम गायति उभौ स गायति चक्षुषमादित्यञ्च तस्यैवं विदः फलमुच्यते । सोऽमुनैवादित्येन स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति आतित्यान्तर्गतदेवो भूलेत्यर्थो देवकामांश्च । अथानेनैव चाक्षुषेणैव ये चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तांश्चाप्नोति मनुष्यकामांश्च चाक्षुषो भूलेत्यर्थः । तस्मादु हैवं विदुद्गाता ब्रूयाद्यजमानं कमिष्टन्ते तव काममागायानीति । एष हि यस्मादुद्गाता कामागानस्योद्गानेन कामं

षा० अथेति ॥ एतत्सामेति सम्बन्धः ॥ एवं विद्वानित्येतदेव विभजते । यथोक्तमिति । विद्वानित्यस्मादुपरिष्ठादथशब्दः सम्बन्धते । सोऽमुनैव लोकान् कामांश्चाप्नोतीति सम्बन्धः ॥ आप्तप्रकारं विदुष्येति । स एष इति । उपास्यवदुपासकस्यापि कुतो निरतिशयमैश्वर्यं । न हि द्वयोर्निरङ्गुशमैश्वर्यं युक्तमित्याशङ्क्याह । आदित्येति ॥ अमुनैवादित्येनेत्युक्तमेवात्र व्यक्तीकृतं । अथशब्दस्तथापर्यायचाक्षुषो भूत्वाऽनेनैव चाक्षुषेणैवेति सम्बन्धः ॥ उक्तपक्षस्य याज-

उ० त्रयो होद्गीथे कुशला बभूवुः शिल्कः शालावत्य-
चैकितायनो दाल्भ्यः प्रवाहणो जैवलिरिति ते
होचुरुद्गीथे वै कुशलाः स्मो ह्नोद्गीथे कथां वदाम
इति ॥ १ ॥

भा० सम्पादयितुमीष्टे समर्थ इत्यर्थः । कोऽसौ च एवं विद्वान् साम
गायति साम गायति । द्विरुक्तिरुपासनसमाप्त्यर्था ॥ ७ ॥

अनेकधोपास्यत्वादचरस्य प्रकारान्तरेण परोवरीयस्व-
गुणफलमुपासनान्तरमभिनाय । इतिहासस्तु सुखावबोध-
नार्थः । त्रयस्त्रिसङ्ख्याकाः । इ इति ऐतिह्यार्थः । उद्गीथे उद्गी-
थज्ञानं प्रति कुशला निपुणा बभूवुः कस्मिंस्त्रिदशे काले च
निमित्ते वा समेतानामित्यभिप्रायः । न हि सर्वस्मिन्
जगति त्रयाणामेव कौशलमुद्गीथादिविज्ञाने । श्रुयन्ते शुष-
स्त्रिजानश्रुतिकैकेयप्रभृतयः सर्वज्ञकल्पाः । के ते त्रय इत्याह ।
शिल्को नामतः शलावतोऽपत्यं शालावत्यः । चिकितायन-
स्यापत्यं चैकितायनः । दाल्भ्यगोत्रो दाल्भ्यो द्यामुष्याथपो वा

भा० मानत्वं दर्शयति । तस्मादिति ॥ तच्छब्दार्थमेव कथयति । एव
हीति ॥ उद्गातारं विशिनष्टि । कोऽसाविति ॥ उद्गीथे परस्य
सम्पाद्योपासनं विभागेनोक्तमुपसंहरति । द्विरुक्तिरिति ॥ ० ॥

अध्यात्माधिदैवततत्स्थानभेदावच्छिन्नपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपास-
नमखिलपाप्मापगमफलमुक्तं ॥ सम्पति स्थानभेदावच्छेदं हित्वा
परोवरीयस्वगुणपरमात्मदृष्ट्योद्गीथोपासनं परोवरीयस्वप्रा-
प्तिफलकमानोतवानाम्नाय इति प्रकारवतात्यर्थमाह । अनेकधेति ॥
तर्हि विवक्षितमुपासनमेवोच्यतां किमाख्याधिक्येत्वाद्वाह ॥
इतिहासश्चिति ॥ इतिहासः पूर्ववृत्तं । इतिहास्य भाव ऐतिह्यं ।

उ. तथेति ह समुपविविशुः स ह प्रवाहणो जैव-
लिरूवाव भगवन्नावये वदतां ब्राह्मणयोर्वदतो-
वीचः श्रोथामीति । २ । स ह शिल्कः शाला-
वत्यश्रैकितायनं दाल्भ्यमुवाव हस्त त्वा पृच्छा-
नीति पृच्छेति होवाव । ३ ।

भा. प्रवाहणो नामतो जीवसखापत्यं जैवस्त्रिरित्येते त्रयस्य हो-
चुरन्योन्यमुद्गीथे वै कुञ्जला निपुणा इति प्रसिद्धाः स्मः। अतो
इत्त वचनमुमतिर्भवतामुद्गीथे उद्गीथज्ञाननिमित्तां कथां
विचारणां पञ्चप्रतिपक्षोपन्यासेन वदामो वादं कुर्म इत्यर्थः॥

तथाच तद्विद्यसंवादे विपरीतग्रहणनाशोऽपूर्वविज्ञा-
नोपजनः संबन्धनिवृत्तिश्चेति। अतस्तद्विद्यसंयोगः कर्त्तव्य इति
चेतिहासप्रयोजनं दृश्यते हि शिल्कादीनां । तथेत्युक्त्वा ते
समुपविविशुर्होपविष्टवन्तः क्लिप्त । तत्र राज्ञः प्रागल्भ्योप-

षा. समेतागामिति निर्द्धारणे षष्ठी । ननु सर्वस्मिन्नगति त्रयाणा-
मेवोद्गीथादिज्ञाने कौशल्यमिति किं नोच्यते किमिति तेषां मध्ये
त्रयाणामेव तत्रैपुष्यं प्रतिपाद्यते तत्राह । न हीति । अमुष्य
प्रसिद्धस्यापत्यमामुष्यायस्यो द्वयोरामुष्यायस्यः द्यामुष्यायस्यः । तत्र
मम चायमिति परिभाषया घर्म्मतः परिगृहीत इति यावत् ।

किमर्थो वादारम्भ इत्यत आह । तथा चेति ॥ प्रवृत्ते वादे
तस्मिन्निवृत्तितेऽर्थे विद्या येषां तैः सह संवादे दृष्टमेव फलमि-
त्यर्थः । इतिशब्दस्य प्रयोजनमित्येतेन सम्बन्धः । वादारम्भस्य
दृष्टफलत्वे फलितमाह । अत इति । इतिहासस्तु सुखावबो-
धार्थं इत्युक्तेन समुच्चयार्थश्चकारः । कथं यथोक्तफलं दृष्टमित्वा-
शङ्काह । दृश्यते हीति । शिल्कादीनां तद्विद्यसंयोगे विपरीतधी-
र्भसादिनां फलमिति शेषः । तथेति निर्द्धारणार्था सप्तमी । राज्ञः

उ० का साम्नो गतिरिति स्वर इति होवाच स्वरस्य
का गतिरिति प्राण इति होवाच प्राणस्य का
गतिरित्यनुमिति होवाचानुस्य का गतिरित्याप
इति होवाच १ ४ १ अपां का गतिरित्यसौ
लोक इति होवाच अमुथ लोकस्य का गतिरिति

भा० पत्तेः । स ह प्रवाहणो जैवल्लिहवाचेतरौ भगवन्मौ पूजाव-
न्नावये पूर्वं वदतां । ब्राह्मण्योरिति लिङ्गाद्राजाऽसौ
युवयोर्ब्राह्मण्योर्वदतोर्वाचं श्रोथामि । अर्थरहितामित्य-
परे वाचमिति विशेषणात् । उक्तयोः स ह शिक्षकः ब्राह्मा-
वत्यस्यैकितायनं दारुभ्यमुवाच । इत्त यद्यनुमंस्यसे त्वा त्वां
पृच्छानीत्युक्त इतरः पृच्छेति होवाच सन्धानुमतिराह ॥

का साम्नो गतिः । प्रकृतत्वादुद्गीथस्य । उद्गीथो ज्ञानोपा-
स्यत्वेन प्रकृतः । परोवरोयांसमुद्गीथमिति च वक्ष्यति । गति-
राश्रयः परायणमित्येतत् । एवं पृष्टो दारुभ्य उवाच
स्वर इति । स्वरात्मकत्वात्साम्नो यो यदात्मकः स तद्गतिः

भा० प्रागल्भ्योपपत्तेरित्युक्तं तस्य राजत्वे हेतुभावादित्याशङ्क्याह ।
ब्राह्मण्योरिति ॥ पक्षान्तरं विशेषणसामर्थ्यादुत्थाप्याङ्गीकरो-
ति । अर्थेति ॥ राज्ञा यथोक्तेन प्रकारेणोक्तयोर्ब्राह्मण्ययोर्मध्ये
शाकावलो दारुभ्यं प्रत्युवाचेति सम्बन्धः । साम्नो गतिरित्यन्वयः ॥
सामग्र्यद्व्यर्थमाह । प्रकृतत्वादिति । तस्य पूर्वोत्तरयश्रययोः
प्रकृतत्वं प्रकटयति । उद्गीथो हीति । गतिशब्दस्य क्रियावि-
षयत्वं व्यावर्त्तयति । आश्रय इति ॥ औपचारिकमाश्रयं निर-
स्यति । परायणमित्येतदिति ॥ स्वरो ध्वनिभेदः स कथमुद्गीथस्य
गतिरित्याशङ्क्याह । स्वरात्मकत्वादिति ॥ तद्यद्भक्ततया तदा-

उ० न स्वर्गं लोकमिति नयेदिति होवाच स्वर्गं वयं
लोकं सामाभिसंस्थापयामः स्वर्गसंस्ताव हि
सामेति ॥ ५ ॥ तं ह शिल्कः शालावत्यञ्चै-

भा० तदाश्रयश्च भवतीति युक्तं तदाश्रय इव घटादिः ।
स्तरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच । प्राण-
निष्पाद्यो हि स्तरस्यस्वात्स्तरस्य प्राणो गतिः । प्राणस्य
का गतिरित्यन्नमिति होवाच । अन्नावष्टम्भो हि प्राणः ।
श्रुयति वै प्राण ऋतेऽन्नादिति हि श्रुतेः । अन्नं दामे-
ति च । अन्नस्य का गतिरित्याप इति होवाच । अन्नस्यव-
त्तादन्नस्य । अपां का गतिरित्यसौ लोक इति होवाच ॥

अमुष्णलोकानुदृष्टिः सम्भवति । अमुष्य लोकस्य का गति-
रिति पृष्ठे दाल्भ्य उवाच । स्वर्गममुं लोकमतीत्याश्रयान्तर
दाम न नयेत् कश्चिदिति होवाच आह । अतो वयमपि
स्वर्गं लोकं सामाभिसंस्थापयामः । स्वर्गलोकप्रतिष्ठं दाम

भा० अबल्लेन तत्तादाख्याङ्कवति स्तरस्य गतिरित्यर्थः ॥ साधुः स्तरा-
त्मकत्वेऽपि कथं तद्रूपत्वमित्याश्रयस्य दृष्टान्तेन परिहरति । यो
वदात्मक इति ॥ प्राबल्यान्नावष्टम्भकत्वे वाजसनेयश्रुतिं प्रमा-
दयति । शुच्यतीति ॥ वत्सस्थानीयस्य प्राबल्यान्नं दाम बन्धनमिति
च श्रुतेरित्यर्थः । ता अन्नमष्टजन्तेति श्रुतेरन्नस्याश्रयत्वत्वं प्रकृत्यं ॥
कथमपामसौ लोको गतिस्तत्राह । अमुष्णादिति ॥ इति
पृष्ठे दाल्भ्य उवाच । हेति सम्बन्धः ॥ तत्र हृन्दसि कालनियमा-
भावमभिप्रेत्य क्रियापदं व्याकरोति । आहेति ॥ यद्यपि परो
नास्याश्रयान्तरं प्रतिपद्यते तथापि त्वया तदाश्रयमेवेत्याशङ्क्याह ।
अत इति ॥ अतःश्रुत्यर्थमेव स्फोरयति । स्वर्गेति ॥ तस्मा-

उ० कितायनं दाल्भ्यमुवाचाप्रतिष्ठितं वै किल ते
दाल्भ्य साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्द्धा ते विपतिथ-
तीति मूर्द्धा ते विपतेदिति ॥ ६ ॥ हन्नाहमेतद्-

भा० जानीम इत्यर्थः । स्वर्गसंज्ञावं स्वर्गत्वेन संज्ञावनं संज्ञावो
यस्य तस्मात् स्वर्गसंज्ञावं हि यस्मात्स्वर्गो वै लोकः साम
वेद इति श्रुतिः । तमितरः शिष्यकः शालावत्यश्चैकितायनं
दाल्भ्यमुवाच । अप्रतिष्ठितमसंखितं परोवरीयस्तेनास-
माप्तगतिः सामेत्यर्थः । वै इत्यागमं स्मारयति किलेति च
दाल्भ्य ते तव साम । यस्त्वसहिष्णुः सामविदेतश्चेतिस्मिन्
काले ब्रूयात्कश्चिदिपरीतविज्ञानं अप्रतिष्ठितं साम प्रति-
ष्ठितमित्येवं वादापराधिगं मूर्द्धा शिरसो विपतिथ्यति वि-
स्यष्टं पतिथ्यति इति । एवमुक्तस्यापराधिगस्तथैव तद्विपतेषु
संशयो न त्वं ब्रवीमीत्यभिप्रायः । ननु मूर्द्धपाताहं चेदप-

जा० स्वर्गलोकप्रतिष्ठं सामेति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ स्वर्गसंज्ञावं सामेत्यत्र
प्रमादमाह । स्वर्ग इति ॥ उपदेशपारम्पर्यमागमः ॥ यत्कृतकं
तदगित्यमिति स्वर्गस्यान्तवत्त्वान्न परायणत्वं सम्भवतीत्याशये-
नाह । किलेति । यथोक्तं न्यायं सूचयतीति शेषः ॥ न्यायागमा-
भ्यामप्रतिष्ठितं सामेत्युपसंहरति । दास्येति ॥

स्वर्गप्रतिष्ठितं सामेति ज्ञाने दोषं दर्शयति । यस्त्विति ॥
असहिष्णुमिथ्यावचनमसहमानः सन्निति यावत् । एतस्मिन्काले
मिथ्यावचनावस्थायामित्यर्थः । विपरीतं विज्ञानं यस्य स तथो-
क्तं प्रति इति विग्रहः ॥ तदेव विपरीतज्ञानमभिनयति । अप्र-
तिष्ठितमिति ॥ साम प्रतिष्ठितमिति विपरीतज्ञानं प्रति कश्चि-
द्ब्रूयादिति सम्बन्धः ॥ तदीयवचनमेव दर्शयति । एवमिति ॥ स

उ० गवन्नो वेदानीति विद्धीति होवाचामुथ लोकस्य
का गतिरित्ययं लोक इति होवाच अस्य लोकस्य
का गतिरिति न प्रतिष्ठां लोकमिति नयेदिति

भा० राधं कृतवानतः परेषानुक्तस्यापि पतेन्मूर्द्धा न चेदपराधु-
क्तस्यापि नैव तत्पततु । अन्यथा अकृताभ्यागमः कृतमाश्रय-
स्यातां । नैव दोषः । कृतस्य कर्माणः शुभाशुभस्य फलप्राप्ते-
र्देशकालनिमित्तापेक्षत्वात् ॥ तत्रैवं सति मूर्द्धपातनि-
मित्तस्याप्यज्ञानस्य पराभिव्याहारनिमित्तापेक्षत्वमिति ।
एवमुक्तो दालभ्य आह हन्ताहमेतद्गवन्नो वेदानि
यत्प्रतिष्ठं सामेत्युक्तः प्रत्युवाच ज्ञानावत्यो विद्धीति
होवाच । अमुष्य लोकस्य का गतिरिति पृष्टो दालभ्येन

भा० तथा कथयतु मम तु किं स्यादित्वाशङ्काह । एवमुक्तस्येति ।
तथैव विदुषः प्रापवाक्यानुसारेणेति यावत् ॥ तदिति शिरो-
निबन्धिः । प्रापदानाय प्रवृत्तस्त्वयमिति शङ्कां वारयति । न
त्विति । मूर्द्धपातोपन्यासानर्थक्यमाशङ्कते । न त्विति । अपराधा-
भावेऽपि परोक्तिवशान्मूर्द्धपाते दोषमाह । अन्यथेति । सति
चापराधिनि परोक्तिवैधुर्थ्यान्मूर्द्धपाताभावे दोषं कथयति ।
अकृतेति । अपराधस्य मूर्द्धपातहेतोरपि सहकार्यपेक्षत्वादभि-
व्याहरत्वं नानर्थकमित्युत्तरमाह । नैव दोष इति ॥

कर्मणः शुभादेराचरितस्य निमित्तापेक्षया फलहेतुत्वेऽपि
प्रकृतेऽपराधिनि कुतो व्याहरत्वापेक्षेत्वाशङ्काह । तत्रेति । तत्र
शुभादौ कर्मण्येव निमित्तापेक्षया फलप्रदे सतीत्यर्थः । इति
पराभिव्याहारकर्मण्येवदिति शेषः ॥ हन्तेत्यादि व्याकरोति । एव-
मिति । कथममुष्य लोकस्यैतल्लोकप्रतिष्ठत्वं तदाह । अयं लोक
इति । आदिशब्दः अज्ञादिसङ्ग्रहार्थः । तत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति ।

उ० हेवाच प्रतिष्ठां वयं लोकं सामाभिसंस्थाप-
यामः प्रतिष्ठा संस्थावत् हि सामेति ॥७॥ तं ह
प्रवाहणो जैवलिखाचाक्षवद्वै किल ते शालावत्य
साम यस्त्वेतर्हि ब्रूयान्मूर्द्धी ते विपतिथतीति मूर्द्धी

भा० ब्राह्मणवत्योऽयं शोक इति हेवाच । अयं हि शोको याग-
दानहोमादिभिरमुं शोकं पुष्यतीति । अतः प्रदानं देवा
उपजीवन्तीति हि अतयः । प्रत्यक्षं हि सर्वभूतानां धरणी
प्रतिष्ठेति । अतः सामोऽप्ययं शोकः प्रतिष्ठैवेति युक्तं । अथ
शोकस्य का गतिरित्युक्तं आह ब्राह्मणवत्यः । न प्रतिष्ठां
इमं शोकमतीत्य न जयेत्साम कश्चित् । अतो वयं प्रतिष्ठां
शोकं सामाभिसंस्थापयामः । यस्मात् प्रतिष्ठासंस्थावं
हि प्रतिष्ठालेन संस्तुतं सामेत्यर्थः । इयं वै रथन्तर-
मिति च अतिस्वामेवमुक्तवन्तं ह प्रवाहणो जैवलिखाचा-

षा० अत इति ॥ यस्मात्सोक्तान्दीवमानं चरपुरोडाशाद्यभिहारो-
पजीवन्ति देवा इति श्रौती प्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ भवतु परं शोकं
प्रति प्रतिष्ठालम्बस्य शोकस्य तथापि कथमयं शोकः सामः
प्रतिष्ठेत्याशङ्क्याह । प्रत्यक्षं हीति ॥ पृथिव्याः सर्वान् भूतानि
प्रति प्रतिष्ठाले यजितमाह । अत इति ॥ सामोऽपि सर्वान्त-
र्भावादित्यर्थः ॥

तथापि प्रतिष्ठान्तरं त्वया वाच्यमित्याशङ्क्याह । अतो वय-
मिति ॥ यस्मादेतन्नप्रतिष्ठालेन संस्तुतं साम तस्मादिदं साम
प्रत्येतमेव शोकं प्रतिष्ठां जामीम इति योजना ॥ कथं प्रतिष्ठालेन
सामत्वाविधेयात्पृथिव्यां साम स्तुतमित्याशङ्क्याह । इयमिति ॥
इयं वै रथन्तरशब्दवाच्यस्य सामविशेषस्य पृथिवीलेन स्तुतत्वा-
द्द्वीपस्यापि सामत्वाविधेयात्पृथिव्यात्मत्वं सम्भाव्यत इत्यर्थः ।

उ० ते विपतेदिति हन्नाहमेतद्भगवतो वेदानीति
 विद्धीति होवाच ॥ ८ ॥ तृतीयस्याष्टमः खण्डः ॥ ८ ॥
 अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
 सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्त
 आकाशं प्रत्यस्तं यन्त्याकाशो खेवैभ्यो ज्यायाना-
 काशः परायणं ॥ १ ॥ स एष परो वरीयानुद्गीथः

भा० चान्तवद्दै किञ्च ते ब्राह्मावत्य सामेत्यादि पूर्वम् । ततः
 ब्राह्मावत्य आह हन्नाहमेतद्भगवतो वेदानीति विद्धि
 इति होवाच ॥ ८ ॥

इतरोऽनुज्ञात आह अस्य लोकस्य का गतिरिति आ-
 काश इति होवाच प्रवाहणः । आकाश इति च पर आत्मा
 आकाशो वै सामेत्याकाशशब्दभ्रुतेः ॥ तस्य हि कर्म
 भूतोत्पादकत्वं । तस्मिन्नेव हि भूतप्रलयः । तत्तेजोऽसृ-
 जत । तेजःपरस्यां देवतायामिति हि वक्ष्यति । सर्वाणि
 ह वै इमानि भूतानि स्यावरजङ्गमानि आका-

षा० हन्नाहमेतदित्यत्रानन्तं सामैतदित्युच्यते ॥ आकाशशब्दवाच्यस्य
 भूताकाशविवयत्वं आचर्य परमात्मविवयत्वं वाक्यशेषवशाद्दर्श-
 यति । आकाश इति चेति ॥ किञ्च परस्यात्मनः सर्वभूतोत्पा-
 दकत्वं कर्मेति वेदान्तमय्यादा तदिहाकाशे श्रुतं ॥

तथा च परमात्मैवाकाशशब्द इत्याह । तस्य हीति ॥ किञ्च
 परस्मिन्नेव भूतानां प्रलयः स चाकाशे श्रुतस्तस्मात्पर एवात्मा-
 काश इत्याह । तस्मिन्नेवेति ॥ सर्वोत्पादकत्वं परस्य कर्मेत्यत्र
 मानमाह । तत्तेजोऽसृजतेति ॥ परस्मिन्नेव यथो भूतानामित्य-
 चापि मानमाह । तेज इति ॥ भवतु परस्यात्मनः सर्वोत्पाद-

३० स एषोऽनन्तः परोवरीयो हास्य भवति परो-
वरीयसो ह लोकान् जयति य एतदेवं विद्वान्प-
रोवरीयां समुद्गीथमुपास्ते ॥ २ ॥ तं हेतमति-

भा० श्रादेव समुत्पद्यन्ते । तेजोबलादिक्रमेण सामर्थ्यादाकाशं
प्रत्यक्षं यन्ति प्रस्ययकाले तेनैव विपरीतक्रमेण हि यस्मा-
दाकाश एवैभ्यः सर्वेभ्यो भूतेभ्यो आद्यान्महत्तरोऽतः
सर्वेषां भूतानां परायणं प्रतिष्ठा चिस्त्वपि कालेखित्यर्थः ।
यस्मात्परम्परं वरीयः वरीयसोऽप्येषः परस्य परोवरीयानु-
द्गीथः परमात्मसम्पन्न इत्यर्थः । अत एव स एषोऽनन्तोऽवि-
द्यमानान्तस्तमेतं परोवरीयांसं परमात्मभूतमनन्तमेवं

आ० कालं कर्म तथापि किमायातमाकाशस्येति चेत्तत्राह । सर्वा-
धीति ॥ कथमयं क्रमो कथ्यते । अविशेषेण हि ततः सर्वात्पत्तिः
श्रुतेत्वाशङ्काह । सामर्थ्यादिति ॥ आत्मन आकाशः सम्भूतस्त-
त्तेजोऽहजतेत्यादिश्रुतिबलादित्यर्थः ॥ तथापि कथमाकाशे सर्व-
भूतकथयन्तत्राह । आकाशं प्रतीति ॥ विपर्ययेण तु क्रमोऽत इति
न्यायेनाह । विपरीतेति ॥ आकाशस्य परमात्मत्वे हेत्वन्तर-
माह । यस्मादिति ॥ परायणत्वमपि तत्रैव लिङ्गमित्याह । अत
इति ॥ आकाशस्तस्मिन्नादिति न्यायेनाकाशस्य परमात्मत्वमुक्त-
मिदानीं तस्योद्गीथे सम्पादितस्य परोवरीयस्त्वं गुणमुपदिशति ।
यस्मादिति ॥ उत्तरमुत्तरं श्रेष्ठादपि श्रेष्ठोऽयमित्येतत् ॥

साममात्रस्य कथमयं गुणः स्यादित्याशङ्काह । परमात्मेति ॥
आकाशस्य परमात्मत्वे लिङ्गान्तरमाह । अत एवेति ॥ परमा-
त्मसम्पन्नत्वादिति यावत् । आकाशो हि प्रकृतोद्गीथे सम्पादि-
तोऽनन्तः श्रुतः । न चानन्तं ब्रह्मणोऽन्यत्र युक्तं । सत्त्वं ज्ञानमनन्तं
ब्रह्मेति श्रुतेः । तस्मादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । सम्पत्त्वाकाशशब्दितस्य
परस्योद्गीथे सम्पादितस्य परोवरीयस्त्वगुणविशिष्टस्योपास्तिं

उ० धन्वा शौनक उदरशाण्डिल्यायोक्त्रोवाच यावत्
 एनं प्रजायामुद्गीथं वेदिष्यन्ते परोवरीयो हैभ्य-
 स्तावदस्मिन्लोके जीवनं भविष्यति ॥ ३ ॥ तथामु-
 ष्मिन्लोके लोक इति स य एतमेवं विद्वानुपास्ते
 परोवरीय एव हास्यास्मिन्लोके जीवनं भवति
 तथामुष्मिन्लोके लोक इति लोके लोक इति ॥
 ४ ॥ ६ ॥ तृतीयस्य नवमः खण्डः ॥

भा० विद्वान् परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्ते तस्यैतत्फलमाह । परो-
 वरीयः परम्परं विशिष्टतरं जीवनं हास्यविदुषो भवति दृष्टं
 फलमदृष्टञ्च परोवरीयस उत्तरोत्तरविशिष्टतरानेव
 ब्रह्माकाशान्तालोकाञ्चयति य एतदेवं विद्वानुद्गीथमुपास्ते॥
 किञ्च तमेतमुद्गीथं विद्वानतिधन्वा नामतः शुनकस्यापत्यं
 शौनक उदरशाण्डिल्याय शिष्यायैतमुद्गीथदर्शनमुक्तोवाच ।
 यावत् ते तव प्रजायां प्रजासन्ततावित्यर्थः । एतमुद्गीथं
 त्वत्सन्ततिजा वेदिष्यन्ते ज्ञास्यन्ते तावन्तं कालं परोवरीयो
 ह एभ्यः प्रसिद्धेभ्यो लौकिकजीवनेभ्य उत्तरोत्तरविशि-
 ष्टतरं जीवनतेभ्यो भविष्यति । तथादृष्टेऽपि परलोके
 ऽमुष्मिन्परोवरीयांलोको भविष्यतीत्युक्तवान् शाण्डिल्या-

षा० विदधाति । तमेतमिति ॥ परम्परमुपर्युपरीति यावत् । तस्मा-
 देवमुपासीतेति भावः ॥ विधिष्येधमर्थवादं दर्शयति । किञ्चेति ॥
 इतस्मात् विधिरस्तीयेतत्तेभ्यस्तत्सन्ततिजा ये यद्योद्गीथे वेदि-
 तारक्षदर्थमित्यर्थः । तथा दृष्टविशिष्टतरजीवनवदित्यर्थः ।

उ० मटचीहतेषु कुरूघाटिका सह जाययोषस्तिर्ह
चाक्रायण इभ्ययामे प्रद्राणक उवास ॥१॥स हेभ्यं
कुल्माषान् खादन् विभिक्षे तं होवाच ।

भा० यातिधन्वा श्रौतकः । स्यादेतन्फलं पूर्वेषां महाभाग्या-
नां नैदंयुगीनानामित्याग्रहानिवृत्तये आह । स यः
कश्चिदेतदेवं विद्वानुद्गीथमेतद्गुपास्ते तस्याप्येवमेव परोव-
रीच एव हास्यास्मिँल्लोके जीवन् भवति तथामुष्मिँल्लोके
लोक इति ॥ ८ ॥

उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावप्रतिहारविषयमप्युपासनं
कर्त्तव्यमितिदमारभते । आख्यायिका तु सुखावबोधार्था ।
मटचीहतेषु मटच्योऽश्नयस्याभिर्हतेषु नाग्निषु कुरुष-
स्त्रेभ्यत्यर्थः । ततो दुर्भिक्षे जाते आटिकाऽनुपजातयो-
धारादिस्त्रीव्यञ्जनया सह जाययोषस्तिर्ह नामतस्यक-
स्यापत्यं चाक्रायणः । इभो हसी तमर्हतीतीभ्यः ईश्वरो

भा० अदृष्टेऽपीति ह्रिदः ॥ स य एतमित्याद्युत्तरवाक्यं श्रुत्वात्तरत्वेना-
त्याप्य आचष्टे । स्यादित्यादिना ॥ अस्मिन्नुगे भवन्तीत्यैदंयुगी-
नास्तेवामैदंयुगीनानां लोकः परोवरीयानिति श्रेयः । पुनर-
स्मिन्नुद्गीथोपास्तिसमाप्त्यर्था ॥ ९ ॥

अथोद्गीथात्परोपासनस्यानेकधोक्तत्वाद्दत्तव्यानवशेषात्प्रपाठक-
परिसमन्तिरेव युक्त्याशङ्क्याह । उद्गीथेति ॥ इदमाखण्डान्तं परा-
म्यश्रुते ॥ प्रस्तावाद्युपासनं विवक्षितं चेत्तदेवोच्यतां किमनया कथ-
येत्याशङ्क्याह । आख्यायिका त्विति ॥ मटच्यो मर्दनहेतवोऽश्नयः
पाषाणदृष्टयो वा ततः शस्यनाशादित्येतत्सर्वतः खैरसञ्चारेऽपि
न अभिचारशङ्केति दर्शयितुमाटिकेति त्रिशेषवां । प्रत्राञ्कपदस्य

उ० नेतोऽन्ये विद्यन्ते यच्च ये म इम उपनिहिता इति ।
 २ । एतेषां मे देहीति होवाच तानस्मै प्रददौ
 हस्तानुपानमित्युच्छिष्टं वै मे पीतं स्यादिति
 होवाच । ३ । न स्वितेऽप्युच्छिष्टा इति न वा
 अजीविथमिमानखादन्निति होवाच कामे म

भा० इत्यारोहो वा तस्य याम इभयामस्तस्मिन्प्रद्राणकोऽस्त्रा-
 साभात् । द्रा कुत्सायां गतौ । कुत्सितां गतिं गतोऽन्यावस्थां
 प्राप्त इत्यर्थः । उवाच उषितवान् कस्यचिद्गृहमाश्रित्य ।
 सोऽन्नार्थमटन्निभं कुत्सायान् कुत्सिताम्नायान् खादन्तं
 भक्षयन्तं यदृच्छ्योपसम्भ विभिचे याचितवान् । तमुषसिं
 ह उवाचेभ्यः । नेतोऽस्त्रात्मया भक्ष्यमाणादुच्छिष्टराशेः
 कुत्साया अन्ये न विद्यन्ते । यच्च ये राशौ मे मम उप-
 निहिताः प्रक्षिप्ता इमे भाजने किं करोमीत्युक्तः प्रत्युवा-

चा० क्रियापदेन सम्बन्धः । कुत्सितगतिप्राप्तौ हेतुरन्नाभावादिति ॥
 प्रद्राणकशब्दार्थं धातूपन्यासद्वारा कथयति । द्रा कुत्सायामिति ॥
 यदृच्छ्या सहसेत्यर्थः ॥ नेत इति वाक्योपादानं तद्वाक्येति ।
 अस्त्रादिति । यदित्यर्थं बद्धवचनान्तं । उपनिहिताः कुत्साया
 इति शेषः । तेषां खल्विमे भाजने प्रक्षिप्ता इति योजना । इन्त
 कुत्साया भक्षिताखेदित्यर्थः ॥ किं प्रत्युवाचेत्याकाङ्क्षापूर्वकमाह ।
 निमित्तादिना ॥ अनुपानाभावेऽपि तुल्यं जीवनराहित्यमित्या-
 शङ्काह । काम इति ॥

अन्वोच्छिष्टकुत्सायभक्ष्यमन्वेषेर्वदन्याः अन्तेस्तात्यर्थमाह । अत-
 खेति ॥ चाक्रायणस्य विदुषोऽभक्ष्यभक्ष्यदर्शनादिति यावत् ।
 एवामवस्थां प्राप्तस्य जीवितसन्देहमापन्नस्येत्यर्थः । विद्याधर्म-
 यज्ञोपेतो ज्ञानादिप्रयुक्तत्वातिं प्रपन्नस्येत्येतत् । स्वात्मोपकारे

उ० उदपानमिति १ ४ १ स ह खादित्वाऽतिशेषान्
जायाया आजहर साय एव सुभिक्षा बभूव

भा० षोषस्तिः । एतेषामेतानित्यर्थः । मे मद्यं देहीति होवाच ।
तान् स इभ्योऽस्मा उषस्ये प्रददौ प्रदत्तवान् । अनुपानीयं
समीपस्वमुदकं च । इत्त गृहाणानुपानमित्युक्तः प्रत्युवाच ।
उच्छिष्टं मे ममेदमुदकं पीतं स्याद्यदि पास्यामीत्युक्तवन्तं
प्रत्युवाचेतरः । किं न खिदेते कुस्मापा अप्युच्छिष्टा इत्युक्त
आहोषस्तिर्न वै अजीविष्यं न जीविष्यामीमान् कुस्मापान-
खादन्नभक्षयन्निति होवाच । काम इच्छातो मम उदक-
पानं लभ्यत इत्यर्थः । अतश्चैतामवस्थां प्राप्तस्य विद्याधर्म-
यज्ञोवतः स्वात्मपरोपकारसमर्थस्यैतदपि कर्म कुर्वतो
नागःस्पर्श इत्यभिप्रायः । तस्यापि जीवितं प्रत्युपायान्तरे
अजुगुप्सिते सति जुगुप्सितमेतत्कर्मा दोषाय । ज्ञानावक्षेपेन
कुर्वतो नरकपातः स्यादेवेत्यभिप्रायः ॥

प्रद्राणकश्चद्व्यवणान्तांश्च स खादित्वाऽतिशेषान्तिन्नि-
ष्टान् जायायै कारुण्यादाजहार । साटिक्यय एव कुस्माष-

षा० परोपकारे च सामर्थ्यं नियमानुग्रहशक्तिमत्त्वमेतत्कर्म्म जीवन-
मात्रकारणं कुत्सितश्चेष्टितमित्यर्थः ॥ उच्छिष्टोदकपानप्रतिषेध-
श्रुतेरभिप्रायमाह । तस्यापीति ॥ एतत्कर्म्मत्वमप्यस्य भक्ष्योक्तिः ।
ननु ज्ञानिनो यथेष्टचेष्टाप्रानुज्ञायते । मैवं । सर्वज्ञानमतिश्चे-
त्यादिन्यायविरोधादित्याह । ज्ञानेति ॥

तस्मिन्नभिप्राये लिङ्गं दर्शयति । प्रद्राणकेति ॥ चाक्रायये प्रद्रा-
णकप्रयोगात्परमापदमापन्नः सन्कुस्मापानुच्छिष्टान् अनु भक्षि-

उ० तान्प्रतिगृह्य निदधौ १ ५ १ स ह प्रातः सञ्चि-
हान उवाच यद्वताऽन्नस्य लभेमहि लभेमहि धन-
मात्रां५ राजाऽसौ यक्ष्यते स मा सर्वैरात्विज्यै-
वृणीतेति १ ६ १ तं जायेवाच हन्त य त इम
एव कुल्माषा इति तान् खादित्वाऽमुं यज्ञं

भा० प्राप्तेः सुभिचा शोभनभिचा लब्ध्वात्वा इत्येतद्भव संवृत्ता ।
तथापि स्त्रीस्त्राभाव्यादनवज्ञाय तान् कुल्माषान्पत्युर्दक्षात्
प्रतिगृह्य निदधौ निक्षिप्तवती । स तस्याः कर्म जानन्प्रात-
रवःकाले सञ्चिहानः शयनं निद्रां वा परित्यज्जुवाच ।
पत्न्याः शृण्वन्त्याः यद्यदि वतेति खिद्यमानोऽन्नस्य शोकं
लभेमहि । तद्भुक्त्वात्त्रं समर्थो गत्वा लभेमहि धनमात्रां धन-
स्यास्यं । ततोऽस्माकं जीवनं भविष्यतीति ॥ धनलाभे च

षा० तवानिति प्रतिभाति । तथा च आनिनो यद्येष्टाचरत्वे प्रमात्याभा-
वाद्नेत्रप्रमाद्यविरोधाच्च नासावत्र विवक्षित इत्यर्थः । स्त्रीस्त्रा-
भावं पत्युराद्याकरत्वं । तस्याः कर्म कुल्माषाणां परिरक्तत्वं । यक्ष्य-
तीति कस्माद्भोक्तं तत्राह । यजमानत्वादिति ॥ राज्ञो यजमानत्वा-
द्यामप्यनस्यात्मगामित्वाद्यक्षय इत्यात्मनेपदं प्रयुक्तमित्यर्थः । अन्ये-
षामुपद्रव्यत्वसम्भवे कुतस्त्वामेव राजा मानयिष्यतीत्याशङ्क्याह । स
चेति । हन्तेत्यन्नकोशलाभश्चेदेवं धनलब्धिद्वारा जीवहेतुरित्यर्थः ।
राज्ञो यद्यन्नत्रेत्युच्यते । उद्गातुरेकत्वे कुतो बह्वक्षिरित्याशङ्क्याह ।
उद्गाहपुत्रवानिति ॥ स्तुवन्त्यस्त्रिमिति सप्तम्या संवाददेशो निर्दे-
श्यते । किमर्थंमामन्वत्वं तदाह । अभिमुखीकरणायेति । विदुषः
समीपे देवतामविद्वान्प्रस्तोष्यसि चेन्मूर्द्धा ते विपतिष्यतीत्यर्थे
सम्बन्धः । नन्वविद्वन्निन्दाया विवक्षितत्वाद्विद्वत्समीपवचनम-
क्षिप्तकरमिति चेन्नेत्याह । तत्परोक्षोऽपीति ॥ तस्येत्वविदाग्नस्तो-

उ० विततमेयाय १ ७ १ तत्रोद्गातृनास्तावे स्तोथमा-
णानुपोपविवेश स ह प्रस्तोतारमुवाच १ ८ १
प्रस्तोतयीदेवता प्रस्तावमन्वायता ताञ्चेदविद्वा-
न्प्रस्तोथसि मूर्द्धा ते विपतिष्यतीति १ ९ १ एव-
मेवोद्गातारमुवाचोद्गातयी देवतोद्गीथमन्वायता

भा० कारणमाह । राजासौ नातिदूरस्थाने यच्छते । वज्रमानत्वा-
त्तस्यात्मनेपदं । स च राजा मा मां पात्रमुपलभ्य सर्व्व-
रार्त्विञ्चैर्ऋत्विक्कर्मभिर्ऋत्विक्कर्मप्रयोजनायेत्यर्थो वृणीते-
त्येवमुक्तवन्तं आद्योवाच । इत्त गृहाण हे पते इम एव ये
मद्भुक्तविनिश्चिन्नास्वया कुष्मावा इति । तान् खादित्वा मुं यज्ञं
राज्ञो विततं विस्तारितं ऋत्विग्भिरेयाय । तत्र च गलोद्गाद-
नुद्गादपुष्पाणागत्य आस्तुवन्धस्मिन्निति आस्तावस्तस्मिन्ना-

भा० तोष्यते । माभूत्कर्ममात्रविदां कर्मण्यधिकार इति चेन्नेत्याह ।
तच्चेति । तेजोभौ कुर्वत इत्यादिश्रुताविति श्रेयः । अविदुषामपि
कर्माधिकारे हेतुत्वरमाह । दक्षिणेति । तदेव व्यतिरेकद्वारा
स्फोरयति । अगधिकारे चेति । तस्यैव समुच्चयफलत्वादित्यर्थः ।
ननु दक्षिणमार्गस्य वापीकूपतडागादिस्नानार्त्तकर्मप्रयुक्तत्वाद्बैदि-
ककर्मणि विद्वानेवाधिक्रियते नेत्याह । न चेति । यज्ञेन दानेन
लोकान्नायतीति वैदिककर्मनिष्ठानामज्ञानामेव दक्षिणमार्गश्रव-
णादिति हेतुमाह । यज्ञेनेति । इतश्चाविदुषां विदत्समीपे
कर्माधिकारो नास्तीत्याह । तथोक्तस्येति । देवताविज्ञानशून्यस्य
न मूर्द्धा विपतिष्यतीत्यनेन प्रकारेण मयोक्तस्य मूर्द्धा व्यपतिष्य-
दिति विशेषश्रवणाद्विदत्समीपे तदनुज्ञामन्तरेण कर्म कुर्वन्तेऽप-
राधित्वात्तस्य कर्मण्यनधिकार एवेत्यर्थः । विदत्समीपे पुनरवि-
दुषोऽपि कर्मण्यधिकारोऽस्तीत्याह । न सर्व्वत्रेति । अधिहो-

३० ताञ्चेदविद्वानुक्तास्यसि मूर्द्धा ते विपतिथतीति ।
 १० । एवमेव प्रतिहर्तारमुवाच प्रतिहर्तरीया
 देवता प्रतिहारमन्वायता ताञ्चेदविद्वान्प्रति-
 हरिथसि मूर्द्धा ते विपतिथतीति ते ह समा-
 रतास्तूष्णीमासाञ्चक्रिरे ॥ ११ । दशमः
 खण्डः १ १० ॥

भा० स्त्रावे स्त्रोत्थमाणानुपोपविवेन समीप उपविष्टस्त्रेषामित्यर्थः ।
 उपविष्टश्च ह प्रस्रोतारमुवाच । हे प्रस्रोतरित्यामन्त्राभि-
 मुष्ठीकरणाय प्रस्रोतर्या देवता प्रस्तावं प्रस्तावभक्ति-
 मनुगताऽन्वायता ताञ्चेद्देवतां प्रस्तावभक्तेरविद्वान् सन्
 प्रस्रोत्थसि विदुषो मम समीपे तत्परोक्षेऽपि चेद्विपतेत्तस्य
 मूर्द्धा कर्म्ममात्रविदामपि अनधिकार एव कर्म्मणि स्यात् ॥
 तच्चानिष्टमविदुषामपि कर्म्मदर्शनात् । दक्षिणमार्गश्रुतेश्च ।
 अनधिकारे चाविदुषामुत्तर एवैको मार्गः श्रूयेत । न च
 स्मार्त्तकर्म्मनिमित्त एव दक्षिणः पन्था । यज्ञेन दानेनेत्या-

भा० त्रैदौ श्रौते कर्म्मत्रि स्मार्त्तेषु च वापीकूपतडागादिकर्म्मसंख्य-
 यनकपादिषु च विद्वत्सन्निधिमन्तरेणापि सर्वस्मिन् काले
 कर्म्ममात्रविदो नाधिकारोऽस्तीत्यशक्यं वक्तुमित्यर्थः ॥ तत्र हेतु-
 माह । अनुक्षेति । भगवन्तं वा अहं विविदिषाञ्जीत्यादिना
 राक्षां स्त्रीयकर्म्मनिर्वर्त्तने प्रार्थनादर्शनादेत एव मया समति-
 ष्ट्वा क्लृप्ततामिति चानुक्षेपकम्भादस्येवाविदुषामपि कर्म्म-
 स्थधिकार इत्यर्थः ॥ उक्तमर्थमुपसंहरति । कर्म्ममात्रेति ॥
 विद्वत्समीपे तदनुष्ठानकवधा नास्ति कर्म्मोक्तानमित्येतन्निगम-

उ० अथ हैनं यजमान उवाच भगवन्तं वा अहं
विविदिषाणीत्युषस्तिरस्मि चाक्रायण इति हो-
वाच १ १ १ स होवाच भगवन्तं वा अहमेभिः
सर्वैरात्विज्यैः पर्यैशिषं भगवतो वा अहम-

भा० दिश्रुतेः । तथोक्तस्य मयेति च विशेषणादिद्वयमत्रमेव कर्म-
स्थानधिकारो न सर्वत्राग्निहोचस्मान्तकर्मोच्चापनादिषु
च । अनुज्ञायास्तत्र दर्शनात् । कर्ममात्रविदामप्यधिकारः
सिद्धः कर्मणीति ॥ मूर्द्धा ते विपतिव्यतीत्येवमेवोद्गातारं
प्रतिहर्त्तारमुवाचेत्यादि समानमन्यत् । ते प्रसोत्तादयः
कर्मभ्यः समारता उपरताः सन्तो मूर्द्धपातभयात्तूष्णी-
मासाञ्चक्रिरे अन्यथाकुर्वन्तः । अर्थित्वात् ॥ १० ॥

अथानन्तरं ह एनमुषस्तिं यजमानो राजोवाच । भग-
वन्तं वै पूजावन्तं अहं विविदिषाणि वेदितुमिच्छामीत्युक्त
उषस्तिरस्मि चाक्रायणस्तवापि ओचपथमागतो यदीति

आ० यितुमितिशब्दः ॥ मूर्द्धा ते विपतिव्यतीत्येतदन्तं प्रसोत्तादविषयं
वाक्यं व्याख्यातमित्यनुवदति । मूर्द्धेति ॥ तूष्णीमित्यर्थस्यार्थमाह ।
अन्यश्चेति । तत्र हेतुमाह । अर्थित्वादिति ॥ तत्तद्देवताविषय-
विद्वानार्थित्वेन कर्मान्तरमकुर्वन्तश्चाक्रायणाभिमुखाः स्थिता
इत्यर्थः ॥ १० ॥

अथ हैनमित्यादि व्याकरोति । अथेति ॥ प्रसोत्तादप्रभृतीनां
तूष्णीभावादिति शेषः ॥ चाक्रायणस्य वचनमङ्गीकरोति । सत्त्व-
मिति ॥ अङ्गीकारमेव स्फोरयति । एवमिति ॥ आत्विज्यैरि-
त्यस्य व्याख्यानं ऋत्विक्कर्मभिरिति । तदर्थमिति यावत् । यदि
मामात्विज्यार्थमनुसंहितवानसि किमितीमानन्यामृतवानित्या-

उ० विन्यान्यानवृषि १ २ १ भगवांस्त्वेव मे सर्वै-
 रात्विर्ज्यैरिति तथेत्यथ तर्हेत एव समतिसृष्टाः
 स्तुवतां यावत्वेभ्यो धनं दद्यास्तावन्मम दद्या
 इति तथेति ह यजमान उवाच १ ३ १ अथ
 हैनं प्रस्तोतोपससाद प्रस्तोतया देवता प्रस्ताव-

भा० होवाचोक्तवान् । स ह यजमान उवाच सत्यमेवमहं भगवन्तं
 बहुगुणमश्रीषं सर्वैश्च अतिक्लृप्तभिरात्विर्ज्यैः पर्यैश्रिषं
 पर्येषणं हतवानस्मि । अन्विष्य भगवतो वा अहमविच्याऽ
 स्नाभेनान्यानिमानवृषि वृतवानस्मि । अद्यापि भगवांस्त्वेव
 मे मम सर्वैरात्विर्ज्यैश्चतिक्लृप्तार्थमस्त्वित्युक्तस्तथेत्याहो-
 षस्तिः । किन्त्वथैवं तर्हेत एव त्वया पूर्वं वृता मया समति-
 सृष्टाः मया सम्यक् प्रसन्नेनानुज्ञाताः सन्तः स्तुवतां । त्वया
 तेतत्कार्यं । यावत्तु एभ्यः सर्वेभ्यो धनं दद्याः प्रयच्छसि
 तावन्मम दद्या इत्युक्तस्तथेति ह यजमान उवाच । अथ हैन-
 मौषस्थं वचः श्रुत्वा प्रस्तोतोपससादोषस्तिं विनयेनोपज-

षा० श्रद्धाह । अन्विष्येति ॥ एवं गते किमधुना कर्त्तव्यमित्याश्रद्धाह ।
 अद्यापीति ॥ चाक्रायज्ञानमतिं श्रुत्वा किमिदमिति व्याकुषितेषु
 प्रसोदप्रभृतिषु ब्रूते । किन्विति ॥ उभयानुमत्तपेक्षयाऽऽन-
 न्तर्धमद्यशब्दः । ममास्नाभेनामीषां हतत्वस्य निवृत्त्यवस्थाया-
 मित्याह ॥ तर्हेति ॥ अनुज्ञाताः सन्तः प्रस्तुतिं कुर्वतामित्याह ।
 स्तुवतामिति ॥ अस्त्वेवं तदर्थं पुनर्मया किं विधेयमित्या-
 श्रद्धाह । त्वया त्विति ॥ यजमानं प्रत्युपस्तिप्रोक्तं वचः श्रुत्वा-
 नन्तरमेवमुषस्तिं प्रस्तोता त्वत्त्वा व्याकुलत्वं शिष्यत्वेनोपसन्नवा-

उ० मन्वायज्ञा ताञ्चेदविद्वान्प्रस्तोथसि मूर्द्धा ते
 विपत्तिथतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देव-
 तेति १ ४ १ प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा
 इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणम-
 भ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वामज्ञा ताञ्चेद-
 विद्वान्प्रस्तोथो मूर्द्धा ते यपत्तिथत्तथोक्तस्य मयेति
 १ ५ १ अथ हैनमुज्ञातोपससादोज्ञातर्या देव-
 तोद्गीथमन्वायज्ञा ताञ्चेदविद्वानुज्ञास्यसि मूर्द्धा

भा० गाम । प्रस्तोतर्या देवतेत्यादि मा मां भगवानवोचत् पूर्वं ।
 कतमा सा देवता या प्रस्तावभक्तिमन्वायज्ञेति पृष्टः प्राण
 इति होवाच । युक्तं प्रस्तावस्य प्राणो देवतेति । कथं
 सर्वाणि स्थावरजङ्गमानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्रलय-
 काले प्राणमभिसृज्यन्त्या प्राणात्मनैवोज्जिहते प्राणादे-
 वोद्गच्छन्तीत्यर्थं उत्पत्तिकाले । अतः सैषा देवता प्रस्ताव-
 मन्वायज्ञा ताञ्चेदविद्वान् त्वं प्रस्तोष्यः प्रस्तावनं प्रस्तावभक्तिं

षा० नित्याह । अथेति ॥ उपगतिप्रकारमभिनयति । प्रस्तोतरिति ॥
 प्रतिवचनमादाय प्रश्नशब्दसामान्यं गृहीत्वा तात्पर्यमाह । पृष्ट
 इति ॥ कथमिह प्राणशब्दार्थो निश्चीयतामित्याशङ्क्य, त एव
 प्राण इति न्यायेनाह । कथमिति ॥ प्राणात्मनैव संविशन्तीति
 पूर्वोक्तं सम्बन्धः । प्राणशब्दार्थस्य परमात्मत्वेन निर्णीतत्वमतः
 शब्दार्थश्लेषार्थो यदोक्तः । मया तद्योक्तस्य मूर्द्धा ते विप-
 तिथतीत्येवमुक्तस्य तव तत्काले स्थापराभावस्थायां मूर्द्धा यप-
 तिथदेवेति योजना । प्रमादस्य महत्त्वया परिहृतत्वादि-
 त्यतः शब्दार्थः ।

उ० ते विपतिथतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति । ६ । आदित्य इति होवाच सर्वाणीह वा इमानि भूतान्यादित्यमुच्चैः सक्तं गायन्ति सैषा देवतोद्गीथमन्वायन्ता ताञ्चेदविद्वानुदगास्यो मूर्द्धा ते व्यपतिथन्तथोक्तस्य मयेति । ७ । अथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद् प्रतिहर्त्नीया देवता प्रतिहारमन्वायन्ता ताञ्चेदविद्वान् पतिहरिथसि मूर्द्धा ते विपतिथतीति मा भगवानवोचत्कतमा सा देवतेति । ८ । अन्नमिति होवाच सर्वाणि ह वा

भा० कृतवाचसि यदि मूर्द्धा गिरस्ते व्यपतिथद्विपतितमभविष्यन्तथोक्तस्य मया तत्काले मूर्द्धा ते विपतिथतीति । अतस्त्वया साधु कृतं । मया निषिद्धः कर्माणो यदुपरममकार्षीरित्यभिप्रायः । तथोद्गाता पप्रच्छ कतमा सोद्गीथभक्तिमनुगताऽन्वायन्ता देवतेति पृष्ट आदित्य इति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आदित्यमुच्चैर्दृष्टं सक्तं गायन्ति शब्दयन्ति स्तुवन्तीत्यभिप्रायः । उच्छब्दसामान्यात्प्रशब्दसामान्यादिव प्राणोऽतः सैषा देवतेत्यादि पूर्ववत् । एवमेवाथ हैनं प्रतिहर्त्तोपससाद् कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वा-

भा० यथा प्रशब्दसामान्यात्प्राणः प्रस्तावदेवतेत्युक्तं तथादित्वोद्गीथयोश्च उच्छब्दसामान्यादुद्गीथदेवता आदित्य इत्याह । उच्छब्देति । उच्छब्दसामान्यपरामर्शार्थोऽतःशब्दः । सर्वमेव प्रस्तोतवदुद्गातवचेत्यर्थः । ऋत्विग्भ्यां प्रस्तावोद्गीथदेवतयोर्विद्वानानन्तर्यमथ-

उ० इमानि भूतान्यनुमेव प्रतिहरमाणानि जीवन्ति
 सैषा देवता प्रतिहारमन्वायता ताञ्चेदवि-
 द्धान्प्रत्यहरिथो मूर्धा ते यपतिथतथोक्तस्य
 मयेति तथोक्तस्य मयेति १ ६ १ एकादशः
 खण्डः १ ११ १

अथातः शौव उद्गीथस्तद्ग वको दाल्भ्यो ग्वावो
 वा मैत्रेयः स्वाध्यायमुद्ब्राज १ १ १ तस्मै श्वा

भा० यत्ता इति पृष्ठोऽन्नमिति होवाच । सर्वाणि ह वा इमानि
 भूतान्यनुमेवात्मानं प्रति सर्व्वतः प्रतिहरमाणानि जीवन्ति ।
 सैषा देवता प्रतिशब्दसामान्यात्प्रतिहारभक्तिमनुगता ।
 समानमन्यत् । तथोक्तस्य मयेति । प्रस्तावोद्गीथप्रतिहार-
 भक्तीः प्राणादित्यान्नदृश्वोपासीतेति समुदायार्थः । प्राणा-
 द्यापत्तिः कर्म्मसमृद्धिर्वा फलमिति ॥ ११ ॥

अतीते खण्डेऽन्नानामिनिमित्ता कष्टावस्थोक्तोच्छिष्ट-
 पर्य्युषितभक्षणलक्षणा सा मा भूदित्यन्नलाभायाथानन्तरं

भा० शब्दार्थः ॥ कथमन्नस्य प्रतिहारत्वं तदाह । सर्वाणीति । ताञ्चेद-
 विद्वानित्याद्यन्यदित्युच्यते । तथोक्तस्य मयेत्येतदन्तमिति शेषः ॥
 कीदृग्गुपासनमस्मिन् प्रकरणे विवक्षितमित्याशङ्गाह । प्रस्तावेति ॥
 उपास्तित्रयस्य फलं दर्शयति । प्राणादीति ॥ ११ ॥

पूर्व्वोत्तरखण्डयोः सङ्गतिं दर्शयन्नपासनान्तरं प्रस्तौति । अतीत
 इति ॥ अन्नलाभस्यापेक्षित्वमतःशब्दार्थः ॥ प्रकारान्तरेषोद्गीथो-
 पासनमन्नकामस्य प्रस्तुत्य प्रतिपत्तिसौकर्य्यार्थमाख्यायिकामा-

उ० श्वेतः प्रादुर्बभूव तमन्ये श्वान उपसमेत्योचुरन्नं
 नो भगवानागायतु अशनायाम वा इति १ २ १

भा० शैवः अभिर्दष्ट उद्गीथ उद्गानं सामातः प्रसूयते । तत्र
 किल वको नामतो दक्षस्यापत्यं दाक्षभ्यो ग्लावो वा नामतः
 मित्रायास्त्रापत्यं मैत्रेयो । वाग्बद्धार्थे । द्यामुध्यायणो
 ह्यसौ । वस्तुविषये क्रियास्त्रिव विकल्पानुपपत्तेः । द्विनाम
 द्विगोत्र इत्यादि हि स्मृतिः । दृश्यते च उभयतः पिण्ड-
 भाक्तं ॥ उद्गीथे बद्धचित्तत्वादृषावनादरादा वाग्बद्धः
 स्वाध्यायार्थः । स्वाध्यायं कर्तुं यामादहिरुद्रम्राजोद्गतवान्

भा० दत्ते । तत्रेति ॥ न केवलं दक्षस्यापत्यं किन्तु मित्रायाश्चेति
 चार्थः । न च सा दक्षस्य पत्नी इति युक्तं । तथा सति मैत्रेयपदस्य
 वैयर्थ्यात् । पत्न्यन्तरापत्यत्वव्यावृत्त्यर्थमिति चेन्न । प्रयोजनाभावात् ॥
 नन्वत्र वाग्बद्धात् दाक्षो विवक्षिताविति चेन्नेत्याह । वाग्बद्ध
 इति ॥ कथं पुनर्दक्षस्यापत्यं वक्तव्यदभार्यामित्रायास्त्रापत्यं भवितु-
 म्प्रसूयते तत्राह । द्यामुध्यायणो ह्यसौ ॥ चैक्रितायनो दाक्षभ्य
 इत्यत्रोक्तमेतदिति सूचयितुं हिशब्दः । उदितानुदितहेम-
 वस्त्रेषांश्चिदृश्या वकोऽसावन्वेषां ग्लाव इत्येकस्मिन्नपि विकल्पो
 भविष्यति नेत्याह । वस्तुविषय इति ॥ कथं पुनर्विना मान-
 मेकस्यैव द्विनामत्वाद्यङ्गोक्रियते तत्राह । द्विनामेति ॥ इत्यादि-
 वाक्यं स्मृतिरूपं धर्मशास्त्रे प्रसिद्धमित्यर्थः ॥ द्विगोत्रत्वमेकस्य
 जौक्तिकेऽपि प्रसिद्धमित्याह । दृश्यते चेति ॥ यतः सुतो जायते
 येन चायं धर्मतो गृह्यते तयोर्दभयोरित्याह । उभयत इति ॥
 उभयोऽप्यसौ ऋक्थी पिण्डदाता च धर्मत इति स्मरन्तीत्यर्थः ।
 दाक्ष्यादन्यो मैत्रेय इत्यङ्गीकृत्याह । उद्गीथ इति । तदुपास्तौ
 तात्पर्यमृषावनाददे हेतुः । तस्मादृषित्रयमृषिद्वयं वा विवक्षित-

उ० तान्होवाचेहैव मा प्रातरूपसमीयातेति तद्

भा० विविक्तदेशस्योदकाभ्यासं । उद्ग्रज प्रतिपाद्यवाच्यकारेति
 चैकवचनासिद्धादेकोऽसावृषिः । श्रोत्रीयकासप्रतिपा-
 दनादृषेः स्वाध्यायकरणमन्त्रकामनयेति सद्यत इत्य-
 भिप्रायतः स्वाध्यायेन तोषिता देवता ऋषिर्वा ऋरूपं
 गृहीत्वा या श्वेतः सन् तस्मै ऋषये तदनुपहार्यं प्रादुर्बभूव
 प्रादुस्यकार तमन्ये ब्रह्मं श्वानं क्षुत्तकाः क्षुद्रकाः श्वान
 उपसमेत्योचुस्तवन्नोऽसं नोऽस्मभ्यं भगवानागायत्वा-
 गानेन निष्यादयन्तित्यर्थः । मुख्यप्राणवागादयो वा प्राण-
 मन्त्रभुजः स्वाध्यायपरितोषिताः सन्नोऽनुगृहीयुरेनं
 ऋरूपमादायेति युक्तमेवं प्रतिपत्तुं । अन्ननायाम वै बुभु-

षा० नित्यर्थः । पक्षान्तरद्योतनार्थो वाशब्दः । औतो वाशब्दस्तर्हि
 क्षिप्तमर्थमित्याशङ्क्य पाठादन्यन्न तस्य पक्षमित्याह । वाशब्द इति ॥
 मैत्रेयान्तवाक्यं व्याख्याय स्वाध्यायमित्यादि व्याचष्टे । स्वाध्याय-
 मिति । यदुक्तमृषिरेको वक्त्रादिशब्दैरच्यते इति तत्र सिद्धि-
 माह । उद्ग्रजेति । शुनामुद्गीथः श्रोत्रीयस्तत्कासस्य प्रति-
 पादनं प्रतिक्षयस्येदं श्रुते तेषां श्रोद्गानमन्त्रार्थं तदृषेरपि
 स्वाध्यायकरणं तदर्धमित्याह । श्रोद्गीथेति ॥ यथोक्तार्थ-
 वाचिशब्दाभावेऽपि सामर्थ्यादयमर्थो भवतीत्याह । अभि-
 प्रायत इति ॥ तस्मा इत्यादि व्याचष्टे । स्वाध्यायेनेति । क्षुत्तकाः
 क्षुद्रकाः शिशव इति यावत् । श्वेतश्चा कश्चिदृषिर्देवता वा । सन्ये
 च श्वानो देवता ऋषयो वेत्युक्तं ॥

सम्पति विवक्षितं पक्षमाह । मुखेति ॥ तमूचुरिति सम्बन्धः ॥
 वानेव विशिनष्टि । प्राणमन्विति ॥ मुख्यप्राणसहितवागादियहे

उ० वको दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेयः प्रतिपालयाञ्च-
कार ॥ ३ ॥ ते ह यथैवेदं वहिष्पवमानेन
स्तोत्रमाणाः स० रन्धाः सर्पन्तीत्येवमाससृपुस्ते
ह समुपविश्य हिञ्जक्रुः १ ४ १ ॐमदारमं

मा० शिताः सो वै इत्येवमुक्तवन्तः । स आ श्वेतस्मान् चुह-
कान् शुन इहेवास्मिन्नेव देगे मा मां प्रातःकाल
उपसमीचातेति । दैर्घ्यं हान्दसं समीचातेति प्रमाद-
पाठो वा । प्रातःकालकरणं तत्काल एव कर्मथार्थं ।
अन्नदस्य वा सवितुरपराम्णेनाभिमुख्यान्तन्तत्रैव ह वको
दाल्भ्यो ग्लावो वा मैत्रेय ऋषिः प्रतिपालयाञ्चकार
प्रतीक्षणं कृतवानित्यर्थः ॥

ते श्वानश्चैवागत्य ऋषेः समक्षं यथैवेह कर्षणि
वहिष्पवमानेन स्तोत्रेषु स्तोत्रमाणा उद्गाटपुद्घाः संरन्धाः

आ० हेतुमाह । साध्यायेति । अन्यथा वाक्यमनिर्द्धारितं स्यादिति
भावः । किमित्थं भवद्भ्यो मया सम्पाद्यते । न हि भवतामभोक्तृणां
तेन कृतमस्तीत्याशङ्क्य त्वन्निलुचेतनद्वारेणास्माकमपि भोगसिद्धे-
र्मेवमित्याह । अश्वनायाम वा इत्यादिना । किमिति प्रातःकाल-
प्रतीक्षणं कृतं तत्राह । प्रातरिति । उद्गाणस्येति शेषः । प्रातः-
कालप्रतीक्षणकरणे कारयान्तरमाह । अन्नदस्येति । तस्य ऋषि-
द्वारान्नदत्तमेष्टयं । तज्जेत्यादि व्याचष्टे । तन्तत्रेति ॥ ऋषेः रन्-
धामत्वमितोऽवगतं ।

ते हेत्यादि व्याकरोति । ते श्वान इति । समक्षमासद्यपुरिति
सम्बन्धः । उद्गाटपुद्घा इत्यध्वर्युप्रमुखा यजमानपर्यन्ता ऋक्षन्ते

उ० पिबामे० देवो वरुणः प्रजापतिः सविताऽऽ-
 न्नुमिहाऽऽहरदऽऽन्नपतेऽऽनुमिहाहराऽऽहरोऽऽ-
 मिति १ ५ १ द्वादशः खण्डः ॥ १२ ॥

भा० संलग्नाः अन्योऽन्यमेव सर्पन्ति । एवं मुखेनान्योन्यस्य पुच्छं
 गृहीत्वा आसद्यपुरासन्नवन्तः परिभ्रमणं कृतवन्त इत्यर्थः ।
 त एवं संसृष्य समुपविश्यापविष्टाः सन्तो हिंस्रकुर्हिङ्कारं
 कृतवन्तः । ओमदामो० पिबामो० । देवो द्योतनात् । वरुणो वर्ष-
 णाज्जगतः । प्रजापतिः पालनात्प्रजानां । सविता प्रसविष्ट-
 त्वात्सर्वस्यादित्य उच्यते । एतैः पर्यायैः स एवम्भूत आदि-
 त्योऽन्नमस्रभ्यमिहाहरत् आहरत्विति । त एवं हिं कृत्वा
 पुनरप्युचुः । स त्वं हे अन्नपते । स हि सर्वस्यान्नस्य प्रसविष्ट-
 त्वात्पतिः । न हि तत्पाकेन विना प्रसृतमन्नमणुमात्रमपि
 जायते प्राणिनां । अतोऽन्नपतिः । हेऽन्नपते ऽन्नमस्रभ्यमि-
 हाहरेति । अभ्यास आदरार्थः । ॐमिति ॥ १२ ॥

भा० अन्योऽन्यसंलग्नाः सर्पन्तीति शेषः ॥ हिङ्काररूपमाह । ओमित्या-
 दिना ॥ त्रिवारमोकारो गानार्थमुच्चारितः । अदाम अशनं
 करवाम । पिबाम पानं करवामेत्येतत् । इति शब्दो हिङ्कारसमा-
 त्यर्थः ॥ अन्न प्रसविष्टत्वमादित्यस्य साधयति । न हीति ॥ इहेति
 प्रकृतदेशोक्तिः । ॐकारः सविष्टप्रार्थनामन्त्रसमात्यर्थः । भक्ति-
 वषयोपाक्सिसमात्यर्थमितिपदं ॥ १२ ॥

उ० अयं वाव लोको हाउकारो वायुर्हाइकार-
अन्द्रमा अथकारः ।

भा० भक्तिविषयोपासनं सामावयवसम्बन्धमित्यतः सामावय-
वान्तरस्तोभाक्षरविषयाण्युपासनान्तराणि संहतान्युपदि-
शन्ते । अनन्तरं सामावयवसम्बद्धत्वाविशेषादयं वा वायमेव
लोको वा हाउकारः स्तोभो रथन्तरे साञ्चि प्रसिद्धः । इयं
वै रथन्तर इति । अस्मात्सम्बन्धसामान्याद्हाउकारस्तोभो-
ऽयं लोक इत्येवमुपासीत । वायुर्हाइकारः । वामदेये सामनि
हाइकारः प्रसिद्धः । वाय्वस्यम्बन्धस्य वामदेयस्य साञ्चो

षा० ननु भक्तिसम्बन्धानामुपासनानां ज्ञातत्वात्समस्तस्येत्यादि वक्तव्ये
स्मिन्नन्तरखण्डेनेत्याशङ्काह । भक्तीति ॥ इत्यतोऽस्मात्प्रसङ्गा-
दिति यावत् ॥ ऋगक्षराणि गीयन्ते तद्वतिरिक्तानि वाच्य-
न्वानि गीतिसिद्धार्थानि स्तोभाक्षराणि परिभाष्यन्ते तानि च
कर्मापूर्वनिवृत्तिदारेण फलवत्त्वादुपास्यानि तदुपास्तिविधिप-
रमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥ वक्ष्यमाणोपासनानां प्रत्येकं ज्ञातन्त्र्यं
नास्तीत्याह । संहतानीति ॥ तेषामनन्तरमुपदेशे हेतुमाह ।
सामावयवेति ॥ न चैवंविधस्तोभो नास्तीति वाच्यमित्याह । रथ-
न्तर इति ॥ तथापि कथं पृथिवीदृष्ट्या यथोक्तस्तोभस्योपास्यत्वं
तत्राह । इयं रथन्तर इति ॥ इयं रथन्तर इत्यत्र पृथिव्या रथन्त-
रत्वं श्रुतं । प्रकृतस्य स्तोभो रथन्तरेऽस्तीत्युक्तं । तथा च यथोक्ता-
त्सम्बन्धरूपात्साहाय्यात्पृथिवीदृष्ट्या हाउकार उपास्य इत्यर्थः ॥ कथं
पुनर्वायुदृष्ट्या हाइकारस्योपास्यत्वं तत्राह । वाय्वस्यम्बन्धेति ॥
हाइकारो वामदेये साञ्चि प्रसिद्धः । तस्य च वायोरुपास्य सम्बन्धः ।
वेनिर्मेधुनेच्छावतीनामपां वायुः पृष्ठेत्ववर्तत ततो वामदेयं

उ० आत्मेहकारोऽग्निर्रीकारः १ १ १ आदित्य
 उकारः निहव एकारो विश्वे देवा औहो-
 इकारः प्रजापतिर्हिंकारः प्राणः स्वरोऽन्नं या
 वाग्विराद् १ २ १ अनिरुक्तस्त्रयोदशस्तेभः
 सञ्चारो हुंकारः १ ३ १

भा० योनिरिति । अस्मात्सामान्याद्वाहकारं वायुदृष्ट्योपाधीत ।
 चन्द्रमा अथकारः । चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपाधीत । अन्ने
 हीदं स्मितं अन्नात्मा चन्द्रः । यकाराकारसामान्यात् ।
 आत्मा इहकारः । इहेति श्लोभः । प्रत्यक्षो आत्मा
 इहेति व्यपदिश्यते । इहेति च श्लोभः । तस्मान्मान्याद्ग्निर्री-
 कार इति । ईनिधानानि चाग्नेयानि सर्वाणि सामानीति ।
 अतस्मात्सामान्यादादित्य उकारः । उचैरुर्द्धं सन्नमादित्यं

षा० सामाभवदिति श्रुतेः । तस्माद्यथोक्ताहामदेवसामसन्वन्वसामा-
 न्यादायुदृष्ट्या हाहकारमुपाधीतेत्यर्थः ॥

अथमथकारस्य चन्द्रदृष्ट्योपासनं तत्राह । अन्ने हीति ॥ तथा
 च यकारसामान्याद्यथोक्तोपास्त्रिसिद्धिरिति श्लेषः । यकारवद-
 कारसामान्यात् चन्द्रदृष्ट्याऽथकारमुपाधीतेत्याह । यकारेति ॥
 अथकारे तावद्यत्तोऽकारोऽन्नात्मनि चन्द्रमस्यपि सोऽस्तीति
 तद्युक्तं यथोक्तमुपासनमित्यर्थः । प्रथममप्रत्यक्षः पश्चात्प्रत्यक्षी-
 भवन्निति श्लेषः । तस्मान्मान्यमिहेति व्यपदिश्यमानत्वं । तस्मादात्म-
 दृष्टिरिहेति श्लोभे कर्त्तव्येत्याह । तस्मान्मान्यादिति । अग्निदृष्टिरी-
 काराख्ये श्लोभाक्षरे कर्त्तव्येत्यत्र हेतुमाह । ईनिधानानीति ॥
 ईकारो निधीयते येषु सामसु तान्याग्नेयानि प्रसिद्धानि । तथा च
 तेष्वग्निरीकारश्चेत्युभयोर्भावादस्मात्साहचर्यादीकारमग्निदृष्ट्योपा-

उ. दुग्धेऽस्मै वाग्दोहं यो वाचो दोहोऽनुवाननादो
 भवति य एतामेवऽं साम्नामुपनिषदं वेदोप-
 निषदं वेद इति ॥ ४ ॥ तृतीयस्य त्रयोदशः
 खण्डः ॥ १३ ॥ इति छान्दोग्योपनिषद्ब्राह्मणे
 प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

भा० मायन्तीत्युकारश्चायं स्तोमः । आदित्यदेवत्ये साञ्चि स्तोम
 इत्यादित्य ऊकारः ॥ निहव इत्याङ्गानमेकारः स्तोमः ।
 एहोति अङ्गयन्तीति तत्सामान्यात् । विश्वे देवा औहोइ-
 कारो वैश्वदेव्ये साञ्चि स्तोमस्य दर्शनात् । प्रजापतिर्हिङ्कारः ।
 अनिबन्धाङ्गिकारस्य चाव्यक्तत्वात् । प्राणः स्वरः । स्वर इति
 स्तोमः । प्राणस्य च स्वरहेतुत्वसामान्यात् । अन्नं या । या
 इति स्तोमोऽन्नं । अन्नेन हीदं यातीतस्तत्सामान्यादागिति

भा० सीतेत्यर्थः ॥ ऊकारमादित्यदृष्ट्या कथमुपासीतित्वाशङ्काह ।
 उच्चैरिति ॥ ऊकारादित्ययोर्विधान्तरेण सादृश्यमाह । आदि-
 त्वेति ॥ एकारसामान्यान्निहवदृष्टिरेकारे स्तोमे कार्यत्वाह ।
 निहव इत्यादिना । औहोइकारस्य विश्वेदेवदृष्ट्योपासौ
 हेतुमाह । वैश्वदेव्य इति ॥ प्रजापतिदृष्ट्या हिङ्कारोपास्यत्वे हेतुः ।
 अनिबन्धादिति । नोपासीतादिरूपेण निबन्धविषयत्वात्प्रजापते-
 रित्यर्थः । अव्यक्तत्वाद्गुपादिरहितत्वादित्यर्थः । प्राणस्य चेति
 चकारात्स्वरस्य चेत्यर्थः ॥ स्वरहेतुत्वं तन्निर्वर्तकत्वेन तदात्मकत्वं ।
 वाक्यं व्याचष्टे । या इतीति ॥ अन्नदृष्टिर्या इति स्तोमे कर्त्तव्ये-
 त्यत्र हेतुमाह । अन्नेनेति । विराड्दृष्टिर्वागिति स्तोमे कार्यत्वात्
 हेतुमाह । वैराज इति ॥ अनिबन्धः कारयात्मा ॥ तस्यानिबन्धत्वं
 साधयति । अव्यक्तत्वादिति । स चापेक्षया कार्यरूपेण सञ्च-

भा० शोभो विराड्भं देवताविशेषो वा । वैराजे साञ्चि शोभ-
दर्शनात् । अग्निहोत्रोऽव्यक्तत्वादित्दं चेदञ्चेति निर्वक्तुं न
ब्रह्मन् इत्यतः सञ्चरो विकल्पमानस्वरूप इत्यर्थः ॥ कोऽ
सावित्याह । उद्धारः । अत्यक्तो ह्ययमतोऽग्निहोत्रविशेष
एवोपास्य इत्यभिप्रायः । शोभाचरोपासनाफलमाह ।
दुग्धेऽसौ वान्दोऽहमित्याद्युक्तार्थं । य एतामेवं यथोक्तसचर्षां
साञ्चां सामावयवसोभाचरविषयामुपनिषदं दर्शनं वेद
तस्मैतद्यथोक्तं फलमित्यर्थः ॥ द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ।
सामावयवविषयोपासनाविशेषपरिसमाप्त्यर्थ इतिशब्दः
॥ १३ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-
परिव्राजकाचार्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ छान्दोग्यो-
पनिषदिवरणे प्रथमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ १ ॥

भा० रतीति सञ्चरः । उद्धारोऽपि शाखाभेदेन विकल्पमान-
स्वरूपस्ययोदशस्यार्थं वावेत्वारभ्य गच्छमानस्ततश्च कारबदृष्ट्या
उद्धारमुपासीतेत्यर्थः ॥ उक्तमेवोपपादयति । अत्यक्तो हीति ॥
तत्र विकल्पमानत्वं हेतुः । नैतानि यस्तान्युपासनानि प्रत्येकं
यथाश्रवणात् । समस्तं पुनरेकमिदमुपासनमेकफलत्वादित्यभि-
प्रेत्याह । शोभाचरेति ॥ उपनिषदं वेदोपनिषदं वेदेत्याहृत्ते-
स्तात्यर्थमाह । द्विरभ्यास इति । प्रथमप्रपाठकव्याख्यानसमाप्ता-
वितिशब्दः ॥ १३ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकमुद्धानन्द-
पूज्यपादशिष्यभवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां
प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥ १ ॥

उ० ॥ ॐ ॥ समस्तस्य खलु साम्न उपासनं साधु
 यत्खलु साधु तत्सामेत्याचक्षते यदसाधु तदसामेति
 ॥ १ ॥ तदुताप्याहुः साम्नेनमुपागादिति साधुनेन-
 मुपागादित्येव तदाहुरसाम्नेनमुपागादित्यसाधु-

भा० श्रोमित्येतदक्षरमित्यादिना सामावयवविशेषमुपास-
 नमनेकफलमुपदिष्टं । अनन्तरञ्च स्तोभाक्षरविषयमुपासन-
 मुक्तं । सर्वथापि सामैकदेशसम्बद्धमेव तदिति । अथेदानीं
 समस्तो साञ्चि समस्तसामविषयाण्युपासनानि वक्ष्यामीत्या-
 रभते श्रुतिः । युक्तं ह्येकदेशोपासनानन्तरमेकदेशिविषयमु-
 पासनमुच्यत इति । समस्तस्य सर्वावयवविशिष्टस्य पाञ्चभ-
 क्तिकस्य साप्तभक्तिकस्य चेत्यर्थः । खञ्विति वाक्यालङ्कारार्थः ।
 साञ्च उपासनं साधु । समस्तो साञ्चि साधुदृष्टिविधिपरत्वाच्च

भा० । ॐ । पूर्वोत्तरप्रपाठकयोः सङ्गतिं दर्शयति । श्रोमित्येतदि-
 त्यादिना ॥ सर्वथापि सामावयवविषयत्वे स्तोभाक्षरविषयत्वे
 चेत्यर्थः । इतिशब्दे हेत्यर्थः । यस्मादेकदेशविषयाण्युपासनानि
 वृत्तानि तस्मात्तानि समस्तविषयाञ्चि वक्तव्यानीत्यर्थः । एकदेश-
 शोपासित्वाख्यानान्तर्यमथशब्दार्थः ॥ कथमुक्तवक्ष्यमाणोपासन-
 योरिदं पौर्वापर्यं तत्राह । युक्तं हीति ॥ समस्तस्योपासनं
 साञ्चिति वचनादवयवोपासनं निन्दितत्वादननुष्ठेयमित्याश-
 न्नाह । समस्त इति ॥ अर्थादस्ति निन्देति शङ्कते । नञ्विति ॥
 पूर्वत्रापि साधुत्वस्य विद्यमानस्यैव विशेषणत्वेनानुपादानाम्ना-
 र्थादपि निन्देति परिहरति । न साञ्चिति ॥ यस्खञ्वित्यादि-
 व्याख्यातुं पातनिकामाह । साधुशब्द इति ॥ वाक्यमवतार्य
 आचष्टे । कथमित्यादिना ॥

उ० नैनमुपागादित्येव तदाहुः ॥२॥ अथोताप्याहुः
साम नो वतेति यत्साधु भवति साधु वतेत्येव
तदाहुरसाम नो वतेति यदसाधु भवत्यसाधु

भा० पूर्वोपासननिन्दार्थत्वं साधुशब्दस्य । ननु लोके पूर्वत्रावि-
द्यमानं साधुत्वं समस्ते साम्प्रतिभिधीयते । न साधु सामेत्युप्रास
इत्युपसंहारात् । साधुशब्दः शोभनवाची । कथमवगम्यत
इत्याह । यत्सु लोके साधुशोभनमवद्यं प्रसिद्धं तस्मा-
त्सामेत्याचक्षते कुशलाः । यदसाधु विपरीतं तदसामेति ।

तत्तत्रैव साध्वसाधुविवेककरणे उताप्याहुः । साक्षा एनं
राजानं सामन्तस्योपागादुपगतवान् । कोऽसौ । यतोऽसा-
धुत्वप्राप्त्याशङ्क्य स इत्यभिप्रायः । शोभनाभिप्रायेण
साधुनैनमुपागादित्येव तत्तत्राहुः साकिका बन्धनाद्य-
साधुकार्यमपश्यन्तः । यत्र पुनर्विपर्यये बन्धनाद्यसाधुकार्यं
पश्यन्ति तत्रासाम्नैनमुपागादित्यसाधुनैनमुपागादित्येव

भा० किं पुनरेवं विवेककरणे कारकमित्याशङ्क्याह । तत्तत्रेति ॥
विवेककरणेोपायभेदविकल्पार्थमुत्पद्यते यत्र पदं साम्नैमित्या-
दिना साधुनेत्यादिवाक्यस्य पौनःपुन्यमाशङ्क्य व्याख्यायाख्येयभा-
वान्नैवमित्याह । शोभनेति ॥ शोभनकार्यदर्शने सतीति यावत् ॥
तत्रैव हेतुन्तरमाह । बन्धनादीति ॥ असाप्तेत्यादि व्याचष्टे । यत्रेति ॥

कार्यगण्यं साधुत्वमसाधुत्वस्योक्ता साधुत्वमवगम्यं तदुपन्यस्यति ।
अथेति ॥ कार्योत्तस्य साधुत्वादिविवेकानन्तर्यमद्यशब्दार्थः ॥
शब्दवेद्यं साधुत्वमसाधुत्वचेति शेषः । तत्र साधुत्वं साधुत्व-
सिद्धमित्येतद्युत्पादयति । सामेति ॥ यत्साध्वित्यादिवाक्यस्य

उ० वतेत्येव तदाहुः ॥३॥ स य एतदेवं विद्वान्साधु
 सामेत्युपास्तेऽभ्याशो ह यदेनं साधवो धर्मी
 आ च गच्छेयुरूपचनमेयुः ॥४॥ चतुर्थस्य प्रथमः
 खण्डः ॥ १ ॥

भा० तदाहुः ॥ १ ॥ अथोताथाहुः स्वसंवेद्यं साम नोऽस्माकं वते-
 त्यनुकम्पयतः संवृत्तमित्याहुः । एतत्तैरुक्तं भवति यत्साधु
 भवति साधु वतेत्येव तदाहुः । विपर्यये जातेऽसाम नोव-
 तेति । यदसाधु भवत्यसाधु वनेत्येव तदाहुः । तस्मात्साम-
 साधुशब्दयोरेकार्थत्वं सिद्धं ॥

अतः स यः कश्चित्साधु सामेति साधुगुणवत्सामेत्युपास्ते
 समस्तं सामसाधुगुणवद्विदांस्तस्यैतत्फलमभ्याशो ह चिप्रं
 यदिति क्रियाविशेषणार्थमेवमुपासकं साधवः शोभनधर्माः
 अतिस्वल्पविरुद्धा आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्च न केवल-
 मागच्छेयुरूपचनमेयुरूपचनमेयुश्च भोग्यत्वेनोपतिष्ठेयुरि-
 त्यर्थः ॥ १ ॥

पा० पूर्वोक्तं यौनवत्त्वमाशङ्क्याह । एतदिति । असामेत्यादि व्याचष्टे ।
 विपर्यय इति । वतेत्याहुः इति सम्बन्धः । किन्तैरुक्तं भवति
 तदाह । यदसाध्विति । साधुशब्दः शोभनवाचीत्युक्तमुपसं-
 हरति । तस्मादिति । तयोरेकार्थत्वमतःशब्दार्थः । उपासकमेव
 विशिनष्टि । समस्तमिति । आगच्छेयुरिति यत्तत्त्वप्रमेवेति
 क्रियाविशेषणत्वं यदित्यस्य प्रवृत्तं ॥ १ ॥

उ० लोकेषु पञ्चविधं सामोपासीत पृथिवी हि-
ङ्गारः ।

भा० कानि पुनस्तानि साधुदृष्टिविभिष्टानि समस्तानि
सामान्युपास्यानीति । इमानि तान्युच्यन्ते लोकेषु पञ्चवि-
धमित्यादीनि । ननु लोकादिदृष्ट्या तान्युपास्यानि साधु-
दृष्ट्या चेति विरुद्धं । न । साध्वर्थस्य लोकादिकार्येषु
कारणस्यानुगतत्वात् । मृदादिवह्ण्टादिविकारेषु । साधु-
शब्दवाच्योऽर्थो धर्मो ब्रह्म वा सर्वथापि लोकादिकार्येषु
स्वनुगतं । अतो यथा यत्र घटादिदृष्टिर्मृदादिदृष्ट्यनु-
गतैव सा । तथा साधुदृष्ट्यनुगतैव लोकादिदृष्टिः । धर्मा-
दिकार्यत्वात्लोकादीनां ॥

यद्यपि कारणत्वमविभिष्टं ब्रह्मधर्मयोः । धर्म एव साधु-
शब्दवाच्य इति युक्तं साधुकारी साधुर्भवतीति । धर्मवि-

भा० एकस्योभयदृष्टिविषयत्वमयुक्तं ॥ नहि घटे दृष्टिगोचरः सन्
पटदृष्टेरपि गोचरः स्यादिति शङ्कते । नन्विति । एकस्मिन्नपि
प्रकृतं दृष्टिद्वयमविवर्द्धमिति समाधत्ते । न साध्वर्थस्येति ॥ यथा
घटादिषु मृदाद्यनुगतं तथा साधुशब्दार्थस्य कारणस्य लोकादिषु
कार्येष्वनुगतत्वात्तद्व्युत्पत्तौ साधुदृष्टेरनुगमाम्न दृष्टिद्वयस्यैकत्र विरो-
धोऽस्तीत्यर्थः ॥ तदेव रूपुटवति । साधुशब्देति ॥ साध्वर्थस्य
लोकेष्वनुगतिरपिशब्दार्थः । यत्रेति देवदत्तोक्तिः । सा घटादि-
दृष्टिस्तत्रेति शेषः ॥

ननु साधुशब्दार्थयोर्धर्मब्रह्मयोस्तुल्यं कारणत्वं । तथा चात्र
साधुशब्दार्थो न अर्थात्ततः स्यादन्यात्पदानेकार्थत्वमित्याशङ्क्याह ।

भा० वये साधुशब्दप्रयोगात् । ननु लोकादिकार्थेषु कारणस्या-
 नुगतत्वादर्थप्राप्त्यैव तद्वृष्टिरिति साधु सामेत्युपास्त इति
 न वक्तव्यं । न । शास्त्रगम्यत्वात्तद्वृष्टेः । सर्वत्र हि शास्त्रप्रापिता
 एव धर्मा उपास्या न विद्यमाना अप्यशास्त्रीयाः । लोकेषु
 पृथिव्यादिषु पञ्चविधं पञ्चभक्तिभेदेन पञ्चप्रकारं साधु
 समस्तं सामोपासीत । कथं । पृथिवी हिङ्गारः । लोकेष्विति
 या सप्तमी तां प्रथमात्वेन विपरिणम्य पृथिव्यादिदृष्ट्या
 हिङ्गारे पृथिवी हिङ्गार इत्युपासीत ॥

भा० यद्यपीति ॥ धर्म एवेत्यत्र तथापीति च वक्तव्यं । ब्रह्मणि तु पर-
 मानन्दे साधुशब्दे भक्त्या गमयितव्यः । न च धर्मस्य निमि-
 त्तकारणत्वात्त कार्यानुगतिरिति वाच्यं । कर्मापूर्वसहितदधिप-
 यः प्रभृत्यवयवसमुदायस्य धर्मत्वात् तत्परिणामत्वाच्च कार्यस्य ।
 तत्र तदनुगतिसिद्धेरिति ब्रह्मं । अपूर्वत्वाभावेन विधिमाक्षि-
 पति । नन्विति ॥ कारणानुगमस्यानुमानकत्वेऽपि तद्वृष्टिकत्वम-
 पूर्वंमेवेति परिहरति । न शास्त्रगम्यत्वादिति ॥ यश्चार्थादर्थो न स
 चोदनार्थ इति न्यायेनाहं विदुषोति । सर्वत्रेति ॥ लोकेष्वित्यादि-
 वाक्ये पञ्चविधसामदृष्ट्या लोकानामुपास्यत्वप्रतीतेरत्रापि हिङ्गार-
 दृष्ट्या पृथिव्या ध्येयत्वे प्राप्ते प्रत्याह । लोकेष्विति ॥ लोकाः
 पञ्चविधं सामोपासीतेति विभक्तिविपरिणामेन प्रथमवाक्या-
 र्थपर्यवसानात् तदनुसारेणात्रापि पृथिवीदृष्ट्या हिङ्गारे ध्येये
 सति पृथिवी हिङ्गार इति पृथिवीदृष्टिमारेऽप्य हिङ्गारमुपा-
 सीतेति द्वितीयवाक्यं पर्यवस्यतीत्यर्थः । लोकसम्बद्धा सप्तमी
 हिङ्गारादिषु तत्सम्बन्धा च द्वितीया लोकेषु नेतव्या । तथा च
 लोकविषया सप्तमी अतिहिङ्गारादिषु तत्सम्बद्धा च द्वितीया
 लोकेषु व्यत्यस्य पृथिव्यादिदृष्टिं हिङ्गारादिषु कृत्वोपासीतेति
 पञ्चान्तरमाह ॥

उ० अग्निः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथ आदित्यः प्रतिहारो
 द्यौर्निधनमित्यूर्देषु ॥ १ ॥ अथावृत्तेषु द्यौर्हिङ्कार
 आदित्यः प्रस्तावोऽन्तरिक्षमुद्गीथोऽग्निः प्रति-

भा० व्यत्यस्य वा सप्तमीं श्रुतिं लोकविषयां हिङ्कारादिषु
 पृथिव्यादिदृष्टिं क्लृप्तापासीत् । तत्र पृथिवी हिङ्कारः ।
 प्राथम्यसामान्यात् । अग्निः प्रस्तावः । अग्नौ हि कर्षाणि
 प्रस्तूयन्ते । प्रस्तावस्य भक्तिः । अन्तरिक्षमुद्गीथः । अन्तरिक्षं
 हि गगनं । गकारविशिष्टमुद्गीथः । आदित्यः प्रतिहारः ।
 प्रतिप्राण्यभिमुखत्वान्मां प्रति मां प्रतीति । द्यौर्निधनं ।
 दिवि निधीयन्ते हि इतो गता इत्यूर्देषु ऊर्द्वं गतेषु
 लोकदृष्ट्या सामोपासनं ॥

अथाऽऽवृत्तेष्ववाप्नुवेषु पञ्चविधमुच्यते सामोपासनं ।

आ० अत्यस्येति ॥ ब्रह्मदृष्टिबलवर्धादिति न्यायेन पञ्चदशमुक्त्वा प्रति-
 वाक्यं व्याचष्टे । तत्रेति । उक्त्वाऽन्योपासने प्रस्तुते सतीति
 यावत् । अध्यासस्य सादृश्यनिबन्धनत्वाद्युक्तसादृश्याभावेऽपि
 यथा कथञ्चित्कल्पनीयं मत्वाह । प्राथम्येति ॥ लोकेषु पृथिव्याः
 सामसु च हिङ्कारस्य प्राथम्यमस्ति तस्मात्सामान्यादिति यावत् ॥
 अग्निदृष्ट्या प्रस्तावोपासने प्रस्तावत्वसामान्यमाह । अग्नौ हीति ॥
 अन्तरिक्षदृष्ट्या उद्गीथोपासने गकारसम्बन्धसादृश्यं दर्शयति ।
 अन्तरिक्षं हीति ॥ आदित्यदृष्ट्या प्रतिहारोपासने प्रतिशब्द-
 सामान्यं हेतुमाह । प्रतिप्राणीति ॥ द्युदृष्ट्या निधनोपासने निध-
 नत्वसामान्यमाह । दिवीति ॥ उक्तमुपासनमुपसंहरति ।
 इत्यूर्द्वेति ॥

अथाऽऽवृत्तेष्विति वाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥ पृथिवीमुखेषु
 द्युपर्यन्तेषु पञ्चविधसामोपासनकथनानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥

उ. रिसमुद्गीघोऽग्निः प्रतिहारः पृथिवी निधनं ॥२॥
 कल्पन्ते हास्मै लोका उर्द्ध्वावावृत्ताश्च य एतदेवं
 विद्वांसोकेषु पञ्चविधं सामोपास्ते ॥३॥ द्वितीयः
 खण्डः ॥ २ ॥

भा० गत्यागतिविशिष्टा हि लोकाः । यथा ते तथादृष्ट्यैव
 सामोपासनं विधीयते यतोऽत आवृत्तेषु लोकेषु ।
 योर्द्धारः प्राचम्यात् । आदित्यः प्रस्तावः । उदिते
 हि आदित्ये प्रस्तूयन्ते कर्षाणि प्राणिनां । अन्तरिक्ष-
 मुद्गीघः पूर्ववत् । अग्निः प्रतिहारः । प्राणिभिः प्रतिहर-
 णाद्ग्रेः । पृथिवीनिधनं । तत आगतानामिह निधनात् ।
 उपासनफलं कल्पन्ते समर्था भवन्ति हास्मै लोका
 उर्द्ध्वावावृत्ताश्च गत्यागतिविशिष्टा भोग्यत्वेन व्यव-
 तिष्ठन्त इत्यर्थः । य एतदेवं विद्वांसोकेषु पञ्चविधं

भा० पूर्वोत्तरग्रन्थयोर्मिथो विरोधं शङ्कित्वा परिहरति । गत्या-
 मतीति ॥ यथा वा ते गतिविशिष्टास्तथादृष्ट्यैव द्विज्वाराद्यु-
 पासनं विहितं । यथा चागतिविशिष्टास्ते तथादृष्ट्यैव तदुपासनं
 विधीयते । तथा च शास्त्रानुसारेण जिवमाद्युपासनयोर्न
 विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥ द्विविधोपास्तिविवयसन्दर्भयोर्विरोधाभाव-
 मन्वय यज्ञितमुपासनं दर्शयति । यत इति ॥ युजोक्तदृष्ट्या
 द्विज्वारस्योपास्यत्वे हेतुमाह । प्राचम्यादिति ॥ आदित्यौ युजो-
 क्तस्यारम्भे च द्विज्वारस्य प्राचम्यं ब्रह्मं ॥ आदित्यदृष्ट्या प्रस्ता-
 वस्योपास्यत्वे हेतुमाह । उदित इति । पूर्ववदिति मन्वारसा-
 मान्यं विवक्षितं । अग्निदृष्ट्या प्रतिहारोपास्यत्वे हेतुमाह । प्राणि-
 भिरिति ॥ प्रतिहरणमित्युक्तो नयनं ॥

उ० वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत पुरोवातो हि-
ङ्कारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो
विद्योतते स्तनयति स प्रतिहारः ॥१॥ उद्गृह्णाति
तन्निधनं वर्षति हास्मै वर्षयति ह य एतदेवं
विद्वान् वृष्टौ पञ्चविधं सामोपास्ते ॥२॥ ॥३॥

भा० समसं साधु सामेत्युपास्त इति सर्वत्र योजना पञ्चविधे
सप्तविधे च ॥ २ ॥

वृष्टौ पञ्चविधं सामोपासीत । लोकस्थितेर्दृष्टिनिमि-
त्तत्वादानन्तर्यं पुरोवातो हिङ्कारः पुरोवाताद्युद्गृहणान्ता
हि वृष्टिः । यथा साम हिङ्कारादिनिधनान्तं अन्तःपुरो-
वातो हिङ्कारः । प्राथम्यात् । मेघो जायते स प्रस्तावः ।
प्रावृषि मेघोपजनने वृष्टेः प्रस्ताव इति हि प्रसिद्धिः ।
वर्षति स उद्गीथः । श्रैष्ठ्यात् । विद्योतते स्तनयति स प्रति-
हारः । प्रतिहृतत्वात् । उद्गृह्णाति तन्निधनं समाप्तिसामा-

ष्या० साध्वितिपदं सर्वत्र द्रष्टव्यमित्याह । इति सर्वत्रेति ॥ सर्व-
त्रेत्यस्य व्याख्या । पञ्चविधे इत्यादि ॥ २ ॥

ननु लोकदृष्ट्या सामोपास्थानन्तरं किमिति दृष्टिदृष्ट्या तदु-
पास्तिरुपन्यस्यते तत्राह । लोकस्थितेरिति ॥ पुरोवातदृष्ट्या
हिङ्कारोपासने हेतुमाह । पुरोवातादीति ॥ उद्गृह्यत्वं वर्षोप-
संहरणं ॥ अतःशब्दार्थमाह । प्राथम्यादिति ॥ मेघजन्यदृष्ट्या
प्रस्तावोपास्तौ हेतुमाह । प्रावृषीति ॥ वर्षणदृष्ट्या उद्गीथोपासन-
हेतुमाह । श्रैष्ठ्यादिति ॥ विद्योतनस्तनयित्वादृष्ट्या प्रतिहारो-
पासने कारणमाह । प्रतिहृतत्वादिति ॥ विद्युतां स्तनयित्त्वनाच्च
प्रतिहृतत्वं विप्रकीर्णत्वं तेन प्रतिशब्दसादृश्याद्विद्योतनादि-

उ० सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत मेघो यत्
सम्प्लवते स हिङ्कारो यद्वर्षति स प्रस्तावो याः
प्राच्यः स्यन्दन्ने स उद्गीथो याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः
समुद्रो निधनं ॥ १ ॥ न हाप्सु प्रैत्यप्सुमान्
भवति य एतदेवं विद्वान् सर्वास्वप्सु पञ्चवि-
धं सामोपास्ते ॥ २ ॥ ॥ ४ ॥

भा० न्यात् । फलमुपासनस्य वर्षति हास्मा इच्छातः । तथा वर्ष-
यति इ असत्यामपि वृष्टौ य एतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ३ ॥

सर्वास्वप्सु पञ्चविधं सामोपासीत । वृष्टिपूर्वकत्वात्सर्वा-
सामपामानन्तर्यं । मेघो यत्सम्प्लवते एकीभावेनेतरं रं घनी
भवति मेघो यदा उद्गतो वा तदा सम्प्लवत इत्युच्यते ।
मेघस्तदाऽपामारम्भः स हिङ्कारः । यद्वर्षति प्रस्तावः ।
आपः सर्वतो व्याप्तुं प्रसृताः । प्राच्यः स्यन्दन्ने स उद्गीथः ।
श्रैष्ठ्यात् । याः प्रतीच्यः स प्रतिहारः प्रतिहारसामान्यात् ।

षा० दृष्ट्या कर्त्तव्या प्रतिहारोपास्तिरित्यर्थः । उद्ग्रहणदृष्ट्या निध-
नोपासने तिदानमाह । समाप्तीति ॥ वर्षति पर्यन्ते तदनु-
मन्तत्वमक्षिप्त्वरमित्याशङ्क्याह । असत्यामपीति ॥ ३ ॥

किमिति वृष्टिदृष्टेरनन्तरमपि दृष्टिः साभि क्षिप्यते तत्राह ।
वृष्टिपूर्वकत्वादिति ॥ मेघसम्प्लवदृष्ट्या हिङ्कारमारम्भसामान्या-
दुपासीतेत्याह । मेघ इति ॥ वर्षदृष्ट्या प्रस्तावस्योपास्यत्वे हेतु-
माह । आप इति ॥ प्राच्यो नद्यो गङ्गाद्याः । प्रतीच्यस्तु नर्मदाद्या
इति भेदः । तर्हि गङ्गादावपेक्षितमपि मरुतं न स्यादिति चेत्त-

उ० ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत वसन्तो हिङ्गारो
 रो यीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो
 हेमन्तो निधनं ॥ १ ॥ कल्पन्ते हास्मा ऋतव
 ऋतुमान्भवति य एतदेवं विद्वानृतुषु पञ्चवि-
 धं सामोपास्ते ॥ २ ॥ ५ ॥

भा० समुद्रो निधनं । तन्निधनत्वादपां । न हाप्सु प्रैति । नेच्छति
 चेत् । अप्सुमान् भवति फलं ॥ ४ ॥

ऋतुषु पञ्चविधं सामोपासीत । ऋतुव्यवस्थाया यद्यो-
 क्ताग्निमित्तत्वादानन्तर्यं । वसन्तो हिङ्गारः प्राथम्यात् ।
 यीष्मः प्रस्तावः । यवादिसङ्ग्रहः प्रसूयते हि प्रावृत्तयं ।
 वर्षा उद्गीथः प्राधान्यात् । शरत्प्रतिहारो रोगिणां मृता-
 नाञ्च प्रतिहरणात् । हेमन्तो निधनं जिवाते निधाना-
 त्प्राणिनां फलं कल्पन्ते ह ऋतुव्यवस्थानुरूपं भोग्यत्वेना ।
 स्मा उपासकाद्यर्त्तवः । ऋतुमानात्तर्वैर्भोगेऽस्य सम्यक्ते
 भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

त्राह । नेच्छति चेदिति ॥ असावुपासको मरुत्स्यन्तीन्वपि यद्येच्छ-
 मुदकवान्भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

आ० किमिति सक्लिष्टदृष्ट्यानन्तरमृतुदृष्टिः साम्यारोप्यते तत्राह ।
 ऋतुव्यवस्थाया इति । ऋतुव्यवस्थानुरूपं तत्र क्रियाविशेषं ॥
 कस्यचिदनुपासितुरपि क्रमेण तत्तद्दृष्टुमनभोगभागितोपपत्तेर्ने-
 दनुपासनानुरूपं फलमित्याशङ्क्याह । ऋतुमानिति ॥ सम्यक्ते
 सर्व्वदा खेच्छावशादिति शेषः ॥ ५ ॥

उ० पशुषु पञ्चविधं सामोपासीताजा हिङ्कारो
 ष्वयःप्रस्तावो गाव उद्गीथोऽश्याः प्रहितारः पुरुषो
 निधनं ॥ १ ॥ भवन्ति हास्य पशवः पशुमान्
 भवति य एतदेवं विद्वान्पशुषु पञ्चविधं सामो-
 पास्ते ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० पशुषु पञ्चविधं सामोपासीत । सम्बगृत्तेऽमृतुषु पञ्चयः
 कास इत्यागन्तव्यः । अजा हिङ्कारः प्राधान्यात्प्राथम्याद्वा ।
 अजः पशूनां प्रथम इति श्रुतेः । अश्वयः प्रस्तावः साह-
 चर्यदर्शनादजावीनां । गाव उद्गीथः श्रैष्ठ्यात् । अश्याः
 प्रतिहारः प्रतिहरणात्पुरुषाणां । पुरुषो निधनं पुरुषा-
 श्रयत्वात्पशूनां । फलं भवति हास्य पशवः पशुमान्भवति ।
 पशुफलैश्च भोगत्यागादिभिर्बुध्यत इत्यर्थः ॥ ६ ॥

षा० ऋतुदृश्यन्तरं सासि पशुदृष्ट्यारोपकारश्चमाह । सम्यगिति ॥
 अजादृष्ट्या हिङ्कारोपासने हेतुद्वयमाह । प्राधान्यादित्यादिना ॥
 अजाया यज्ञसम्बन्धात्प्राधान्यं । प्राथम्यन्तु प्रथमपाठादिति द्रष्टव्यं ।
 प्राथम्यो मनुष्याणामजः पशूनां तस्मात्ते मुख्या मुखतो ह्यह-
 ष्वन्तेति श्रुतिमजाप्राधान्ये प्रमाद्यति । अज इति ॥ तस्माज्जाता
 अजावच इति श्रुतेरजानामवीनाश्च साहचर्यं हिङ्कारप्रस्ता-
 वयोश्च साहचर्यं प्रसिद्धं । पशुमान् भवतीत्यस्य पूर्वेषु पौनरात्यं
 परिहरति । पशुफलैश्चेति ॥ ६ ॥

उ० प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत
 प्राणो हिङ्कारो वाक्प्रस्तावश्चक्षुर्द्वितीयः श्रोत्रं प्रति-
 हारो मनो निधनं परोवरीयांसि वैतानि ॥ १ ॥

भा० प्राणेषु पञ्चविधं परोवरीयः सामोपासीत । परम्परं
 परोवरीयस्त्रिगुणवत्प्राणदृष्टिविधिं सामोपासीतेत्यर्थः ।
 प्राणो घ्राणो हिङ्कारः । उत्तरोत्तरवरीयसां प्राथम्यात् ।
 वाक्प्रस्तावः । वाचा हि प्रस्तूयते सर्व्वं । वाम्वरीयसी
 प्राणाद्प्राप्तमप्युच्यते । वाचा प्राप्तस्यैव तु गन्धस्य ग्राहकः
 प्राणः । वाचो बहुतरविषयं प्रकाशयति । चक्षुरतो वरीयो
 वाच उद्गीयः श्रेष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः । प्रतिहतत्वात् ।
 वरीयश्चक्षुषः सर्व्वतः अवणात् । मनो निधनं । मनसि हि
 निधीयन्ते पुरुषस्य भोग्यत्वेन सर्व्वेन्द्रियाहृतविषयाः ।
 वरीयस्त्वं च श्रोचान्मनसः सर्व्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वात् ।
 अतीन्द्रियविषयोऽपि मनसो गोचर एवेति यथोक्तहेतुभ्यः

आ० पशुप्रसूतपयोदृतादिनिमित्तत्वात्प्राणस्थितेस्तदृच्छ्यन्तरं प्राण-
 दृष्ट्या सामोपासिं प्रक्षीति । प्राणेष्विति ॥ प्राणशब्दस्य मुख्य-
 प्राणविषयत्वं व्यावर्त्तयति । प्राण इति ॥ मुख्यप्राणादुत्तरेषां वरी-
 यस्त्वासम्भवात्तस्य सर्व्वश्रेष्ठताया निर्द्धारितत्वात्परम्परं वरीयसां
 वागादीनां मध्ये प्रथमभावित्वेनेकत्वाद्वाच एवात्र प्राणशब्द-
 इत्यर्थः ॥ कथं प्राणाद्वाचो वरीयस्त्वं तत्राह । वाचेति ॥ अप्रा-
 णत्वं व्यवहितत्वं ॥ चक्षुषो वरीयस्त्वं साधयति । वाच इति ॥
 शब्दस्येति यावत् । वाचः शब्दात्सकाशादित्यर्थः ॥ उद्गीयत्वे
 चक्षुषो हेतुमाह । श्रेष्ठादिति ॥

उ० परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसो ह
 लोकाञ्जयति य एतदेवं विद्वान्प्राणेषु पञ्चविधं
 परोवरीयः सामोपास्त इति तु पञ्चविधस्य ॥
 २ ॥ ७ ॥

अथ सप्तविधस्य वाचि सप्तविधं सामोपा-
 सीत यत्किञ्च वाचो हुं इति स हिङ्कारो यत्प्रेति
 स प्रस्तावो यदेति स आदिः ॥ १ ॥

भा० परोवरीयांसि प्राणादीनि वै एतानि । एतद्दृष्ट्या विशिष्टं
 यः परोवरीयः सामोपास्ते परोवरीयो हास्य जीवनं
 भवतीति उक्तार्थमिति तु पञ्चविधस्य साक्ष उपसनमुक्त-
 मिति सप्तविधे वक्ष्यमाणविषये बुद्धिसमाधानार्थं । निर-
 पेक्षो हि पञ्चविधे वक्ष्यमाणे बुद्धिं समाधित्सति ॥ ७ ॥

अथानन्तरं सप्तविधस्य समस्तस्य साक्ष उपसनं साध्वि-
 दमारभ्यते । वाचीति सप्तमी पूर्ववत् । वाग्दृष्टिविशिष्टं
 सप्तविधं सामोपासीतेत्यर्थः । यत्किञ्च वाचः शब्दस्य ऊं
 इति यो विशेषः स हिङ्कारो चकारसामान्यात् । यत्प्रेति-
 शब्दरूपं स प्रस्तावः प्रसामान्यात् । यद्वा इति स आदिः ।
 आकारसामान्यात् । आदिरित्योङ्कारः । सर्व्वादित्वात् ।

षा० मनसो वरीयस्वे हेत्वन्तरमाह । अतीन्द्रियेति ॥ इति वरी-
 यस्त्वमिति पूर्वेषु सम्बन्धः । अप्राप्तमप्युच्यते वाचेत्यादयो बधोक्त-
 हेतवः ॥ उक्तोपसंहारविरहेऽपि वक्ष्यमाणे बुद्धिसमाधानं किं
 न स्यादित्वाशङ्काह । निरपेक्षो हीति ॥ ७ ॥

उ० यदुदिति स उद्गीथो यत्प्रतीति स प्रतिहारो
यदुपेति स उपद्रवो यन्नीति तन्निधनं ॥ २ ॥
दुग्धेऽस्मै वाग्देहं यो वाचो दोहोऽन्नवानन्नादो
भवति य एतदेवं विद्वान्वाचि सप्तविधः
सामोपास्ते ॥ ३ ॥ ८ ॥

अथ खल्वमुमादित्यः सप्तविधः सामोपा-
सीत सर्वदा समस्तेन साम मां प्रति मां प्रतीति
सर्वेण समस्तेन साम ॥ १ ॥

भा० यदुदिति स उद्गीथः । उत्पूर्वत्वादुद्गीथस्य । यत्प्रतीति स
प्रतिहारः । प्रतिषामान्यात् । यदुपेति स उपद्रव उपोप-
क्रमत्वादुपद्रवस्य । यन्नीति तन्निधनं । निशब्दसामान्यात् ।
दुग्धेऽस्मा इत्याद्युक्तायं ॥ ८ ॥

अवयवमात्रे साञ्चि आदित्यदृष्टिः पञ्चविधेषु उक्ता
प्रथमे साध्याये । अथेदानीं खल्वमुमादित्यं समस्ते साम्यव-

भा० अधिकसङ्ख्याज्ञानस्याल्पसङ्ख्याज्ञानपूर्वकत्वात्पञ्चविधोपासना-
न्तरं सप्तविधोपासनं प्रसूति । अथेति ॥ पूर्ववक्षोक्तैश्चि
वत्सप्तमी च नेतव्येति ॥ वाक्शब्देन शब्दसामान्यमुच्यते तत्सप्तधा
प्रविभक्तसामावयवेष्वारोप्योपासनं कर्त्तव्यमिति वाक्कार्यमाह ।
वाग्दृष्टीति ॥ यत्किञ्च वाच इति वाक्कोपादानं तस्यार्थमाह ।
शब्दस्येति ॥

वाग्दृष्टेरनन्तरमादित्यदृष्टिर्विधीयते । तस्य वाङ्मयत्वात् । न च
तद्विधानं युक्तं ॥ पूर्वमप्यादित्यदृष्टिविशिष्टोपासनस्योपदिष्टत्वा-
दित्याशङ्क्याह । अवयवमात्र इति ॥ तस्य सामस्ये हेतुं पृच्छति ॥

उ० तस्मिन्निमानि सर्वाणि भूतान्यन्वायत्तानीति
विद्यात्तस्य यत्पुरोदयात्स हिङ्गारस्तदस्य पशवो
ऽन्वायत्तास्तस्मात्ते हिङ्गुर्बभूवुः हिङ्गारभाजिनो

भा० यवविभागस्योऽध्यस्य सप्तविधं सामोपासीत । कथं पुनः
सामत्वमादित्यस्येत्युच्यते । उद्गीथ हेतुवदादित्यस्य सामत्वे
हेतुः । कोऽसौ सर्वदा समो वृद्धिचयाभावात्तेन हेतुना
सामादित्यो मां प्रति मां प्रतीति तुष्ट्यां बुद्धिमुत्पादयति ।
अतः सर्वेषु समोऽतः साम समत्वादित्यर्थः । उद्गीथभक्ति-
सामान्यवचनादेव लोकादिपुरुषसामान्याङ्घ्रिकारादित्वं
न्यत इति हिङ्गारादित्ये कारणं नोक्तं । सामत्वे पुनः
अवितुरनुक्तं कारणं न सुबोधमिति सामत्वमुक्तं । तस्मिन्ना-
दित्येऽवयवविभागस्य इमानि वक्ष्यमाणानि सर्वाणि
भूतान्यन्वायत्तान्यनुगतान्यादित्यमुपजीव्यत्वेनेति विद्यात् ।

भा० अयमिति । सर्वदेवादिवाक्त्वं मुत्तरत्वेनादत्ते । उच्यत इति ।
उचैःसन्तमादित्यं गायन्तीत्यादित्यस्योद्गीथत्वे हेतुः श्रुत्योक्तः ।
तथा सामत्वेऽपि तस्य हेतुवच्यत इत्यर्थः ॥ तमेव प्रश्नपूर्वकं
विदुषोति । कोऽसाविति । नोदेत नात्ममेतेत्यादिद्वन्द्वनादित्यर्थः ॥
मां प्रतीत्यादि व्याचष्टे । मां प्रतीति ॥ अन्यशब्दस्यान्यवदृष्टिर्ना-
कारेण किञ्चिन्नमितमित्यादित्यस्य सामत्वे हेतुवच्यते चेद्देवानां
हिङ्गारादित्येऽपि कुतो निमित्तं श्रुत्या नोक्तमित्याशङ्क्याह । उद्गीथे-
ति । आदित्यस्योद्गीथेन सहोद्गीतत्वं सामान्यं श्रुत्योक्तं । तदनुसारे-
वास्तुदुक्तप्राथम्यादिसामान्यं यथा पृथिव्यादिषु हिङ्गारादित्यं
ब्रह्मते तथादित्यप्रभेदानामपि हिङ्गारादित्यं शब्दावगम्यमिति-
श्रुत्या तेषां सङ्गावेनोक्तं कारणमित्यर्थः । तर्हि सामत्वेऽपि कारणो-

उ० ह्येतस्यसाम्नः ॥ ३ ॥ अथ यत्प्रथमोदिते स
प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या अन्वायतास्तस्मात्ते प्रस्तु-
तिकामाः प्रशंसाकामाः प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य

भा० कथं तस्यादित्यस्य यत्पुरोदयाद्भूर्धरूपं स हिङ्कारो भक्ति-
स्तत्रेदं सामान्यं । यत्तस्य हिङ्कारभक्तिरूपं तदस्यादित्यस्य
साम्नः पशवो गवादयोऽन्वायता अनुगतास्तद्भक्तिरूप-
मुपजीवन्तीत्यर्थः ॥

यस्मादेवं तस्मात्ते हिङ्कुर्वन्ति पशवः प्रागुदयात् । तस्मा-
द्भिङ्कारभाजिनो ह्येतस्यादित्याख्यस्य साम्नस्तद्भक्तिभजन-
शीलत्वाद्भि ते एवं वर्तन्ते । अथ यत्प्रथमोदिते सविह-
रूपं तदस्यादित्याख्यसाम्नः स प्रस्तावस्तदस्य मनुष्या
अन्वायताः पूर्ववत् । तस्मात्ते प्रस्तुतिं प्रशंसां कामयन्ते ।

षा० श्रेष्ठासम्भवान्न वक्तव्यं कारुण्यमित्याशङ्क्याह । सामत्वे पुनरिति ।
समत्वं तत्र निमित्तमिति यावत् ॥ समः सर्वेष्वेत्युक्तं व्यक्तीकरो-
ति । तस्मिन्निति । वेदनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथ-
मित्यादिना । धर्मरूपत्वं सुखकरत्वात् धर्मकार्यत्वात्कं रूप-
मिति यावत् । तदृच्छा हिङ्कारोपासने प्राथम्यं हेतुः ॥

पशवो यथोक्तमादित्यरूपमुपजीवन्तीत्यत्र किं प्रमाणं तदाह ।
यस्मादिति । तेषां हिङ्कारं साधयति । तस्मादित्यादिना ॥ तद्-
भक्तिभजनशीलत्वादित्यस्मात्प्रागेव तस्मादित्यस्य सम्बन्धः । सवि-
तरि प्रथमोदिने सति यत्तस्य रूपं तदृच्छा प्रस्तावस्योपास्यत्वे
पूर्वस्मादानन्तर्यं हेतुः । यथोदयात्प्राचीनरूपं पशुभिरुपजीवन्ते
तथेत्याह । पूर्ववदिति । उदयात्प्राचीनमादित्यरूपं मनुष्या
उपजीवन्तीत्यत्र निङ्गमाह । तस्मादिति । प्रत्यक्षपरोक्षभावेन

उ० साम्नः ॥ ४ ॥ अथ यत्सङ्गववेलायां स आदित्य
स्तदस्य वयांस्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षे-
ऽनारम्बणान्यादायात्मानं परिपतन्त्यादिभाजी-
नि ह्येतस्य साम्नः ॥ ५ ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्य-
न्दिने स उद्गीथस्तदस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते
सत्तमाः प्राजापत्या नामुद्गीथभाजिनो ह्येतस्य

भा० तस्मात्प्रस्तावभाजिनो ह्येतस्य साम्नः । अथ यत्सङ्गव-
वेलायां गवां रश्मीनां सङ्गमनं सङ्गवो यस्यां वेलायां गवां
वत्सैः सह सङ्गववेला तस्मिन्काले यत्सावित्रं रूपं स आदि-
भक्तिविशेष आकारस्तदस्य वयांसि पक्षिणोऽन्वायत्तानि ॥

यत एवं तस्मात्तानि वयांसि अन्तरिक्षेऽनारम्बणान्य-
गालम्बनान्यात्मानमादायात्मानमेवालम्बनत्वेन गृहीत्वा
परिपतन्ति गच्छन्त्यत आकारसामान्यादादिभक्तिभा-
जीनि ह्येतस्य साम्नः ॥ अथ यत्सम्प्रति मध्यन्दिने ऋजुमध्य-
न्दिने इत्यर्थः । स उद्गीथभक्तिस्तदस्य देवा अन्वायत्ताः ।

षा० प्रकृतिप्रशंसयोर्भेदः । गोशब्दवाच्यानां रश्मीनां जगन्मण्डलेन
सङ्गमनं सम्बन्धगमनमित्यर्थः । वत्सैः सङ्गमनमिति सम्बन्धः ।
सङ्गवक्त्राणीनमादित्यरूपमारोप्यादिभक्तेरौङ्कारस्योपास्यत्वे इ-
योराकारसामान्यं हेतुः । पक्षिणां यथोक्तमादित्यरूपमुपजीव्य-
मित्यत्र हेतुमाह ।

यत इति । ऋजुमध्यन्दिने यदादित्यस्य रूपं तद्बुधोद्गीथो-
पासने ऋषीं हेतुः । तत्प्राणीनादित्यरूपस्य देवोपजीव्यत्वे हेतु-
माह । ह्येतनेति । तथापि तस्य देवैरुपजीव्यत्वं कथमि-

उ. साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागप-
राह्णात्स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायज्ञास्त-
स्मात्ने प्रतिहृता नावपद्यन्ते प्रतिहारभाजिनो
ह्येतस्य साम्नः ॥ ७ ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात्स उपद्रव-
स्तदस्यारण्या अन्वायज्ञास्तस्मात्ने पुरुषं दृष्ट्वा

भा० श्वेतगातिश्रयान्तकाले । तस्मात्ते सप्तमा विशिष्टतमाः
प्राजापत्यानां । प्रजापत्यपत्यानामुद्गीयभाजिनो श्वेतस्य
साम्नः ॥ अथ यदूर्ध्वं मध्यन्दिनात्प्रागपराराह्णाद्यदूर्ध्वं
सवितुः स प्रतिहारस्तदस्य गर्भा अन्वायज्ञाः । अतस्ते
सवितुः प्रतिहारभक्तिरूपेषोर्ध्वं प्रतिहृताः सन्तो नावपद्यन्ते
नाधः पतन्ति द्वारे सत्यपीत्यर्थः । अतः प्रतिहारभाजिनो
श्वेतस्य साम्नो गर्भाः ॥

अथ यदूर्ध्वमपराह्णात्प्रागस्तमयात् स उपद्रवस्त-
दस्यारण्याः पद्मवोऽन्वायज्ञाः । तस्मात्ते पुरुषं दृष्ट्वा भीताः

भा० तिचेत्तत्राह । तस्मादिति । अथ यदूर्ध्वमितिवाक्यमादाव
थाचक्षे । मध्यन्दिनादिति । तदृष्ट्वा प्रतिहारोपासने प्रतिशब्द-
साधं हेतुस्त्वस्मिन् काले सवितुरक्षं त्रिरिं प्रति हरबाद्यथोक्त-
मादित्यरूपं गर्भैरुपजीयमित्यत्र गमकमाह । अत इति । ऊर्ध्वं
योनेरुपरिष्ठाञ्जठरं प्रतीत्यर्थः । यतो गर्भाः पूर्वोक्तविद्येवस्यवन्तो
ऽत इति यावत् ।

तद्वारं पतनद्वारं तत्र सत्वाजीनादित्यदृष्ट्वापद्मवमुप्रासीत तस्य
बदाऽस्वाचक्षं प्रकल्पप्रवञ्जादित्याह । अथेति । अरण्यावां यग्रुनां

उ० कस्यंश्वभ्रमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो ज्ञेतस्य
 साम्नः ॥ ६ ॥ अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं
 तदस्य पितरोऽन्वायत्तास्तस्मात्तन्निदधति निध-
 नभाजिनो ज्ञेतस्य साम्न एवं खल्वमुमादित्यं
 सप्तविधं सामोपास्ते ॥ ६ ॥ ६ ॥

अथ खल्वात्मसम्भितमतिमृत्यु सप्तविधं

भा० कस्यमरुणं श्वभ्रं भयद्रून्यमित्युपद्रवन्त्युपगच्छन्ति दृष्टो-
 पद्रवभाजिनो ज्ञेतस्य साम्नः ॥ अथ यत्प्रथमास्तमितेऽदर्शनं
 जिगमिषति सवितरि तन्निधनं तदस्य पितरोऽन्वायत्ता-
 स्तस्मात्तास्त्रिदधति पितृपितामहप्रपितामहरूपेषु दर्भेषु
 निक्षिपन्ति तांस्तदर्घ्यपिष्टान्वा स्थापयन्ति । निधन सम्-
 भ्राक्षिधनभाजिनो ज्ञेतस्य साम्नः पितरः । एवमवयवत्रयः
 सप्तधा विभक्तं खल्वमुमादित्यं सप्तविधं सामोपास्ते यस्तस्य
 तदापत्तिः फलमिति वाक्यत्रयः ॥ ६ ॥

मृत्युरादित्यः । अक्षोरात्रादिकास्तेन जगतः प्रमा-
 पयिष्टत्वात्तस्मात्तितरणाद्येदं सामोपासनमुपदिश्यते । अथ

पा० बधोक्तृषोपजीवनमुपपादयति । तस्मादिति । श्वभ्रं गर्सं मुहेति
 वाचत् । वत्यविष्टरूपमिति शेषः । तद्दृष्ट्या निधनोपासने समाप्ति-
 क्षामास्यं हेतुः । बधोक्तृमादित्यरूपं पिष्टभिरुपजीव्यमित्यत्र गमक-
 याह । तस्मादित्यादिना । तत्र तत्रायत्रयस्यदुपासनानन्त-
 र्कार्थे व्याख्येयः । एवं खल्वित्यादिवाक्यमपेक्षितं पूरयन् व्याक-
 रोति । इवमिति । ६ ॥

अथ खल्वात्मसम्भितमित्यादेस्तात्पर्यमाह । मृत्युदिति । अन-

उ० सामोपासीत हिङ्गार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति
 त्र्यक्षरं तत्समं ॥ १ ॥ आदिरिति त्र्यक्षरं प्रति-
 हार इति चतुरक्षरं तत इहैकं तत्समं ॥ २ ॥
 उद्गीथ इति त्र्यक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं
 त्रिभिस्त्रिभिः समं भवत्यक्षरमिति शिथते त्र्यक्षरं
 तत्समं ॥ ३ ॥ निधनमिति त्र्यक्षरं तत्सममेव भवति

भा० खल्वनन्तरं । आदित्यमृत्युविषयसामोपासनस्यात्मसम्भितं
 स्वावयवतुल्यतया मितं परमात्मतुल्यतया वा सम्भितं अति-
 मृत्यु मृत्युजयहेतुत्वात् । यथा प्रथमेऽध्याये उद्गीथभक्ति-
 नामाचराण्युद्गीथ इत्युपाख्यत्वेनोक्तानि । तथेह साम्नः सप्त-
 विध भक्तिनामाचराणि समाहृत्य त्रिभिस्त्रिभिः समतया
 सामत्वं परिकल्प्योपाख्यत्वेनोच्यते । तदुपासनं मृत्युगोचरा-
 चरसङ्ख्यासामान्येन मृत्युं प्राप्य तदतिरिक्ताचरेण तस्या-
 दित्यमृत्योरतिक्रमणायैव सङ्क्रमणं कल्पयति । अतिमृत्यु
 सप्तविधं सामोपासीत मृत्युमतिक्रान्तमतिरिक्ताचरसङ्ख्य-
 येति अतिमृत्यु साम । तस्य प्रथमभक्तिनामाचराणि

भा० न्तरमित्यस्यापेक्षितं निश्चिपति । आदित्येति । सप्तव्येन सामो-
 च्यते । तस्यावयवा हिङ्गारादयस्तन्नामाचराणां त्रिलेन त्रिलेन
 तुल्यतया मितं सामेत्यर्थः ॥ यथा परमात्मावगमो मृत्योर्मीक्ष्य-
 हेतुस्तथेदमुपासनमपीत्यर्थान्तरमाह । परमात्मेति । श्रीदृग्त्रो-
 पासनं विवक्षितमित्यपेक्षायां सदृष्टान्तमुत्तरमाह । यद्येत्वा-
 दिना ॥ उद्गीथ इत्युद्गीथभक्तिर्नाम तदक्षराद्येति यावत् ॥ सामत्वं
 तेषां नामाचराणामित्यध्याहार्यं । तदुपासनं तेषामक्षराणा-

उ० तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि ॥४॥
 एकविंशत्यादित्यभाप्रोत्येकविंशो वा इतो
 ऽसावादित्यो द्वाविंशेन परमादित्याज्जयति

भा० हिङ्कार इत्येतत् । अक्षरं भक्तिनाम प्रस्ताव इति च ।
 भक्तेस्त्र्यक्षरमेव नाम । तत्पूर्व्वेण सममादिरिति द्व्यक्षरं
 सप्तविधस्य साम्नः सङ्ख्या पूरणे । ओङ्कार आदिरित्यु-
 च्यते । प्रतिहार इति चतुरक्षरं । तत इह एकमक्षरमव-
 ष्ठिद्याद्यक्षरयोः प्रक्षिप्यते । तेन तत्सममेव भवत्युद्गीय
 इति अक्षरमुपद्रव इति चतुरक्षरं त्रिभिस्त्रिभिः समं
 भवत्यक्षरमतिश्रियतेऽतिरिच्यते । तेन वैषम्ये प्राप्ते साम्नः
 समत्वकरणायाह । तदेकमपि सदक्षरमिति अक्षरमेव
 भवति । अतस्तत्समं निधनमिति अक्षरं तत्सममेव भवति ॥

एवं अक्षरसमतया सामलं सप्त्याद्य यथा प्राप्तान्येवा-
 क्षराणि सङ्ख्यायन्ते । तानि ह वा एतानि सप्तभक्तिनामा-

पा० मादित्यादि दृष्ट्योपासनमित्यर्थः । मृत्युगोचराक्षरसङ्ख्यैकविंशतित्व-
 षट्क्षरा सास्थेकानेकेष्वक्षरेषु तत्सामान्येन तेष्वक्षरेष्व्यादित्यदृष्ट्या
 मृत्युमादित्यमित्यर्थः । अतिक्रमाय तत्साधनमुपासनमिति शेषः ।
 अतिमृत्यु मृत्योरत्ययहेतुत्वादित्युक्तमेव स्पष्टयति । मृत्यु-
 मिति । नामाक्षराणि कथ्यन्त इति शेषः । आद्यक्षरयोरादि-
 भक्तिनामाक्षरयोरिति यावत् । तेन प्रक्षेपेन तदादिभक्तिनाम
 प्रतिहारनाम्ना तुल्यमेवेत्यर्थः ।

ननु यथोक्तरीत्या चतुर्विंशत्यक्षराणि तत्कथं तानि ह वा एतानि
 द्वाविंशतिरक्षराणीति तत्राह । एवमिति ॥ आदित्यस्यास्मा-
 द्दोषादेकविंशत्ये मृत्युन्तरं प्रमाद्यति । दादयेति । हेमन्त-

उ० तन्नाकं तद्विशोकं ॥ ५ ॥ आप्नोतीहादित्यस्य जयं
 परो हास्यादित्यजयाज्जयो भवति य एतदेवं
 विद्वानात्मसम्मितमतिमृत्यु संपूविधं सामो-
 पास्तेसामोपास्ते ॥ ६ ॥ १० ॥

भा० चराचि द्वाविंशतिसन्नैकविंशत्यचरसङ्ख्याऽऽदित्यमाप्नोति
 मृत्युं । यस्मादेकविंश इतोऽस्मालोकादसावादित्यः सङ्ख्या ।
 द्वादशमासाः पञ्चर्तवस्तथ इमे लोका असावादित्य एक-
 विंशं च इति युतेरिति त्रिष्टेन द्वाविंशेनाचरेण परं मृत्यो-
 रादित्याञ्चतयाप्नोतीत्यर्थः ॥ यच्च तदादित्यात्परं किन्तत् ।
 नाकं कमिति सुखं तस्य प्रतिषेधोऽकं तन्न भवतीति
 नाकं कमेवेत्यर्थः ॥ अमृत्युविवयत्वात्तदुःखस्य विभोक्तं च
 तद्विगतशोकं मानसदुःखरहितमित्यर्थः । तदाप्नोती-
 त्युक्तस्यैव पिच्छितार्थमाहैकविंशतिसङ्ख्यादित्यस्य जय-
 माप्नोति । परो हास्य एवं विद आदित्यजयामृत्युगोच-
 रात्परो जयो भवति द्वाविंशत्यचरसङ्ख्यायेत्यर्थः ॥ च

आ० शिशिरावेकोक्तस्य पञ्चर्तव इत्युक्तं । आदित्यस्याहोरात्राभ्यां पौनः-
 पुन्येन मृत्युहेतुत्वमस्मिन्नोक्ते दृश्यते । तदयं लोको मृत्युविवयत्वात्त-
 दुःखात्मकस्तदभावाद्भ्रमलोकः सुखात्मक इति मत्वाह । मृत्युवि-
 ययादिति ॥ पूर्व्वेद्योत्तरस्य पौनःपुन्यमाशङ्क्याह । उक्तस्यैवेति ॥
 आस्वातस्यैव यज्जस्य समुदायार्थः सङ्घिय बुद्धिसौकर्यार्थमनन्त-
 रयज्येगोच्यते । तत्र पौनःपुन्यमित्यर्थः । जयमनुपरोजयो भव-
 तीति सन्नन्धः ॥ परो हास्येत्सुपाणं नाकं याकरेति । इयं विद

उ० मनोहिङ्कारो वाक्यस्तावच्चक्षुरुद्गीथः श्रोत्रं प्रति-
हारः प्राणो निधनमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं ॥ १ ॥

भा० एतदेवं विद्वानित्यादि उक्तार्थं तस्यैतद्यथोक्तं फलमिति
द्विरभ्यासः साप्तविधसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

विना नामग्रहणं पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च सान्न
उपासनमुक्तं । अथेदानीं गायत्रादिनामग्रहणपूर्वकं विशि-
ष्टफलानि सामोपासनान्तराण्युच्यन्ते । यथाक्रमं गायत्रा-
दीनां कर्मणि प्रयोगस्तथैव मनो हिङ्कारो मनसः सर्व-
करणप्रवृत्तीनां प्राथम्यात् । तदानन्तर्यादाक् प्रस्वावस्यञ्चुद्-
गीथः श्रेष्ठ्यात् । श्रोत्रं प्रतिहारः प्रतिहतत्वात् । प्राणो
निधनं यथोक्तानां प्राणे निधनात्स्वापकाले । एतद्गायत्रं
साम प्राणेषु प्रोतं ॥

षा० इति ॥ फलमिति शेष इति यावत् । साप्तविधं सप्तविधत्वं तदु-
पेतसामोपासनस्य समाप्त्यर्थोऽभ्यास इत्यर्थः ॥ १० ॥

ननु पञ्चविधस्य सप्तविधस्य च सामो ध्यानं व्याख्यातं । तथा च
ज्ञातविषये वस्तुत्याभावादजननन्तरयत्येनेत्याशङ्क्य पूर्वोत्तरयत्य-
योरर्थभेदमाह । विनेत्यादिना । गायत्रं रथन्तरमित्यादि नाम-
ग्रहणेन विशिष्टानि विशिष्टफलानि चेत्यर्थः ॥ कथं पुनर्वक्ष्य-
माशेषोपासनेषु निर्देशक्रमसिद्धिस्तत्राह । यथाक्रममिति ॥ या-
दृशक्रममाश्रित्य तेषां कर्मणि प्रयोगः कर्मणामिष्टस्तेनैव क्रमेण
तदुपासनेोक्तिरित्यर्थः ॥ तत्राप्राणस्य क्रियाज्ञानयोः संरम्भात्
प्राणस्य प्रधानत्वात्तद्दृष्ट्या गायत्रोपासिमादौ दर्शयति । मनो हि-
ङ्कार इत्यादिना । प्राणं तर्हि वागप्येतीत्यादिश्रुत्या स्वापकाले
प्राणे वागादीनां निधनमवधेयं प्रोतं प्रगतं प्रतिष्ठितमिति यावत् ॥

स य एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणी
 उ० भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया
 पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या महामनाः स्यात्तद्गतं ॥
 २ ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिङ्गारो धूमो जायते स प्रस्ता-
 वो ज्वलति स उद्गीथोऽङ्गारा भवन्ति स प्रतिहार

भा० गायत्र्याः प्राणसंस्तुतत्वात् स एवमेतद्गायत्रं प्राणेषु प्रोतं
 वेद प्राणी भवति अविकलकरणो भवतीत्येतत् । सर्व-
 मायुरेति । त्रतं वर्षाच्च सर्वमायुः पुरुषश्चेति श्रुतेः ।
 ज्योग्ज्वल जीवति । महाश्रवति प्रजादिभिर्महांशुकीर्त्या ।
 गायत्रोपासकश्चेत्तद्गतं भवति यन्महामनास्त्वपुद्रचित्तः
 स्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

अभिमन्यति स हिङ्गारः प्रायस्यात् । अग्नेर्धूमो जायते
 स प्रस्ताव आगन्तर्यात् । ज्वलति स उद्गीथो इविः
 सम्बन्धाच्छ्रेष्ठं ज्वलनस्य । अङ्गारा भवन्ति स प्रतिहा-

भा० गायत्रस्य प्राणेषु प्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह । गायत्र्या इति ॥
 प्राणो वै गायत्रोति हि श्रुतिः । अविदुषोऽपि प्राणित्वसिद्धेर्नेदं
 विद्याकर्मित्वाशङ्काह । अविदुषेति ॥ कथं पुनर्मानाजनीनं
 सर्वमायुरेको ध्याता श्रुतमकर्मित्वाशङ्काह । श्रुतमिति ॥ श्रुता-
 युर्वै पुरुष इति श्रुतेरित्युच्यते । ज्योक्शब्दे निपातः । स चोज्व-
 लनार्थः । उज्वलः स्वपरोपकारसमर्थ इति यावत् ॥ ११ ॥

समग्रप्राणवतो मन्थनकर्तृत्वसम्भवात्प्राणदृष्टानन्तरं मन्थनादि-
 दृष्टिमवतारवति । अभिमन्यतीत्यादिना ॥

उ० उपशाम्यति तन्निधनं सशाम्यति तन्निधन-
 मेतद्रथत्तरमग्नौ प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्रथत्तर-
 मग्नौ प्रोतं वेद ब्रह्मवर्चस्यन्नादो भवति सर्वमा-
 युरेति ज्योर्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भ-
 वति महान्कीर्त्वी न प्रत्यङ्गुग्निमाचामेन निष्ठीवे-
 त्त्रहृतं ॥ २ ॥ १२ ॥

भा० रोऽङ्गाराणां प्रतिहतत्वात् । उपशमः सावशेषत्वाद्ग्रेः
 संश्रमो निःशेषोपशमः समाप्तिसामान्यान्निधनमेतद्रथत्त-
 रमग्नौ प्रोतं । मन्थने ह्यग्निर्गीयते । स य इत्यादिपूर्ववद्ब्रह्म-
 वर्चसी वृत्तस्त्राध्यायनिमित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसं । तेजस्तु केवल-
 त्विड्भावः । अन्नादो दीप्ताग्निर्न प्रत्यङ्गुग्नेरभिमुखो
 नाचामेन भक्षयेत्किञ्चिन्न निष्ठीवेच्छेन्नानिरसनश्च न
 कुर्यात्तद्भृतं ॥ १२ ॥

आ० उपशमः संश्रमश्चेत्पर्यभेदाभावात्पुनश्चिन्माश्रय्य सावशेष-
 निरवशेषत्वाभ्यां विशेषमाह । उपशम इति । कथं पुनो रथत्तर-
 सास्रोऽग्नौ प्रतिष्ठितत्वं । न हि तत्र किञ्चिन्निमित्तमुपलभ्यत एत
 आह । मन्थने हीति । मन्थनं निमित्तीकृतत्वात्तेत्यसौ रथत्तर-
 सास्रोद्दीप्यमानत्वदर्शनादग्नौ तस्य प्रतिष्ठितत्वसिद्धिरित्यर्थः ।
 नन्वत्र ब्रह्मवर्चसीति पञ्चमुक्तं बृहदुपासनेतु तेजसी भवतीति
 वक्षते । न च ब्रह्मवर्चसतेजसोर्भेदकथा च बृहद्रथत्तरोपा-
 सनयोर्न पञ्चवैयम्बमत आह । उच्येति ॥ १२ ॥

उ० उपमन्त्रयते स हिङ्कारो ज्ञपयते स प्रस्तावः
स्त्रिया सह शेते स उद्गीथः प्रतिसत्री सह शेते स
प्रतिहारः कालं गच्छति तन्निधनं पारं गच्छति
तन्निधनमेतद्दामदेयं मिथुने प्रोतं ॥ १ ॥ स य एव-
मेतद्दामदेयं मिथुने प्रोतं वेद मिथुनी भवति
मिथुनान्मिथुनात्प्रजायते सर्वमायुरेति ज्योग्जी-

भा० उपमन्त्रयते सङ्केतं करोति प्राथम्यात्स हिङ्कारः ।
ज्ञपयते तोषयति स प्रस्तावः । सहज्जनमेकपर्यङ्के गमनं स
उद्गीथः ऋष्यात् । प्रतिसत्रीशयनं स्त्रीथोऽभिमुखीभावः स
प्रतिहारः कालं गच्छति मैथुनेन पारं समाप्तिं गच्छति ।
तन्निधनमेतद्दामदेयं मिथुने प्रोतं । वाय्वम्बुमिथुनसम्ब-
न्धात् । स य इत्यादिपूर्ववत् । मिथुनी भवत्यविधुरो भव-
तीत्यर्थः । मिथुनान्मिथुनात्प्रजायत इत्यमोघरेतस्त्वमुच्यते ।

पा० उत्तराधरारबिस्थानीययोः स्त्रीपुरुषयोरवाच्यकर्मांश्चि प्रवृत्त-
योर्मन्त्रसामान्यान्मन्त्रनादिदृष्ट्यनन्तरं मैथुनदृष्टिं विदधाति ॥
उपमन्त्रयत इत्यादिना ॥ पुरुषो हि पशुकर्मार्यं स्त्रियं वस्त्रा-
दिना प्रीक्षयति । तस्मिन्प्रारम्भसामान्यात्प्रस्तावदृष्टिरित्याह ।
ज्ञपयत इति ॥ कुतो वामदेवस्य सामो मिथुने प्रोतत्वं तत्राह ।
वाय्वम्बुमिथुनेति ॥ वायोरपाञ्च मिथुनं तथा सम्बन्धाद्दाम-
देवोत्पत्तेरुक्तत्वात्तस्य मिथुने प्रतिष्ठितत्वं युक्तमित्यर्थः ॥ न
काञ्चनेतिवाक्यमादाय व्याचष्टे ॥ काञ्चिदपीति पराङ्गनां नोप-
गच्छेदिति स्मृतिविरोधमाशङ्क्याह । वामदेवेति ॥ विधिनिषेधयोः
सामान्यविशेषविषयत्वेन व्यवस्थानिर्देति भावः । किञ्च शास्त्र-
प्रामाण्यादत्र धर्माऽवगम्यते न काञ्चन परिहरेदिति च शास्त्रा-

उ० वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या न काञ्चन परिहरेत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १३ ॥

उद्यन्हिङ्कार उदितः प्रस्तावो मध्यन्दिन उद्गीथोऽपराहः प्रतिहारोऽस्तं यन्निधनमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्बृहदादित्ये प्रोतं वेद तेजस्यन्नादो भवति सर्वमायुरेति ज्योऽजीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या तपस्यं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १४ ॥

भा० न काञ्चन काञ्चिदपि स्त्रियं स्वात्मतल्पप्राप्तां न परिहरेत्समागमार्थिणीं । वामदेवसामोपासनाङ्गत्वेन विधानात् । एतस्मादन्यत्र प्रतिषेधस्तयो वचनप्रामाण्याच्च धर्मावगतेर्न प्रतिषेधश्चास्तेषास्य विरोधः ॥ १३ ॥

उद्यन्भविता स हिङ्कारः प्राथम्याद्दर्शनस्य । उदितः प्रस्तावः प्रस्तावनहेतुत्वात्कर्माणां । मध्यन्दिन उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अपराहः प्रतिहारः पश्चादीनां गृहान् प्रतिहरणात् । अस्तं निधनं रात्रौ गृहे निधानात्प्राणिनां । एतद्बृहदादित्ये प्रोतं बृहतः आदित्यदेवत्यत्वात् । स य इत्यादि पूर्ववत् । तपस्यं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ १४ ॥

भा० व्रतत्वाद्वाच्यमपि कर्म धर्मो भवितुमर्हति ॥ तथाच श्रौतेऽर्थे दुर्वाजायाः स्मृतेर्न प्रतिस्पर्द्धितत्वाच्च । वचनेति ॥ यथोक्तोपासनावतो ब्रह्मचर्यनियमाभावो व्रतत्वेन विवक्षितस्तत्र प्रतिषेधश्चास्तिविरोधाशङ्केति भावः ॥ १३ ॥

आदित्यस्य प्रजाप्रसवहेतुत्वात्तद्देतुर्मेथुनदृष्ट्यनन्तरमादित्यदृष्टिमुत्पापयति । उद्यन्नित्यादिना । १४ ॥

उ० अभाणि सम्प्लवन्ने स हिङ्गारो मेघो जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गीथो विद्योतते स्तनयति स प्रतिहार उद्गृह्णाति तन्निधनमेतद्वै रूपं पर्जन्ये प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्वै रूपं पर्जन्ये प्रोतं वेद विरूपांश्च सुरूपांश्च पशूनवरुन्धे सर्वमायुरेति ज्योग्जोवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १५ ॥

वसन्तो हिङ्गारो ग्रीष्मः प्रस्तावो वर्षा उद्गीथः शरत्प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवंमेतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन सर्वमायु-

भा० अभाण्यभरणान्मेघ उदकसेकृत्वादुक्तार्थमन्यदेतद्वै रूपं नाम साम पर्जन्ये प्रोतं अनेकरूपत्वात्। अभादिभिः पर्जन्यस्य विरूपांश्च सुरूपांश्च अजाविप्रभृतीन्पशूनवरुन्धे प्राप्नोतीत्यर्थः। वर्षन्तं न निन्देत्तद्व्रतं ॥ १५ ॥

वसन्तो हिङ्गारः प्राथम्यात्। ग्रीष्मः प्रस्ताव इत्यादिपूर्ववत्। एतद्वैराजमृतुषु प्रोतं वेद विराजति अतुव-

षा० आदिवाज्जायते दृष्टिरिति स्मृतेरादित्यकार्थत्वात्पर्जन्यस्यादित्यदृष्ट्यनन्तरं पर्जन्यदृष्टिं दर्शयति। अभासीति ॥ कथं वैरूपं साम तस्मिन्प्रतिष्ठितं तत्राह। अनेकेति ॥ १५ ॥

पर्जन्यायत्तत्वाद्दृष्ट्यवस्थायास्तद्दृष्ट्यनन्तरमृतुदृष्टिमाचष्टे वसन्त इत्यादिना ॥ वैराजस्य सामो युक्तं मृतुषु प्रोतत्वं तेषां स्वधर्मै-

उ० रेति ज्योग्जीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति
महान्कीर्त्यन्निन्देत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्गारोऽक्षरिभं प्रस्तावो द्यौरुद्गीथो
दिशः प्रतिहारः समुद्रो निधनमेताः शक्यर्थी
लोकेषु प्रोताः ॥ १ ॥ स एवमेताः शक्यर्थी लोकेषु
प्रोता वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-
वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या
लोकात् निन्देत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १७ ॥

भा० अथ सर्वं आर्त्तवैर्धर्मैर्विराजन्त एवं प्रजादिभिर्विद्वानि-
त्युक्तमन्यत् । अतश्च निन्देत्तद्व्रतं ॥ १६ ॥

पृथिवी हिङ्गार इत्यादि पूर्ववत् । शक्यर्थ इति नित्यं
बहुवचनं । रेवत्य इव लोकेषु प्रोताः । लोकी भवति
लोकफलेन युज्यत इत्यर्थः । लोकात् निन्देत्तद्व्रतं ॥ १७ ॥

षा० विराजनादित्याह । यतदिति । यदा अतूनामत्रोत्पत्तिनिमित्त-
त्वादिराडात्मनश्चात्प्रताप्तस्य तेषु प्रतिष्ठितत्वात्तद्वारा वैराजमपि
साम तेषु प्रोतमिति भावः ॥ १६ ॥

अतुषु सन्ध्वत्तेषु लोकस्थितेः प्रसिद्धत्वाद्दृष्टव्यमन्तरं लोक-
दृष्टिमाह । पृथिवीति । कथं शक्यर्थ इत्येकस्यैव सामो नामधेयं ।
बहुवचनाद्भि बहुनि सामानि प्रतीयन्ते तत्राह । शक्यर्थ इतीति ॥
नित्यबहुवचनत्वमुभयत्र तुल्यमिति द्योतनाय बहुमात्रं दृष्टान्त-
वति । रेवत्य इवेति ॥ महानास्त्रीषु अस्तु शक्यर्थी मीयन्ते ।
वासासापो वै महानास्त्रीरित्यङ्गिः सन्ध्वः स्मृतः । अस्तु लोकाः
प्रतिष्ठिता इति स्मृतं । तथा च अस्मात्सन्ध्वान्नालोकेषु शक्यर्थः
प्रतिष्ठिता इत्याह । लोकेष्विति ॥ १७ ॥

उ० अजा हिङ्कारोऽवयः प्रस्तावो गाव उद्गीथो
 ऽश्वाः प्रतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्यः पशुषु
 प्रोताः ॥ १ ॥ स य एवमेता रेवत्यं पशुषु प्रोता
 वेद पशुमान् भवति सर्वमायुरेति ज्योऽजीवति
 महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कीर्त्या पशून्
 निन्देत्तद्व्रतं ॥ २ ॥ १८ ॥

लोम हिङ्कारस्त्वक्प्रस्तावो मांसमुद्गीथोऽस्थि
 प्रतिहारो मज्जा निधनमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु
 प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्यज्ञायज्ञीयमङ्गेषु प्रोतं
 वेदाङ्गी भवति नाङ्गेन विहूर्छति सर्वमायुरेति
 ज्योऽजीवति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्

भा० अजा हिङ्कार इत्यादि पूर्ववत् । पशुषु प्रोताः पशून्
 निन्देत्तद्व्रतं ॥ १८ ॥

लोम हिङ्कारो देहावयवानां प्रायन्यात् । त्वक् प्रस्ताव
 आनन्तर्यात् । मांसमुद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । अस्थि प्रतिहारः
 प्रतिहतत्वात् । मज्जा निधनं । एतद्यज्ञायज्ञीयं नाम साम
 देहावयवेषु प्रोतमङ्गी भवति समयाङ्गी भवतीत्यर्थो नाङ्गेन

आ० पशूनां लोकाकार्यत्वाङ्गीकृष्ट्यनन्तरं पशुदृष्टिसुपन्यस्यति ।
 अजेति । रेवत्य इति सामनामधेयं पूर्ववन्नित्यवयवचनान्तं ।
 पशवो वै रेवतीरिति श्रुत्यन्तरमाश्रित्याह । पशुष्विति ॥ १८ ॥
 पशुविकारपयोदध्यादिना पुष्टिरङ्गानां दृष्टेति पशुदृष्ट्यनन्तर

उ० कीर्त्या संवत्सरं मञ्जो नाश्रीयात्तद्गतं मञ्जो
नाश्रीयादिति वा ॥ २ ॥ १६ ॥

अग्निर्हिङ्कारो वायुः प्रस्ताव आदित्य उद्गीथो
नक्षत्राणि प्रतिहारश्चन्द्रमा निधनमेतद्राजनं देव-
तासु प्रोतं ॥ १ ॥ स य एवमेतद्राजनं देवतासु
प्रोतं वेदैतासामेव देवतानां सलोकतां सार्-
ष्टितां सायुज्यं गच्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जी-

भा० ह्यपादादिना विद्धर्षति न कुटिलीभवति पङ्कः कुणी
वेत्यर्थः । संवत्सरं संवत्सरमात्रं मञ्जो मांसानि नाश्रीयात्
भक्षयेत् । बह्वचनं मत्स्योपखण्डणार्थं । मञ्जो नाश्रीया-
त्सर्वदेव नाश्रीयादिति वा तद्गतं ॥ १६ ॥

अग्निर्हिङ्कारः प्रथमस्थानत्वात् । वायुः प्रस्ताव आनन्त-
र्यसामान्यात् । आदित्य उद्गीथः श्रेष्ठ्यात् । नक्षत्राणि प्रति-
हारः प्रतिहतत्वात् । चन्द्रमा निधनं कर्मिणां तन्निधनात् ।
एतद्राजनं देवतासु प्रोतं देवतानां दीप्तिमत्त्वात् ।

पा० मङ्गदृष्टिमाह । जोमेति । रसो वै यज्ञायज्ञीयमिति श्रुते-
रन्नरसविकारेण जोमादीनां सम्बन्धाद्यज्ञायज्ञीयं सामाङ्गेषु
प्रतिष्ठितमित्याह । एतदिति ॥ कुबिः धमश्चरहितः ॥ १६ ॥

अग्न्यादीनामङ्गेषु प्रतिष्ठितत्वादङ्गदृष्ट्यानन्तरमग्न्यादिदृष्टिमु-
त्थापयति । अग्निरित्यादिना ॥ राजनस्य सामो देवतासु प्रोतत्वे
हेतुमाह । देवतानामिति ॥ फलविकल्पार्थं वाग्भट्टस्यात्रासत्त्वे
कथं वाच्यं स्यादित्याशङ्क्याह । संजोक्ता वेत्यादीति ॥ कथं
पुनरेकस्मिन्नुपासने फलत्रयं विकल्प्यते तत्राह । भावनेति ॥

उ० वति महान्प्रजया पशुभिर्भवति महान्कोट्या
ब्राह्मणान् निन्देत्तद्वतं ॥ २ ॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्गारस्त्रय इमे लोकाः स प्रस्तावो
ऽग्निर्वायुरादित्यः स उद्गीथो नक्षत्राणि वयाङ्गि

भा० विद्वत्फलमेतासामेवाग्न्यादीनां देवतानां सलोकतां समा-
नलोकतां सार्ष्टितां समानर्द्धित्वं सायुज्यं सयुग्भावमेकदे-
हदेहिर्लभित्येतत् । वाग्भ्योऽत्र लुप्तो द्रष्टव्यः । सलोकतां
वेत्यदिभावनाविशेषतः फलविशेषोपपत्तेर्गच्छति प्राप्नोति ।
समुच्चयानुपपत्तेश्च । ब्राह्मणास्तु निन्देत्तद्वतं । एते वै देवाः
प्रत्यक्षं यद्ब्राह्मणा इति श्रुतेर्ब्राह्मणनिन्दा देवनिन्दैवेति
॥ २० ॥

त्रयी विद्या हिङ्गारः । अग्न्यादिषास्त्रयानन्तर्यं त्रयी-
विद्याया अग्न्यादिकार्यत्वश्रुतेः । हिङ्गारः प्राथम्यात्सर्वकर्त्त-
व्यानां । त्रय इमे लोकास्तत्कार्यत्वादनन्तरा इति प्रस्तावः ।
अग्न्यादीनामुद्गीथत्वं श्रेष्ठ्यात् । नक्षत्रादीनां प्रतिष्ठतत्वात्प्र-

षा० ननु फलत्रयमत्र समुचितमिच्छतां किमिति वाग्भ्यं गृहीत्वा
विकल्प्यते तत्राह । समुच्येति ॥ न हि मिथो विकल्पं फल-
त्रयमेकत्र समुच्येतुं शक्यमते विकल्पसिद्धिरित्यर्थः ॥ ननु देवता-
दृष्ट्या राजनस्य सामोऽध्यानाद्देवता न निन्देदिति वक्तव्ये कथ-
मन्यथोच्यते तत्राह । एत इति ॥ २० ॥

अग्न्यादिदृष्ट्यनन्तरं त्रयीविद्यादृष्टिविधाने कारणमाह ।
अग्न्यादीति ॥ यदग्न्याद्यात्मकं सामोपास्यमुक्तं तस्मादानन्तर्य-
मुपास्यायास्त्रयीविद्याया युज्यते । ऋग्भेदोऽभेर्यजुर्वेदो वायोरादि-

उ० मरीचयः स प्रतिहारः सर्पा गन्धर्वाः पितर-
स्तन्निधनमेतत्साम सर्वस्मिन्प्रातं ॥ १ ॥ स य एव-
मेतत्साम सर्वस्मिन्प्रातं वेद सर्वं ह भवति ॥ २ ॥
तदेष श्लोको यानि पञ्चधा त्रीणि तेभ्यो न
ज्यायः परमन्यदस्ति ॥ ३ ॥ यस्तद्वेद स वेद सर्वं

भा० तिहारत्वं । सर्पादीनां धकारसामान्यान्निधनत्वमेतत्साम-
नामविशेषाभावात्सामसमुदायः सामशब्दः सर्वस्मिन्प्रातं ।
त्रयीविद्यादि हि सर्वं । त्रयीविद्यादिदृष्ट्या हिङ्गारा-
रादिसामभक्तय उपास्याः । अतीतेष्वपि सामोपासनेषु येषु
येषु प्रातं यद्यत्साम तदृष्ट्या तदुपास्यमिति । कर्माङ्गानां
दृष्टिविशेषेणाज्यस्य संस्कार्यत्वात्सर्वविषयसामविदः फलं
सर्वं भवति सर्वेयरो भवतीत्यर्थः ॥

निरुपचरितसर्वभावे हि दिक्स्थेभ्यो बलिप्राप्त्युप-
पत्तेस्तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोको मन्त्रोऽप्यस्ति । यानि पञ्चधा
पञ्चप्रकारेण हिङ्गारादिविभागैः प्रोक्तानि त्रीणि त्रीणि
त्रयीविद्यादीनि तेभ्यः पञ्चत्रिकेभ्यो ज्यायो महत्तरं परञ्च
व्यतिरिक्तमन्यदस्त्वन्तरं नास्ति न विद्यत इत्यर्थः । तत्रैव

भा० आत्सामवेद इति श्रुतेः । त्रयास्तत्कार्यत्वावगमादित्यर्थः । तत्का-
र्यत्वात्त्रयीसाध्यकर्मफलत्वादित्यर्थः ॥ कथं सर्वस्मिन्प्रातमित्युक्तं
त्रयीविद्यादौ प्रातमिति वक्तव्यत्वादत आह । त्रयीविद्यादीति ॥
कथं पुनरत्र त्रयीविद्यादिदृष्ट्या सामो ध्येयत्वं गम्यते तथाह ।
त्रयीति ॥ न चास्यां प्रतिज्ञायां पूर्वेषु सन्दर्भेषु त्रिदोषशङ्का-
महतीत्याह । अतीतेष्वपीति ॥ तत्र हेतुमाह । कर्माङ्गानामिति ॥

उ० सर्वा दिशो बलिमस्मै हरन्ति सर्वमस्मीत्युपासीत
तद्भूतं तद्भूतं १ ४ ॥ २१ ॥

विनर्दिसाम्ने वृणे पशव्यमित्यग्नेरुद्गीथोऽनिरुक्तः
प्रजापतेर्निरुक्तः सोमस्य मृदु शुष्णं वायोः शुष्णं

भा० हि सर्वस्थान्तर्भावः । यस्तद्यथोक्तं सर्वात्मकत्वं साम वेद
सर्वं स सर्वज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वा दिग्घ्नः सर्वदिक्स्त्रा
अस्मा एवम्बिदे बलिं भोगं हरन्ति प्रापयन्तीत्यर्थः ।
सर्वमस्मि भवामीत्येवमेतत्सामोपासीत तस्यैतदेव व्रतं ।
द्विदन्तिः सामोपासनसमाप्त्यर्था ॥ २१ ॥

सामोपासनप्रसङ्गेन गानविशेषादिसम्पदुद्गातुरूपदि-
श्यते । फलविशेषसम्बन्धादिनर्दि विद्मिष्टो नर्दः स्वरविशेष
अपभकूजितसमोऽस्यासीति विनर्दि गानमिति वाक्यशेषः ।
तच्च सामः सम्बन्धि पशुभ्यो हितं पशव्यमग्नेरग्निदै-
वत्यञ्जोद्गीथ उद्गानं । तदहमेनं विद्मिष्टं वृणे प्रार्थय इति

आ० दर्शपूर्णमासाधिकारे पथ्यवेक्षितमाण्यं भवतीति दृष्टिविशे-
षज्ञमाण्यं संस्त्रियते । तथा सामभेदानां दृष्टिविशेषज्ञत्वाविशेषा-
त्तेषां कर्माङ्गानां तत्तदङ्गदृष्ट्या संस्कारतयत्वादित्यर्थः ॥

अथ यथा श्रुतं सर्वात्मत्वमेव किं न स्यादत आह । निरुप-
चरितेति ॥ सर्वविषयसामविदः सर्वेश्वरत्वमित्यत्र मन्त्रं संवा-
दयति । तदेतस्मिन्निति ॥ परमित्यस्यैव व्याख्यानमन्यदिति वस्व-
न्तराभावे हेतुमाह । तत्रैवेति ॥ सर्वज्ञत्वं सर्वेश्वरत्वञ्च तच्छ-
ब्दार्थः ॥ २१ ॥

सामोपासनं समाप्तश्चेत्त्रिमुत्तरयत्यनेत्वाशङ्क्याह । सामेति ।
आदिशब्देन खरादयो वर्षां गृह्णन्ते ॥ किमित्युद्गातुर्यथोक्तोपासि-

उ० बलवदिन्द्रस्य क्रौञ्चं बृहस्पतेरपध्वान्तं वरुणस्य
तान्सर्वानेवोपसेवेत वारुणन्त्वेव वर्जयेत् ११ अ-
मृतत्वं देवेभ्य आगायानीत्यागायेत्स्वधां पितृभ्य
आशां मनुष्येभ्यस्तृणोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं
यजमानायान्मात्मन आगायानीत्येतानि मनसा

भा० कश्चिद्यजमान उद्गाता वा मन्यते । अनिरुक्तोऽमुकसम
इत्यविशेषितः प्रजापतेः प्रजापतिदेवत्यः स गानविशेषः ।
अनिरुक्त्वात्प्रजापतेर्निरुक्तः स्पष्टः । सोमस्य सोमदेवत्यः स
उद्गीथ इत्यर्थः । मृदु स्रष्टुञ्च गानं वायोर्वायुदेवत्यं तत्
स्रष्टुञ्चं बलवच्च प्रयत्नाधिक्योपेतं । इन्द्रस्यैन्द्रं तद्गानं क्रौञ्चं
क्रौञ्चपक्षिणादसमं । इहस्यतेर्बाहस्यत्वं तदपध्वान्तं
भिक्षकांश्चस्वरसमं । वरुणस्यैतद्गानं । तान्सर्वानेवोपसेवेत
वारुणन्त्वेवैकं वर्जयेत् ॥

अमृतत्वं देवेभ्य आगायानि साधयानि । स्वधां पितृभ्य
आगायान्याशां मनुष्येभ्य आशां प्रार्थनां प्रार्थितमित्येतत् ।
इहोदकं पशुभ्यः स्वर्गं लोकं यजमानायान्मात्मने

भा० वच्यते तत्राह । फलेति । मृत्पुपरिहारादिफलविशेषस्तत्सम्बन्धा-
देवः । उपास्तिरनुष्ठेयेत्यर्थः ॥ पशुभ्यो हितमस्य वचनाद्गमयि-
तत्वं ॥ वाक्पद्यमितिशब्दं व्याचष्टे । इति कश्चिदिति ॥ इत्य-
विशेषितः । अनेन प्रकारेणायमिति विशेषितो अथर्विद्य आतो
न भवतीत्यर्थः ॥ तस्य प्रजापत्यत्वे हेतुमाह । अनिरुक्त इति ॥
वीचपीतादिभिर्निश्चिन्त्यावचनादित्यर्थः ॥

स्वरविशेषज्ञानपूर्वकमुद्गानकाशे ध्यातव्यार्थमाह । अमृतत्व-

उ० ध्यायन्नप्रमत्तः स्तुवीत ॥ २ ॥ सर्वे स्वरा इन्द्रस्या-
 त्मानः सर्वे उष्माणः प्रजापतेरात्मानः सर्वे स्पर्शा
 मृत्योरात्मानस्तं यदि स्वरेषूपालभेतेन्द्रः शरणं
 प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति वक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ३ ॥
 अथ यद्येनमूष्मसूपालभेत प्रजापतिं शरणं प्रप-
 न्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेष्यतीत्येनं ब्रूयादथ यद्येनं
 स्पर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
 प्रति धक्ष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥ ४ ॥

भा० मङ्गमागायानीत्येतानि मनसा चिन्तयन्ध्यायन्नप्रमत्तः
 खरोऽथ्यञ्जनादिभ्यः स्तुवीत । सर्वे स्वरा अकारादय
 इन्द्रस्य बलकर्माणः प्राणस्यात्मानो देहावयवस्त्वानीयाः ।
 सर्वे ऊष्माणः श्वसहादयः प्रजापतेर्विराजः कम्पस्य
 वात्मानः । सर्वे स्पर्शाः कादयो व्यञ्जनानि मृत्योरात्मान-
 स्तमेवं विदमुद्गातारं यदि कश्चित्स्वरेषूपालभेदस्वरस्त्वया
 दुष्टः प्रयुक्त इत्येवमुपालभ्य इन्द्रं प्राणमीश्वरं शरणमाश्रयं
 प्रपन्नोऽभूवं खरान्प्रयुञ्जानोऽहं स इन्द्रो यत्तव वक्तव्यं
 त्वा त्वां प्रति वक्ष्यति स एव देव उत्तरं दास्यतीत्येनं
 ब्रूयात् ॥ यद्येनमूष्मसु तथैवोपालभेत प्रजापतिं शरणं
 प्रपन्नोऽभूवं स त्वा प्रति पेष्यति सञ्चूर्णयिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ।

भा० मिति । खरोऽथ्यञ्जनादिभ्य इत्यत्रादिशब्देन स्थानप्रवृत्तादि-
 सङ्ग्रहः । केनाप्याक्षिप्तस्योद्गातुर्बद्धान्काले प्रतिहारज्ञानाय खरा-
 दिदेवताज्ञानमुपन्यस्यति । सर्वे स्वरा इति ॥ श्वसहादय इत्या-

उ० सर्वे स्वरा घोषवन्तो बलवन्तो वक्तव्या इन्द्रे बलं
ददानीति सर्वं उष्माणोऽयस्ता निरस्ता विवृ-
त्ता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं परिददानीति
सर्वे स्पर्शी लेशेनाभिनिहिता वक्तव्या मृत्योरा-
त्मानं परिहराणीति ॥ ५ ॥ २२ ॥

भा० अथ यद्येनं स्यर्शेषूपालभेत मृत्युं शरणं प्रपन्नोऽभूवं स त्वा
प्रति धक्ष्यति भस्मीकरिष्यतीत्येनं ब्रूयात् ॥

यत इन्द्राद्यात्मानः स्वरादयोऽतः सर्वे स्वरा घोषवन्तो
वक्तव्या बलवन्तस्तथा इमिन्द्रे बलं ददानी बलमाददा-
नीति । तथा सर्वे उष्माणोऽयस्ता अन्तरप्रवेक्षिता अनिरस्ता
अवहिराक्षिप्ता विवृत्ता विवृतप्रयत्नोपेताः प्रजापते-
रात्मानं परिददानी प्रयच्छानीति । सर्वे स्पर्शा लेशेन
भनकैरनभिनिहिता अनभिनिक्षिप्ता वक्तव्या मृत्योरात्मानं

भा० दिग्बद्धदवान्तरभेदाभिप्रायः । यत्तव वक्तव्यमित्यस्माद्दुर्द्धं
तच्छब्दो द्रष्टव्यः । तथैव स्वरेष्विवेति यावत् ॥

देवताज्ञानबलेनोद्गात्रा न प्रमत्तेन भवितव्यं स्वरादीनामन्य-
थोच्चारणे देवताभेदप्रसङ्गादतः स्वराद्युच्चारणे तात्पर्यं कर्त्तव्य-
मित्युद्गातारं शिक्षयति । यत इति ॥ प्रयोगज्ञाने चिन्तनीय-
मर्थं कथयति । तथेति ॥ यथोक्तरीत्या स्वराणां प्रयोगावस्था-
यामित्यर्थः । आददानीति चिन्तयेदिति शेषः । तथेत्युष्माणां प्रयो-
गावस्थामिति यावत् ॥ विवृतप्रयत्नोपेताः प्रयोक्तव्या इति शेषः ॥
तत्रापि ध्यातव्यं दर्शयति । प्रजापतेरिति ॥ अतिश्रुतोच्चारणेन
वर्षान्तरे वधाभिक्षिप्तो न भवति तथा प्रयुज्यमानत्वमनभि-
क्षिप्तत्वं । मृत्योरात्मानमितिवाक्योपादानं तस्य तात्पर्यमाह ।
वाचानिवेति ॥ यथा लोकः भनकैर्जनादिभ्यो वाचाग्परिहरति

उ० त्रयो धर्मस्कन्धा यज्ञोऽध्ययनं दानमिति ।

भा० बाह्यानिव ब्रह्मकैः परिहरद्भिर्द्व्योरात्मानं परिहरा-
णीति ॥ २१ ॥

श्राद्धारस्योपासनविध्यं त्रयो धर्मस्कन्धा इत्याद्या-
रभ्यते । नैवं मन्तव्यं सामावयवभूतसौवोद्गीयादिस्रचणस्यो-
कारस्योपासनात्फलं प्राप्यत इति । किं तर्हि यत्सर्वैरपि
सामोपासनैः कर्मभिस्त्राप्राप्यं तत्फलममृतत्वं केवलादे-
कारोपासनात्प्राप्यत इति तत्सुत्यर्थं सामप्रकरणे तदु-
पन्यासः । अयस्त्रिंशसङ्ख्याका धर्मस्य स्कन्धाः । धर्मस्कन्धा
धर्मप्रविभागा इत्यर्थः । के त इत्याह । यज्ञोऽग्निहोत्रा-
दिः । अध्ययनं सनियमस्य ऋगादेरभ्यासः । दानं बहिर्वेदि-
यथाशक्तिद्रव्यसंविभागोऽभिषमापेभ्यः । इत्येष प्रथमो

पा० तथा ऋत्योरात्मानमहं परिहराणीति ध्यात्वा स्पर्शानां प्रयोगः
कर्तव्य इत्यर्थः ॥ २२ ॥

अधिकृताधिकारान्यङ्गावबद्धान्युपासनान्युक्तानि । सम्प्रति
स्वतन्त्राधिकारगोचरमोकारोपासनं विधातुमारभते । श्रौंका-
रेति ॥ अङ्गावबद्धोपासनाधिकारे यद्योक्तस्वतन्त्रोपासनविधाने
कोऽभिप्रायः श्रुतेरित्याशङ्क्याह । नैवमिति ॥ न स्वतन्त्रस्य तस्यो-
पासनादित्येवकारार्थः । कथं तर्हि मन्तव्यमित्यपेक्षायामाह ।
किन्तुहीति ॥ सनियमस्य प्राङ्मुखत्वादिनियमसहितस्य पु-
बस्येति यावत् । अभ्यासस्वाकरणं विचारो जपः शिष्येभ्यो
दानमाहृतिश्चेति पञ्चविधः ॥ वेद्यां यद्दीयते तस्य यज्ञाङ्गत्वात्-
पृथक् पञ्चवचनं नास्तीति मन्वानो विप्रिनष्टि । बहिर्वेदीति ॥
गृहस्येन तदात्मनेत्वर्थः । कथं गृहस्यस्य प्राथम्यं ब्रह्मचारिब-
्रह्मयात्यादित्याशङ्क्याह । एक इत्यर्थं इति ॥ उक्तव्याख्याने वाक्य-

उ० प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी
तृतीयोऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादन्सर्व एते
पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति ॥२॥

भा० धर्मस्कन्धः । गृहस्थसमवेतलान्तस्त्रिवर्त्तकेन गृहस्थेन निर्दि-
श्यते प्रथम एक इत्यर्थो द्वितीयतृतीयश्रवणात् ॥ नाद्यर्थ-
स्तप एव । द्वितीयस्तप इति कृच्छ्रचान्द्रायणादि तद्वा-
सापसः परिव्राज्वा न ब्रह्मसंस्थः । आश्रमधर्माचारसंस्थे
ब्रह्मसंस्थस्य तन्मृतत्वश्रवणात् । द्वितीयो धर्मस्कन्धः । ब्रह्म-
चार्याचार्यकुले वसुं शीलमस्येत्याचार्यकुलवासी । अत्यन्तं
चावञ्जीवमात्मानं नियमैराचार्यकुले ऽवसादयन्तपय-
न्देहं तृतीयो धर्मस्कन्धः । अत्यन्तमित्यादिविशेषणान्नेष्टिक
इति गम्यते । उपकुर्वाणस्य स्नाथाययहणार्थत्वात् पुण्यलो-
कत्वं ब्रह्मचर्येण । सर्व एते त्रयोऽप्याश्रमिणो यथोक्तेर्धर्मैः
पुण्यलोका भवन्ति । पुण्यो लोको येषां त इमे पुण्यलोका

भा० शेषस्य गमकत्वमाह । द्वितीयेति ॥ प्राथम्यमेव प्रथमशब्दस्य
नार्थो ब्रह्मचारिप्राथम्यप्रसिद्धिविरोधादित्याह । नाद्यर्थ
इति ॥ श्रीदृमत्र परिव्राज्मृच्छते तत्राह । नेति ॥ कुतो
ब्रह्मसंस्थो न मृच्छते तत्राह । ब्रह्मसंस्थस्येति ॥ वागप्रस्यप्र-
ह्वयममुख्यस्य परिव्राजोऽपि प्रदर्शनार्थं ॥ ब्रह्मचारोत्यादिवाक्यस्य
नैष्ठिकविषयत्वं विशेष्यसामर्थ्याद्दर्शयति । अत्यन्तमित्यादीति ॥
अथोपकुर्वाणस्यात्र ब्रह्मचारित्वाविशेषात्किमित्युपादानं न भवे-
त्तत्राह । उपकुर्वाणस्येति ॥ ननु ब्रह्मचारिणो ब्रह्मचर्येण
पुण्यलोको न भूयते तत्राह । सर्व इति ॥ कथमाश्रमिणां पुण्य-
लोकात्वविशेषवतां तदात्मत्वमुच्यते तत्राह । पुण्य इति ॥ आश्र-

भा० आश्रमिणो भवन्ति । अविशिष्टस्वगुक्तः परिव्राट् ब्रह्मसंख्यो
ब्रह्मणि सम्यगवस्थितः सोऽमृतत्वं पुण्यलोकविलक्षणम-
मरणभावमात्यन्तिकमेति नापेक्षिकं देवाद्यमृतत्ववत् ॥

पुण्यलोकात्पृथगमृतत्वस्य विभागकरणात् । यदि च
पुण्यलोकातिव्रथमात्रममृतत्वमभविष्यत्ततः पुण्यलोकत्वा-
दिभक्तं नावक्ष्यत् । विभक्तोपदेशत्वादात्यन्तिकममृतत्वमिति
गम्यते । अत्र चाश्रमधर्मफलोपन्यासः प्रणवसेवास्युत्पत्त्यर्थं न
तत्फलविध्यर्थं । स्तुतये च प्रणवसेवाया आश्रमधर्मफलवि-
ध्यये चेति हि भिद्येत वाक्यं । तस्मात्स्यतिप्रसिद्धाश्रमफ-
लानुवादे प्रणवसेवाफलममृतत्वं ब्रुवन्प्रणवसेवां स्तौति ॥

आ० मिथु प्रदर्शमानेषु किं परिव्राट् मुखो न प्रदर्शते तत्राह ।
अविशिष्टस्त्विति ॥ कुतो हि पुण्यलोकवैषम्यममृतत्वस्येवाश्र-
मोक्तं । आत्यन्तिकमिति ॥

तस्यापेक्षितत्वाभावे हेतुमाह । पुण्यलोकादिति ॥ अमृतत्वस्य
पुण्यलोकात्पृथग्विभागकरणात्तोऽन्यत्वादात्यन्तिकत्वसिद्धिरिति
योजना ॥ उक्तमेवार्थं व्यतिरेकमुखेन साधयति । यदि चेत्वा-
दिना ॥ ब्रह्मशब्दस्य यथाश्रुतं मुख्यमर्थं गृहीत्वा परब्रह्मात्मना
साक्षात्कारवतो निरङ्कुशममृतत्वमुक्तं प्रकारखालोचनया तु प्रख-
वप्रतीके ब्रह्मोपासनस्य क्रमेणामृतत्वं भेदबुद्धेरनपायाद्दृष्ट्यं ।
कर्म्मिणामन्तवत्फलत्वाभिधानेन तन्निन्दया ब्रह्मसंख्यतास्तुति-
दर्शनात्तस्याश्च विध्यर्थत्वादमृतत्वकामो ब्रह्मसंख्यः स्यादित्येकार्थ-
परत्वादेकमिदं वाक्यमित्याह । अत्र चेदित्यादिना ॥ स्तुतये
फलसिद्धये चेदं वाक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । स्तुतये चेति ॥
अर्थकत्वादेकवाक्यं तद्भेदे तद्भेदनियमादित्यर्थः । किं परं तर्हीदं
वाक्यं तत्राह । तस्मादिति ॥ स्मृतिसिद्धेति श्रुतेः स्मृत्यर्थानु-
वादेत्येवैपरीत्याप्तदनुमितिः श्रुतिसिद्धेति योज्यं । स्तुतिमेव
दृष्टान्तावष्टम्भेन स्पष्टयति ॥

भा० यथा पूर्ववर्षणः सेवा भक्तपरिधानमात्रफला राज-
वर्षणस्तु सेवा राज्यतुल्यफलेति तदत् । प्रणवस्य तत्सत्यं परं
ब्रह्म तत्प्रतीकत्वात् । एतद्धोवाचरं परमित्याद्याच्चायात् ।
काठकेऽप्युक्तं तस्मेवातोऽमृतत्वं । अत्राहुः केचिच्चतु-
र्षामाश्रमिणामविशेषेण स्वकर्मानुष्ठानात्पुण्यलोकतेशोक्ता
ज्ञानवर्जितानां सर्व एते पुण्यलोका भवन्तीति । नात्र
परिव्राजवशेषितः । परिव्राजकस्यापि ज्ञानं यमा निय-
माश्च तप एवेति । तप एव द्वितीय इत्यत्र तपःशब्देन
परिव्राट्तापसो वृत्तौ ॥ अतस्तेषामेव चतुर्षां यो
ब्रह्मसंख्यः प्रणवसेवकः सोऽमृतत्वमेतीति । चतुर्षामधि-
हृतत्वाविशेषात् । ब्रह्मसंख्यत्वे प्रतिषेधाच्च । स्वकर्माच्छिद्रे

षा० यद्येत्यादिना ॥ इतिशब्देऽध्याहृतस्तुतये इत्यनेन सम्बध्यते ॥
ननु ब्रह्मतत्त्वसेवातोऽमृतत्वं भवति न प्रणवसेवातस्तत्त्वमिति
तस्य क्षुतिरित्याशङ्क्याह । प्रणवश्चेति ॥ तत्र प्रमाणं दर्शयन्
यस्येतिमाह । एतद्येवेति ॥ स्वव्याख्यानं वर्जितदोषमुक्त्वा
ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेतीत्यत्र वृत्तिकारीयं व्याख्यानमुत्थापयति ।
अत्रेति । ये स्वव्याख्यानसत्त्वादेो ज्ञानवर्जितास्तेषां सर्वेषामप्य-
विशेषेण स्वाश्रमविहितधर्मानुष्ठानेन पुण्यलोका भवन्तीत्य-
चोक्त्वा । न तु पूर्वस्मिन्ग्रन्थे परिव्राजनुक्तः सन्नवशेषितोऽस्तीति
योजना ॥ ननु पूर्वस्मिन्ग्रन्थे वाचकपदं परिव्राजो नोपलभ्यते
तथाचासाववशेषितस्तत्राह । परिव्राजकस्यापीति ॥ ज्ञानं यमा
नियमाश्चोपायभूता इति यावत् ॥

परिव्राजपि पूर्वत्राभिहितश्चेद्ब्रह्मसंख्यवाक्यस्य कोऽर्थः स्यादि-
त्याशङ्क्याह । अत इति ॥ परिव्राजकस्यानवशिष्टत्वेन चतुर्षामुप-
दिष्टत्वाविशेषोऽतःशब्दार्थः । सामान्यनिर्देशे हेतुमाह । चतुर्षा-
मिति ॥ अप्रतिषेधाच्चेति छेदः । नन्वाश्रमान्तराणां कर्मार्थत्वा-

भा० च ब्रह्मसंख्यतायाः सामर्थ्यापपत्तेः । न च यववराहादि-
शब्दवद्ब्रह्मसंख्यशब्दः परिवाजके रूढः । ब्रह्मणि संख्यति-
निमित्तमुपादाय प्रवृत्तत्वात् । न हि रूढिशब्दे निमि-
त्तमुपाददते । सर्वेषाञ्च ब्रह्मणि स्थितिरुपपद्यते ।
यत्र यत्र निमित्तमस्ति ब्रह्मणि संख्यतिसंख्य तस्य
निमित्तवतो वाचकं सन्तं ब्रह्मसंख्यशब्दं परित्राजेक-
विषये सङ्कोचकारणाभावाच्चिरोद्भूयमानं ॥

न च पारित्राज्याश्रमधर्ममात्रेणान्यतत्वं । ज्ञानानर्थक्य-
प्रसङ्गात् पारित्राज्यधर्मयुक्तमेव ज्ञानमन्यतत्वसाधन-

ष्या० तत्रैव व्यापृतत्वान्न ब्रह्मसंख्यायां सामर्थ्यमस्ति पारित्राजकस्य तु
निर्थापारस्य ब्रह्मसंख्यता सुकरेत्यत आह । स्वकर्मेति ॥ ननु परि-
त्राजके ब्रह्मसंख्यशब्दे रूढो गवादिशब्दवत् । तन्न । असावाश्रमा-
न्तरमास्ति तत्राह । न चेति ॥ निमित्तमादाय प्रवृत्तत्वेऽपि
किमिति रूढिर्न स्यादित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ नन्वेव शब्दे
नैमित्तिकोऽपि पारित्राजकमात्रमधिकरोति । तत्रैव निमित्तस्य
सत्त्वान्नत्राह । सर्वेषाञ्चेति ॥ ननु पञ्चजादिशब्दा निमित्तमस्तो-
त्येतावता नेन्दीवरादौ वर्तन्ते किन्तु तामरसादिमात्रं विषयी-
कुर्वन्ति । तथा ब्रह्मसंख्यशब्दे निमित्तवर्त्यपि गृहस्थादावगव-
स्थितः पारित्राजकमेव परं गोचरयेदत आह । यत्रेति ॥
ब्रह्मसंख्यशब्दं निरोद्भूयमानमिति सम्बन्धः ॥

रूढिपक्षे दोषान्तरमाह । न चेति ॥ धर्मसहितस्य ज्ञानस्य
ज्ञानसहितस्य वा धर्मस्यान्यतत्वसाधनत्वान्न ज्ञानानर्थक्यमित्या-
शङ्क्याद्यप्यक्षमनुवदति । पारित्राज्येति ॥ पारित्राज्यधर्मैवेति
नायं नियमो गृहस्थादिधर्माभ्यामप्याश्रमधर्मत्वेन तुल्यत्वात्तदि-
शिष्टज्ञानमन्यतत्वहेतुरित्यपि वक्तुं सुकरत्वादित्याह । नाश्रमेति ॥
द्वितीयं दूषयति । धर्मो वेति ॥ यदि पारित्राज्यधर्मो ज्ञान-
विशिष्टो मुक्तिहेतुरित्युच्यते तदैतदपि मुक्तिहेतुत्वं सर्वान्श्रम-

भा०मिति चेन्न । आश्रमधर्मात्वाविशेषात् । धर्मो वा ज्ञानविशिष्टोऽमृतत्वसाधनमित्येतदपि सर्व्याश्रमधर्माणामविशिष्टं । न च वचनमस्ति परिव्राजकस्यैव ब्रह्मसंख्यस्य मोक्षो नान्येषामिति । ज्ञानान्मोक्ष इति च सर्वोपनिषदःसिद्धान्तः । तस्माद्य एव ब्रह्मसंख्यः स्वाश्रमविहितकर्मावतां सोऽमृतत्वमेतीति न कर्मानिमित्तविद्याप्रत्यययोः । विरोधात् ॥

कर्त्रादिकारकक्रियाफलभेदप्रत्ययवत्त्वं हि निमित्तमुपादायेदं कुर्विदं मा कार्षीरिति कर्मविधयःप्रवृत्ताः । तच्च निमित्तं न शास्त्रद्वयं । सर्वप्राणिषु दर्शनात् । सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति शास्त्रजन्यः प्रत्ययो विद्यारूपः स्वाभाविकं क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययं कर्मविधिनिमित्तमनुपमृद्य न जायते । भेदाभेदप्रत्यययो-

भा० धर्माणां ज्ञानविशिष्टाणामविशिष्टं । तथा च न कृद्भिपक्षेऽपि परिव्राजकस्यैव ज्ञानान्मुक्तिरित्यर्थः । इतश्च परिव्राजकस्यैव मुक्तिभाक्तामसिद्धमित्याह । न चेति । मा तर्हि कस्यचिदपि मुक्तिर्भूयादिति तत्राह । ज्ञानादिति । ब्रह्मसंख्यवाक्यार्थमुपसंहरति । तस्मादिति । परिव्राजकस्यैवामृतत्वमित्यनियमाञ्जानादेव तदिति नियमादित्यर्थः ॥ ब्रह्मसंख्यः समुच्चयानुष्ठायीति कृत्तिकारमतं निराकरोति । न कर्ममिति । कर्मनिमित्तप्रत्ययस्य शुद्धब्रह्मात्मना साक्षात्कारस्य च मिथो विरोधात् समुच्चयसिद्धिरिति ॥

वस्तुसङ्ग्रहवाक्यं विदुष्येति । कर्त्रादीति । कर्मविधयो निविद्धाश्चेति द्रष्टव्यं । तथापि प्रत्ययत्वाविशेषात्कारकाकारकविधिनिषेधयोर्न विरोधोऽस्तीत्याशङ्क्याह । तच्चेति । प्रत्ययत्वेऽपि शास्त्रीयाशास्त्रीयतया विद्याविद्याभावेन विरोधोऽस्तीत्यर्थः ॥

भा० विरोधात् । न हि तैमिरिकदिचन्द्रादिभेदप्रत्ययमनुपपद्यते । तिमिरापगमे चन्द्राद्येकत्वप्रत्यय उपजायते । विद्याविद्या-
प्रत्यययोर्विरोधात् । तत्रैवं सति यं भेदप्रत्ययमुपादाय
कर्म्मविधयः प्रवृत्ताः स यस्योपमर्दितः सदेकमेवाद्वितीयं
तत्सत्यं विकारभेदोऽनृतमित्येतद्वाक्यप्रमाणजनितेनैकत्वप्र-
त्ययेन यः सर्वकर्म्मभ्यो निवृत्तो निमित्तनिवृत्तेः स च निवृ-
त्तकर्म्मा ब्रह्मसंख्य उच्यते स च परिब्राडेवाव्यस्यासम्भ-
वात् ॥ अन्यो हि अनिवृत्तभेदप्रत्ययः सोऽन्यत्पञ्चान् ष्टण-
म्भान्मानो विजानन्नदं हत्वेदं प्राप्नुयामिति हि मन्यते । त-
स्यैवं कुर्वतो न ब्रह्मसंख्यता वाचारम्भणमात्रविकारानृ-
ताभिसन्धिप्रत्ययवत्त्वात् । न चासत्यमिति । उपमर्दिते भेद-

षा० सति विरोधे किं स्यादत्राह । स्वाभाविकमिति ॥ विद्यारूपः
प्रत्यय इतिपूर्वेषु सम्बन्धः ॥ तत्रोक्तमेव हेतुं स्मारयति । भेदेति ॥
तत्र लोकप्रसिद्धमुदाहरणमाह । न हीति ॥ भेदाभेदप्रत्यययो-
र्विद्याविद्यात्मनोर्विरोधेन समुच्चयासम्भवात्तदनुष्ठायी ब्रह्मसंख्यो
न भवति चेत्कर्त्तृर्ह्ये ब्रह्मसंख्यः स्यादत्राह । तत्रेति ॥ उक्तरीत्या
समुच्चयायोगे सतीति यावत् ॥

अन्यस्य गृहस्थादेर्ब्रह्मसंख्यतासम्भवमुक्तं साधयति । अन्यो
हीति ॥ वाचारम्भणमात्रे विकारेऽन्वते शरीरादौ ब्राह्मणोऽह-
मित्याद्यभिसन्धानरूपो मिथ्याभिनिवेशात्मको यः प्रत्ययस्त-
दत्रादिति हेत्वर्थः । ननु ब्रह्मविदोऽपि संस्कारवशाद्द्वैतसत्यत्वा-
भिनिवेशपूर्वकं कर्म्मप्रवृत्तिसम्भवात् ब्रह्मसंख्यता सुप्रतिपाद्येत
आह । न चेति ॥ असत्यमिदमिति विवेकेन सत्यत्वाभिनिवेशे
श्रिथिलीकृतं पुनः सत्यत्वाभिनिवेशेन न प्रवृत्तिरुपपद्यते । आ-
भासरूपा तु भेदबुद्धिर्न कर्म्मप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अद्वैतज्ञान-
वतो निमित्तनिवृत्त्या कर्म्मनिवृत्तिरवश्यम्भाविनीत्युक्तं । विपक्षे-

भा० प्रत्यये सत्यमिदमनेन कर्त्तव्यं मयेति प्रमाणप्रमेयबुद्धिर-
 त्यद्यते । आकाशे इव तलमलबुद्धिर्विवेकिन उपमर्दितेऽपि
 भेदप्रत्यये कर्माभ्यां न निवर्त्तते चेत्प्रागिब भेदप्रत्ययोपमर्द-
 नादेकत्वप्रत्ययविधायकं वाक्यमप्रमाणीकृतं स्याद्भक्ष्यभ-
 क्षणादिप्रतिषेधवाक्यानां प्रामाण्यवद्युक्तमेकत्ववाक्यस्यापि
 प्रामाण्यं । सर्वोपनिषदां तत्करत्वात्कर्माविधीनामप्रामाण्य-
 प्रसङ्ग इति चेत् । न । अनुपमर्दितभेदप्रत्ययवत्पुरुषविषये
 प्रामाण्योपपत्तेः स्वप्नादिप्रत्यय इव प्राक्प्रबोधाद्विवेकि-
 नामकरणात्कर्माविधिप्रामाण्योच्छेद इति चेन्न । काम्यवि-

षा० दोषमाह । उपमर्दितेऽपीति ॥ एकत्वप्रत्ययजनकं शास्त्रं न भवत्येव
 प्रमाणापूर्वप्रवृत्तभेदप्रत्ययविरोधादिति मतमाशङ्क्याह । अम-
 ष्येति ॥ यथा न कलङ्गं भक्षयेदित्यादि शास्त्रं पूर्वप्रवृत्तकलङ्गादि-
 भक्ष्यप्रत्ययविरोधेऽपि प्रमाणां रागादिदोषान्तस्य प्रत्ययस्या-
 प्रमाणात्तात्पर्यैव भेदप्रत्ययस्याविद्योत्यत्वात्प्रामाण्यासम्भवात्तद्विरो-
 धेऽप्यद्वैतशास्त्रस्य युक्तमेव प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

कार्यपरत्वादद्वैते तात्पर्याभावात्तत्तच्छास्त्रस्य प्रामाण्यमि-
 त्वाशङ्क्याह । सर्वोपनिषदामिति ॥ उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादि-
 वद्विधतात्पर्यजिह्वदर्शनादद्वैते तात्पर्यं तासामवसीयते तद्युक्तं
 अद्वैतशास्त्रस्य स्वार्थे प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ भेदान्मनकर्मविधिवि-
 रोधान्नाद्वैतशास्त्रं स्वार्थेमानमिति शङ्कते । कर्मविधीनामिति ॥
 यथा स्वप्नप्रत्ययो गन्धर्वनगरादिप्रत्ययश्च प्राक्तात्त्वज्ञानादश्च
 पुरुषमधिष्ठत्य प्रमाणां । तथा कर्मविधीनामप्यविदुषि पुरुषे
 प्रामाण्यसम्भवाद्नाद्वैतशास्त्रस्य तद्विरोधाऽस्तीति परिहरति ।
 नानुपमर्दितेति ॥ यद्यदाचरति श्लेष्मन्तदेवेतरो जन इति स्मृतेः ।
 तत्त्वदर्शनां कर्मभ्यः सकाशादुपरमे सत्यन्वेष्युपरम्यन्ते । तथा च
 कर्मविधिविरोधतादवस्थामिति शङ्कते । विवेकिनामिति ॥ प्रकृति-
 परवशत्वात्क्षोकस्य नासौ विवेकी प्रवृत्तिमनुवर्त्तते । प्रकृतिं यान्ति

भा० अणुच्छेददर्शनात् । न हि कामात्मता न प्रज्ञस्येत्येवं
 विज्ञानवद्भिः काम्यानि कर्माणि नानुष्ठीयन्त इति काम्य-
 कर्माविधय उच्छिद्यन्तेऽनुष्ठीयन्त एव कामिभिरिति ।
 तथा ब्रह्मसंख्यैर्ब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्ते कर्माणीति न
 तद्विधय उच्छिद्यन्तेऽब्रह्मविद्भिर्नानुष्ठीयन्त एवेति । परि-
 ब्राजकानां भिक्षाचरणादिवदुत्पन्नैकत्वप्रत्ययानामपि गृह-
 स्थादीनामग्निहोत्रादिकर्मानिवृत्तिरिति चेन्न । प्रामाण्य-
 चिन्तायां पुरुषप्रवृत्तेरदृष्टान्तत्वात् । न हि नाभिचरेदि-
 ति प्रतिषिद्धमप्यभिचरणं कश्चित्कुर्वन्दृष्ट इति ब्रह्मैवेपर-
 हितेनापि विवेकेनाभिचरणं क्रियते । न च कर्माविधिप्रवृत्ति

आ० भूतानि नियमः किं करिष्यतीति स्मृतेः ॥ ततो ब्रह्मविदां नैव्य-
 म्भ्येऽपि न कर्मविधौनामप्रामाण्यप्रसिद्धिरित्युत्तरमाह । न का-
 न्येति ॥ तदेव प्रपञ्चयति । न हीति ॥ इति नोच्छिद्यन्त इति शेषः ॥
 अस्य प्रकृते किमायातं तदाह । तथेति ॥ अनुष्ठीयन्त एवेति ।
 तद्विधौनामनुच्छित्तिरिति वाक्यशेषः ॥ अद्वैतवादिनोऽवश्यम्भा-
 विनो कर्मनिवृत्तिरित्युक्तं दृष्टान्तेन विघटयन्नाशङ्कते । परि-
 ब्राजकानामिति ॥ अद्वैतधीस्वभावाजोचनायां भिक्षाटनादि-
 प्रवृत्तिरप्यघटनानैवेति मन्वानः समाधत्ते । न प्रामाण्येति ॥
 समुच्चयस्य प्रामाणिकत्वनिरूपणायां प्रत्ययाभासमूकस्य प्रवृत्त्या-
 भासस्य नोदाहरत्वं । अग्निहोत्रादिप्रवृत्तेरप्याभासत्वे प्रामा-
 णिकसमुच्चयसिद्धान्तहानिरतो नैतद्योगमित्यर्थः ॥ एतदेव
 दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ तद्वदविवेकिनां कर्म क्रिय-
 माहं दृष्टमिति विवेकिभिरपि तन्न क्रियते । भिक्षाटनादिप्रवृ-
 त्त्याभासस्वप्रामाणिकोऽग्निहोत्रादिप्रवृत्तेर्नोदाहरत्त्वमिति शेषः ।
 इतश्च नेदमुदाहरत्त्वमित्याह । न चेति ॥ अग्निहोत्रादावपि
 प्रवर्तकमस्तीति शङ्कते । इहापीति ॥

भा० निमित्ते भेदप्रत्यये बाधितेऽग्निहोत्रादौ प्रवर्त्तकं निमित्त-
 मस्ति । परिव्राजकस्येव भिषाचरणादौ बुभुक्षादि प्रवर्त्तकं ।
 इहाऽप्यकरणे प्रत्यवायभयं प्रवर्त्तकमिति चेत् । न । भेदप्रत्य-
 यवतोऽधिहृतत्वात् । भेदप्रत्ययवाननुपमर्दितभेदबुद्धिर्वि-
 द्यथायः स कर्मण्यधिहृत इत्यवोचाम । यो ह्यधिहृतः कर्मणि
 तस्य तदकरणे प्रत्यवायो न निवृत्ताधिकारस्य गृहस्येव
 ब्रह्मचारिणो विशेषधर्मानुष्ठाने । एवं तर्हि सर्व्वः स्वाश्रमस्य
 उत्पन्नैकप्रत्ययः परिव्राजिति चेत् । न । स्वस्वामित्वभेदबु-
 द्धनिवृत्तेः । कर्मार्थत्वाच्चेतराश्रमाणां । अथ कर्म कुर्वीयेति
 श्रुतेः । तस्माच्च स्वस्वामित्वाभावाद्भिषुचुरेक एव परिव्राट् न

भा० अक्षरब्रह्मतं प्रत्यवायास्यं भयमविवेकिनो विवेकिनो वेति
 विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । न भेदेति ॥ कर्मणि भेदबुद्धिमतोऽधि-
 हृतत्वेऽपि तस्य तदकरणे किं स्यादित्याशङ्काह । यो ह्येति ॥
 द्वितीयं दूषयति । न निवृत्तेति ॥ विवेकिनो निवृत्ताधिकारस्य
 प्रत्यवायाप्राप्त्या कर्मसु प्रवर्त्तकाभावात्कर्मभ्यो निवृत्तिरूपं पा-
 रिव्राज्येदतिप्रसङ्गस्तर्हीति शङ्कते । एवं तर्हीति ॥ कर्मसा-
 धनं स्वयज्ञोपवीतादि त्यज्यते न वा । त्यज्यते चेन्न स्वाश्रमधर्मः ।
 ततो यज्ञोपवीताद्यन्तरेण गार्हस्थ्यदिभावासम्भवात् । न
 त्यज्यते चेन्न पारिव्राज्यप्राप्तिः ॥ साधनसङ्गस्य साध्यार्थत्वादिति
 परिहरति । स्वस्वामित्वेति ॥ इतश्चाश्रमान्तरेषु न पारि-
 व्राज्यमित्याह । कर्मार्थत्वादिति ॥ जायापुत्रवित्तसम्पत्त्वा-
 नन्तर्यं श्रुतावयवशब्दार्थः ॥ गृहस्थादिषु स्वाश्रमस्येव पारि-
 व्राज्यस्य दुर्वचत्वे फलितमाह । तस्मादिति ॥ विवेकवशाद्यज्ञो-
 पवीतादौ स्वशब्दार्थं स्वामित्वबुद्धिभावादिति यावत् । यत्तु
 परिव्राजकस्य निवृत्ताधिकारस्य प्रत्यवायानभिप्राप्तिरिति
 तत्रानिष्टापत्तिमाशङ्कते । एकत्वेति ॥ तद्विषयप्रत्ययस्य विधे-
 रत्वादकं तत्त्वमस्यादिवाक्यं । तज्जनितेनैकत्वविषयेषु प्रत्ययेनेति

भा० गृहस्थादिः । एकत्वप्रत्ययविधिजनितेन प्रत्ययेन विधिमि-
 मित्तभेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वाद्यमनिधमाद्यनुपपत्तिः परि-
 ब्राजकस्त्विति चेत् । न । बुभुक्षादिर्नैकत्वप्रत्ययात् । प्रस्थावित-
 स्योपपत्तेर्निवृत्त्यर्थत्वात् । न च प्रतिषिद्धसेवाप्राप्तिः । एकत्व-
 प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव प्रतिषिद्धत्वात् । न हि राशौ कूपे कष्टके
 वा पतिते उदितेऽपि सवितरि पतति तस्मिन्नेव । तस्मात्सिद्धं
 निवृत्तकर्मा भिक्षुक एव ब्रह्मसंख्य इति । यत्पुनरुक्तं सर्वेषां
 ज्ञानवर्जितानां पुण्यलोकतेति । सत्यमेतत् । यद्योक्तं तपः-
 शब्देन परिब्राजकपुत्र इत्येतत् । तदसत् ॥

कस्मात्परिब्राजकस्त्वैव ब्रह्मसंख्यता सम्भवात् । स एव ज्ञव-
 शेषित इत्यवोचाम । एकत्वविज्ञानवतोऽग्निहोत्रादिवत्तपो

आ० यावत् । तथाच यद्येष्टचेष्टापत्तिरिति श्रेयः । आग्निनो वैधं
 वमादि नास्ति तत्रकृत्स्नस्य संस्कारवशादित्याशयेनाह ।
 बुभुक्षादिनेति ॥ यो हि दृष्टेन दोषेण तत्त्वज्ञानात्प्रथमिष्यत्युति-
 मापादितस्तस्य संस्कारवशाद्यमनियमानुष्ठानमुपपद्यते । तस्य दो-
 षकृतत्वप्रच्युतिप्रसूतानिबतचेष्टानिदृष्टत्वं चेत्येनावधानमुच्येयत्वात् ।
 तथाच न यद्येष्टचेष्टापत्तिरित्यर्थः ॥ इतश्च विदुषो वैध-
 प्रकृत्यभावेऽपि यद्येष्टचेष्टा नास्तीत्याह । न चेति ॥ अवि-
 दुषोऽपि न यद्येष्टचेष्टा विदुषस्तु सा कुतश्चेति दृष्टान्तेन
 स्पष्टयति । न हीति ॥ अन्येषां ब्रह्मसंख्यत्वासम्भवे षष्ठितमुप-
 संहरति । तस्मादिति ॥ परोक्तमनूयाङ्गीकरोति । यत्पुनरिति ॥
 उक्तमर्थान्तरमनुवदति । यद्येति ॥ किं परिब्राजकस्य ज्ञान-
 हीनस्याश्रममात्रनिष्ठस्य तपःशब्देनोपादानमाहोस्त्रिज्ञानवतो
 ऽपीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । तदसदिति ॥

ज्ञानवतोऽपि तपस्त्वित्यात्तपःशब्देनोपादानमुचितमिति श-
 श्रित्वा प्रत्याह । कस्मादित्यादिना ॥ तपःशब्देन नासौ गृहीत

भा० निवृत्तेषु । भेदबुद्धिमत एव हि तपःकर्त्तव्यता स्यात् । एतेन कर्मक्षेत्रे ब्रह्मसंख्यतासामर्थ्यं । अप्रतिषेधस्य प्रत्युक्तः । तथा-
 ज्ञानवानेव निवृत्तकर्मा परित्राडिति ज्ञानवैयर्थ्यं प्रत्युक्तं ।
 यत्पुनरुक्तं यववराहादिशब्दवत्परित्राजके न कृठो ब्रह्म-
 संख्यशब्द इति तत्परिहृतमेतत् । तस्यैव ब्रह्मसंख्यता-
 सख्यवाक्यान्वयेति । यत्पुनरुक्तं कृठशब्दानिमित्तं गोपाद-
 इत इति । तत्तद्गृह्यतश्चपरित्राजकादिशब्ददर्शनात्
 गृह्यतिपापरित्राज्यतश्चपादिनिमित्तोपादाना अपि गृह्य-
 त्परित्राजका वाश्रमविशेषे विशिष्टजातिमति च गृह्यत
 इति परित्राजक इति च तथेति कृठा इत्यन्ते शब्दाः ।
 न यत्र यत्र तानि निमित्तानि तत्र तत्र वर्तन्ते ॥ सिद्धभा-

भा० इति शेषः । तस्य च ज्ञानवतोऽविशिष्टत्वं प्रागेवोपदिष्ट-
 मित्याह । स एवेति । इतश्च परमहंसपरित्राजको न तपः-
 शब्देन परामृत इत्याह । एकत्वेति । तदेव स्फोरयति । भेदेति ।
 यत् कर्मक्षेत्रे गृह्यादेरपि ब्रह्मसंख्यतासामर्थ्यमिति तत्र-
 त्याह । एतेनेति । अनिष्टतभेदप्रत्ययस्य ब्रह्मसंख्यतासम्भवेनेति
 वावत् । सामर्थ्यं प्रत्युक्तमिति सम्बन्धः । यत् यत्तुभामपि ब्रह्मसंख्य-
 ताया अप्रतिषेध इति चाह । अप्रतिषेधश्चेति । एकत्वोपदेशेन
 भेदप्रत्ययनिरासादनिष्टतभेदप्रत्ययस्वार्थाद्ब्रह्मसंख्यता प्रति-
 शिद्धेत्यर्थः । पारित्राज्यमात्रेणानृतत्वे ज्ञानवैयर्थ्यमुक्तं परि-
 हरति । तथेति । चोद्यान्तरमनूद्योक्तं परिहारं स्मारयति ।
 यत्पुनरुक्तमिति । तत्र कृठोऽयं शब्द इति शेषं पक्षस्था सूच-
 यति । चोद्यान्तरमनूद्य दूषयति । यत्पुनरित्यादिना । आदि-
 पदेन पञ्चादिशब्दा गृह्यन्ते । उक्तं प्रपञ्चयति । गृह्यति-
 तीति । इहापीति प्रकृतवाक्योपादानं प्रकृते परमहंसे परि-
 त्राजके ब्रह्मसंख्यपदमित्यत्र हेतुमाह । मुख्येति । इतश्च

भा० वात् । तद्येहापि ब्रह्मसंख्यब्रह्मो निवृत्तसर्वकर्मतत्साधनप-
 रित्राडेकविषये ऽत्याश्रमिषि परमहंसस्थे वृत्त इह भवितु-
 मर्हति । मुख्यामृतत्वफलश्रवणात् । अतस्वेदमेवैकं वेदोक्तं
 पारित्राज्यं । न यज्ञोपवीतचिदच्छकमच्छन्नादिपरिग्रह-
 वास्तुषोऽपरिग्रहोऽसङ्ग इति च । अतिरत्याश्रमिभ्यः परमं
 पवित्रमित्यादि च श्रेताश्रमतरीये । न स्मृतिर्न नमस्कार
 इत्यादिस्रुतिभ्यश्च । तस्मात्कर्मा न कुर्वन्ति यतयः पार-
 दर्शिनः । तस्मादलिङ्गो धर्मज्ञः अव्यक्तलिङ्ग इत्यादिस्रु-
 तिभ्यश्च । यत्तु साङ्ख्यैः कर्मत्यागोऽभ्युपगम्यते । क्रियाकारक-
 फलभेदबुद्धेः सत्यत्वाभ्युपगमात् । तन्मूषा । यच्च बौद्धैः शून्य-

भा० पारमहंस्यमेव श्रुतमित्याह । अतश्चेति । एवकारार्थं कथ-
 यति । न यज्ञोपवीतेति । इतिशब्दः सत्यासप्रकरवतया-
 विधिश्रुतभावप्रदर्शनार्थः । ब्रह्मसंख्यशब्दस्य परमहंसविषयत्वे
 श्रुत्यन्तरं संवादयति । श्रुतिरिति । अत्याश्रमिभ्यः पूर्वा-
 श्रमत्रयमतीत्य सर्वकर्म तज्ज्ञा स्थितेभ्यः परमहंसपरित्रा-
 जकेभ्य इति यावत् । परमं पवित्रं निरतिशयपरिसुद्धिकारकं
 परमपुरुषार्थसाधनं सम्यग्ज्ञानं प्रोवाचेत्यर्थः । स्मृतिभ्यश्च
 यथोक्तपरित्राज्यं सिद्धतीति शेषः । अनाश्रयमनारम्भमित्यादि
 वाक्यसङ्ग्रहार्थमादिपदं । कर्मज्ञो बन्धहेतुत्वं तच्छब्दार्थः ।
 लिङ्गस्य धर्मकारकत्वराहित्यं तस्मादित्युक्तं । अलिङ्गो धर्मभ-
 जित्वराहितः । धर्मज्ञो यथावद्वर्मानुष्ठाता । अधर्मज्ञ इति
 वा पाठः । धर्मविचारनिष्ठाराहित्यतत्साधारत्वप्रत्ययवानित्यर्थः ।
 अलिङ्ग इत्युक्तेऽनाश्रमित्वमाशङ्क्याह । अत्यश्चेति । न व्यक्तं
 दम्भेन गृहीतं लिङ्गमाश्रमित्वमस्यास्तीत्यथक्लिङ्गः । किन्त्व-
 दम्भेन श्रुतिस्मृत्युक्तप्रकारेण तदस्यास्तीत्यर्थः । आदिपदं त्वञ्च धर्म-
 मधर्मज्ञेत्यादि गृहीतुं । अत्रापि पूर्वपदान्वयः । ननु कर्मनि-
 दन्तिमुपदिशता त्वया साङ्ख्यमतमेवाश्रितं । तेनापि शरीरादि

भा० ताभ्युपगमादकर्तृत्वमभ्युपगम्यते । तदप्यसत् । तदभ्युपगन्तुः
 सत्त्वाभ्युपगमात् । यच्चाक्षैरलसतया अकर्तृत्वाभ्युपगमः सोऽ
 प्यसत्कारकबुद्धेरनिवर्त्तितत्वात्प्रमाणेन । तस्माद्देदान्त-
 प्रमाणजनितैकत्वप्रत्ययवत् एतत्कर्त्तृनिवृत्तिलक्षणं पारि-
 ब्राज्यं ब्रह्मसंख्यत्वञ्चेति सिद्धं । एतेन गृहस्थस्यैकत्वविज्ञाने
 सति पारिब्राज्यमर्थसिद्धं । नन्वग्न्युत्सादनदोषभाक् स्या-
 त्परिब्रजन् । वीरहा वा एष देवानां योऽग्निमुदासयत

भा० आपारोपरमद्वारा ध्याननिष्ठायाः स्वीकृतत्वात्तत्राह । यत्त्विति ॥
 न हि तन्मते ब्रूटस्यात्मधीबलेन नैष्कर्म्यं युक्तं । क्रियाकारकादिबु-
 द्धेरविवेकस्य च सत्त्वत्वेन ज्ञानमात्रापनोद्यत्वायोगात् । न च सर्व-
 व्यापारोपरमसम्भवो मनोबुद्ध्यादीनां । तच्छीलत्वात् । न हि कश्चि-
 त्कर्ममयीत्यादि स्मृतेः । अतः साङ्ख्यवधो मिथ्यैवेत्यर्थः । ननु बौद्धे-
 नापि नैरात्म्यमिच्छता नैष्कर्म्यमिच्छं तथाच कर्मत्यागमुपदिशता
 त्वयापि तन्मतमेवानुमोदितं नेत्याह । यच्चेति ॥ तदभ्युपगन्तु-
 रित्यत्राकर्तृत्वं तच्छब्दार्थः । दुःखमित्येव यत्कर्मं कायज्ञेशभया-
 च्छजेदिति स्मृतेः ॥ आनस्योपहृतेरक्षैरकर्तृत्वमुपेयते ॥ भवतापि
 कर्मं त्यजता तन्मतमादृतमित्याशङ्क्याह । यच्चाक्षैरिति ॥ अकर्तृ-
 त्वाभ्युपगम इति श्लेदः । ते हि मोहादेव कर्मं त्यजन्तो न तत्फलं
 जभन्ते । स ह्यत्वा राजसक्त्यागं नैव त्यागफलं जभेदिति स्मृतेः ।
 वयं तु प्रमादवशादेव कर्मं त्यजन्तो न यामोहमूढपक्षमात्रि-
 यामहे । तस्मान्नैष्कर्म्यं श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धमप्रत्याख्येयमिति भावः ॥
 पक्षान्तरे नैष्कर्म्यात्तैरमूलत्वे स्थिते फलितमुपसंहरति । तस्मा-
 दिति । यत्तु कैश्चिदैकाग्रम्यमाश्रितं तत्प्रत्यादिशति । एतेनेति ॥
 एकत्वविज्ञानेन भेदप्रत्ययस्योपमर्दितत्वात्पदादनेनेति यावत् ।
 एकत्वविज्ञानं परोक्षं विवक्षितं । अपरोक्षस्य पारिब्राज्यम-
 न्तरेबायोगात्तस्योपरतिशब्दितस्य ज्ञमादिवत्साधनत्वश्रुतेरिति
 प्रकृतं । गृहस्थस्य पारिब्राज्यश्रुतिविरोधं शङ्कते । नन्विति ।
 रेकाङ्क्षमेव सत्त्वं दैतमसत्यमिति विवेके जाते सत्त्वगन्धादेरवस्तु-

उ. प्रजापतिर्नैकानभ्यतपत् तेभ्योऽभितप्तेभ्य-
स्त्रयी विद्या सम्प्राप्तवत्तामभ्यतपत्तस्या अभित-
प्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवत् भूर्भुवः स्वरि-
ति ॥ ३ ॥ तान्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्य ॐकारः

भा० इतिश्रुतेः । न दैवेनैवोत्सादितत्वादुत्सन्न एव हि स एक-
त्वदर्शने जाते । अपागादग्नेरग्नित्वमिति श्रुतेः । अतो न
दोषभागृहस्थः परिब्रजाम्ब्रति ।

यत्संख्योऽमृतमेति तन्निरूपणार्थमाह । प्रजापतिर्विराट्
कम्पपो वा लोकानुदिश्य तेषु सारजिष्ठृक्षयाऽभ्यतपद्-
भितापं कृतवान् ध्यानं तपः कृतवानित्यर्थः । तेभ्यो
ऽभितप्तेभ्यः सारभूता त्रयी विद्या सम्प्राप्तवत् प्रजापतेर्म-
नसि प्रत्यभादित्यर्थः । तामभ्यतपत् । पूर्ववत्तस्या
अभितप्ताया एतान्यक्षराणि सम्प्राप्तवत् भूर्भुवः स्वरिति

आ० त्वाभ्यवसावात्तदभिनिवेशश्चैथिस्यान्न तत्त्वाग्ने दोषप्राप्तिरिति
दूषयति । न दैवेति । सव्यगच्छाने सव्यग्न्यादेवत्सन्नत्वे मानमाह ।
अपागादिति । गृहस्थस्यापि विवेकवतो वैराग्यद्वारा युक्तं
परिब्रजान्यमित्याह । अत इति । इतिश्रुत्येो ब्रह्मसंख्यवाक्य-
व्याख्यानसमाप्त्यर्थः ।

किन्तु ब्रह्मेवाकाङ्क्षयामाह । यत्संख्य इति । लोकानामभितो
दग्धतथाभितापप्रतिभासं व्यवच्छिनत्ति । ध्यानमिति । ब्रवा-
त्तत्त्वाभावे कथं प्रसवब्रं त्रयाः स्यादित्याशङ्क्याह । पूर्व-
वदिति । त्रयी विद्या सारजिष्ठृक्षयाऽऽ जोषितवानित्यर्थः ।
कथं तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमित्याशङ्क्य महत्तरत्वादित्याह ।
कीदृशमित्यादिना । तत्र ब्रह्मशब्दप्रवृत्तौ हेतुत्तरं सूच-

३० सम्प्राप्तवत्तद्यथा शङ्कुना सर्षीणि पर्षीणि सन्तृषा-
न्येवमोङ्कारेण सर्षी वाक् सन्तृषा ॐकार एवे-
दं सर्षीमोङ्कार एवेदं सर्षी ॥ ४ ॥ २३ ॥

भा० व्याहृतयः । तान्यक्षराण्यभ्यतपत्तेभ्योऽभितप्तेभ्यः सारभूत
ॐकारः सम्प्राप्तवत्तद्ब्रह्म । कीदृशं किंरूपमित्याह ।
तद्यथा । शङ्कुना पर्षनास्त्रेण सर्षीणि पर्षीणि पचावयवजा-
तानि संतृषानि निवद्भानि व्याप्तानोत्यर्थः । एवमोङ्कारेण
ब्रह्मणः परमात्मनः प्रतीकभूतेन सर्षी वाक् शब्दजातं
सन्तृषा । अकारो वै सर्षी वागित्यादि श्रुतेः । परमात्म-
विकारस्य नामधेयमात्रमित्यत ॐकार एवेदं सर्वमिति
द्विरभ्यास आदरार्थः । लोकादिनिष्पादनकथनमर्षी-
कारस्तुत्यर्थमिति ॥ २३ ॥

व्या० यति । परमात्मन इति ॥ ॐकारावयवस्याकारस्यापि सर्ववा-
ग्याभिरस्ति किमु वक्तव्यमोङ्कारस्येति मन्वानः श्रुत्यन्तरमुदाह-
रति । अकार इति ॥ योमितीदं सर्वमित्यादिवाक्यमादिपदार्थः ॥
ॐकारव्याप्तत्वेऽपि वागजातस्य न तस्य सर्वात्मत्वमाकाशादि-
परमात्मविकारस्य पृथगेव विद्यमानत्वादित्याशङ्क्याह । पर-
मात्मेति ॥ सकलमपि जगत्परमात्मविकारत्वात्तदतिरेकेण नास्ति ।
स च प्रकृतादीकारान्नातिरिच्यते । एतद्दे सत्काम परश्चापरश्च
ब्रह्म यदीकार इति श्रुतेः । तस्माद्युक्तमोङ्कारस्य सर्वात्मत्वमित्यर्थः ।
ॐकारं सर्वात्मकं ब्रह्मरूपमुपासीतेति विधिसमाप्त्यर्थमिति-
शब्दः ॥ किमित्योङ्कारस्य लोकादिद्वारा निष्पत्तिरुच्यते तच्चाह ।
लोकादीति ॥ स्तुतिस्वोपास्यर्था । यत्स्तुयते तद्विधीयत इति स्थितेः ।
तथा च सिद्धमोङ्कारोपासनमभ्यतत्वफलमितिशब्दः ॥ २३ ॥

उ० ब्रह्मवादिनो वदन्ति यदसूनां प्रातःसवनं
 रूद्राणां माध्यन्दिनं सवनमादित्यानाञ्च विषे-
 षाञ्च देवानां तृतीयसवनं १ १ १ क्व तर्हि

भा० सामोपासनप्रसङ्गेन कर्मगुणभूतत्वात्त्रिवर्त्योद्धारं पर-
 मात्मप्रतीकत्वात्प्रातःसवने तुल्येन महीकृत्य प्रकृतस्यैव यज्ञ-
 स्याद्भूतानि सामहोममन्त्रोत्यागान्युपदिदिषन्नाह ॥
 ब्रह्मवादिनो वदन्ति । यत्प्रातःसवनं प्रसिद्धं तद-
 सूनां । तेषु प्रातःसवनसम्बन्धे ऽयं लोको वशीकृतः सव-
 नेशानैः । तथा रूद्रमाध्यन्दिनेऽन्नैरन्नरिचस्यलोकः ।
 आदित्यैश्च विषैर्देवैश्च तृतीयसवनेऽन्नैः सूतीयो लोको
 वशीकृतः । इति यजमानस्य लोकोऽन्वः परिरिच्यो न
 विद्यते । अतः क्व तर्हि यजमानस्य लोको यदर्थं यजते । न
 कश्चिल्लोकोऽस्तीत्यभिप्रायः । लोकाय वै यजते यो यजत इति

भा० प्रासङ्गिकं हित्वा प्रकृतमनुसन्वत्ते । सामेति । पञ्चविधं
 सामविधञ्च यज्ञाङ्गीभूतं साम तस्योपासनवचनादोद्धारस्य
 तदुक्तस्य सुतरामेव कर्मगुणत्वे प्राप्ते तत्तत्सं व्यावर्त्यं ब्रह्मप्रतीक-
 त्वात्त्वैवत्यहेतुत्वेन तमेव महीकृत्य प्रकृतयज्ञाङ्गीभूतसामादि-
 विज्ञानविधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः ॥

सामहोममन्त्रोत्यागसामादिज्ञानविधित्वया तदपरिज्ञाने
 दोषमाह । ब्रह्मेत्यादिना । तेषां प्रातःसवनेऽन्नान्तेऽपि यजमानस्य
 का हानिरित्याशङ्क्याह । तैश्चेति । यथा पृथिवीलोको वसुभि-
 र्नाथेति यावत् । अन्नरिच्यलोको वशीकृत इति पूर्वोक्त सम्बन्धः ।
 तृतीयो लोको युक्तोक्तः ॥ अस्तु तत्सहेवानां तत्तत्सोक्तवशी-
 कारत्वाद्यपि यजमानस्य जेकित्त्वे किमायातमित्याशङ्क्याह ।
 इति यजमानस्येति । परिशिष्टलोकभावेऽतःशब्दार्थः । तर्हि

उ० यजमानस्य लोक इति स यस्तं न विद्यात्कथं
 कुर्यादथ विद्वान्कुर्यात् ॥ २ ॥ पुरा प्रातरनु-
 वाकस्योपाकरणाञ्जघनेन गार्हपत्यस्योद्दमुख
 उपविश्य स वासवः सामाभिगायति ॥ ३ ॥
 लोकद्वारमपावार्षी २३३ पश्येम त्वा वयः रा
 ३३३३३हुं ३ आ २३३ जा ३ यो ३ आ १२४५

भा० श्रुतेः । लोकाभावे च स यो यजमानसं लोकस्वीकरणोपायं
 सामशोममश्रोत्यानलक्षणं न विजानीयात्सोऽज्ञः कथं
 कुर्याद्यज्ञं न कथञ्चन तस्य कर्तृत्वमुपपद्यत इत्यर्थः ॥
 सामादिविज्ञानस्तुतिपरत्वात्साविदुषः कर्तृत्वं कर्ममात्रविदः
 प्रतिषिध्यते । स्तुतये च सामादिविज्ञानस्याविद्वत्कर्तृत्व-
 प्रतिषेधाय चेति चेद्भिद्येत वाक्यं । आद्ये चोपस्थे काण्डेऽ
 विदुषोऽपि कर्मास्तीति हेतुमवोचाम । अथैतद्वक्ष्यमाणं
 सामाद्युपायं विद्वान् कुर्यात् ॥

किन्तु देवमित्याह । पुरा पूर्वं प्रातरनुवाकस्य ब्रह्मस्य

भा० देहपाताद्ब्रह्मनिश्चेतत् । लोकापेक्षां विनापि विधिवशाद्यगो
 भविष्यतीत्याशङ्क्याह । लोकायेति । लोकत्रयस्य वस्त्राद्यधीनतया
 यजमानानधीनत्वे तस्य तदधीनत्वार्थं यज्ञाद्यनष्ठानमित्याश-
 ङ्क्याह । लोकाभावे चेति । अत्रो यज्ञं स्वर्गादिसाधनीभूतं कथं
 कुर्यादित्याद्योपादविद्वत्कर्मानुष्ठाननिन्दापरं वाक्यमित्याशङ्क्याह ।
 सामादोति । अद्येदं वाक्यं सुखर्थे निषेधार्थे च भविष्यति नेत्याह ।
 स्तुतये चेति । इतस्याविद्वत्कर्तृत्वं निरोद्धमश्रुत्वमित्याह । आद्ये

उ० इति ॥ ४ ॥ अथ जुहोति नमोऽनये पृथिवीक्षिते
लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय विन्दैष वै यज-
मानस्य लोक एतास्मि ॥ ५ ॥ अत्र यजमानः
परस्तदायुषः स्वाहाऽपजहि परिघमित्युत्कौ-
त्सिष्ठति तस्मै वसवः प्रातःसवनं सम्प्रयच्छन्ति

भा० प्रारम्भाजघनेन गार्हपत्यस्य पश्चाद्दक्षुखः सन्नुपविश्य
स वासवं वसुदैवत्यं सामाभिगायति ॥ लोकद्वारमस्य पृथि-
वीलोकस्य प्राप्तये द्वारमपावृणु हे अग्ने तेन द्वारेण पक्षेम
त्वा त्वां राज्यायेति ॥ अथानन्तरं जुहोत्यनेन मन्त्रेण
नमोऽग्नये प्रक्रीभूतास्तुभ्यं वयं पृथिवीक्षिते पृथिवीनिवा-
साय लोकक्षिते लोकनिवासाय पृथिवीलोकनिवासाये-
त्यर्थः । लोकं मे मद्यं यजमानाय विन्द स्वभस्व । एष वै
मम यजमानस्य लोक एता गन्तास्मि ॥ अत्रास्मिन्
लोके यजमानोऽहमायुषः परस्माद्दूर्द्धं मृतः सन्नित्यर्थः ।

आ० चेति ॥ मटचीहतेभित्वादौ विदुषः सन्निधाने तदनुष्णामन्तरेबा-
विदुषः कर्म कर्तुमयुक्तं । प्रत्यवायप्रसङ्गात् । तदसन्निधौ तु तेनापि
क्रियमाणं कर्म न दुष्यतीत्युपपादितमित्यर्थः ॥ अथशब्दे हेत्यर्थः ।
सामाद्यविज्ञाने यस्माद्यज्ञाकरश्चमेव प्राप्तं तस्मादित्यर्थः ॥ आतस्यं
सामादि प्रअपूर्वकं विदुषोति । किन्तदित्वादिना । अग्रगीत-
मृगजातं शस्त्रं यत्रातःकाणे शस्यते प्रातरनुवाकस्तस्येति यावत् ।
उपाकरबादित्यस्यार्थमाह । प्रारम्भादिति । अघनेनेत्येतद्वाच्ये ।
पश्चादिति ॥ स गार्हपत्यस्य पृष्ठत उदम्भागे स्थित्वा वसुदेवताकं
सामगानं हतवानित्यर्थः । स वासवमित्यत्र सशब्दे यजमान-
विषयः । राज्याय तद्दर्शनेन तदनुष्णबा पृथिवीप्रयुक्तभोगाये-

उ० ॥ ६ ॥ पुरा माध्यन्दिनस्य सवनस्योपाकारणाञ्ज-
घनेनाग्नीधीयस्योद्भुत्सु उपविश्य स रौद्रं
सामाभिगायति ॥ ७ ॥ लोकद्वारमपावर्षी २३३
पश्येम त्वा वयं वि रा ३३३३ हुं आ ३३ जा
यो आ ३३३४५ इति ॥ ८ ॥ अथ जुहोति नमो
वायवेऽक्षरिक्षक्षिते लोकक्षिते लोकं मे यजमानाय
विन्दैष वै यजमानस्य लोक एतास्मि ॥ ९ ॥ अत्र
यजमानः परस्तादायुषः स्वाहाऽपजहि परिघ-
मित्युक्त्वातिष्ठति तस्मै रुद्रा माध्यन्दिनं सवनं
सम्प्रयच्छन्ति ॥ १० ॥ पुरा तृतीयसवनस्योपा-

भा० स्नाहेति जुहोति । अपजह्यपनय परिघं लोकद्वारग्ल-
मित्येतं मन्त्रमुक्त्वातिष्ठति । एवमेतैर्वसुभ्यः प्रातःसवन-
सम्बन्धो लोको निष्क्रीतः स्नात्तस्ये प्रातःसवनं वसवो
यजमानाय सम्प्रयच्छन्ति ॥

तथाग्नीधीयस्य दक्षिणाग्नेर्जघनेनोद्भुत्सु उपविश्य स
रौद्रं सामाधिगायति यजमानो रुद्रदैवतं वैराज्याय ॥

पा० त्वर्थः । एधिष्यां क्षयति वसतीति एधिषीक्षिदभिस्रस्यैः एधिषी-
क्षिते । एधिषीषोषे मवा कन्धे षिं स्यादित्याशङ्क्याह । एव वै
मम यजमानस्येति । स्नाहाशब्दे मन्त्रसमाख्येया होमद्योतकः ।
सर्वेषु मन्त्रेष्वेतैः सामहोममन्त्रोक्त्या नैरित्यर्थः ।

यथा एधिषीषोषजयोपायो दर्शितस्तथान्तरिक्षलोकज-
योपायोऽपि प्रदर्शित इत्याह । तथेति । अन्तरिक्षे क्षयती-

उ० करणाञ्जघनेनाहवनीयस्योदङ्मुख उपविश्य स
 आदित्यं स वैश्वदेवं सामाभिगायति ॥ ११ ॥
 लोकद्वारमपावार्ष्म २३३ पश्येम त्वा वयं स्व
 रा ३३३३ हुं आ २३३ जा ३ यो ३ आ ३४५
 इति ॥ १२ ॥ आदित्यमथ वैश्वदेवं लोकद्वारम-
 पावार्ष्म २३३ पश्येम त्वा वयं साम्रा ३३३३ हुं
 ३ आ २३३ जायो ३ आ ३१११ इति ॥ १३ ॥
 अथ जुहोति नम आदित्येभ्यश्च विश्वेभ्यश्च
 देवेभ्यो दिविस्त्रियो लोकस्त्रियो लोकं मे यज-
 मानाय विन्दत ॥ १४ ॥

एष वै यजमानस्य लोक एतास्म्यत्र यजमानः

भा० अन्तरिक्षिते इत्यादि समानं ॥ तथाऽऽहवनीयस्योद-
 ङ्मुख उपविश्य स आदित्यदेवत्वं वैश्वदेवञ्च सामाभिगा-
 यति क्रमेण स्वाराज्याय सास्रज्याय दिविस्त्रिय इत्येवमा-
 दिसमानमन्यत् । विन्दताऽपहतेति वज्रवचनमात्रं विशेषः ।
 याजमानस्येतत् । एतास्म्यत्र यजमान इत्यादि लिङ्गार्त् ।
 एष ह वै यजमान एववित् । यथोक्तस्य सामादेर्विद्वान्यज्ञस्य

भा० अन्तरिक्षिद्वायुस्तस्मै वायवे । यथा पृथिव्यन्तरिक्षयोरासुपास-
 स्तथासुलोकासुपायोऽप्युच्यत इत्याह । तथेति ॥ स्वाराज्यमन्तरिक्षे
 स्वतन्त्रं आदित्यागमिव स्वातन्त्र्यमिह विवक्षितं ॥

किमिदं सामाद्यात्किञ्चमाहो याजमानिकमिति विवक्षायामा-
 हाह ॥ याजमानन्विति ॥ आदिपदेन लोकं मे यजमानायेति-

उ० परस्तादायुषः स्वाहाऽपहतपरिद्यमित्युक्त्वात्रि-
 ष्टति ॥ १५ ॥ तस्मा आदित्याश्च विश्वे च देवास्तृ-
 तीयसवनं सम्प्रयच्छन्त्येष ह वै यज्ञस्य मात्रां
 वेद य एवं वेद य एवं वेद ॥ १६ ॥ २४ ॥
 इति द्वितीयप्रपाठकः ॥ २ ॥

भा० माचां यज्ञयाथात्म्यं वेद यथोक्तं । य एवं वेद य एवं
 वेदेति द्विरुक्तिरथायसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 भगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीम-
 ष्टहरभगवतः कृतौ छान्दोग्यविवरणे द्वितीयः प्रपा-
 ठकः ॥ २ ॥

आ० निर्देशो गृह्यते । सामादिज्ञानप्रज्ञं कथयति । एव इति ॥ य
 एवंविदितस्य व्याख्या । यथोक्तस्येति ॥ यथोक्तं सामादोत्थितदेव-
 निमुक्तप्रकारोक्तिस्तस्य यज्ञयाथात्म्यविदस्तदनुष्ठानद्वारा तत्प्रज्ञं
 कथयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति ओमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य-
 श्रीमुद्गानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्योप-
 निशाख्यटीकायां द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ २ ॥

उ० तृतीयप्रपाठकप्रारम्भः १

हरिः १ ॐ १ असौ वा आदित्यो देवमधु

भा० ॥ ॐ ॥ असौ वा आदित्य इत्याद्यध्यायारभ्ये सम्बन्धो
ऽतीतानन्तराध्यायान्ते उक्तः । यज्ञस्य मात्रां वेदेति यज्ञ-
विषयाणि च सामहोममन्त्रोत्यानानि विघ्नितफलप्राप्तये
यज्ञाङ्गभूतानि उपदिष्टानि । सर्वयज्ञानाञ्च कार्यनिर्वृति-
रूपः सविता महत्या त्रिया दीप्यते । स एष सर्वप्राणि-
कर्षफलभूतप्रत्यक्षं सर्वैरूपजीव्यते । अतो यज्ञस्य व्यपदेशा-
नन्तरं तत्कार्यभूतसविद्विषयमुपासनं सर्वपुरुषार्थैश्च
श्रेष्ठतमं फलं विधास्यामीत्येवमारभते श्रुतिरसौ वा आ-
दित्यो देवमध्वित्यादि । देवानां मोदनामध्विव मध्वसा-

भा० ॐ श्रीगणेशाय नमः । कर्माङ्गावबद्धं विज्ञानं परिस-
माप्य कर्मफलस्यादित्यस्य स्वतन्त्रोपातिविधिर्यमध्यायान्तरमार-
भमात्रः सम्बन्धं प्रतिजानीते । असाविति । पूर्वोत्तरयज्ञयोः
सम्बन्धं प्रतिज्ञातं प्रकटयितुं उक्तं कीर्तयति । अतीतेति ।
विघ्नितफलं पृथिव्यादिलोकत्रयं समनन्तरसन्दर्भस्य तात्पर्यं
वक्तुं पातनिकां करोति । सर्वैति ॥ तस्य प्रेषितत्वं सूचयति ।
महत्वेति । कथं पुनरादित्यस्य सर्वप्राणिकर्मफलभूतत्वमिवा-
शङ्क्य सर्वैरूपजीव्यतोपलम्भादित्याह । स एष इति । पात-
निकां कृत्वोत्तरयज्ञमुत्थापयति । अत इति ॥ आदित्यस्य कर्म-
फलत्वादिति यावत् । तदुपदेशे हेतुन्तरमाह । सर्वपुरुषार्थैश्च
इति ॥ श्रेष्ठतमं फलं क्रमेण मुक्तिजन्तवमस्यासीति तथोक्तं ।
आदित्ये कर्मफलशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं व्यक्तीकर्तुमाह । वखा-
दीनाच्चेति ॥ चकारो विद्वत्सङ्गहार्यः । वक्ष्यत्वादित्यस्येति
सम्बन्धः । तस्य सर्वेषां यज्ञानां फलरूपत्वादिति हेतुः । वखा-

उ० तस्य द्यौरेव तिरस्त्रीनवधंशोऽन्तरिक्षमपूपो मरि-
चयः पुत्राः ॥ १ ॥ तस्य ये प्राञ्चो रश्मयस्ता
एवास्य प्राचो मधुनाजः ।

भा० वादित्यो वखादीनाञ्च मोदनहेतुत्वं वक्ष्यति सर्व्वयज्ञ-
फलरूपत्वाददित्यस्य । कथं मधुत्वमित्याह । तस्य मधुना
द्यौरेव भ्रमरस्येव मधुनस्तिरस्त्रीनश्चासौ वंशश्चेति तिरस्त्री-
नवंशः । तिर्य्यगतेव हि द्यौर्लक्ष्यतेऽन्तरिक्षञ्च मध्वपूपो
सुवंशे खग्नः सन् लम्बत इवातो मध्वपूपसामान्यादन्तरिक्षं
मध्वपूपो मधुनः सवितुराश्रयत्वात् । मरीचयो रश्मयो
रश्मिस्था आपो भौमाः सवित्राकृष्टाः । एता वा आपः
स्वराजो यन्मरीचय इति हि विज्ञायन्ते । ता अन्त-
रिक्षमध्वपूपस्वरश्म्यन्तर्गतत्वाद्भ्रमरवीजभूताः पुत्रा इव

भा० दयञ्च कर्मफलभोक्तारस्तत्फलमादित्यं दृष्ट्वा ढप्यन्तीति युक्त-
मित्यर्थः ॥

आदित्यं मधुदृष्ट्योपासीतेत्युक्तं तत्र प्रसिद्धमधुसान्ध्यमादित्यस्य
श्रुत्युक्तमाकाङ्क्षापूर्व्वकं दर्शयति । कथमित्यादिना ॥ दिवि तिर-
स्त्रीनवंशदृष्ट्यै निमित्तमाह । तिर्य्यगतेति ॥ अन्तरिक्षनिवासिभि-
रुपरि विसारितनयनैरिति शेषः ॥ अन्तरिक्षे मध्वपूपदृष्टिं
कथयति । अन्तरिक्षमिति ॥ मधुन इत्युभयत्र सम्बन्धः ॥ मरी-
चयः पुत्रा इति वाक्यं व्याचष्टे । मरीचय इति ॥ आपो भूमेरा-
कृष्टा-रश्मिस्थाः सन्तीत्यत्र प्रमाणमाह । एता इति ॥ स्वराजः
सतो भासमानस्य सवितुरिति यावत् । तासां पुत्रत्वं प्रकट-
यति । ता इति ॥ लोके हि भ्रमरवीजभूताः पुत्रा मध्वपूपच्छि-
द्रस्था दृश्यन्ते एताश्चापोऽन्तरिक्षत्वलक्षणमध्वपूपान्तर्गतरश्मिस्था

उ० ऋच एव मधुकृतः ऋग्वेद एव पुष्पं ता
अमृता आपः

भा० हिता लक्ष्यन्त इति पुत्रा इव पुत्रा मध्वपूपनाद्यन्तर्गता
हि भ्रमरपुत्रास्यस्य सवितुर्मध्वाश्रयस्य मधुनो ये प्राञ्चः
प्राच्यां दिशि गता रश्मयस्ता एवास्य प्राञ्चः प्रागञ्चनाम्-
धुनो नाद्यो मधुनाद्य इव मध्वाधारद्विद्राणीत्यर्थः ॥

तत्रर्च एव मधुकृतो लोहितरूपं सवित्राश्रयं मधु
कुर्वन्तीति मधुकृतो भ्रमरा इव यतो रसानादाय मधु
कुर्वन्ति तत्पुष्पमिव पुष्पमृग्वेद एव । तत्र ऋग्वेदस्य-
मुदायस्यर्वेदास्यत्वाच्छब्दमात्राच्च भोग्यरूपरसनिस्रावा
सम्भवात् । ऋग्वेदत्रयेनात्र ऋग्वेदविहितं कर्म । ततो हि
कर्मफलभूतमधुरसनिस्रावसम्भवात् । मधुकरैरिव पुष्प-

षा० भवन्ति ततश्चैतास्त्रिभु भ्रमरवीजदृष्टिः कर्त्तव्येत्यर्थः । प्राची-
दिग्गन्तेष्वदित्तरश्मिषु प्राचीनमधुनाडीदृष्टिर्विधेयेत्याह ।
तस्येति ॥ मध्वाश्रयस्य लोहितादिरूपं मधु वक्ष्यमाणं तदा-
धारस्येत्यर्थः ॥ ऋक्षु मन्त्ररूपासु भ्रमरदृष्टिमारोपयति ।
तथेति ॥ प्रकृतं मधु सप्तम्यर्थः । तासां मधुकर्त्तृत्वं साधयति ।
लोहितेति ॥ ऋग्वेदविहिते कर्मणि पुष्पदृष्टिं सम्पादयति ।
यत इति ॥ ऋचो मधुकृत इति मन्त्राणां पृथक्कृतत्वाद्ऋग्वेदः
पुष्पमित्युग्वेदशब्देन त्राञ्चसमुदायस्य वक्ष्यत्वात्तद्यमृग्वेदवि-
हिते कर्मणि तच्छब्देन कश्चित् पुष्पदृष्ट्याध्यासेऽपि कुतस्ततो
मधुनिष्पत्तिरित्याशङ्क्याह । ततो हीति ॥ तदेवोप्पत्पादयति ।
मधुकरैरिति ॥ लोके तावदपः पुष्पाश्रयाः समुदायमधु-
करैर्मधु निर्वर्त्यते तथेहापि मधुकरस्यानीयैर्ऋक्षस्यैस्त्वदेदविहि-
तात्पुष्पस्थानीयात्कर्मणः सकाशादप्यो गृहीत्वा मधु निष्पाद्यते

उ० स्ता वा एता ऋचः ॥ २ ॥ एतमृग्वेदमभ्य-

भा० स्वानीयादृग्वेदविहितात्कर्माण आप आदाय ऋग्भिर्मधु
निर्वर्त्यते । कास्ता आप इत्याह ताः कर्मणि प्रयुक्ताः
सोमाव्यपयोरूपा अग्नौ प्रक्षिप्तास्तात्पाकाभिर्निर्वृताः ।
अमृतार्थत्वादत्यन्तरसवत्य आपो भवन्ति । तद्रसाना-
दाय ता वा एता ऋचः पुष्येभ्यो रसमाददाना इव
भ्रमरा ऋच एतमृग्वेदविहितं कर्म पुष्यस्वानीयमभ्यत-
पस्त्राभितापञ्च हतवत्य इव एता ऋचः कर्मणि प्रयुक्ताः ।
ऋग्भिर्हि मन्त्रैः शास्त्राद्यङ्गभावमुपगतैः क्रियमाणं कर्म
मधु निर्वर्त्तकं रसं मुञ्चतीत्युपपद्यते पुष्याणीव भ्रम-
रैराचोव्यमाणाणि । तदेतदाह तस्यर्मेदस्त्राभितपस्य ।
कोऽसौ रसो य ऋग्मधुकराभितापनिःसृत इत्युच्यते । यज्ञो
विश्रुतत्वं तेजो देहगता दीप्तिरिन्द्रियं सामर्थ्यापेतैरिन्द्रियै-
रवैकस्यं वीर्यं सामर्थ्यं बलमित्यर्थः । अन्नाद्यमन्नञ्च तदाद्यञ्च

भा० तस्मात्कर्मणः स्वप्नभूतमधुनिष्यत्तेरुपपत्तेस्तस्मिन्पुष्यदृष्टिरि-
त्यर्थः । ता ऋचता आप इति वाच्यं प्रत्रपूर्वकं व्याचष्टे ।
कास्ता इत्यादिना ॥ कर्मणि प्रत्यङ्गत्वमभिनयति । अभाविति ॥
अभिपाकादिभिर्निर्वृत्तत्वमपूर्त्वात्मत्वं परम्परया मुक्त्वात्त्वममृ-
तार्थत्वं । यद्वा रोहितरूपामृतनिर्वर्त्तकत्वं तदर्थत्वं । उल्कृष्टपल-
वत्त्वमत्यन्तरसवत्त्वं ॥

ता वा एता इत्यादि व्याचष्टे । तद्रसानिति ॥ यथा हि पुष्येभ्यो
भ्रमराः रसानाददानास्तान्यभितपन्ति तथैते मन्त्रास्तस्मिन्
कर्मणि स्थितानम्मयान् रसानादाय मधु निर्वर्त्तयन्तो यद्योक्तं
कर्मभिमतं समालोचयन्ति स्तोत्रार्थः । कथं पुनर्मन्त्राणां भ्रमर-

उ० तपःस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ ३ ॥ तद्भक्षरत्तदादित्य-
मभितोऽश्रयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य रोहितं
रूपं ॥ ४ ॥ १ ॥ अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता

भा० येनोपबुध्यमानेनाहन्वहनि देवानां स्थितिः स्यात्तदन्नाद्य-
मेव रसोऽजायत चागादिस्रक्षणात्कर्षणः । अथ आद्यन्ना-
द्यपर्यन्तं तद्वाचरद्विभेषेणाचरदगमत् । गत्वा च तदादि-
त्यमभितः पार्श्वतः पूर्वभागं सवितुरश्रयदाभितवदित्यर्थः ॥
अमुष्मिन्नादित्ये यच्चितं कर्माफलाख्यं मधु भोक्ष्यामहे
इत्येवं हि अथ आदिस्रक्षणात्तत्र कर्माणि क्रियन्ते मनुष्यैः
केदारनिष्पादनमिव कर्षणैः । तत्रत्यर्चं प्रदर्शयते अद्वा-
हेतोः । किन्तद्यदेतदादित्यस्योद्यतो दृश्यते रोहितं रूपं ॥ १ ॥
अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मय इत्यादि समानं । यजुंश्चेव

आ० स्थानीयानां पुष्पस्थानीयस्यवेदविहितं कर्माभितप्तवतां फल-
वत्त्वमित्याशङ्क्याह । एता ऋच इति ॥ तासां कर्माणि प्रयुक्तत्वेऽपि
किमाद्यतं तदाह । ऋग्भिरिति ॥ अभितप्तस्य रसोऽजायतेति
सम्बन्धः । तं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसाविति ॥ तच्छब्दार्थ-
माह । यश्चादीति ॥ अथानुष्ठितकर्म्मजनितफलं कथमादित्य-
माश्रयतीत्याशङ्क्याह । अमुष्मिन्मिति ॥ दृष्टान्ते भोक्ष्यामहे व्रीह्या-
दिजनितं फलमित्यभिप्रायेण व्रीह्यादिप्राप्त्यर्थमिति शेषः ।
किन्तत्कर्म्मफलं यदादित्यमाश्रित्य तिष्ठतीत्याशङ्क्याह । तत्रत्य-
क्षमिति ॥ कर्म्मफले प्रत्यक्षे तत्साधने कर्म्मणि कर्म्मिणां अद्वा-
सिद्ध्यर्थमिति यावत् ॥ तदेव फलं प्रश्नपूर्वकं विशदयति ।
किमित्यादिना ॥ १ ॥

मध्वन्तरं दर्शयति । अथेति ॥ वक्तव्यविशेषं कथयति । यजुं-

उ० एवास्य दक्षिणा मधुनाउो यजूंश्चेव मधुकृतो
यजुर्वेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
तानि वा एतानि यजूंश्चेतं यजुर्वेदमभ्य-
तपुंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यम-
न्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्नदादित्य-
मभितोऽश्रयत्नद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य शुक्लं रूपं
॥ ३ ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मयस्ता
एवास्य प्रतीचो मधुनाउयः सामान्येव मधुकृतः
सामवेद एव पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥
तानि वा एतानि सामान्येतं सामवेदमभ्य-
तपुंस्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्य-
मन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्न-

भा० मधुकृतो यजुर्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानि । पूर्व्ववामधुकृत
इव । यजुर्वेदविहितं कर्म पुष्यस्थानीयं पुष्यमित्युच्यते । ता
एव सोमाद्या अमृता आपस्तानि वा एतानि यजूंश्चेतं यजु-
र्वेदमभ्यतपन्नित्येवमादि सर्व्वं समानं मधु । एतदादित्यस्य
शुक्लते शुक्लं रूपं ॥ २ ॥ अथ येऽस्य प्रत्यञ्चो रश्मय

भा० षीति ॥ कथं तेषां मधुकृत्त्वं तदाह । पूर्व्ववदिति ॥ ऋष्यन्वाद्यां
ऋग्वेदविहिते कर्मणि प्रयुक्तानां यथापूर्व्वं मधुकरत्वमुक्तं । तथा
यजुवामपीत्यर्थः ॥ यजुर्वेदविहिते कर्मणि पुष्यदृष्टिमाचष्टे । यजु-
र्वेदेति ॥ ता अमृता आप इत्यस्य पूर्व्ववद्वास्थानमित्याह । ता एवे-
ति ॥ यजुवामादित्यसम्बन्धि मधु प्रत्यक्षं दर्शयति । एतदिति ॥ २ ॥

उ० दादित्यमभितोऽश्रयतद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य

कृष्णं रूपं ॥ ३ ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मयस्ता एवास्योदीचो
मधुनाऽयोऽथर्वाङ्गिरस एव मधुकृत इतिहासपु-
राणं पुष्पं ता अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा
एतेऽथर्वाङ्गिरस एतदितिहासपुराणमभ्यतपः
स्तस्याभितप्तस्य यशस्तेज इन्द्रियं वीर्यमन्नाद्यः

भा० इत्यादि समानं । तथा साक्षां मधु । एतदादित्यस्य कृष्णं
रूपं ॥ ३ ॥

अथ येऽस्योदञ्चो रश्मय इत्यादि समानं । अथर्वाङ्गिर-
सोऽथर्वाङ्गिरसाञ्च वृष्टा मन्त्रा अथर्वाङ्गिरसः कर्माणि
प्रयुक्ता मधुकृतः । इतिहासपुराणं पुष्पं ॥ तयोश्चेतिहास-
पुराणयोरश्वमेधे पारिप्लवासु रात्रिषु कर्माङ्गत्वेन विनि-

षा० तृतीयं मधु कथयति । अथेति ॥ ऋचां यजुषाञ्च मधु वथा कथितं
तथेति यावत् ॥ तस्य शास्त्रप्रत्यक्षत्वं दर्शयति । एतदिति ॥ ३ ॥
चतुर्थं मधु दर्शयति । अथेति ॥ किन्तत्कर्म इत्याशङ्क्याह ।
इतिहासेति ॥ तद्वाथर्वबानामाङ्गिरसस्य प्रसिद्धं ब्राह्मणं तदि-
हितं कर्म पुष्पं पुष्पस्थानोयमित्यर्थः ॥

यदा प्रसिद्धयोरितिहासपुराणयोरुपादानं तदापि न दूषण-
मित्याह । तयोश्चेति ॥ अश्वमेधे कर्मणि जामितापरिहाराय
पारिप्लवो नानाविधोपाख्यानसमुदायो यत्र तत्पारिप्लवमा-
चक्षीतेति विधिवशात्प्रयुज्यते । तासु रात्रिषु तस्यैव कर्मणोऽङ्गत्वेन
मनुर्वैवस्वतो राजत्वेव अकारयोरितिहासपुराणयोर्विनियोगस्य
पूर्वतन्त्रे पारिप्लवार्थाधिकारखेनैव सिद्धत्वात्तत्सम्बन्धिकर्म

उ० रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्भ्यक्षरत्नदादित्यमभितो
 ञ्जयत्तद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य परः कृष्णः रूपं
 ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योद्धी रश्मयस्ता एवास्योद्धी मधु-
 नाउयो गुह्या एवादेशा मधुकृतो ब्रह्मैव पुष्पं ता
 अमृता आपः ॥ १ ॥ ते वा एते गुह्या आदेशा
 एतद्गुह्याभ्यतपःस्तस्याभितपस्य यश इन्द्रियं

भा०योगः सिद्धो मध्येतदादित्यस्य परः कृष्णं रूपमतिज्ञयेन
 कृष्णमित्यर्थः ॥ ४ ॥

अथ येऽस्योद्धी इत्यादि पूर्ववत् । गुह्या गोप्या रहस्या
 एवादेशा लोकद्वारीयादिविधयः । उपासनानि च कर्माङ्ग-
 विषयाणि मधुकृतो ब्रह्मैव । शब्दाधिकारात् प्रणवास्त्वं पुष्पं ॥

समानमन्यत् । मध्येतदादित्यस्य मध्ये लोभत इव समा-
 हितदृष्टेर्दृश्यते सञ्चलन्तीव । ते वा एते यथोक्ता रोहि-
 तादिरूपविशेषा रसानां रसाः । केषां रसानामित्याह ।

आ० पुष्पमित्यर्थः । अस्यापि मधुनः शास्त्रप्रत्यक्षतामाह । मध्येत-
 दिति ॥ ४ ॥

पञ्चमं मधु दर्शयति । अथेति । लोकद्वारीयादिविधयो
 लोकद्वारमपाहणं पश्येम त्वा वयमित्यादयः ॥ ब्रह्मशब्दार्थमाह ।
 शब्दाधिकारादिति । ऋगादिशब्दानां प्रकृतत्वादित्यर्थः ॥

अस्यापि मधुनः शास्त्रवशात्प्रत्यक्षतामाह । मध्येतदिति ॥
 समाहितदृष्टेः शास्त्रार्थे समाहितचित्तस्येत्यर्थः ॥ पञ्च मधुनि
 व्याख्याय तेषां सर्वेषां ध्येयत्वसिद्ध्यर्थं स्तुतिं प्रकुर्वते । ते वा एते
 इति ॥ तस्मान्नेषामिति सम्बन्धः । कर्माणि विनियुक्तत्वेन तदङ्गत्वा-

उ० वीर्यमन्नाद्यं रसोऽजायत ॥ २ ॥ तद्व्यक्षरत्नदा-
दित्यमभितोऽग्रयत्नद्वा एतद्यदेतदादित्यस्य मध्ये
क्षोभत इव ॥ ३ ॥ ते वा एते रसानां रसा
वेदा हि रसास्तेषामेते रसास्तानि वा एता-
न्यमृतानाममृतानि वेदा अमृतास्तेषामेतान्यमृ-
तानि ॥ ४ ॥ ५ ॥

तद्यत्प्रथमममृतं तद्वसव उपजीवन्त्यग्निना

भा० वेदा हि अस्मास्योक्तनिश्चिन्दितात्कारा इति रसास्तेषां
रसानां कर्मभावापन्नानामप्येते रोहितादिविशेषा रसा
अत्यन्तसारभूता इत्यर्थः । तथा अमृतानाममृतानि ।
वेदा अमृता नित्यत्वात्तेषामेतानि रोहितादीनि रूपाण्य-
मृतानि । रसानां रसा इत्यादिकर्मस्तुतिरेषा । यस्यैवं
विशिष्टानि अमृतानि फलमिति ॥ ५ ॥

तत्तत्र यत्प्रथमममृतं रोहितरूपलक्षणं तद्वसवः प्रातः-
सवनेज्ञाना उपजीवन्त्यग्निना मुखेनाग्निना प्रधानभूतेना-
ग्निप्रधानाः सन्त उपजीवन्तीत्यर्थः । अस्माद्यं रसोऽजायत

भा० तद्भावापत्तिः । वेदानां कार्यत्वेऽपि प्रथमपूर्वकत्वाभावान्नित्यत्वं
या मधुनि स्तुतिः सा कर्मस्तुतिरित्याह । रसानामिति ॥ कर्म-
स्तुतिमभिगमयति । यस्यैवमिति ॥ रसानां रसाः । अमृतानाममृ-
तानीत्येवं विशिष्टान्यमृतानि यस्य फलं कर्मफलस्य महाभावं
किं वक्तव्यमिति स्तुयते कर्मत्वर्थः ॥ ५ ॥

अमृतानि ध्येयान्युक्त्वा तदुपजीविने देवताग्रहाननुचिन्त-
नीयानुपदिशति । तत्तत्रेति ॥ कवलयामाहं कवलं गृहीत्वा यथा

उ० मुखेन न वै देवा अन्नं न पिबन्त्येतदेवामृतं
दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥

त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्रूपादु-

भा० इति वचनात्कवलयाहमन्नन्तीति प्राप्तं तत्रतिषिध्यते । न
वै देवा अन्नं न पिबन्तीति कथं तर्ह्युपजीवन्तीत्युच्यते ।
एतदेव हि यथोक्तममृतं रोहितरूपं दृष्ट्वापलभ्य सर्व-
करणैरनुभूय दृष्यन्ति । दृष्ट्वाः सर्वकरणदारोपलभ्यर्थ-
त्वात् । ननु रोहितं रूपं दृष्ट्वेत्युक्तं । कथमन्येन्द्रियविषयत्वं
रूपस्येति । न । यत्र आदीनां श्रोत्रादिगन्धत्वात् । श्रोत्राद्याहं
यत्रः । तेजोरूपश्चाक्षुषमिन्द्रियं विषयग्रहणकार्यानुमेयं
करणसामर्थ्यं । वीर्यं बलं देहगतं । उत्साहः प्राणवृत्ता ।
अन्नाद्यं प्रत्यहमुपजीव्यमानं शरीरस्थितिकरं यद्भवति ।
रसो ह्येवमात्मकः सर्वः । स दृष्ट्वा दृष्यन्ति सर्वे ।

देवा दृष्ट्वा दृष्यन्तीत्येतत्सर्वं स्वकरणैरनुभूय दृष्यन्तो-
त्यर्थः । आदित्यसंश्रयाः सन्तो वैगन्ध्यादिदेहकरणदो-

भा० जाकोऽन्नातीति तददित्येतत् ॥ ननु अन्नपानाभावे न युक्तमुप-
जीवनवचनमित्याशङ्क्य परिहरति । कथमित्यादिना ॥ अक्षुषेति
वक्तव्ये कथं सर्वकरणैरित्यधिकमुच्यते तत्राह । दृष्ट्वेरिति ॥
अक्षुषैव रूपग्रहणमिति नियममाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥
कर्म्मफलभूतस्य रसस्य बोहितामृततात्मकस्य नास्ति अक्षुर्मात्रया-
ह्यत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना ॥ क्षिमेतावता रसस्यायातं
तदाह । रसो हीति ॥ तस्यापि श्रोत्रादियाह्यतेति शेषः ।

एतदेवेत्यादिवाक्कमुपसंहरति । देवा इति ॥ किं तेषां स्वत-
न्त्राणां ऋत्तिर्नेत्याह । आदित्येति ॥ वैगन्धं दौर्गन्धं । आदिपदेन

उ० द्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको
भूत्वाऽग्निनेव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स
य एतदेव रूपमभिसंविशत्येतस्माद्रूपादुदेति
॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता
वसूनामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्य्येता ॥

भा० षरहिताश्च । किन्ते निरुद्यमा अमृतमुपजीवन्ति न कथं ।
तर्ह्येतदेव रूपमभिसंविश्याधुना भोगावसरो नास्माकमिति
बुद्धाभिसंविशन्त्युदासते । यदा वै तस्यामृतस्य भोगावसरो
भवेत्तदैतस्मादमृतादमृतभोगनिमित्तमित्यर्थः । एतस्मा-
द्रूपादुद्यन्त्युत्साहवन्तो भवन्तीत्यर्थः । न ह्यनुत्साहवताम-
ननुतिष्ठतामस्यसार्गा भोगप्राप्तिर्लौके दृष्टा ॥

स यः कस्यिदेतदेवं यथोदितमृत्तुधुकरतापरससङ्घ-
रणमृत्वेदविहितं कर्म्म पुष्यात्तस्य चादित्यसंश्रयणं रोहि-
तरूपत्वञ्चामृतस्य प्राचीदिगतरस्मिनाडीसंख्यतां वसु-
देवभोग्यतां । तदिदञ्च वसुभिः सहैकतां गत्वा अग्निना
मुखेनोपजीवनं दर्शनमात्रेण दृष्टिञ्च स्वभोगावसरमुद्यमनं
तत्कास्त्रापाये च संवेदनं वेद सोऽपि वसुवत्सर्व्वं तथैवा-

षा० सम्भाविताः सर्व्वेऽपि देहकरश्चदोषा गृह्यन्ते । एतस्माद्रूपा-
दिति ॥ व्याख्यातस्यानुवादमात्रं । उत्साहवतां देवानां यथोक्ता-
मृतोपजीवित्वमित्यत्र लोकाप्रसिद्धिमनुकूलयति । न हीति ।

पाठक्रमेणोक्तं ध्येयस्वरूपमनूद्य स्वाधिकारे ध्यानविधिं दर्श-
यति । स य इति । वसुदेवभोग्यता वसुभिर्देवैरुपजीवित्व-
मिति यावत् । एतदित्यस्माकं मधु निदर्शयति । एवं शब्दार्थं

उ० ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजी-
वन्तीन्द्रेण मुखेन न वै देवा अश्रुन्ति न पिबन्त्ये-
तदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभि-
संविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेव-
ममृतं वेद रुद्राणामेवैको भूत्वेन्द्रेणैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंवि-
शत्येतस्माद्द्रुपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः
पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावद्दक्षिणत
उदेतोत्तरतोऽस्तमेता रुद्राणामेव तावदाधिपत्यं ॥

भा० भवति । कियन्तं कालं विद्वांस्रदमृतमुपजीवतीत्युच्यते स
विद्वान् यावदादित्यः पुरस्तात्प्राच्यां दिश्वुदेता पश्चा-
त्पतीच्यामस्तमेता तावदसूनां भोगकालस्तावन्तमेव कालं
वसूनामाधिपत्यं पर्येता परितो गन्ता भवतीत्यर्थः । न
यथा चन्द्रमण्डलस्यः केवलकर्षपरतन्त्रो देवानामन्नभूतः ।
किन्तुर्धामाधिपत्यं स्वाराज्यं स्वराङ्गावस्थाधिगच्छति ॥ ६ ॥

अथ यद्वितीयममृतं तद्रुद्रा उपजीवन्तीत्यादि समानं ।
स यावदादित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता द्विस्तावत्ततो

भा० विशदयति । यद्योदितमिति ॥ तथैव श्रुत्युक्तमेवैवेत्यर्थः ।
भोगकालपरिमाणं प्रश्नपूर्वकं निर्धारयति । कियन्तमिति ॥
आधिपत्यं स्वाराज्यमिति विशेषणयोस्तात्पर्यमाह । न यथेति ॥ ६ ॥
प्रथमममृतमधिपत्यं चिन्तनीयमुक्त्वा द्वितीयममृतमाश्रित्य
वद्ध्ययति । अथेति ॥ विद्याफलं कथयति । स यावदिति ॥ याव-
दसूनां भोगकालस्ततो दिग्गो रूद्राणां भोगकालः । यथा प्रथ-

उ० स्वाराज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ ७ ॥ अथ यत्तृती-
यममृतं तदादित्या उपजीवन्ति वरुणेन मुखेन
न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा
तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्य-
तस्माद्रूपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं
वेदादित्यानामेवैको भूत्वा वरुणेनैव मुखेनैतदे-
वामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसं-
विशत्येतस्माद्रूपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यो
दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्विस्तावत्पश्चादु-
देतापुरस्तादस्तमेताऽऽदित्यानामेव तावदाधि-
पत्यं स्वाराज्य पर्येता ॥ ४ ॥ ८ ॥ अथ
यच्चतुर्थममृतं तन्मरुत उपजीवन्ति सोमेन मुखेन
न वै देवा अश्नन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा

भा० द्विगुणं कालं दक्षिणत उदेतोत्तरतोऽस्तमेता द्वाणां
तावद्भोगकालः ॥ ७ ॥

षा० मान्यतध्यायिनां वसुभिक्षुत्वो भोगकालस्तथा द्वितीयाम्यतध्या-
यिनामपि ब्रह्मक्षुत्वो भोगकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इतराम्यतध्यायिनां षड्कानि निर्दिशति । तथेति । विपर्ययेषु
पुरस्तादक्षिणतोऽधस्तात्चेत्यर्थः । यथा पुरस्तादुदेता पश्चादस्त-
मेता ततो दक्षिणतो द्विगुणेन कालेनोदेता उत्तरतश्चास्तमेतेत्युक्तं ।
तथा ततो द्विगुणेन कालेन पश्चादुदेता पुरस्तात्चास्तमेता तावा-
नादित्यानां भोगकालः । द्वितीयाम्यतध्यायिनामपि तावानेव भोग-
कालः । ततो द्विगुणेन कालेन यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षि-
णतोऽस्तमेता तावान्भवतां भोगकालः । चतुर्थ्याम्यतध्यायिनामपि

उ० तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद मरुतामेवैको भूत्वा सोमेनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्यः पश्चादुदेता पुरस्तादस्तमेता द्विस्तावदुत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता मरुतामेव तावदाधिपत्यं स्वाराज्यं पर्य्येता ॥ ४ ॥ ६ ॥ अथ यत्पञ्चमममृतं तत्साध्या उपजीवन्ति ब्रह्मणा मुखेन न वै देवा अश्रन्ति न पिबन्त्येतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यन्ति ॥ १ ॥ त एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुद्यन्ति ॥ २ ॥ स य एतदेवममृतं वेद साध्यानामेवैको भूत्वा ब्रह्मणैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति स एतदेव रूपमभिसंविशन्त्येतस्माद्द्रुपादुदेति ॥ ३ ॥ स यावदादित्य उत्तरत

भा० तथा पश्चादुत्तरत ऊर्द्धमुदेता विपर्य्येणास्तमेता । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनेत्यपौराणं दर्शनं । सवितुश्चतुर्दिशमिन्द्रयमवरुणमोमपुरीषूदयास्तमयकालस्य

था० तावानेव भोगकालः । ततो द्विगुणेन कालेनोर्द्धमुदेता अथस्तादस्तमेता तावान्साध्यानां भोगकालः । पञ्चमामृतचिन्तकानामपि तावानेवेत्यर्थः । यत्पूर्वपूर्वोदयास्तमयकालापेक्षया द्विगुणेन कालेनोत्तरोत्तरोदयास्तमयावित्युक्तं । तत्पुराणविरुद्धमिति शङ्कते । पूर्व-

उ० उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता द्विस्तावद्द्वि उदेता
ऽर्वागस्तमेता साध्यानामेव तावदाधिपत्यं स्वा-
राज्यं पर्येता ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० तुल्यत्वं हि पौराणिकैरुक्तं ॥ मानसोत्तरस्य मूर्द्धनि मेरोः
प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वादिति ॥

आ० स्नातूर्ध्वस्नादिति ॥ कथं श्रुत्युक्तं स्यात् अथास्य पुराणविरुद्धते-
त्याशङ्क्याह । सवितुश्चेति ॥

उक्तमेव सङ्घिपति । मानसोत्तरस्येति ॥ महागिरेर्मेरोः प्राका-
रवत्परितः स्थितस्य मूर्द्धनि संलग्नस्य चक्राख्यस्य सवितुर्मेरोः प्रद-
क्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वात् । काकाधिष्णे कारणाभावात् । चतसृष्वपि
पुरीषु उदयास्तमयकालस्य तुल्यत्वं ॥ उक्तं हि विश्वपुराणे । शक्रा-
दीनां पुरे तिष्ठन्स्पृशत्येव पुरत्रयं । विकर्षो वै विकर्षस्थस्तोष्णो-
ब्धान् दे पुरे तथेति ॥ कैङ्गे चोक्तं । मानसोपरि माहेन्नी प्राच्यां मेरोः
स्थिता पुरी । दक्षिणे भानुपुत्रस्य वरुणस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य
विपुला तासु दिग्देवताः स्थिताः । अमरावती संयमिनी सुखा चैव
विभा क्रमात् । लोकपालोपरिष्ठान्तु सर्वतो दक्षिणायने । काकां-
गतस्य सूर्यस्य गतिर्या तां निबोधत । दक्षिणां प्रक्रमेद्भानुः क्षिप्तेषु-
रिव धावति । पुरान्तगो यदा भानुः शक्रस्य भवति प्रभुः । सवः
सांयामनैः सौरो ह्युदयो दृश्यते द्विजाः । स एवं सुखवत्यान्तु निशान्त-
स्तस्यः प्रदृश्यते । अस्तमेति तदा सूर्यो विभायां विश्वदृग्विभुः ॥
मया प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ वारितस्करः । तथा संयमिनीं
प्राप्य सुखाच्चैव विभां खगः ॥ यदा पराङ्गत्वाग्नेयां पूर्वोष्णे
नैर्ऋते द्विजाः । तदा त्वपररात्रस्य वायुभागे सुदारुणः ॥ ऐशान्यां
पूर्वरात्रस्तु गतिरेषास्य सर्वत इति ॥ तथा चोपरिष्ठान्तमराव-
त्यास्तिसृष्वध्याङ्गं तत्रेशकोऽस्थानां तृतीययाममाग्नेयकोऽस्थानामा
द्ययामं संयमिन्यां उदयं चकारेति । सविता एवं यदा याञ्चे
मध्याङ्गे तिष्ठति तदैव अस्तमयः । आग्नेये तृतीययामः । नैर्ऋति-
कोऽग्नेये प्रथमो यामः । वारुणे उदयः । यदा च वारुणे मध्याङ्गस्तदा
याम्येऽस्तमयः । नैर्ऋतिकोऽग्नेये तृतीयो यामः । वायुञ्चे प्रथमयामः ।

भा० अत्रोक्तः परिहार आचार्यैरमरावत्यादीनां पुरीणां दिगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्वासः स्यात् । उदयश्च नाम सवितुस्तन्निवाशिनां प्राणिनां चक्षुर्गोचरापत्तिस्तदत्यय-
स्यास्तमयं न परमार्थत उदयास्तमये स्तः । तन्निवाशिनाञ्च प्राणिनामभावे तान् प्रति तेनैव मार्गेण गच्छन् अपि नैवो-
देता नास्तमेतेति चक्षुर्गोचरापत्तेस्तदत्ययस्य चाभावात् ॥

षा० सौम्ये उदयः । यदा च सौम्ये मध्याह्नस्तदा वास्येऽस्तमयः । वायव्ये
द्वितीययामः । ईशानकोशे प्रथमो यामः । ऐन्द्र उदयः । तथाप्रेये
कोशे वर्तमानस्तत्रस्थानां मध्यं दिनं । यमेन्द्रपुर्व्योराद्यद्वितीययामौ ।
नैर्ऋतीशानकोशयोस्तदयास्तमयौ चकारेत्येवं सर्वान् दिक्षु चेति
पौराणिके दर्शने तद्विबद्धमिदं श्रुत्योक्तमित्यर्थः ॥

यद्यपि श्रुतिविरोधे स्मृतिरप्रमाणं तथापि यथाकथञ्चिद्विरो-
धपरिहारं त्रविडाचार्योक्तमुपपादयति । अत्रेति ॥ यदाऽमरा-
वती श्रुत्या स्यात्तदा हि तां प्रति पुरस्तादुदेतीति प्रयोगश्रुत्यात्वा-
दस्त्वनां भोगान्तः । एवमुत्तराणां पुरीषां विनाशे दिगुणकालेन
रक्षादीनां भोगश्रुतिः । अत इमां वचनव्यक्तिमाश्रित्य तमेव परि-
हारमाह । अमरावत्यादीनामिति ॥ तथापि कथं विरोध-
समाधिक्यमाह । उदयश्चेति ॥ यैर्यत्र दृश्यते भास्वान्स तेषामुदयः
स्मृतः । तिरोधानञ्च यत्रेति तदेवास्तमयं रवेः ॥ नैवास्तमयमर्कस्य
नेदयः सर्वदा सतः । उदयास्तमये नाम दर्शनादर्शने रवेरिति ॥
अमरावत्यादिपुरीषु पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरोद्वासकालद्वैगु-
ण्यमस्तु । आस्ताश्च दर्शने सवितुस्तदयास्तमयौ । स वा एष न
कदाचनास्तमेति नोदेतीति श्रुतेर्वस्तुतो नोदयास्तमयौ स्तस्तथाच
पुरीषु तुल्यत्वेन गच्छतः सवितुस्तदयास्तमयकालवैषम्यमयुक्त-
मित्याशङ्क्यह । तन्निवासिनाश्चेति ॥ भोगकालद्वैगुण्यं सविद्वगते-
राधिक्यापेक्षया न श्रुत्योच्यते येन पुराणविरोधः किन्वमराव-
त्यादीनां पुरीषां दैत्योपहतानां पूर्वपूर्वापेक्षयोत्तरोत्तरपुरीषां
दिगुणेन कालेनोद्वासस्तदपेक्षयोत्तरोत्तरस्थानेषु भोगकाले
द्वैगुण्यं श्रुत्योक्तमिति भावः ॥

भा० तथाऽमरावत्याः सकान्नाद्रिगुणकालं सांचमिनी पुरी
वसत्यतस्तन्निवासिनः प्राणिनः प्रति दक्षिणत इवोदेत्युत्त-
रतोऽस्तमेतीत्युच्यतेऽस्मद्भिः प्रापेक्ष्य तयोत्तरास्त्रपि पुरीषु
योजना । सर्वेषाम् मेरुत्तरो भवति । यदामरावत्यां
मध्याङ्गतः सविता तदा सांचमिन्यामुद्यन्दृश्यते तत्र
मध्याङ्गोचरो वारुण्यामुद्यन्दृश्यते ॥

आ० यथोदासकालाधिक्याद्भोग्युत्तिकाकाधिक्यं न भोगकाला-
धिक्यमत आह । तथेति ॥ यथोदासकालदैगुण्यमुक्तं तदिति
भावत् । अमरावतीनिवासिप्राणिवर्गापेक्षया संयमिनीनिवा-
सिनः प्राणिनः प्रति द्विगुणेन कालेन सवितुर्दद्यात्समयाविति युक्तं
वक्तुं । दर्शनादर्शनयोर्द्विगुणकालभावित्वात् । न च तन्निवासिदृश्य-
पेक्षया दक्षिणोत्तरयोर्दद्यात्समया । तत्तद्दृष्ट्या पूर्वपश्चिमयोरेव
तद्भावात् । अस्मद्भिः द्विमपेक्ष्य तु दक्षिणत उदति उत्तरतश्चास्तमेती-
त्युच्यते । इवमन्वस्तयोस्तन्निवासिजनापेक्षया दक्षिणोत्तरस्ययो-
रसप्तं द्योतयतीत्यर्थः । यथाऽमरावत्यपेक्षया संयमिन्यामुदासका-
लाधिक्यमुक्तं तथा तदपेक्षया वारुण्यां तदपेक्षया विभायां तन्का-
लाधिक्यमवधेयमित्याह । तथेति । संयमिनीश्चान्तर्भाव्य बज्रवचनं ।
इतश्चास्मद्भिः द्विमपेक्ष्य दक्षिणगत्याऽऽदित्यास्तमयमित्याह । सर्वेषा-
मेति ॥ उद्यन्तमादित्यं पुरतोऽवलोकयतां वामभागे स्थितत्वा-
न्मेरुः सर्वेषामेवोत्तरतो भवति । तथाचोदयास्तमयाभ्यां पूर्वा-
परदिग्विभागान्न तत्पुरवासिदृश्यपेक्षया दक्षिणत इत्यादिवचनं ।
किन्त्वस्मद्दृश्यपेक्षयैवेत्यर्थः । उदासकालदैगुण्यापेक्षया भोग-
कालदैगुण्यमित्युक्तं ॥ सम्प्रति सविष्टगत्याधिक्यापेक्षयैव भोग-
कालाधिक्यं किं न स्यादित्याशङ्क्य पुराणविरोधसमाधानासम्भ-
वान्मैवमित्याह । यदेत्यादिना ॥

भा० तद्योत्तरस्थां प्रदक्षिणावृत्तेस्तुल्यत्वात् । इत्यावृत्तवाधिनां
 सर्व्वतः पर्व्वतप्राकारनिवारितादित्यरश्मीनां सवितोर्द्ध
 इवोदेताऽर्वागस्तमेता दृश्यते । पर्व्वतोर्द्धच्छिद्रप्रवेशात्स-
 विद्वप्रकाशश्च । तद्यर्गाद्यन्तोपजीविनामन्तानाञ्च दिगु-
 षोत्तरोत्तरवीर्य्यवत्त्वमनुमीयते भोगकालदैगुण्यलिङ्गेन ।

आ० यथा संयमिन्नां मध्याङ्गो वायुण्यमुद्यन् भवति तथा तस्यां
 मध्याङ्गो विभायामुद्यन्दृश्यत इत्याह । तथेति ॥ उक्तञ्च वायु-
 प्रोक्ते । मध्यमस्वमरावत्त्वां यावद्भवति भास्करः । वैवस्वते संयमन
 उदयंस्तत्र दृश्यते ॥ सुखायामर्द्धरात्रञ्च विभायामस्तमेति चेति ।
 कथं पुनः स यावदादित्य उत्तरत उदेता दक्षिणतोऽस्तमेता
 दिक्षावद्दुर्द्ध उदेताऽर्वागस्तमेतेत्युच्यते । न हि तत्रोद्भासकालस्य
 बाधितत्वमस्ति येनोदयास्तमयकालाधिक्याद्भागकालाधिक्यं स्या-
 दत आह । इत्याहतेति ॥ मेरोस्तुर्दिग्भिलाहृतं नाम वर्षं
 प्रसिद्धं । तन्निवासिनां प्राणिनामुभयतः पर्व्वताभ्यां मानसोत्तरसु-
 मेरुभ्यां प्राकारस्थानीयाभ्यामुभयोर्द्धस्थितमाहाच्छेद्यानिवारि-
 तादित्यरश्मीनामुर्द्धमुदेताऽर्वागस्तमेता च सविता दृश्यते । इव-
 शब्दस्तूदयास्तमयोर्वस्तुतोऽसम्बन्धोतनार्थः ॥ कथं सवितोर्द्धः
 समुदेत्वर्वागस्तमेति तत्राह । पर्व्वतेति ॥ सर्व्वोदतप्रकाशस्य पर्व्वत-
 योद्यपरितने च्छिद्रे प्रवेशाद्भोवर्त्तिनाम्प्राणिनामुपरि प्रसारित-
 नेत्राणां सावित्रं प्रकाशं पश्यतां तत्रोद्यन्नेव सवितोपलभ्यते
 प्रदेष्टान्तरे च दृश्यमानोऽधस्तादिवास्तमेति । यद्योपरिष्ठादत्र-
 स्त्रैरपलभ्यमानो मेघस्ततो दूराद्दृष्टो भूतलजगत्त्रयेवावसीयते
 तद्येहापीत्यर्थः ॥ भोगकालस्याविरोधेनाधिक्यमापाद्य तेनैव
 क्षिद्रेनातिशयवत्त्वमन्तादेरपि कथयति । तथेति ॥ भोगका-
 लाधिक्ये सतीति यावत् । अनुमीयते कथ्यते । यन्तु भोगकाल-
 माकालञ्चोद्यमनानन्तरं तदभावं ज्ञात्वापरमव्यमन्त्यादिमुखत्वं
 दृष्टिमात्रेण दृष्टिमत्त्वं तत्सर्व्वं विदुषोऽपि कथ्यते देवैः सम-

उ० अथ तत उद्ध्व उदेत्य नैवोदेता नास्तमेतैकल-
एव मध्यस्थाता तदेष श्लोकः ॥ १ ॥ न वै तत्र

भा० उद्यमनसंवेगनादि देवानां रुद्रादीनां विदुषश्च समानं ॥
८ ॥ ६ ॥ १० ॥

कृत्वैवमुदयास्तमनेन प्राणिनां स्वकर्मफलभागनिमि-
त्तमनुग्रहं तत्कर्माफलोपभोगक्षये तानि प्राणिजातान्या-
त्मनि संहत्याथ ततस्तस्मादनन्तरं प्राण्यनुग्रहकालादूर्द्धः
सन्नात्मन्युदेत्योद्गम्य यान्प्रत्युदेति तेषां प्राणिनामभावा-
त्स्वात्मस्यो नैवोदेता नास्तमेतैकलोऽद्वितीयोऽनवयवो मध्ये
स्वात्मन्वेव स्याता । तत्र कश्चिद्विद्वान् वस्त्रादिसमाचरणे
रोहिताद्यमृतभोगभागी यथोक्तक्रमेण स्वात्मानं सविता-
रमात्मत्वेनोपेत्य समाहितः सचेतं मन्त्रं दृष्ट्वात्येतोऽन्यस्मै
पृष्टवते जगाद यतस्वमागतो ब्रह्मलोकात्किन्तत्राप्यहो-

आ० मित्वाह । उद्यमनेति ॥ पञ्चभिः पर्यायैर्मधुविद्या यथाव-
दुक्ता ॥ ८ ॥ ६ ॥ १० ॥

क्रमेण मुक्तिफलपर्यवसायित्वं तस्य दर्शयितुमनन्तरवाक्य-
मवबुद्ध्याह । कृत्वेत्यादिना । तस्मात्प्राण्यनुग्रहकालादनन्तरमिति
तच्छब्दार्थः । ऊर्द्धः सन्ब्रह्मीभूतो वर्त्तमान इति यावत् । आ-
त्मन्युदेत्यस्य महिम्नि प्रकाशं लब्धत्वेतत् । स्यातेति प्रयोगात्क्रम-
मुक्तिरत्र विवक्षिता । तत्र विद्वदनुभवं प्रमाद्यति । तत्रेति ।
क्रममुक्तिः सप्तम्यर्थः । यथोक्तक्रमेणासौ वा आदित्यो देवमधि-
त्यादिना पञ्चामृतत्वेन स्थितमित्यर्थः । स्वमात्मानं वेद्यतया विद-
दात्मसम्भृतमित्यर्थः । आत्मत्वेनोपेत्याद्यं यद्देव गृहीत्वेत्येतत् ।

उ० न निम्लोच नोदियाय कदाचन देवास्तेनाहं
 सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥ न ह वा
 अस्मा उदेति न निम्लोचति सकृद्दिवा हैवास्मै
 भवति य एतामेवं ब्रह्मोपनिषदं वेद ॥ ३ ॥

भा० रात्राभ्यां परिवर्त्तमानः सविता प्राणिनामायुः क्षपयति
 यथेहास्माकमित्येवं पृष्टः प्रत्याह ॥

तत्तत्र यथा पृष्टे यथोक्ते चार्थे एष श्लोको भवति
 तेनोक्तो योगिनेति श्रुतेर्वचनमिदं । न वै तत्र यतोऽहं
 ब्रह्मलोकादागतस्मिन् न वै तत्रैतदस्ति यत्पृच्छसि । न
 हि तत्र निस्त्रोचास्तमगमत्सविता न चेदीयायोद्गतः
 कुतश्चित्कदाचन कस्मिंश्चिदपि काले इति । उदयास्तम-
 यवर्जितो ब्रह्मलोक इत्युपपन्नमित्युक्तः क्षपयमिव प्रतिपेदे ।
 हे देवाः साक्षिणो यूयं पृष्टुत यथा मयोक्तं सत्यं वचस्तेन
 सत्येनाहं ब्रह्मणा ब्रह्मस्वरूपेण मा विराधिषि मा विरुद्धे-
 यमप्राप्तिर्ब्रह्मणो माभूदित्यर्थः । सत्यं तेनोक्तमित्याह

पा० कथं प्रश्न इत्याकाङ्गायामाह । यात इति ॥ जम्बवृक्षोपदेशो
 ब्रह्मविद्वृक्षयोः त्रियुक्तावस्थायां केनचित्पृष्टः प्रत्युवाचेत्यर्थः ॥

कथं प्रत्युक्तिरिति तत्राह । तत्तत्रेति ॥ श्लोकमुपादाय व्याक-
 रोति । न वै तत्रेति ॥ न निस्त्रोचेति ॥ निस्त्रोचत्यस्मिन्नर्थे ह्यान्दसः
 प्रयोगः । इतिशब्दः पूर्वार्द्धं व्याख्यासमात्यर्थः ॥ उत्तरार्द्धं मुत्या-
 पयति ॥ उदयास्तमयेति ॥ लोकत्वाविशेषादितरलोकवद्ब्रह्मलो-
 कोऽपि नोदयास्तमयवर्जित इत्युक्तो विद्वानुत्तरार्द्धेन श्रपथं
 कुर्वन्परिहरतीत्यर्थः । एवं मन्त्रदृक् श्रपथद्वारां निरुतिर्ऽर्थे
 न हेत्याद्या किमर्था श्रुतिरित्याशङ्क्याह । सत्यमिति ॥ न हेत्याद्यां

उ० तद्वैतङ्गसा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे
मनुः प्रजाभ्यस्तद्वैतदुद्दालकारुणये ज्येष्ठाय
पुत्राय पिता ब्रह्म प्रोवाच ॥ ४ ॥ इदं वाव तज्ये-

भा० श्रुतिर्न ह वा श्रुत्ते । यथोक्तब्रह्मविदे मोदेति न निस्त्रोचति
नास्त्वमेति किन्तु ब्रह्मविदेऽस्मै सहाद्दिवा हैव सदैवाहर्भवति
स्वयं श्रोतिष्टाद्य एतां यथोक्तां ब्रह्मोपनिषदं वेदगुह्यं वेद ॥

एवं तन्मेषेण वंशादित्रयं प्रत्यमृतसम्बन्धश्च यथान्यद-
वोचाम एवं जानातीत्यर्थः । विद्वानुदयास्तमयकासा-
परिच्छेद्यं नित्यमजं ब्रह्म भवतीत्यर्थः ॥ तद्वैतन्मधुज्ञानं
ब्रह्मा हिरण्यगर्भो विराजे प्रजापतये उवाच । सोऽपि
मनवे । मनुरिस्त्राकादिभ्यः प्रजाभ्यः प्रोवाचेति विद्वांसौति
ब्रह्मादिविशिष्टक्रमागतेति । किञ्च । तद्वैतन्मधुज्ञानमुद्दाल-
कारुणये पिता ब्रह्मविज्ञानं ज्येष्ठाय पुत्राय प्रोवाच ।

आ० श्रुतिमादाय व्याचष्टे । यथोक्तेति ॥ ब्रह्मोपनिषदमित्यस्यार्थमाह ।
वेदगुह्यमिति ॥

एवंशब्दमादाय व्याकरोति । एवमित्यादिना ॥ वंशादित्रयं
तिरस्त्रीनवंशो मधुपूपो मधुनाथश्चेत्येवं रूपमित्यर्थः । प्रत्य-
मृतसम्बन्धं च लोहिताद्यमृतेष्वेकैकवखादीनां सम्बन्धमित्यर्थः ।
अन्यदित्युद्यमनसंवेशनादि गृह्यते ॥ उक्तविद्याफलमुपसंहर-
ति । विद्वानिति ॥ ननु विद्या सफला चेदुक्ता तर्हि किमु-
त्तरयज्ञेनेत्याशङ्क्याह । तद्वैतदिति ॥ श्रुतिमेवाभिनयति । ब्रह्मा-
दीति ॥ तद्वैतदुद्दालकारुणयेत्यादिना विद्याया योग्यं पात्रं प्रदर्शय
तद्याचष्टे । किञ्चेति ॥ इतस्तुत्यर्हमेतद्विज्ञानमित्यर्थः ॥ मधुवि-
ज्ञानं व्याकरोति । ब्रह्मविज्ञानमिति ॥ तस्य परोक्षत्वं व्यावर्त्त-

उ० ष्टाय पुत्राय पिता ब्रह्म प्रब्रूयात् प्राणाय्याय वाक्ने-
वासिने ॥ ५ ॥ नान्यस्मै कस्मैचन यद्यप्यस्मा इमा-
मद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्यादेतदेव
ततोभूय इत्येतदेव ततो भूय इति ॥ ६ ॥ ११ ॥

भा० इदं वाव तद्यथोक्तं । अन्योऽपि ज्येष्ठाय पुत्राय सर्वप्रिया-
र्हाय ब्रह्म प्रब्रूयात् ॥

प्राणाय्याय योग्यायान्तेवासिने शिष्याय । नान्यस्मै कस्मैच-
न प्रब्रूयात्तीर्थद्वयमनुज्ञातमनेकेषां प्राप्तानां तीर्थानामा-
चार्यादीनां । कस्मात्पुनस्तीर्थसङ्कोचनं विद्यायाः हतमि-
त्याह । यद्यप्यस्मै आचार्याय इमां कश्चित्पृथिवीमद्भिः
परिगृहीतां समुद्रपरिवेष्टितां समस्तामपि दद्याद् अस्या
विद्याया निष्कयार्थमाचार्याय धनस्य पूर्णां सम्पन्नां
भोगोपकरणैर्नासावस्य निष्कयो यस्मात्ततोऽपि दानादेत-
देव यन्मधुविद्यादानं भूयो बद्धतरफलमित्यर्थः द्विरभ्यास
आदरार्थः ॥ ११ ॥

भा० यति । इदं वावेति ॥ अथ ज्येष्ठाय पुत्राय ब्रह्म ब्रह्मत्वमिति
पूर्वेषामयं नियमो नेदानीन्तनानामित्यत आह । अन्योऽपीति ॥
पात्रान्तरमनुजानाति । प्राणाय्यायेति ॥ पुत्रशिष्याभ्यां पात्रा-
न्तरं प्रत्याचष्टे । नेति ॥ तीर्थद्वयं विद्याप्रदानेऽधिकारिद्वय-
मित्यर्थः । निर्द्वारजे षष्ठी । आचार्यो विद्यादाता । आदि-
पदाद्धनदायी ओम्भियो मेधावी च गृह्यते ॥ सर्वेषामर्थिना-
मत्राधिकारमाशङ्क्य दूषयति । कस्मादित्यादिना ॥ आचार्यायेति
पुनरुपादानं क्रियापदेन तस्यान्वयद्योतनार्थं विद्यायामादरो
वा । मुख्यमधिकारकारिणं फलतीति भावः ॥ ११ ॥

भा० चत एवमतिप्रयफलैषा ब्रह्मविद्या अतः सा प्रकारा-
न्तरेणापि वक्तव्येति गायत्री वा इत्याद्यारभ्यते । गायत्री-
दारेण चोच्यते ब्रह्म । सर्वविशेषरहितस्य नेति नेतीत्या-
दिविशेषप्रतिषेधगम्यस्य दुर्बोधत्वात् ॥

सत्त्वनेकेषु हृन्दःसु गायत्र्या एव ब्रह्मज्ञानद्वारतयो-

भा० गतेन यज्ञेनोत्तरयज्ञस्य गतार्थत्वं परिहरति । यत इति ।
सविद्वद्वारकब्रह्मविद्यानन्तरं तद्देवतागायत्रीदारेण तद्विद्योप-
दिश्यत इत्यर्थः ॥ ब्रह्मविद्याया विवक्षितत्वे ब्रह्मैवोपदिश्यतां
किं गायत्र्यपदेशेनेत्याशङ्क्याह । गायत्रीति ॥

तथापि हृन्दोऽन्तराणि विहाय किमिति गायत्रीदारेव
ब्रह्मोपदिश्यते तत्राह । सत्त्विति ॥ ब्रह्मज्ञानद्वारतया तदुपाव-
तयेत्यर्थः ॥ प्राधान्ये हेतुमाह । सोमाहरणमिति ॥ सोम-
स्याहरणमानयनं । तत्र साधनत्वं गायत्रीहृन्दस्त्वानाम्बुजां याज-
कैरिच्यते । तद्युक्तं तस्या यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः । यद्वा देवैः
सोमहरणमिच्छन्ति हृन्दसां गायत्रीत्रियुजगतीनां तादर्थ्येन
नियोगे जगतीत्रियुभौ मध्ये मार्गमशक्त्या निवृत्तौ । गायत्री सोमं
प्राप्य रक्षितस्य विजित्व तं देवेभ्यः समाहरदिति । ऐतरेयकत्रा-
ण्ये सोमो वै राजाऽमुष्मिंश्लोक आसीदित्यत्र प्रसिद्धमतस्तत्रा-
धान्यमित्यर्थः । तत्रैव हेतुनन्तरमाह । इतरेति ॥ उष्मिंश्लो-
कगतीनीतराणि हृन्दांसि तेषां पादशोऽन्तराणि सप्ताष्टादिसङ्ख्या-
कानि तेषामाहरणमुपादानं गायत्र्यद्वारैः पादशः षड्भिः क्रियते
ऽधिकसङ्ख्याया न्यूनसङ्ख्यामन्तरेणासम्भवात्तस्मादितरेषु हृन्दःसु
गायत्र्या व्याप्तेषु प्राधान्यमित्यर्थः । अथवा गायत्रीव्यतिरि-
क्तयोस्त्रियुजगतीहृन्दसोः सोमाहरणे उद्यतयोरशक्तयोर्मार्ग-
मध्ये जगत्या त्वक्तानि शीघ्रतराणि त्रियुभा चैकमक्षरं । ततश्चा-
ष्टाक्षरारिंशदक्षरा जगती पञ्चक्षरारिंशदक्षरा संबता । चतु-
श्वक्षरारिंशदक्षरा त्रियुप् त्रिचक्षरारिंशदक्षरा संबता । तत्र

उ० गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च वाग्वै

भा० पादानं प्राधान्यात् । सोमाहरणादितरच्छन्दोऽचरा-
हरणेन इतरच्छन्दो व्याप्या च सर्वसवनव्यापकत्वाच्च
यज्ञे प्राधान्यं गायत्र्याः । गायत्रीसारत्वाच्च ब्राह्मणस्य ।
मातरमिव हित्वा गुरुतरां गायत्रीं ततोऽन्यद्गुरुतरं
न प्रतिपद्यते यथोक्तं ब्रह्मापीति । तस्यामत्यन्तगौर-
वस्य प्रसिद्धत्वात् । अतो गायत्रीमुखेनैव ब्रह्मोच्यते
गायत्री वै इत्यवधारणार्थो वैशब्दः । इदं सर्वं भूतं
प्राणिजातं यत्किञ्च स्यावरं जङ्गमं वा तत्सर्वं गायत्र्येव ।

आ० गायत्री सोममाहरति त्वक्तानामक्षराभामाहरणेन पूर्यतां
तयोरापद्यते । व्याप्य स्थिता तेन तत्प्राधान्यमित्यर्थः ॥

तत्रैव हेत्वन्तरमाह । सर्वसवनेति ॥ सर्वान्धि प्रातःसवनं
माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसवनमित्येतानि तेषु गायत्र्या व्यापकत्वं
मिच्छन् । गायत्रं प्रातःसवनं । त्रैलुभं माध्यन्दिनं सवनं । जागतं
तृतीयसवनमिति स्थिते त्रिलुभगत्योर्गायत्रीव्याप्तेरुक्तत्वात्तस्याच्च
पदाभ्यां मुखेन च सोमाहरणद्वारेण सवनत्रयसम्बन्धादतश्च तस्या
अस्ति यज्ञे प्राधान्यमित्यर्थः ॥ कर्मन्धि तत्प्राधान्येऽपि कुतो ब्रह्मवि-
द्यायां तत्प्राधान्यमित्याशङ्क्याह । गायत्रीति ॥ ब्रह्मविद्यायास्तत्प्रा-
धान्यमिति शेषः ॥ गायत्रीमेवात्मन्वत्वेन प्रतिपद्यते । ब्रह्मेत्यत्र
जोक्तप्रसिद्धिमनुकूलयति । तस्यामिति ॥ गायत्र्या ब्रह्मज्ञानद्वारे-
षोपादानमुक्तहेतुभ्यः सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति ॥ तथा
चेतोऽर्पणनिगदादिति न्यायेन गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यमिति
प्रतिजानीते । गायत्रीति ॥ निपातमादाय व्याचष्टे । वै इति ॥
अवधारणरूपमेवार्थं स्पष्टयन्निदमित्यादि व्याकरोति । इद-
मिति ॥ तदिदं सर्वं गायत्र्येवेति योजना ॥ गायत्र्याः सर्वान्-

उ० गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते
च ॥ १ ॥ या वै सा गायत्री यं वा ज्वसा येयं
पृथिव्यस्यां हीदं सर्वं भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव

भा० तस्याम्हन्द्दोमात्रायाः सर्वभूतत्वमनुपपन्नमिति गायत्री-
कारणं वाचं शब्दरूपामापादयति गायत्रीं ॥

वाग्वै गायत्रीति । वाग्वा इदं सर्वं भूतं । तस्मात् वाक्
शब्दरूपा सती सर्वं भूतं गायति च शब्दयति अस्मै
गौरसावश्च इति त्रायते च रक्षत्यमुष्मान्माभैषीः किं ते भय-
मुत्थितमित्यादि । सर्वतो भयास्त्रिवर्त्यमानो वाचा चातः
स्यात् । यद्वाग्भूतं गायति त्रायते च गायत्र्येव तद्गायति
च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्या गानाच्चाणाच्च गायत्र्या
गायत्रीत्वं । या वै सैवंलक्षणा सर्वभूतरूपा गायत्री । इयं
वाव सा येयं पृथिवी । कथं पुनरियं पृथिवी गायत्रीत्युच्यते ।
सर्वभूतसम्बन्धात् । कथं सर्वभूतसम्बन्धोऽस्यां पृथिव्यां हि ।

भा० त्वकत्वाद्गण्टद्वयोपास्तिर्युक्तेत्यत्रानुपपत्तिमाशङ्कानन्तरवाक्येनोत्त-
रमाह । तस्या इति ॥

कथं वाचो गायत्रीत्वमित्याशङ्क्य तस्याः सर्वभूतसम्बन्धं दर्श-
यति । वागिति ॥ कुतो गायत्रीत्वं तत्राह । यस्मादिति ॥ भव-
त्वेवं वाचःस्वरूपं गायत्र्यास्तु किमायातं तदाह । यद्वागिति ॥
गायत्रीनामनिर्वचनादपि वाच्युक्तरूपं गायत्र्यामेवैष्टयमित्याह ।
गानादिति ॥ अस्ति हि वाचः सर्वभूतात्मकत्वं तद्वाचकत्वाद्वाच्यस्य
च वाचकातिरेकेण निरूपयान्तथा च वाग्भूता गायत्री सर्वभूता-
त्मिकेत्युक्तं । इदानीं तस्या विधान्तरमाह । या वै सेति ॥ एवं लक्ष-
णत्वं व्याचष्टे । सर्वन्ति ॥ गायत्रीमनूद्य पृथिवीत्वं तस्या विहितं

उ० नातिशीयते ॥ २ ॥ या वै सा पृथिवीयं वाऽव
सा यदिदमस्मिन्पुरुषे शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः
प्रतिष्ठिता एतदेव नातिशीयन्ते ॥ ३ ॥ यद्वैतत्पु-
रुषे शरीरमिदं वाऽव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे
हृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतदेव

भा० यस्मात्सर्वं स्थावरजङ्गमञ्च भूतं प्रतिष्ठितमेतामेव पृथिवीं
नातिशीयते नातिवर्त्तत इत्येतत् ॥

यथा गानत्राणाभ्यां भूतसम्बन्धो गायत्र्या एवं भूत-
प्रतिष्ठानाङ्गतसम्बन्धाद्वा पृथिवी अतो गायत्री पृथिवी । या
वै सा पृथिवी गायत्रीयं वाव सा इदमेव । तत्किं यदिद-
मस्मिन्पुरुषे कार्यकारणसङ्गते जीवति शरीरं पार्थिव-
त्वाच्छरीरस्य । कथं शरीरस्य गायत्रीत्वमित्युच्यते । अस्मि-
न्हीमे प्राणा भूतशब्दवाच्याः प्रतिष्ठिताः । अन्तः पृथि-
वीवत् भूतशब्दवाच्यप्राणप्रतिष्ठानाच्छरीरं गायत्री ।
एतदेव यस्माच्छरीरं नातिशीयन्ते प्राणाः । यद्वैतत्पुरुषे

षा० प्रश्नपूर्वकमुपपादयति । कथं पुनरिति ॥ गायत्र्याः सर्वभूत-
सम्बन्धस्योक्तत्वात्पृथिव्यास्तत्सम्बन्धस्योद्यपूर्वकं व्युत्पापयति । कथ-
मिति ॥ सर्वस्य पृथिव्यां प्रतिष्ठितत्वं साधयति । एतामेवेति ॥

तथापि कथं पृथिव्या गायत्रीत्वं तदाह । यथेति ॥ सम्प्रति
गायत्र्याः शरीररूपत्वं निरूपयति । या वा इति ॥ गायत्र्यात्मिकां
पृथिवीमनूद्य तस्या गायत्रीशरीरयोरेकत्वे हेतुमाह । पार्थि-
वत्वादिति ॥ इदानीं गायत्रीशरीरयोरेकत्वं प्रश्नपूर्वकं कथ-
यति । कथमित्यादिना ॥ प्राणानां शरीरे प्रतिष्ठितत्वं प्रक-

उ० नातिशीयन्ते ॥ ४ ॥ सैषा चतुष्पदा षड्विधा
गायत्री तदेतदृचाभ्यनूतं ॥ ५ ॥ तावानस्य
महिमा ततो ज्यायांश्च पुरुषः पादोऽस्य सवी

भा० शरीरं गायत्रीदं वाव तत् । यदिदमस्मिन्नन्तर्मध्ये पुरुषे
हृदयं पुण्डरीकाक्षमेतद्गायत्री । कथमित्याह अस्मिन्हीमे
प्राणाः प्रतिष्ठिता अतः शरीरवद्गायत्री हृदयं ॥

एतदेव च नातिशीयन्ते प्राणाः । प्राणो हि पिता । प्राणो
माता । अहिंसन् सर्वभूतानीति अतः । भूतशब्दवाच्याः
प्राणाः । सैषा चतुष्पदा षडक्षरपादा कन्दोरूपा सती
भवति गायत्री षड्विधा । वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयप्रा-
णरूपा सती षड्विधा भवति । वाक्प्राणयोरन्वार्थनिर्दिष्ट-
योरपि गायत्रीप्रकारत्वं । अन्यथा षड्विधसङ्ख्यापूरणानुप-

आ० टयति । एतदेवेति ॥ अथ गायत्र्या हृदयत्वमावेदयति ।
यदेतदिति । हृदयस्य गायत्र्यास्त्वैकत्वं प्रप्रपूर्वकं विदुषोति ।
एतदित्यादिना ॥

हृदये प्राणानां प्रतिष्ठितत्वं प्रकटयति । तदेवेति ॥ प्राणानां
भूतशब्दवाच्यत्वे तत्सम्बन्धे सति भूतसम्बन्धाद्गायत्र्याः शरीरादि-
भावः सम्भवति ॥ तेषां भूतशब्दवाच्यत्वे तु किं मानमित्याशङ्क्याह ।
प्राणो हीति ॥ अहिंसावाक्येऽपि प्राणपरं मरणं प्रतिविध्यते
तथा भूतशब्दस्तत्र प्रतीतिगोचरो भवत्येवेत्याह । भूतेति ॥
आधानशेषत्वेन गायत्र्यास्त्वुप्यादत्वं दर्शयति । सैवेति ॥ अक्ष-
यित्वा तस्याः षड्विधत्वमनूद्य साधयति । षड्विधेति ॥ गायत्री-
हृदययोः सर्वभूतसम्बन्धसिद्ध्यर्थमुपदिष्टयोर्वाक्प्राणयोर्गाय-
त्रीप्रभेदत्वेन कथं व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । वाक्प्राणयोरिति ॥
विधिपक्षे वाक्यशेषयोगात्तयोरपि गायत्रीभेदत्वमित्यर्थः ।

उ० भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ॥ ६ ॥ तद्वै-
तद्भ्रमेतीदं वाव तद्योऽयं वहिर्द्धी पुरुषादाकाशो
यो वै स वहिर्द्धी पुरुषादाकाशः ॥ ७ ॥ अयं

भा० पक्षेः। तदेतस्मिन्नर्थे एतद्गायत्र्याख्यं ब्रह्म गायत्र्यनुगतं गाय-
त्रीमुखेनोक्तं । अथापि मन्त्रेणाभ्यनुक्तं प्रकाशितं । तावानस्य
गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः समस्तस्य महिमा विभूतिविस्तारः
यावांसत्तुष्यात् षड्विधस्य ब्रह्मणो विकारः पादो गाय-
त्रीति व्याख्यातः । अतस्तस्माद्विकारसत्त्वात् गायत्र्या-
ख्यादा चारम्भमात्रात्ततो ज्यायाम्महत्तरस्य परमार्थस-
त्यरूपोऽविकारः पुरुषः सर्वपूरणात्पुरीशयनाच्च । तस्यास्य
पादः सर्वा सर्वाणि भूतानि तेजोऽवन्नादीनि सस्त्वावरज-
ङ्गमानि । त्रिपात्त्रयः पादा अस्य सोऽयं त्रिपात् । त्रिपादमृतं
पुरुषाख्यं समस्तस्य गायत्र्यात्मनो दिवि द्योतनवति स्वात्म-
न्यवस्वितमित्यर्थ इति । यद्वैतत्रिपादमृतं गायत्रीमुखे-
नोक्तं ब्रह्मेतीदं वाव तदिदमेव । तद्योऽयं प्रसिद्धो वहिर्द्धी
वहिः पुरुषादाकाशो भौतिको यो वै स वहिर्द्धी पुरुषा-

भा० तस्मिन्नर्थे वाग्भूतएचिवीशरीरहृदयप्राणभेदात्षड्विधां गायत्री-
मनुचिन्त्याजहस्तक्षया तदवच्छिन्नब्रह्मत्वं सदनचिन्तयेदिति
तच्छेषत्वेनैव पूर्वोक्ते स्थिते सतीत्यर्थः । समस्तस्य पादविभाग-
विशिष्टस्येति यावत् ॥ विस्तरमेव विवृणोति । यावानिति ॥
वाच्यारम्भं विस्तारो नामधेयमिति वाक्यशेषमाश्रित्य विशि-
नक्ति । वाच्यारम्भमात्रादिति ॥ परमार्थसत्त्वे हेतुमाह ।
विस्तार इति ॥ तावानस्येत्यादि स्पष्टयति । तस्येति ॥ आदिपदेन

उ० वाव स योऽथ्यमन्नः पुरुष आकाशो यो वै सोऽन्नः-
 पुरुष आकाशः ॥ ६ ॥ अयं वाव स योऽथ्यमन्न-
 हृदय आकाशस्तदेतत्पूर्षं अप्रवर्ति पूर्षमप्र-

भा० दाकात्र उक्तः । अयं वाव स योऽथ्यमन्नः पुरुषे ब्ररीर
 आकाशः । यो वै सोऽन्नः पुरुष आकाशः । अयं वाव स
 योऽथ्यमन्नहृदये पुण्डरीके आकाशः ॥ कथमेकस्य सत
 आकाशस्य चिदा भेद इति । उच्यते वाञ्छेन्द्रियविषये
 जागृतिस्थाने नभसि दुःखवाञ्छस्यं वृष्यते । अतः ब्ररीरे
 कन्नस्याकथ्यते अन्तरं दुःखं भवति । सप्रान्प्रसतो हृद-
 यस्य पुनर्नभसि न कश्चन कामयते न कश्चन स्वप्नं
 पश्यति । अतः सर्वदुःखनिवृत्तिरूपमाकाशं सुपुत्रस्य
 स्तवम् । अतो युक्तमेकस्यापि चिदा भेदानुवाक्यमानं ।
 वशिष्ठा पुरुषादारभ्याकाशस्य हृदये सङ्कोचकरणं चेतः-
 यमाभानस्यानस्तुतये । यथा चयाणामपि लोकानां कुह-

भा० वायुराकाशचेतुभयमुक्तं । ततो ज्यायानित्वादि स्फुटयति ।
 निपादिति । समस्तस्य सर्वप्रपञ्चात्मकस्योत्सर्गः । अतोऽवितिशब्दे
 मन्वसमात्सर्गः । यद्ब्रह्म प्रायव्यवच्छिन्नमुपास्यमुक्तं हृदयाकाशे तद्
 भ्येयमिति वक्तुं क्रमेण हृदयाकाशमववाहयति । यदैवदिग्भ्यादिना
 एकस्याकाशास्य कथं त्रैविध्यमुक्तमिति शङ्कते । कथञ्चित्ति ।
 औपाधिकत्रैविध्यमविबद्धमिति परिहरति । उच्यते इति । वाञ्छे-
 न्द्रियविषयत्वं तद्विषयशब्दाद्यात्मवत्वं सप्रस्यावभूते नभसीति
 सम्बन्धः । न कश्चनेत्यादिवा निषेधद्वयेन पूर्वप्रकारमवस्थाद्वयं
 निविधत्ते । निषेधश्चमाह । अत इति । सर्वदुःखं खूपं वास-
 वामयश्च तन्निकृत्वा निवृत्त्यन्तं हृदयाकाशमित्यर्थः । औपाधि-

३० वर्त्तिनीं त्रियं लभते य एवं वेद ॥ ६ ॥

१२ ॥

भा० चेत्त्रियं विप्रियते । अर्द्धतस्तु कुरुचेत्रमर्द्धतस्तु पृथुदकमिति तदत् । तदेतद्वाहीकाशाख्यं ब्रह्म पूर्णं सर्वगतं न हृदय-
मात्रपरिच्छिन्नमिति मन्तव्यं । यद्यपि हृदयाकाशे चेतः
समाधीयते अप्रवर्त्ति न कुतश्चित्प्रवर्त्तितं श्रीलमखेति
अप्रवर्त्ति तदनुच्छिन्तिधर्मकं । यथान्यानि भूतानि परि-
च्छिन्नागुच्छिन्तिधर्मकाणि न तथा हाईं नभः पूर्वम-
प्रवर्त्तिनीमनुच्छेदात्मिकां त्रियं विभूतिं गुणफलं लभते
वृष्टं । य एवं यथोक्तं पूर्वमप्रवर्त्तिगुणं ब्रह्म वेद जानातीहैव
जीवंस्तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पा० अत्रैविध्यमपसंहरति । अत इति ॥ तथापि किमित्त्वनेन क्रमेणा-
नाशस्य सङ्कोचो हृदये क्रियते तथाह । बहिर्ज्ञेति ॥ आनकुति-
मुदाहरणेन स्पष्टयति । अथेति ॥ अत्र कुरुचेत्रमर्द्धतोऽर्द्धस्त्राणीयं
पृथुदकमिति तथेति हृदयस्यजलमिव तदुभयं लोकत्रयापेक्षया-
विश्रुततरमित्यर्थः ॥ हृदयाकाशे चेतः समाधीयते चेततत्रात्र
परिच्छिन्नं ब्रह्म प्राप्तमित्याशङ्क्याह । तदेतदिति ॥ पूर्वस्त्वेन
जन्मनाशसूत्राख्यं सिध्यतीत्याह । अप्रवर्त्तिति ॥ प्रधानफलत्वं
आकर्षयति । मुख्यकामिति ॥ वृष्टफलं लभतीति वृष्टमित्युक्तं ॥
आनमेव विशिनष्टि । इहैवेति । वर्त्तमानो देहः सप्तम्यर्थः । यो
विद्वानेव स बोधोक्तं फलं लभत इति सन्त्यः ॥ १२ ॥

उ० तस्य ह वा एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषयः
स योऽस्य प्राङ्सुषिः स प्राणस्तच्चक्षुः स आदि-

भा० तस्य ह वा इत्यादिना गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मण उपाम-
नाङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविधानार्थमारभ्यते । यथा
लोके द्वारपाला राज्ञ उपामनेन वशीकृता राजप्राप्त्यर्था
भवन्ति तथेहापीति । तस्येति प्रकृतस्य हृदयस्येत्यर्थः । एत-
स्थानन्तरनिर्दिष्टस्य पञ्च पञ्चसङ्ख्याका देवानां सुषयो देव-
सुषयः स्वर्गलोकप्राप्तिद्वारच्छिद्राणि देवैः प्राणादित्यादि-
भीरक्ष्यमाणानीत्यतो देवसुषयस्तस्य स्वर्गलोकभवनस्य
हृदयस्यास्य यः प्राङ्सुषिः पूर्वाभिमुखस्य प्रागतं यच्छिद्रं
द्वारं स प्राणस्तस्यस्तेन द्वारेण यः सञ्चरति वायुविशेषः स
प्रागनितीति प्राणः । तेनैव सम्बद्धमव्यतिरिक्तं तच्चक्षुस्तथैव
स आदित्यः । आदित्यो ह वै वाह्यप्राण इति श्रुतेः ।

आ० वक्ष्यमाणज्ञानस्य स्वातन्त्र्यं परिहृत्य प्रकरणभेदं व्यावर्त्तयितु-
मुत्तरयग्रस्य तात्पर्यमाह । तस्येति । द्वारपालादीत्यादिपदेन
तदूतो विशेषो गृह्यते ॥ ब्रह्मस्युपासनेनाप्रसिद्धतो द्वारपालो-
पास्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह । यथेति ॥ इति तदुपास्तिरर्थवतीति
शेषः । स्वर्गलोकशब्दः परमात्मविषयः । स्वर्गलोकमित उर्जा
विमुक्ता वेति श्रुत्यन्तरात् ॥

देवसुषित्वं साधयति । देवैरिति ॥ स्वर्गलोकस्य परस्यात्मनो
भवनमायतनं तस्येति यावत् । प्राक्तेनावस्थामाशङ्कित्तं । पूर्वा-
भिमुखस्येति । तस्यस्तेनेति । तच्छब्दे हृदयविषयः । तेनैवेति
प्राणविषयस्तच्छब्दः । तदव्यतिरिक्तं स्वातन्त्र्येण चक्षुषो किञ्चित्क-
रत्वं । न हि चक्षुषा प्राणस्य सम्बन्धो न हि वाह्यस्य तत्सम्बन्धो
निबन्धनमस्ति तत्राह । चक्षुरिति ॥ अधिष्ठातृत्वेनादित्य

उ० त्यस्तदेतन्नेजोऽन्नाद्यमित्युपासीत तेजस्यन्नादो
भवति य एवं वेद ॥ १ ॥

भा० चक्षुरूपप्रतिष्ठाक्रमेण हृदि स्थितः । स आदित्यः
कस्मिन्प्रतिष्ठित इति चक्षुषीत्यादि वाजसनेयके । प्राण-
वायुदेवतैव श्लोका चक्षुरादित्यस्य सहाश्रयेण । वक्ष्यति च ।
प्राणाय स्वाहेति ऊतं हविः सर्वमेतत्तर्पयतीति । तदेत-
त्प्राणास्थं स्वर्गलोकद्वारत्वाद्ब्रह्म ॥

स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुस्तेजस्येतच्चक्षुरादित्यस्वरूपेणा-
न्नादत्वाच्च सवित्सुस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यामुपासीत ।
तत्स्तेजस्यन्नादस्यामयावित्तरहितो भवति य एवं वेद
तस्यैतद्गुणफलं । उपासनेन वशीकृतो द्वारपः स्वर्गलोक-
प्राप्तिहेतुर्भवतीति मुख्यञ्च फलं ॥

षा० चक्षुषि प्रतिष्ठितश्चक्षुश्च ग्राहकतया रूपे प्रतिष्ठितं रूपदर्शन-
करणीभवति । तथैव प्राणस्य चक्षुर्गुणित्वर्थः । प्राणादित्ययो-
रैक्ये प्रमाद्यमाह । आदित्यो हेति ॥ कथं यथोक्तस्यादित्यस्य
हृदयस्यविदारस्थानीयत्वं वासनात्मना हृदये प्रतिष्ठितानि तदा
ऽनेन क्रमेणादित्यो हृदये तिष्ठतीत्यर्थः ॥ तत्र श्रुत्वात्तरं प्रमा-
दयति । स आदित्य इति ॥ एकदेवताभिन्नत्वादपि प्राणाभेदेन
चक्षुरादित्ययोरान्नाभ्यां युक्तमित्याह । प्राण्येति ॥ आश्रयशब्देन
रूपाणि हृदयस्योच्यते युजोको वा आदित्यश्चक्षुषोर्देवस्तद-
धिष्ठितस्य सर्वस्य प्राणात्मत्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । वक्ष्यति
चेति । न हि प्राणे ब्रह्मे सर्वस्य ब्रह्मिन्त्वादात्म्यमन्तरेण सम्भ-
वतीति भावः । तदेतत्प्राणास्थं ब्रह्म स्वर्गलोकं प्रतिपित्सुः पु-
नस्तेजोऽन्नाद्यमित्याभ्यां गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥

विमिति यथोक्तोऽधिकारी प्राणोपासने नियुज्यते तत्राह ।
स्वर्गति ॥ तथापि कथं यथोक्तगुणहृदयवैशिष्ट्यं प्राणास्थस्य ब्रह्मत्वः

उ० अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिः स ध्यानस्तच्छ्रोत्रं
स चन्द्रमास्तदेतच्छ्रीश्च यशश्चेत्युपासीत श्रीमा-
न्यशस्वी भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

भा० अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिसात्सो वायुविशेषः स वीर्य-
वत्कर्म्म कुर्वन्विष्टश्च वा प्राणापानौ नागा वाऽनिति
ध्यानसात्मन्द्भुमेव च तच्छ्रोत्रमिन्द्रियं तथा स चन्द्रमाः ॥

श्रोत्रेण दृष्टा दिग्ब्रह्ममाश्चेति श्रुतेः । सहाश्रयो पूर्व-
वत्तदेतच्छ्रीश्च विभूतिः श्रोत्रचन्द्रमसोऽज्ञानाच्च हेतुत्वमत-
साभ्यां शीलं ज्ञानात्प्रवतस्य यत्रः स्यातिर्भवतीति यत्रो-
हेतुत्वाद्यत्रस्यमतसाभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेत्यादि समानं ॥

षा० सिध्यति ॥ तत्र तेजःशब्दं व्याकुर्वन्नाह । तेजस्योति ॥ एतरप्राणास्त्रं
ब्रह्म । अथयत्पेय तेजस्योतयाच तेजोऽनुबिभ्रिष्टतया तदुपास-
नामर्हति । सवितुस्त्रात्तदत्वं दृष्टिद्वारेणादित्याज्जायते दृष्टिरि-
त्वाद्दौ दृष्टमतश्चात्र च तदाद्यश्चेति गुणान्तरविभ्रिष्टत्वेनापि सवि-
ष्टरूपं प्राणास्त्रं ब्रह्म ध्यानार्हमित्यर्थः ॥ किन्तर्हि मुखं यज-
मिति तदाह । उपासनेनेति ॥ हृदयस्य पूर्वदिग्ब्रह्मविष्टितश्चि-
सम्बन्धत्वेन प्राणमुक्त्वा ध्यानः श्रोत्रं चन्द्रमाश्चेति चित्तवमितर-
सम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति ॥ वीर्यवत्कर्म्म कुर्वन्ध्यान इति
सम्बन्धः । प्राणापानौ विष्टश्च विबध्य वा अयमनिति पक्षा-
न्तरं नागास्त्रान्वसन्धिमर्मह्य विविधमनिति चेत्यत इति विक-
ल्पान्तरं तेन सम्बन्धः श्रोत्रस्य श्रुत्वान्तराद्यानार्थो मन्तव्यः । यथा
श्रोत्रस्य ध्यानेन सम्बन्धस्तथा चन्द्रमसोऽपि तेन सम्बन्धस्य श्रुत्वान्-
त्वादेव ध्यानार्थतया ग्राह्य इत्याह ॥ तथेति ॥

श्रोत्रचन्द्रमसोः सम्बन्धे श्रुत्वान्तरमनुकूलयति । श्रोत्रेणेति ॥
यद्विराजः श्रोत्रं तदात्मना दिग्ब्रह्ममाश्चेत्वेते दृष्टा इति श्रुते-

उ० अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुषिः सोऽपानः सा वाक्
 सोऽग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्युपासीत ब्रह्मव-
 र्चस्यन्नादो भवति य एवं वेद ॥ ३ ॥ अथ
 योऽस्योदङ्मुषिः स समानस्तन्मनः स पर्जन्यः

भा० अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुषिः पश्चिमस्तस्यो वायुविशेषः स
 मूत्रपुरीषाद्यपनयन्नधोऽग्नितीत्यपानः सा तथा सा वाक् ॥
 तत्सम्बन्धात्तथाग्निस्तदेतद्ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनि-
 मित्तं तेजो ब्रह्मवर्चसं अग्निसम्बन्धाद्ब्रह्मवर्चसं । अत्रय-

षा० रित्त्वर्थः । मिथः सम्बन्धेऽपि कथमनयोर्थागात्मत्वं ध्याने दृश्यती-
 त्वादिकात्तद्वैषादयश्चेति रित्त्वर्थः । तदेतद्वागानात्त्वं ब्रह्म श्रीश्च ब्रह्म-
 चोक्ताभ्यां गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः ॥ कथं तस्य गुणद्वयवतो
 ध्यानमित्वाद्ब्रह्म श्रोत्रस्य ध्यानहेतुत्वात्तन्मसोऽग्नहेतुत्वात्तयोरा-
 न्तवत्वे तदात्मनो ध्यानस्यापि तद्गुणोपपत्तिरित्याह । श्रोत्रेति ॥
 ध्यानात्सब्रह्मणि गुणान्तरं साधयति । ध्यानेति ॥ उक्तस्य ब्रह्मणो
 गुणद्वयसम्बन्धोऽतः प्रव्यर्थः । श्रीमानित्वादिवाक्त्वादिप्रव्यर्थः ।
 ब्रह्मणं तेजश्चोक्तादिवाक्त्वेनेति शेषः ॥ हृदयस्य पश्चिमदिगव-
 स्मितसुषिसम्बन्धत्वेनापानो वागभिश्चेति त्रितयमन्योऽन्यसम्बन्धं
 धेवमित्याह । अथ योऽस्येति ॥ सोऽपान इत्यस्यार्थमाह । तस्य
 इति ॥ सोऽपान इति सम्बन्धः । अपानशब्दे वायुविशेषे व्युत्पा-
 दवति । मूत्रेति ॥ आदिशब्देन शुक्रादि ऋच्छते ॥ यथा चक्षुषः
 श्रोत्रस्य प्राक्तत्वं ध्यानत्वश्चोक्तं तथा वागपानो भवत्वपाने
 दृश्यतीत्यादिश्रुतेरित्याह । सा तथेति ॥

यथा चक्षुरादिद्वारेबादित्वादेः प्राग्बादिरूपत्वमुक्तं तथा
 बाधोऽधिष्ठातृत्वेन सम्बन्धात्तद्विष्ठाद्वारेबापानो भवतीत्याह ।
 ब्रह्मन्मन्त्रादिति ॥ तदेतदपानात्त्वं ब्रह्मवर्चसमन्नाद्यमित्वाभ्यां

उ० तदेतत्कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्युपासीत कीर्तिमान्व्यु-
ष्टिमान्भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

भा० मनहेतुत्वादपानस्यान्नाद्यत्वं । समानमन्वत् ॥ अथो योऽस्यो-
दङ्सुषिरुदङ्गतः सुषिसात्स्यो वायुविशेषः सोऽन्नित-
पीते समं नयतीति समानः । तत्सम्बन्धं मनोऽन्तःकरणं
स पर्जन्यो वृष्ट्यात्मको देवः पर्जन्यनिमित्ताश्चाप इति ॥

मनसा सृष्टा आपस्य वरुणश्चेति श्रुतेस्तदेतत्कीर्तिश्च ।
मनसो ज्ञानस्य कीर्तिर्हेतुत्वात् । आत्मपरोक्षं विश्रुतत्वं
कीर्तिर्यज्ञः । स्वकरणसंवेद्यं विश्रुतत्वं व्युष्टिः कान्तिर्देहगतं

आ० गुणाभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥ ब्रह्मवर्चसं व्याचष्टे । उच्येति ॥
कथमपानास्ये ब्रह्मणि यथोक्तो गुणः सिध्यतीत्याशङ्कामिदारे-
त्वाद् । अग्निसम्बन्धादिति ॥ तथापि कथमन्नाद्यत्वमित्याशङ्क्यापो-
दारेवेत्याह । अग्नेति ॥ ब्रह्मवर्चसीत्यादिफलवाक्ये श्रीमानि-
त्यादिवादिना तुल्यार्थत्वात् व्याख्यानापेक्षमित्याह । समान-
मिति ॥ हृदयस्योत्तरसुषिसम्बन्धत्वेन समानो मनः पर्जन्यश्चेति
त्रितयं परस्परसम्बद्धमुपास्यमित्याह । अथेति ॥ समानशब्दं
वायुविशेषे व्युत्पादयति । अश्रितेति ॥ मनसः समाने सम्बन्धः ।
समाने दृष्यतीति श्रुतेर्ग्राह्य इत्याह । तत्सम्बन्धमिति ॥ मनसि
दृष्यति पर्जन्यस्तृप्यतीति ॥ तदेव वाक्श्लेषमाश्रित्य तयोः सम्बन्ध-
माह । पर्जन्य इति ॥ श्रुतन्तरादपि तयोः सम्बन्धं वक्तुं पातनिका-
माह । पर्जन्येति ॥ श्लेषः प्रसिद्धपरामर्शार्थः ॥

तथापि कथं पर्जन्यमनसोः सम्बन्धसिद्धिरित्याशङ्क्य वायो-
रपि कारकत्वेनाग्निः सम्बन्धात्तद्वारा मिथोऽपि तत्सिद्धिरित्याह ।
मनसेति ॥ तदेतत्समानास्यं ब्रह्म कीर्तिश्च व्युष्टिश्चेत्वाभ्यां
गुणाभ्यामुपासीतेति सम्बन्धः ॥ तस्मिन्ब्रह्मणि कीर्तिरूपं गुणं

उ० अथ योऽस्योर्द्ध्वः सुषिः स उदानः स वायुः
 स आकाशस्तदेतदोजश्च महश्चेत्युपासीत ओजस्वी
 महस्वान्भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥ ते वा एते
 पञ्च ब्रह्मपुरूषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपाः स
 य एतानेव पञ्च ब्रह्मपुरूषान्स्वर्गस्य लोकस्य
 द्वारपान्वेदास्य कुले वीरो जायते प्रतिपद्यते

भा० लावण्यं । ततश्च कीर्त्तिसम्भवात्कीर्त्तिस्येति । समानमन्यत् ॥
 अथ योऽस्योर्द्ध्वः सुषिः स उदान आपादतलादारभ्योर्द्ध्व-
 मुक्कमणादुत्कर्षार्थञ्च कर्म कुर्वन्नित्युदानः स वायु-
 दाधारस्याकाशस्तदेतत् । वाय्वाकाशयोरोजोहेतुत्वा-
 दोजो बलं महत्त्वाच्च मह इति ॥

भा० साधयति । मनस इति ॥ व्युत्थेरर्थात्तरत्वं कीर्त्तेर्दशयति ।
 आत्मेति ॥ ततो व्युत्थोराचष्टे । स्वकारश्चेति ॥ तामेवानुभवच्छ्रु-
 तवा कथयति । कान्तिरिति ॥ कथं पुनर्देहगतस्य जावण्यस्य
 कीर्त्तिता शक्यते तत्राह । ततश्चेति ॥ लावण्यं पञ्चमर्थः । इत्य-
 सङ्गीर्णगुणद्वयविशिष्टमुपासनं सिद्धमित्यर्थः ॥ कीर्त्तिमानित्या-
 दिफलवाक्यस्य ब्रह्मवर्चसीत्यादिना तुल्यार्थत्वादव्याख्येयत्व-
 माह । समानमिति ॥ हृदयस्योर्द्ध्वंश्चिद्रवैशिष्ट्येनोदानो वायु-
 राकाशश्चेति त्रितयमन्योन्यसम्बन्धमुपास्यमित्याह । अथ योऽ-
 स्येति ॥ उत्क्रमणादुदान इति सम्बन्धः । उदाने दृष्यति वायु-
 क्षुण्णतीति वाक्शब्धेवमाश्रित्याह । स वायुरिति ॥ वायोराका-
 शत्वमाधाराधेयसम्बन्धाद्वायौ दृष्यत्याकाशक्षुण्णतीति श्रुतेश्चे-
 त्याह । तदाधारश्चेति ॥ तदेतदुदानाख्यं ब्रह्म पूर्ववदोजो
 महश्चेत्याभ्यां विशिष्टमुपासीतेति सम्बन्धः ॥ उत्क्रमणद्वयं निर्दि-
 शति । वाय्वाकाशयोरिति ॥

उ० स्वर्गं लोकं य एतानेवं पञ्च ब्रह्मपुरुषान्स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेद ॥ ६ ॥ अथ यदतः परो

भा० समानमन्यत् । ते वै एते यथोक्ताः पञ्च सुषिसम्बन्धा-
त्यञ्च ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषा राजपुरुषा इव द्वारस्थाः
स्वर्गस्य हार्दस्य लोकस्य द्वारपालाः । एतैर्हि चक्षुःश्रोत्र-
वाङ्मनःप्राणैर्वह्निर्मुखप्रवृत्तैर्ब्रह्मणो हार्दस्य प्राप्तिदा-
राणि निरुद्धानि । प्रत्यक्षं ह्येतदजितकरणतया वाङ्म-
विषयामङ्गोऽमृतप्ररूढत्वाच्च हार्दब्रह्मणि मनस्तिष्ठति ॥
तस्मात्सत्यमुक्तमेते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः स्वर्गस्य लोकस्य द्वारपा
इति । अतः स य एतानेवं यथोक्तगुणविशिष्टान्स्वर्गस्य
लोकस्य द्वारपान्वेदोपासने उपोसनया वञ्चीकरोति स
राजपालानिवोपासनेन वञ्चीकृत्य तैरनिवारितः प्रतिपद्यते
स्वर्गं लोकं राजानमिव हार्दं ब्रह्म ॥

आ० शोऽजस्रोत्वादिवाङ्मस्य कीर्त्तिमानित्यादिना तुल्यार्थत्वमाह ।
समानमिति । तस्य ह वा एतस्येत्वादिनोक्तमनुवदति । ते वा
इति । कथं ब्रह्मपुरुषास्तत्राह । राजपुरुषा इति ॥ अथदि-
श्लान्त इत्यर्थः । तेषां द्वारपालत्वं प्रपञ्चयति । एतैरिति । तत्र
स्वानुभवं प्रमादयति । प्रत्यक्षं ह्येति । विवेकवैराग्याभ्यां
वञ्चीकृतः श्रोत्रादिकरञ्जयामोषेतत्वाभावात्परोक्षशब्दादिविषये
आसङ्गरूपावृत्ताक्रान्तत्वादित्यर्थः । एतैरेव विषयविमुखैर्ब्रह्म-
प्राप्तिदाराणि समाध्यादिना विदत्तानि इत्यभिप्रेत्योपासंहरति ।
तस्मादिति । ब्रह्मपुरुषानुक्ताननूय सफलमुपासनं दर्शयति ।
अथ इति । अनियतानां चक्षुरादीनां ब्रह्मप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वं
नियतानां तु तस्यापि हेतुत्वमित्यतः शब्दार्थः । यथोक्तगुणविशि-
ष्टत्वं चक्षुरादीनामादित्वाद्यात्मकत्वं ।

उ० दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः
पृष्ठेषु अनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदि-

भा० किञ्चास्य विदुषः कुले वीरः पुत्रो जायते वीरपुरुषसे-
वनात् । तस्य चर्षापाकरणेन ब्रह्मोपामनप्रवृत्तिहेतुत्वं ।
ततश्च स्वर्गलोकप्रतिपत्तये पारम्पर्येण भवतीति स्वर्गलोक-
प्रतिपत्तिरेवैकं फलं ॥ अथ यदसौ विद्वान्स्वर्गं लोकं
वीरपुरुषसेवनात्प्रतिपद्यते यथोक्तं त्रिपादस्यामृतं दिवोति
तदिदं लिङ्गेन चक्षुः श्रोत्रेन्द्रियगोचरमापादयितव्यं । यथा-
न्यादिर्धूमादिलिङ्गेन ॥ तथा शिवमेवेदमिति यथोक्तेऽर्थे

भा० अदृष्टं फलमुक्त्वा दृष्टफलमाह । किञ्चेति ॥ यथोक्तपुत्रोत्पत्ति-
र्विवक्षितब्रह्मप्राप्तावनुपयुक्तेत्याशङ्क्याह । तस्य चेति ॥ पुत्रस्य
ध्यानानुसारित्वहेतुत्वं ततःशब्दार्थः । पारम्पर्येणोपासनादारे-
वेति यावत् ॥ पुत्रस्य ध्यानद्वारा ब्रह्मप्राप्तिहेतुत्वे फलितमाह ।
इति स्वर्गेति ॥ गायत्र्युपाधिकं ब्रह्मोपास्यं तादर्थ्येन द्वारपात्रो-
पास्तिस्य चर्षाया ततश्चाङ्गेषु श्रुतानि फलानि समुचित्व प्रधा-
नोपासनादेव ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तं ॥ इदानीं विद्यान्तरं प्रसूयति ॥
अथ यदिति ॥ परस्तादिवो दीप्यमानं ब्रह्म कौत्सेवे ज्योतिषि
प्रतीकेऽथस्य दृष्टत्वश्रुतत्वाभ्यामुपासितव्यमिति श्रौतमर्थं सिद्ध-
वत्कत्वाऽऽर्थिकमर्थमादाय तात्पर्यमाह । यदसौ विद्वानिति ॥
वीराणां वीर्यवतामादित्वादीनां पुरुषाणां सेवनादाध्यानादीति
यावत् । लिङ्गेन स्पर्शविशेषेण अवयवविशेषेण चेत्यर्थः । चक्षुः-
श्रोत्रेन्द्रियगोचरमिति महृष्टिं प्रति दृष्टं श्रुतञ्च मयेत्वापादयि-
तव्यं । अन्यथा दृष्टत्वश्रुताभ्यां ब्रह्मसि ध्यानासिद्धेरित्यर्थः ॥ परस्य
प्रतिपत्तौ लिङ्गेन प्रत्यायने दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ विप्रतिपत्तं
प्रति धूमादिलिङ्गेनाग्न्यादि प्रत्याख्यते तथा स्पर्शादिलिङ्गेन दृष्ट-
त्वादिविशिष्टमिदं प्रत्येतव्यमित्यर्थः ॥ यथोक्तस्य ज्योतिषो लिङ्गेन

उ० दमस्मिन्नक्तः पुरुषे ज्योतिस्तस्यैषा दृष्टिः

॥ ७ ॥

भा० वृडा प्रतीतिः स्यात् । अनन्यत्वेन च निश्चय इति अत
आह । यदतोऽमुष्मादिवो युलोकात्परः परमिति खिन्न-
व्यत्ययेन ज्योतिर्दीप्यते । स्वयंप्रभं सदा प्रकाशत्वाद्दीप्यत
इव दीप्यत इत्युच्यते । अग्न्यादिवज्ज्वलनस्वरूपाया
दीप्तेरसम्भवाद्विद्यतः पृष्ठेऽखित्येतस्य व्याख्यानं सर्व्वतः पृष्ठे-
खिति संसारादुपरीत्यर्थः । संसार एव हि सर्व्वः ॥

आ० प्रत्वायनं किमिति क्रियते तत्राह । तथा हीति । किङ्करा
तस्य प्रत्वायने सति गुणद्वयविशिष्टमेवेदं ज्योतिर्नान्यथेत्येवं
यथोक्ते परस्मिन्नुपास्यज्योतिषि दृढा धीः स्यात् । तत्तद्गुणस्य
ज्योतिषो ध्यानादित्यर्थः । ना भूत्परस्य ज्योतिषो यथोक्तगुणस्या-
ग्नेवोपासनमित्याशङ्क्याह । अनन्यत्वेनेति । कौक्षीयस्य ज्योतिषः
सन्निकर्षाज्जीवाभेदं परिकल्प्य जाठरं ज्योतिर्ब्रह्मेत्यनन्यत्वेन
ध्याने जीवब्रह्मबोरेकतया निश्चयश्चार्थात्सिद्धति । अतो यथो-
क्तोपास्तिरर्थवतीत्यर्थः । अथशब्दस्य विद्यान्तरारम्भा-
र्थत्वमभ्युपेतानन्तरग्रन्थस्य तात्पर्य्यमुक्त्वाऽवशिष्टाख्येष्टराख्यवतार्थं
व्याकरोति । अत आह्वेत्वादिना ॥ यदित्युपक्रम्य ज्योतिरित्युप-
संहारात्पर इति पुंकिङ्करप्रयोगमाशङ्क्याह । परमिति ॥ कादा-
चित्प्रकाशत्वाभावात्प्रथमं दीप्यत इति प्रयोगस्तत्राह । स्वयं
प्रभमिति ॥ कस्मादेवेति प्रयुज्यते मुख्यमेव दीप्यमानत्वं किं
न स्यादित्याशङ्क्याह । अग्न्यादीति । हेतोरेवमयत्र सम्बन्धः ।
सर्व्वशब्दस्यासङ्घिसत्त्वादात्मनोऽपि तेन सङ्गृहीतत्वात्प्रथमं तस्मा-
दूर्ध्वं ब्रह्मेत्युपपन्नमित्याशङ्क्याह । संसारादिति ॥ तस्यैव सर्व्व-
शब्दवाच्यत्वमुपपादयति । संसार एव हीति । तस्यानेकत्वेन
सर्व्वशब्दाह्वेत्वादित्यर्थः ॥

उ० यत्रैतदस्मिच्छरीरे संपर्शनेनोष्णिमानं वि-

भा० असंसारिण एकत्वान्निर्भेदत्वाच्चानुत्तमेषु तत्पुरुषस-
मासाशङ्कानिवृत्तये आहोत्तमेषु लोकेष्विति सत्यलोका-
दिषु हिरण्यगर्भादिकार्यस्य परस्मैश्वरस्यासन्नत्वादुच्यते
उत्तमेषु लोकेष्विति । इदं वावेदमेव तद्यदिदमस्मि-
न्युरुषेऽन्तर्मध्ये ज्योतिः चक्षुःश्रोत्रघ्राद्येन लिङ्गेनोष्णिमा-
शब्देन वावगम्यते । यत्त्वचा स्पर्शरूपेण गृह्यते तच्चक्षुषैव ।
दृढप्रतीतिकरत्वात्त्वचोऽविनाभूतत्वाच्च रूपस्पर्शयोः ॥

षा० आत्मनि सर्वशब्दानुपपत्तिमाह । असंसारिण इति ॥ सर्व-
शब्दस्यानेकार्थवाचित्वादात्मनि चैकत्वात्प्रकारभेदस्य च नित्य-
त्वमुक्ते तस्मिन्नसम्भवात् तस्य सर्वशब्दात्प्रतीतिरित्यर्थः । उत्तमा
न भवन्तीत्यनुत्तमास्तेष्विति तत्पुरुषाशङ्कायां तन्निवृत्तिद्वारा
बहुव्रीहिसिद्ध्यर्थं विशेष्यमित्याह । तत्पुरुषेति ॥ किमिति
तेषु परब्रह्म निर्दिश्यते तस्य सर्वगतत्वादित्याशङ्काह । हिरण्य-
गर्भादीति । तत्कार्यात्मना स्थितं परं ब्रह्मोत्तमेषु लोकेष्वित्यु-
च्यते । तस्य सर्वत्र सतोऽपि सत्यलोकादिषु हिरण्यगर्भाद्यात्मना
ऽतिशयेन नित्याभिव्यक्तत्वादित्यर्थः । यदिति सर्वनाम्ना प्रकृतं
ब्रह्म परामृश्यते । तस्योपास्यत्वार्थं संसारादुपरिष्ठादवस्थान-
मुक्तं ॥ इदानीं कौक्षेयव्योतिषि तदारोपयति । इदमिति ॥
कौक्षेयव्योतिषि प्रतीके प्रमाणं दर्शयति । चक्षुरिति ॥ चक्षुष्यो
भवतीति फलवचनानुसारेण स्पर्शरूपमैक्यमाध्यासिकमादायो-
ष्णिमा चाक्षुषत्वं द्रष्टव्यं । रूपस्पर्शयोरैक्याध्यासं स्फुटयति ।
यत्त्वचेति । यदुष्णं तेजो ब्रह्मात्मकं त्वगिन्द्रियेण स्पर्शरूपेण
गृह्यते तच्चक्षुषैव गृह्यते तत्र हेतुमाह । दृढेति ॥ त्वचो
दृढार्थं प्रतीतो हेतुत्वाच्चक्षुषा तादात्म्यारोपादित्यर्थः । यद्रूपब-
द्भवति तस्पर्शवदतीति नियमाच्च रूपस्पर्शयोस्तादात्म्याध्यासा-
त्तस्य चाक्षुषत्वसिद्धिरित्याह । अविनाभूतत्वाच्चेति ॥

३० जानाति तस्येषा श्रुतिर्यत्रैतत्कर्णावपि गृह्य नि-

भा० कथं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वग्दृष्टिभोचरत्वमाप-
द्यत इत्याह अत्र यस्मिन् काले एतदिति क्रियाविशेषणं
अस्मिन् वरीरे हस्तेनासभ्य संसर्गेणोष्णिमानं रूपसह-
भाविनमुन्नस्यर्शभावं विजानाति स ह्युष्णिमानमरूपव्याक-
रणाय देहमनुप्रविष्टस्य चैतन्यात्मज्योतिषो लिङ्गमव्यभि-
चारात् । न हि जीवन्तमात्मानमुष्णिमा व्यभिचरति ।
उष्ण एव जीवित्यन्धीतो मरित्यन्निति हि विज्ञायते ।
मरणकाले च तेजः परस्यां देवतायामिति परेषु विभा-
गत्वोपगमादतोऽसाधारणं लिङ्गमौष्ण्यमग्नेरिव धूमः ॥

आ० शब्दो यस्य ज्योतिषो लिङ्गमौष्ण्यं तस्य त्वग्दृष्टिग्रहणात्स्य
चाक्षुषत्वमुपपादयितुं एच्छति । अथमिति ॥ तस्यैवा दृष्टिरि-
त्यादिवाक्येनोत्तरं दर्शयन् यत्रेत्यादि व्याकरोति । आहृत्वा-
दिना ॥ यद्यैतद्विज्ञानं स्यात्तद्येति विज्ञानक्रियायां विशेषब-
भेदमिति पदमित्यर्थः ॥ संसर्गेणोष्णिमानं विजानाति चेत्कथं
तर्हि तस्य चाक्षुषत्वमित्याशङ्क्याह । रूपसहभाविनमिति ।
भवत्यौपचारिकमौष्ण्यस्य चाक्षुषत्वं तथापि कथं तस्य लिङ्गत्व-
मित्याशङ्क्य जीवनप्रत्यायनद्वारा कौक्षेयज्योतिषि तस्य लिङ्गत्वं
साधयति । स होति ॥ जीवात्मना तस्याव्यभिचारं कपोरयति ।
न होति ॥ तत्रैव श्रुतिं संवादयति । उष्ण एवेति ॥ यदा जीवस्य
लिङ्गमौष्ण्यं तदा परस्यापि ज्योतिषस्तस्मिन् भवति । जीवपर-
योरेकत्वावगमादित्याह । मरणकाले चेति । वागादि मनसि
मनः प्राग्ने प्राक्तेजसि तदध्यक्षकत्वात् परस्यां देवतायां परमा-
त्मास्थायी सम्पद्यत इति श्रुत्या जीवस्य परेषु तदर्थात्मना सहा-
भिन्नत्वस्योपगमाज्जीवस्य लिङ्गं तद्भवति परस्य लिङ्गमित्यर्थः ।
यदा हि जीवस्य परस्य च यथोक्तलिङ्गादवगतिकदा तत्र कौक्षे-
यज्योतिषस्तदधिकारस्य सुतरामवगतितरन्तीत्याह । अत इति ॥

उ० नदमिध नदधुरिवाग्नेरिव ज्वलत उपशृणोति
तदेतद्दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत चक्षुथः श्रुतो भवति य

भा० अतस्तस्य परस्त्रैषा दृष्टिः साक्षादिव दर्शनं दर्शनोपाय
इत्यर्थः । तथा तस्य ज्योतिष एषा श्रुतिः अवणं अवणोपायो
ऽप्युच्यमानो यत्र यदा पुरुषो ज्योतिषो लिङ्गं शृणुषति
आत्तुमिच्छति तदैतत्कर्षावपिगृह्येतच्छब्दः क्रियावि-
शेषणं । अपिगृह्यापिधायेत्यर्थोऽङ्गुलिभ्यां प्रार्णुत्य निनद-
मिव रथस्येव घोषो निनादस्तमिव शृणोति नदधुरिव
अवभकूजितमिव शब्दो यथा चाग्नेर्वह्निर्ज्वलत एवंशब्द-
मन्तः प्ररीर उपशृणोति तदेतज्ज्योतिर्दृष्टश्रुतलिङ्गत्वाद्-
दृष्टञ्च श्रुतञ्चेत्युपासीत । तथोपासनाच्चक्षुष्यो दर्शनीयः श्रुतो
विश्रुतश्च यत्स्पर्शगुणोपासननिमित्तं फलं तद्रूपे सम्पाद-
यति चक्षुष्य इति । रूपस्पर्शयोः सहभावित्वात् ॥ ३॥

भा० उच्यते जाठरे ज्योतिषि प्रतीके लिङ्गत्वे सति तस्मिन्माह ।
तथेति ॥ विश्वेरिव प्रतिमायां जाठरेण ज्योतिषा परस्य ज्यो-
तिषस्तादात्म्यादित्यर्थः ॥ प्रतीकद्वारा दृष्ट्युपायवत्तस्य अवणोपायं
लिङ्गान्तरं दर्शयति । तथेति ॥ अपिगृह्य शृणोतीति सम्बन्धः ।
यथा अवणमेतद्भवति तथा शृणोतीति अवणक्रियाया विश्लेष-
णमच्छब्द इति योजना ॥ प्रार्णुत्य पिधायेति यावत् । श्रूय-
माणशब्दस्य वाच्यार्थभावरूपटीकरणार्थमनेकदृष्टान्तोपादानं ।
कौत्सेयज्योतिषारोपितस्य ज्योतिषो ध्येयस्य ध्यानोपायाङ्गत्वेन
गुणद्वयमुपदिशति ॥ तदेतदिति ॥ दृष्टमित्युपासने फलमाह ।
तथेति ॥ श्रुतमित्युपासने फलमाचष्टे । श्रुत इति ॥ कथं पुनः स्पर्श-
गुणोपासने स्पर्शो भवतीति वक्तव्ये चक्षुष्यो भवतीत्युच्यते त-
च्चाह । यत्स्पर्शेति ॥ सम्पादने निमित्तमाह । रूपस्पर्शयोरिति ॥

उ० एवं वेद य एवं वेद ॥१३॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म

भा० इष्टत्वाच्च दर्शनोच्यतायाः । एवञ्च विद्यायाः फलमुपपन्नं
स्यान्न तु मृदुत्वादिसर्गवत्त्वे । य एव यथोक्तौ गुणौ वेद
स्वर्गलोकप्रतिपत्तिस्वरूपमदृष्टं फलं । द्विरभ्यास आदरार्थः ॥
१३ ॥ पुनस्तस्यैव त्रिपादमृतस्य ब्रह्मणोऽनन्तगुणवतोऽन-
न्तशक्तेरनेकभेदोपास्यस्य विशिष्टगुणशक्तिमत्त्वेनोपासनं
विधित्तन्नाह । सर्वं समस्तं खल्विति वाक्यात्कारार्थो
निपातः । इदं जगन्नामरूपविकृतं प्रत्यक्षादिविषयं ब्रह्म ॥

भा० इतश्चक्षुष्यो भवतीति फलवचनमुचितमित्याह । इष्टत्वाच्चेति
फलवचनमपि सम्पादयति ॥ न कल्पकमित्याह एवञ्चेति ॥ यदा
स्पर्शगुणोपासननिमित्तं फलं रूपे सम्पाद्यते तदा विद्यायाः
श्रुतं फलमुपपन्नमिति फलश्रुतिरनुकूजिता स्यात् । रूपविशेष-
वति चक्षुष्यशब्दप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । यदि पुनर्मृदुत्वादिसर्ग-
गुणस्योपासननिमित्तं फलं कल्प्यते तदा चक्षुष्यो भवतीति श्रुतं
फलं नैवोपपन्नं स्यात्तच्च फलश्रुतिरपवाधिता भवेदित्याह ।
न त्विति ॥ कस्येदं फलमित्यपेक्षायामाह । य एवमिति ॥ ननु
परस्य ज्योतिषो जाठरे ज्योतिष्यारोपितस्य यथोक्तगुणवतो
ध्यानात्कथमिदमत्वच्यं फलमनगुरूपमुपदिश्यते तत्राह । स्वर्गलो-
केति ॥ फलवत्त्वाऽविद्यायामादरो विवक्षितः ॥१३॥ प्रतीकद्वारा
ब्रह्मोपासनमुक्त्वा प्रतीकं हित्वा सगुणब्रह्मोपासनमुपन्यस्यति ।
पुनरित्यादिना ॥ तस्य निरुपाधित्वं व्यावर्त्तयति । अनन्तेति ॥
कथमेकस्यानेकगुणत्वं तत्राह । अनन्तशक्तेरिति ॥ ननु पूर्व-
मेवास्योपासनान्यतितत्तानि तथाच ब्रह्मविशेषो नास्तीत्याशङ्क्याह ।
अनेकेति ॥ अनेकेषु गायत्र्याद्युपाधिषुपास्यस्यापि ब्रह्मो मनो-
मयत्वादिविशिष्टगुणत्वेन विशिष्टशक्तिमत्त्वेन चोपासनान्तर-
विधानार्थमुत्तरवाक्यमित्यर्थः । तस्येदमा परामर्शं हेतुमाह ।
प्रत्यक्षादीति ॥

उ० तज्जलानिति शान्त उपासीत

भा० कारणं वृद्धतमत्वाद्ब्रह्म । कथं सर्वस्य ब्रह्मत्वमित्यत आह । तज्जलानिति । तस्माद्ब्रह्मणो जातं तेजोऽवन्नादिक्रमेण सर्वं । अतस्तज्जं । तथा तेनैव जगत्क्रमेण प्रतिलोमतया तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते तदात्मतया स्मिन्नेव इति तज्जं । तथा तस्मिन्नेव स्थितिकालेऽनिति प्राणिति चेष्टत इति तदनं । इत्येवं ब्रह्मात्मतया त्रिषु कालेष्वविशष्टं तद्व्यतिरेकेणायदृशात् । अतस्तदेवेदं जगत् । यथा चेदं तदेवैकमद्वितीयं । तथा षष्ठे विस्तरेण वक्ष्यामो यस्माच्च सर्वमिदं ब्रह्म । अतः शान्तो रागद्वेषादिदोषरहितः संयतः सन् यत्तत्सर्वं ब्रह्म तददृश्यमाणैर्गुणैरुपासीत ॥

षा० ब्रह्मशब्दस्य निरुपाधिकार्यविषयत्वं व्यावर्त्तयति । कारणमिति ॥ कथं तस्य ब्रह्मत्वं तदाह । वृद्धतमत्वादिति ॥ निरतिशयमहत्त्वादित्यर्थः । सर्वमनूद्य तस्य ब्रह्मविधाने युक्तिं प्रप्रपूर्वकमाह । कथमित्यादिना । तज्जं च तज्जं च तदनं च तज्जं चान् अवयवलोपशब्दान्दसः । तत्र तज्जत्वं जगतो व्युत्पादयति । तस्मादिति ॥ तज्जत्वमुपपादयति । तथेति ॥ विपर्ययेषु तु क्रमोऽत इति न्यायात्प्रतिलोमतया जननव्युत्क्रमेण तस्मिन्नेव ब्रह्मणि लीयते जगदिति ज्ञात्वा वधातस्तज्जं तथेति योजना । तत्र कथो नाम जगतः श्रूयतेति शब्दां व्यावर्त्तयति । तदात्मतयेति ॥ तदनत्वं प्रतिपादयति । तथेति ॥ तथा तज्जं तज्जं च तथा तदनं च जगदित्यर्थः । इति तदनमिति श्लेषः । युक्तिसिद्धमर्थं निगमयति । एवमिति ॥ ब्रह्मव्यतिरेकेण त्रिव्यपि कालेषु जगतोऽयदृशात्तदात्मत्वेनाविशिष्टमिष्टं जगत्तदेव स्यादिति योजना । युक्तिसिद्धमपि जगतो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षादिविरुद्धं नास्तीकारमर्हति । न हि सद्वितीयमद्वितीयमित्याशङ्क्याह । यथा चेति ॥ सर्वस्य ब्रह्मत्वे फलितमाह । यस्माच्चेति ॥

उ० अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके
पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं
कुर्वीत ॥ १ ॥

भा० कथमुपासीत । स क्रतुं कुर्वीत क्रतुर्निश्चयोऽध्व-
वाचस एवमेव नान्वयेति अविचलः प्रत्यक्षं क्रतुं कुर्वी-
तोपासी तेत्यनेन व्यवहितेन सम्बन्धः । किं पुनः क्रतुकरत्वेन
कर्त्तव्यं प्रयोजनं । कथं वा क्रतुः कर्त्तव्यः । क्रतुकरत्वं
चाभिप्रेतार्थसाधनं कथं इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थमथे-
त्यादिग्रन्थः । अथ खल्विति हेत्वर्थः । यस्मात्क्रतुमयः
क्रतुप्राप्तोऽध्ववसावात्मकः पुरुषो जीवः । यथा क्रतुर्धा-
दृत्रः क्रतुरस्य सोऽयं यथा क्रतुर्वथाध्ववसावो चादृ-

षा० कियन्तं काचं प्रत्ययमावर्त्तयेदित्याकाङ्क्षापूर्वकं तत्प्रतिषेध-
पर्यन्तमिति दर्शयितुं व्यवहितं वाच्यमवतार्यं व्याचष्टे । कथ-
मित्यादिना । उपासीतेत्यस्य क्रतुं कुर्वीतित्यनेन व्यवहितेन सम्बन्ध
इति योजना । क्रतुनुष्ठानस्य यत्नं पृच्छति । किं पुनरिति ॥ तत्र
क्रतुकरत्वं च केन प्रकारेणेति प्रश्नान्तरं दर्शयति । कथं वेति ॥
ब्रह्मभावसाधनत्वात्क्रतुकरत्बस्य फलप्रश्नो नास्तीत्याशङ्काह । क्रतु-
करत्बचेति ॥ न हि जीवस्य स्थितस्य नष्टस्य वा सङ्कावः सम्भ-
वतीति भावः ॥ क्रतुकरत्बस्येदं प्रयोजनं स च क्रतुरेवं
क्रियते तत्करत्वं चानया रीत्या ब्रह्मसङ्कावं साधयतीत्यस्यार्थजा-
तस्य प्रतिपादनार्थमाखण्डसमाप्तेरथेत्यादिबन्धो यत्र इत्याह ।
इत्यस्यार्थस्येति ॥ अथ खल्वित्यत्र पूर्ववत् खलुशब्दोऽथशब्दस्तु
हेत्वर्थ इत्यत्र हेतुरूपमर्थं विद्वेति । यस्मादिति । यथा अथे-
त्यादौ पुरुष इत्यन्तो यत्रो हेत्वर्थ इत्युक्ता तमेव हेतुरूपमर्थं
दर्शयति । यस्मादिति ॥ यथा क्रतुरित्यस्मादध्ववसावस्यो

३०

मनोमयः प्राणशरीरो

भा० द्विस्रयोऽस्मिन्नोके जीवन्निह पुरुषो भवति । तथेतोऽस्माद्दे-
हात्प्रेत्य मृत्वा भवति ॥

क्रत्वनुरूपफलात्मको भवतीत्यर्थः । एवं ज्ञेतश्चास्ततो
दृष्टं । यं यं वापि स्मरन्भावं त्यज्यत्यन्ते कसेवरमित्यादि
यत एवं व्यवस्था शास्त्रदृष्टान्तः स एवं जानन् क्रतुं
कुर्वीत यादृशं क्रतुं वक्ष्यामसं । यत एवं शास्त्रप्रामाण्या-
दुपपद्यते क्रत्वनुरूपं फलमतः स कर्त्तव्यः क्रतुः । कथं
मनोमयो मनः प्रायः । मनुतेऽनेनेति मनसात्स्ववृत्त्या
विषयेषु प्रवृत्तं भवति तेन मनसा तन्मयः । तथा प्रवृत्त

भा० द्रष्टव्यः । अस्मिन्नोके इति श्रुतिमादाय व्याचष्टे । जीवन्निहेति ।
इह वर्त्तमाने देहे जीवन्सन्निति यावत् । क्रतुकरणेन किं
कर्त्तव्यं फलमिति प्रश्नं व्याचष्टे । तथेति । क्रत्वनुरूपफलात्मकत्वे
पुरुषस्य स्मृतिं संवादयति । एवं हीति । शास्त्रमेवोदाहरति ।
यं यमिति । कथं वा क्रतुः कर्त्तव्य इति प्रश्नं प्रत्याह । यत
इति । क्रत्वनुरूपफलात्मकः पुरुषो भवतीत्येवंरूपा खवस्येति
यावत् । एवं जानन् क्रत्वनुरूपं फलमिति शास्त्रतः पश्यन्नित्यर्थः ।
कोऽसौ क्रतुरित्याशङ्क्याह । बाह्यमिति । स क्रतुं कुर्वीतित्य-
स्यार्थं निगमयति । यत यमिति । क्रतुकरणप्रकारमेव प्रश्न-
पूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ कथमिदं मनःप्रायमि-
त्यपेक्षार्या मनः शब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं व्युत्पादयति । मनुत इति ॥
मनोद्वारा तदुपाधिः पुरुषो विषयप्रवक्षो भवतीत्यर्थः । तत्रा-
यत्वमाह । तथेति ॥ पुरुषो हि तत्रायः सम्मनसि प्रवर्त्तमाने
खयमपि तददेव प्रवृत्त इव लक्ष्यते । तथा निवर्त्तमाने मनसि
निवृत्त इव चावगम्यते । वक्तव्यं पुरुषो न प्रवृत्तो निवृत्तो वा

उ०   भारूपः सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा

भा० इव तन्मायो निवृत्त इव च । अत एव प्राणश्चरीरः
प्राणो लिङ्गात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिद्वयसंमूर्च्छितः । यो
वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राण इति श्रुतेः ।
स चरीरं यस्य स प्राणश्चरीरः । मनोमयः प्राणश्चरीरं
नेतेति च श्रुत्यन्तरात् ।

भारूपः । भा दीप्तिश्चैतन्यलक्षणं रूपं यस्य स भारूपः ।
सत्यसङ्कल्पः । सत्या अविद्ययाः सङ्कल्पा यस्य सोऽयं
सत्यसङ्कल्पः । न यथा संसारिण इवानैकान्तिकफलः
सङ्कल्प ईश्वरस्येत्यर्थः । अनृतेन मिथ्याफलत्वहेतुना
प्रत्यूढत्वासङ्कल्पस्य मिथ्याफलत्वञ्च वक्ष्यत्यनृते न हि
प्रत्यूढा इति । आकाशात्मा । आकाश इवात्मा स्वरूपं

आ० ध्यायतीवेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः । अत एव मनोमयत्वादेवेति
यावत् । सम्मूर्च्छितत्वं सम्पिच्छितत्वं । विज्ञानशक्तेश्चैकस्मिन्नेव
लिङ्गात्मनि सम्पिच्छितत्वे श्रुत्यन्तरं प्रमाद्यति । यो वा इति ।
आद्यवर्षीं श्रुतिं यद्योक्ते विशेषणद्वये प्रमाद्यति । मनोमयः
प्राणेति । मनोवृत्तिभिर्विभाष्यमानत्वादात्मा मनोमयः प्राण
एव प्रत्यगात्मनः सूक्ष्मं शरीरं तस्य चासौ सूनादेहादेहान्तरं
प्रति नेतेत्याद्यवर्षश्रुतेरात्मनि विशेषणद्वयसिद्धिः । एतच्च विशे-
षणद्वयं जीवगतमपि तदभेदविवक्षया ब्रह्मणि प्रकृत्यमित्यर्थः ।
सत्यसङ्कल्प इत्यत्र विशेषणो ध्वनितमर्थं दर्शयति । न यथेति ।
इवशब्दस्यार्थः । कथं संसारिसङ्कल्पस्यानैकान्तिकफलत्वं तत्राह ।
अनृतेति । सङ्कल्पस्यानृतेन संसारिणि प्रत्यूढत्वे वाक्यशेषं प्रमा-
द्यति । वक्ष्यतीति । अडाअडयोराकारैतरयोर्न तुल्यतेत्वा-

उ० सर्वकर्मा सर्वाकामः सर्वगन्धः सर्वरसः

भा० यस्य स आकाशात्मा । सर्वगतत्वं सूक्ष्मत्वं रूपादिहीनत्वञ्चा-
काशतुल्यता ईश्वरस्य । सर्वकर्मा । सर्वं विश्वं तेनेश्वरेण
क्रियत इति जगत्सर्वं कर्मास्येति सर्वकर्मा । स हि सर्वस्य
कर्त्तृति श्रुतेः । सर्वकामः । सर्वे कामा दोषरहिता अस्येति
स सर्वकामो धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मीति स्मृतेः ।
न नु कामोऽस्मीति वचनादिह ब्रह्मवीहिर्न सम्भवति ।
सर्वकाम इति । न कामस्य कर्त्तव्यत्वाच्छब्दादिवत्पारा-
र्यप्रसङ्गाच्च देवस्य । तस्माद्यथेह सर्वकाम इति ब्रह्मवीहि-
स्तथा कामोऽस्मीति स्मृत्यर्थो वाच्यः । सर्वे गन्धाः सुखकरा

षा० शब्दाह । सर्वगतत्वमिति ॥ सर्वकर्मेति सर्वक्रियाश्रयत्वमीश्वर-
स्योच्यते । तदयुक्तं ॥ निष्क्रियत्वश्रुतेरित्याशङ्क्य व्याचष्टे । सर्व-
मिति ॥ संसारिभ्यो विशेषसिद्धार्थं विशिनष्टि । दोषरहिता इति ॥
उदाहृतस्मृतिमात्रिणोक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ कामसामा-
नाधिकरण्ये बाधकोपलम्भाद्ब्रह्मवीहिरेवेति परिहरति । न
कामस्येति ॥ तस्य कार्यत्वात्तदैक्ये ब्रह्मणोऽनादित्वं बाध्येत ।
चेतनशेषत्वाच्च कामस्य । तदैक्ये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यं हीयते । तथा च
कर्मधारयासम्भवाद्ब्रह्मवीहिरेवेत्यर्थः ॥ कथं तर्हि कामोऽस्मीति
तादात्म्यस्मृतिरित्याशङ्क्याह । तस्मादिति ॥ कामेश्वरयोः सामा-
नाधिकरण्यासम्भवात्प्रकृतश्रुतौ ब्रह्मवीहिर्यथेष्टस्तथा स्मृतावपि
ब्रह्मपारतन्त्र्यमात्रं कामस्य विवक्षितं । श्रुत्यनुसारेण स्मृतेर्नेतृत्व-
त्वादित्यर्थः । सर्वशब्दाद्गुर्गन्धानामपि ब्रह्मणि प्राप्तौ विशिनष्टि ।
सुखकरा इति ॥ तत्रापि सर्वशब्दसङ्गोचे कारयमाह । पुण्य
इति ॥ यथा सर्वगन्ध इत्यत्र सुखकरा गन्धा ब्रह्मणि दर्शिता-
स्तथा सर्वरस इत्यत्रापि सुखकरा एव रसास्तत्सम्बन्धिना यास्या
इत्याह । तथेति ॥ चत्रापि सर्वशब्दसङ्गोचे कारयमाह ।

उ० सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः ॥ २ ॥ एष म
आत्माऽनर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा सर्ष-
पाद्वा श्यामाकाद्वा

भा० अख्य सोऽयं सर्व्वगन्धः । पुण्यो गन्धः पृथिव्यामिति स्मृतेः । तथा
रसा अपि विज्ञेयाः । अपुण्यगन्धरसपदृषस्य पाप्मसम्ब-
न्धनिमित्तत्वश्रवणात् । तस्मान्तेनोभयं जिघ्रति सुरभि च
दुर्गन्धि च । पाप्मना ह्येष विद्ध इति श्रुतेः । न च पाप्म-
संसर्ग ईश्वरस्य । अविद्यादिदोषस्थानुपपत्तेः ॥

सर्व्वमिदं जगदभ्यात्तोऽभिव्याप्तः । अततेर्वाप्यर्थस्य
कर्त्तरि निष्ठा । तथा अवाक्युच्यतेऽनयेति वाम्वागेव वाकः ।
यदा वचेर्घञ्जन्तस्य करणे वाकः । स यस्य विद्यते स वाकी
न वाक्यवाकी । वाक् प्रतिषेधस्यानोपलक्षणार्थः । गन्ध-
रसादिश्रवणात् । ईश्वरस्य प्राप्तानि घ्राणादीनि करणानि

आ० अपुण्येति ॥ न तद्गृह्यं परस्मिन्निति ज्ञेयः । तच्छब्दार्थमेवोप-
पादयति । पाप्मना हीति ॥ एष इति ब्राह्मणोक्तिर्भवतु पाप्म-
संसर्गज्ञतमपुण्यगन्धादियह्यं । तथापि कथं तदीश्वरे सर्व्वज्ञे
नास्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निमित्ताभावादीश्वरस्य न
ससम्बन्धित्वेनापुण्यगन्धादियह्यमित्यर्थः ॥

तस्य पाप्मसंसर्गे हेतुमाह । अविद्यादीति ॥ आदिपदेना-
स्मितारामहेवाभिनिवेशादयो गृह्यन्ते । अभ्यात्त इति रूपं
तदर्थाच्च दर्शयन् कर्मन्धि निष्ठां यावर्त्तयति । अततेरिति ॥
वाक्शब्दस्य निष्पत्तिप्रकारं रचयति । वचेरिति ॥ अनेति श्रुते-
रीश्वरस्य चोक्तिः । उपलक्षणार्थः प्राह्यादिप्रतिषेधस्येति ज्ञेयः ॥
अथेश्वरे ब्राह्मदिप्रानेरभावात्प्रतिषेधो नोपलक्ष्येताव आह ।

उ० श्यामाकतण्डुलाद्वैष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्
 पृथिव्या ज्यायानक्षरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्या-
 यानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥ सर्वकर्मिा सर्वकामः

भा० गन्धादिग्रहणाय । अतो वाक् प्रतिषेधेन प्रतिषिध्यन्ते
 तानि । अपाणिपादो जवनेो ग्रहीता पश्यत्यक्षुः स
 शृणोत्यकण्ठं इत्यादिमन्त्रवर्षादनादरोऽसन्धुमः । अप्राप्त-
 प्राप्ता हि सन्धुमः स्यादनाप्तकामस्य । न त्वाप्तकामत्वा-
 न्नित्यद्वयस्यैश्वरस्य सन्धुमोऽस्ति कश्चित् । एष यथोक्तगुणो
 मे ममात्माऽन्तर्हृदये हृदयपुण्डरीकस्थान्तर्मध्येऽणीया-
 नपुत्रो ग्रीहेर्वा यवादेत्यादि । अत्यन्तसूक्ष्मप्रदर्शनार्थं
 श्यामाकादा श्यामाकतण्डुलादेति । परिच्छिन्नपरिष्ठाणा-
 दक्षीयानित्युक्तेऽणुपरिमाणत्वं प्राप्तमात्रज्ञातस्तत्रतिषे-
 धायारभते । एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या
 इत्यादिना । ज्यायःपरिमाणञ्च ज्यायस्त्वं दर्शयन्ननन्त-
 परिमाणत्वं दर्शयति । मनोमय इत्यादिना । ज्याया-

भा० गन्धेति । आदिशब्देन कामादिबन्धः । युक्तान्योपलक्ष्यं
 साक्षादेवाव्यय प्रतिषेधश्रवणादित्याह । अपाञ्जीति ॥ आदिप-
 देन स वेति वेद्यमित्यादि शृणोते । ईश्वरस्य सन्धुमाभावं प्रति-
 पादयति । अप्राप्तप्राप्ता इति ॥ यथोक्तस्य परस्य प्रत्यगात्माभेदं
 दर्शयति । एष इति ॥ ग्रीष्माद्यनेकोपादानस्योपयोगमाह ।
 अत्यन्तेति ॥ अक्षीयस्वज्यायस्वयपदेशयोर्मिथो विरोधमाशङ्क्य
 परिहरति । श्यामाकेति ॥ पृथिव्यन्दिष्टादिवदीश्वरस्यातिशयं
 महत्त्वं विवक्षितमिति शब्दां वारयति । ज्यायःपरिमाणाच्चेति ॥

उ० सर्वगन्धः सर्वरसः सर्वमिदमभ्यातोऽवाक्यनादर
एष म आत्मानहृदय एतद्भूतमितः प्रेत्याभि-
सम्भवितास्मीति

भा० नेभ्यो लोकेभ्य इत्यन्तेन यथोक्तगुणलक्षण ईश्वरो ध्येयो
न तु तत्तद्गुणविशिष्ट एव । यथोक्तराजपुरुषमानय
चिचगुञ्जेत्युक्तेन विशेषणस्वाप्यायने व्याप्रीयते तददि-
हापि प्राप्तमतस्तद्विष्टत्वं सर्वकर्मेत्यादिपुनर्वचनं ।
तस्मान्मनोमयत्वादिगुणविशिष्ट एव ईश्वरो ध्येयः । अत
एव षष्ठसप्तमयोरिव तत्त्वमस्यात्मैवेदं सर्वमिति । नेह स्वा-
राज्येऽभिविद्यत्येष म आत्मैतद्ब्रह्मैतमितः प्रेत्याभिसम्भा-
वितोऽस्मीति लिङ्गात् । न त्वात्मशब्देन प्रत्यगात्मैवोच्यते ।
मम इति षष्ठ्याः सम्बन्धार्थप्रत्यायकत्वादेतमभिसम्भावितोऽ
स्मीति च कर्मकर्तृत्वनिर्देशात् ॥

ननु षष्ठेऽप्यथ सम्पत्स्यत इति सत्सम्पत्तेः कालान्तरि-
तत्वं दर्शयति नारदसंस्कारशेषस्थित्यर्थपरत्वात् । न

आ० पुनरुक्तेरपयोगमाह । मनोमय इत्यादिनेति ॥ यत्सर्वस्यते स
एवेश्वरः केवल इति यावत् ॥ ईश्वरो यथोक्तगुणो ध्येय इत्युक्ते
मुख्यानामपि ध्यानकर्मत्वं दुर्निवारमित्याशङ्क्याह । यद्येति ॥
पुनरुक्तिफलमुपसंहरति । तस्मादिति ॥ सगुणस्येश्वरस्य ध्येयत्वे
गमकान्तरमाह । अत एवेति ॥ स्वरूपवाचकस्यात्मनः श्रुत्वानुप-
पत्तेर्न तद्गुणादद्वैतवाक्यार्थसिद्धिरित्यर्थः ॥

लिङ्गभेदाच्चेदिह भेदो विवक्षितस्तर्हि षष्ठेऽपि तल्लिङ्गदर्श-
नात्त्राखण्डवाक्यार्थसिद्धिरिति शङ्कते । नन्विति ॥ नात्र भेदो
विवक्षितः । आरब्धः संस्कारः सुखादियेन कर्मणा तच्छेषस्थितौ

उ० यस्य स्यादद्वा न विचिकित्साऽस्तीति ह स्माह
शाण्डिल्यः शाण्डिल्यः ॥ ४ ॥ १४ ॥

भा० काशान्तरितार्थता अन्यथा तत्त्वमस्याद्यर्थस्य बाधप्रसङ्गात् ।
यद्यप्यात्मब्रह्मस्य प्रत्यगर्थत्वं सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति च प्रकृत-
मेष म आत्मान्महदय एतद्ब्रह्मेत्युच्यते । तथाप्यन्तर्द्धानमी-
षदपरित्यज्यैवैतमात्मानमितोऽस्माच्छरीरात्प्रेत्याभिसम्भा-
वितास्मीत्युक्तं ॥

यथा क्रतुरूपस्यात्मनः प्रतिपत्तास्मीति यस्मैवंविदः
स्याद्भवेद्वा सत्यमेवं स्यामहं प्रेत्यैवं न स्यामिति । न च
विचिकित्सास्ति । इत्येतस्मिन्नर्थे क्रतुफलसम्बन्धे च तथैवे-

भा० तात्पर्यादिति परिहरति । नारभ्येति ॥ सत्यम्यत्तौ काशान्त-
रितत्वमेवात्र विवक्षितं किं न स्यादित्वाद्ब्रह्माह । नेति ॥
काशान्तरभावित्वे सम्पत्तेरिष्टे तत्त्वमसीति ब्रह्मभावस्य वर्त-
मानोपदेशानुपपत्तेरिति हेतुमाह । अन्यथेति ॥ ननु प्रकर-
बानुग्रहीताभ्यामात्मब्रह्मशब्दाभ्यामत्रापि ब्रह्मात्मैक्यमेव विव-
क्षितमित्यत आह । यद्यपीति ॥ किङ्कानुग्रहीतवष्टीभ्रुतिवशा-
त्प्रकरबानुग्रहीतभ्रुती कथञ्चिन्नेतस्या । प्रकरबभ्रुतिभ्यां किङ्क-
भ्रुत्वोर्बलवत्त्वादात्मभ्रुतेऽन्यथोपपत्तेरुक्तत्वादिति भावः ॥

सगुब्रह्मोपासकस्य सकृत्तत्त्वधीमान्नाद्दृष्टं फलं सिद्ध्यति ।
किन्तु देहपातकालेऽपि साक्षात्कारानुष्ठाना भवितव्यमित्यभि-
प्रेत्याह । यथा क्रतुरूपस्येति ॥ स्वध्ववसायानुरूपस्य सगुब्रह्मस्य
परमात्मनोऽहं प्रतिपत्तास्मीत्येवंविधो यस्य स्यादद्वा निश्चयः
प्रेत्याहमेव स्यामेव न तु न स्यामिति क्रतुफलसम्बन्धे संशयो
ऽस्ति । स क्रतुनुसारेणैव परमात्मभावं प्राप्नोति तथा चाहेति
वाशान्तरब्रह्मकालेऽपि साक्षात्कारेण भवितव्यमिति प्रतिभाती-

उ० अन्तरिक्षोदरः कोशो भूमिबुधो न जीर्यति
दिशो यस्य सक्तयो द्यौरस्यात्तरं बिलं स एष
कोशो वसुधानस्तस्मिन्विश्वमिदं श्रितं ॥ १ ॥

भा० श्वरभावं प्रतिपद्यते । विद्वानित्येतदाह स्तोत्रवान् किञ्च
शाण्डिल्यो नामर्षिर्द्विरभ्यास आदरार्थः ॥ १४ ॥

अस्य कुले वीरो जायत इत्युक्तं । न वीरजन्ममात्रं पितृ-
क्षाणाय । तस्मात्पुत्रमनुश्रितं लोक्यमाहुरिति श्रुत्यन्तरात् ।
अतस्तद्दीर्घायुष्टं कथं स्यादित्येवमर्थं कोशविज्ञानारम्भः ॥
अभ्यर्हितविज्ञानव्यासङ्गादनन्तरमेव नोक्तं तदिदानीमे-
वारभ्यते । अन्तरिक्षमुदरमन्तःसुषिरं यस्य सोऽयमन्त-
रिक्षोदरः कोशः कोश इवानेकधर्मसादृश्यात्कोशः स
च भूमिबुधो भूमिबुधो मूलं यस्य स भूमिबुधो न जीर्यति

भा० त्वर्थः । यथोक्तस्यार्थस्य साम्यदायिकत्वं कथयति । इत्येतदिति ।
आदरः क्रतुफलसम्बन्धविषयः ॥ १४ ॥

शाण्डिल्यविद्यायाः समनन्तरग्रन्थस्य सम्बन्धो नास्तीत्याशङ्क्य
अवहितेन सम्बन्धं दर्शयितुमनुवदति । अस्येति ॥ सम्बन्धन्तर-
ग्रन्थस्य तात्पर्यं वक्तुं भूमिकां करोति । न वीरेति ॥
तत्र दृष्टदारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । तस्मादिति ॥ पुत्रस्य
लोकत्वादिति यावत् । अनुशासनेन विषयीकृतस्य पुत्रस्य
लोकप्राप्तिसाधनत्वादनुशासितस्य वेदाध्ययनं पुत्रजन्मोत्पन्न-
न्तरमेव किमित्येतद्विज्ञानं नोपदिष्टमित्याशङ्क्याह ॥ अभ्य-
र्हितेति ॥ मायन्युपाधिक्रमोपासनस्य कौक्षेये ज्योतिष्या-
रोप्य परब्रह्मोपासनमभ्यर्हितं तस्य च मनोमथत्वादिगुणक-
ब्रह्मोपासनमन्तरङ्गं । तथा च तद्वचनेन वैयाख्यादनन्तरमेव
कोशविज्ञानं नोक्तमिति निवृत्ते तद्यासङ्गे तदुक्तिरिदानीं यथो-

३० तस्य प्राची दिग्जुह्वनीम सहमाना नाम
दक्षिणा राज्ञी नाम प्रतीची सुभूता नामोदीची
तासां वायुर्वत्सः स य एतमेव वायुं दिशां वत्सं

भा० न विनश्यति त्रैलोक्यात्मकत्वात् । सहस्रयुगकालावस्थायी
हि सः । दिग्भो ह्यस्य सर्वाः सक्तयः कोणा द्यौरस्य कोश-
स्योत्तरमूर्द्धं विलं स एष यथोक्तगुणकोशः । वसुधानो वसु
धीयतेऽस्मिन्प्राणिनां कर्मफलाख्यमतो वसुधानः । तस्मि-
न्नन्तर्विश्वं समस्तं प्राणिकर्मफलं स ह तत्साधनैरिदं यद्गु-
ह्यते प्रत्यक्षादिप्रमाणैः श्रितमाश्रितं स्थितमित्यर्थः ॥

तस्यास्य प्राचीदिक् प्राग्गतो भागो जुह्वनीम । जुह्व-
त्यस्यां दिशि कर्षिणः प्राक्पुखाः सन्त इति जुह्वनीम ।
सहस्रेऽस्यां पापकर्मफलानि यमपुर्थां प्राणिन इति
सहमाना नाम दक्षिणा दिक् । तथा राज्ञी नाम प्रतीची

भा० क्लृपलसिद्धयर्थमुच्यत इत्यर्थः । कोशशब्देन हिरण्यादिनिक्षेपा-
धारा मञ्जुषोच्यते ॥ कथं त्रैलोक्यात्मनः कोशलं तत्राह । कोश
इवेति ॥ अनेन धर्मसादृश्यं विशदयति । स चेति ॥ तथापि
कथमविनाशित्वं तत्राह । सहस्रेति ॥ त्रैलोक्यात्मनि कोशदृष्टि-
क्त्वापि भूमौ बुधदृष्टिरित्युक्तं । कोशस्य च सापेक्षमविनाशित्वं
ध्येयत्वेन दर्शितं । सम्यति दिक्षु कोशकोशदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह ।
दिग्भो हीति ॥ दिवि कोशस्योर्द्ध्वविक्षुब्धं दर्शयति । द्यौरिति ॥
यथोक्ते कोशे वसुधानत्वदृष्टिं दर्शयति । यथोक्तेति ॥ तदेव
समर्थयते । तस्मिन्निति ॥

कोशकोशत्वेनेक्तासु दिक्ष्वान्तरविभागमाह । तस्येत्वा-
दिना ॥ दिशां विशिष्टनामवतीनामनु चिन्तनीयत्वमुक्त्वा तत्स-

उ० वेद न पुत्ररोदं रोदिति सोऽहमेतमेवं वायुं
दिशां वत्सं वेद मा पुत्ररोदं रुदं ॥ २ ॥
अरिष्टं कोशं प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना प्राणं प्रपद्ये
ऽमुनाऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना भुवः

भा० पश्चिमा दिक् राक्षी । राक्षी वक्षेणाधिष्ठिता सन्ध्या-
रागयोगादा । सुभ्रता नाम भूतिमङ्गिरीश्वरकुबेरादि-
भिरधिष्ठितत्वात्सुभ्रता नामोदीची । तासां दिशां वायु-
र्वसो दिग्जलाद्वायोः । पुरोवात इत्यादिदर्शनात् । स यः
कश्चित्पुत्रदीर्घजीवितार्थेवं यथोक्तगुणं वायुं दिशां वत्स-
ममृतं वेद स न पुत्ररोदं पुत्रनिमित्तं रोदनं न रोदिति
पुत्रो न सिद्यत इत्यर्थः । यत एवं विशिष्टं कोशं दिग्ब-
न्धविषयं विज्ञानं अतः सोऽहं पुत्रजीवितार्थेवमेतं वायुं
दिशां वत्सं वेद जानेऽतः पुत्ररोदं मा रुदं पुत्रमरणनि-
मित्तं पुत्ररोदो मम माभूदित्यर्थः ॥

अरिष्टमविनाशिनं कोशं यथोक्तं प्रपद्ये प्रपन्नोऽस्मि
पुत्रायुषे । अमुनामुनेति चिर्नाम गृह्णाति पुत्रस्य तथा

भा० बन्धिनं वायुं तद्वत्सममरुदधर्मात्वं चिन्तयेदित्याह । तासा-
मित्यादिना ॥ पुरोवातादीत्यादिशब्दस्तथाविधौकिकवैदि-
कप्रयोगसङ्ग्रहार्थः । यथोक्तस्य विज्ञानस्य फलवत्त्वमिदानीं दर्श-
यति । स य इति ॥ यथोक्तगुणमित्यस्य प्रकटीकरणं विशिनष्टि ।
अमृतमिति । सफलमुपासनमुपदिष्टमुपसंहरति । यत इति ॥
दीर्घायुष्टं पुत्रस्य कामयमानस्त्रैलोक्यात्मानं कोशाकारं परि-
क्षप्य तस्य अतसो दिशो विशिष्टनामवतीस्तासां स्त्रीत्वं तत्स-

उ० प्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना स्वःप्रपद्येऽमुनाऽमुनाऽमुना ॥
 ३ ॥ स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति प्राणो वा
 इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च तमेव तत्प्रापत्सि
 ॥ ४ ॥ अथ यदवोचं भूः प्रपद्य इति पृथिवीं
 प्रपद्येऽन्नरिक्षं प्रपद्ये दिवं प्रपद्य इत्येव तदवोचं
 ॥ ५ ॥ अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्निं प्रपद्ये
 वायुं प्रपद्य आदित्यं प्रपद्य इत्येव तदवोचं ॥ ६ ॥

भा० प्राणं प्रपद्येऽमुनाऽमुना भूः प्रपद्येऽमुनाऽमुना भुवः प्रपद्ये
 ऽमुनाऽमुना स्वः प्रपद्येऽमुनाऽमुना सर्व्वं च प्रपद्ये इति नाम
 वृत्ताति पुनः पुनः । स यदवोचं प्राणं प्रपद्य इति व्याख्या-
 नार्थमुपन्यासः । प्राणो वा इदं सर्व्वं भूतं यदिदं जगत् ॥
 यथा वा अत्र नाभाविति वक्ष्यति । अतस्त्वमेव सर्व्वं
 तत्त्वेन प्राणप्रतिपादनेन प्रापत्सि प्रपद्योऽभूवं । तथा भूः
 प्रपद्य इति ची० श्लोकान् भूरादीन् प्रपद्य इति तदवोचं ।

षा० न्वन्वेन वायुं तद्वत्सममरुद्धर्माद्यं चिन्तयेदिति प्रधानोपास्ति-
 बन्ता । सम्प्रति तदङ्गं अपं दर्शयति । अस्मिन्मिथादिना ॥
 अमुनाऽनेन पुत्रेण निमित्तभूतेन दीर्घायुष्टं निमित्तोक्तत्वेत्पर्यः ।
 सर्व्वं च सर्व्वेषु प्रपद्य इति क्रियापदमुपायं दर्शयितुं पुनरुपात्तं
 निमित्तवेदनार्थं पुनः पुनर्मन्त्रेषु पुत्रस्य चिर्नाम वृत्तातीति
 योजना ॥ अस्मिन्मिथादिमन्त्रस्य प्रागेव व्याख्यातत्वात्प्राग्भि-
 त्वादिमन्त्रमादाय व्याचष्टे । स यदिदं ॥ सप्तशब्दो वक्तृविषयः ॥
 प्राग्भ्यस्य सर्व्वोत्पत्ते वाक्शेषमनुगुणं दर्शयति । यद्येति ॥
 तत्सर्व्वोत्पत्तेश्चार्थः । कदा पुनरेवा मन्त्राणां अप इत्यपे-

उ० अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदं प्रपद्ये यजु-
र्वेदं प्रपद्ये सामवेदं प्रपद्य इत्येव तदवोचं तद-
वोचं ॥ ७ ॥ १५ ॥

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति

भा० अथ यदवोचं भुवः प्रपद्य इत्यग्न्यादीन्प्रपद्य इति तद-
वोचं । अथ यदवोचं स्वः प्रपद्य इत्यृग्वेदादीन्प्रपद्य इत्येव
तदवोचमिति । उपरिष्ठात्मन्नाञ्जपेत्ततः पूर्वोक्तमजरं
कोशं सदिग्मत्सं यथावद्यात्वा द्विर्वचनमादरार्थः ॥ १५ ॥
पुत्रायुषमुपासनमुक्तं अपञ्च अथेदानीमात्मनो दीर्घजी-
वनायेदमुपासनं अपञ्च विदधत्तदाह । जीवन् हि स्वयं
पुत्रादिफलेन युज्यते नान्यथेति । अत आत्मानं यज्ञं
सम्पादयति पुरुषः । पुरुषो जीवनविशिष्टः कार्यकरण-
सङ्घातो यथा प्रसिद्ध एव । वावञ्चोऽवधारणार्थः ।
पुरुष एव यज्ञ इत्यर्थः ॥

तथा हि सामान्यैः सम्पादयति यज्ञत्वं । कथं तस्य

भा० आयां पूर्वोक्तप्रधानविद्यान्तरमित्याह । उपरिष्ठादिति ।
आलोपरिष्ठादिति सम्मन्त्रः यथोक्तविधाने अपे वादरः ॥ १५ ॥
इत्तमनूद्य पुरुषो वावेत्यादिस्वयन्तरमवतारयति । पुत्रायुष
इति ॥ किमित्यात्मनो दीर्घजीवनं समर्थंते तत्राह । जीवन्मिति ॥
यथोक्तमन्त्रहेतुभूतां विद्यामुत्थापयति । अत आत्मानमिति ॥
कथं पुरुषस्यात्मनो यज्ञत्वं सम्पादयते तत्राह । पुरुष इति ॥

अवधारणार्थं समर्थयते । तथा हीत्यादिना ॥ यज्ञावयव-
सादृश्यात्पुरुषे यज्ञदृष्टिः कर्त्तव्येत्तत्त्वं । कथं सादृश्याद्यज्ञसम्पा-

उ० वर्षाणि तत्प्रातः सवनं चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री
गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्वायत्ताः प्राणा
वाव वसव एते हीदं सर्वं वासयन्ति ॥ १ ॥

भा० पुरुषस्य यानि चतुर्विंशतिवर्षाण्यायुषस्तत्प्रातःसवनं पुरु-
षाख्यस्य यज्ञस्य केन सामान्येनेत्याह । चतुर्विंशत्यक्षरा
गायत्रीकन्दो गायत्रीकन्दस्कं हि विधियज्ञस्य प्रातः-
सवनं । अतः प्रातःसवनसम्पन्नेन चतुर्विंशतिवर्षायुषा युक्तः
पुरुषः । अतो विधियज्ञसादृश्याद्यज्ञः । तथोत्तरयोरप्या-

व्या० दनमिति पृच्छति । कथमिति ॥ तत्रोच्यते । षोडशाधिकं वर्ष-
शतं पुरुषस्यायुः फलभूतं तन्नेधा विभज्य चतुर्विंशति वर्षायुषि
प्रातःसवनदृष्टिः कर्त्तव्येत्याह । तस्येति ॥ गायत्रीकन्दसञ्चतु-
र्विंशत्यक्षरत्वेऽपि कथंशब्देऽस्मात् प्रातःसवनदृष्टिरित्याशङ्क्याह ।
गायत्रीति ॥ विधितोऽनुष्ठेयमानस्य विधियज्ञस्य प्रातःकानो-
पलक्षितं कर्म प्रातःसवनं तत्र स्तोत्रादि गायत्र्यकन्दस्कं गायत्र्यं
प्रातःसवनमिति च श्रुतिरित्यर्थः । यथोक्ते पुरुषायुषि प्रातः-
सवने चतुर्विंशत्यक्षराणि । फलितमाह । अत इति ॥ तथापि
कथं पुरुषायुषस्य यज्ञत्वं तदाह । अत इति ॥ अतःशब्दस्यै-
वार्थो विधियज्ञसादृश्यादिति विधिगानुष्ठीयमानो यज्ञो
विधियज्ञत्वेन सादृश्यं पुरुषस्य प्रातःसवनसम्बन्धं तस्मात्पुरुषो
यज्ञ इत्यर्थः । यथा यथोक्ते पुरुषायुषि प्रातःसवनसम्पत्ति-
कथा वक्ष्यमाणयोरपि पुरुषायुषोर्माध्यन्दिनं सवनं तृतीयसव-
नमिति सवनद्वयसम्पत्तिर्ब्रूय्येत्याह । तथेति ॥ चतुर्विंशति-
वर्षमिति पुरुषायुषि प्रातःसवनमतः सङ्ख्यासामान्यादवश्य-
माज्ञापुरुषायुषोः सवनद्वयसम्पत्तौ किं कारकमित्याशङ्क्याह ।
त्रियुषिति ॥ चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रियुष् प्रसिद्धा । त्रैयुभश्च
माध्यन्दिनं सवनं । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती । जागतं च तृती-

उ० तत्रेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात्प्राणा
वसव इदं मे प्रातःसवनं माध्यन्दिनं सवनमनु-
सन्ननुतेति माहं प्राणानां वसूनां मध्ये यज्ञो

भा० युषोः सवनद्वयसम्पत्तिः । त्रिष्टुब्जगत्यश्चरसङ्ख्यासामान्यतो
वाच्या ॥

किञ्च तदस्य पुरुषयज्ञस्य प्रातःसवनं विधियज्ञस्यैव
वसवो देवा अन्वायन्ता अनुगताः । सवनदेवतात्वेन
स्वामिन इत्यर्थः । पुरुषयज्ञेऽपि विधियज्ञ इवाग्न्यादयो
वसवो देवाः प्राप्ता इत्यतो विश्विनष्टि प्राणा वाव वसवो
वागादयो वायवश्च ते हि यस्मादिदं पुरुषादिप्राणि-
जातमेते वासयन्ति । प्राणेषु हि देहे वसन्तु सर्वमिदं
वसति नान्यथा इति । अतो वसनादासनाच्च वसवः । तच्चेद्य-
ज्ञसम्पादितमेतस्मिन्प्रातःसवनसम्पन्ने वयसि किञ्चिद्वा-
धादिमरणशङ्काकारणमुप तपेत् दुःखमुत्पादयेत् स तदा
यज्ञसम्पादो पुरुष आत्मानं यज्ञं मन्यमानो ब्रूयाच्चपेदि-

या० यसवनमतः सङ्ख्यासामान्यादुत्तरयोः पुरुषायुषोः सवनद्वयसम्प-
द्युक्तेत्यर्थः ॥

पुरुषस्य यज्ञत्वे विधियज्ञेन सह सादृश्यान्तरमाह ।
किञ्चेति ॥ प्रातःसवने वसूनां तद्देवतात्वेनाग्न्यायज्ञत्वेनैव सङ्गि-
यति । सवनदेवतात्वेन स्वामिन इत्यर्थं इति ॥ वसूनां सवन-
स्वामित्वमुभयत्र तुल्यमित्युक्ते प्रसिद्धान्वसून् पुरुषयज्ञेऽपि
प्राणाग्रत्वादस्यति । पुरुषयज्ञेऽपीति ॥ तेषु वसुशब्दप्रवृत्तिं
साधयति । ते हीति ॥ निमित्तान्तरमाह । प्राणेषु हीति ॥
प्राणानां वस्तुत्वमुपपादितमुपसंहरति । इत्यत इति ॥ सम्पत्ति

उ० विलोप्सीयेत्युद्धैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ २ ॥
 अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणि तन्माध्यन्दि-
 नं सवनं चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप् त्रैष्टुभं
 माध्यन्दिनं सवनं तदस्य रुद्रा अन्वायताः
 प्राणा वाव रुद्रा एते हीदं सर्वं रोदयन्ति
 ॥ ३ ॥ तत्रेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत् स
 ब्रूयात्प्राणा रुद्रा इदं मे माध्यन्दिनं सवनं तृती-
 यसवनमनुसन्नुतेति मा ऽहं प्राणानां रुद्राणां

भा० त्वर्थ इमं मन्त्रं । हे प्राणा वसव इदं मे प्रातःसवनं मम
 यज्ञस्य वर्त्तते तन्माध्यन्दिनं सवनमनुसन्नुतेति माध्य-
 न्दिनेन सवनेनायुषा सहितमेकीभूतं सततं कुरुतेत्यर्थः ।
 माऽहं यज्ञो युष्माकं प्राणानां वसूनां प्रातःसवनेशानां
 मध्ये विलोप्सीय विलुप्येयं विच्छिद्येयमित्यर्थः । इति-
 ब्रह्मो मन्त्रसमाप्त्यर्थः । स तेन जपेन ध्यानेन च तत-
 स्मादुपतापादुदेत्युद्गच्छति उद्गम्य विमुक्तः सन्नगदो
 शानुपतापो भवत्येव अथ यानि चतुश्चत्वारिंशद्वर्षाणीति

भा० पुरुषयज्ञविद्याङ्गभूतमाशीर्वाद्प्रयोगं दर्शयति । तच्चेदिति ॥
 अनुसन्नुतेत्यत्रानुपदमेकीभावे मन्त्रजपस्य सानुबन्धित्वं विधि-
 यज्ञेन समानं । तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षास्त्रीत्यादिनेति शेषः ॥
 प्राणेषु रुद्रशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह । रुदन्तीति ॥ यदुक्तं
 रोदयन्तीति रुद्रा इति तदुपपादयति । रुद्रा हीति ॥ यथा
 प्राणा वसवो रुद्रास्त्रीत्यादिनेति यावत् ॥ तेष्वदिताशब्दप्रवृत्तौ
 निमित्तमाह । ते हीति ॥ तच्चेत्यादिना पूर्वेषु ग्रन्थेन तच्चेदे-

उ० मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युञ्जैव तत एत्यगदो ह भवति ॥ ४ ॥ अथ यान्यष्टाचत्वारिंशद्वर्षाणि तत्रृतीयसवनमष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगती जागतं तृतीयसवनं तदस्यादित्या अन्वायत्ताः प्राणा वावादित्या एते हीदं सर्वमाददते ॥ ५ ॥ तत्रेदेतस्मिन्वयसि किञ्चिदुपतपेत्स ब्रूयात् प्राणा आदित्या इदं मे तृतीयसवनमायुरनुसन्ननुतेति माऽहं प्राणानामादित्यानां मध्ये यज्ञो विलोप्सीयेत्युञ्जैव तत एत्यगदो हैव भवति ॥ ६ ॥
 एतद्द स्म वै तद्विद्वानाह महिदास ऐतरेयः स किं म एतदुपतपसि योऽहमनेन न प्रेषामीति

भा०समानं । रुदन्ति रोदयन्तीति प्राणा रुद्रा हि क्रूरास्ते मध्यमे वयस्यतो रुद्राः । तथादित्याः प्राणाः । ते हीदं-शब्दादिजातमाददतेऽत आदित्यास्तृतीयसवनमायुः षोडशोत्तरवर्षशतं समापयतानुसन्ननुत यज्ञं समापयतेत्यर्थः । समानमन्यत् ॥

निश्चिता हि विद्या फलायेत्येतद्दर्शनं द्वाहरत्येतच्च-द्वन्द्वं ह स्म वै किल तद्विद्वानाह महिदासो नामतः ।

आ० तस्मिन्निद्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्य तुल्यार्थत्वात्त आख्यानापेक्षेत्वाह । समानमन्यदिति ।

महिदासोदाहरणस्य तात्पर्यमाह । निश्चिता हीति ॥ तदेतच्चद्वन्द्वं विद्वानाह स्मेति सम्बन्धः । ह वा इति नियतयोः वि-

उ० स ह षोडशं वर्षशतमजीवत्य ह षोडशं वर्षशतं
जीवति य एवं वेद ॥ ७ ॥ १६ ॥

स यदग्निशिषति यत्पिपासति यन्न रमते ता
अस्य दीक्षा ॥ १ ॥ अथ यदग्नाति यत्पिबति यद्र-

भा० इतराया अपत्यमैतरेयः । किं कस्मान्ने ममैतदुपतपनमुप-
तपसि स त्वं हे रोग योऽहं यज्ञोऽनेन त्वत्कृतेनोपतापेन
न प्रेक्षामि न मरिष्याम्यतो वृथा तव अम इत्यर्थः । इत्येव-
मास स्मेति पूर्वेण सम्बन्धः । स एवंनिश्चयः सन्षोडशवर्ष-
व्रतमजीवत् । अन्योऽप्येवंनिश्चयः षोडशं वर्षव्रतं प्रजीवति
य एवं यद्योक्तं यज्ञसम्पादनं वेद जानाति स इत्यर्थः ॥ १६ ॥

स यदग्निशिषतीत्यादिर्यज्ञसामान्यनिर्देशः पुरुषस्य
पूर्वेष्वैव सम्बध्यते । यदग्निशिषत्यग्निमुच्छति । तथा पिपा-
सति पातुमिच्छति । यन्न रमत इष्टाद्यप्राप्तिनिमित्तं यदेवं
जातीयकं दुःखमनुभवति ता अस्य दीक्षा । दुःखसामा-

था० केत्वर्थः । उक्तस्य षोडाहरव्यप्रसिद्धिविषयः । हे रोग कस्मान्मां त्वं
उपतपस्यति सम्बन्धः । कस्मादित्याक्षेपे हेतुमाह । योऽहमिति ॥
यो यज्ञः सोऽहमनेनेति योजना ॥ इतिशब्दस्यान्वयमाचष्टे ।
इत्येवमिति ॥ निश्चिताया विद्याया ध्यानं प्रति फलं कथयसि ।
स इवमिति । यदापि महिदासस्य यद्योक्तनिश्चयवतो यद्योक्तं
तथापीदानीन्तनस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । अन्योऽपीति ॥
प्रजीवतीति जीवनस्य प्रकर्षो रोगाद्युपतापराहित्यं प्रशब्देनो-
च्यते ॥ एवंनिश्चय इत्युक्तं पुरुषं विशदयति । य इवमिति ॥ १६ ॥

ननु पूर्वेष्वशीर्षादप्रयोगेनोदाहरणेनैव समनन्तरग्रन्थस्य
सम्बन्धो नापकथ्यते तत्राह । स यदिति । पूर्वेषु तस्य यानि

उ० मते तदुपसदरेति ॥ २ ॥ अथ यद्भ्रसति यज्जक्षति
यन्मैथुनं चरति स्तुतशस्त्रैरेव तदेति ॥ ३ ॥ अथ
यत्तपोदानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता
अस्य दक्षिणाः ॥ ४ ॥

तस्मादाहुः सोथत्यसोष्टेति पुनरुत्पादनमेवास्य

भा० न्यादिधिचक्षेत्रेव । अथ चदन्नाति यत्पिबति चद्रमते
रतिश्चानुभवति इष्टादिसंयोगात्तदुपसदैः समानतामेति ॥
उपसदाच्च पयोव्रतत्वनिमित्तं सुखमस्ति । अल्पभोजनी-
यानि चाहान्यासज्ञानीति प्रश्नासोऽतोऽग्नादीनामुपस-
दाच्च सामान्यमद्य चद्रुसति यज्जक्षति भक्षयति चम्पैथुनं
चरति स्तुतशस्त्रैरेव तत्सामान्यमेति । शब्दवत्त्वसामान्यात् ॥

अथ यत्तपो दानमार्जवमहिंसा सत्यवचनमिति ता अस्य
दक्षिणाः । धर्मापुष्टिकरत्वसामान्यात् । यस्माच्च यज्ञः पुरुष-

भा० चतुर्विंशतिवर्षाशीत्वादिना सादृश्यनिर्देशनेत्यर्थः । एवंजातीयक-
मग्नायादिह्यतमिति यावत् ॥ अग्निभिषादिषु दीक्षादृष्टौ हेतु-
माह । दुःखेति । दीक्षावचनसादृश्यात्पुरुषस्य यज्ञत्वमुक्तमि-
दानीमुपसदुपेतत्वसादृश्यादपि तस्य यज्ञत्वं विज्ञेयमित्याह ।
अथेति । अग्नादिषु कथमुपसददृष्टिसत्त्वाह । उपसदाच्चेति ।
पयोव्रतत्वं पयोभक्षययुक्तत्वं । यज्ञे यान्यहान्यभोजनीयानि
प्रसिद्धानि तानि पोपसत्यु क्रियमाहान्यासज्ञानीति तासु
प्रश्नासः स्वास्थ्यविशेषः । अग्नादिषु च सोऽस्तीति प्रसिद्ध-
मित्यर्थः । सुखनिमित्तत्वं क्लेशनिवृत्तिहेतुत्वञ्च सामान्यं स्तुत-
शस्त्रवैशिष्ट्यसाम्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमित्याह । अथ यदिति ।
हासादिषु स्तुतशस्त्रदृष्टौ हेतुमाह । शब्दवत्त्वेति ॥

दक्षिणावत्त्वसाम्यादपि पुरुषस्य यज्ञत्वमवधेयमित्याह । अथे-

उ० तन्मरणमेवास्य तन्मरणमेवावभृथः ॥५॥ तद्धै
तडोर आङ्गिरसः कृष्णाय देवकीपुत्रायोक्तो-
वाचाऽपिपास एव स बभूव सोऽक्षवेलायामेतत्रयं

भा० सस्मात्तं जनयिष्यति माता यदा तदाऽऽञ्जरन्ये सोऽथतीति
तस्य मातरं यदा च प्रसूता भवति तदाऽसोष्ट पूर्षिकेति
विधियञ्च इव सोऽथति सोमं देवदत्तोऽसोष्ट सोमं यज्ञदत्त
इत्यतः शब्दसामान्याद्वा पुरुषो यज्ञः पुनरुत्पादनमेवास्य
तत्पुरुषाख्यस्य यज्ञस्य यत्सोऽथत्यसोष्टेति शब्दसम्बन्धित्वं
विधियञ्चस्येव । किञ्च तन्मरणमेवास्य पुरुषयज्ञस्यावभृतः ।
समाप्तिसामान्यात् । तद्धैतत् यज्ञदर्शनं घोरो नामत
आङ्गिरसो गोत्रतः कृष्णाय देवकीपुत्राय त्रिविधायोक्तो-
वाच तदेतन्नयमित्यादिव्यवहितेन सम्बन्धः । स चैतद्दर्शनं
अत्राऽपिपास एवान्याभ्यो विद्याभ्यो बभूव ॥

षा० ति । तपोदानादिषु दक्षिणादृष्टौ हेतुमाह । धर्मेति । प्रकारा-
न्तरेण पुरुषस्य यज्ञत्वं साधयति । यस्माच्चेति । सूक् प्राणिप्रसवे
युञ् अभिषव इति धातुद्वयदर्शनात्प्रसवे कण्डने च साधारणः
सवनशब्दस्ततः सवनशब्दसामान्याद्वा पुरुषे यज्ञदृष्टिः कर्त्त-
व्येत्थः । पुरुषगतं शब्दसामान्यं विशदयति । पुनरिति । यत्
पुनरस्य पुरुषाख्यस्य विधियञ्चस्येव सोऽथतीत्यादिशब्दसम्बन्धित्वं
तदुत्पादनमेव तदिति योजना । अवभृतसम्बन्धित्वादिपि पुरुषस्य
यज्ञत्वमस्तीत्याह । किञ्चेति । पुरुषे यज्ञदृष्टिब्रह्मा सम्पति
विश्विष्टपुरुषसम्बन्धेन विद्यां क्लोतुं विद्याङ्गञ्च अपं विधातुमुप-
क्रमते । तद्धैतदिति । देवकीपुत्रस्यैवदर्शनं अवशफणमाह ।
स चेति ।

उ० प्रतिपद्येताक्षितमस्यच्युतमसि प्राणसंश्रितम-
सीति तत्रैते द्वे ऋचौ भवतः ॥ ६ ॥

भा० इत्यञ्च विशिष्टेयं विद्या यत्कृष्णस्य देवकीपुत्रस्यान्यां
विद्यां प्रति दृष्ट्विच्छेदकरीति पुरुषयज्ञविद्यां स्तौति घोर
आङ्गिरसः कृष्णाथोक्तेर्मां विद्यां किमुवाचेति तदाह ।
स एवं यथोक्तयज्ञविदन्तवेलायां मरणकाल एतन्मन्त्रत्रयं
प्रतिपद्येत अपेदित्यर्थः । किन्तदचित्तमचीणमचतं वासी-
त्येकं यजुः । सामर्थ्यादादित्यस्त्वं प्राणं चैकीकृत्याह । तथा
तमेवाहाय्युतं स्वरूपादप्रच्युतमसीति द्वितीयं यजुः ।
प्राणसंश्रितं प्राणस्य संश्रितं सम्यक्नूतञ्च सूक्ष्मं तत्त्वम-
सीति तृतीयं यजुः । तत्रैतस्मिन्नर्थे विद्यास्तुतिपरे दे ऋचौ
मन्त्रौ भवतो न अपार्थं चयं प्रतिपद्येतेति त्रित्वसङ्ख्याबाध-
नात् पञ्चसङ्ख्या हि तदा स्यात् ॥

भा० किमर्थेयं गुह्यविद्याख्यायिकेत्याह । इत्यचेति ॥ अचित्तमसीति
कीदृशीं देवतां प्रत्युच्यते तत्राह । सामर्थ्यादिति ॥ निष्कृतस्य
स्तुतिसम्बन्धायोगात्पुरुषयज्ञे सवनदेवतान्तरानुपपत्तेश्च प्राणाना-
मेवाधिदैविकं रूपमादित्यास्त्वं जप्यमन्त्रार्थत्वेन सम्बन्धत इत्यर्थः ॥
द्वितीयमन्त्रस्यार्थान्तरं वारयति । तथेति ॥ प्रथममन्त्रवदित्यर्थः ।
न च द्वयोरेकार्थत्वे सत्त्वमन्तरस्य वैयर्थ्यं द्वयोरपि जप्यत्वेनो-
पयुक्तत्वादिति प्रसूयं ॥ मन्त्रत्रयप्रतिपाद्यं सावित्रं तत्त्वमग्निभ्या-
मपि प्रतिपादितमिति प्रत्ययदाह्यार्थमाह । तत्रेति ॥ किमिति
विद्यास्तुतिपारत्वमनयोरिच्छते अपार्थत्वमेव किं न स्यात्तत्राह ।
नेत्यादिना ॥ अर्थयोर्जपार्थत्वेऽपि त्रित्वसङ्ख्यायाः सत्त्वान्न सा
बाध्येत्याशङ्क्याह । पद्येति ॥ अनयोर्जप्यत्वे पद्यकं प्रतिपद्येतेति
पञ्चसङ्ख्याया बह्व्यत्वाल्लित्वं बाधितं स्यादित्यर्थः ॥

३०

आदित्प्रत्नस्य रेतसः ।

भा० आत् इदित्यत्र आकारस्यानुबन्धः । तकारोऽनर्थक इच्छब्दस्य । प्रत्नस्य चिरन्तनस्य पुराणस्येत्यर्था रेतसः कार-
णस्य वीजभूतस्य जगतः सदाख्यस्य ज्योतिः प्रकाशं पश्यन्ति ।
आशब्द उत्सृष्टानुबन्धः पश्यन्तीत्यनेन सम्बन्धते । किं
ज्योतिः पश्यन्ति । वासरमहरहरिव तत्सर्वतो व्याप्तं ब्रह्मणो
ज्योतिः । निवृत्तचक्षुषो ब्रह्मविदो ब्रह्मचर्यादिनिवृत्ति-
साधनेन शुद्धान्तःकरणा आ समन्ततो ज्योतिः पश्यन्ती-
त्यर्थः । परःपरमिति लिङ्गव्यत्ययेन । ज्योतिः परत्वात् ।

भा० आदित्प्रत्नस्य रेतसो ज्योतिः पश्यन्ति वासरं परो यदिध्यते
दिवीति मन्त्रस्य प्रतीकग्रहणमादित्प्रत्नस्य रेतस इति तत्पद-
च्छेदपूर्वकं याचते । आदित्यादिना । इच्छब्दस्यानर्थक इति
पूर्वकं सम्बन्धः । किन्तत्कारणमित्यपेक्षायां सदेव सौम्येदमिति
श्रुतिसिद्धं ब्रह्मेत्याह । सदाख्यस्येति । आनन्दम्ब्रह्मणो विदा-
निति तत् प्रत्नस्य ज्योतिरिति सम्बन्धो ब्रह्मणः । उत्सृष्टानु-
बन्धो भ्रस्तकारः स इति यावत् । ननु ब्रह्मस्वरूपभूतमेत-
ज्योतिर्न च सर्वे पश्यन्ति तत्राह । निवृत्तचक्षुष इति । नि-
वृत्तानि विमुखीकृतानि विषयेभ्यश्चक्षुषि करणानि येषां ते तथा
एव ब्रह्मविदः कश्चिज्जोरः प्रत्यगात्मानैकत्वात् आद्यत्त-
चक्षुरमृतत्वमिच्छन्ति श्रुत्यन्तरं ॥ तत्रैवोपायान्तरं सूचयति ।
ब्रह्मचर्यादिति ॥ स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणं । सङ्ग-
स्योऽध्ववसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च । एतन्मैथुनमच्छात्रं प्रव-
दन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाद्यत्तकथनं । ब्रह्म-
चर्यादिपदेनाहिंसास्तेनादयो ऽऽह्यन्ते । एतैर्निर्वृतिप्रधानैः साधनैः
शुद्धमूर्द्धीपितमन्तःकरणं येषां ते तथा । अत्ययस्य हेतुमाह ।

उ० उद्वयन्ममसपरि ज्योतिः पश्यन् उत्तरं स्वः
पश्यन् उत्तरं देवं देवत्रा सूर्यमगन्म ज्योति-
रुत्तममिति ज्योतिरुत्तममिति ॥ ७ ॥ १७ ॥

भा० यदिध्यते दीप्यते दिवि द्योतनवति परस्मिन्ब्रह्मणि
वर्त्तमानं ॥

येन ज्योतिषेद्भूः सविता तपति चन्द्रमा भाति विद्यु-
द्विद्योतते ग्रहतारागणा विभासन्ते । किञ्चान्योन्यो मन्त्र-
वृगाह । यथोक्तं ज्योतिः पश्यन् । उद्वयं तमसोऽज्ञानल-
क्षणात्परि परस्मादिति शेषः । तमसो वा अपनेद् यज्ज्यो-
तिरुत्तरमादित्यस्यं परिपश्यन्तो वयमुदगन्मेति व्यवहितेन
सम्बन्धः । तज्ज्योतिः स आत्मीयमसद्भृदि स्थितं । आदि-
त्यस्य च तदेकं ज्योतिः । यदुत्तरमुत्कृष्टतरमूर्ध्वतरं वा
परं ज्योतिरपेक्ष्य पश्यन् उदगन्म वयं । कथमुदगन्मे-
त्याह । देवं द्योतनवन्तं देवत्रा देवेषु सर्वेषु सूर्यं रसनां
रश्मीनां प्राणानाञ्च जगत ईरणात्सूर्यस्तमुदगन्म गत-

भा० ज्योतिः परत्वादिति । यत् स्वमहिम्नि प्रतिकृद्दीप्यते तत्परं ज्योति-
रिति सम्बन्धः ॥

दीप्यमानत्वं विद्वज्योति । येनेति ॥ मन्त्रान्तरमवतारयति ।
किञ्चेति ॥ इतश्च विद्यास्तुत्तर्येति यावत् ॥ किमाहेत्वपेक्षायां
द्वितीयं मन्त्रमादत्ते । उद्वयमिति ॥ तं व्याकरोति । तमस
इत्यादिना । तस्यैव ज्योतिषः प्रभागे ज्योतिर्नाम्बदस्तीत्यर्थः ॥
देवत्वेन प्रत्यगात्मत्वात् । स्व इति ॥ तयोरेकत्वं स यथायमि-
त्यादिषु सुखान्तरसिद्धन्दर्शयति । आदित्यस्यमिति ॥ तत्पदार्थं
त्वंपदार्थज्ञोक्त्वा तयोरेकत्वमुक्तं इदानीमेवोभूतं ज्योतिर्विशि-

उ० मनो ब्रह्मेत्युपासीतेत्यध्यात्ममथाधिदैवतमा-
काशो ब्रह्मेत्युभयमादिष्टं भवत्यध्यात्मं चाधिदैवतं

भा० वक्तो ज्योतिरुत्तमं सर्व्वज्योतिर्भ्य उक्तवृत्तमं । अहो प्राप्ता
वधमित्यर्थः । इदं तज्ज्योतिर्यदृग्भ्यां स्तुतं यद्यजुस्त्रयेण
प्रकाशितं । द्विरभ्यासो यज्ञकल्पनापरिषमाप्त्यर्थः ॥ १७ ॥

मनोमय ईश्वर उक्त आकाशात्मेति च ब्रह्मणो गुणैक-
देवत्वेन । अद्येदानीं मनश्चाकाशयोः समस्तब्रह्मदृष्टि-
विधानार्थं आरम्भो मनो ब्रह्मेत्यादि । मनो मनुते अने-
नेत्यन्तःकरणं तद्ब्रह्म परमित्युपासीतेति । एतदात्मविषयं
दर्शनमध्यात्मं । अथाधिदैवतं देवताविषयमिदं वक्ष्यामः ।
आकाशो ब्रह्मेत्युपासीत । एवमुभयमध्यात्ममधिदैवतस्यो-
भयं ब्रह्मदृष्टिविषयमादिष्टमुपदिष्टं भवति । आकाश-

षा० नष्टि । यदुत्तरमिति । एकत्वधीफलं कथयति । पश्यन्त इति ॥
फलमेव प्रश्नपूर्व्वकं विदुषोति । कथमित्यादिना ॥ फलविषयं
स्वानुभवं दर्शयति । अहो इति ॥ मन्मात्रां मन्त्रबोधेकवाक्य-
त्वमुपसंहरति । इदन्तदिति ॥ १७ ॥

मनु यच्चविज्ञानेन वक्ष्यमाणविज्ञानस्य न सङ्गतिरस्तीति
कथं पौर्वापर्यमित्याशङ्कानन्तरखण्डस्य थवहितेन सम्बन्धमाह ।
मनोमय इति । इति चेश्वर उक्त इति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ तत्र
ब्रह्मणो गुणयोरेकदेशत्वेन मन आकाशश्चीकृत इत्याह । ब्रह्मण
इति । यथोक्तगुणकब्रह्मदृष्ट्यसमर्थस्य तयोरेव सम्पूर्व्वब्रह्मदृष्टि-
कथनार्थमुत्तरं यज्ञमवतारयति । अद्येति ॥ एवमुभयमुप-
दिष्टं भवतीति सम्बन्धः ॥ तदेवोभयं विभज्यते । अध्यात्ममिति ॥
कथं मनोदृष्टिविषयत्वेनाध्यात्मं मनो ब्रह्मेत्युपासनं विधित्यते

उ० च ॥ १ ॥ तदेतच्चतुष्पाद्गुल वाक् पादः प्राणः पाद-
ब्रह्मः पादः श्रोत्रं पाद इत्यध्यात्ममथाधिदैवत-
मग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः
पाद इत्युभयमेवादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवाधिदैवतं

भा० मनसोः सूक्ष्मत्वात् । मनसोपलभ्यत्वाच्च ब्रह्मणो धोम्यं मनो
ब्रह्मदृष्टेः । आकाशश्च सर्वगतत्वात्सूक्ष्मत्वादुपाधिहीनत्वाच्च ।
तदेतन्मान आस्थं चतुष्पाद्ब्रह्म । चत्वारः पादा अस्तेति ।
कथं चतुष्पात्त्वं मनसो ब्रह्मण इत्याह । वाक्प्राणश्चतुः
श्रोत्रमित्येते पादा इत्यध्यात्मं ॥

अथाधिदैवतमाकाशश्च ब्रह्मणोऽग्निर्वायुरादित्यो दिश
इत्येते । एवमुभयमेव चतुष्पाद्ब्रह्मादिष्टं भवत्यध्यात्मं चैवा-
धिदैवतश्च । तत्र मनसो वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पाद इतर-
पादत्रयापेक्षया । वाचा हि पादेनेव गवादिर्गन्तव्यविषयं
प्रति तिष्ठति । अतो मनसः पाद इव वाक् । तथा प्राणो

भा० तथाह । मनसेति ॥ तथापि कथं ब्रह्मदृष्टेराकाशं विषयी-
भवति न हि तेनोपलभ्यते ब्रह्मेत्याशङ्क्याह । आकाशश्चेति ॥
ब्रह्मदृष्टेर्योग्यमिति पूर्वेषु सम्बन्धः ॥ अध्यात्ममधिदैवतं च
विहितस्योपासनस्यानुचिन्तनं दर्शयति । तदेतदिति ॥ मनस-
श्चतुष्पात्त्वं प्रप्रपूर्वकं क्षुत्यादयति । कथमित्यादिना ॥

आधिदैविकस्याकाशस्य चतुष्पात्त्वं प्रकटयति । अथेत्यादिना ॥
मनसाकाशयोक्तत्वं चतुष्पात्त्वं निगमयति । एवमिति ॥ आधा-
त्मिकान्पादान् प्रपद्यति । तत्रेति ॥ पादत्वं वाचो क्षुत्याद-
यति । वाचा ह्येति ॥ यथा गवादिर्गन्तव्यं पादेनेव प्राप्नोति
देवदत्तोऽपि वाचैव पादेन वक्तव्यं विषयं प्रतिप्रभते । तेन

उ० च ॥ २ ॥ वागेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः सोऽग्निना
 ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च
 कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ३ ॥
 प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स वायुना ज्योतिषा

भा० घ्राणः पादस्तेनापि गन्धविषयं प्रति च क्रामति । तथा
 चक्षुः पादः श्रोत्रं पाद इत्येवमध्यात्मं चतुष्पात्त्वं मनसो
 ब्रह्मणः । तथाधिदैवतमग्निवाय्वादित्यदिग् आकाशस्य
 ब्रह्मण उदर इव गोः पादाविव लग्ना उपस्रभ्यन्ते । तेन
 तस्याकाशस्यान्यादयः पादा उच्यन्ते । एवमुभयमध्यात्म-
 श्चैवाधिदैवतं चतुष्पादादिष्टं भवति । तत्र वागेव मनसो
 ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः । सोऽग्निनाधिदैवतेन ज्योतिषा भाति
 च दीप्यते तपति च सन्नापश्चौष्ण्यं करोति ॥

अथवा तैलघृताद्याग्नेयाग्नेनेद्वा वाग् भाति च तपति
 च वदनायोत्साहवती स्यादित्यर्थो विद्वत्फलं भाति च

आ० तस्या युक्तं पादत्वमित्यर्थः । प्राणस्य वाच इव पादत्वं दर्शयति ।
 तेनापीति ॥ आधिदैविकान्पादान्विदुषोति । तथेति ॥ यथा
 मोक्षदरे पादा जग्मा जस्यन्ते तथाकाशस्योदर इवाग्न्यादबो
 जग्मा दृश्यन्ते । तस्मात्तस्य ते पादा इव भवन्तीत्यर्थः ॥ द्विविधपा-
 दविवरश्चमुपसंहरति । एवमिति ॥ सम्यक्त्वाध्यात्मिकपादाना-
 माधिदैविकपादैरधिष्ठेयतया सम्बन्धोऽनुचिन्तनीय इति दर्श-
 वितुमुपक्रमते । तथेति ॥ सोऽग्निनेत्वादेरर्थान्तरमाह । अथ-
 वेति ॥ कीर्तियशसोः प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वाभ्यां भेदः सर्व्वचेत्वुभ-
 यतः सम्बध्यते ॥ १८ ॥ खड्यान्तरस्य सङ्गतिमाह । आदित्य

उ० भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ४ ॥ चक्षुरेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स आदित्येन ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ५ ॥ श्रोत्रमेव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः स दिग्भिर्ज्योतिषा भाति च तपति च भाति च तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं वेद ॥ ६ ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशस्तस्योपब्याख्यानमसदेवेदमय आसीत् ।

भा० तपति च कीर्त्या यशसा ब्रह्मवर्चसेन य एवं यथोक्तं वेद । तथा प्राण एव ब्रह्मणश्चतुर्थः पादः ॥ स वायुना गन्धात्मना भाति च तपति च । तथा चक्षुरादित्येन रूपग्रहणाय श्रोत्रं दिग्भिः ब्रह्मग्रहणाय विद्याफलं समानं सर्वत्र ब्रह्मसम्पत्तिरदृष्टं फलं य एवं वेद । दिहृत्तिर्दर्शनसमाप्त्यर्था ॥ १८ ॥ आदित्यो ब्रह्मणः पाद उक्त इति तस्मिन् सकलब्रह्मदृष्ट्यर्थमिदमारभ्यते । आदि-

आ० इति । तस्येवादिषो गृह्यते । अनभिज्ञानामरूपत्वाभिप्रायेणासच्छब्दे गौडो आत्मातत्त्वत्रैवकारावच्छब्देन ब्रह्मते । नन्विति । कथमसतः संप्रायेतेति । असत्कारत्वात् सद्ये निराकारिण्याभावात्तत्र सत्कारत्वं भवतु प्रकृते तु सावधारवादसच्छब्दादसदेव कारत्वं विवक्षितमित्युदितानुदितहोमवदि-

भा० त्वात्प्रज्ञोत्यादेर्न उपदेर्ब्रह्मस्योपव्याख्यानं क्रियते सुत्य-
 र्चमसद्व्याकृतनामरूपमिदं जगद्ब्रह्ममये प्रागवस्थायामु-
 त्यन्तेरासीन्न त्वसदेव । कथमसतः सञ्जायेतेत्यसत्कार्यत्वस्य
 प्रतिषेधात् । न त्विहासदेवेति विधानादिकल्पः स्यात् ।

न क्रियास्त्रिव वस्तुनि विकल्पानुपपत्तेः कथं तर्हि-
 दमसदेवेति । नन्वेषामाव्याकृतनामरूपत्वादसद्विवा-
 सदिति । नन्वेवशब्दोऽवधारणार्थः सत्त्वमेव न तु सत्त्वाभाव-
 मवधारयति । किं तर्हि नामरूपव्याकृतविषये सच्छब्द-
 प्रयोगो दृष्टः । तच्च नामरूपव्याकरणमादित्यायत्तं
 प्रायज्ञो जगतस्तदभावे ह्यन्धं तम इदं न प्रज्ञायेत ।
 किञ्च नेत्यतस्तत्सुतिपरे वाक्ये सदपीदं प्रागुत्पत्तेर्जगद्-
 सदेवेत्यादित्यं सूतिं ब्रह्मदृष्ट्यर्हत्वाय । आदित्यनिमित्तो
 हि लोके सदिति व्यवहारः । तथाऽसदेवेदं राज्ञः

षा० कस्य इत्यर्थः । क्रियायाः कर्तृतन्मत्वात्तदिच्छया तत्र विकल्पा-
 दस्तुनस्तु सिद्धस्य तदिच्छाननुविधायित्वात्तन्न विकल्पः सम्भवति ।
 न हि स्यात्पुरेव कस्यचिदपेक्षया पुरुषो भवतीति परिहरति ।
 न क्रियास्त्रिवेति । विकल्पासम्भवे वाक्यस्य प्रतिवृत्तत्वेति
 पृच्छति । कथमिति । असच्छब्दस्य वा गतिरवधारणस्य वा
 पृच्छते तत्रार्थं प्रत्याह । नन्विति । द्वितीयं शङ्कते । नन्वेवशब्द
 इति । तस्य का गतिरिति शेषः । पूर्व्वकाजीनसत्त्वाभिधाय-
 कासीच्छब्दस्य वाक्यशेषे अवज्ञानोपक्रमे च सत्त्वाभाववधारणं
 विवक्षितं किन्त्वभिधायभावावधारणमादित्यस्तुत्वर्थमिति समा-
 ह्वते । सत्त्वमेवमिति । क पुनरियमादित्यस्तुतिरपयुज्यते
 तत्राह । ब्रह्मदृष्टीति । जगतो नामरूपव्याकरणमादित्यायत्त-
 मिति तदुपपादयति । आदित्येति । तथापि कथमादित्यस्तुतिरि-

उ० तत्सदासीत्समभवत्तदाण्डं निरवर्तत तत्सं-
वत्सरस्य मात्रामशयत तन्निरभिद्यत ते आण्ड-

भा० कुक्षं सर्वगुणसम्पन्ने पूर्ववर्षाणि राजन्वसतीति तदत् ।
न च सत्त्वमसत्त्वञ्चेह जगतः प्रतिपिपादयिषितमादित्यो
ब्रह्मेत्यादेर्ब्रपरत्वात् ।

उपसंहरिष्यन्ते आदित्यं ब्रह्मेत्युपास इति तत्सदा-
सीत्तदसच्छब्दवाच्यं प्रागुत्पत्तेः । क्षिमितमनिस्यन्दमस-
दिव सत्कार्याभिमुखं ईषदुपजातप्रवृत्ति सदासीत्ततो
ऽपि लब्धपरिस्पन्दं तत्समभवत् । अल्पतरनामरूपव्याक-
रणेनाङ्गुरीभूतमिव वीजं । ततोऽपि क्रमेण सूक्ष्मीभवत्तदा
अज्ञोऽण्डं समवर्तत संवृत्तं । आण्डमिति दैर्घ्यं ह्यान्दसं ।
तदण्डं संवत्सरस्य कालस्य प्रसिद्धस्य मात्रां परिमाणम-
भिज्ञस्वरूपमेवाब्रयत खितं बभूव । तत्ततः संवत्सरपरि-
माणात्काष्ठादूर्द्धं निरभिद्यत निरभिन्नं वक्ष्यामिवाण्डं ।

आ० त्वाश्रय्य दृष्टान्तेन दर्शयति । तथेति ॥ क्रिषोपक्रमोपसंहारैक-
रूपेणादित्ये ब्रह्मदृष्टिविधिपरमिदं वाच्यं न तस्य कारकसत्त्वे
तात्पर्यं कल्पयितुं शक्यमनन्वयासिद्धकल्पकाभावादित्याह । न
चेति ।

तत्परत्वं कथमवगतमित्याश्रयोपसंहारस्योपक्रमानुसारि-
त्वादित्याह । उपसंहरिष्यतीति ॥ कथं तस्यासच्छब्दवाच्यत्वं
तदाह । क्षिमितमिति ॥ सत्त्वं तर्हि कथमिति तदाह ।
कार्येति ॥ बीजस्योच्छ्रान्तावत्कारकस्य सिद्धत्वावस्थां दर्शयति ।
ईषदिति ॥ लब्धपरिस्पन्दं प्राप्तपरिणामं सम्भूतसूक्ष्माकारेणा-
भवदित्यर्थः ॥ सूक्ष्मभूतोत्पन्नान्तरं सूक्ष्मभूतोत्पत्तिमाह । ततो

उ० कपाले रजतञ्च सुवर्षञ्चाभवतां ॥ १ ॥ तद्यद्र-
जतं सेयं पृथिवी यत्सुवर्षं सा द्यौर्यज्जरायु
ते पर्वता यदुल्बं स मेघो नीहारो या धमन-
यस्ता नद्यो यद्वास्तेयमुदकं स समुद्रः ॥ २ ॥
अथ यत्तदजायत सोऽसावादित्यस्तं जायमानं
घोषा उलूलवोऽनुदतिष्ठन्त्सर्वाणि च भूतानि सर्वे

भा० तस्य निरभिन्नस्याण्डस्य कपाले द्वे रजतञ्च सुवर्षञ्चा-
भवतां संवृत्ते । तन्नयोः कपालयोर्यद्रजतं कपालमासीत्सेयं
पृथिवी । पृथिव्युपलक्षितमधोऽण्डकपालमित्यर्थः । यत्सु-
वर्षं कपालं सा द्यौर्युलोकोपलक्षितमूर्द्धं कपालमित्यर्थः ॥
अज्जरायु गर्भवेष्टनं सूक्ष्मण्डस्य विभ्रकलीभावकाले
आसीत्ते पर्वता बभूवुः । यदुल्बं यत्सूक्ष्मं गर्भपरिवेष्टनं तत्सह
मेघैः समेघो नीहारोऽवस्थायो बभूवेत्यर्थः । या गर्भस्य
जातस्य देहे धमनयः निरासा नद्यो बभूवुः । यत्तस्य
वक्षो भवं वासोयमुदकं समुद्रः । अथ यत्तदजायत गर्भरूपं
तस्मिन्नखे सोऽसावादित्यसमादित्यं जायमानं घोषाः
ब्रह्मा उलूलव उदरवो विशीर्णरवा उदतिष्ठन्त्यितवन्तः

भा० ऽपीति ॥ भूतस्रष्टाकारप्राप्तेरनन्तरं पक्षीकरणप्रक्रिययाऽन्वो-
न्नावयवानुप्रवेष्टेन सूक्ष्मभूतावस्थमासीदित्यर्थः । सूक्ष्मेभ्यश्च
भूतेभ्योऽण्डनिर्दितिं प्रतिजानीते । अण्ड इति । अण्डहितेभ्यो
भूतेभ्य इत्यर्थः ।

अवस्थाप्रवृत्तेन हिममुच्यते । उलूलव इत्युत्पत्तयवाजीनशब्द-

उ० च कामास्तस्मात्स्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रति घोषा उलूलवोऽनुतिष्ठन्नि सर्वाणि च भूतानि सर्वे चैव कामाः ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपास्तेऽभ्या-
सो ह यदेनं साधवो घोषा आ च गच्छेयुरूप च

भा० ईश्वरस्त्रेवेह प्रथमपुत्रजन्मनि सर्वाणि च स्थावरजङ्गमानि भूतानि सर्वे च तेषां भूतानां कामाः काम्यन्त इति विषयाः स्त्रीवस्त्रास्त्रादयो वस्त्रादादित्यजन्मनिमिन्नीभूत-
कामोत्पत्तिस्तस्मादाद्यत्वेऽपि तस्मादित्यस्योदयं प्रति प्रत्यायनं प्रत्यक्षममनं च प्रत्यक्षवा पुनःपुनःप्रत्यागमनं प्रत्यायनं तन्निति तन्निमिन्नीकृत्येत्यर्थः । सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा घोषा उलूलवस्यानुतिष्ठन्नि ॥

प्रसिद्धं हि एतदुदयादौ सवितुः । स यः कश्चिदेतमेवं यथोक्तमहिमानं विद्वान् सस्त्रादित्यं ब्रह्मेत्युपासो स तद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । किञ्च दृष्टं फलमभासः क्षिप्रं तद्विदो यदिति क्रियाविशेषणमेतमेवंविदं साधवः शोभना घोषाः । साधुत्वं घोषादीनां यदुपभोगे पापानुबन्धाभावः ।

आ० विशेषे प्रसिद्धाः स्त्रीवस्त्रास्त्रादय उदतिष्ठन्निति पूर्वैर्ब्रह्मन्मन्त्रः । किमत्र प्रमादमित्याशङ्क्याह । प्रसिद्धं हीति । एतदिति भूताद्युत्थानं । उदृष्टफलमाह त्वोक्ता दृष्टफलमाचष्टे । किञ्चेति । तद्विदो दृष्टफलमिति सम्बन्धः । क्रियाविशेषणमिति एवंविदं साधवो घोषा आगच्छेयुरिति यत्तत्त्वप्रमप्रतिबन्धेनैवेत्यर्थः ।

उ० निम्नेडेरन्निम्नेडेरन् ॥ ४ ॥ १६ ॥ इति च्छान्दो-
ग्योपनिषदि तृतीयः प्रपाठकः ॥ ३ ॥
॥ ॐ ॥ जानश्रुतिर्हि पौत्रायणः श्रद्धादेयो

भा० आ च गच्छेयुरागच्छेयुश्चोप च निम्नेडेरन्निम्नेडेरन् केवल-
मागमनमात्रं घोषाणामुपसुखं येयुश्चोपसुखञ्च कुर्युरि-
त्यर्थः । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थं आदरार्थञ्च ॥ १८ ॥
इति श्रीमद्भोविन्दभवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरि-
ब्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः छतौ च्छान्दोग्यो-
पनिषद्विवरणे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ वायुप्राणयोर्ब्रह्मणः पाददृश्यध्यासः पुरस्ता-
दर्षितः । अथेदानीं तयोः साक्षाद्ब्रह्मत्वेनोपास्यतायोत्तर-
मारभ्यते । सुखावबोधार्था आख्यायिका विद्यादानग्रहण-
विधिप्रदर्शनार्था च । अद्भुतदानानुद्भूतत्वादीनाञ्च विद्या-
प्राप्तिसाधनत्वं प्रदर्शयते आख्यायिकया । जानश्रुतिर्जन-

षा० आदित्ये ब्रह्मदृष्टिरादरस्य विषयः ॥ १८ ॥ इति श्रीमत्परमहंस-
सपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-
कृतायां च्छान्दोग्यभाष्यटीकायां तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ ॐ ॥ आदित्यस्य सूत्रावच्छेदभेदत्वात्तदुपासनानन्तरं सूत्रो-
पासनमुपन्यस्यते । नन्वध्यात्ममधिदैवतञ्च वायुप्राणयोः सूत्रात्म-
भूतयोर्उपासनं पूर्वाध्यायेऽपि ज्ञास्यात् । तथा च कोऽत्र
विशेषो येन तदुपासनं पुनरारभ्यते अत आह । वायुप्राणयो-
रिति । साक्षात्पादकल्पनं विनेति यावत् । ब्रह्मत्वेन ब्रह्म-
कार्यरूपेणेत्यर्थः । विद्येति । धर्मार्था यत्र न स्यातां शुभ्रूषावापि
तद्विद्या । तत्र विद्या न वक्तव्या शुभं वीजमिवोषर इति

उ० बहुदायी बहुपाक्यआस स ह सर्वत आवसथान्मा-
पयाञ्चक्रे सर्वत एव मेऽस्त्यन्तीति ॥ १ ॥ अथ ह

भा० अतस्त्वापत्यं । इ णेति ह्यार्थः । पुत्रस्य पौत्रः पौत्रायणः स एव
अद्वादेयः अद्वापुरःसरमेव ब्राह्मणादिभ्यो देयमस्येति
अद्वादेयः । बहुदायी प्रभूतं दातुं शीलमस्येति बहुदायी ।
बहुपाक्यो बहुपाक्यमहन्वहनि गृहे यस्यामौ बहुपाक्यः ।
भोजनार्थिभ्यो बहुस्य गृहेऽन्नं पच्यत इत्यर्थः । एवं गुण-
सम्पन्नोऽसौ जानश्रुतिः पौत्रायणो विप्रिष्टे देशे काले च
कस्मिंश्चित् आस इ वभूव । स ह सर्वतः सर्वासु दिक्षु ग्रामेषु
नगरेषु चावसथान् । एतद्य वसन्ति येष्वित्यावसथास्तान्माप-
याञ्चक्रे कारितवानित्यर्थः । सर्वत एव मे ममान्नं तेष्वा-
वसथेषु वसन्तोऽस्त्यन्ति भोक्ष्यन्ति इत्येवमभिप्रायः । तत्रैवं

भा० स्मृतिमनुसन्धाय पुष्कलधनमादाय दैको राज्ञे विद्यां प्रादाज्जा-
नश्रुतिश्च शास्त्रार्थं ज्ञात्वा पुष्कलधनं दत्तैव अद्वादिसम्पन्न-
स्ततो विद्यामाददौ । तथान्योऽपि विद्याया दाता ग्रहीता वा
स्यादिति तद्दानयद्द्वयोर्विधिप्रदर्शनार्थां चास्याधिकेत्यर्थः ॥
ननु सट् इतानि गवामित्यादिदर्शनाद्गनदानमेव विद्यायद्द्वये
साधनमिह प्रतीयते न तु अद्वादीत्याशङ्क्याह । अद्देति ॥
आदिपदेन तात्पर्यप्रतिपातादयो गृह्यन्ते । आस्थायिका तद्
ह पुनरेवेत्यादि कक्षय्येति यावत् ॥ जनश्रुतस्य पुत्रो यस्तस्य
पौत्रः पौत्रायणः स च प्रकृतो जानश्रुतिरेवेत्याह । पुत्रस्येति ॥
अद्वाया देयस्याल्पत्वशङ्कां वारयति । बहुदायीति ॥

बहुपाक्यस्य यत्त्वमाह । भोजनेति । उक्तराज्ञो वर्त्तमान-
त्वाभावादसम्भवाशङ्कोक्तमेवमिति स्वसमीपं प्राप्तेभ्य एवा-

उ० हंसा निशायामतिपेतुस्तद्वैव हंसा हंसम-
भ्युवाद हो होयि भस्त्राक्ष भस्त्राक्ष जानश्रुतेः पौत्रा-
यणस्य समं दिवा ज्योतिराततं तन्मा प्रसांक्षी-

भा० सति राजनि तस्मिन् घर्षाकाले हर्म्यतलस्येऽथ ह
हंसा निशायार्थां रात्रावतिपेतुः । ऋषयो देवता वा राज्ञो
ऽन्नदानगुणैस्त्रोषिताः सन्तो हंसरूपा भूत्वा राज्ञो
दर्शनगोचरेऽतिपेतुः पतितवन्तः । तत्तस्मिन्काले तेषां
पततां हंसानामेकः पृष्ठतः पतन्नयतः पतन्तं तं हंस-
मभ्युवादाभ्युक्तवान् हो होयीति भो भो इति सम्बोध
भस्त्राक्ष भस्त्राक्ष इति आदरं दर्शयन् यथा पश्य पश्चा-
द्यर्थमिति तद्वत् । भस्त्राक्ष इति मन्ददृष्टित्वं सूचयन्नाह ।

• अथवा सम्यग्ब्रह्मदर्शनाभिमानवत्त्वात्तस्यासकृदुपाल-
भक्षेण पीद्यमानोऽमर्षितया तत्सूचयति भस्त्राक्ष इति ।
जानश्रुतेः पौत्रायणस्य समं तुल्यं दिवा तुलोकेन
ज्योतिः प्रभास्वरमन्नदानादिजनितप्रभावजमाततं व्याप्तं

षा० चिन्धोऽसावन्नं ददातीत्याशङ्क्याह । स हेति ॥ विशिष्टान्नदानफलं
दर्शयितुमारभते । तत्रेति ॥ वाक्यार्थं दर्शयति । ऋषय इति ॥
सम्बोधनाभ्यासस्य विषयमाह । आदरं दर्शयमिति ॥ तदेव
दृष्टान्ते स्पष्टयति । यथेति ॥ भस्त्राक्षशब्दार्थमाह । भस्त्रेति ॥
भस्त्राक्षशब्दे भस्त्राक्षविषयः सन् विरुद्धतत्त्वतया मन्ददृष्टित्व-
सूचकः ॥

भस्त्राक्षशब्दस्य विषयान्तरमाह । अथवेति ॥ तस्य पृष्ठगा-
मिनो हंसस्य महात्मा नातिक्रमणीयो विजानतेति सम्यग्दर्श-
नाभिमानशक्तित्वात्तेनायमामी हंसो जानश्रुतिमति विचक्रि-

उ० स्तत्त्वा मा प्रधाक्षीरिति ॥ २ ॥ तमु ह परः प्रत्यु-
वाच कम्बर एनमेतत्सक्तं सयुग्वानमिव रैकू-
मात्येति यो नु कथं स युगवा रैकू इति ॥ ३ ॥

भा० द्युलोकास्पृगित्यर्थः । दिवाङ्गा वा समं ज्योतिरित्येतन्मा
प्रसाञ्चीः सञ्जनं सक्तिं तेन ज्योतिषा सम्बन्धं मा कार्षी-
रित्यर्थः । तत्प्रसञ्जनेन तज्ज्योतिस्त्वा त्वां मा प्रधाक्षी-
र्मादहत्वित्यर्थः पुरुषव्यत्ययेन मा प्रधाक्षीरिति । तमेव-
मुक्तवन्तं पर इतरोऽपगामी प्रत्युवाच । अरे निरुद्धोऽयं
राजा वराकस्तं कं उ एनं सन्तं केन माहात्म्येनोक्तं सन्त-
मिति कुत्सयत्येनमेवं सबहुमानमेतदचनमात्य ॥

रैकामिव सयुग्वानं सहयुग्यया गन्ध्या वर्त्तत इति सयुग्वा
रैकः । तमिवात्यैनं । अननुरूपमस्मिन्नयुक्तमीदृशं वक्तु रैक

भा० मिथुरमर्षितया पीड्यमानः सन् न त्वं घर्मं जानासि क्षानाभि-
मानन्तु वहसीत्युपलम्बस्तत्र भङ्गाक्षेत्युपासम्बन्ध रूपं सूचयती-
त्यर्थः । पृष्ठगामी हंसो निन्दापूर्वकमपगामिनं हंसं सम्बोध-
किमुक्तवानित्यपेक्षायामाह । जानश्रुतेरिति ॥ मा प्रधाक्षी-
रिति पाठे कथं मा प्रधाक्षीरित्युच्यते तत्राह । पुरुषव्यत्यये-
नेति ॥ मध्यमपुरुषं प्रथमपुरुषं कृत्वा व्याख्यानमित्यर्थः । सन्तमेनं
प्राणिसात्रं राजानमधिष्ठत्य सबहुमानमेतदचनमात्येति कुत्स-
यतीति सम्बन्धः ॥

तत्र वैधर्म्यं दृष्टान्तमाह । रकामिवेति ॥ युगं वहतीति
युग्यो वलीवर्दीऽश्वो वास्यामस्तीति युग्याशकटी तथा सह वर्त्तत
इति युगवा रैकः वकारो मत्वर्थायः । त्वं रैकक्षानमाहात्म्ययुक्तम-
धिष्ठत्य यथा प्रशंसावचनं तथा कर्मिण्यमेवं राजानमधिष्ठत्य

उ० यथाकृतायविजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं सर्वं
 तदभिसमेति, यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति यस्तद्देद
gr. karmen bei (acc)

भा० इवेत्यभिप्रायः । इतरञ्चाह । यो नु कथं त्वयोच्यते सयुम्वा
 रैक इत्युक्तवन्तं भस्माच्च आह ष्टुणु यथा स रैकः । यथा
 लोके कृतायः कृतो नाम यो द्यूतसमये प्रसिद्धश्चतुरङ्गः
 स यदा जयति द्यूते प्रवृत्तानां तस्मै विजिताय तदर्थमितरे
 चिञ्चोकांका अधरेयाः ॥

त्रेताद्वापरकलिनामानः संयन्ति सङ्गच्छन्त्यन्तर्भ-
 वन्ति । चतुरङ्गे कृता ये चिञ्चोकाङ्कानां विद्यमानत्वादन्त-
 र्भवन्तीत्यर्थः । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेनं रैकं कृतायस्वामीयं

भा० कथमेवमात्येत्यर्थः ॥ उक्तं वाक्यार्थं सङ्गच्छयति । अत्रनुरूपमिति ॥
 अस्मिन्वराके राजनि धर्ममात्रनिष्ठे नेदमनुरूपं वचनं रैके
 पुनर्विज्ञानवति यथोक्तं वचो युक्तमेवेति इतरः पृथगामी
 ईसो यः सयुग्वा रैकस्त्वयोच्यते स कथं नु स्यादित्यन्वयः ॥ स
 रैको येन प्रकारेण स्यात्तं प्रकारं श्रद्धयति प्रतिज्ञाय प्रकार-
 प्रदिदर्शयिषया दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ द्यूतस्य समयः सङ्केत-
 क्षणदनुष्ठानकालो येन द्यूतविद्यायामेजति सोऽष्टोऽस्य कश्चिद्भा-
 गोऽयश्चब्दवाच्यस्तत्र चतुरङ्गो भागश्चत्वारोऽङ्गान्चिञ्चान्यस्मि-
 न्निति व्युत्पत्तेः तस्मै सङ्गतनामव्यवहृतेन यदा द्यूते प्रवृत्तानां मध्ये
 स कोऽपि जयति तदा तस्मै कृतनामवते विजितायाधरेयाः
 संयन्तीति सम्बन्धः ॥ तदर्थं व्याचष्टे । तदर्थमिति ॥ अधरेया-
 न्थाकरोति । अधरेया इति ॥

तानेव विद्मिनष्टि । त्रेतेति ॥ अक्षस्य यस्मिन्भागे त्रयोऽङ्गा
 स त्रेता नामायो भवति । यत्र तु द्वावङ्गौ स द्वापरनामकः । यत्रै-
 कोऽङ्गः स कलिसञ्च इति विभागः ॥ तादर्थ्येनेतराङ्गानामन्त-
 र्भावमुक्तं व्यक्तीकरोति । चतुरङ्ग इति ॥ तदन्तर्भवन्ति तस्मि-

उ० यत् स वेद स मयैतदुक्त इति ॥ ४ ॥ यदु ह

भा० चेतादिस्वामीयं सर्व्वं तदभिसमेति अन्तर्भवति रैको ।
 किन्तद्यत्किञ्च लोके सर्वाः प्रजाः साधु शोभनं धर्मजातं
 कुर्वन्ति तत्सर्व्वं रैकस्य धर्मोऽन्तर्भवति तस्य च फले
 सर्व्वप्राणिधर्मफलमन्तर्भवतीत्यर्थः ॥

तथाऽन्योऽपि कश्चिद्यज्ञदेवं वेद । किन्तद्यज्ञे च स रैको
 वेद । तदेद्यमन्योऽपि यो वेद तमपि सर्व्वप्राणिधर्म-
 जातं तत्फलञ्च रैकमिवाभिसमेतीत्यनुवर्त्तते । स एवभूतो
 रैकोऽपि मया विद्वानेतदुक्तः । एवमुक्तो रैकवत्स एव कृता-
 यस्वामीयो भवतीत्यभिप्रायः । तदु ह तदेतदीदृशं हंस-
 वाक्यं आत्मनः कुत्सारूपमन्यस्य विदुषो रैकादेः प्रशं-
 सारूपमुपशुश्राव श्रुतवान् हर्म्यतलस्यो राजा जान-
 श्रुतिः पौत्रायणः । तस्य हंसवाक्यं स्मरन्नेव पौनःपु-
 न्येन रात्रिशेषमतिवाहयामास । ततः स वन्दिभीराजा

भा० गृह्यते चेतादयस्तेऽन्तर्भवन्तीति यावत् । महासङ्ख्यायामवान्त-
 रसङ्ख्यानन्तर्भावः प्रसिद्ध एवेत्यर्थः । दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिक-
 माह । यथेति ॥ रैकमभिव्याप्य सर्व्वे समेतीत्यस्यार्थं सङ्घि-
 पन्धन्तर्भवन्तीति ॥ रैको सर्व्वस्यान्तर्भावं प्रश्रुपूर्व्वकं प्रकटयति ।
 किन्तदिवादिना ॥ तद्गर्भस्य महत्त्वादन्वेषां च धर्मजातस्याल्प-
 त्वात्तस्यैतरस्मिन्नन्तर्भावः सम्भवतीत्यर्थः । किञ्च सर्व्वेषां प्राणिनां
 धर्मफलमल्पीयस्वात्महृत्तरे रैकस्य धर्मफलेऽन्तर्भवन्तीत्याह । तस्य
 चेति ॥ न केवलं रैकस्यैतन्माहात्म्यं किन्त्वन्यापि ज्ञानवत्तास्तीति
 जानश्रुतेरनुग्रहार्थमाह । तथेति ॥ प्रतिपन्नहंसवचनखेदित
 इतरो राजा रात्रिशेषमतिवाह्यं श्रवणं अहदात्मनः समीपस्यं

उ० जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव स ह सञ्जिहान
 एव क्षत्तारमुवावाङ्गारे ह स युग्वानमिव रैकू-
 मात्येति यो नु कथं सयुग्वा रैकू इति ॥ ५ ॥
 यथा कृताय विजितायाधरेयाः संयन्त्येवमेनं-
 सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु कुर्वन्ति

भा० स्तुतियुक्ताभिर्वाग्भिः प्रतिबोध्यमान उवाच क्षत्तारं ।
 सञ्जिहान एव ब्रथनं निद्रां वा परित्यजन्नेव हे अङ्ग-
 वत्सारे ह सयुग्वानमिव रैकूमात्य किं मां स एव स्तुत्यर्हो
 नाहमित्यभिप्रायः । अथवा सयुग्वानं रैकूमात्य गत्वा
 मम तद्दिदृशा तदैव इवशब्दोऽवधारणार्थेऽनर्थको वा
 वाच्यः । स च क्षत्ता प्रत्युवाच रैकूमात्यनकामो राज्ञो
 ऽभिप्रायगो यो नु कथं सयुग्वा रैकू इति राज्ञी-
 वक्ष्येति आनेतुं तच्चिह्नं ज्ञातुमिच्छन् यो नु कथं
 सयुग्वा रैकू इत्यवोचत् । स च भस्त्राचवचनमेवावोचत् ।
 तस्य क्षरन्स ह क्षत्ता नगरं ग्रामं वा गत्वाऽन्विष्य रैकू-
 नाविदं न व्यञ्जान्निषमिति प्रत्येयाद्य प्रत्यागतवान् तं
 शेवाच क्षत्तारमरे यच्च ब्राह्मणस्य ब्रह्मविद एकान्तोऽरक्ष्ये
 गदीपुष्टिनादौ विविक्ते देशेऽन्वेषणानुमार्गणं भवति
 तत्तत्रैवं रैकूमर्हं गच्छ तच्च मार्गणं कुर्वित्यर्थः । इत्युक्तः

भा० स्तुतिकक्षत्तारं क्षत्तारमङ्गारे हेअदिवाच्यमुक्तवान् । तस्याभिप्राय-
 माह । स एवेति ॥ अथमिवशब्दो द्वितीयो घटते तत्राह । तदेति ॥
 अवधारणस्यापि नोपयोगोऽस्तीति चेत्तत्राह । अनर्थको वेति ।

उ० यस्तद्देद यत्स वेद समयैतदुक्त इति ॥ ६ ॥ स ह
 क्षत्ताऽन्विथ नाविदमिति प्रत्येयाय तं होवा-
 व यत्रारे ब्राह्मणस्यान्वेषणा तदेनमर्च्छेति ॥ ७ ॥
 सोऽधस्ताच्छकटस्य पामानं कर्षमाणमुपोपविवेश
 तं हाभ्युवाद त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक् इत्य-
 हं अरा३ इति ह प्रतिजज्ञे स ह क्षत्ताऽविद-
 मिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥ १ ॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
 निष्कमश्वतररीरथं तदादाय प्रतिचक्रामे तं हा-

भा० क्षत्ताऽन्विथ तं विजने देवेऽधस्ताच्छकटस्य गव्याः पामानं
 कर्षमाणं कण्डूयमानं दृष्ट्वाऽयं नूनं सयुग्वा रैक इति
 समीपे उपोपविवेश विनयेनोपविष्टवान् । तच्च रैकं
 हाभ्युवादोक्तवान् । त्वमसि हे भगवो भगवन् सयुग्वा रैक
 इत्येवं पृष्टोऽहमस्मि हि । अरा अरे इति हागादर एव
 प्रतिजज्ञेऽभ्युपगतवान् । स तं विज्ञायाविदं विज्ञातवान-
 स्तीति प्रत्येयाय प्रत्यागत इत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्तत्र ऋषेर्गार्हस्थ्यं प्रत्यभिप्रायं बुद्ध्वा धनार्थिताच्च
 उ ह एव जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां निष्कं

आ० प्रश्नवाक्यं व्याचष्टे । राक्षेति । यो नु कथमित्यादि पूर्ववद्वा-
 ख्येयं । तस्येति कर्मणि षष्ठी ॥ १ ॥

मया हि गार्हस्थ्यं चिकीर्ष्यते तदर्थं च धनमर्थते न चायं
 तादर्थेन किञ्चिदुपकर्तुमित्वाश्रयेनागादरं विज्ञातवानस्मि

उ० भ्युवाद ॥ १ ॥ रैक्वेमानि षट् शतानि गवामयं
निष्कोऽयमश्वतररीरथो नु म एतां भगवो देव-
तां शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥ तमु ह
परः प्रत्युवाचाह हारे त्वा शूद्र तवैव सह गोभिर-

भा० कष्टहारमश्वतररीरथमश्वतररीभ्यां युक्तं तदा धनं गृहीत्वा
प्रतिचक्रमे रैकं प्रति गतवान् । तच्च गत्वाऽभ्युवाद
हामुक्तवान् । हे रैक गवां षट् शतानि दमानि तुभ्यं मया
गीतानि । अयं निष्कोऽश्वतररीरथस्यायमेतद्भुनमादत्स ।
भगवोऽनुशाधि च मे मां याश्च देवतां त्वमुपास्ते तद्देवतो-
पदेष्टेन मामनुशाधीत्यर्थः । तमेवमुक्तवान् राजानं प्रत्यु-
वाच परो रैकः । अहेत्ययं निपातो विनियहार्थी यो
ऽन्यचेह त्वनर्थकः । एवञ्चद्वयं पृथक् प्रयोगात् । हारेत्वा
हारेण युक्ता इत्वा गन्त्री सेयं हारेत्वा गोभिः सह तवैवास्तु
तवैव तिष्ठतु न ममापर्याप्तेन कर्म्मार्थमनेन प्रयोजनमि-
त्यभिप्रायो हे शूद्र इति ॥

भा० यदुक्तञ्च रैकं तस्य च गार्हस्थ्यभिप्रायं धनार्थित्वेति
शेषः । क्षत्रवचने श्रुते सतीति सप्तम्यर्थः । धनार्थिता बुद्धेति
पूर्वेषु सम्बन्धः । उ ह्यश्वस्य पूर्ववदप्येवकारोऽर्थोऽनापि विनि-
यहार्थित्वसम्भवे किमित्थानर्थकमित्याशङ्क्य तवैवेत्येवकारादेव
विनियहसिद्धिरित्याह । एवञ्चद्वयस्येति ॥ गार्हस्थ्यार्थिनस्तव
कर्म्मनुष्ठानार्थमिदं धनं तिष्ठतामिति चेन्नेत्याह । न ममेति ॥

उ० स्त्विति तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः

भा० ननु राजाऽसौ चतुस्रमन्वात्स ह चतारमुवाचेत्युक्तं ।
विद्यायहणाय च ब्राह्मणसमीपोपगमात् । शूद्रस्य चान-
धिकारात् । कथमिदमनुरूपं रैकोषोप्यते हे शूद्रेति ।
तत्राङ्गराचार्याः । हंसवचनश्रवणात् शूत्रेणमाविवेच्य ।
तेनासौ शूचा श्रुत्वा रैकस्य महिमानं वा द्रवतीति ।
अधिरात्मनः परोक्षश्रुतां दर्शयन् शूद्र इत्याहेति ।
शूद्रवद्वाधनेनैवैनं विद्यायहणायोपजगाम न च शूद्रश्रूषया ।
न तु जात्यैव शूद्र इति । अपरे पुनराङ्गरस्यं धनमाहृत-
मिति हंसवैगमुक्तवाञ्छूद्र इति ।

षा० शूद्रशब्देन जानश्रुतेः सम्बोधनमनुचितमिति चोदयति ।
नन्विति । तस्याशूद्रत्वे हेतुन्तरमाह । विद्यायहणायेति ।
तस्य श्रुतिद्वारा विद्याधिकारो नास्तीत्ययं शूद्राधिकारयो निर्द्धारि-
रितमित्याशयेनाह । शूद्रस्य चेति ॥ जानश्रुतेः सति क्षत्रियत्वे
शूद्रसम्बोधनमयोग्यमित्युपसंहरति । कथमिति ॥ न जाति-
शूद्रो जानश्रुतिः किन्तु क्षत्रियोऽस्मिन् गौत्रः शूद्रशब्द इत्येकीय-
मतोपन्यासेन परिहरति । तच्चेति ॥ तेन श्रुताविरुत्वेनासौ
जानश्रुतिः शूचा हेतुना रैकमाद्रवतीति शूद्रः श्रुत्वा वा हंस-
वाक्यं रैकमाद्रवतीति नैमित्तिकं तत्र शूद्रपदमित्यर्थः । तथापि
किमिति शूद्रपदेन राजानमृषिः सम्बोधयतीत्याशङ्क्याह । अवि-
रिति ॥ उक्तप्रकारद्वयसमाप्तावितिशब्दः ॥ प्रकारान्तरेण जान-
श्रुतेः शूद्रत्वं गौत्रं व्युत्पादयति । शूद्रवदेति ॥ न च शूद्रश्रूषया
तेन शूद्र इति शेषः । मुख्यंशूद्रत्वं क्षत्रसम्बन्धेन व्यावर्त्तयति ।
न त्विति ॥ क्षत्रिये जानश्रुतौ शूद्रशब्दप्रकृतौ निमित्तान्तरमाह ।
अपरे पुनरिति ।

उ० सहस्रं गवां निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदा-
 दाय प्रतिचक्रमे ॥ ३ ॥ त० हाभ्युवाद रैक्रेदं०
 सहस्रं गवामयं निष्कोऽथमश्वतरीरथ इयं जा-
 याज्यं यामो यस्मिन्नास्तेऽन्वेव मा भगवः शाधीति
 ॥ ४ ॥ तस्या ह मुखमुपोद्गृह्णन्वाचाजहारेमाः

भा० लिङ्गञ्च ब्रह्माहरणे उपादानं धनस्येति । तद्दु हर्षेर्मतं
 ज्ञात्वा पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणो गवां सहस्रमधिकं
 आयाञ्चर्षेरभिमतां दुहितरमात्मनस्तदादाय प्रतिचक्रमे
 क्रान्तवान् । रैक्रेदं गवां सहस्रमयं निष्कोऽथमश्वतरीरथ
 इयं आयार्थं मम दुहिता नीताऽयञ्च यामो यस्मिन्नास्ते
 तिष्ठसि स च त्वदर्थे मया कल्पितः । तदेतत्सर्वमादायानु-
 शाध्येव मा मां हे भगव इत्युक्तः । तस्या आयार्थमानीताया
 राज्ञो दुहितुर्ह एव मुखं द्वारं विद्याया दाने तीर्थमुपो-
 द्गृह्णन्नागत्यर्थः । ब्रह्मचारी धनदायी मेधावी श्रोत्रियः
 प्रियो विद्यया विद्यां यः प्राह तानि तीर्थानि षण्णमेति
 विद्याया वचनं विज्ञायते । एवं जानश्रुपोद्गृह्णन्वाचोक्तवान् ।
 आजहार आहृतवान् । भगवान् यदोमा गावो यथा-

षा० तत्र ममकं दर्शयति । लिङ्गस्येति । यद्दुर्षेर्मतमधिकधनार्थि-
 त्वमिति यावत् । आधिक्यं घट्टतेभ्यः सकाशादिति शेषः ।
 विद्यादानेन तस्या द्वारत्वं तद्दातुश्च ब्रह्मदानतीर्थता जान-
 न्वाचेति सम्बन्धः । धनदातुर्विद्यादानतीर्थत्वे प्रमाद्यमाह ।
 ब्रह्मचारीति । तस्या द्वारतां विद्यादाने तद्दातुस्तीर्थतां च

उ० शूद्र अनेनेव मुखेनालापयिष्यथा इति ते हैते
रैकूपर्षी नाम महावृषेषु यत्रास्मा उवास स तस्मै
होवाच ॥ ५ ॥ २ ॥

भा० न्वद्भनं तत्साध्विति वाक्यशेषः । शूद्रेति पूर्वोक्तानुवृत्ति-
मात्रं न तु कारणान्तरापेक्षया ।

पूर्ववदनेनैव मुखेन विद्यायहृत्तीर्थेनालापयिष्यथ
आलापयसीति मां भाषयसीत्यर्थः । ते हैते यामा
रैकूपर्षी नाम विख्याता महावृषेषु देवेषु यत्र येषु यामेषू-
वासेषितवान् रैकूस्तानसौ यामानदादसौ रैकाय राजा
तस्यै राज्ञे धनं दत्तवते ह क्लिषोवाच विद्यां च रैकः ॥
१ ॥ वायुर्वाव संवर्गो वायुर्वाहो वावेत्यवधारणार्थः । संवर्गः
संवर्जनात्सङ्गहणात्सङ्गसनाद्वा संवर्गः । वक्ष्यमाणा अम्वाद्या
देवता आत्मभावमापादयतीत्यतः संवर्गः । संवर्जनाख्यो
गुणो ध्येयो वायुवत् । कृतायान्तर्भावदृष्टान्तात् कथं संवर्गत्वं

आ० जानमुवाचेत्सुक्तमनुवदति । एवं जानन्निति । किमुक्तमित्यपे-
क्षायामाह । आजहारिति ॥

तत्र वैधर्म्यदृष्टान्तमाह । पूर्ववदिति । अल्पधनहरणा-
निष्कायां कारणापेक्षायां शूद्रेति सम्बन्धनवदित्वर्थः । रैकूश्च
यामादिकं गृहीत्वा विद्या जानन्नृतये दत्तेत्साम्नां प्रति श्रुति-
र्शापयति । ते हैते इति ॥ महावृषेषु महापुण्येभ्य इति यावत् ॥ २ ॥
कथं विद्यामुक्तवानिच्छाशङ्काधिदैवतं तदुक्तिप्रकारं दर्शयति ।
वायुरित्यादिना ॥ प्राज्ञो वाव संवर्ग इति वक्ष्यमाणेनापुनरुक्त-
तायैवायं व्याचष्टे । वायुर्वाह इति ॥ संवर्जनादित्यस्य आख्यासङ्ग-

उ० वायुर्वाव संवर्गी यदा वा अग्निरुद्वायति वायु-
मेवाप्येति यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति
यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति ॥ १ ॥

यदाप उच्छुथन्ति वायुमेवापि यन्ति वायुर्देवै-
तान्सर्वान्संवृद्भक्त इत्यधिदैवतं ॥ २ ॥ अथाध्यात्मं
प्राणो वाव संवर्गः स यदा स्वपिति प्राणमेव

भा० वायोरित्याह । यदा यस्मिन्काले वै अग्निरुद्वायत्युद्वासनं
प्राप्नोतीत्युपशान्त्वति तदासावग्निर्वायुमेवाप्येति । वायुः
स्वाभाव्यमपि गच्छति । तथा यदा सूर्योऽस्तमेति वायु-
मेवाप्येति । यदा चन्द्रोऽस्तमेतिति वायुमेवाप्येति ॥

ननु कथं सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपावस्थितयोर्वायावपि
गमनं । नैव दोषः । असमनेऽदर्शनप्राप्तेर्वायुनिमित्तत्वात् ।
वायुना ह्यसं नीयते सूर्यः । चलनस्य वायुकार्यत्वात् । अथ
वा प्रलये सूर्याचन्द्रमसोः स्वरूपभ्रंशे तेजोरूपयोर्वाया-
वेवापि गमनं स्यात् । तथा यदा आप उच्छुथन्त्युच्छोष-

षा० इत्यादिति सङ्ग्रहबपक्षं समर्थयते । वक्ष्यमाणा इति ॥ किमिति
संवर्गत्वं वायोरुपदिश्यते तत्र दृष्टान्तश्रुतिं प्रमादयति । कृता
इति ॥ सङ्ग्रहबाहेत्युक्तं पक्षमाकाङ्क्षापूर्वकं व्युत्पादयति ।
कथमित्यादिना ॥

सूर्याचन्द्रमसोर्वायावपि गमनमाक्षिपति ॥ गन्विति ॥ आप-
नयात्तयोरधिकारपदे स्थित्यङ्गीकारात्स्वरूपावस्थितत्वं व्युत्पाद-
यति । वायुना हीति ॥ सूर्यग्रहणं चन्द्रमसोऽप्युपलक्ष्यं गाय-
त्रिं वायावप्ययः सूर्यादेरित्याशङ्क्य पक्षान्तरमाह । अथ-

उ० वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः
 प्राणो खेवैतान्सर्वाणं संवृक्त इति ॥ ३ ॥ तौ वा
 एतौ द्वौ संवर्गौ वायुरेव देवेषु प्राणः प्राणेषु ॥ ४ ॥
 अथ ह शौनकश्च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्ष-
 सेनिं परिविथ्यमाणौ ब्रह्मचारी विभिक्षे तस्मा

भा० माप्रवृत्ति तदा वायुमेवापि यन्ति । वायुर्हि यस्मादेव
 एतान्ग्याद्यान्महाबलात्संवृक्ते अतो वायुः संवर्गगुण उपास्य
 इत्यर्थः । इत्यधिदैवतं दैवतासु संवर्गदर्शनमुक्तं । अथान्तर-
 मध्यात्मात्मनि संवर्गदर्शनमिदमुच्यते । प्राणो मुखो वाव-
 संवर्गः । स पुरुषो यदा यस्मिन्काले स्वपिति प्राणमेव वाग-
 प्येति वायुमिवाग्निः प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः ।
 प्राणो हि यस्मादेवैतान्वागादीन्सर्वान्संवृक्त इति । तौ वा
 एतौ द्वौ संवर्गौ संवर्जनगुणौ वायुरेव देवेषु संवर्गः प्राणः
 प्राणेषु वागादिषु मुखः ॥

अथैतयोः स्तुत्यर्थमियमाख्यायिका आरभ्यते । हेत्यै-
 तिह्यार्थः । शौनकश्च प्रुनकस्यापत्यं शौनकं कापेयं कपि-

भा० वेति ॥ सङ्गतिस्समये हि संहरतीवेत्यर्थः । कथं प्राणस्य संव-
 र्गत्वमत्याशङ्क्याह । स पुरुष इति ॥ तस्मात्संवर्ग इत्यध्यात्म-
 मिति शेषः । वायुप्राणावधिदैवताध्यात्मभेदेन संवर्गगुणावृत्ता-
 वुपसंहरति । ताविति ॥

अथ हेत्याद्यनन्तरवाक्यं व्याचष्टे । अथैतयोरिति ॥ ब्रह्म-
 विष्णोश्चो ब्रह्मविदां मध्ये श्रुत्वात्मानं मन्त्रमान इति यावत् ।
 बुद्धा लिङ्गविशेषेणेति शेषः ॥ जिज्ञासमानावित्युक्तमेव व्यनक्ति ।

उ० उ ह न ददतुः ॥ ५ ॥ स होवाच महात्मन-
 चतुरो देव एकः कः स जगार भुवनस्य गोपा-
 स्तं कापेयं नाभिपश्यन्ति मन्थी अभिप्रतारि-
 न्वहुधा वसन्तं यस्मै वा एतदन्नं तस्मा एत-

भा० गोत्रमभिप्रतारिणं च नामतः कश्चसेनस्यापत्यं काचसेनिं ।
 भोजनायोपविष्टौ परिविद्यमाणौ स्रपकारैर्ब्रह्मचारी ब्रह्म-
 विच्छैष्टो विभिन्ने भिक्षितवान् । ब्रह्मचारिणो ब्रह्मवि-
 श्मानिता बुद्ध्वा तं विजिज्ञासमानौ तस्मा उ ह भिषां न
 ददतुर्न दत्तवन्तौ ह । किमयं वक्ष्यतीति । स होवाच
 ब्रह्मचारी महात्मनश्चतुर इति द्वितीया ब्रह्मवचनं ।
 देव एकोऽग्न्यादीन् वायुर्वागादीन् प्राणः । कः स
 प्रजापतिर्जगार घक्षितवान् । कः स जगारेति प्रश्नमेके
 मन्यन्ते । भुवनस्य भवन्वच्छिन्भूतानीति भुवनं भूरादिः
 सर्वे लोकस्य गोपा गोपायिता रक्षिता गोपेत्यर्थः ।

षा० किमयमिति । चतुर इति द्वितीयाब्रह्मवचनदर्शनान्महात्मन
 इति तादृग्वेत्वाह । द्वितीयेति । यद्वा महात्मन इत्यस्य पञ्च-
 न्वादौ चतुर इत्यस्य च समीचीने प्रयोगदर्शनात् । इह तथा
 माभूदिति मत्वाह । महात्मन इति । अतो हि जगारेति
 सम्बन्धः । कः शब्दः प्रजापतिविययो व्याख्यातः । सत्यति पश्चान्त-
 रमाह । कः स इति । यस्तज्जगार स कः स्यादिति प्रश्नमेके
 वदन्तीत्यर्थः ।

उ० न्न दत्तमिति ॥ ६ ॥ तदु ह शौनकः कापेयः
प्रतिमन्वानः प्रत्येयायात्मा देवानां जनिता
प्रजानां हिरण्यदंष्ट्रो बभसोऽनसूरिर्महान्त-

भा० तं कं प्रजापतिं हे कापेय नाभिपश्यन्ति न जानन्ति मर्त्या
मरणधर्माणोऽविवेकिनो वा । हेऽभिप्रतारिन्बहुधा
ऽध्यात्माधिदेवताधिभूतप्रकारैर्वचनं । यस्मै वा एतद्हन्य-
हन्यन्नमदनाद्याद्विद्यते संस्क्रियते तस्मै प्रजापतये एतदन्नं
न दत्तमिति । तदु ह ब्रह्मचारिणो वचनं शौनकः कापेयः
प्रतिमन्वानो मनसासोचयन् ब्रह्मचारिणं प्रत्येयाय आज-
गाम । गत्वाऽऽह यं त्वमवोचो न पश्यन्ति मर्त्या इति तं वचं
पश्यामः कथमात्मा सर्व्वस्य स्थावरजङ्गमस्य । किञ्च देवा-
नामग्न्यादीनामात्मनि संहृत्य यस्मिन् पुनर्जनितात्पाद-
यिता वायुरूपेषाधिदेवतमग्न्यादीनां । अध्यात्मञ्च प्राण-
रूपेण वागादीनां प्रजानाञ्च जनिता ।

भा० अन्तारं प्राणमात्मानं चैकत्वेन पश्यन् ब्रह्मचारी मह्यं भिक्षां
यत्र ददतुर्भवन्तौ तत्तस्मै देवायैव न ददतुरित्त्वन्नमेव तयो-
दर्शयन्नाह । यस्मा इति । दर्शनमेव प्रन्नदारा विशदयति ।
कथमित्यादिना । अधिदेवतमग्न्यादीनां वायुरूपेण जनितेति
सम्बन्धः । तस्याः प्राथमिकं कृत्वा दर्शयति । आत्मनोति ।
अग्न्यादीन् प्रलयकाले देवः स्वात्मनि वायुरूपेण यस्मिन् पुनर्-
त्पत्यवस्थायामुत्पादयितेति योजना । अध्यात्मं वागादीनपि
स्वापावस्थायां स्वात्मनि प्राणरूपे संहृत्य पुनः प्रवोधावस्थायां
तेषामुत्पादयिता देवः प्राणरूपेणैवाह । अध्यात्मचेति ।

उ० मस्य महिमानमाहुरनद्यमानो यदननुमतीति वै
वयं ब्रह्मचारिन्नेदमुपास्महे दत्तास्मै भिक्षामिति
॥ ७ ॥

भा० अथ वा आत्मा देवानामग्निर्वागादीनां । जनिता
प्रजानां स्थावरजङ्गमादीनां । हिरण्यदंष्ट्रोऽमृतदंष्ट्रोऽभद्रदंष्ट्र
इति यावत् । बभसो भक्षणशीलोऽनसुरिः । सुरिर्मैधावी
न सुरिरसुरिसत्प्रतिषेधेऽनसुरिः सुरिरेवेत्यर्थो महान्तम-
तिप्रमाणमप्रमेयमस्य प्रजापतेर्महिमानं विभूतिमाहुर्ब्रह्म-
विदः । यस्मात्स्वयमन्यैरनद्यमानोऽभक्ष्यमाणो यदननु-
मग्निवागादिदेवतारूपमन्ति भक्षयतीति । वै इति निर-
र्थकः । वयं हे ब्रह्मचारिन् आ इदमेवं यथोक्तलक्षणं ब्रह्म
वयं आ उपास्महे । वयमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । अन्ये
न वयमिदमुपास्महे किन्तर्हि परमेव ब्रह्मोपास्महे इति
वर्षयन्ति ॥

आ० देवानामग्न्यादीनां प्रजानां वागादीनाश्च जनितेत्युक्तं ॥
सम्प्रति व्याख्यानतरमाह । अथ वेति ॥ अभद्रदंष्ट्रः सर्वसंहर्तु-
रपि न काचन ग्लानिर्भवतीत्यर्थः ॥ प्रजापतेर्महिमेति प्रमाणं
प्रकटयति । यस्मादिति ॥ इतिशब्दात्परस्ताद्यच्छब्दस्य सम्बन्धः ।
तदर्थश्च यस्मादित्युक्तस्तस्मात्प्रजापतेर्महिमानमतिप्रमाणमाहु-
रिति पूर्वोक्त सम्बन्धः ॥ वै वयमित्यादि भागं पदच्छेदपूर्वक-
मादाय व्याचष्टे । वयमित्यादिना ॥ क्रियापदेन वयमित्यस्य
सम्बन्धमुक्तमुपपादयति । वयमितीति ॥ ब्रह्मचारिन्निदं वय-
मासमन्तादुपास्महे । ब्रह्मेत्युक्त्वा प्रकारान्तरेण पदच्छेदपूर्वकं
व्याख्यानतरमाह । अन्येनेति ॥

उ० तस्मा उ ह ददुस्ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये
दश सप्तस्तत्कृतं तस्मात्सर्वासु दिक्ष्वन्नमेव दशकृ-

भा० इत्ताऽस्यै भिषामित्यवोचद् भृत्यांस्तस्मा उ ह ददु-
स्ते हि भिषां । ते वै ये ग्रस्यन्तेऽन्यादयो यश्च
तेषां यसिता वायुः पञ्चान्ये वागादिभ्यः । तथाऽन्ये
तेभ्यः पञ्चाध्यात्मं वागादयः प्राणश्च ते सर्वे दश
भवन्ति सङ्ख्याया दश सप्तस्तत्कृतं भवति ते चतुरङ्ग
एकायः । एवं चत्वारस्त्यङ्गाय एवं त्रयोऽपरे द्व्यङ्गायः ।
एवं द्वावन्यावेकाङ्गायः । एवमेकोऽन्य इति । एवं दश

भा० श्रौतकस्याभिप्रतारिष्यच्च ज्ञानातिशयं दर्शयित्वा यतिश्च
ब्रह्मचारी चेत्यादिसृष्टिमगुह्यत्वाद् । दत्तेति ॥ आख्यायिका-
द्वारा प्रकृतायां संवर्गविद्यायामात्मा देवानामित्वादि गुह्यजा-
तमुपदिश्य गुह्यान्तरमुपदेष्टुमगन्तरवाक्यमवतारयति । ते वा
इति । तद्वाच्ये । ये ग्रस्यन्त इति ॥ त एते वागादिभ्यः सक्ता-
प्रादन्ये पश्चेति सम्बन्धः ॥ अधिदैवतमग्न्यादीन् वायुसहितान्प-
ञ्चोक्त्वा तेनैव प्रकारेणाध्यात्ममपि तेभ्यः सक्ताप्रादन्ये प्राणसहिता
वागादयः पञ्च सन्तीत्याह । तथेति ॥ अवान्तरसङ्ख्याविनि-
वेशमुक्त्वा तत्रैव महासङ्ख्यानिवेशं दर्शयति । ते सर्वे इति ॥
दशसङ्ख्यासम्बन्धात्तेषां सङ्ख्यायैति कृतायोपलक्षितं द्यूतं कृतमि-
त्युच्यते । तत्र दशसङ्ख्यावत्त्वस्य वक्तव्यत्वादिति द्रष्टव्यं ॥

यदुक्तमग्न्यादयो वागादयश्च दश सप्तस्तत्कृतं भवतीति तदुप-
पादयति । चतुरङ्ग इत्यादिना ॥ एकस्तावदयो द्यूते चतुरङ्गे दृश्यते
तद्दशग्न्यादयो वागादयश्च ग्रस्यमानाश्चत्वारो भवन्ति । यथा द्यूते
चेता नामको ग्रस्यङ्गे गृह्यते तथाग्न्यादयो वागादयश्चैकैकान्यु-
नास्त्रयस्तथा च तत्र द्वापरनामा यो द्यूङ्गो जायते तद्दशगादि-
भ्यग्न्यादिषु च द्वौ द्वौ वर्जयित्वा द्वौ द्वौ भवतः । तथा च तत्र
अग्निसङ्ख्यायो भवत्येकाऽङ्गो योऽग्न्यादीनां यसिता वायुर्वागा-

उ० तं सैषा विराड्नादी तयेदं सर्वं दृष्टं सर्व-

भा० सन्तस्तत्तं भवति । यत एवं सर्वासु दिक्षु दशस्वयम्याद्या वागाद्याश्च दश सङ्ख्यासामान्यादस्यमेव । दशाक्षरा विराड्विराडस्यमिति हि श्रुतिः । अतोऽस्यमेव दशसङ्ख्यात्वात् । तत एव दशकृतेऽन्तर्भावाच्च चतुरायत्वेनेत्यवोचाम ॥

सैषा विराड्दशसङ्ख्या सत्यन्नञ्चान्नादिनी च कृतत्वेन । कृते हि दशसङ्ख्यान्तर्भूताऽतोऽस्यमन्नादिनी च सा ।

षा० दीनां ग्रसिता प्राणश्चैकक्षेत्रेभ्यो ग्रस्यमानेभ्योऽन्य इत्थेवं ग्रसितत्वेन च दश सन्तस्ते पूर्वोक्तं कृतं भवतीत्यर्थः । द्यूतस्य सर्वाङ्गात्तत्त्वप्रसिद्ध्या दशसङ्ख्यावतां देवानां कृतत्वसम्पादनेनात्तत्त्वं सम्पादितं । इदानीं दशसङ्ख्यावत्त्वेनैव विराट्त्वसम्पादनेन तेषामन्नत्वं सम्पादयति । यत इति ॥ अग्न्यादिषु वागादिषु च मितितेषु दशसङ्ख्यावत्त्वेऽपि कथमनेन तद्वत्त्वं तथा च कथं सङ्ख्यासामान्यं तेषामन्नसङ्ख्यासामान्यसम्पादनमित्याशङ्क्याह । दशाक्षरेति ॥ विराड्दशसङ्ख्यावती प्रसिद्धा सा चान्नमिति श्रूयते तथा च यथोक्तेष्वग्न्यादिषु वागादिषु च समुदितेषु सङ्ख्यासामान्याद्विराट्त्वं सम्पाद्यान्नत्वसम्पादनं सुप्रकमित्याह । अत इति ॥ तेषु कृतत्वेनान्नत्वं सम्पादितमुपसंहरति । तत एवेति ॥ द्यूतस्यायचतुष्टयविश्रितत्वेन कृतत्वेन कृतोपपन्नित्वेन तत्र दशसङ्ख्यायाः सत्त्वात्तत एवं सङ्ख्यासामान्यादग्न्यादयश्च कृतं भवति ततश्च तेषामत्तत्वमुक्तमित्यर्थः ॥

सम्पत्ति कृतेष्वग्न्यादिषु विराट्त्वमन्नत्वमत्तत्वमिति त्रयमुपसंहरति । सैवेति । विराजो विधेयत्वात्तस्याश्च स्त्रीलिङ्गतया सैवेति विधेयलिङ्गभाजनं । त एते प्रकृता देवा विराडित्त्ववगन्तव्या । सा च दशदेवतात्मिका दशसङ्ख्यावती भवत्वन्नमिति देवतानामन्नत्वसिद्धिः । अन्नादीत्वस्य विराजा सम्बन्धादन्नादिनीति व्याख्यातं । ततश्च देवतात्मिका विराट् कृतत्वेनान्नादीनीति तदात्मकानाम-

उ० मस्येदं दृष्टं भवत्यन्नादो भवति य एवं वेद य
एवं वेद ॥ ८ ॥ ३ ॥ सत्यकामो ह जाबालो जवालां

भा० तथा विद्वान्देवतात्मभूतः सन् विराट्त्वेन दशसङ्ख्यायां
कृतसङ्ख्यायाश्चादी तथात्रान्नादिन्वेदं सर्वं जगत् दश-
दिक्षंस्त्वं दृष्टं कृतसङ्ख्याभूतयोपलब्धं । एवंविदोऽस्य सर्वं
कृतसङ्ख्याभूतस्य दशदिक्षम्बद्धं दृष्टमुपलब्धं भवति ।
किञ्चान्नादस्य भवति य एवं यथोक्तदर्शी । द्विरभ्यास
उपासनसमाप्त्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्वं वागाद्यन्यादि चान्नादत्वं संस्तुतं जगदेकीकृत्य
षोडशधा प्रविभज्य तस्मिन् ब्रह्मदृष्टिर्विधातव्येत्यारभ्यते ।
अद्भुतपसोर्ब्रह्मोपासनाङ्गत्वप्रदर्शनायास्याधिका । सत्य-

षा० न्यादीनामप्यत्तृत्वसिद्धिरित्यर्थः । विराट्त्वेनात्नत्वं कृतत्वेनात्तृत्व-
च्चेति सम्पत्तिद्वयमग्न्यादौ दर्शितमुपसंहरति । कृते चोति ।
कृतोपलक्षिते द्यूते दशसङ्ख्यान्तर्भूताप्रसिद्धा । सा चाग्न्यादौ
दर्शिता । तथा च सङ्ख्यासामान्याद् द्यूतगतमत्तृत्वमग्न्यादिषु
सम्पाद्यते । तेनेदं दशकमग्नादीत्युच्यते विराड्वेदे दशसङ्ख्यावती-
त्युक्तं । सा चान्नं विराडन्नमित्युक्तत्वात् । ततश्च विराट् सम्पत्त्या
भवति प्रकृतं दशकमन्नमित्यर्थः ॥ सगुणं सर्वगदर्शनमुक्त्वा
वत्फलं बल्लुं विद्वत्स्वरूपं सङ्गिरते । तथेति ॥ यथाग्न्यादीनां
विराट्त्वेनात्नत्वं कृतत्वेन चान्नादत्वं तथा वायुमग्न्याद्यात्मकं
प्राञ्चश्च वागाद्यात्मकमेकीकृत्यात्मत्वेन विद्वान्दश देवताः स्वयम्भूतः
सन् दशसङ्ख्याया विराट्त्वेनात्नं कृतशब्दितयुगं तद्रूपदशस-
ङ्ख्यावच्छिन्नतया कृतत्वेनात्नादी भवतीत्यर्थः । फलोक्त्युपयोगि-
त्वेनार्थान्तरमाह । तथेति ॥ कृतोपलक्षितद्यूतस्थसङ्ख्यावच्छि-
न्नत्वेनावस्थितयान्नत्वेनात्नादित्वेन व्यवस्थितया सर्वमिदं जगद्-
शसु दिक्षु संस्थितं दृष्टमुपलब्धं भवति न हि देवतादशकं हित्वा

उ० मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे ब्रह्मचर्यं भवति विव-
त्स्यामि किं गोत्रोऽन्वहमस्मीति ॥ १ ॥ सा
हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि

भा० कामो ह नामतो ह शब्द ऐति ह्यार्थो जवालाया अपत्यं
जावालो जवालां स्वां मातरमामन्त्रयाञ्चक्रे आमन्त्रित-
वान् । ब्रह्मचर्यं स्वाध्यायग्रहणाय हे भवति विवत्स्याम्याचा-
र्यकुले । किं गोत्रोऽहं किमस्य मम गोत्रं सोऽहं किंगोत्रो
ऽहमस्मीति । एवं पृष्ट्वा जवाला सा हेमं पुत्रमुवाच नाह-
मेतत्तव गोत्रं वेद हे तात यद्गोत्रस्त्वमसि कस्मान्न वेत्सी-
त्युक्ताह । ब्रह्म भर्तृगृहे परिचर्याजातमतिथ्यभ्यागतादि

भा० जगन्नाम किञ्चिदस्ति तथा च दृष्टे देवतादशके दृष्टमेव सर्वं
जगद्भवेदित्यर्थः । भूमिकामेवं कृत्वा विद्याफलं दर्शयति । एवं-
विद इति । वायुं प्राणमत्तारमात्मत्वेन पश्यतः कृतसङ्घावच्छि-
न्नतया स्थिरस्य दशदेवताभूतस्य सर्वं जगद्दृष्टं भवति । दृष्टदे-
वतातिरिक्तस्य जगतोऽभावादित्यर्थः ॥ ३ ॥ यो यद्योक्तदर्शी
प्राणो भूत्वा सर्वत्रान्नादश्च भवतीति फलान्तरं पूर्वेष्वसम्बन्धं
दर्शयितुमुत्तरस्य तात्पर्यमाह । सर्वमिति ॥ एकीकृत्य कारक-
रूपेणैक्यमादायेत्यर्थः ॥ तर्हि तस्मिन् ब्रह्मदृष्टिरेव विधीयतां
किमित्याख्यायिका प्रणीयते तत्राह । अज्ञातपसोरिति ॥
ब्रह्मचर्यवासस्योद्देशं फलं दर्शयति । स्वाध्यायेति ॥ आचार्यो
हि मातृवकमुपनयते विज्ञातकुलगोत्रमेवेति मन्वानः पृच्छति ।
किंगोत्रोऽहमिति । अतिथ्यभ्यामताद्यधिकृत्य परिचर्याजातं
ब्रह्म चरन्ती भक्तृगृहे यतोऽहं स्थिता तेन परिचरन्ती
सती परिचरश्चित्ततया गोत्रादीन्नापृच्छं । तथा च तस्मिन्ने
मनो मम नासीदिति गोत्रादिप्रश्नाभावे हेत्वन्तरमाह ।
यौवनेति । यद्यपि तस्याभवस्थायां जप्त्वा गोत्रादिना-

उ० बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे
साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जवाला तु नामा-
हमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स सत्यकाम
एव जाबालो ब्रवीथा इति ॥ २ ॥

स ह हारिद्रुमतं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्य्यं

भा० चरन्त्यहं परिचारिणी परिचरन्तीति परिचरणश्रीस्त्रैवाहं
परिचरणचिन्ततया गोत्रादिस्मरणे मम मनो नाभूत् ।
यौवने च तत्काले त्वामलभे स्वभवत्यस्मि । तदेव ते
पितोपरतः । अनाथाऽहं साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि ।
जवाला तु नामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसि स त्वं
सत्यकाम एवाहं जाबालोऽस्मीत्याचार्याय ब्रवीथाः ।
यद्याचार्य्येष पृष्ट इत्यभिप्रायः ।

स ह सत्यकामो हारिद्रुमतं हरिद्रुमतोऽपत्यं हरि-
द्रुमतं गौतमं गोत्रत एत्य गत्वोवाच ब्रह्मचर्य्यं भगवति

आ० प्राचीनतयापि कालान्तरे किमिति पितरं न पृष्टवतीत्याशङ्क्याह ।
तदेवेति ॥ तथापि किमित्यन्वयमभिधं नाप्राचीरित्याशङ्क्याह ।
अत इति ॥ प्रथमं कृष्णया पितरं प्रति न प्रश्नः पुनश्च तस्यो-
परतत्वात्प्रश्नान्न दुःखबाहुल्यादन्व्यं प्रति प्रश्न इति स्थिते प्रश्ना-
भावफलमाह । साहमेति ॥ किं तर्हि तब ज्ञानमस्ति तदाह ।
जवाला इति ॥ एवं स्थिते किमाचार्य्यं प्रति मया ब्रह्मचर्य्यमि-
त्याशङ्क्याह । स त्वमिति ॥ नापृष्टः कस्यचिद्रूपादिति न्यायं
सूचयति । यदिति ॥

माटवचनश्रवणानन्तरं किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । स हेति ॥
आचार्य्यसमीपे ब्रह्मचर्य्यवासः शिष्यभावाद्दते न सिध्यति इत्यभि-

उ० भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्मिति ॥ ३ ॥ तं
 होवाच किं गोत्रो नु सोम्यासीति स होवाच नाह-
 मेतद्देव भो यद्गोत्रोऽहमस्म्यपृच्छं मातरं सा मा
 प्रत्यब्रवीद्ब्रह्मं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वा-
 मलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि जबाला तु
 नामाऽहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति सोऽहं
 सत्यकामो जाबालोऽस्मि भो इति ॥ ४ ॥ तं
 होवाच नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति

भा० पूजावति त्वयि वत्स्याम्यत उपेयामुपगच्छेद्यं त्रिष्यतया
 भगवन्मिति युक्तवन्तं तमुवाच गौतमः । किं गोत्रो नु सोम्या-
 सीति विज्ञातकुलगोत्रत्रिष्य उपनेतव्य इति पृष्टः
 प्रत्याह सत्यकामः । स होवाच नाऽहमेतद्देव भो यद्गोत्रो
 ऽहमस्मि । किन्त्वपृष्टं पृष्टवानस्मि मातरं । सा मया पृष्टा
 मां प्रत्यब्रवीत् माता । ब्रह्मं चरन्तीत्यादि पूर्ववत् ।
 तस्या अहं वचः स्मरामि सोऽहं सत्यकामो जाबालोऽस्मि
 भो इति । तं होवाच गौतमो नैतद्देवोऽब्राह्मणो विशेषेण
 वक्तुमर्हत्यार्जवार्थसंयुक्तं । अजवो हि ब्राह्मणाः ॥

षा० मन्वानायोक्तं । अत इति ॥ किमनया काकदन्तपरीक्षया भवता
 त्वहमुपनेतव्योऽस्मीत्याशङ्काह । विज्ञातेति ॥ मातरं पृष्टा विज्ञा-
 यात्सत्यकामित्वाशङ्काह । तं हेत्वादिना ॥ ब्राह्मणस्य वा अजुतं
 दिना कथमार्जवसंयुक्तवचनमित्याशङ्काह । अजवो हीति ॥

उ० समिधं सोम्याहरोप त्वा नेथे न सत्यादगा
इति तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता
गा निराकृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंभ्रजेति ता
अभिप्रस्थापयनुवाच नासहस्रेणावर्त्तयेति स ह
वर्षगणं प्रोवास ता यदा सहस्रं संपेदुः ॥ ४ ॥

भा० नेतरे स्वभावतो यस्मान्न सत्याद्ब्राह्मणजातिधर्मा-
दगाः नापेतवानसि । अतो ब्राह्मणं त्वामुपनेथेऽतः
संस्कारार्थं होमाय समिधं सोम्याहरेत्युक्त्वा तमुपनीय
कृशानामबलानां यूथान्निराकृत्यापकृत्य चतुःशता चत्वारि
शतानि गवामुवाचेमा गा इमाः सोम्य अनुसंभ्रज अनु-
गच्छ । इत्युक्त्वा अरण्यं प्रत्यभिप्रस्थापयनुवाच नासह-
स्रेणापूर्वेणावर्त्तयेत् न प्रत्यागच्छेत् । स एव मुक्त्वा गा अरण्यं
दणोदकवज्रं इन्दरहितं प्रवेभ्य सह वर्षगणं दीर्घं
प्रोवास प्रोषितवान् । ताः सम्यग्गावो रचिता यदा
यस्मिन् काले सहस्रं संपेदुः सम्यग्ना बभूवुः ॥ ४ ॥

आ० क्षत्रियादीनामपि केषाञ्चिदार्जवमस्तीत्याशङ्काह । नेतरेति ॥
ऋजुवचनत्वेन ब्राह्मणत्वं प्रतिजानीते । यस्मादिति ॥ उपनीया-
ध्याप्य चेति शेषः । तस्यानुग्रहार्थं शुश्रूषामादिष्टवानित्याह ।
कृशानामिति ॥ आचार्यनियोगश्च शिष्येभ्यः सफलकर्त्तव्य इत्या-
शयेनाह । इत्युक्त इति ॥ सम्यग्ना बभूवुस्तदपि तद्व्यवभोऽभ्युक्त-
वानिति सम्बन्धः ॥ ४ ॥

उ० अथ हैनमृषभोऽभ्युवाद सत्यकाम३ इति भगव
इति ह प्रतिशुश्राव प्राप्ताः सोम्य सहस्रं५ स्मः
प्रापय न आचार्यकुलं ॥ १ ॥ ब्रह्मणश्च ते पादं
ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाच
प्राची दिक्कला प्रतीची दिक्कला दक्षिणा दिक्क-
लोदीची दिक्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो

भा० तमेतं अद्भ्यातपोभ्यां सिद्धं वायुदेवता दिक्सम्बन्धिनी
तुष्टा सत्यृषभमनुप्रविश्वर्षभापन्नानुग्रहायाथ हैनमृषभो
ऽभ्युवादाऽभ्युक्तवान् । सत्यकाम३ इति सम्बोध्य तमसौ सत्य-
कामो भगव इति प्रतिशुश्राव प्रतिवचनं ददौ प्राप्ताः
सोम्य सहस्रं स्म पूर्णा तव प्रतिज्ञाऽतः प्रापय नोऽस्माना-
चार्यकुलं । किञ्चाहं ब्रह्मणः परस्य ते तुभ्यं पादं ब्रवाणि
कथयानि । इत्युक्तः प्रत्युवाच ब्रवीतु कथयतु मे मद्यं भग-
वान् । इत्युक्तं ऋषभस्तस्मै सत्यकामाय होवाच ।

प्राची दिक्कला ब्रह्मणः पादस्य चतुर्थो भागः । तथा
प्रतीची दिक्कला तथा दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै

आ० कथमृषभः सत्यकामं प्रतिवक्तुमर्हं । न हि लोके वशीवर्हस्य मनुष्य-
प्रतिवचनं दृश्यत आह । तमेतमिति ॥ सत्यकामं अद्भ्यादिसम्पन्न-
मेनमद्य तस्यामवस्थायां ऋषभोऽनुग्रहायाभ्युवादेति सम्बन्धः ॥ ऋ-
षभस्य स्वरूपमाह । वायुदेवतेति ॥ अरख्ये तत्र तत्र गास्वारयतः
अद्भ्यापूर्वकं तपस्वरतो वायुदेवता कथं तुष्टेत्याशङ्क्याह । दिक्-
सम्बन्धिनीति ॥ वाक्कान्तरश्च मदीयं श्रूयतामित्याह । किञ्चेति ॥
वायुदेवता दिक्सम्बन्धिनीत्युक्तत्वाद्भिन्नोच्चरमेव दर्शनमुवाचे-
त्याह । प्राचीति ॥ ब्रह्मणः पादस्य अधिकरणे यथा एकपाद एव

उ० ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥ स य एतमेवं विद्वा-
 ंश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते
 प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रकाशवतो ह लोका-
 अयति य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः
 प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥ ५ ॥

अग्निष्टे पादं वक्तैति स ह श्वो भूते गा अभि-
 प्रस्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्रा-

भा० सोम्य ब्रह्मणः पादश्चतुष्कलश्चतस्रः कला अवयवा यस्य
 सोऽयं चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम । प्रकाश-
 वानित्येव नामाभिधानं यस्य । तथोत्तरेऽपि पादास्त्रय-
 श्चतुष्कला ब्रह्मणः । स यः कश्चिदेवं यथोक्तमेतं ब्रह्मण-
 श्चतुष्कलं पादं विद्वान् प्रकाशवानित्यनेन गुणेन विशिष्ट-
 मुपास्ते तस्येदं फलं । प्रकाशवानस्मिँल्लोके भवति प्रख्यातो
 भवतीत्यर्थः । तथा दृष्टं फलं प्रकाशवतो ह लोकान्
 देवादिसम्बन्धिनोऽमृतः स जयति प्राप्नोति । य एतमेवं
 विद्वान् चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ५ ॥

सोऽग्निष्टे पादं वक्तैत्युपररामर्षभः सत्यकामो ह श्वो
 भूते परेद्युर्नैत्यिकं नित्यं कर्षां कृत्वा गा अभिप्रस्थापया-

था० ब्रह्मेति विभ्रमं व्युदस्यति । तथेति ॥ प्रथमपादोपासकस्य दृष्टम-
 दृष्टञ्च फलमाह । स य इत्यादिना ॥ कस्येदं फलमित्युक्ते
 पूर्वोक्तमेवोपासकमनुवदति । य एतमिति ॥ ५ ॥

अवशिष्टं पादत्रयं कथं द्रष्टव्यमिति बुभुत्सुमानं सत्यकामं
 प्रत्याह । सोऽभिरिति ॥ अविदुषो विद्याभिमाननिमित्तकर्म-

उ० ग्निमुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पञ्चा-
दग्नेः प्राङ्मुपोपविवेश ॥३॥ तमग्निरभ्युवाद
सत्यकाम३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥
ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
वानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं
कला द्यौः कला समुद्रः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

भा० अकार आचार्यकुलं प्रति । ताः शनैश्चरन्त्य आचार्य-
कुलाभिमुख्यः प्रस्थिताः । यत्र यस्मिन्काले देवोऽभि सायं
निश्चायामभिवभ्रवुरेकचाभिमुख्यः सम्भूताः । तत्राग्निमुप-
समाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पञ्चादग्नेः प्राङ्मुख
उपविवेश । अथभवचो ध्यायंस्तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम३
इति सम्बोध तमसौ सत्यकामो भगव इति ह प्रतिशुश्राव
प्रतिवचनं ददौ । ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु
मे भगवानिति तस्मै होवाच पृथिवी कलाऽन्तरिक्षं कला
द्यौः कला समुद्रः कलेत्यात्मगोचरमेव दर्शनमग्निरब्रवीत् ।
एष वै सोम्य चतुःकलः पादो ब्रह्मणोऽनन्तवान्नाम ॥

आ० आगो न युक्त इति मत्वाह । सत्यकाम इति ॥ अभिसायं बभूवुः
सायङ्कालं प्राप्ता इति यावत् । तस्य ब्रह्मचर्यमव्याहृतमिति
सूचयति । तत्रेति ॥ उपोपविवेश । तत्रोपोपशब्दाभ्यां गवा-
मधेश्च सामीप्यनिवेष्टनमस्योच्यते ॥ अर्चिने विद्या ब्रह्मयेति
सूचयति । अथभेति ॥ आत्मगोचरमधेश्चास्य विद्यमानमित्यर्थः ।
बदा पृथिव्यादिरूपेणाधेरवस्थानादग्निविषयमित्यर्थः । यथोक्त-
पादे मुखविशेषं निर्दिशति । एष वा इति ॥

उ० स य एतमेवं विद्वाँश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो
 ऽनन्तवानित्युपास्तेऽनन्तवानस्मिँल्लोके भवत्यनन्त-
 वतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वाँश्चतु-
 ष्कलं पादं ब्रह्मणोऽनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ६ ॥
 हँसस्ते पादं वक्तैति स ह श्वो भूते गा अभिप्र-
 स्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि-
 मुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
 प्राडुपोपविवेश ॥ १ ॥ तँ हँस उपनिपत्याभ्यु-
 वाद सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव
 ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु
 मे भगवानिति तस्मै हेवाचाग्निः कला सूर्यः
 कला चन्द्रः कला विद्युत्कलैष वै सोम्य चतुष्कलः

भा० स यः कश्चिद्यथोक्तं पादमनन्तत्वेन गुणेनोपास्ते स
 तथैव तद्गुणे भवत्यस्मिँल्लोकेऽमृतस्यानन्तवतो ह लोकान्
 स जयति य एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ६ ॥ सोऽग्नि-
 हँसस्ते पादं वक्तैत्युक्तोपरराम हँस आदित्यः । शैल्लो-
 त्ततनसामान्याच्च । स ह श्वो भूत इत्यादि समानं । अग्निः

आ० द्वितीयपादोपासकस्य द्विविधं फलं दर्शयति । स य इति ।
 यथोक्तं चतुष्कलमिति यावत् तथैवोपास्य गुणानुरोधेनेत्यर्थः ।
 तद्गुणत्वेन गुणेन गुणवाननन्तवानविच्छिन्नसन्तानो भवतीत्यर्थः
 । ६ ॥ अनन्तवतो लोकानन्तयानित्येतत् ॥ अविच्छिन्नपादद्वयं
 कथं ज्ञातमिति जिज्ञासमानं प्रत्याह । सोऽग्निरिति ॥ पश्चि-

उ० पादो ब्रह्मणो ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं
विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्यु-
पास्ते ज्येतिष्मानस्मिँल्लोके भवति ज्योतिष्मतो
ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं
पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपासे ॥ ४ ॥ ७ ॥

महुष्टे पादं वक्तैति स ह श्वो भूते गा अभिप्र-
स्थापयाञ्चकार ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि-
मुपसमाधाय गा उपरूध्य समिधमाधाय पञ्चादग्नेः
प्रादुःपोपविवेश ॥ १ ॥ तं महुरूप निपत्याभ्युवाद

भा० कला सूर्यः कला चन्द्रः कला विद्युत्कला एष वै सोम्येति
ज्योतिर्विषयमेव च दर्शनं प्रोवाचतो हंसस्यादित्यत्वं प्रती-
यते विद्वत्कलं ज्योतिष्मान्दीप्तिर्युक्तोऽस्मिँल्लोके भवति ।
चन्द्रादित्यानां ज्योतिष्मत एव मृत्वा लोकाञ्जयति
समानमुत्तरं ॥ ७ ॥

हंसोऽपि महुष्टे पादं वक्तैत्युपरराम । महुरुदकचरः
पक्षी स चाप्सु सम्बन्धात्प्राणः । स ह श्वो भूत इत्यादि पूर्व-

भा० विशेषविषयत्वं हंसशब्दस्य व्यावर्त्तयति । आदित्य इति । कथं
तत्र हंसशब्दस्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्याह । शौक्लादिति । आदि-
त्योऽपि स्वविषयमेव दर्शनमुक्तवानित्याह । अभिरिति ॥ तृतीये
पादेऽपि गुणविशेषमुपदिशति । एष वा इति ॥ यतो हेतो-
र्ज्योतिर्विषयमेव दर्शनमुक्तवानत एव तस्यादित्यत्वे हंसस्य गम-
कान्तरमाह । ज्योतिर्विषयमेवेति ॥ ७ ॥ य एतमेवं विदा-

उ० सत्यकाम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥
 ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति ब्रवीतु मे भग-
 वानिति तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला
 श्रोत्रं कला मनः कलैष वै सोम्य चतुष्कलः पादो
 ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥ स य एतमेवं विद्वा-
 ऽश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयनप्रवानित्युपास्त
 आयतनवानस्मिंस्लोके भवत्यायतनवतो ह लोका-
 न्नुयति य एतमेवं विद्वाश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण
 आयतनवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥ ६ ॥

भा० वत् । स च महुः प्राणः स्वविषयमेव च दर्शनमुवाच प्राणः
 कक्षेत्याद्यायतनवानित्येव नाम । आयतनं नाम मनःसर्व-
 करणोपहृताणां भोगाणां तद्यस्मिन्पादे विद्यत इत्यायत-
 नवान्नाम पादः । तं पादं तथैवोपास्ते यः स आयतनवाना-
 अयवानस्मिंस्लोके भवति । तथायतनवत एव सावकाशां-
 स्लोकात्कृतो जयति च एतमेवमित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

आ० नित्याद्युत्तरमवशिष्टं पादान्तरं तर्हि कथं ज्ञायतामित्याशङ्काह ।
 हंसोऽपीति ॥ मद्गुणस्य वाच्यमर्थमन्वाचष्टे । मद्गुरिति ॥ तस्य
 कथं सत्यकामं प्रत्युपदेष्टव्यत्वमत आह । स चेति ॥ तं मद्गुण-
 पणित्वेत्थं मद्गुणस्यार्थं पूर्वाहमेव स्मारयति । महुः प्राण
 इति । प्राणः कक्षेत्वादि आयतनवानित्येवमिति यद्योक्तगुणं
 समर्थयते । आयतनमित्यादिना ॥ तद्यस्मिन्पादे वर्तते सोऽय-
 मायतनवान्नाम पाद इति ब्रह्ममिति योजना । द्विविधं विद्या-
 यज्ञमभिधत्ते । तं पादमिति ॥ तथैवायतनत्वगुणान्तस्तेनैवे-
 त्त्वर्थः ॥ ८ ॥

उ० प्राप हाचार्य्यकुलं तमाचार्य्योऽभ्युवाद सत्य
काम ३ इति भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥
ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि को नु त्वानुशशासे-
त्यन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवांस्त्वे-
वमेका मे ब्रूयात् ॥ २ ॥

भा० स एवं ब्रह्मविद्वान् प्राप ह प्राप्तवानाचार्य्यकुलं । तमा-
चार्य्योऽभ्युवाद सत्यकाम ३ इति । भगव इति ह प्रति-
शुश्राव । ब्रह्मविदिव वै सोम्य भासि । प्रसन्नेन्द्रियः प्रहसित-
वदनश्च निश्चिन्तः क्षतार्यो ब्रह्मविद्ववति । अत आचार्य्यो
ब्रह्मविदिव भासीति । को नु इति वितर्कयन्नुवाच ।
कस्वामनुशशासेति स चाह सत्यकामोऽन्ये मनुष्येभ्यः ।
देवता मामनुशिष्टवत्यः । कोऽन्यो भवच्छिष्यं मां मनुष्यः
सन्ननुशासितुमुत्सहति इत्यभिप्रायः । अतोऽन्ये मनुष्येभ्य इति
प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान् । भगवांस्त्वेव मे कामे मनेच्छार्थां
ब्रूयात् किमन्यैरुक्तेन गार्हं तद्गुण्यामीत्यभिप्रायः ॥

पा० ब्रह्मविदिव भासीत्युक्ते कीदृशो ब्रह्मविदित्वपेक्षायामाह ।
प्रसन्नेन्द्रिय इति ॥ सत्यकामस्यापि तद्व्यक्तवत्त्वमतःशब्दार्थः ।
मान्वादचार्य्यमवज्ञाय मच्छिष्यं त्वां कोऽन्यो मनुष्यो मच्छापा-
दभीतः शिष्यत्वेनादायानुशासनं क्षतवान् यदनुशासनात् ते
ब्रह्मविद्या ज्ञातेति साक्ष्यं पृच्छति । कस्वामिति ॥ मनुष्येभ्यः
सन्नाशादन्ये अनुशिष्टवन्त इति सामान्यप्रतिष्ठां विभजते ।
देवता इति । देवतानामेवोपदेश्युत्वं अतिरेकद्वारा विद्वदयति ।
कोऽन्य इति । प्रतिष्ठां निगमयति । अत इति ॥ मया तर्हीदानो
न किञ्चिदस्ति तव कर्त्तव्यमित्याशङ्गां वारयति । भगवानिति ॥

उ० श्रुतं खेव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याज्ञैव विद्या
विदिता साधिष्ठं प्रापयतीति तस्मै हैतदेवोवा-
चात्र ह न किञ्चन वीयायेति वीयायेति ॥ ३ ॥ ६ ॥
उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे

भा० किञ्च श्रुतं हि यस्मान्मम विद्यत एवास्मिन्नर्थे भगवद्दृ-
शेभ्यो भगवत्समेभ्य ऋषिभ्यः । आचार्याज्ञैव विद्या विदिता
साधिष्ठं साधुतमत्वं प्रापदिति प्राप्नोतीत्यतो भगवानेव
ब्रूयादित्यक्त आचार्याऽब्रवीत्तस्मै तामेव दैवतैरुक्तां विद्यां ।
अत्र ह न किञ्चन षोडश कला विद्यायाः किञ्चिदेकदेश-
मात्रमपि न वीयाय न विगतमित्यर्थः । द्विरभ्यासो
विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ ६ ॥

पुनर्ब्रह्मविद्यां प्रकारान्तरेण वक्ष्यामीत्यारभते गतिञ्च
तद्विदोऽग्निविद्याश्चाख्यायिका । पूर्ववच्छ्रुतात्परोर्ब्रह्म-

षा० इतश्च भगवानेव ब्रवीतु मे विद्यामित्याह । किञ्चेति । तदेव
कारणं दर्शयति । श्रुतमिति । अस्मिन्नर्थे आचार्यादेव विद्या
श्रोतव्यत्वेर्वक्तव्ये श्रुतमेव विशदयति । आचार्यादिति ।
विदिता प्राप्तेति यावत् । आचार्याधीना धीरेव फलतोत्पत्तः-
शब्दार्थः । विद्यान्तरमाचार्येणोक्तमिति श्रुतामेवकारेण वार-
यति । दैवतैराचार्यैश्चैव सत्यकामायोक्तां विद्यामस्मान्प्रति-
श्रुतिज्ञापयति । अत्रेति । न विगतं किन्तु पूर्वेण विद्या वाख्या-
दिभिराचार्यैश्च चोपदिष्टेति शेषः । तत्रापि पादचतुष्टयानु-
ष्ठानसमुच्चितमेकमेव विद्यां तत्फलञ्च संहृतैकविद्यानफलत्वेन
परिच्छेयमेकैकपादोपासनस्य कृतार्थत्वाद्हेतुत्वादित्याचार्यापदेश-
स्यैव सार्थकत्वमिति प्रकृत्यं ॥ ६ ॥

सप्रपञ्चब्रह्मोपासनमुक्त्वा कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चितं कारण-

उ० जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास तस्य ह द्वादशवर्षाण्य-
ग्नीन् परिचचार स ह स्मान्यानस्नेवासिनः
समावर्तयंस्तं ह स्मैव न समावर्तयति ॥ १ ॥
तं जायोवाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलमग्नीन्परिच-
चारीन्मा त्वाग्नयः परिप्रवोचन् प्रब्रूह्यस्मा इति

भा० विद्यासाधनत्वप्रदर्शनार्था । उपकोसलो ह वै नामतः
कमलस्थापत्यं कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्य-
मुवास तस्य ह ऐतिह्यार्थः । तस्याचार्यस्य द्वादशवर्षाण्यग्नीन्
परिचचाराग्नीनां परिचरणं कृतवान् । स ह स्माचार्यो
ऽन्यान् ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं याचयित्वा समावर्तयंस्तमे-
वोपकोसलमेकं न समावर्तयति स्म ह । तमाचार्यजायो-
वाच तप्तो ब्रह्मचारी कुशलं सम्यग्ग्नीन् परिचचारीत् परि-
चरितवान् । भगवांस्त्राग्निषु भक्तं न समावर्तयति । अतोऽ-
स्मद्भक्तं न समावर्तयतीति ज्ञात्वा त्वामग्नयो मा परिप्रवोचन्
नर्था तव माकुर्युः । अतः प्रब्रूह्यस्मै विद्यामिष्टामुपकोसला

भा० ब्रह्मोपासनं वक्तुं खड्गान्तरमवतारयति । पुनरिति । न केवलं
ब्रह्मविद्याशेषत्वादित्यर्थः । पूर्व्ववदिति । यथा पूर्व्वस्मिन् खड्गे
अज्ञातपत्तो ब्रह्मोपासनाङ्गत्वप्रदर्शनायाख्यायिकेतुक्तं तद्वदित्यर्थः ।
तप्त इति भवदपेक्षितां शुश्रूषां विदधानो बज्रकायकोशं कृत-
वानित्यर्थः । विवक्षितशुश्रूषाकरत्नमेव विशदयति । कुशलमिति ।
किमिति भवत्वा मां ब्रूहीतीदमिदानीमुच्यते । न हि मत्तोऽन्यत्र
त्वदनुरागे युक्तिमानित्वाद्यच्च भगवति खेहादित्वाह । भग-
वानिति । अग्नीन् परिचर्यंमात्रब्रह्मचारिणोऽसमावर्तनमतः-
शब्दार्थः । अर्थापरिहारो द्वितीयेनातःशब्देन पराम्यशब्दे ।

उ० तस्मै हाप्रोचैव प्रवासाञ्चक्रे ॥ २ ॥ स ह व्याधि-
नाऽनशितुं दध्रे तमाचार्यजायोवाच ब्रह्मचा-
रिन्नशान किं नु नाश्रासीति स होवाच बहव
इमेऽस्मिन्पुरुषे कामा नानात्यया व्याधिभिः
प्रतिपूर्षोऽस्मि नाशिश्यामीति ॥ ३ ॥ अथ हाग्नयः
समूदिरे तप्ते ब्रह्मचारो कुशलं नः पर्य्यचारीत्

भा० घेति । तस्मा एवं जाचयोक्तोऽपि हाप्रोचैवानुक्तैव
किञ्चित्प्रवासाञ्चक्रे प्रवसितवान् । स होपकोसलो व्याधिना
मानसेन दुःखेनाग्नितुमनमनं कर्त्तुं दध्रेष्टतवान् मनः । तं
तूष्णीमन्यागारेऽवस्थितमाचार्यजायोवाच हे ब्रह्मचारिन्
अशान भुङ्क्ष्व । किं नु कस्मान्नु कारणात्प्राप्तासीति । स
होवाच बहवो ऽनेके ऽस्मिन् पुरुषे ऽह्यतार्थे प्राह्यते कामा
इच्छाः कर्त्तव्यं प्रति । नानात्ययोऽतिगमनं येषां व्याधीनां
कर्त्तव्यचित्तानां ते नानात्यया व्याधयः कर्त्तव्यतया
अप्राप्तिनिमित्तानि चित्तदुःखानीत्यर्थकैः प्रतिपूर्षोऽस्मि ।
अतो नाशिश्यामीत्युक्त्वा तूष्णींभूते ब्रह्मचारिण्यथ हाग्नयः

आ० आचार्यशुभ्रापदं शिष्यं देवतैवानुगृह्णातीति आपयितु-
मारभते । तस्मा इति ॥ आचार्याभिप्रायमजानतः शिष्यस्य
दुःखप्राप्तिं दर्शयति । स हेति ॥ अतिगमनं वस्तुस्वरूपमतीत्य
विषयेषु प्रवेश इति यावत् । नानात्यया इति कामानां
विषयेषु ॥ कथं तेन व्याधयो विश्लेष्यन्ते तत्राह । कर्त्तव्यतयेति ॥
कामा एव व्याधय इत्यर्थः ॥ आचार्यप्रवासात्प्रायावा ब्रह्म-

उ० हलास्मै प्रब्रवामेति तस्मै होचुः ॥ ४ ॥ प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच विजानाम्यहं
यत्प्राणो ब्रह्म कश्च तु खश्च न विजानामीति

भा० शुश्रूषया वर्जिताः कारुण्याविष्टाः सन्तस्तयोऽपि समुद्विरे
सम्भूयोक्तवन्तः । हन्तेदामीमस्मै ब्रह्मचारिणे ऽस्मद्भक्त्याय
दुःखिताय तपस्विने अद्धानाय सर्वेऽनुशासोऽनुप्रब्रवाम
ब्रह्मविद्यामित्येवं सम्प्रधार्य तस्मै होचुर्हक्तवन्तः ॥ प्राणो
ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति स होवाच ब्रह्मचारी विजा-
नाम्यहं यद्भवद्भक्तं प्रसिद्धपदार्थकत्वात् प्राणो ब्रह्मेति ।
स यस्मिन् सति जीवनं यदपगमे च न भवतीति तस्मिन्
वायुविशेषे लोके रूढोऽतो युक्तं ब्रह्मत्वं तस्य । तेन
प्रसिद्धपदार्थकत्वादिजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्मेति । कश्च

षा० चारिण्यनुग्रहात्तस्य चानग्रनाध्यवसायादनन्तरमित्यथशब्दार्थः ।
हन्तेति यद्यर्थोऽस्मद्भक्तं ब्रह्मचारिणमुपेक्ष्य देशान्तरं गत-
स्तर्हीति यावत् । अथ पुनरेत्याचार्यो ब्रह्मविद्यामस्मै विवक्षि-
ताश्च वक्षति किं त्वरयेत्याशङ्क्याह । दुःखितायेति ॥ ब्रह्मेविद्या-
साधनसम्पत्तिमस्य दर्शयति । तपस्विन इति । प्राणो ब्रह्मेति
भवद्भक्तं तदहं विजानामीति सम्बन्धः । तत्र हेतुमाह ।
प्रसिद्धेति । प्राणपदस्य प्रसिद्धार्थमेव समर्थयते । यस्मिन्निति ।
श्वम्भूतः प्राणशब्द इति शेषः । प्राणशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्वेऽपि
कुतो ब्रह्मत्वं तस्मिन्प्रसिद्धमित्याशङ्क्याह । अत इति । कार्य-
कारणसङ्घाते गच्छेद्यह्यादित्यतःशब्दार्थः । स्वकीयज्ञानसमुप-
यार्थश्चकारः । विजानाम्यहमित्युक्तमुपसंहरति । तेनेति ।

उ० ते होचुर्यडाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कमिति

भा० तु खञ्च न विजानामीति । ननु कं खञ्चद्वयोरपि सुखा-
काञ्चविषयत्वेन प्रसिद्धपदार्थकत्वमेव कस्मात् ब्रह्मचारि-
णोऽज्ञानं । नूनं सुखस्य कञ्चद्वयाच्चस्य चक्षुप्रध्वंसित्वात्
खञ्चद्वयाच्चस्याकाञ्चस्याचेतनस्य कथं ब्रह्मत्वमिति मन्यते ।

कथञ्च भगवतां वाक्यमप्रमाणं स्यादिति । अतो न
विजानामीत्याह । तमेवमुक्तवन्नं ब्रह्मचारिणं ते हाग्रय
ऊचुः । यदाव यदेव वयं कमवोचाम तदेव खमाकाञ्चं इत्येवं
खेन विज्ञेयमाणं कं विषयेन्द्रियसंयोगजात् सुखान्निवर्त्तितं
स्यान्नीलेनेव विज्ञेयमाणमुत्पलं रक्तादिभ्यः । यदेव खमा-
काञ्चमवोचाम तदेव च कं सुखमिति जानीहि । एवञ्च
सुखेन विज्ञेयमाणं खं भौतिकादचेतनात्खान्निवर्त्तितं स्या-

भा० खेनाघातं ब्रह्मचारो दर्शयति । कञ्चेति । तस्याज्ञानमाक्षि-
पति । नन्विति । प्राग्ब्रह्मस्य वायुविषयत्वेन प्रसिद्धार्थत्वदि-
त्यपर्यर्थः । ब्रह्मचारिणोऽभिप्रायं दर्शयित्तरमाह । नूनमिति ।

ननु विरुद्धार्थत्वादप्रोगां वाक्यं भवत्वप्रमाणमित्याशङ्क्याह ।
कथञ्चेति । विरुद्धार्थत्वप्रतीतेराप्तवाक्यस्य चाप्रामाण्यायोगाद्युक्तं
ब्रह्मचारिणो ज्ञानमिति निगमयति । अत इति । खस्य विशेष-
त्वं कस्य च विशेष्यत्वमित्यङ्गीकारे फलं कथयति । इत्येवमिति ।
कस्य विशेष्यत्वं खस्य विशेष्यत्वमित्येवमपि विशेष्यत्वविशे-
ष्यत्वमवगन्तव्यमित्याह । यदेवेति । यथोक्तविशेष्यत्वविशेष्यभावे
फलमाह । एवञ्चेति । यदावेत्यादिवाक्यार्थमुक्तमेव प्रतिपत्ति-
सौकर्यार्थं सङ्गुपति । सुखमिति । इतरैतरविशेष्यत्वविशे-
ष्यत्वमाक्षिपति । नन्विति । अन्यतरदेवेत्त्वत्र यदेव खमित्येत-

भा० श्रीलोत्पलवदेव । सुखमाकाशस्य नेतरलौकिकमाकाशस्य
 सुखाग्रयं नेतरत् भौतिकमित्यर्थः । नन्वाकाशस्येत्युखेन
 विशेषयितुमिष्टमस्वन्यतरदेव विशेषणं । यद्वाव कं तदेव
 खमतिरिक्तमितरत् । यदेव खं तदेव कमिति पूर्वविशेषणं
 वा । ननु सुखाकाशयोद्भवयोरपि लौकिकसुखाकाशाभ्यां
 व्यावृत्तिरिष्टेत्यवोचाम । सुखेनाकाशे विशेषिते व्यावृत्तिरु-
 भयोरर्थप्राप्तैवेति चेत् सत्यमेव । किन्तु सुखेन विशेषितस्यै-
 वाकाशस्य ध्येयत्वं विहितं न त्वाकाशगुणस्य विशेषणस्य
 सुखस्य ध्येयत्वं विहितं स्यात् । विशेषणोपादानस्य विशे-

षा० दुष्यते यद्वाव कं तदेव खमित्यत्र यद्वाव कं इतीतरद्विशेषण-
 मतिरिक्तमधिकमकिञ्चित्कारमिति योजना । यदि तु यदेव खं
 तदेव कमिति खेन कं विशेष्यते । तदा यदेव खमित्येतदेव
 विशेषणमस्तु ॥ यद्वाव कमिति पूर्वविशेषणमकिञ्चित्कारमि-
 त्याह । यदेवेति ॥ वाशब्देऽतिरिक्तमित्येतदनुकरञ्चार्थः ॥ विशे-
 षणयोरर्थवत्त्वं पूर्वोक्तसिद्धान्ती स्मारयति । नन्विति ॥ तथा
 च सुखस्य लौकिकसुखाद्यावृत्त्यर्थं यदेव खमिति विशेषणमा-
 काशस्य च लौकिकाकाशाद्यावृत्त्यर्थं । यद्वाव कमिति विशे-
 षणमर्थवदिति शेषः ॥ अन्यतरविशेषणवशादपि यद्योक्तव्यावृ-
 त्तिसिद्धेरकिञ्चित्कारं विशेषणद्वयमिति शङ्कते । सुखेनेति ॥
 यदा सुखेनाकाशं विशेष्यते तदा भूतादाकाशादाकाशं व्यावृत्तितं
 भवति । सुखस्य तद्विशेषणत्वायोगात्सुखमपि लौकिकसुखाद्यव-
 ष्यति । लौकिकसुखस्याकाशविशेषणत्वानुपपत्तेः । अतः सुखेना-
 काशस्याकाशेन सुखस्य चाविशेषितत्वसामर्थ्यात्तत्रास्यैव सुखाका-
 शयोर्लौकिकसुखाकाशाभ्यां व्यावृत्तिरित्यन्यतरदेव विशेषणमर्थव-
 दित्यर्थः ॥ किमन्यतरस्यैव विशेषणस्य व्यावृत्तकत्वमित्यापाद्यते
 किं वा तस्यैवार्थवत्त्वमिति तत्राप्यमप्रीकरोति । सत्यमेवेति ॥
 द्वितीयं दूषयति । न त्वित्यादिना । विशिष्टस्यैव ध्येयत्वे विशेषण-

उ० प्राणञ्च हास्मै तदाकाशञ्चोचुः ॥ ५ ॥ १० ॥

भा० अनियन्तृत्वेनैवोपचयात् । अतः खेन सुखमपि विभेद्यते
 ध्येयत्वाय । कुतश्चेतन्निश्चीयते । कंशब्दस्यापि ब्रह्मशब्द-
 सम्बन्धात् कं ब्रह्मेति । यदि हि सुखगुणविशिष्टस्य स्वस्य
 ध्येयत्वं विवक्षितं स्यात् कं खं ब्रह्मेति ब्रूयुरग्रथः प्रथमं ।
 न चैवमुक्तवन्तः । किं तर्हि कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । अतो
 ब्रह्मचारिणो मोहापनयनाय कंखंशब्दयोरितरविशेष-
 विभेद्यत्वनिर्देशो युक्त एव यदाव कमित्यादिः । तदे-
 तदग्निभिरुक्तं वाक्यार्थमस्मद्दोषाय श्रुतिराह । प्राणञ्च
 हास्मै ब्रह्मचारिणे । तस्याकाशस्तदाकाशः । प्राणस्य
 सम्बन्धात्प्रयत्नेन हाई आकाश इत्यर्थः । सुखगुणवत्त्व-

भा० स्यापि ध्येयत्वं सिध्यतीति चेन्नैवं दृष्टी प्रैषान्गवाहेति वदिविशेष-
 स्थान्यथासिद्धत्वादित्याह । विशेषश्चेति । इयोरपि विशेषत्वयो-
 र्थवत्त्वं निगमयति । अत इति । विधान्तरेण ध्येयत्वसम्भवा-
 दित्यतःशब्दार्थः । खमिव सुखेनेत्वपेरर्थः । इतस्य सुखाकाश-
 योरितरेतरविशेषत्वविशेष्यत्वमेधितव्यमित्याह । कुतश्चेति ।
 कुतःशब्दोपात्तमितःशब्दार्थं स्फुटयति । कंशब्दस्येति । खं
 ब्रह्मेति खंशब्दस्य ब्रह्मशब्दसम्बन्धवदित्यपेरर्थः । गुणगुणिनोद-
 भयोरपि ध्येयत्वसिद्धार्थमितरेतरविशेषत्वविशेष्यत्वं कंशब्दस्य
 च प्रत्येकब्रह्मशब्दसम्बन्धादपि स्वीकर्तव्यमित्युक्तं व्यतिरेकद्वारा
 साधयति । यदि हीति । उक्तरीत्या इयोरपि ध्येयत्वमतः-
 शब्दार्थः । ब्रह्मचारिणो मोहो नामान्योऽन्यविशेषत्वविशेष्यत्वा-
 यद्दृष्ट्यादाकाशस्यैव गुणिनो ध्येयत्वं न तु सुखस्य गुणस्येति
 विभ्रमः । प्राणश्चेत्यादि वाक्यं नामीनां न ब्रह्मचारिणः । तथा च
 कथमुपाख्यायिकामिदं निर्वहतीत्याशङ्क्याह । तदेतदिति ।

उ० अथ हैनं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरनुमा-
दित्य इति य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽह-
मस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥

भा० निर्देष्टात् । तत्राकाशं सुखगुणविशिष्टं ब्रह्म तत्सञ्च प्राणं
ब्रह्मसम्पर्कादेव ब्रह्म इत्युभयं प्राणश्चाकाशश्च समुचित्य
ब्रह्मणी ऊचुरग्रय इति ॥ १० ॥

सम्भूयाग्रयो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मोक्तवन्तः । अथानन्तरं
प्रत्येकं स्त्रस्त्रविषयां विद्यां वक्तुमारेभिरे । तत्रादावेनं ब्रह्म-
चारिणं गार्हपत्योऽग्निरनुशशास । पृथिव्याग्निरनुमादित्य
इति ममैतास्यतस्त्वानवः । तत्र य आदित्ये एष पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मि गार्हपत्योऽग्निर्यस्य गार्हपत्योऽग्निः स
एवाहमादित्ये पुरुषोऽस्मीति । पुनः परावृत्त्य स एवाह-
मस्मीति वचनं पृथिव्यन्नयोरिव भोज्यत्वसंज्ञणयोः सम्बन्धो

भा० आकाशस्य प्राणसम्बन्धित्वं कया विधयेत्यपेक्षायामाह । आश्रय-
त्वेनेति ॥ कार्यब्रह्मोपासनसमुचितं कारणब्रह्मोपासनमुपसंहर्तुं-
मिति शब्दः ॥ १० ॥

प्रधानविद्यामुपदिश्याद्ब्रह्मविद्याविधानायोपक्रमते । सम्भूयेति ।
अनन्तरं प्रधानविद्योपदेशादिति शेषः । अग्निविद्यां वक्तुमार-
ब्धानामग्नीनां मध्ये प्रथममिति श्रुतावचनशब्दार्थः । पृथिव्यादि-
चतुष्टयमनृद्याग्न्यादित्ययोरवान्तरभेदं दर्शयति । तत्रेति । एव-
मग्न्यादित्ययोस्तादात्म्यमितीतिशब्दार्थः । य एष आदित्ये पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मीत्येतावतैव तयोस्तादात्म्यसिद्धेः स एवाहम-
स्मीति पुनरुक्तिरनर्थिकेत्वात्प्रस्ताह । पुनरिति । भोज्यत्वसंज्ञ-
संभावो ययोस्तयोर्गार्हपत्येन यथा सम्बन्धस्तथा गार्हपत्यादित्य-

उ० स य एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां
लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्या-
वरपुरुषाः क्षीयन् उपवयंतं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लो-
केऽमुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ ११ ॥

भा० न गार्हपत्यादित्ययोः । अतृत्वपतृत्वप्रकाशनधर्मा अवि-
शिष्टा इत्यत एकत्वमेवागयोरत्यन्तं । पृथिव्यन्नयोस्तु भोज्य-
त्वेनाभ्यां सम्बन्धः । स यः कश्चिदेवं यथोक्तं गार्हपत्य-
मग्निमन्नास्त्रादन्नेन चतुर्धा प्रविभक्तमुपास्ते सोऽपहते
विनाशयति पापकृत्यां पापं कर्मा । लोकी लोकवांस
मदीयेन लोकेनाग्नेयेन तद्वान् भवति यथा वयमिह च
लोके । सर्वं वर्षव्रतमायुरेति प्राप्नोति । ज्योग्ज्यसं जीवति
नाप्रस्थ्यात इत्येतत् । न चास्यावरास्य ते पुरुषास्यास्य विदुषः
सन्ततिजा इत्यर्थः । न क्षीयन्ते सन्तत्युच्छेदो न भवतीत्यर्थः ।
किञ्च तं वयमुपभुञ्जामः पालयामोऽस्मिंश्च लोके जीवन्त-
ममुष्मिंश्च लोके । य एतमेवं विद्वानुपास्ते यथोक्तं तस्यै-
तत्फलमित्यर्थः ॥ ११ ॥

आ० योर्न सम्बन्धः किन्तु तादात्म्यलक्षणा एवेत्यत्र हेतुमाह । अतृत्वेति ।
पृथिव्यादावपि तादात्म्यं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । पृथिवीति ।
आभ्यामग्न्यादित्याभ्यामिति यावत् । स एवाहमस्मीति परा-
हत्यापुनर्वचनं यथोक्तार्थविशेषसिद्ध्यर्थमिति भावः । उक्ताया
विद्याया गार्हपत्यविषयाया द्विविधं फलं दर्शयति । स यः
कश्चिदित्यादिना । कस्यैतत्फलमित्यपेक्षायामुक्तमेव सङ्गिपति ।
य एतमेवमिति ॥ ११ ॥

उ० अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशासापो दिशो
नक्षत्राणि चन्द्रमा इति य एष चन्द्रमसि पुरुषो
दृश्यते सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य
एतमेवं विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी
भवति सर्वमायुरेति ज्योऽजीवति नास्यावरपु-
रुषाः क्षीयन् उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽ
मुष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १२ ॥

भा० अथ हैनमन्वाहार्यपचनोऽनुशशास दक्षिणाग्निरापो
दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इत्येता मे मम चतस्रस्तनव-
स्तुर्धा अहमन्वाहार्यपचन आत्मानं प्रविभज्यावस्थितः ।
तत्र य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति पूर्व-
वत् । अन्नसम्बन्धाज्ज्योतिषसामान्यान्वाहार्यपचनचन्द्र-
मसोरेकत्वञ्च दक्षिणादिकसम्बन्धाश्च । अपां नक्षत्राणाञ्च

षा० ग्राह्यपचोपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । अत्रादिचतुष्टयमनूय
दक्षिणाग्नौ चन्द्रे च विशेषं दर्शयति । तत्रेति ॥ अन्वाहार्यप-
चनचन्द्रमसोक्तादात्म्येनापन्ने नक्षत्राणाञ्च ताभ्यां भोग्यत्वेन सम्बन्ध
इति वक्तुं पुनर्वचनमित्याह । स एवेति ॥ कथं पुनरन्वाहार्य-
पचनचन्द्रमसोक्तादात्म्यं तत्राह । अन्नसम्बन्धादिति । प्रसिद्धं हि
दर्शनपूर्वमासयोरन्वाहार्यपचने हविः अपयन्ति । चन्द्रं प्राप्यान्नं
भवतीत्यादौ चन्द्रमसि प्रसिद्धोऽन्नसम्बन्धः । तस्मान्नयोक्तादात्म्य-
मित्यर्थः । तयोरेकत्वे हेत्वन्तरमाह । ज्योतिषेति ॥ तत्रैव हेतु-
न्तरमाह । दक्षिणेति ॥ अन्वाहार्यपचनो हि दक्षिणाग्नि-
चते । चन्द्रमाञ्च दक्षिणेन यथा प्राप्यमात्रे दक्षिणस्यां दिशि
भवतीति ज्ञायते । उत्तरदिग्धिष्ठातुरपि तस्य तस्यसम्बन्धाग्निवा-

उ० अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो
 द्योर्विद्युदिति य एष विद्युति पुरुषो दृश्यते
 सोऽहमस्मि स एवाहमस्मीति ॥ १ ॥ स य एतमेवं
 विद्वानुपास्तेऽपहते पापकृत्यां लोकी भवति
 सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति नास्यावरपुरुषाः
 क्षीयन्ते उप वयं तं भुञ्जामोऽस्मिंश्च लोकेऽमु-
 ष्मिंश्च य एतमेवं विद्वानुपास्ते ॥ २ ॥ १३ ॥

भा० पूर्ववदक्षलेनैव सम्बन्धः । नक्षत्राणां चन्द्रमसो भोग्यत्व-
 प्रसिद्धेः । अपामसोत्पादकत्वादक्षत्वं दक्षिणाग्नेः पृथिवी-
 वद्गार्हपत्यस्य । समानमन्वत् ॥ १२ ॥

अथ हैनमाहवनीयोऽनुशशास प्राण आकाशो द्योर्वि-
 द्युत् इति ममाप्येतास्यतस्त्वज्ञानवो य एष विद्युति पुरुषो
 दृश्यते सोऽहमस्मीत्यादि पूर्ववत् । सामान्यात् । दिवाका-

ष्या० रक्षातद्युक्तं तयोरेक्यमित्यर्थः । अपां नक्षत्राणाञ्च चन्द्रवदन्वा-
 हार्थ्यपचनेन तादात्म्यमाशङ्क्याह । अपामिति । पूर्ववत्पृथि-
 व्यन्नयोस्तयोर्गार्हपत्यादित्याभ्यामन्नत्वेव सम्बन्धवदिति यावत् ।
 सम्बन्धोऽन्वाहार्थ्यपचनचन्द्रमोभ्यामिति श्लेषः । अथं नक्षत्राणा-
 मन्नत्वं तत्राह । नक्षत्राणामिति । अथं पुनरपामन्नत्वं तदाह ।
 अपामिति । दक्षिणाग्नेर्दक्षिणाग्निं प्रतीति यावत् । पृथिव्या
 गार्हपत्याग्निं प्रत्यन्नत्ववदित्त्वदाहरत्यर्थः ॥ १२ ॥

स य एतमेवं विद्यावानित्वाद्यन्यदित्युक्तं गार्हपत्यस्य दक्षि-
 णाग्नेसोपासनानन्त्यमथशब्दार्थः । तत्रावान्तरभेदं दर्शयति ।
 य एष इति । सोऽहमस्मीत्याद्यन्यत्समानमिति सम्बन्धः । यथा
 पूर्वं ज्योतिष्ठाविशेषाद्गार्हपत्यादित्ययोरेन्वाहार्थ्यपचनचन्द्रम-

उ० ते होचुरूपकोसलैषा सोम्य तेऽस्मद्विद्यात्म-
विद्या चाचार्यस्तु ते गतिं वक्तेत्याजगाम हास्या-
चार्यस्तमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल इति ॥ १ ॥
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य
ते मुखं भाति को नु त्वानुशशासेति को नु
मानुशिथाज्ञे इतीहापेव निह्रुते इमे नूनमीदृशा

भा० श्रयोक्ताश्रयत्वादिद्युदाहवनीययोर्भोग्यत्वेनैव सम्बन्धः ।
समानमन्यत् ॥ १३ ॥

ते पुनः सम्भूयोचुर्ह उपकोसल एषा सोम्य ते तवास्म-
द्विद्याग्निविद्येत्यर्थः । आत्मविद्या पूर्वोक्ता प्राणो ब्रह्म कं
ब्रह्म खं ब्रह्मेति च । आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता विद्याफल-
प्राप्तय इति उक्तोपरिमुश्रयः । आजगाम हास्याचार्यः
काशेन । तच्च त्रिष्वमाचार्योऽभ्युवादोपकोसल इति
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ब्रह्मविद इव सोम्य ते मुखं प्रसखं

षा० सोऽत्र साम्यमुक्तं तथा ज्योतिःसाम्यादिद्युदाहवनीययोक्तादात्म्य-
मेवमित्याह । पूर्ववदिति । कथं तर्हि ताभ्यां दिवाकाशयोः
सम्बन्धस्तत्राह । दिवाकाशयोश्चिति । आहवनीयस्य यत्नत्वा-
द्विवो विषयत्वं तत्र होमादिद्वारा निष्पन्नापूर्वस्य द्युलोकफल-
त्वाभ्युपगमादिद्युतत्वाकाशाश्रयत्वं प्रसिद्धमतो विद्युदाहवनी-
ययोर्भोग्यत्वेनैव दिवाकाशयोः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ १३ ॥

स च इतमेवमित्याद्यन्यदित्युक्तमग्नीनां मिथो विसंवादं
व्यावर्त्तयति । ते पुनरिति । तथाप्यात्मविद्या श्रोतव्येत्वाद्ब्रह्माह ।
आत्मविद्येति । कथमाचार्योपदेशमन्तरेण भगवदुपदेशवशा-

उ० अन्यादृशा इति हाग्नीनभ्यूदे किं नु सोम्य
 किल तेऽवोचन्निति ॥ २ ॥ इदमिति ह प्रति
 जज्ञे लोकान्वाव किल सोम्य तेऽवोचन्नहन्तु ते
 तद्वक्ष्यामि यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिथन्

भा० भाति को नु त्वानुब्रज्जासेत्युक्तः प्रत्याह । को नु माऽनु-
 ब्रिज्यादनृशासनं कुर्यात् भो भगवंस्त्वयि प्रोषित इती-
 हापेव निःकृतेऽपनिःकृत इवेति व्यवहितेन सम्बन्धो न चापः
 निःकृते न च यथावदग्निभिर्दत्तं ब्रवीतीत्यभिप्रायः ॥

कथमिमे अग्नयो मया परिचरिता उक्तवन्तो नूनं
 यतस्त्वां दृष्ट्वा वेपमाना इवेदृष्ट्वा दृश्यन्ते पूर्वमन्यादृष्ट्वाः
 सन्त इतीहाग्नीनभ्यूदेऽभ्युक्तवान् काकाऽग्नीन् दर्शयन् ।
 किं नु सोम्य किल ते तुभ्यमवोचन्नग्नय इति पृष्टः
 इत्यवमिदमुक्तवन्तः इत्येवं ह प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्
 प्रतीकमात्रं किञ्चिन्न सर्व्वं यथोक्तमग्निभिर्दत्तमवोचत् ।
 यत आह । आचार्य्यो लोकान् वाव पृथिव्यादीन् हे

आ० देवमविद्या यच्चवतो आचार्य्यादेव विद्या विदिता साधिसुमि-
 त्वादि हि प्रागुक्तमत आह । आचार्य्यस्त्विति । अपनिःकृत इवे-
 त्यत्र इवशब्दतात्पर्य्यं दर्शयति । न चेति ॥

उक्तमभिप्रायमाकाङ्क्षापूर्व्वकं विदधेति । कथमित्यादिना ।
 काका खरभङ्गेन भीतः सन्नक्तवान् अस्फुटमिति यावत् । भीतिं
 शिथ्यस्यापनयन्नाचार्य्यो ब्रूते । किन्नु सोम्येति ॥ आचार्य्यवाक्य-
 मिति शब्दमनूद्य आचष्टे । इत्येवमिति । पृष्टः समिति पूर्व्वेभ्य
 सम्बन्धः । यस्मादग्निर्दत्तमाचार्य्याय प्रतीकद्वारा शिष्यो निवे-

उ० एवमेवं विदि पापं कर्म न श्लिथत इति ब्रवीतु
 मे भगवानिति तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥
 य एषोऽक्षिणि परूषो दृश्यत एष आत्मेति

भा० सोम्य किल तेऽवोचन् न ब्रह्म साकल्येन । अहन्तु ते तुभ्यं
 तद्ब्रह्म यदिच्छसि तं श्रोतुं वक्ष्यामि शृणु । तस्य मयो-
 च्यमानस्य ब्रह्मणो ज्ञानमाहात्म्यं यथा पुष्करपद्मात्रे
 पद्मपत्र आपो न स्निग्धन्त एवं यथा वक्ष्यामि ब्रह्मैवं-
 विदि पापं कर्म नास्त्रिभ्यते न सम्बध्यत इत्येवमुक्तवत्याचार्य
 आहोपकोसलो ब्रवीतु मे भगवानिति तस्मै होवाचा-
 चार्यः ॥ १४ ॥

य एषोऽक्षिणि परूषो दृश्यते निवृत्तचक्षुर्भिर्ब्रह्म-
 चार्थादिसाधनसम्पत्तैः ज्ञानैर्विवेकिभिर्दृष्टैर्द्रष्टा चक्षु-
 षसुचुरित्यादिश्रुत्यन्तरात् । मन्वग्निभिरुक्तं वितथं यत

आ० दितवान् तस्मादाचार्यः प्रातः सावकाशमिति आह । यत
 इति ॥ कं खं ब्रह्मेत्यादिना ॥ ब्रह्मापि तैरुक्तमित्वाशङ्काह । न
 ब्रह्मेति ॥ कथं तर्हि साकल्येन ब्रह्म ज्ञातव्यमित्याह । अहन्विति ॥
 ब्रह्मज्ञाने किं स्यादित्याशङ्काह । शृणुविति ॥ १४ ॥

कथमुपसन्नाचार्यो ब्रह्मचारिणे ब्रह्मविद्यामुक्तवानित्यत आह ।
 य एव इति ॥ अक्षिज्ञाने तदुपलक्षितो ब्रह्मा य एव परूषो
 दृश्यत इति सम्बन्धः ॥ नासौ सर्वेषां ह्यायात्मातिरिक्तो दृष्टि-
 गोचरतामाचरवोत्वाशङ्काधिकारिणो विशिनष्टि । निवृत्तेति ॥
 निवृत्तानि विषयेभ्यो विमुखानि चक्षुषि बाह्यानि करबानि
 येषां तैरिति यावत् । बाह्यकरबानां स्वप्नत्वाधीनं विशेष-
 बान्तरमाधत्ते । ब्रह्मचर्यादीति ॥ मनसो विषयपारवश्यता-

उ० होवाचैतदमृतमभयमेतद्भलेति तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वेदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति ॥ १ ॥

भा० आचार्य्यस्तु ते गतिं वक्त्रेति गतिमाचस्य वक्त्रेत्यवोचन् भविष्यद्विषयापरिज्ञानज्ञाग्नीनां । नैव दोषः । सुखाकाङ्क्षैवाक्षिषि दृश्यत इति द्रष्टुरनुवादात् । एष आत्मा प्राणिनामिति होवाच एवमुक्तवानेतद्यदेवात्मतत्त्वमवोचाम । एतदमृतममरषधमर्थविनाशत एवाभयं यस्य हि विनाशाशङ्का तस्य भयोपपत्तिसादभावादभयमत एवैतद्भयं दृष्टदन्तमिति । किञ्चास्य ब्रह्मणोऽक्षिपुर्वस्य माहात्म्यं तत्तत्र पुर्वस्य स्थानेऽक्षिषि यद्यपि अस्मिन् सर्पिर्वेदकं वा सिञ्चन्ति वर्त्मनी एव गच्छति पञ्चावेव

आ० हिले विशेषणान्तरमाह । शान्तेरिति ॥ तेषां निवृत्तचक्षुष्टे हेतुमाह । विवेकिभिरिति ॥ पुर्वोऽक्षिषि द्रष्टेत्यत्र दृष्टारण्यकभृतिं प्रमादयति । चक्षुष इति ॥ आचार्य्येणपुर्वविद्योपदेशादग्नीनामुक्तिर्मिथ्या प्राप्तेति शङ्कते । नञ्विति । अभिवचनस्य गत्वन्तरमाह । भविष्यदिति ॥ नाग्नीनामुक्तिर्नैवा नापि तेषां भविष्यद्विषयाज्ञानमिति दूषयति । नैव दोष इति ॥ वस्तुखगुणतमाकाशमुपास्यमभिभिरपदिष्टं तस्यैव कारकब्रह्मणो द्रष्टारूपस्याक्षिषि दृश्यते इत्यनुवादो गतिव्याख्यानायाचार्य्येण क्रियते तन्नास्ति दोषद्वयमित्यर्थः ॥ अक्षिषि दृश्यत इति प्रयोगादाचार्य्येण ह्यात्मा विवक्षित इत्याशङ्क्याह । एव इति ॥

इतश्च नायं पुर्ववशावात्मेत्वनन्तरवाक्यमवतार्यं थाकरोति । एतदिवादिना । इतिशब्दे यथोक्तमुखगुणैरपास्यः पुर्वो न ह्यात्मा भवितुमर्हतीत्यर्थः । असङ्गत्वाच्च नायं ह्यात्मे-

उ० एतं संयद्दाम इत्याचक्षत एतं हि सर्वाणि वामान्यभि संयन्ति सर्वाण्येनं वामान्यभि संयन्ति य एवं वेद ॥ २ ॥

एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति सर्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

भा० गच्छति न चक्षुषा ब्रह्मध्यते पद्मपत्रेणेवोदकं । स्नान-
स्थाप्येतन्माहात्म्यं किं पुनः स्नानिनोऽक्षिपुर्वस्य गिर-
स्नानत्वं वक्तव्यमित्यभिप्रायः ॥ एतं यद्योक्तं पुर्वं संयद्दाम
इत्याचक्षते । कस्मात् । यस्मादेवं सर्वाणि वामानि वन-
नीचानि सन्नजनीचानि शोभनानि अभिसंयन्त्यभिसंग-
च्छन्तीत्यतः संयद्दामः । तथैवंविदमेनं सर्वाणि वामान्य-
भिसंयन्ति य एवं वेद ॥

एष उ एव वामनीर्यस्मात् एष हि सर्वाणि वामानि
पुष्पकर्षफलानि पुष्पानुरूपं प्राणिभ्यो नयति प्रापयति

भा० व्याह । किञ्चेति । माहात्म्यं स्नानदारेबोध्यत इति शेषः । किमे-
तावता पुर्वस्यायातमित्वाह । स्नानस्यापीति ॥ तस्यैवोपा-
स्यत्वायं गुह्यान्तरं दर्शयति । एतमिति ॥ पुर्वस्य संयद्दामत्वं
ब्रह्मविदुक्त्या सिद्धमपि नावर्थमन्तरेण व्यक्तीभवतीति शङ्कते ।
कस्मादिति ॥ अथयवार्थोपन्यासेन परिहरति । यस्मादिति ॥
गुह्योपास्तिस्रजमाह । तथेति ॥ उपास्यगुह्यानुसारेणेत्यर्थः ॥

एवं विदं संयद्दामगुर्वावशिष्टपुर्ववोऽस्तीति वेदितारमित्ये-
तद्गुह्यान्तरमुपास्यत्वाय दर्शयति । एष इति ॥ तद्गुह्यादयति ।
एष इति ॥ गुह्यान्तरं ध्यानेनोक्त्वा व्युत्पादयति । एष इत्यादि-
ना । आदित्यादिरूपेणैव दीप्यमानत्वे सुत्वन्तरमनुब्रूयति ।

उ० एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति सर्वेषु लोकेषु भाति य एवं वेद ॥ ४ ॥ अथ यदु चैवास्मिञ्छ्वयं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्त्यर्चिषोऽहरद्ग आपूर्यमाणपक्षमापूर्य

भा० वहति चात्मधर्मत्वेन विदुषः फलं सर्व्वाणि वामानि नयति य एवं वेद ॥ एष उ एव भामनीरेष हि यस्मात्सर्वेषु लोकेष्वदित्यचन्द्रान्वादिरूपैर्भाति दीयते । तस्य भासा सर्वमिदं भातोति श्रुतेरतो भामानि नयतीति भामनीः । य एवं वेदासावपि सर्वेषु लोकेषु भाति ॥ अथेदानीं यथोक्तब्रह्मविदो गतिरुच्यते यद्यदि उ च एवास्मात्त्वेव विदि ब्रह्मं श्रवकर्म्म मृते कुर्वन्ति यदि च न कुर्वन्ति अत्रिजः सर्वथाप्येवंविक्तेन श्रवकर्म्मणा अकृतेनापि प्रतिवद्धो न ब्रह्म प्राप्नोति न च कृतेन श्रवकर्म्मणाऽस्य कश्च नाभ्यधिको लोकः न कर्म्मणा वद्धंत नो कनीयानिति श्रुत्यन्तरात् । श्रवकर्म्मण्यनादरं दर्शयन् विद्यां क्षीति न पुनः श्रवकर्म्म एवविदो न कर्त्तव्यमिति ॥

आ० तस्येति ॥ गुणोपास्तिफलमाह । य एवमिति ॥ गतिं वक्तुं पूर्वोक्त- ब्रह्मविद्यायामधिकगुणानेवाचार्योऽन्ववाहोदिदार्गो तामेव गति- मवतारयति । अथेति ॥ तां वक्तुं पातनिकां करोति । यद्य- दीति ॥ करणाकरणाभ्यां विदुषो न उद्दिनापि हानिरित्यत्र श्रुत्यन्तरं प्रमादयति । न कर्म्मणेति ॥ अथ यदु चैवेत्यादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । श्रवकर्म्मणेति ॥ तात्पर्यान्तरं दर्शयति । न पुनरिति ॥

उ० माणपक्षाद्यान्घडुदङुःति मासांस्तान्मासेभ्यः
 संवत्सरं संवत्सरादादित्यमादित्याचन्द्रमसं
 चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः ॥ ५ ॥

भा० अक्रियमाणे हि ब्रह्मकर्माणि कर्माणि फलारम्भे
 प्रतिबन्धः कश्चिद्गुणीयते अन्वयः । यत इह विद्याफलार्थ-
 रश्चकाले ब्रह्मकर्मा स्नादा न वेति विद्यावतोऽप्रतिबन्धेन
 फलारम्भं दर्शयति । ये सुखाकाशमचिस्त्वं संयद्दामनी-
 र्भामनीरित्येवङ्गुणमुपासते प्राणसहितामग्निविद्यां तेषा-
 मन्यत्कर्मा भवतु मा वा भूत् सर्वथापि तेऽर्चिषमेवाभि-
 सन्भवत्यर्चिरभिमानिनी देवतामभिसम्भवन्ति प्रतिपद्यन्त
 इत्यर्थः । अर्चिषोऽर्चिदेवताया अहरहरभिमानिनी
 देवतामङ्ग आपूर्यमाणपञ्च शुक्लपञ्चदेवतामापूर्यमाणप-
 चाद्यान् षण्मासानुदङुःत्तरां दिशमेति सविता तान्मा-
 सानुत्तरायणदेवतां तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सर-
 देवतां ततः संवत्सरादादित्यमादित्याचन्द्रमसं चन्द्रमसो

भा० यदि विदुषोऽपि ब्रह्मकर्म कर्तव्यं कर्तुर्हि तस्य विधेयत्वात् ।
 अक्रियमाणे हीति । अन्यत्रेत्वविद्यावानुच्यते । इहेति प्रकृत-
 वाक्यस्य विद्यावतो वाक्किरिति ब्रह्मकर्म्मण्यनादरपूर्वकमिति
 शेषः । विद्यावतः ब्रह्मकर्म्मभावाभाववोरप्रतिबन्धः यत्तं सिद्धति ।
 अविद्यावतस्तु ब्रह्मकर्म्माकरणे कर्म्मणि न फलदातीति विद्या-
 क्तुतिरिहाभिप्रेतेति भावः । तेऽर्चिषमेवेत्यत्र तच्छब्दार्थं व्याचष्टे ।
 ये सुखाकाशमिति । सत्यजोक्त्यमिति देवत्ववच्छेदेन किमिति
 व्याख्यायते मुख्यमेव ब्रह्मशब्दात्कर्मणं किं नोप्यसे तत्राह । गन्त-

उ० स एनान् ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ
एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते
नावर्तन्ते ॥ ६ ॥ १५ ॥

भा० विद्युतं तप्तचक्षांस्तान् पुरुषः कश्चिद्ब्रह्मलोकान् देव्य अमा-
नवो मानव्यां सृष्टौ भवो मानवो न मानवो अमानवः
स पुरुष एतान् ब्रह्म सत्यलोकस्थं गमयति गन्तृगन्तव्य-
गमयितृत्वव्यपदेशेभ्यः । सन्मात्रं ब्रह्मप्राप्तौ तदनुपपत्तेः ।
ब्रह्मैव सन् ब्रह्माऽप्येतीति हि तत्र वक्तुं न्याय्यं । सर्वभेद-
निरासेन सन्मात्रप्रतिपत्तिं वक्ष्यति । न चादृष्टो मार्गो
गमनाद्योपतिष्ठते । स एनमविदितो न भुङ्क्तेति श्रुत्यन्त-
रात् । एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्गमयितृत्वेनाधिकृतै-
रुपलक्षितः पन्था देवपथ उच्यते । ब्रह्म गन्तव्यं तेन चोप-
लक्षित इति ब्रह्मपथः । एतेन प्रतिपद्यमाना गच्छन्तो ब्रह्म

भा० गन्तव्येति ॥ एतेभ्यो हेतुभ्यः सत्यलोकस्थं ब्रह्म न मुख्यमिति सम्बन्धः ॥
मुख्यब्रह्मप्राप्तावपि यथोक्तव्यपदेशा भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह ।
सन्मात्रेति ॥ तदनुपपत्तेर्न तादृग्ब्रह्मशब्दमिति शेषः ॥ अनुप-
पत्तिमेव ह्युच्यति । ब्रह्मैवेति ॥ तत्रेति मुख्यप्राप्तिरुच्यते । कस्य-
चिदपि सन्मात्रब्रह्मप्राप्तिरत्र नास्तीत्याशङ्क्याह । सर्वभेदेति ॥
वक्ष्यति षष्ठेऽध्याये श्रुतिरिति शेषः ॥ जीवस्य सन्मात्रब्रह्म पार-
मार्थिकं रूपश्चेदुपासकस्यापि न गतिरश्चिता तस्यापि ब्रह्माति-
रिक्तस्वरूपाभावादित्याशङ्क्याह । न चेति । एकत्वब्रह्मो मार्गो
न दृष्टश्चेदवगमनार्थो नोपतिष्ठते । न हि ध्याननिष्ठस्यादृष्टमेकत्व-
गमनं वारयितुं पारयत्यज्ञानप्रतिबन्धात् । तस्य गमनभ्रान्तिस-
म्भवादित्यर्थः । यदा एकत्वब्रह्मो मार्गो नावगतो न गमनाय

भा० इमं मानवं मनुष्यमन्विनं मनोः दृष्टिसङ्घमावर्त्तं नाव-
 र्त्तन्ते। आवर्त्तन्तेऽस्मिन् जननमरणप्रबन्धचक्राकूटा घटीय-
 न्भवत् पुनः पुनरित्यावर्त्तसं न प्रतिपद्यन्ते। नावर्त्तन्त इति
 द्विरुक्तिः सफलाया विद्यायाः परिषमाप्तिप्रदर्शनार्था ॥१५॥

रहस्यप्रकरणे प्रसङ्गत्वादारण्यकत्वसामान्याच्च यज्ञे चते
 उत्पन्ने व्याहृतयः प्रायश्चित्तार्था विधातव्याः । तद-
 भिन्नस्य चर्त्विजो ब्रह्मणो मौनमित्यत इदमारभ्यते ।

भा० मोक्षायोपस्थितो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रमादमाह । स एनमिति ।
 स परमात्मा प्रत्यक्षेणाक्षातः समेनमधिकारिर्बं मुक्तिप्रदानेन न
 पाणयतीत्यर्थः । प्रकृतां गतिमुपसंहरति । एव इति । गतिफलं
 निगमयति । एतेनेति ॥ इममिति विशेषवादान्वाहृतिरस्मि-
 न्त्वस्ये । कस्यान्तरे त्वाहृतिरिति सूच्यते । आवर्त्तंशब्दं व्याक-
 रोति । आवर्त्तन्त इति । सफलाया यद्योक्तगतिपूर्वकेन यज्ञेन
 सहिताया इति यावत् । कार्यब्रह्मोपासनसमुच्चिता कारुण्य-
 ब्रह्मोपासना यद्योक्ता न विद्यासहिता विद्याच विवक्षिता तस्या
 इत्यर्थः । १५ ।

पूर्वोत्तरग्रन्थयोरसङ्गतिमाह च प्रासङ्गिकीं सङ्गतिमाह ।
 रहस्यप्रकरणे इति । रहस्यमुपासनं तत्प्रकरणे विदुषां फलप्राप्तय
 मार्गोपदेशप्रसङ्गेन यज्ञस्य समाप्तिं गमनायानन्तरग्रन्थेन मार्गो-
 पदेशादस्ति सङ्गतिरित्यर्थः । किञ्च पूर्वोत्तरग्रन्थयोरारण्यकत्वेन
 न समानत्वादपि सङ्गतिरुक्त्याह । आरण्यकत्वेति । किञ्चाभि-
 विषया विद्या प्रकृते यज्ञे वा सिद्धेऽपिसम्बन्धे यदि किमपि क्षत-
 मुत्पद्यते तदा प्रायश्चित्तार्था व्याहृतयो विधातव्या इत्यनन्तरं ग्रन्थ-
 प्रवृत्तिरिति सङ्गत्वनन्तरमाह । यच्च इति । प्रकृतायामुपासनायां
 मौनमङ्गीक्रियते वाग्वापारे विक्षिप्तचित्ततया ध्यानानुष्ठाना-
 सिद्धेः । ऋत्विग्निशेषस्य च प्रायश्चित्तभिन्नस्य मौनमत्र विधीयते
 तेनास्ति मिथः सङ्गतिरित्याह । तदभिन्नस्येति ।

उ० एष ह वै यज्ञो योऽयं पवत एष ह यन्नि-
दं सर्वं पुनाति यदेष यन्निदं सर्वं पुनाति

भा० एष ह वै एष वायुर्बोऽयं पवतेऽयं यज्ञः । ह वै
इति प्रसिद्धार्थावद्योतकौ निपातौ । वायुप्रतिष्ठो हि
यज्ञः प्रसिद्धो ऋतिषु । स्वाहा वातेधाः । अथ वै यज्ञो
योऽयं पवत इत्यादिऋतिभ्यः । वात एव हि चक्षणात्म-
कत्वात्क्रियासमवायी । वात एव यज्ञस्थारम्भकः । वातः
प्रतिष्ठेति च अवशात् । एष ह यन् गच्छन् चक्षुदं
सर्वं जगत् पुनाति पावयति शोधयति । न चक्षतः

भा० यज्ञस्य देवतोद्देशेन प्रथमत्वात्प्रत्ययान्तत्वात्क्रियायाश्च क्षणभङ्गिन्या
मतिमत्त्वाद्योगान्मार्गोपदेशात्सम्भवात्प्रथमाद्या सकृत्तिरिक्त्वा-
त्क्षणात् मतिमत्त्वं सम्पादयितुं यज्ञस्य वायुरूपत्वमाह । एष
इत्यादिना । यज्ञो वाय्वात्म्ये वाय्वात्मक इति औती प्रसिद्धि-
त्वामेव प्रकटयति । वायुप्रतिष्ठ इति । ऋतीर्बदाहरति ।
स्वाहेति ॥ स्वाहाकारमुच्चार्य वाते वायौ धीयते क्षिप्यते इति
वातेधा यज्ञः । अत्यन्तरमाह । अयमिति ॥ आदिशब्देन वाता-
द्यज्ञः प्रयुज्यतामिति ऋतिर्गच्छते ॥ आदिश्रुतऋतीनामर्थं सकृ-
च्छाति । वात इति ॥ वो यज्ञः क्रियासमवायी तस्यमुदायात्मकः
स वायुरेव । इत्येवचक्षणात्मकत्वाविशेषात् । तस्माद्वायुप्रतिष्ठस्त-
दात्मको यज्ञ इत्यर्थः । वायुप्रतिष्ठो यज्ञ इत्यत्र अत्यन्तरमाह ।
वात इवेति ॥ पवनत्वश्रुत्वाऽपि वायुयज्ञयोरेकत्वमाह ॥ एष ह
यमिति । विनाऽपि वायुं शुद्धिः सिद्धवीत्याशङ्क्याह । न हीति ।
अचक्षतो विहितक्रियामनुत्कृत इति यावत् । शुद्धिर्नाम दोष-
निरासः । स च निषिद्धं प्रवृत्तुं यद्यमानस्य सिद्ध्यति । न तु
निषिद्धक्रियात्वाद्भोदासीनस्य दोषनिरासात्मिका शुद्धिः सम्भ-

उ० तस्मादेष एव यज्ञस्तस्य मनश्च वाक् च वर्तनी
 ॥ १ ॥ तयोरन्यतरां मनसा संस्करोति ब्रह्मा
 वाचा होताऽध्वर्युरूद्राताऽन्यतराऽस यत्रोपा-
 कृते प्रातरनुवाक्रे पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा

भा० शुद्धिरस्ति । दोषनिरसनं चलतो हि दृष्टं न स्थिरस्य ।
 यद्यस्माच्च यन् एष इदं सर्वं पुनाति तस्मादेव एव यज्ञो
 यत्पुनातीति । तस्यास्यैवं विशिष्टस्य यज्ञस्य वाक् च मनो-
 चारणे व्यावृता । मनस्य यथाभूतार्थज्ञाने व्यावृत्तं । ते
 एते वाङ्मनसे वर्तनी मार्गा याम्बां यज्ञसायमानः प्रव-
 र्त्तते ते वर्तनी । प्राणापानपरिचलनवत्या हि वाच-
 स्थितस्य चोत्तरोत्तरक्रमो यद्यज्ञ इति हि श्रुत्यन्तरं ।
 अतो वाङ्मनसाभ्यां यज्ञो वर्तनीभ्यां वर्तत इति वाङ्मनसे
 वर्तनी उच्येते यद्यज्ञ । तयोर्वर्तन्योरन्यतरां वर्तनीं
 मनसा विवेकज्ञानवता संस्करोति ब्रह्मात्विम्बाया वर्तन्या ।

भा० वति । चलनं वायुः । तस्माद्वायुदेव चलनद्वारा सर्वं जगत्पुना-
 तीत्याह । दोषेति ।

वायोरक्षु पावनत्वं प्रकृते किमावातमित्याशङ्क्याह । यद्य-
 स्मादिषि । वाय्वात्मना गतिविशिष्टस्य यज्ञस्य मार्गद्वयमुप-
 दिशति । तस्येति । एवं विशिष्टस्य पावनस्य वायुक्षुपस्येति
 यावत् । यद्यस्योक्तमार्गद्वयवैशिष्ट्ये सोपस्कारनैतरेयवाङ्म-
 नुदाहरति । प्राञ्जति । प्राणापानान्वाङ्मनश्चासिन्वासाभ्यां परि-
 चलनं विद्यते यस्यास्तस्या वाचस्थितस्य पूर्वोपरभावक्रमेण
 यज्ञः सम्पाद्यते । मनसा हि ध्यायन् वाचमभिवाह्यन् पूर्वोप-
 दीयभावेन यज्ञं तस्मादवतीत्यर्थः । यद्यस्य मार्गद्वयविशिष्ट-

उ० व्यवदति ॥ २ ॥ अन्यतरामेव वर्तनिः सः-
स्करोति हीयतेऽन्यतरा स यथैकपाद्ब्रजन्नुथो वै
केन वक्रेण वर्तमानो रिथत्येवमस्य यज्ञो रिथति
यज्ञः रिथत्वं यजमानोऽनुरिथति स इष्ट्वा पापी-
यान् भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रोपाकृते प्रातरनु-

भा० होताऽध्वर्युर्द्विजातेत्येते चयोऽप्युत्विजोऽन्यतरां वाग्ब्रह्मणां
वर्त्तनीं वाचैव संस्कुर्वन्ति । तत्रैवं सति ते वाङ्मनसे वर्त्तनी
संस्कार्ये यज्ञे ॥

अथ स यत्र यस्मिन् काले उपाकृते प्रारब्धे प्रातरनु-
वाके ब्रह्मे पुरा पूर्वं परिधानीवाया च्चो ब्रह्मैतस्मि-
न्नन्तरे काले व्यवदति मैत्रं परित्यजति यदि तदान्व-
तरामेव वाग्ब्रह्मणां संस्करोति । ब्रह्मणा संस्क्रियमाणा
मनोवर्तनी हीयते विनश्यति छिद्नीभवत्यन्यतरा । स
यज्ञो वाग्ब्रह्मण्यैवान्यतरया वर्त्तितुमशक्नुवद्विष्यति । कथ-
मिवेत्याह । स यथैकपात्पुरवो ब्रजन् गच्छन्नध्वानं

भा० मुपसंहरति । अत इति ॥ तयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकभावं
दर्शयति । तयोरिति ॥ वाचा सम्यक्प्रयुक्तयेति श्रेवः । संस्का-
तायां वाग्ब्रह्मण्यन्तयैव यज्ञो निष्पन्ने भवतीत्याह । वाचैवेति ॥
क्वित्तिर्हि मनोवर्त्तन्या संस्क्रियत इत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ यज्ञस्य
वाग्ब्रह्मणां मार्गाभ्यां नीयमानत्वे पूर्वोक्तरीत्या स्थिते सतीति यावत् ॥
मनोवर्त्तन्याः संस्काराभावे प्रत्यवायं दर्शयति । अथेत्या-
दिना ॥ मनो वर्त्तनी ब्रह्मणा वाग्ब्रह्मणा च होतृप्रभृतिभिः संस्का-
र्येति व्यवस्थान्तरमित्यर्थः । स ब्रह्मेत्यन्वयं सूचयति । ब्रह्मेति ॥
पुनरुक्तिस्तस्य क्रियापदेन सम्बन्धयोतगार्था । एतस्मिन्नन्तरे

- उ० वाके न पुरा परिधानीयाया ब्रह्मा व्यवदत्युभे
 एव वर्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरा
 ॥ ४ ॥ स यथोभयपाद्भ्रजन्थो वोभाभ्यां चक्राभ्यां
 वर्तमानः प्रतितिष्ठत्येवमस्य यज्ञः प्रतितिष्ठति
 यज्ञं प्रतितिष्ठन् यजमानोऽनु प्रतितिष्ठति स
 इष्टा श्रेयान् भवति ॥ ५ ॥ १६ ॥

भा०-रिच्यति । रथो वैकेन चक्रेण वर्तमानो गच्छन्वित्येव-
 मस्य यजमानस्य ब्रह्मणा यज्ञो रिच्यति विनश्यति । यज्ञं
 रिच्यन्तं यजमानोऽनुरिच्यति । यज्ञप्राणो हि यजमानः ।
 अतो युक्तो यज्ञरेषे रेषस्तस्य । स तं यज्ञमिहा तादृशं
 पापीयान्पापतरो भवति ॥ अथ पुनर्यत्र ब्रह्मा विद्वा-
 न्मौनं परिगृह्य वाग्विसर्गमकुर्वन्वर्तते यावत्परिधानी-
 याया न व्यवदति । तथैव ते सर्व्वर्त्विज उभे एव
 वर्तनी संस्कुर्वन्ति न हीयतेऽन्यतरापि ॥ किमेवेत्याह ।
 पूर्व्वोक्तविपरोतौ दृष्टान्तौ । एवमस्य यजमानस्य यज्ञः

भा०-काले प्रातरनुवाकः शस्त्रमारभ्य तत्परिसमाप्तेरन्तरावस्थायामि-
 त्यर्थः । वाषो होत्रादिभिः संस्कार्यत्वमस्तु । मनसश्च ब्रह्मसं-
 स्कार्यत्वं माभूदेतावता यज्ञस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । स
 यज्ञ इति ॥ यज्ञ भंगमेवाक्काङ्क्षादारा व्युत्पादयति । कथमि-
 त्वादिना ।

नाशेऽपि यज्ञस्य यजमानस्य किमायातमित्याशङ्क्याह । यज्ञ-
 प्राणो हीति । वाग्वर्तनी संस्काराभावेऽपि तुल्यो दोषः । मौनगुणं
 दर्शयति । अथ पुनरिति ॥ तथैव सम्यगनुष्ठातार इति भावत् ।

उ० प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्रेषां तप्यमानानां
रसान् प्राबृहदग्निं पृथिव्या वायुमन्तरिक्षादादित्यं
दिवः ॥ १ ॥ स एतास्तिस्त्रो देवता अभ्यतप-
त्रासां तप्यमानानां रसान् प्राबृहदग्नेर्ऋचो वा-
येर्यजूंषि सामादित्यात् ॥ २ ॥ स एतां त्रयीं

भा० स्ववर्त्तनीभ्यां वर्त्तमानः प्रतितिष्ठति स्वेनात्मनाऽविनश्यन्
वर्त्तत इत्यर्थः । अन्नं प्रतितिष्ठन्तं यजमानो ऽनु प्रतितिष्ठति
इवं मैत्रो विज्ञानवद्ब्रह्मोपेतं अन्नमिहा अयेवान् भवति
ब्रह्मो भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथ ब्रह्मणो मैत्रं विहितं । तद्वेषे ब्रह्मत्वकर्त्तव्यं चा-
ग्राम्यस्त्रिंशद्दोषादिकर्त्तव्येषु व्याहृतिर्दोषः प्रायश्चित्त-
मिति । तदर्थं व्याहृतयो विधातव्या इत्याह । प्रजापति-
र्लोकानभ्यतपस्योक्तानुद्दिश्य तत्र वारजिघृक्षया ध्यानस-
त्त्वं तपस्यचार । तेषां तप्यमानानां लोकानां रसान्धार-
रूपान् प्राबृहदुद्धृतवान् जयाहेत्यर्थः । काग् । अग्निं रश्
पृथिव्याः । वायुमन्तरिक्षात् । आदित्यं दिवः । पुनरप्येव-

भा० तथा सति ब्रह्मा चान्ये चर्त्तन्तो संस्तुर्बन्धवेत्याह ।
मैत्रिः॥वर्त्तनीद्वयसंस्कारे चिं स्यादित्यपेक्षायामाह।एवमिति॥१६॥
नित्यानुष्ठानमुक्त्वा नैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानार्थमुपक्रमते ।
अचेति । तद्गुणे ब्रह्मणो मैत्रं भ्रंशे सतीति यावत् । रसान्
विश्लेषतो अतुं पृच्छति । जानिति । एवं यथा लोकानभ्यतपत
तथेति यावत् । जयाहेति सम्बन्धः । तदेव विदुषोति

उ० विद्यामभ्यतपत्रस्यास्तप्यमानाया रसान्प्राबृहद्भू-
रित्यृग्भ्यो भुवरिति यजुर्भ्यः स्वरिति सामभ्यः
॥ ३ ॥ तद्यद्युक्तो रिथेद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहु-
यादृचामेव तद्रसेनर्चीं वीर्येणर्चीं यज्ञस्य विरि-
ष्टं सन्दधाति ॥ ४ ॥ अथ यदि यजुष्टो रिथे-
द्भुवः स्वाहेति दक्षिणाग्नौ जुहुयाद्यजुषामेव
तद्रसेन यजुषां वीर्येण यजुषां यज्ञस्य विरिष्टं

मा० मेवमग्याद्याः । स एतास्त्रिस्तो देवता उद्दिश्याभ्यतपत् ।
ततोऽपि सारं रसं चयीविद्यां जयाह तां पुनरभ्यतपन्नर्चीं
विद्यां । तस्यास्तप्यमानाया रसं भूरिति व्याहृतिमृग्भ्यो
जयाह । भुवरिति व्याहृतिं यजुर्भ्यः । स्वरिति व्याहृतिं
सामभ्यः । अत एव लोकदेवदेदरसा महाव्याहृतयः ॥
अतस्तत्तत्र यज्ञे यद्युक्तः ऋक्सम्बन्धाद्भूमिर्त्तं रिथेद्यज्ञः
क्षतं प्राप्नुयाद्भूः स्वाहेति गार्हपत्ये जुहुयात् । सा तत्र
प्रायश्चित्तिः ॥

कथमृचामेव तदिति क्रियाविशेषणं रसेनर्चीं वीर्ये-
णोजसा ऋचां यज्ञस्य ऋक्सम्बन्धिना यज्ञस्य विरिष्टं

षा० भूरिति । व्याहृतिमित्यादिना प्रथमोऽतःशब्दे यत् इत्यस्मि-
न्नर्थे बध्युक्त इति ऋक्सम्बन्धस्तस्मिन्नुक्तः ।

प्रायश्चित्तमेवाकाङ्क्षापूर्वकं विदुष्येति । कथमित्यादिना ।
क्रियाविशेषणमिति यज्ञस्य क्षतं सन्दधातीति यत्तदृचामेव
रसेन सन्दधातीत्यर्थः । षोडशो सन्दधातीति सम्बन्धः । तथा
च सति बधोक्ते साधने सतीत्यर्थः । यथा पूर्वस्मिन् प्रायश्चित्ते

उ० सन्दधाति ॥ ५ ॥ अथ यदि सामतो रिचेत्स्वः
स्वाहेत्याहवनीये जुहुयात्साम्मेव तद्रसेन साम्नां
वीर्येण साम्नां यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति ॥ ६ ॥

तद्यथा लवणेन सुवर्षं सन्दध्यात्सुवर्षेन रज-
तं रजतेन त्रपु त्रपुणा सीसं सीसेन लोहं
लोहेन दारू दारू चर्मणा ॥ ७ ॥ एवमेषां लोका-

भा० विष्टिन्नं चतुरूपमुत्पन्नं सन्दधाति प्रतिबन्धत्ते ॥ अथ
यदि यजुष्टो यजुर्निर्मितं रिचेद्भुवः स्वहेतिदक्षिणाग्री
जुहुयात् ॥ तथा सामनिमित्ते रिचेत् स्वः स्वाहेत्याहवनीये
जुहुयात् । तथा पूर्व्ववद्यज्ञं सन्दधाति ब्रह्मनिमित्ते तु रेषे
चिख्मिषु तिसृभिर्व्याहृतिभिर्जुहुयात् ॥

त्रय्या हि विद्यायाः स रेषः । अथ केन ब्रह्मत्वमित्यन-
यैव त्रय्या विद्ययेति श्रुतेः । न्यायान्तरं वा मृग्यं ब्रह्मत्व-
निमित्ते रेषे ॥ तद्यथा लवणेन सुवर्षं सन्दध्यात् । चारेण
टङ्कणादिना खरेषु मृदुत्वकरं हि तत् । सुवर्षेन रज-

षा० यज्ञस्य क्षतमिव रसेन सन्दधाति ॥ तथा द्वितीयतृतीयप्राय-
श्चित्तयोरपि यजुषां साम्नाश्च रसेनाध्वर्युर्बद्धाता च तत्क्षतं
सन्धत्त इत्याह । पूर्व्ववदिति ॥ होत्राद्यपराधाधीनयज्ञध्वंसे
प्रायश्चित्तमुक्त्वा ब्रह्मापराधकृते यज्ञनाशे किं प्रायश्चित्तमित्या-
शङ्क्याह । ब्रह्मेति ॥

अथ यथोक्तप्रायश्चित्ते किङ्गं दर्शयति । त्रय्या हीति । ब्रह्म-
ब्रह्मयीसारत्वे प्रमादमाह । अथ केनेति । साधारणकार्यस्य
साधारणसामग्रीजन्यत्वनियमाहेदत्रयसाधारणे ब्रह्मत्वे वेदत्र-
यसाधारणमेव प्रायश्चित्तं वाच्यमित्येको न्यायो दर्शितः । सम्-

उ० नामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया वीर्येण
यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति भेषजकृतो ह वा
एष यज्ञो यत्रैवविद्भूता भवति ॥ ८॥ एष ह वा

भा० तमश्चक्षुषन्धानं सन्दधात् रजतेन तथा त्रपु त्रपुणा सीसं
सीसेन लोहं लोहेन दाह दाह चर्मणा चर्मबन्धनेन ॥
एवमेषां लोकानामासां देवतानामस्यास्त्रय्या विद्याया
वीर्येण रसाख्येनौजसा यज्ञस्य विरिष्टं सन्दधाति । भेष-
जकृतो ह वा एष यज्ञः । रोगार्त्त इव पुमांसिकित्स-
केन सुशिक्षितेनैष यज्ञो भवति । कोऽसौ यत्र यस्मिन्त्यज्ञे
एवंविद्ययोक्तव्याहृतिहोमप्रायश्चित्तविद्गृह्यार्त्विग्भवति स
यज्ञ इत्यर्थः ॥ किञ्चैष ह वा उदक्प्रवण उदङ्गिणो

भा० तद्वत्स्यैव वेदैकत्वप्रसिद्धेर्ब्रह्मणः सर्ववेदार्थाभिष्यस्य ज्ञानमाहा-
व्येनैव दोषनिरासामान्यत्वायश्चित्तं विधेयमिति न्यायान्तरमाह ।
न्यायान्तरं वेति ॥ वस्तुत्वभाववैधिन्यादुत्पन्नस्यापि क्षतस्य केन-
चित्सन्धानं भवतोत्पन्नं दृष्टान्तमाह । तद्यथेत्यादिना ॥ किन्तत्र
साधनमिति तद्दर्शयति । क्षारेयेति ॥ क्षरे सुवर्से वङ्गिसंयुक्ते
त्रवीभृते क्षारप्रक्षेपेण टङ्गादिना मृदुकरबं मिथोऽवयवसंयो-
जनं सन्धानं प्रसिद्धमित्यर्थः । रजतं सुवर्सेन खरसतस्तावद-
शक्यं सन्धानं तथापि वङ्गिसंयोगपूर्वकं पूर्ववदेव तत्रापि
प्रसिद्धं सन्धानमित्याह । सुवर्सेति ॥ रजतेनेत्यादावपि यथोक्तं
प्रकृत्यं । सन्दधाति ब्रह्मेति शेषः । भेषजेनेव क्षतः संस्मृत इति
यावत् ॥

तदेव रूपुटयति । रोगार्त्त इति ॥ भवति संस्मृत इति शेषः ।
इतश्चैवंविदा ब्रह्मणा भवितव्यमित्याह किञ्चेति ॥ गाथा-
शब्दे गायत्र्यादिहृन्देयतिरिक्तहृन्देयविषयः । यतो यतः प्रदे-

उ० उदक्प्रवणो यज्ञो यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं
 ह वा एषा ब्रह्माणमनुगाथा यतो यत आवर्तते
 तत्र हच्छति ॥ ६ ॥ मानवो ब्रह्मैवैक ऋत्विक्कुरु-
 श्वाऽभिरक्षत्येवंविद् वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं
 सर्वाऽऽत्विजोऽभिरक्षति तस्मादेवंविदमेव

भा० दक्षिणोच्छ्रायो यज्ञो भवति । उत्तरभागं प्रति हेतुरि-
 त्यर्थः । यत्रैवंविद्ब्रह्मा भवत्येवंविदं इ वै ब्रह्माण्मृत्विजं
 प्रत्येषामनुगाथा ब्रह्माणः स्तुतिपरा । यतो यत आवर्तते
 कर्म प्रदेशात् । ऋत्विजां यज्ञः क्षतीभवंस्तत्तद्यज्ञस्य
 क्षतरूपं प्रतिसन्दधत्यायस्त्रिन्नेन गच्छति परिपालयती-
 त्येतन्मानवो ब्रह्मा । मैनाचरणान्मानवादा ज्ञानवत्त्वा-
 त्ततो ब्रह्मैवैकत्विक्कुरुन् कर्तुम् ॥

योऽङ्गुमारूढान्मन्त्रा वडवा यथाऽभिरक्षत्येवंविदु इ
 वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वाऽऽत्विजोऽभिरक्षति तत्कृतदा-
 षापनयनात् । यत एवं विप्रिष्टो ब्रह्मा विदांसस्मादेवं-

भा० शात्कर्म आवर्तत इत्युक्तं विदुषोति । ऋत्विजामिति । यत्र
 यत्र प्रदेशे यज्ञस्य क्षतिरध्वर्युप्रभृतीनामभवत्तत्र तत्र यज्ञस्य
 क्षतरूपं प्रायश्चित्तेन प्रतिसन्धानात् ब्रह्मा कर्तुम् परिपालयतीति
 सम्बन्धः ॥ ऋत्विजि ब्रह्मणि मानवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तद्वयमाह ।
 मैनेति ॥ ज्ञानातिशयस्तच्छब्दार्थः । कर्तुमभिरक्षयतीति सम्बन्धः ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन प्रकटयति । योऽङ्गुमित्यादिना । प्रकरणा-
 र्थमुपसंहरति । एवमिति ॥ १७ ॥ इति श्रीमत्परमहंस-

उ० ब्रह्माणं कुर्वीति नानेवंविदं नानेवंविदं ॥ १० ॥
 ॥ १७ ॥ इति छान्दोग्योपनिषदि चतुर्थः प्रपा-
 ठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

भा० विद्मेव यथोक्त्याहत्यादिविदं ब्रह्माणं कुर्वीतेति ।
 नानेवंविदं कदाचनेति । द्विरभ्यासोऽध्यायसमाप्त्यर्थः ॥
 १७ ॥ इति श्रीमद्भोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यपरमहंस-
 परिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ छान्दोग्यो
 पनिषदिवरणे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ४ ॥

आ० परिव्राजकाचार्य श्रीमुद्गानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञान-
 क्षतायां छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीकायां चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः
 ॥ ४ ॥

उ० ॥ ॐ ॥ यो ह वै ज्येष्ठञ्च श्रेष्ठञ्च वेद ज्येष्ठश्च ह
वै श्रेष्ठश्च भवति प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ॥ १ ॥

भा० ॥ ॐ ॥ सगुणब्रह्मविद्याया उत्तरा गतिरुक्ता । अथेदानीं
पञ्चमेऽध्याये पञ्चाग्निविदेो गृह्यस्य ऊर्द्धरेतसाञ्च अद्वा-
लूनां विद्यान्तरशीलिनां तामेव गतिमनूयान्वा इक्षिण-
दिक्ष्यम्बन्धिनी केवलकर्षिणां धूमादिलक्षणा पुनरावृत्ति-
रूपा तृतीया च । ततः कष्टतरा संसारगतिर्वैराग्य-
हेतोर्वक्तव्येत्यारभ्यते । प्राणः श्रेष्ठो वागादिभ्यः प्राणो
वाव संवर्ग इत्यादि च ब्रह्मज्ञोऽतीते ग्रन्थे प्राणग्रहणं कृतं
च कथं श्रेष्ठो वागादिषु सर्वैः संहृत्यकारित्वाविशेषे

भा० ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ उत्तमनूद्य वर्त्तित्यमायाध्यायस्य
सङ्गतिं सङ्गिरते । सगुणेति ॥ विद्यान्तरं पञ्चाग्निविद्यातिरिक्त्वा
सगुणविद्या । तच्छीलिनां तन्निष्ठानामिति यावत् ॥ तामेव
गतिमर्षिरादिलक्ष्यामित्यर्थः ॥ ततो गतिद्वयाप्तृतीया विद्या-
कर्मरहितानामिति शेषः ॥ अथ क्रमेण मुक्तिसम्भवादुत्तरा
गतिरथतां किमिति दक्षिणा तृतीया च संसाररूपा गतिरिति
निष्कृष्टा अपदिश्यते तत्राह । कष्टतरेति ॥ सगुणब्रह्मविद्या-
वतामर्षिराद्यां गतिमुक्त्वा समुचितानामसमुचितानां कर्मणां
संसारगतिप्रभेदेरूपं फलं ब्रह्ममयमारम्भ इत्यर्थः । कर्मवि-
धिश्च धनसम्पत्तौ सत्यां भवति । तत्सम्पत्तिश्च ब्राह्मणस्य श्रेष्ठे
सत्येव सम्भवतीति श्रेष्ठसिद्धये प्राणोपासनं पूर्वत्रानुक्तं ब्रह्म-
व्यमित्त्वगन्तरग्रन्थसङ्गतिं वदन् प्रसङ्गं करोति । प्राणः श्रेष्ठ
इत्यादिना । प्राणो ब्रह्मेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । उदाहृता-
नुदाहृतश्रुत्यन्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । प्राणस्य वागादिभ्यः श्रेष्ठ-
मुक्त्वात्प्रतिपत्ति । कथमिति । सर्वैर्वागादिभिः संहृत्य प्राणस्य

उ० यो ह वै वसिष्ठं वेद वसिष्ठो ह स्वानां
भवति वाग्वाव वसिष्ठः ॥ २ ॥ यो ह वै प्रतिष्ठां

भा० कथञ्च तस्योपासनमिति तस्य श्रेष्ठत्वादिगुणविधित्वाद्य
इदमनन्तरमारभ्यते ॥

यो ह वै कश्चिज्ज्येष्ठश्च प्रथमं वयसा श्रेष्ठश्च गुणै-
रभ्यधिकं वेद स ज्येष्ठश्च ह वै श्रेष्ठश्च भवति । फलेन
पुरुषं प्रलोभ्याभिमुखीकृत्याह । प्राणो वाव ज्येष्ठश्च
वयसा वागादिभ्यः । गर्भस्ये हि पुरुषे प्राणस्य वृत्तिर्वागा-
दिभ्यः पूर्वं सञ्जात्प्रका भवति । यथा गर्भो विवर्द्धते
चक्षुरादिस्थानावयवनिष्पत्तौ सत्यां पश्चाद्वागादीनां
वृत्तिलाभ इति प्राणो ज्येष्ठो वयसा भवति । श्रेष्ठत्वन्तु

आ० कार्यकरत्वे सम्यतिपन्ने स एव कथं श्रेष्ठो निर्द्धार्यते तेषाम-
न्यतमस्यैव श्रेष्ठं किं न स्यादित्यर्थः ॥

तस्यैवोपास्यतया श्रेष्ठमाश्रय्य वागादीनामन्यतमस्योपास्य-
त्वमपास्य प्राणस्यैव नोपास्यत्वं हेत्वभावादित्याशेषान्तरमाह ।
कथञ्चेति ॥ प्राणस्य श्रेष्ठत्वं ज्येष्ठत्वमित्यादिगुणविधानार्थमेव
तावत् प्रथममारभ्यते । यो ह वै ज्येष्ठश्चेत्याद्यद्येष्टं परिहरति ।
प्रथममिति । प्राणस्यैवोपासनं न वागादीनामित्येतदनन्तर-
मारभ्यते । अथ ह प्राण उच्चिक्रमिष्यन् इत्यादिनेति ॥ द्वितीयं
चोद्यमुद्धारति ॥ इदमनन्तरमिति ॥ कोऽसौ ज्येष्ठत्वश्रेष्ठत्वगुणो
वेदितव्य इत्याह । फलेनेति ॥ कुतो वागादिभ्यो ज्येष्ठं प्राणस्य
प्रतीतं । सर्वे हि वागादयः सप्राणाः सचैव गर्भस्ये स्वतो वृत्ति-
भागिनो भवन्ति तत्राह । गर्भस्ये हीति ॥ तत्र गर्भविबुद्धि-
दर्शनं प्रमाद्यति । यथेति ॥ कदा तर्हि वागादीनां वृत्तिला-
भस्तत्राह । चक्षुरादीति ॥ प्राणस्य श्रेष्ठं प्रतिपादितं निग-

वेद प्रति ह तिष्ठत्यस्मिंश्च लोकेऽमुष्मिंश्च
 उ० चक्षुर्वाव प्रतिष्ठा ॥ ३ ॥ यो ह वै सम्पदं वेद
 सऽहास्मैकामाः पद्यन्ते देवाश्च मानुषाश्च श्रेत्रं
 वाव सम्पत् ॥ ४ ॥ यो ह वा आयतनं वेदायतनं

भा० प्रतिपादयिष्यति सुहय इत्यादिनिदर्शनेन । अतः प्राञ्च
 एव श्लेषः श्रेष्ठस्यास्मिन् कार्यकारणसङ्घाते ॥

यो ह वै वसिष्ठं वसिष्ठतममाश्वाद्दधित्तमं वसु-
 मत्तमं वायोर्वेद स तथैव वसिष्ठो ह भवति खानां
 ज्ञातीनां । कस्यर्हि वसिष्ठ इत्याह । वाम्बाव वसिष्ठो वाग्मि-
 नो हि पुरुषा वसन्ति अभिभवन्धन्यान् वसुमत्तमांश्चातो
 वाम्बसिष्ठः । यो ह वै प्रतिष्ठां वेद स चास्मिन् लोकेऽमु-
 ष्मिंश्च परे प्रति तिष्ठति ह । तर्हि का प्रतिष्ठेत्याह । चक्षु-
 र्वाव प्रतिष्ठा । चक्षुषा हि पश्यन् समे च दुर्गे च प्रति तिष्ठति
 अस्मादतः प्रतिष्ठा चक्षुः । यो ह वै सम्पदं वेद तस्मा
 अस्मै देवाश्च मानुषाश्च कामाः सम्पद्यन्ते तर्हि का सम्प-

ष्ठा० मयति । इति प्राञ्च इति ॥ गुणद्वयमुपास्यत्वाय दर्शितं निगमयति ।
 अत इति ॥

तदर्थत्वेनैव गुणान्तरं दर्शयति । यो ह वा इति ॥ वसुमत्तमं
 धनवत्त्वादन्येषां निवासकारणमित्यर्थः । तथैवेत्तुपासनानुसा-
 रेणेति यावत् । वसिष्ठो ह भवतीति वासयिता चेत्यर्थः ॥
 वाचो वसिष्ठत्वं समर्थयते । वाग्मिनो हीति ॥ वसुमत्तमाश्च
 तेनाभ्याग्निवासयन्तीति शिवः ॥ गुणान्तरमाध्यानायोपदिशति ।
 यो हेति ॥ प्रतिष्ठात्वं चक्षुषो विशदयति । चक्षुषा हीति ॥

उ० ह स्वानां भवति मनो ह वा आयतनं ॥ ५४ ॥
 अथ ह प्राणा अहं श्रेयसि व्यूदिरेऽहं
 श्रेयानस्यहं श्रेयानस्मीति ते ह प्राणाः प्रजा-
 पतिं पितरमेत्योऽनुर्भगवन् को नः श्रेष्ठ इति

भा० दित्याह । ओचं वाव सम्यत् । यस्माच्छ्रोत्रेण वेदं गृह्णन्ते
 तदर्थविज्ञानञ्च ततः कर्माणि क्रियन्ते ततः कामं सम्यदि-
 त्येवं कामसम्यङ्हेतुत्वात् । ओचं वाव सम्यत् । यो ह वा आय-
 तनं वेदायतनं स्वानां भवति । मनो ह वा आयतनं ॥
 इन्द्रियोपहतानां विषयाणां भोक्तृथानां प्रत्ययरू-
 पाणां मन आयतनमाश्रयः । अतो मनो ह वा आय-
 तनमित्युक्तं । अथ ह प्राणा एवं यथोक्तगुणाः सन्तोऽहं
 श्रेयस्यहं श्रेयानस्यहं श्रेयानस्मीति एतस्मिन् प्रयोजने
 व्यूदिरे नामा विरुद्धोदिरे उक्तवन्तस्ते ह ते हैवं
 विवदमाना आत्मनः श्रेष्ठत्वविज्ञानाय प्रजापतिं पितरं
 जनयितारं कश्चिदेत्योऽनुदत्तवन्तो हे भगवन् को नोऽस्माकं
 मध्ये श्रेष्ठोऽभधिको गुणैरित्येवं पृष्टवन्तः । तान् पितोवाच
 ह यस्मिन् वेो युष्माकं मध्ये उत्क्रान्ते शरीरमिदं पापिष्ठ-

गुह्यान्तरमाह । यो ह वा इति । देवाः कामाः सर्गादयो वा
 मानुषाः पश्चादयः । ओचस्य सम्यक्त्वं साधयति । यस्मादिति ।
 इत्येवं यस्मान्तस्मादिति योजना । सम्यति गुह्यान्तरमाह । यो
 हेति । कथं पुनरायतनत्वं मनसः सिद्धमित्यत आह । इन्द्रि-
 योपहतानामिति । यथोक्ता गुह्या मुख्याप्रथमामिनः प्रत्येकं

उ० तान् होवाच यस्मिन् व उत्क्रान्ते शरीरं पापि-
 ष्टतरमिव दृश्येत स वः श्रेष्ठ इति ॥ ७ ॥
 सा ह वागुच्चक्राम सा संवत्सरं प्रोथ पर्य्ये-
 त्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 क्ला अवदक्षः प्राणक्षः प्राणेन पश्यक्षश्शुषा
 शृण्वक्षः श्रोत्रेण ध्यायक्षो मनसैवमिति प्रविवेश
 ह वाक् ॥ ८ ॥ चक्षुर्होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथ
 पर्य्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 ऽन्धा अपश्यक्षः प्राणक्षः प्राणेन वदक्षो वाचा
 शृण्वक्षः श्रोत्रेण ध्यायक्षो मनसैवमिति प्रविवेश

भा० मिवातिशयेन जीवितोऽपि समुत्क्रान्तप्राणं ततोऽपि पापि-
 ष्टतरमेवातिशयेन दृश्येत । कुण्डपमसृष्टमशुचि दृश्येत स
 वो युष्माकं श्रेष्ठ इत्यवोचत् काका तद्दुःखं परिजिहीर्षुः ।
 तथोक्तेषु पिचा प्राणेषु सा ह वागुच्चक्रामोत्क्रान्तवती ।
 सा चोत्क्रम्य संवत्सरमात्रं प्रोथ स्वव्यापाराभिदृक्ता सती
 पुनः पर्य्येत्येतरान् प्राणानुवाच कथं केन प्रकारेण अशक्त
 ब्रह्मवन्तो यूयं मदृते मां विना जीवितुं धारयितुमात्मान-

ष्या० वागादिषु भवन्तीति वक्तृमाख्यायिकां प्रबधति । अथेति ।
 कश्चिदिराजं कश्यपादीनामन्यतमं वेत्तर्थाः । शरीरस्य पापि-
 ष्टत्वं पापकार्यप्रधानत्वं । इवशब्दोऽवधारणार्थः । उक्तमेवार्थं
 सङ्गिय्याह । कुपबमिति । त्वक्तृप्राणं श्वरूपमिति यावत् ।
 ननु प्रजापतिः सर्वज्ञो मुख्यमेव प्राणं किमिति अलं नाभि-

उ० ह वक्षुः ॥ ९ ॥ श्रोत्रं होच्चक्राम तत्संवत्सरं
 पर्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 बधिरा अशृण्वन्तः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा ध्यायन्तो मनसैवमिति प्रविवेश ह
 श्रोत्रं ॥ १० ॥ मनो होच्चक्राम तत्संवत्सरं प्रोथ
 पर्येत्योवाच कथमशक्तर्ते मज्जीवितुमिति यथा
 बाला अमनसः प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा
 पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेणैवमिति प्रविवेश ह
 मनः ॥ ११ ॥ अथ ह प्राण उच्चिक्रमिथन्त्स यथा
 सुहयः पद्मीशशङ्कून् सञ्चिदेदेवमितरान् प्राणान्
 समखिदत्तं हाभिसमेत्योचुर्भगवन्नेधि त्वन्नः श्रेष्ठो

भा० मिति ते होचुर्यथा कला इत्यादि । कला मूला यथा लोकोऽ
 वदन्तो वाचा जीवन्ति । कथं । प्राणान्तः प्राणेन पश्यन्त-
 चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण ध्यायन्तो मनसा सर्वकरणचेष्टां
 कुर्वन्त इत्यर्थः । एवं वयमजीविष्येत्यर्थः । आत्मनोऽभेष्टतां
 प्राणेषु बुद्ध्या प्रविवेश ह वाक् पुनः स्वव्यापारे प्रवृत्ता बभू-
 वेत्यर्थः । समानमन्यत् । चक्षुर्ह उच्चक्राम श्रोत्रं होच्चक्राम
 मनो होच्चक्रामेत्यादि । यथा बालाऽमनसः अप्रकृतमनस

भा० वदति तत्राह । जाह्नोति ॥ अयं श्लोक इत्युक्ते एतेषां वागादीनां
 दुःखं तत्परिहर्तुमिच्छन् प्रजापतिः स्वभङ्गोपायविशेषेण श्लो-
 क्त्वमुक्तवान् एषुटमित्यर्थः ॥ अन्यदित्यस्य विषयमाह । चक्षुरिति ॥

उ० ऽसि भोत्क्रमीरिति ॥ १२ ॥ अथ हेनं वागु-
वाच दहं वसिष्ठाऽस्मि त्वं तद्वसिष्ठोऽसीत्यथ हेनं
वक्षुर्वाच यदहं प्रतिष्ठास्मि त्वं तत्प्रतिष्ठासीति
॥ १३ ॥ अथ हेनं श्रेत्रमुवाच यदहं सम्प-

भा० इत्यर्थः ॥ एवं परीक्षितेषु वागादिव्यथान्तरं ह स मुख्यः
प्राण उच्चिक्रमिष्यन्नुत्क्रान्तुमिच्छन्किमकरोदित्युच्यते ।
यथा लोके सुहयः शोभनोऽश्वः पङ्किशङ्खून् पाद-
बन्धनकीलान् परीक्षणायाद्दृढेन कञ्चया हतः सन्
सङ्घिरेत् समुत्खनेत् समुत्पाटयेत् एवमितरान् वागा-
दीन्समुत्खिदत् समुद्धृतवान् । ते प्राणाः सञ्चालिताः
सन्तः स्वस्थाने स्थातुमनुत्सहमाना अभिसमेत्य मुख्यं प्राणं
तमूषुर्हे भगवन् एधि भवनः स्वामी यस्मात्त्वं नोऽस्माकं
श्रेष्ठोऽसि मा चास्मद्देहादुत्क्रमीरिति । अथ हेनं वागादयः
प्राणस्य श्रेष्ठत्वं कार्येणापादयन्त आङ्गवर्षिमिव हरन्तो
राज्ञो विश्वः । कथं वाक् तावदुवाच यदहं वसिष्ठाऽस्मि
यदिति क्रियाविशेषणं । यद्वसिष्ठत्वगुणास्मीत्यर्थः । त्वं तद्व-
सिष्ठस्तेन वसिष्ठत्वगुणेन त्वं तद्वसिष्ठोऽसि तद्गुणस्त्वमित्यर्थः ॥

आ० बाजानामपि बहिरन्तरिन्द्रियत्वाविशेषात्कथमनस इति विश्वे-
षणमत आह । अप्ररूढेति ॥ परीक्षितेषु श्रेष्ठतारहितेषु निरूप्यो-
पनिश्चितेष्विवेतत्पदनशीलाः पादास्तेषां संहतिः पङ्क्तिस्तस्या
ईशा नियामका शङ्खवो वर्षाविकारश्चान्दसः । तान्यथोक्तानन्त्रो
युगपदुत्पाटयेत् । अथेति दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ढान्तिकमाह । एवमि-
ति ॥ मयि श्रेयत्वधीर्युष्माकमस्मीति कथं ज्ञातुं प्रकथमित्याशङ्क्याह ।

उ० दस्मि त्वं तत्सम्पदसीत्यथ हेनं मन उवाच यद्-
हमायतनमस्मि त्वं तदायनमसीति ॥ १४ ॥ न वै
वाचो न चक्षुःषि न श्रोत्राणि न मनाःसी-

भा० अथवा तच्छब्दोऽपि क्रियाविशेषण एव । तत्कृतस्त्वदी-
षोऽसौ वसिष्ठत्वगुणोऽज्ञानात्ममेति मयाभिमत इत्येतत् ।
तथोत्तरेषु योज्यं चक्षुःश्रोत्रमनःसु श्रुतेरिदं वचो युक्तमिदं
वागादिभिर्मुखं प्राणं प्रत्यभिहितं यस्मान्न वै लोके वाचो
न चक्षुःषि न श्रोत्राणि न मनांसीति वागादीनि कर-
णान्वाचयते लौकिका आगमज्ञा वा किन्तर्हि प्राणा
इत्येवाचयते कथयन्ति यस्मात्प्राणो ह्येवैतानि सर्वाणि
वागादीनि करणजातानि भवत्यतो मुख्यं प्राणं प्रत्यनु-
रूपमेव वागादिभिरुक्तमिति प्रकरणार्थमुपसञ्जिहीर्षति ॥

आ० अथेति । वचनं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥
क्रियाविशेषणत्वमेव विशदयति । यद्वसिष्ठत्वेति ॥ वसिष्ठत्वेन
गुणेनाहं गुणवानस्मि यत्तत्त्वमेवेति योजना । अनन्तरं वाक्य-
मादाय व्याचष्टे । त्वमित्यादिना तद्वसिष्ठ इति समस्तपदमिति-
ऋहीत्वा व्याख्याय पदान्तरमाह । अथ वेति ॥ यच्छब्दवद्विषय-
रथः । अहं वसिष्ठत्वगुणोऽस्मीति यत्तत्त्वमेव वसिष्ठत्वगुणोऽसीति
कथमिदानीमुच्यते । अन्यथा हि पूर्वमभिधानस्तवासीदित्याश-
ङ्क्याह । तत्कृत इति ॥ वाचि दर्शितं न्यायं चक्षुरादावति-
दिशति । तथेति ॥ वागादिवचनादुत्थाय प्राज्ञाधीनतां वागादेः
श्रुतेरेव कथयन्तीत्युत्तरस्य । न वै वाच इत्यादेस्तात्पर्यमाह ।
श्रुतेरिति ॥ तदेव च सोपस्कारं व्याकरोति । युक्तमित्यादिना ॥
यदि सर्वाण्येव करणानि वाङ्मन्याणि स्युस्तर्हि वाचमित्येव तानि

उ० त्याचक्षते प्राणा इत्येवाचक्षते प्राणो ह्येवैनानि
सर्वाणि भवति ॥ १५ ॥ १ ॥

भा० ननु कथमिदं युक्तं चेतनावन्त इव पुरुषा अहं श्रेष्ठतायै
विवदन्तोऽन्योन्यं स्पृह्येयुरिति । न हि चक्षुरादीनां
वाचं प्रत्याख्याय प्रत्येकं वदनं सम्भवति । तथाप्यमो देहा-
त्पुनः प्रवेगो ब्रह्मगमनं प्राप्नुयतिर्वोपपद्यते । तत्रान्यादि-
चेतनावहेवताधिष्ठितत्वाद्वागादीनां चेतनावत्त्वं तावत्सिद्ध-

भा० ब्रूयुः । यदि चक्षुस्तन्मात्रं स्युक्तदा सर्वान्येव चक्षंतीति वदेयुः ।
न चैवं वदन्ति प्राणा इति तु तानि कथयन्ति । तस्मात्प्राण-
पारतन्त्र्यं करुणानां सिद्धमित्यर्थः । वागादिभिरुक्तत्वं त्वदसि-
द्धोऽसौत्वादि प्राणस्यैव यथोक्तगुणवतो ध्येयत्वं प्रकरुणार्थः ।
साक्षादुपसंहारादर्शनादुपसङ्गिर्हीयतीत्युक्तं । आस्थाधिक्यावा
यथा अतमर्थमाक्षिपति । नन्विति । यथा पुरुषाश्चेतना-
वन्तो विवदमानाः स्पृहन्ते तथा वागादयोऽचेतनाः स्वकी-
यश्रेष्ठत्वसिद्धार्थं विप्रतिपन्ना मिथः स्पृहंरन्निति नैव युक्तम-
चेतनेषु स्पृहादेरदर्शनादित्यर्थः । किञ्च वाग्यतिरिक्तानाम-
न्योन्यं वचनमेवानुचितं वचनस्य वाग्यापारत्वादित्याह । न
हीति । किञ्च वागादीनां देहेत्सर्पंजाद्ययुक्तमचेतनत्वादित्याह ।
तथेति । वाग्न्ये न हीत्यस्यानुकर्षार्थः । अग्न्यादयश्चेतना-
वन्तो देवताक्ताभिरधिष्ठितत्वात्तादात्म्याभिप्रायेण वागादीनां
चेतनावत्त्वसम्भवाददनादिष्ववहारः सम्भवतीति । अग्निर्वाग्भूत्वा
मुखं प्राविशदिति श्रुतिमनुक्तत्वात्तरमाह । तथेति । एकस्मिन्देहे
अनेकचेतनावतां विबुद्धानेकाभिप्रायानुविधायित्वेन देह-
स्थोऽन्यथप्रसङ्गादन्नियत्प्रसङ्गाद्वा नानेकचेतनाधिष्ठितत्वमेकस्य
देहस्य सम्भवतीति शङ्कते । तार्किकेति । किमेकशरीरमनेक-
मनेकचेतनाधिष्ठितं न भवति किं वा तैर्निर्णीतकर्तृभोक्तृधि-
ष्ठितमिति विकल्प्याद्यं दूषयति । नेतीति । अस्ति हि परमते

भा० मागमतः । तार्किकसमविवरोध इति चेत् । देहे एकस्मिन्ननेकचेतनावत्त्वेनेश्वरस्य निमित्तकारणवत्त्वाभ्युपगमात् ।

ये तावदीश्वरमभ्युपगच्छन्ति तार्किकास्तो मनआदि-
कार्यकारणानामाध्यात्मिकानां वाङ्मानाञ्च पृथिव्यादीनां
ईश्वराधिष्ठितानामेव नियमेन प्रवृत्तिमिच्छन्ति रथादि-
वत् । न चास्माभिरग्न्याद्याद्येतेनावत्यो देवता अध्यात्म-
कर्तृभोक्तृयोग्या अभ्युपगम्यन्ते किं तर्हि कार्यकरणवतीनां
हि तासां प्राणैकदेवताभेदानां अध्यात्माधिभूताधिदैव-
भेदकोटिविकल्पानां । अथ्यत्ततामात्रेण नियन्तेश्वरोऽभ्युप-
गम्यते । स ह्यकरणः । अपाणिपादो जवनो गृहीता

आ० शरीरस्य जीवाधिष्ठितस्यैवेश्वराधिष्ठितत्वं तथाचैकशरीरमने-
कचेतनाधिष्ठितं न भवतीति नास्ति क्षेत्रवादिनां शङ्केत्यर्थः ॥

सङ्ग्रहवाक्यं विष्टवोति । ये तावदिति ॥ अचेतनानां चेतना-
धिष्ठितानामेव प्रवृत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह । रथादिवदिति ॥
द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ कार्यकारणानामधिष्ठाह देवतानां
तर्हि तत्कार्यकारणानां किमधिष्ठाह देवतान्तरमिति पृच्छति ।
किन्तुर्हीति ॥ देवताकार्यकारणानामधिष्ठाह देवतान्तरमित्यं
चेदनवस्था स्यादिति मन्वानं प्रत्याह । कार्यकारणवतीनामिति ॥
शाकल्यब्राह्मणमनुक्त्याह । प्राणैति ॥ ननु भूयस्यो देवताः
कथं तासां प्राणवत्त्वैकदेवताप्रभेदत्वमत आह । अध्यात्मेति ॥
अध्यात्माधिभूताधिदेवानां भेदकोटिभिर्विकल्प्यो यासामिति वि-
ग्रहः ॥ नियन्तृत्वप्रयुक्त्यापारवत्त्वं वारयितुं विशिनष्टि । अथ-
क्षतामात्रेणेति ॥ अथेश्वरस्यापि नियन्तृत्वात्कार्यकारणवत्त्वं देव-
तानामिव स्यादिति चेन्नेत्याह । स हीति ॥ अकारणत्वमकार्य-
त्वस्योपपन्नत्वं ॥ तत्र श्रुतिं प्रमादयति । अपाणोति । आदित्यप-
देन च न तस्य कार्यं करणस्य विद्यत इत्यादि मन्ववर्षो गृहीतः ।

भा० पञ्चत्यक्षुः स ष्टषोत्यकर्ष इत्यादिमन्त्रवर्षार् । हिरण्य-
गर्भं पश्यति जायमानं । हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वमि-
त्यादि च श्वेताश्वतरीयाः पठन्ति ॥

भोक्ता कर्षाफलसम्बन्धी देहे तद्विलक्षणो जीव इति
वक्ष्यामः । वागादीनाञ्चेह संवादः कल्पितो विदुषोऽन्वय-
यतिरेकाभ्यां प्राणश्रेष्ठतानिर्द्धारणार्थं । यथा लोके
पुरुषा अन्योन्यमात्मनः श्रेष्ठतायै विवदमानाः कञ्चिद्गुण-
विश्लेषाभिन्नं पृच्छन्ति को नः श्रेष्ठो गुणैरिति । तेनोक्त
एकैकश्रेणादः कार्यं साध्यतुमुद्यच्छन्तु । येनादः कार्यं
साध्यते स वः श्रेष्ठ इत्युक्तास्तथा एवोद्यच्छन्त आत्मनो
ऽन्यस्य वा श्रेष्ठतां निर्द्धारयन्ति । तथेमं संव्यवहारं वागा-
दिषु कल्पितवती श्रुतिः । कथं नाम विद्वान् वागा-
दीनामेकैकस्याभावेऽपि जीवनं दृष्टं न तु प्राणस्येति
प्राणश्रेष्ठतां प्रतिपद्यत इति । तथाच श्रुतिः कौपीत-
कीनां । जीवति वागपेतो मूकान् हि पश्यामो जीवति

आ० सूत्रात्मा हिरण्यगर्भो सा चैका समष्टिरूपा देवता तदवस्थाभे-
दानां देवतानामीश्वरो नियन्तेत्युक्तं तत्र प्रमाद्यमाह । हिरण्य-
गर्भमिति ॥ आदिपदेन हिरण्यगर्भः समवर्त्ततेत्यादि श्रुत्यते ॥

देवानामीश्वरस्य चास्मिन्देहे भोक्तृत्वाभावे कस्य भोक्तृत्वमित्यत
आह । भोक्तेति ॥ तद्विलक्षणो देवतेश्वराभ्यां व्यावृत्त इति
यावत् । वागादिशब्दवाच्याश्वेतनावत्यो देवता इति खोक्त-
त्वाख्यायिकायाच्चार्यमित्यर्थमुक्तमिदानीं तस्यास्तात्पर्यमाह ।
वागादीनाञ्चेति ॥ कल्पनाप्रयोजनमाह । विदुष इति ॥ यथोक्तां
कल्पनां दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ तेनोक्ता इत्युक्तमेव
यनक्ति । एकैकश्रेणेति ॥ विदुष इत्यादिनोक्तं प्रयोजनं प्रकटयति ।

उ० स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति यत्किञ्चि-
दिदमाश्वभ्य आशकुनिभ्य इति होचुस्तद्वा एत-
दनस्यान्नमनो ह वै नाम प्रत्यक्षं न ह वा एवं-

भा० चक्षुरपेतोऽन्धान् हि पश्चामो जीवति ओत्रापेतो बधिरान्
हि पश्चामो जीवति मनोऽपेतो बाह्वान् हि पश्चामो
जीवति बाहुच्छिन्नो जीवत्यूरुच्छिन्न इत्याद्या ॥ १ ॥

स होवाच मुख्यः प्राणः किं मेऽन्नं भविष्यतीति । मुख्य-
प्राणं प्रष्टारमिव कल्पयित्वा वागादीन् प्रति वक्त्रुनिव
कल्पयन्ती अतिराह । यदिदं लोकेऽन्नजातं प्रसिद्धमाश्वभ्य
आश्वभिः सहाऽऽन्नकुनिभ्यः सह अकुनिभिः सर्वप्राणिनां
यदन्नं तत्तवान्नमिति होचुर्वागादय इति । प्राणस्य
सर्वमन्नं प्राणोऽन्ता सर्वस्यान्नस्येत्येवंप्रतिपत्तये कल्पि-

ष्या० कथं नामेति ॥ विद्वान् प्राणश्रेष्ठतां कथं नाम प्रतिपद्येतेति
सम्बन्धः ॥ प्रतिपत्तिप्रकारं सङ्गुपति । वागादीनामिति ॥ कल्प-
यती कल्पनेति शेषः ॥ दृष्टेऽप्यर्थे अतिमनुयाहकत्वेन दर्शयति ।
तथा चेति ॥ १ ॥

वागादीनां स्वामी शैष्यादिगुणः प्राणोऽस्मीति विद्यादिति प्रधान-
विद्यामुपदिश्य तद्दर्शनाङ्गभृताङ्गवासोदृष्टिविधानार्थं प्रज्ञमे
प्रथममद्भृष्टं विधातुं प्रसङ्गं प्रकुर्वते । स होवाचेति ॥ मुख्यस्य
प्राणस्य प्रवृत्तं वागादीनां प्रति वक्त्रुत्वं कल्पयित्वा इति । मुख्य-
मिति । यदिदमिच्छुक्तमेव च यत्पदं वाक्कार्यकल्पनार्थं यदन्न-
मित्यन्नानूयते । तद्वा एतदित्यादि ॥ उत्तरवाक्यस्य पूर्ववाक्या-
दर्शभेदाभावमाशङ्क्याह । प्राणस्येति ॥ प्राणशब्दं विद्यायाऽऽन-
शब्दप्रयोगे तात्पर्यमाह । सर्वप्रकारेति । अन्न चेष्टायामिति
धानुजस्थानशब्दस्योपादानं सर्वप्रकारचेष्टया प्राणस्य प्राप्ति

उ० विदि किञ्च नानं भवतीति ॥ १ ॥ स होवाच
किं मे वासो भविष्यतीत्याप इति होचुस्तस्माद्वा

भा० ताख्याधिकारूपाद्वावृत्य खेन अतिरूपेणाह । तद्वै एत-
द्यत्किञ्चिन्नोके प्राणिभिरन्नमद्यते अन्नस्य प्राणस्य
तदन्नं प्राणेनैव तदद्यत इत्यर्थः । सर्वप्रकारचेष्टा-
याग्निगुणप्रदर्शनार्थमन्न इति प्राणस्य प्रत्यक्षं नाम ।
प्राणुपखर्गपूर्वत्वे हि विशेषगतिरेव स्यात् । तथाच सर्वा-
न्नानामन्तुर्नामग्रहणमितीदं प्रत्यक्षं नाम अन्न इति ।
सर्वान्नानामन्तुः साक्षादभिधानं । न ह वै एवंविदि
वद्योक्तप्राणविदि प्राणोऽहमस्मि सर्वभूतस्यः सर्वान्नाना-
मन्तेति तस्मिन्नेवंविदि ह वै किञ्चन किञ्चिदपि प्राणि-
भिराद्यं सर्वैरन्नमनद्यं न भवति सर्वमेवंविद्यन्नं भव-
तीत्यर्थः । प्राणभूतत्वाद्विदुषः । प्राणाद्वा एव उदेति

आ० गुणप्रदर्शनार्थं । तथा यः कोऽपि दहति शोषयति ज्ञावयति वा
सर्वोऽपि प्राण श्वेति बुद्धं । प्राणस्थान इति नामेत्यर्थः । प्रत्यक्षं
पूर्वाङ्गधातुजन्यनामेति यावत् ॥

उक्तमेवार्थं समर्थयते । प्रादीति ॥ अन्नशब्दस्येति शेषः । न
प्राणस्य सर्वचेष्टातिरित्वेवकारार्थः । तथाच प्राणादिशब्दोपा-
दाने विशेषव्याप्तिरेवेति स्थिते सतीत्यर्थः । अन्न इति प्रत्यक्षमिदं
नाम । सर्वान्नानामन्तुर्नामग्रहणमिति सम्बन्धः ॥ तदेव व्याचष्टे ।
सर्वान्नानामिति ॥ ततश्च प्राणशब्दस्य प्राणविदः सर्वमन्नं चेतदि-
दुषो भक्ष्याभक्ष्यविभागासिद्धौ तद्विषयं शाब्दं विबध्यतेत्याशङ्क्या-
ध्यात्मिकं रूपं हित्वाऽधिदैविकेन रूपेण तस्य सर्वाङ्गत्वे विभा-
गशास्त्रमाध्यात्मिकपरिच्छेदविषयत्वेनाविबद्धमित्याह । प्राणभू-
तत्वादिति ॥ प्राणभूतो विद्वानित्यत्र अत्यन्तरं संवादयति । प्राणा

उ० एतदशिक्षः पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चान्निः परिद-
धति लम्बुको ह वासो भवत्यनग्नो ह भवति ॥ २ ॥

भा० प्राणोऽस्तमेतीत्युपक्रम्यैवंविदो ह वा उदेति सूर्य एवंविद्य-
स्तमेतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

स होवाच पुनः प्राणः । पूर्ववदेव कल्पना । किं मे वासो
भविष्यतीत्यर्थं इति होसुर्वागादयः । यस्मात्प्राणस्य वास
आपस्तस्मादा एतदशिक्षन्तो भोक्ष्यमाणा भुक्तवन्तस्य
ब्राह्मणा विदांस एतत्कुर्वन्ति । किं अङ्घ्रिर्वासस्थानीयाभिः
पुरस्ताद्भोजनात्पूर्वमुपरिष्ठाच्च भोजनादूर्ध्वं परिदधति
परिधानं कुर्वन्ति मुख्यस्य प्राणस्य लम्बुको लम्बनशीलो
वासो भवति । वाससो लम्बैव भवतीत्यर्थः । अनग्नो भवति ।
वाससो लम्बुकत्वेनार्थसिद्धैवानग्नता इत्यनग्नो ह भवतीत्यु-
त्तरीयवान् भवतीत्येतत् । भोक्ष्यमाणस्य भुक्तवन्तस्य यदा-
चमनं शुद्ध्यर्थं विज्ञातं तस्मिन् प्राणस्य वास इति दर्शनमा-
चमिह विधीयते । अङ्घ्रिः परिदधतीति नाचमनान्तरं ।
यथा सौकिकैः प्राणिभिरद्यमानमन्नं प्राणस्येति दर्शन-

भा० इति ॥ प्राणविद्याकृत्वेनाग्नदृष्टिरुपरिष्ठा ॥ सम्प्रति तदकृत्वेन
वासोदृष्टिं प्रसौति । स होवाचेति ॥ अत्रापि प्राणस्य प्रकृतं
वागादीनां प्रति वक्तृत्वञ्च कल्पितमेवेत्याह । पूर्ववदिति ॥
अपां प्राणं प्रति वासोरूपत्वे गमकमाह । यस्मादिति ॥ वासो-
दृष्टिफलमाचष्टे । लम्बुक इति । अनग्नो ह भवतीत्यस्य यौनवत्त-
माग्न्यार्थविशेषमाह । वास इति । आचमनान्तरं प्राणविदो
विधीयते एवंविदशिक्षन्नाचमेदिति श्रुतेरित्याशङ्क्याह । भोक्ष-

भा० माचं । तद्वत्किं मे वाच इत्यादि प्रश्नप्रतिवचनयोस्तुल्य-
त्वात् । अथाचमनमपूर्वं तादर्थेन क्रियेत तदा कृत्याद्य-
क्षमपि प्राणस्येति भक्षत्वेन विहितं स्यात् ।

तुल्ययोर्विज्ञानार्थयोः प्रश्नप्रतिवचनयोः प्रकरणस्य
विज्ञानार्थत्वाद्द्वैजरीयो न्यायो न युक्तः कल्पयितुं ।
यत्तु प्रसिद्धमाचमनं प्रायत्पार्थं प्राणस्थानप्रतार्थञ्च न
भवतीत्युच्यते न तथा वचमाचमनमुभयार्थं ब्रूमः ।
किन्तुर्हि प्रायत्पार्थाचमनसाधनभूता आपः प्राणस्य वाच
इति दर्शनस्योद्यत इति ब्रूमः । तत्राचमनस्योभ-
यार्थत्वप्रसङ्गदोषसोदनानुपपन्ना । वासोऽर्थ एवाचमने
तद्दर्शनं स्यादिति चेत् । न । वासोज्ञानार्थवाक्ये वासोऽर्था

आ० माचस्येति ॥ आदिपदेन प्रश्नप्रतिवचने ऽदृश्येते । सर्व्वप्राणि-
भोग्येऽग्ने तस्यान्नमिति दृष्टिवदाचमनीयास्तस्य विधीयते ॥
वासोदृष्टिरित्युक्तं अतिरेकद्वारा विदुषोति । यदीति ॥ तादर्थ्ये-
नान्नप्रतार्थ्येनेति यावत् ॥

अथ पूर्व्वमन्नदृष्टिरेव विधीयते । सर्व्वान्नभक्ष्यस्य प्रमाद्वि-
बद्धत्वादिह त्वपूर्व्वमाचमनमविरोधाद्विधीयतामित्याशङ्क्याह ।
तुल्ययोरिति ॥ एकस्याचमनस्य युद्धार्थत्वमन्नप्रतार्थत्वञ्च वक्तुम-
शक्यं विरोधादित्याशङ्क्याह । यत्त्विति ॥ विरोधो यथा स्यात्तथेति
यावत् । तर्हि कीदृमाचमनं विवक्षितमित्याह । किन्तुर्हीति ॥
प्रयतस्य भावः प्रायत्वं तदार्था या आचमनक्रिया तत्साधनभूता-
स्तस्य वासःसङ्गच्छनं क्रियान्तरमत्र विधित्वितमित्याह । प्राय-
त्वेति ॥ क्रियाभेदे कथितमाह । तत्रेति ॥ अन्यार्थास्तस्य अन्यार्थ-
त्वचिन्तने प्रमाद्विरोधाद्विधियोगेन वासोऽर्थमाचमनान्तरमेव
विधेयं । तत्र ज्ञानप्रतार्थत्वचिन्तनमुचितमिति शङ्कार्थः । वासो
ऽर्थापूर्व्वमाचमनविधाने तत्रान्नप्रतार्थत्वदृष्टिविधाने च वाक्यभे-

उ० तद्वैतत्सत्यकामो जाबालो गोश्रुतये वैयाघ्रप-
द्यायोक्तोवाच यद्यप्येनच्छुष्काय स्थाणवे ब्रूया-
ज्जायेरन्नेवास्मिञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति
॥ ३ ॥ अथ यदि महज्जिगमिषेदमावास्यायां
दीक्षित्वा पौर्षमास्यां रात्रौ सर्वौषधस्य मन्थं

भा० पूर्वोचमनविधाने तत्रानग्रतार्थलङ्घ्यविधाने च वाक्य-
भेदः । आचमनस्य तदर्थत्वमन्यार्थत्वञ्चेति प्रमाणाभावात् ।

तदेतत्प्राणदर्शनं सूयते । कथं तद्वैतत्प्राणदर्शनं । सत्य-
कामो जाबालो गोश्रुतये नाम्ना वैयाघ्रपद्याय व्याघ्र-
पदोऽपत्यं वैयाघ्रपद्यस्तस्मै गोश्रुत्याख्यायोक्तोवाचाऽन्य-
दपि वक्ष्यमाणं वचः । किन्तुवाचेत्याह । यद्यपि शुष्काय
स्थाणवे एतद्दर्शनं ब्रूयात् प्राणविक्षायेरन्नुत्पद्येरन्ने-
वास्मिन् स्थाणौ शाखाः प्ररोहेयुश्च पलाशानि च पत्राणि ।
किमु जीवते पुरुषाय ब्रूयादिति । यथोक्तप्राणदर्शनविद-
दं मन्वाख्यं कर्षारभवते । अद्यानन्तरं यदि महन्महत्त्वं

भा० द्रवसङ्गात्प्रसिद्धाचमनसाधनभूतास्त्र्यु वासोदृष्टिपरमेव च वाक्य-
मित्युत्तरमाह । नेत्रादिना ॥ वासोऽर्थत्वमन्यार्थत्वं दृष्ट्यर्थत्वमित्युक्ते
प्रमादस्यैकस्य वाक्यस्याप्रमादत्वप्रसङ्गादिति यावत् ॥

तद्वैतदिवादि वाक्यं विधानार्थं नापि पञ्चवचनं तद्याच व्यर्थ-
मित्वात्प्रसङ्गाह । तदेतदिति ॥ स्तुतिमेव प्रत्ययुर्वचनं विदधोति ।
अथमिति ॥ जीवते पुरुषाय प्राणविद्यावत्त्वदर्शनं ब्रूयात्त-
दास्मिन्महापुत्रं भवतीति किमु वक्ष्यमिति योजना ।
मोदोहनवदधिहताधिहारनिदं कर्म प्राणविदो ऽस्मिन्न-

उ० दधिमधुनोरूपमथ्य ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्य-
 ग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत् ॥ ४ ॥
 वसिष्ठाय स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे
 सम्पातमवनयेत्प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य
 हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्सम्पदे स्वाहेत्यग्नावा-
 ज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेदायतनाय
 स्वाहेत्यग्नावाज्यस्य हुत्वा मन्थे सम्पातमवनयेत्
 ॥ ५ ॥ अथ प्रतिसृप्याञ्जुलौ मन्थमाधाय जप-

भा० जिगमिषेत् गन्तुमिच्छेन्नहत्त्वं प्राप्तुं यदि कामयेद-
 त्यर्थः । तस्येदं कर्मा विधीयते । महत्त्वे सति श्रीरूपग-
 मते । श्रीमतो ह्यर्थे प्राप्तधनं ततः कर्मानुष्ठानं ततश्च
 देवदानं पितृदानं वा पन्थानं प्रतिपत्स्यत इत्येतत्प्रयो-
 जनमुररीकृत्य महत्त्वप्रेक्षोरिदं कर्मा न विषयोपभोग-
 कामस्य । तस्यायं काष्ठादिविधिरुच्यते । अभावस्थायां
 दीक्षित्वा दीक्षित इव भूमिशयनादिनिश्चयं कृत्वा तपो-

आ० धिक्कारोऽस्तीत्याह । यथोक्तेति ॥ अगन्तव्यं प्राग्बिद्यानिष्पत्ति-
 रिति शेषः ॥ वाक्यशेषं पूरयति । तस्येति ॥ महत्त्वद्वारा
 विषयोपभोगकामस्य कर्मविधाधि शास्त्रं श्लेणादिशास्त्रव-
 दनर्घंफलमेवेत्याशङ्क्याह । महत्त्वे हीति ॥ तस्येति प्रकृतम-
 श्यास्त्रकर्मोक्तिः । काष्ठादीत्यादिशब्दो द्रव्यादिसङ्ग्रहार्थः ।
 दैक्ष्यं दीक्षायां भवं मौञ्ज्यभ्यङ्गनादि न सर्वमेवायमनुवित्तति ।
 प्रकृतिधर्मा हि विद्वतावनुवर्तन्ते । प्रकृतिवदिकृतिः कर्त्तव्येति

उ० त्यमो नामास्यमा हि ते सर्वमिदं स हि ज्येष्ठः
 श्रेष्ठो राजाधिपतिः स मा ज्येष्ठं श्रेष्ठं
 राज्यमाधिपत्यं गमयत्वहमेवेदं सर्वमसानीति

भा० रूपं सत्यवचनं ब्रह्मचर्यमित्यादिधर्मावान् भूत्वा इत्यर्थो
 न पुनर्दृश्यमेव कर्मजातं सर्वमुपादत्ते । अतद्विकारत्वान्म-
 न्थास्थस्य कर्मणः । उपसद्गतीतिश्रुत्यन्तरात् । पयोमात्र-
 भक्षणं च शुद्धिकारणं तप उपपादत्ते । पौर्षमास्यां रात्रौ
 कर्मारभते सर्वेष्वधस्य यामारण्यानामौषधीनां यावच्छ-
 त्वात्पमस्यमुपादाय तद्वितुषीकृत्याममेव पिष्टं दधिमधुनो-
 रौदुम्बरे कंसाकारे चमसाकारे वा पात्रे श्रुत्यन्तरात्प्रशि-
 ष्योपमथ्याऽपतः स्थापयित्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्ना-
 वावसथ्ये आज्यस्य आवापस्थाने ऊत्वा स्रुवसंलग्नं मन्ये
 सम्पातमवगथेत्संस्वमधः पातयेत् । समानमन्यत् । वसि-

ष्या० न्यायात् । न चेदं कर्म कस्य चिद्विद्वितिरतो यथोक्तधर्मवत्त्वमे-
 वात्र विवक्षितमित्यर्थः । दीक्षितेत्वनेन विवक्षितं धर्मान्तरमाह ।
 उपसदिति । उपसदो नामेव्यः प्रवर्ग्याहसु प्रसिद्धाः । तासु व्रतं
 पयोमात्रभक्षणं तदुपेतो भूत्वा मय्यं सम्पाद्य जुहोतीति वाजस-
 नेयके समानप्रकरणे अवकादिति यावत् । पिष्टं कृत्वा तदा-
 ममपक्वमेव दधिमधुनोः सम्बन्धं पात्रे प्रक्षिप्येति सम्बन्धः । औदु-
 म्बरत्वे नियमः । पात्रस्याकारे तु विकल्पः । कथमश्रुतं पात्रमत्र
 कथ्यते तत्राह । श्रुत्यन्तरादिति । औदुम्बरे कंसाकारे कंसे चमसे
 वेति वाजसनेये अवकात्सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनापेक्षितं पात्रमत्र
 गृहीतमित्यर्थः । आवसथ्यसम्बन्धो लौकिकोऽग्निः । आवसथ्यो
 विवक्षितो यस्मिन्निपासनाख्यं कर्म क्रियते आव्यस्य ऊत्तेति

उ० ॥ ६ ॥ अथ खल्वेतयञ्ची पच्छ आचामति
तत्सवितुर्वृणीमह इत्याचामति वयं देवस्य

भा० छास प्रतिष्ठायै सम्बदे आयतनाय स्वाहेति प्रत्येकं
तथैव सम्पातमवनयेत् । ऊत्वाऽथ प्रतिष्ठयाग्नेरीषदपस्-
त्याञ्चसौ मन्थमाधास जपतीमं मन्त्रं । अमो नामा-
स्यमा हि ते । अम इति प्राणस्य नाम । अग्नेन हि
प्राणः प्राणिति देहे इत्यतो मन्थद्रव्यं प्राणस्यास-
त्वात्प्राणत्वेन सूच्यते अमो नामासीति ॥ कुतः । यत्तो
ऽमा सह हि यस्मात्ते तव प्राणभूतस्य सर्वं समस्तं जग-
दिदं अतोऽमो नामासीत्यर्थः । स हि प्राणभूतो मन्थो
ज्येष्ठः श्रेष्ठस्य । अत एव च राजा दीप्तिमानधिपतिसाधि-
ष्टाय पास्ययिता सर्वस्य । स मा मामपि मन्थः प्राणो
ज्यैष्ठ्यादिगुणपूगमात्मनो गमयत्वहमेवेदं सर्वं जगदसानि
भवानि प्राणवत् । इतिशब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थः ॥ अथानन्तरं

आ० सम्बन्धः । आनपस्थानमाहुतिप्रक्षेपप्रदेशः ॥ ऋद्धोक्तं वसिष्ठाय
स्वाहेत्यादिवाक्यं पूर्ववाक्येन तुल्यार्थमित्वाह । समानमिति ।
तुल्यत्वमेव स्पष्टयति । वसिष्ठायेति ॥ स्वाहेति मन्त्रं समुच्चार्य
ऊत्वेति सम्बन्धः । तथैव प्रथमहोमानन्तरमित्यर्थः । आहुतन-
न्तरमथशब्दार्थः ।

भवतु प्राणस्येदं नाम मन्थनस्य तु कथं मन्त्रार्थमित्वाशङ्काह ।
अग्नेन हीति । प्रतिष्ठातेऽर्थे पत्रपूर्वकं हेतुमाह । कुत इति ।
अतस्त्वामो नामासीति पूर्वैव सम्बन्धः । हेतुं व्याचष्टे । यस्मा-
दिति ॥ अनन्तरं जपकर्मणः सकाशादिति शेषः ॥ तदेव
स्पष्टयति । मन्त्रस्येति ॥ मन्त्रस्यैकैकेन पादेन मन्थस्यैकैकं ग्रासं

उ० भोजनमित्याचामति श्रेष्ठं सर्वधातममित्याचा-
मति तुरं भगस्य धीमहीति सर्वं पिबति ॥ ७ ॥

भा० खल्वेतया वक्ष्यमाणयर्था पञ्चः पादश्च आचामति भक्ष-
यति । मन्त्रस्यैकैकेन पादेनैकैक्यामं भक्षयति । तद्भो-
जनं सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः प्राणमादित्यस्यैकीकृतयो-
च्यते । आदित्यस्य वृणीमहे प्रार्थयेमहि मन्थरूपं ।
येनान्नेन सावित्रेण भोजनेनोपभुक्तेन वयं सवितृस्वरू-
पापन्ना भवेमेत्यभिप्रायः । अथवा देवस्य सवितुरिति
पूर्वेण सम्बन्धः । अष्टं प्रशस्यतमं सर्वान्नेभ्यः सर्वधातमं
सर्वस्य जगतो धारयित्तमं अतिशयेन विधात्तममिति
वा । सर्वथा भोजनविशेषणं 'तुरं त्वरं तूर्णं शीघ्रमित्ये-
तद्भगस्य देवस्य सवितुः स्वरूपमिति शेषः । धीमहि
चिन्तयेमहि विशिष्टभोजनेन संस्क्रताः शुद्धात्मानः सन्त
इत्यभिप्रायः । अथवा भगस्य अत्रियः कारणं महत्त्वं प्राप्तं
कर्म्म हतवन्तो वयं तद्धीमहि चिन्तयेमहि । सर्वंश्च मन्थ-

षा० भक्षयतीति योजना । भोजनं मन्थरूपमिति सम्बन्धः । तत्कथं
सवितुः स्यात् प्राणस्य हि मन्थमथमन्नमित्युक्तं तत्राह । प्राण-
मिति । उच्यते सवितुर्भोजनमिति शेषः । प्राणादित्ययोरेकत्वे
फलितं वाक्यार्थमाह । आदित्यस्येति । मन्थरूपं तद्भोजनमिति
पूर्वेण सम्बन्धः ।

प्रार्थनाविषयं भोजनमेव विशिनष्टि । येनेति ॥ तस्यैव
विशेषणान्तरं श्लेषमित्यादि स्थितिकारणत्वमुक्त्वा जनकत्वं पञ्चा-
न्तरमाह । अतिशयेनेति ॥ जगद्घातौ फलदानेति जगद्घातौ
फलदाने च ध्यातुः श्रेष्ठं किमिति भोजने कथ्यमाने ध्यानमुच्यते

उ० निर्णिज्य कं०सं चमसं वा पश्चाद्ग्रेः संविशति
 चर्मणि वा स्थण्डिल्ये वा वाचंयमोऽप्रसाहः स
 यदि क्षियं पश्येत् समृद्धं कर्मैति विद्यात् ॥ ६ ॥
 तदेष श्लोको यदा कर्मसु काम्येषु क्षियं स्वप्नेषु
 पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात्स्मिन्स्वप्ननिदर्शने
 तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने ॥ ६ ॥ २ ॥

भा० श्लेषं पिबति निर्णिज्य प्रक्षाल्य कंसं कंसाकारं चमसञ्च-
 मसाकारं वैदुम्बरं पात्रं । पीत्वा आचम्य पश्चाद्ग्रेः
 प्राक्शिराः संविशति चर्मणि वाऽजिने स्तण्डिल्ये केवलायां
 भूमौ । वाचंयमो वाग्यतः सन्नित्यर्थः । अप्रसाहो न प्रसङ्गते
 नाभिभूयते स्त्याद्यनिष्टस्वप्नदर्शनेन यथा तथा संयत-
 चित्तः सन्नित्यर्थः । स एवभूतो यदि क्षियं पश्येत् स्वप्नेषु
 तदा विद्यात्समृद्धं ममेदं कर्मैति ॥

तदेतस्मिन्नर्थ एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । यदा

आ० तत्राह । विशिष्टेति । शुद्धधीत्वं ध्यानकारणमुक्त्वा प्रकृतकर्म-
 प्रेषितमहत्त्वे हेतुत्वादपि ध्यानमनुष्ठेयमित्याह । अथवेति ।
 सावित्रं रूपमुक्त्वा नियमेनौदुम्बरं वैकल्पिताकारे विशेषः । पात्रं
 प्रक्षाल्य पिबतीति सम्बन्धः । मन्त्रश्लेषपात्रं प्रक्षाल्य पीत्वा-
 चमनपूर्वकमग्नेः पश्चिमभागे दृष्ट्याजिनव्यवहृतायां केव-
 लायां वा भूमौ प्राक्शिरा भूत्वा शयीतेत्याह । पीत्वेति ।
 शयनस्य कर्त्तव्यं दर्शयति । वाचंयम इति ॥ तस्य स्वप्ने क्षय-
 क्षिदुत्तमस्त्रीदर्शने शुभागमः सूच्यत इत्याह । स एवभूत
 इति ॥ २ ॥ प्राक्शिरा तदङ्गकर्म चेत्सुभयमुक्त्वा मिदानीमपि वि-
 द्यामास्तातु कामस्तावदास्त्रायिकायास्तात्पर्यमाह । ब्रह्मादीति ॥

उ० श्वेतकेतुर्हीरुणेयः पञ्चालानां सभितिमेयाय
 तं ह प्रवाहणो जैबलिरूवाव कुमारानु त्वा-
 शिषत्पिता इत्यनु हि भगव इति ॥ १ ॥ वेत्थ
 यदितोऽधिप्रजाः प्रयत्नीति न भगव इति वेत्थ
 यथा पुनरावर्तना ३ इति न भगव इति वेत्थ
 पथोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च यावर्तना ३ इति

भा० कर्मसु काम्येषु कामार्थेषु स्त्रियं स्वप्नेषु स्वप्नदर्शनेषु
 स्वप्नकालेषु वा पश्यति समृद्धिं तत्र जानीयात् । कर्मणां
 फलनिष्पत्तिर्भविष्यतीति जानीयादित्यर्थः ॥ तस्मिन्
 स्थादिप्रशस्तस्वप्नदर्शने सति इत्यभिप्रायः । द्विरुक्तिः
 कर्मसमाप्त्यर्थः ॥ २ ॥ ब्रह्मादिस्वप्नपर्यन्ताः संसार-
 गतयो वक्तव्या वैराग्यहेतोर्मुमुक्षूणामित्यत आस्था-
 यिका आरभ्यते । श्वेतकेतुर्नामतो ह इत्येतिद्वयार्थः ।
 अरुणस्थापत्यमारुणिस्तस्थापत्यमारुणेयः पञ्चालानां जन-
 पदानां सभितिं सभामेयाय आजगाम । तमागतवन्तं ह
 प्रवाहणो नामतो जीबस्थापत्यं जैबलिरूवावोक्तवान् । हे
 कुमारानु त्वा त्वामग्निषदन्वशिषत्पिता । किमनुशिष्टस्त्वं
 पिचेत्यर्थः । इत्युक्तः स आहाऽनु ह्यनुशिष्टोऽस्मि
 भगव इति सूचयन्नाह । तं होवाच यद्यनुशिष्टोऽसि

भा० तासाञ्च वक्तव्यत्वे हेतुमाह । वैराग्यहेतोर्इति । राजा कुमा-
 रेति सम्बोधनब्रह्मिभानं श्वेतकेतोदपनिनीषति ।

उ० न भगव इति ॥ २ ॥ वेत्य यथाऽसौ लोको न सम्पूर्यता ३ इति न भगव इति वेत्य यथा पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति नैव भगव इति ॥ ३ ॥ अथ नु किमनुशिष्टोऽवोचथा यो हीमानि न विद्यात् कथं सोऽनुशिष्टो ब्रवी-

भा० वेत्य यदितोऽस्मासोकादध्यध्वृङ्गं यत्रजाः प्रयन्ति यद्गच्छन्ति तत्किं जानीष इत्यर्थः । न भगव इत्याह इतरो न जानेऽहं तद्यत्पृच्छसि । एवं तर्हि वेत्य जानीषे यथा येन प्रकारेण पुनरावर्त्तन्ता इति न भगव इति प्रत्याह । वेत्य पथोर्मार्गयोः सह प्रयाणयोर्देवयानस्य पितृयाणस्य च व्यावर्त्तना व्यावर्त्तनं इतरेतरवियोगस्त्वनं सह गच्छतामित्यर्थः । न भगव इति वेत्य यथासौ लोकः पितृसम्बन्धी । यं प्राप्य पुनरावर्त्तन्ते बह्वभिः प्रयङ्गिरपि येन कारणेन न सम्पूर्यता ३ इति । न भगव इति प्रत्याह । वेत्य यथा येन क्रमेण पञ्चम्यां पञ्चसङ्ख्याकार्यां आहुता उतायामाहुतिनिर्वृत्ता आहुतिसाधनास्वापः पुरुषवचसः

आ० यथेति । अस्वार्थमाह । येनेति ॥ विद्वद्विदुषोस्तुल्यमार्गयो सतोर्दो मार्गो तयोर्मध्ये देवयानस्येत्यादि योज्यमुक्तं वाच्यार्थं सङ्घिपति । इतरेतरेति ॥ विदुषाश्च कर्मिणाश्च मार्गद्वयमधिष्ठत्वा सह प्रस्थितानां यत्र मिथो वियोगो भवति तत्किं वेत्येत्यर्थः ॥ पितृलोकसम्बन्धिनं लोकमेव व्याकरोति । यं प्राप्येति ॥ आहुतिनिर्वृत्त इत्यस्य व्याख्यानं आहुतिसाधनाश्चेति अपूर्व-रूपावामपां भूतान्तरसमुच्चयार्थश्चकारः । अथवा पथोऽहतादि-

उ० तेति स हायस्तः पितुरर्द्धमेयाय . तं होवाचा
 ऽननुशिथ वाव किल मा भगवानब्रवीदनु त्वाशि-
 षमिति ॥ ४ ॥ पञ्च मा राजन्यबन्धुः प्रश्नानप्रा-
 क्षीतेषां नैकञ्च नाशकं विवक्तुमिति स होवाच

भा० पुरुष इत्येवंवचोऽभिधानं यासां ह्यमानानां क्रमेण
 षष्ठाङ्गतिभूतानां ताः पुरुषवचसः पुरुषवाचा भवन्ति
 पुरुषाख्यां लभन्त इत्यर्थः । इत्युक्तो नैव भगव इत्याह ।
 नैवाहमत्र किञ्च न जानामीत्यर्थः । अथैवमज्ञः सन् किम-
 नुश्चिष्टोऽस्मीत्यवोचथा उक्तवानसि । यो हीमानि मया
 पृष्टान्यर्थजातानि न विद्यान्न विजानीयात्कथं स विदत्स्व-
 नुश्चिष्टोऽस्मीति ब्रवीत । एवं स श्वेतकेतूराज्ञाऽऽयस्व आया-
 सितः सन् पितुरर्द्धं स्थानमेयाय गतवांस्तच्च पितरमुवा-
 चाऽननुशिथ्याऽनुशासनमहत्त्वैव मा मां किल भगवान् समा-
 वर्त्तनकालेऽब्रवीदुक्तवान् अनु त्वाशिषमन्वशिषं त्वामिति ॥

यतः पञ्च पञ्चसङ्ख्याकान् प्रश्नान् राजन्यबन्धूरा-
 जन्याः बन्धवोऽस्वेति राजन्यबन्धुः स्वयं दुर्दृत्त इत्यर्थो

भा० रूपेणाङ्गतिं साधयन्तीति चाङ्गत्वा पुनरपूर्वात्मना निघ्नन्ना
 इत्यर्थः । क्रमेणेति अङ्गासोमदृश्यन्नरेतसां हवनदारेणेति
 बावत् । षष्ठाङ्गतिभूतानामन्त्येष्टिविधानेन शरीराङ्गतिद्वारा
 सूक्ष्मतां गतानामित्यर्थः ॥ त्वत्पृष्टार्थजातातिरिक्तविषयमनु-
 शासनं ममास्मीत्यनुश्चिष्टोऽस्मीत्युक्तमित्याशङ्क्याह । यो हीति ॥

अननुशिथ्य त्वामन्वशिषमिति कथमुक्तवानस्मीत्याशङ्क्याह ।
 यत इति ॥ नैकञ्चनेत्युक्तमेव नञ्पदं नाशकमिति सम्यन्तं

उ० यथा मा त्वं तदैतानवदो यथाहमेषां नैकञ्चन
वेद यद्यहमिमानवदिथं कथं तेनावश्यमिति ॥
५ ॥ स ह गौतमो राज्ञोऽर्द्धमेयाय तस्मै ह प्राप्ता-

भा० ऽप्राचीत्पृष्टवांशेषां प्रश्नानां नैकञ्च नैकमपि नात्रकं न
त्रक्तवानहं विवक्तुं विभ्रेषेणार्थतो निर्णेतुमित्यर्थः । स
होवाच पिता यथा मा मां वत्स त्वं त्वदागममात्रमेव
एतान्प्रश्नानवद् उक्तवानसि तेषां नैकञ्च नात्रकं विवक्तु-
मिति । तथा मां जानीहि त्वदीयाज्ञानेन खिङ्गेन मम
तद्विषयमज्ञानं जानीहीत्यर्थः । कथं यथाऽहमेषां प्रश्ना-
नामेकञ्च नैकमपि न वेद न जाने इति । यथा त्वमे-
वाङ्ग एतान्प्रश्नान् जानीषे तथाऽहमप्येताञ्च जान इत्यर्थः ।
अतो मय्यन्यथाभावो न कर्त्तव्यः ॥

कुत एतदेवं यतो यद्यहमिमान् प्रश्नानवदिथं विदि-
तवानसि कथं ते तुभ्यं प्रियाय पुत्राय समावर्त्तनकाले
पुरा नावक्ष्यं नोक्तवानस्मीति उक्त्वा स ह गौतमो गोचरो

भा० दर्शयितुं पुनरुपात्तं । अतो मां प्रति तव मिथ्यावादिता सिद्धेति
शेषः । पिता स्वकीयमिथ्यावादित्वशङ्कां परिहरति । स होवा-
चेति । यथा मा त्वमित्वादित्वात्वं पूरयित्वा व्याख्यायानन्तर-
वाच्यमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्थापयति । कथमित्वादिना ॥ तद्याचष्टे ।
यथेति । अज्ञानविशेषोऽतःशब्दार्थः । अन्यथाभावो ज्ञातेऽपि
विषये तवानुक्तिरिति यावत् ॥

त्वदीयमज्ञानं कुतो हेतोर्मया ज्ञातव्यमित्वाशङ्कामुद्भाव्या-
नन्तरवाच्येनोत्तरमाह । कुत इत्यादिना ॥ अतस्तव प्राग्भूतस्या
ऽनुपदेशान्मदीयमज्ञानं ज्ञातव्यमिति शेषः । अर्हन्तां योग्यां

उ० याहीञ्चकार स ह प्रातः सभाग उदेयाय तं
 होवाच मानुषस्य भगवन् गौतम वित्तस्य वरं
 वृणीथा इति स होवाच तवैव राजन् मानुषं
 वित्तं यामेव कुमारस्यास्ते वाचमभाषथास्तामेव
 मे ब्रूहीति ॥ ६ ॥

भा० राज्ञो जैबलेरङ्गं स्नानमेयाय गतवान् । तस्मै ह गौतमाय
 प्राप्ताचार्यामर्हणाञ्चकार कृतवान् । स च गौतमः कृता-
 तिथ्य उषित्वा परेशुः प्रातःकाले सभागे सभां गते राज्ञि
 उदेयाय । भजनं भागः पूजा सेवा सह भागेन वर्त्त-
 मानो वा सभागः पूज्यमानोऽन्यैः स्वयं गौतम उदेयाय
 राजानमुद्गतवान् । तं होवाच गौतम राजा मानुषस्य
 भगवन् गौतम मनुष्यसम्बन्धिना वित्तस्य यामादेर्वरं वर-
 णीयं कामं वृणीथाः प्रार्थयेथाः । स होवाच गौतमस्तवैव
 तिष्ठतु राजन्मानुषं वित्तं । यामेव कुमारस्य मम पुत्र-
 स्यान्ते समीपे वाचं पञ्चप्रअलक्षणामभाषथा उक्तवानसि
 तामेव वाचं मे मद्वां ब्रूहि कथयेत्युक्तो गौतमेन राजा
 सह हस्ती दुःखी बभूव ॥

भा० पूजामित्यर्थः । सभागपदं सप्तम्यन्तं राजविषयं । प्रथमान्तं
 गौतमविषयमिति भेदः ॥ गौतममागतं योगक्षेमार्थिनं बुद्ध्वा
 राजा प्रसन्नः सन्नृत्तवानित्वाह । तं होवाचेति ॥ तर्हि कृत-
 त्वस्य तव किमागमनमित्याशङ्काह । यामेवेति ॥

उ० सह कृच्छ्री बभूव तः ह विरं वसेत्याज्ञापया-
ञ्चकार तः होवाच यथा मा त्वं गौतमाऽवदो
यथेयन्न प्राक् त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति
तस्माद् सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति

भा० कथन्स्वदमिति । स ह कृच्छ्रीभूतोऽप्रत्याख्येयं ब्राह्मणं
मन्वानो ह न्यायेन विद्या वक्तव्येति मत्वा तं ह गौतमं चिरं
दीर्घकालं वसेत्येवमाज्ञापयाञ्चकार आह्वयवान् । यत्पूर्वं
प्रख्यातवान् राजा विद्यां यच्च पश्चाच्चिरं वसेत्याह्वयवान्
तन्निमित्तं ब्राह्मणं समापयति हेतुवचनोक्त्वा । तं होवाच
राजा सर्वविद्यो ब्राह्मणोऽपि सन् यथा येन प्रका-
रेण मा मां हे गौतमावदस्वं तामेव विद्यास्वच्छणां वाचं
मे ब्रूहीत्यज्ञानात् तेन त्वं जानीहि । तत्रास्ति वक्तव्यं
यथा येन प्रकारेण्येयं विद्या प्राक् त्वत्तो न ब्राह्मणान्
गच्छति न गतवती । न च ब्राह्मणा अनया विद्यया ऽनु-
शासितवन्तः । तथैतत्प्रसिद्धं लोके यतो यस्माद् पुरा पूर्वं

भा० कृच्छ्रीभावमभिनयति ! कथमिति ॥ गौतमस्य वचनं राज्ञो
दुःखीभावकारणं तर्हि प्रत्याख्यायतामित्याशङ्क्याह । सहेति ॥
किमिति तर्हि चिरं वसेत्युक्तवानित्याह । न्यायेनेति ॥ संवत्सरं
वसेदिति यावत् । वक्तव्यविद्येति शेषः ॥ कथं राज्ञो ब्राह्मणं प्रत्याह्वां
कुर्वतो न प्रत्यवायः स्यादित्याशङ्क्याह । यत्पूर्वमिति ॥ प्रत्याख्या-
नादिविषयहेतुवचनं न केवलं विद्यावशादेव श्रेष्ठं किन्तु
जातिताऽपीत्यपेक्ष्यः ॥ तर्हि ब्रूहि तां वाचमित्याशङ्क्याह ।
तत्रेति ॥ विद्याप्रवचने प्रकृते सतीति यावत् । यथेत्यस्यापेक्षितं

उ० तस्मै होवाच ॥ ७ ॥ ३ ॥

भा० सर्वेषु लोकेषु चक्षुर्यैव चक्षुजातिरेवानया विद्यया प्रज्ञा-
सनं प्रज्ञास्तृत्वं त्रिधाणामभूद्भूव । चक्षुषपरम्परयैवेयं
विद्यैतावन्नं कालमागता । तथाप्यहमेतां तुभ्यं वक्ष्यामि
त्वत्सम्प्रदानादूर्द्ध्वं ब्राह्मणान् गमिष्यति । अतो मया यदुक्तं
तत्त्वन्तुमर्हसीत्युक्त्वा तस्मै होवाच विद्यां राजा ॥ ३ ॥
पञ्चम्यामाहुतावाप इत्ययं प्रश्नः प्राथम्येनापाक्रियते ।
तदपाकरणमन्वितरेषामपाकरणमनुकूलं भवेदिति । अग्नि-
होत्राहुतयोः कार्यारम्भो यः स उक्तो वाजसनेयके । तं

आ० पूरयति । तथेति ॥ प्रसिद्धमेव स्फोरयति । तस्मादिति ॥
ब्राह्मणानामनया विद्यया प्रज्ञास्तृत्त्वस्य प्रागभावादिति यावत् ॥
इतिशब्दोपात्तमर्थं कथयति । चक्षुरियेति ॥ उक्तप्रत्याख्या-
नादिकारणमतःशब्दार्थः ॥ ३ ॥ ननु यथा प्रश्नमेव प्रतिवचनमु-
चितं पञ्चमन्तु प्रश्नं प्राथम्येन प्रतिवदता क्रमो निराहृतस्तत्र
किं कारणमत आह । पञ्चम्यामिति ॥ अर्थक्रममनुसृत्य पाठक्रमो
ऽभिधातव्य इत्यर्थः ॥ ननु वाजसनेयके ऽभिहोत्रप्रकरणे ऽभि-
होत्राहुतपूर्वपरिष्कारं जगदित्युक्तं तदेवेहापि विवक्षितमिति
चेत् किमनेन पिष्टपेषान्यायेनेत्वाशब्दार्थभेदं वक्तुमभिहोत्र-
प्रकरणव्यतिरिक्तमर्थमनुवदति । अभिहोत्राहुतोरिति ॥ उक्तप्रका-
रमेव प्रदर्शयन् प्रथमं याज्ञवल्क्यस्य जनकं प्रति घट् प्रश्नानुत्थाप-
यति । तं प्रतीति ॥ कार्यारम्भकालार्थः । अभिहोत्राहुत-
पूर्वपरिष्कारो जगदित्यने । तत्राभिहोत्रे सायं प्रातश्चतुस्रोरा-
हुतोरस्माद्धोकादुत्क्रान्तिः । उत्क्रान्तयोः परलोकं प्रति गतयोस्तत्र
प्रतिष्ठा । प्रतिष्ठितयोः स्त्राश्रये सम्पाद्यमाना ऋत्विः । ऋत्विमापाद्या-
वस्थितयोः पुनरिमं लोकं प्रत्यावृत्तिः । आहृतयोराश्रयः पुमान्

भा० प्रति प्रश्नाः । उत्क्रान्तिराहुत्योर्गतिः प्रतिष्ठा वृत्तिः पुन-
रावृत्तिलोकं प्रत्युत्थायीति तेषाञ्चापाकरणमुक्तं तत्रैव ॥

ते एते आहुती ऊते उत्क्रामतस्तेऽन्तरिक्षमाविशत-
स्तेऽन्तरिक्षमेवाहवनीयं कुर्वाते वायुं समिधं मरी-
चिरेव शुक्लामाहुतिं तेऽन्तरिक्षं तर्पयतस्ते तत उत्क्रा-
मत इत्यादि । एवमेव पूर्ववद्विवं तर्पयतस्ते तत
आवर्त्तन्ते । इमामाविश्य तर्पयित्वा पुरुषमाविशतः । ततः

आ० कथममुं लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवतीति कार्यारम्भमधिकृत्य
घट् प्रश्नाः प्रवृत्ता इत्यर्थः ॥ तत्रैव वाजसनेयके याज्ञवल्क्यं प्रति
जनकस्य प्रतिवचनं दर्शयति । तेषाञ्चेति ॥

अपूर्वरूपे खल्वाहुती यजमानमुत्क्रामन्तं परिवेष्ट्योत्क्रामतः ।
ते च धूमादिना यजमानेऽन्तरिक्षमाविशति तदाश्रितत्वात्त-
दाविशतः । ते पुनरन्तरिक्षस्थयजमानानुकूलतया स्थिते स्वय-
मन्तरिक्षाधिकरत्वे तदाहवनीयमिव कुर्वाते । आहुत्वाधिक-
रत्वाहवनीयत्वात् । तत्र वायुं समिधमिव कुरुतः । वायु-
नाऽन्तरिक्षस्य समिध्यमानत्वात् । शुक्लां शुक्लामाहुतिमिव
मरीचिरेवाधत्ते । मरीचीनामन्तरिक्षे ध्यातत्वात् । ते चान्त-
रिक्षस्थे तन्निलं यजमानं फलोन्मुखमादधाते । ते पुनरन्तरिक्षा-
दुत्क्रामति यजमाने सहोत्क्रामतः । यजमाने च द्युलोकमावि-
शति सहाविशतः । तमाविश्य तमेवाहवनीयं कुर्वाते आदित्यं
समिधमित्वाद्यन्तरिक्षे च यदेवोक्तं । यथावाहुती पूर्वमन्तरिक्षं
तर्पयत इत्युक्तं तथैव द्युलोकस्थयजमानं फलदानेन सुखिनमा-
तन्वाते । ते चारब्धक्षये ततो द्युलोकाद्यजमाने पृथिवीमाविशति
अभूते सहावर्त्तन्ते । पृथिवीञ्चाविश्य व्रीह्यादिना स्वाश्रयं श्लेष-
यित्वा रेतस्सिचं पुरुषमाश्रयद्वारेणाविशतः । पुरुषाच्च रेतो-
द्वारा द्वितीयं प्रकृतिमाविश्य गर्भीभूतं स्वाश्रयं कर्मानुष्ठान-
योग्यं देहभागिनमापादयतः । ततोऽसौ पारलौकिकं कर्मानुष्ठा-
यान्ते लोकं प्रत्युत्थानशीलो भवति । इति रुर्व्यं जनकेनेोक्तमित्यर्थः

भा० स्त्रियमाविश्य लोकों प्रत्युत्थायी भवतीति । तत्राग्नि-
होत्राहुतयोः कार्यारम्भमात्रमेवंप्रकारं भवतीत्युक्तं ॥

इह तु तं कार्यारम्भमग्निहोत्रापूर्वपरिणामलक्षणं
पञ्चधा प्रविभज्याग्निर्वेनोपासनमुत्तरमार्गप्रतिपत्तिसा-
धनं विधित्सन्नाहाऽसौ वाव लोकोऽग्निरित्यादि । इह
सायम्प्रातरग्निहोत्राहुती हुते पयत्रादिसाधने अद्वा-
पुरःसरे आहवनीयाग्निमिद्धूमार्चिरङ्गारविष्कुलिङ्गभा-
विते कर्त्रादिकारकभाविते चान्तरिक्षं क्रमेणोत्क्रम्य
द्युलोकं प्रविशन्त्यौ सूक्ष्मभूतेऽप्यमवायित्वाद्दृशब्दवाच्ये
अद्वाहेतुत्वाच्च अद्वाशब्दवाच्ये तयोरधिकरणो ऽग्निः ।
अन्यच्च तत्सम्बन्धं समिदादीत्युच्यते ॥

भा० तथापि कथमर्थभेदसिद्धिरित्याशङ्कोक्तमेव सङ्घिष्याह । तत्रेति ॥
वाजसनेयिकं सप्तम्यर्थः ॥

प्रकृतश्रुतेरर्थविशेषं दर्शयति । इह त्विति ॥ पञ्चधा युपर्जन्य-
पृथिवीपृथ्वयोषित्प्रकारैरिति यावत् । पञ्चाग्निसम्बन्धमवसात्यं
प्रथमप्रथीयस्य तात्पर्यमाह । इहेति ॥ अयं लोको भूलोकस्त-
स्मिन्नित्यर्थः । आहुतोरप्यमवायित्वात्सिद्धयर्थं विशिनष्टि । पय-
त्रादीति ॥ तयोः अद्वात्सिद्धयर्थं अद्वापुरःसरे इत्युक्तं । तयो-
रधिकरणो ऽग्निरित्यादिकल्पनोपयोगित्वेन विशेषज्ञान्तरमा-
दत्ते । आहवनीयेति । तयोः स्नातन्त्रं परिहरति । कर्त्रादीति ॥
अधिकरणशब्दो भावप्रधानो धर्मिपरः । काल्पनिको द्युलो-
काद्याख्योऽग्निस्तत्सम्बन्धमिति तच्छब्दोऽग्निविषयः ॥ अन्यत्वेत्युक्तं
स्पष्टयति । समिदादीति । आदिशब्दो धूमार्चिरङ्गारादि-
विषयः ॥

उ० असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव
समिद्रश्मयो धूमोऽहरर्विष्णुन्द्रमा अङ्गारा नक्ष-
त्राणि विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ

भा० असावग्यादिभावनाङ्गत्योः सापि तथैव निर्द्दिश्यते ।
असौ वाव लोकोऽग्निर्हे गौतम यथाऽग्निहोत्राधिकरणं
आहवनीयं । इह तस्याग्नेर्द्युल्लोकास्थस्यादित्य एव समित्
तेन हीङ्गोऽसौ लोको दीप्यते । अतः समिन्धनात् समि-
दादित्यः । रश्मयो धूमस्तदुत्यानात् । समिधो हि धूम
उत्तिष्ठति । अहरर्चिः प्रकाशसामान्यात् । आदित्यकार्य-
त्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गाराः । अङ्गः प्रशमेऽभिव्यक्तेः । अर्चिषो
हि प्रशमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गाश्चन्द्र-
मसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्-
योक्तृत्वस्येऽग्नौ देवाः । यजमानप्राणा अग्न्यादिरूपाः ।
अधिदैवतं अङ्गा । अग्निहोत्राङ्गतिपरिणामावस्वाराहूपाः
स्रज्जा आपः अङ्गाभाविताः अङ्गा उच्यन्ते । पञ्चम्यामाङ्गता-
वापः पुरुषवचसो भवन्तीत्यपां हैम्यतया प्रश्ने श्रुतत्वात् ॥

भा० पर्यायतात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति । असावित्वादिना ।
इहेत्येतल्लोकनिर्देशः पूर्वोक्तं सम्बध्यते । तदुत्यानादित्यत्र तच्छब्दे-
नादित्यो ऽऽहीतः ॥ अध्यात्माधिदैवविभागेन देवान् विशदयति ।
यजमानेति ॥ प्रत्ययविशेष्यत्वेन अङ्गाया हैम्यत्वानुपपत्तिरित्या-
शङ्क्य अङ्गा व्याकरोति । अपिहोत्रेति ॥ किञ्च प्रश्नप्रतिवचनयोरे-
कार्यत्वात् प्रश्ने चापां हैम्यतया श्रुतत्वात्प्रतिवचनेऽपि ताः अङ्गा-
शब्दिता हैम्यतया विवक्षिता इत्याह । पञ्चम्यामिति ॥

उ० देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुतेः सोमो राजा
सम्भवति ॥ २ ॥ ४ ॥
पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वायुरेव समिद् भ्रं

भा० अद्वा वा आपः अद्वामेवारभ्य प्रणीय प्रचरन्तीति
च विज्ञायते । तांअद्वामब्रूपां जुह्वति । तस्या आहुतेः
सोमो राजा । अपां अद्वाशब्दवाच्यानां द्युलोकाग्नौ
हुतानां परिणामः सोमो राजा सम्भवति । यथा अग्ने-
दादिपुष्परसा अग्नादिमधुकरोपनीतास्त आदित्ये यश्च
आदिकार्यं रोहितादिरूपलक्षणमारभन्त इत्युक्तं । तथेमा
अग्निहोत्राहुतिसमवायिन्यः स्रज्जाः अद्वाशब्दवाच्या आपो
द्युलोकमनुप्रविश्य चान्द्रं कार्यमारभन्ते फलरूपमग्निहो-
त्राहुतयोः । यजमानाश्च तत्कर्त्तार आहुतिमया आहुति-
भावनाभाविता आहुतिरूपेण कर्मणा ऽऽहृष्टाः अद्वाप-

भा० अप्सु अद्वाशब्दस्य दृढव्यवहारप्रयोगाभावात्प्रैवमित्याशङ्काह ।
अद्वेति ॥ कथमापः अद्वाशब्देन प्रसिद्धवदुच्यन्ते तत्राह । अद्वा
इति ॥ अद्वापूर्वकहोममुद्दिश्य पयः सोमाव्याहुतिसाधनं
सम्प्राप्य जुहोतीति तैत्तिरीयकाः पठन्ति । तथा चाप्सु अद्वाशब्दः
सम्भवतीत्यर्थः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यद्येत्यादिना ॥
उक्तं मधुविद्यायामिति श्लेषः । चान्द्रं कार्यं चन्द्रसमीपस्थं
तत्सदृशं शरीरमित्यर्थः ॥ तथापि यजमानानां कथं फलित-
त्वमत आह । यजमानाश्चेति ॥ आहुती तच्छब्देन गृह्येते ।
प्राधान्यं मयदित्यर्थः । तदेव स्पष्टयति । आहुतिभावना-
भाविता इति ॥ तत्संस्तुतास्तदनुसारिणस्तदाश्रया इत्यर्थः ॥
तद्भावितत्वफलमाह । आहुतिरूपेणेति ॥ तेनाहृष्टत्वं वशी-
कृतत्वं ॥ आहुतिभाविता इत्युक्तं स्पष्टयति । अद्वेति ॥ तत्पूर्वकं

उ० धूमो विद्युदचिरशनिरङ्गारा ह्रादुनयो विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः
सोमं राजानं जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्षं
सम्भवति ॥ २ ॥ ५ ॥

भा० मवायिनो सुलोकमनुप्रविशन् सोमभूता भवन्ति । तदर्थं हि
तैरग्निहोत्रं कृतं । अत्र त्वाङ्कतिपरिणाम एव पञ्चाग्नि-
सम्बन्धक्रमेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थं । न यजमा-
नानां गतिं । तां त्वविदुषां धूमादिक्रमेणोत्तरत्र वक्ष्यति
विदुषाञ्चोत्तरां विद्याकृतां ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमपर्यायार्थ-
माह । पर्जन्यो वाव पर्जन्य एव गौतमाग्निः पर्जन्यो नाम
वृक्षुपकरणाभिमानिनीदेवताविशेषः । तस्य वायुरेव समित् ।
वायुना हि पर्जन्योऽग्निः समिध्यते । पुरोवातादिप्राबल्ये
दृष्टिदर्शनात् ॥

आ० पयः सोमादिसाध्यं यत्कर्म तदाश्रया इत्यर्थः । सोमभूता-
स्तत्समीपस्थं शरीरं प्राप्य तत्स्वरूपा इत्यर्थः ॥ कथं सोमसाध्यं
धर्मिणं यजमित्याशङ्क्याह । तदर्थमिति ॥ यजमानानां सोम-
भावो गतिमन्तरेण न सिध्यति । तथाच वक्तव्या गतिरित्याश-
ङ्क्याह । अत्रेति । आहवनीयोऽग्निः सप्तम्यर्थः । सा तर्हि कुत्रो-
च्यते । न हि तदुक्तिमन्तरेण यद्योक्तं फलं सिध्यत्यत आह ।
तान्तिवति ॥ ४ ॥ द्वितीयहोमसम्बन्धी द्वितीयः पर्यायस्तस्यार्थं
निर्घातुं तमेव पर्यायमादत्ते श्रुतिरित्यर्थः । पुरोवातादीत्वादि-
शब्देन वर्षहेतुर्वायुभेदो गृह्यते ॥

उ० पृथिवी वाव गौतमाग्निस्तस्याः संवत्सर
एव समिदाकाशो धूमो रात्रिरर्चिर्दिशोऽङ्गारा
अवात्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेत-
स्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरन्नं
सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० अन्नं धूमो धूमकार्यत्वाद्भूमवच्च लक्ष्यमाणत्वात् । विद्यु-
दर्चिः । प्रकाशसामान्यात् । अग्निरङ्गाराः । काठिन्यात्
विद्युत्सम्बन्धाद्वा । द्वादुनयो विस्फुलिङ्गाः । द्वादुनयो
गर्जितशब्दाः । मेघानां विप्रकीर्षत्वसामान्यात् । तस्मिन्ने-
तस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्व्ववत्सोमं राजानं जुह्वति । तस्या
आहुतेर्वर्षं सम्भवति । अङ्काख्या आपः सोमाकारपरिणता
द्वितीये पर्याये पर्जन्याग्निं प्राप्य वृष्टित्वेन परिणमन्ते ॥ ५ ॥

पृथिवी वाव गौतमाग्निरित्यादि पूर्व्ववत् । तस्याः पृथि-
व्याख्यस्याग्नेः संवत्सर एव समित् । संवत्सरेण हि कालेन
समिद्धा पृथिवी त्रीन्नादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो
धूमः पृथिव्या इवोत्थित आकाशो दृश्यते । यथाऽग्नेर्धूमो
रात्रिरर्चिः पृथिव्या ह्यप्रकाशात्मिकाया अनुरूपा रात्रिः ।
तमोरूपत्वात् । अग्नेरिवानुरूपमर्चिर्दिशोऽङ्गारा उपशा-

भा० उक्तवाक्याणां धूमकार्यत्वं पौराणिकैः । यच्चधूमोद्भवं त्वन्नं दि-
वानां च हितं सदा । दावाग्निधूमसम्भूतमन्नं वनहितं स्मृतं ॥
मृतधूमोद्भवत्त्वन्नमद्युभाय भविष्यति । अग्निचाराग्निधूमोत्थं
भूतनाशाय वै द्विजा इति ॥ अध्यात्मं यजमानस्य प्राणाः । इन्द्रा-

उ० पुरुषो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समि-
त्प्राणो धूमो जिह्वाऽर्च्चिश्चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फु-
लिङ्गाः ॥ १ ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अनं
जुह्वति तस्या आहुते रेतः सम्भवति ॥ २ ॥ ७ ॥
योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव

भा० न्तलसामान्यात् । अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गाः । चन्द्र-
सामान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानं । तस्या आहुतेरन्नं
ब्रीहियवादि सम्भवति ॥ ६ ॥

पुरुषो वाव गौतमाग्निः । तस्य वागेव समित् । वाचा हि
मुखेन समिध्यते पुरुषो न मूकः । प्राणो धूमो धूम इव मुखा-
न्निर्गमनात् । जिह्वार्चिलोहितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास
आश्रयत्वात् । श्रोत्रं विस्फुलिङ्गाः । विप्रकीर्षत्वसाम्यात् ।
समानमन्यत् । अन्नं जुह्वति ब्रीह्यादिसंस्कृतं । तस्या
आहुते रेतः सम्भवति ॥ ७ ॥

योषा वाव गौतमाग्निः । तस्या उपस्थ एव समित् ।
तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते । यदुपमन्वयते स

आ० दयस्वाधिदैवतं देवा इत्याह । पूर्व्ववदिति । सोमं राजानमि-
त्यादि व्याचष्टे । अद्वाख्या इति ॥ ५ ॥ ६ ॥

तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति इत्युक्तं व्यक्तीकरोति । एव-
मिति ॥ यथाक्तरौत्या अद्वादीनां रेतोऽन्तानां यानि युक्तीका-
दिषु योषिदन्तेष्वग्निषु हवगानि तेषामेकैकमस्मिन् पर्याये यः
क्रमो व्याख्यातस्तेनेति यावत् ॥

कथं पुनरापो गर्भीभवन्ति भूतान्तराद्यामपि तुल्यो गर्भीभा-
वस्तस्य पाञ्चभौतिकत्वादत आह । तत्रेति ॥ भूतानां मध्ये किमि-

उ० सभिद्यदुपमन्त्रयते स धूमो योनिरर्चिरीदक्षः
 करोति तेऽङ्गारा अभिनन्दा विस्फुलिङ्गाः ॥ १ ॥
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहुति तस्या
 आहुतेर्गर्भः सम्भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० धूमः । स्त्रीसम्भवादुपमन्त्रणस्य । योनिरर्चिर्लोहितत्वात् ।
 यदक्षः करोति तेऽङ्गारा अग्निस्मन्धात् । अभिनन्दाः
 सुखलवा विस्फुलिङ्गाः क्षुद्रत्वात् ॥ तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
 देवा रेतो जुहुति । तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवतीति । एवं
 अङ्गामोमवर्षान्नरेतो हवनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भिभूता-
 स्ताः । तत्रापामाहुतिसमवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः
 पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषवचसो भवन्तीति । न त्वाप एव केवलाः
 सोमादिकार्यमारभन्ते । न चापोऽचिदृच्छताः सन्तीति ।
 चिदृच्छतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो दृष्टः पृथिवीयमिमा
 आपोऽयमग्निरित्यन्यतमबाहुल्यनिमित्तः । तस्मात्समुदिता-

भा० त्वया प्राधान्यविवक्षयैव निर्देशः ॥ तासामेव केवलानां कार्यारम्भ-
 क्षत्वविवक्षा किं न स्यात्तत्राह । न त्विति । भूतान्तरासहस्रतानां
 केवलानामपामारम्भकत्वे यदारब्धं कार्यं न तद्भोगायतनं तस्य
 गणबहुदवदत्यन्तघञ्जत्वादित्यर्थः ॥ केवलानामप्यन्नमुपेत्योक्तमि-
 दानीं तदेव नास्तीत्याह । न चेति ॥ इतिशब्दस्तासां चिदृतं ।
 चिदृतमेकैकामकरोदिति श्रुतेरिति हेत्वर्थः ॥ सर्वस्य चिदृत्युतत्वे
 कथं दृष्टो विशेषव्यपदेशो युज्यतेत्याशङ्क्याह । चिदृत्युतत्वेऽपीति ॥
 आपां प्राधान्यविवक्षया प्रप्रतिवचनयोरप्यशब्द इत्युपसंहरति ।
 तस्मादिति ॥ केवलानामपामसत्त्वादिति यावत् । कथमारम्भकेषु
 भूतेष्वपां बाहुल्यमवगतमित्याशङ्क्य कार्यद्वारा तदधिगतित्ति-

उ० इति तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति स उत्वावृतो गर्भो दश वा मासानक्षः
शयित्वा यावद्वाथ जायते ॥ १ ॥

भा० वदन्तानि बाहुल्यात्कर्म्मसमवायीनि सोमादिकार्यार-
न्नाकाष्ठाप इत्युच्यन्ते । दृश्यन्ते च द्रवबाहुल्यं सोमदृश्यस-
रेतोदेहेषु । बहुद्रवञ्च शरीरं यद्यपि पार्थिवं तत्र पञ्चम्या-
माहुतौ हुतायां रेतोरूपा आपो गर्भीभूताः ॥ ८ ॥

इति त्वेवन्तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो
भवन्तीति व्याख्यात एकः प्रश्नः । यत्तु शुलोकादिमां
प्रत्याहृतयोराहुत्योः पृथिवीं पुरुषं स्त्रियं क्रमेणाविष्ण
लोकं प्रत्युत्थायी भवतीति वाजसनेयक उक्तं तन्प्रासङ्गि-
कमिदोच्यते । इह च प्रथमे प्रश्न उक्तं वेत्य यदितोऽधि
प्रजाः प्रयन्तीति । तस्य चायमुपक्रमः । स गर्भोऽपां पञ्चमः

आ० त्वाह । दृश्यन्ते चेति । सोमादीनामम्बाहुल्येऽपि कथं पार्थिवश-
रीरस्य तद्बाहुल्यमित्वाशङ्काह । बहुद्रवञ्चेति । पञ्चमप्रश्ननिर्ब-
यमुपसंहर्तुं पातनिकां करोति । तच्चेति । योषाभाविनि
यावत् । गर्भीभूताः पुरुषवचसो भवन्तीति सम्बन्धः । ७ । ८ ।

उक्तार्थे वाक्यं योजयति । इति त्विति । अपां गर्भीभावोक्ति-
मात्रेण पुरुषवचस्त्वस्य निर्णीतत्वादनमुत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्य तस्य
तात्पर्यमाह । यत्त्विति । आहुत्योः सम्बन्धीति शेषः । प्रासङ्गिकं
गर्भीभावोक्तिप्रसङ्गादागतमिति यावत् । इहेति प्रकृतश्रुत्युक्तिः ।
प्रासङ्गिकीं सङ्गतिं त्यक्त्वा साक्षादेव पूर्वोत्तरग्रन्थयोरेतन्नि सङ्ग-
तिरिति तात्पर्यान्तरमाह । इह चेति । प्रजानामूर्द्धगमनमु-
त्तरत्र निरूपयिष्यते । तादर्थ्येन तासामुत्तरादावुच्यत इत्यर्थः ।

उ० स जातो यावदायुषं जीवति तं प्रेतं दिष्ट-

भा० परिणामविशेषः । आहुतिकर्मसमवायिनीनां अद्वाशब्दा-
 ध्यानां उल्बावृत्त उल्लेखेन जरावृत्ताऽऽवृत्तो वेष्टितो द्रव
 वा नव वा मासानन्तर्मातुः कुक्षौ शयित्वा यावता कालेन
 न्यूनैनातिरिक्तो नानन्तरं जायते ॥

उल्बावृत्त इत्यादिवैराग्यहेतोरिदमुच्यते । कष्टं हि
 मातुः कुक्षौ मूत्रपुरीषवातपित्तक्षेमादिपूर्णे तदनुलिप्तस्य
 गर्भस्योल्बाऽऽशुचिपूयावृत्तस्य सोहितरेतोऽशुचिवीजस्य
 मातुरभितपीतरसानुप्रवेशेन विवर्द्धमानस्य निवर्द्धवृत्ति-
 बलवीर्यतेजःप्रज्ञाचेष्टस्य व्रथनं । ततो योनिदारेण पीष-

भा० द्विविधां सङ्गतिमुक्त्वा वाक्याक्षराणि योजयति । स गर्भं इति ॥
 सोमदृष्ट्यङ्गरेतांस्यपेक्ष्य पञ्चमत्वं गर्भास्थस्य परिणामस्य द्रष्टव्यं ।
 अपां प्रकृतत्वद्योतनार्थमाहुतीत्यादि विशेषणद्वयं । अथवा पूर्वो-
 क्तात्काणाद्युनाधिकेन वा कालेन यावता जन्तः समयाङ्को जायते
 तावता कालेन कुक्षौ शयित्वेति सम्बन्धः । अनन्तरं योनितो निर्ग-
 मनकारणोभूतकर्माभिधत्तेरिति शेषः ॥

उल्बावृत्तत्वं कुक्षौ चिरं शयनं योनितो निस्सरणमित्येतद-
 शेषमिति प्रसिद्धं किमिति श्रुत्वा अथदिशते तत्राह । उल्बावृत्त
 इत्यादीति ॥ वैराग्यार्थत्वमस्य स्फुटयति । कष्टं हीति ॥ क्षेमा-
 दीत्यादिशब्देनाहकूपूयस्त्रायमज्जादीनि गृह्यन्ते । तदनुलिप्तस्येति
 तच्छब्दे मूत्रपुरीषादिविषयः । शक्तिर्बुद्धिसामर्थ्यं । बलं देह-
 सामर्थ्यं । तेजः शरीरमता कान्तिः । प्रज्ञा चेतना जीवनधर्मः ।
 चेष्टा प्राबधर्मः । ता निवर्द्धा यस्य तस्येति विग्रहः ॥ मातु-
 दरे शयानस्य कष्टत्वेऽपि तदुदराद्योनिद्वारा निःसरणं सुख-
 करमिति चेन्नेत्याह । तत इति ॥ तद्ग्राह्यत्वप्रकारमेवाभिनयति ।

उ० मितोऽग्नय एव हरन्ति यत् एवेतो यतः
सम्भूतो भवति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० मानस्य कष्टतरा निःसृतिर्जन्मेति वैराग्यं ग्राहयति ।
मुहूर्त्तमप्यसङ्गं दश वा मासानतिदीर्घकालमन्तः श्रयि-
त्वेति । स एवं जातो यावदायुषं पुनर्घटीयन्त्ववद्गमनागम-
नाय कर्म कुर्वन् कुलास्रचक्रवद्वा तिर्यग्भ्रमणाय
यावत्कर्मणोपान्तमायुस्तावज्जीवति । तमेवं क्षीणायुषं
प्रेतं मृतं दिष्टं कर्मणा निर्दिष्टं परलोकं प्रति । यदि
चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि ज्ञाने वाधिकृतस्त्वमेतं मृत-
मितोऽस्माद्भामादग्नयेऽग्न्यर्थमृत्वित्वा हरन्ति पुत्रा वान्ध-
कर्मणे । यत एव इत आगतोऽग्नेः सकाशाच्छ्रद्धा-
द्याहृतिक्रमेण । यतश्च पञ्चभ्योऽग्निभ्यः सम्भूत उत्पन्नो

भा० मुहूर्त्तमपीति ॥ यन्मातुरन्तः शयनं मुहूर्त्तमपि दुःसहं
तत्कथं दीर्घकालं श्रयितुं शक्यं । कथञ्च दश वा नव वा
मासानन्तः श्रयित्वा पुनर्यौनिहारा दुष्करं निस्सरणं दुःसहं
स्यादिति वैराग्यं ग्राहयति श्रुतिरित्यर्थः ॥ जातस्य पुन-
रर्थो नास्तीत्याशङ्काह । स एवमिति ॥ यावदायुषमित्वे-
तद्याशये । पुनरिति ॥ घटीयन्त्ववदृङ्गं गमनार्थं वा निघिञ्जं
कर्म पौनःपुन्येनाश्रयन् यावत्कर्मभारजितमायुस्तावदस्मिन्नेह
जीवति ततो म्रियते । तथा च जातस्य मृत्युप्रोक्तान्नास्ति
सम्यग्ज्ञानं विना स्वस्तिप्रान्तिरित्यर्थः ॥ अस्तु तर्हि मृतस्य
कृतकृत्यतेत्याशङ्काह । तमेवमिति ॥ सर्वस्य तर्हि मृतस्य
पारलौकिकत्वं स्यादिति चेन्नेत्याह । यदीति ॥ तदा परलोकं

तद्य इत्थं विदुः

भा० भवति तस्मा एवाग्रये हरन्ति स्वामेवयोनिमग्निमापाद-
यन्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥

वेत्य यदितोऽधि प्रजाः प्रयन्तीत्ययं प्रश्नः प्रत्युपस्थितोऽ-
पाकर्त्तव्यतया । तत्र लोकं प्रत्युत्थितानामधिकृतानां गृह-
मेधिनां य इत्यमेवं यथोक्तं पञ्चाग्निदर्शनं द्युलोकाद्य-
ग्निभ्यो वयं क्रमेण जाता अग्निस्वरूपाः पञ्चान्यात्मान
इत्येवं विदुर्जानीयुः । कथमवगम्यते इत्थं विदुरिति । गृहस्था
एव उच्यन्ते नान्य इति । गृहस्थानां ये त्वनित्यं विदुः
केवलेष्टापूर्त्तदत्तपरास्ते धूमादिना चन्द्रं गच्छन्तीति
वक्ष्यति । ये चारण्योपलक्षिता वैखानसाः परित्राजकाश्च
अद्भुतप इत्युपासते तेषाञ्चेत्यंविद्भिः सहार्चिरादिना

आ० प्रति कर्मणा निर्दिष्टमिति पूर्वेषु सम्बन्धः । युक्तश्च तन्मृतस्या-
ग्न्यर्थं नयनमित्याह । यत इति ॥ ९ ॥

स उवनादृत इत्यादिनोक्तमनुवदति । वेत्येति ॥ प्रत्युपस्थितः
प्रजोत्पत्तिदर्शनेन प्रसङ्गत इति यावत् । तद्य इत्थं विदुरित्येत-
द्याद्यष्टे । तत्रेत्यादिना ॥ सम्बन्धमेव स्फुटयति । लोकमिति ॥
निर्द्धारार्थां षष्ठी ॥ वेदनप्रकारमनुवदति । द्युलोकादीति ॥
तेऽर्षिषमभिसम्भवन्तीत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ साधारणोक्तेर्विशेषे
सङ्गोचो हेतुं विना न सिध्यतीति शङ्कते । कथमिति ॥ पारिशेष्यं
सङ्गोचकमिति परिहरति । गृहस्थानामिति ॥ षष्ठी निर्द्धारणे ।
अतश्च केवणकर्मिणो गृहस्था न विदुरिति ग्रहणमर्हन्तीति
शेषः ॥ पारित्राजका वानप्रस्थाश्च गृह्यन्तामिति चेन्नेत्याह ।
ये चेति ॥ केषां तर्हि ग्रहणमत आह । पारिशेष्यादिति ॥
गृहस्थ एव । हेत्वन्तरमाह । अग्निहोत्रेति ॥ तदाऽऽत्थपूर्व-
परिग्रामात्मकं जगदत्र पञ्चधा प्रविभज्यामित्येन दर्शनमुत्तर-

भा० गमनं वक्ष्यति । पारिशेष्यात् अग्निहोत्राहुतिसम्बन्धाच्च
गृहस्था एव गृह्यन्त इत्यं विदुरिति ॥

ननु ब्रह्मचारिणोऽप्यगृहीता ग्रामश्रुत्यारण्यश्रुत्या
चानुपलक्षिताश्च विद्यन्ते कथं पारिशेष्यसिद्धिः । नैष दोषः ।
पुराणस्मृतिप्रामाण्यात् । ऊर्द्धरेतसां नैष्ठिकब्रह्मचारिणामु-
त्तरेणार्थन्वयः पन्थाः प्रसिद्धः । अतस्तेऽप्यरण्यवासिभिः सह
गमिष्यन्ति । उपकुर्वाणकास्तु स्वाध्यायग्रहणार्था इति न
विशेषनिर्देशार्थाः । ननूर्द्धरेतस्त्वं चेदुत्तरमार्गप्रतिपत्ति-
कारणं पुराणस्मृतिप्रामाण्यादिष्यते इत्यं वित्त्वमनर्थकं प्राप्तं ॥

आ० मार्गप्राप्तिसाधनं चोच्यते । अतो विद्यायास्तत्सम्बन्धाद्गृहस्थाना-
मपि तत्सम्बन्धस्य प्राप्तत्वात् तेषामेवेह ग्रहणमुचितमित्यर्थः ॥

पारिशेष्यमाक्षिपति । गच्छति ॥ ग्रामे सपत्नीको वासः ।
न च ब्रह्मचारिणां पत्नीसम्बन्धः । तत्र ग्रामश्रुत्या ब्रह्मचारिणो
गृहीताः । गुरुकुलवासित्वाच्च नारण्यश्रुतयोपलक्षिताः । ततस्तेषा-
मिह ग्रहणसम्भवान्न पारिशेष्यमित्यर्थः ॥ किं नैष्ठिकब्रह्मचारि-
णोऽनेत्यं विदुरिति गृह्येत् किं वोपकुर्वाणा इति विकल्पार्थं
दूषयति । नैष दोष इति ॥ अष्टाशीति सहस्राणि यतीनामूर्द्ध-
रेतसां । स्मृतं स्थानं तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनामित्यादिपुराण-
स्मृतेः श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यान्नैष्ठिकब्रह्मचारिणामूर्द्धरेतसामा-
दित्यसम्बन्धेनोत्तरायणेनोपलक्षितो देवयानास्थो मार्गो यावता
प्रसिद्धस्तस्मात्तेषामरण्यवासिभिः सहाखण्डितब्रह्मचर्यं शैवा-
र्चिरादिगतिकाभान्न पञ्चाभिविच्छेन प्रयोजनमिति पारिशेष्य-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । उपकुर्वाणकाश्चित् । ते
हि स्वाध्यायग्रहणार्थास्तस्मिन् गृहीते खेच्छावशादाश्रमान्तरं
गृह्यन्तस्तत्फलेनैव फलवन्तो भवन्तीति न गृहस्थादिभ्यो विभ-
ज्येत्यं विदुरिति निर्देशमर्हन्तीत्यर्थः । किं नैष्ठिकानां ब्रह्मचा-
रिणामुत्तरमार्गप्राप्तिसम्भवादनर्थकं इत्यं वित्त्वं प्राप्तमिति श्रुति
विरोधात् । द्वितीये तु पारिशेष्यसिद्धितादवस्थमिति शङ्कार्थः ॥

भा० न गृहस्थान् प्रत्यर्थवत्त्वात् । ये गृहस्था अनित्यं विदु-
 क्षेषां स्वभावतो दक्षिणो धूमादिः पन्थाः प्रसिद्धक्षेपां ये
 इत्यं विदुः सगुणं वाऽन्यद्ब्रह्म विदुः । अथ यदु चैवास्मिन् श्रव्यं
 कुर्वन्ति यदि च नार्धमेवेति खिन्नादुत्तरेण ते गच्छन्ति ।
 ननुर्द्धरेतसां गृहस्थानाञ्च समाने आश्रमिन्ने ऊर्द्धरे-
 तसामेवोत्तरेण पथा गमनं न गृहस्थानामिति न युक्तं ।
 अग्निहोत्रादिवैदिककर्माबाहुल्ये च सति नैष दोषः ।
 अप्रुता हि ते ॥ शत्रुमित्रसंयोगनिमित्तौ हि तेषां

आ० किमित्यंविष्वं नैष्ठिकान् प्रत्यनर्थकमित्युच्यते किं वा सर्वानेव
 प्रतीति विक्षय्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयति । न गृहस्थानिति ॥
 तान् प्रत्यर्थवत्त्वमेवेत्यंविष्वस्य विभक्त्य समर्थयते । ये गृहस्था
 इति ॥ स्वभावतस्तदनुष्ठितेश्यापूर्त्तबलादित्यर्थः । तेषामेव
 गृहस्थानां मध्ये ये केचिदुच्छेन प्रकारेणेत्यं पश्चाद्भिदर्शनं विदुर-
 पिभ्योऽन्यद्वा सगुणं ब्रह्म विदुस्ते देवयानोत्तरेण पथा गच्छन्ती-
 ति सम्बन्धः । न केवलं गृहस्थानां पश्चाद्भिद्विष्वमेव किन्तु सगुण-
 ब्रह्मविष्वमपि तेषामस्तीति प्रमाद्यमाह । अथेति ॥ अन्येष्टि-
 कारणाकारणयोरविशेषेण ब्रह्मविदामर्षिरादिगतिश्रवणादस्ति
 गृहस्थानामपि ब्रह्मविष्वमिति गम्यते । पारिव्राजकादिबन्धे-
 ष्यसम्भवेन विद्यास्तुतेरपि दुर्वचनत्वादित्यर्थः ॥ विहितत्वावि-
 शेषादाश्रमाणां तुल्यत्वमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति ॥ साम्यमुक्त्वा
 गृहस्थेषु विशेषं दर्शयति । अग्निहोत्रादीति ॥ वैदिकानि
 कर्माणि भूयांसि सन्ति । तेषाञ्च बाहुल्ये सत्त्वविदुषामूर्द्धरेत-
 सामेव देवयानेन पथा गमनं न गृहस्थानामित्ययुक्तं । साधन-
 भूयस्त्वे फलभूयस्त्वन्वायविरोधादित्यर्थः ॥ आश्रमिन्नाविशेषे
 ऽपि धर्माविशेषादिशुद्धितारतम्यसम्भवात्तैकव्यमिति परि-
 हरति । नैष दोष इति ॥

भा० रागद्वेषौ । तथा धर्माधर्मौ हिंसानुग्रहनिमित्तौ ।
 हिंसानृतमायाऽन्नद्वयार्थादि च बद्धशुद्धिकारणमध्यपरि-
 हार्यं तेषां । अतोऽपूताः । अपूतत्वात्प्रेतरेषु पथा
 गमनं । हिंसानृतमायाऽन्नद्वयार्थादिपरिहाराच्च ।
 शुद्धात्मनो हीतरे अत्रुमिचरागद्वेषादिपरिहाराच्च
 विरजसस्तेषां युक्त उत्तरः पन्थाः । तथाच पौराणिकाः ।
 ये प्रजामीषिरेऽधीरास्ते यज्ञानानि भेजिरे । ये प्रजां
 नेषिरे धीरास्तेऽमृतत्वं हि भेजिर इत्याहुः । इत्यं-
 विदां गृहस्थानामरष्यवासिनाञ्च समानमार्गत्वेऽमृतत्वे
 फले च सत्यरष्यवासिनां विद्यानर्थक्यं प्राप्तं । तथाच
 अतिविरोधः । न तत्र दक्षिणा यन्ति नाविदांसस्तपस्विन
 इति । स एनमविदितो न भुनक्तोति च विरुद्धं । न ।
 आभूतसंश्लवस्थानस्यामृतत्वेन विवक्षितत्वात् ॥

आ० कथं गृहस्थानामग्निहोत्रादिभूयोधर्मवतां विद्याहीनानाम-
 प्यपूतत्वं तत्राह । अत्रुमिचेति । अन्नद्वयार्थादीत्यादिपदेन
 परिगृहीतादि गृह्यते । अशुद्धिबाहुल्यकारणमतःशब्दार्थः ।
 तुल्यमूर्द्धरेतसामप्यशुद्धिहेतुबाहुल्यादपूतत्वमित्याशङ्क्याह । हिं-
 सेति । ऊर्द्धरेतसां पूतत्वे सिद्धे फलितमाह । तेषामिति ॥
 ऊर्द्धरेतसां देवयाने पथ्यनुप्रवेशे प्रमाद्यमाह । तथा चेति ॥
 पौराणिका आहुतिरिति सम्बन्धः । आश्रमधर्ममात्रमार्गद्वारेबा-
 मृतत्वमूर्द्धरेतसामुक्तमाक्षिपति । इत्थं विदामिति ॥ तेषां विद्या-
 नर्थक्यमित्येवेत्याशङ्क्याह । तथा चेति ॥ स परमात्मा स्वयम-
 ज्ञातः सन्नेनमधिकारिणमपवर्गप्रदानेन न पाणयतीति च वाक्यं
 विद्यामन्तरेणामृतत्वं ब्रुवतो विरुद्धमित्यर्थः ॥ ऊर्द्धरेतसाममृत-
 त्वस्यापेक्षिकत्वात्तत्र विद्यानर्थक्यमेवेति परिहरति । नाभूतेति ॥

भा० तत्रैवोक्तं पौराणिकैः । अभूतसंज्ञवं स्नानममृतत्वं हि भाष्यत इति । यच्चात्यन्तिकममृतत्वं तदपेक्षया न तत्र दक्षिणा यन्ति स एनमविदितो न भुङ्क्तीत्याद्याः श्रुतय इत्यतो न विरोधः । न च पुनरावर्त्तन्त इतीमं मानव-मावर्त्तं न वर्तन्त इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत् । न । इमं मानवमिति विशेषणात्तेषामिह न पुनरावृत्तिरस्तीति च । यदि ह्येकान्तेनैव नावर्त्तेरन्निमं मानवमिहेति च विशेषणमनर्थकं स्यात् । इममिहेत्याहतिमात्रमुच्यत इति चेत् । न । अनावृत्तिशब्देनैव नित्यानावृत्त्यर्थस्य प्रतीतत्वादा-वृत्तिकल्पनाऽनर्थिका । अत इममिहेति च विशेषणार्थव-त्त्वाय अन्यत्रावृत्तिः कल्पनीया । न च सदेकमेवाद्वितीय-मित्येवं प्रत्ययवतां मूर्ङ्गान्या नाद्याऽर्चिरादिमार्गेण गमनं ॥

आ० आपेक्षिकममृतत्वमित्यत्र प्रमाद्यमाह । तत्रैवेति ॥ यत्र प्रजाः का-मयमाना मुक्तिभाजो न भवन्तीत्युक्तं तत्रैव तत्त्वमिधाविति यावत् ॥ कथं तर्हि यथोक्तश्रुतिविरोधसमाधिरित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ आदिशब्दस्तमेवं विद्वानमृत इह भवतीत्यादिश्रुतिसङ्ग-हार्थः ॥ आपेक्षिकामृतत्वे श्रुतिविरोधो न शक्यते परिहर्तुमिति शङ्कते । न चेति ॥ आदिशब्दस्तेषामिह न पुनरावृत्तिरित्यादिवाक्यसङ्ग-हार्थः । इममिहेति विशेषणवस्तुभेन निराचष्टे । नेत्यादिना ॥ तदेव श्रुतिरेकमुखेन विशदयति । यदोति । सर्व्वकल्पेषु श्रुतेरेता-दृशत्वादिममिहेति पदद्वयसामान्येन सर्व्वकल्पविषये विशेषणा-नर्थक्यं दुर्व्वारमित्युत्तरमाह । नानावृत्तीति ॥ विधान्तरेण विशे-षणार्थसम्भवे षकितमाह । अत इति ॥ यस्मिन् कल्पे ब्रह्मलोक-प्रामिष्यन्त्यात्वात्पान्तरमन्यत्रेत्युक्तं । ऊर्द्धरेतसामाश्रमधर्ममात्रनि-ष्ठानाममृतत्वमपेक्षिकमुपस्थितं । सम्प्रति तेषामेव साक्षात्कृतब्रह्म-तत्त्वानामात्यन्तिकममृतत्वं गतिनिरपेक्षं सिध्यतीत्याह । न चेति ॥

भा० ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति । तस्मात्तत्सर्वमभवत् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति । अत्रैव समवलीयन्त इत्यादिश्रुतिब्र-
तेभ्यः । न तस्माज्जीवादुचिक्रमिषोः प्राणा नोत्क्रामन्ति
सहैव गच्छन्तीत्ययमर्थः कस्यत इति चेत् । न । अत्रैव
समवलीयन्त इति विशेषणार्थक्यात् । सर्वे प्राणा अनू-
त्क्रामन्तीति च प्राणैर्गमनस्य प्राप्तत्वात् । तस्मादुत्क्राम-
न्तीत्यनाश्रयैषा । यदापि मोक्षस्य संसारगतिवैलक्षण्या-
त्प्राणानां जीवेन सहागमनमाश्रय्य तस्माज्जोत्क्रामन्ती-
त्युच्यते तदाप्यत्रैव समवलीयन्त इति विशेषणमर्थकं
स्यात् । न च प्राणैर्वियुक्तस्य गतिरुपपद्यते ॥ जीवत्वं
वा । सर्वगतत्वात्सदात्मनो निरवयवत्वात् प्राणं सम्-
न्वमात्रमेव ह्यग्निविस्फुलिङ्गवज्जीवत्वं भेदकारणमिति ॥

शा० तेषां गत्वादिनिरपेक्षमात्मनिकममृतत्वं भवतीत्यत्र प्रमा-
त्रमाह । ब्रह्मैवेति ॥ न तस्मात्प्राणा उत्क्रामन्तीति माध्वन्दिन-
श्रुतिमनुष्यत्वं न तस्येत्यादिका नवश्रुतिरपि नेतयेति शङ्कते । न
तस्मादिति । वाक्प्रश्लेषविरोधान्नैवमिति दूषयति । नात्रेति ॥
श्रुतान्तराशेषनायामपि न ह्यबुध्यकल्पनेत्याह । सर्वे प्राणा
इति ॥ प्राणैः सह जीवस्येति श्रेयः । संसारदशायां प्राणैः सह
विद्यानात्मनो गमनेऽपि मोक्षे नास्ति प्राणानां जीवेन सह
गमनमित्याश्रयार्थां न तस्मादित्यादिवाक्यमित्याश्रयाह । यदा-
पीति ॥ भवतु प्राणानामत्रैव समवलीयन्तयापि जीवस्य
गमनायत्तममृतत्वमित्याश्रयाह । न चेति ॥ कश्चिन्नह-
नुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि । कश्चिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठा-
स्यामीति । स प्राणमहजतेति श्रुतेरिति श्रेयः ॥ किञ्च
प्राणैर्वियुक्तस्य विदात्मनो जीवत्वं नोपपद्यते प्राणोपाधि-
कस्यैव तस्य जीवशब्दवाच्यत्वादित्याह । जीवत्वं वेति ॥

भा० अतस्तद्वियोगे जीवलं गतिर्वा न ब्रह्मा परिकल्पयितुं । अत-
 यश्चेत्प्रमाणं । न च सतोऽणुरवयवः स्फुटितो जीवास्वः सद्रूप
 द्विद्रीकुर्वन् गच्छतीति ब्रह्मं कल्पयितुं । तस्मान्नयोर्द्ध-
 माद्यन्नमृतत्वमेतीति सगुणब्रह्मोपासकस्य प्राणैः सह नाद्या
 गमनं सापेक्षमेव चामृतत्वं । न साचान्मोक्ष इति गम्यते ।
 तदपराजितापूसदैरं मदीयं सर इत्याद्युक्त्वा तेषामेवैष
 ब्रह्मलोक इति विशेषणात् । अतः पञ्चाग्निविदेो गृहस्था
 ये चेमेऽरक्ष्ये वानप्रस्थाः परिव्राजकाश्च सह नैष्ठिकब्रह्म-
 चारिभिः अद्भुतप इत्येवमाद्युपासते । अहधानास्तप-
 स्त्रिनश्चेत्यर्थः । उपासनशब्दतात्पर्यार्थः । इष्टापूर्त्तदत्त-

भा० उक्तमर्थं समर्थयते । सर्वगतत्वादिति ॥ चिदात्मा हि कल्प-
 नायामधिष्ठाने सति क्षतो निर्भागं सर्वस्यात्मा । तस्मादग्नेर्विर्यु-
 क्षिप्यष्णीवत्वात्सभेदसम्पादनं तस्य प्रायश्चिदमात्रमेवेति वैदि-
 कानां प्रसिद्धं । तथा च प्रायश्चित्तयोगे चिदात्मनो जीवलं गतिर्वा
 न ब्रह्मते कल्पयितुं । तस्मात्पूर्वत्वादिप्रतिपादकश्रुतीनां प्रमा-
 नत्वादित्यर्थः । सदात्मनः सर्वगतस्य जीवात्सभेदकरश्च न
 प्रायोपाधिष्ठितं । किन्तु स्वत एव तस्यांशो जीवस्तथा चाग्निवि-
 र्युक्षिप्यवत्तस्य गत्वर्थत्वोपपत्तेरित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ निष्कलं
 निष्कलं भ्रान्तमित्यादिश्रुतेरिति शेषः । प्रकरवार्थंमुपसंहरति ।
 तस्मादिति ॥ निर्गुणब्रह्मविदामात्मन्तिकामृतत्वस्य गमनादि-
 गिरपेक्षत्वादिति यावत् ॥

सगुणब्रह्मोपासकस्य सापेक्षममृतत्वमित्यत्र विशेषव्यञ्जित-
 मनुकूचवति । तदपराजितेति ॥ आदिपदेन तदश्रव्यः सोम-
 सवन इत्यादि गृह्यते । तेषामेव ब्रह्मविदामेष पूर्वोक्तविशेषस्य
 मुखे ब्रह्मत्वः सत्त्वात्स्यस्य जोको नाग्येषामक्षतात्मनामिति विशेष-
 यदर्शनादमृतत्वं तेषां तद्धोक्ताग्निवाचिभिः समं सापेक्षमेवेति
 निर्धारितमित्यर्थः । ऊर्द्धरेतसामात्रममात्रनिष्ठानामपि ब्रह्म-

उ० ये वेमेऽरण्ये श्रद्धा तप इत्युपासते तेऽर्चिषमभि-
सम्भवत्यर्चिषोऽहरद्वा आपूर्यमाण पक्षमापूर्य-
माणपक्षाद्यान् षडुदङ्गुति मासांस्तान् ॥ १ ॥
मासेभ्यः सम्बत्सरं सम्बत्सरादादित्यमादि-

भा० मित्युपासत इति यदत् ॥ अत्यन्तराद्ये च सत्यं ब्रह्म हिर-
ण्यगर्भाख्यमुपासते ते सर्वेऽर्चिषमर्चिरभिमानीन्देवता-
मभिमंविशन्ति प्रतिपद्यन्ते ॥

समानमन्यश्च चतुर्थगतिव्याख्यानेन । एष देवयानः
पन्था व्याख्यातः सत्यलोकावसानो नाष्टादहिः । यद-
न्तरा पितरं मातरश्चेति मन्त्रवर्णात् । अथेत्यर्थान्तर-

षा० लोको लभ्यते । ऋहस्थानां पुनर्विदुषामेवेत्युपपाद्य प्रकृतिश्रुति-
व्याख्यानमनुवर्त्तयति । अत इति ॥ पूर्वोक्तपारिशेष्यादिति
यावत् । पारित्राजकाश्चेत्यमुख्य सन्न्यासिन स्त्रिदण्डिणो ऋहन्ते
मुख्यसन्न्यासिनां ब्रह्मसंख्योऽमृतत्वमेतीति पृथक्कृतत्वात् । अङ्गं
सत्यमुपासत इति अत्यन्तरं । पञ्चाभिविदो ऋहस्थाः स्वाश्रममा-
त्रप्रवणादृद्धंरतसः सत्यब्रह्मोपासकाश्चोभये सर्वशब्देनोच्यन्ते ॥

चतुर्थे यदुपकोशविद्यार्यां गतिं व्याख्यानमतिवृत्तं तेन समान
मर्चिषोऽहरिर्त्वादि वाक्यव्याख्यानं । तथाच तत्र पृथक्कर्त्तव्यमि-
त्याह । समानमिति ॥ समानमित्यन्तरमार्गव्याख्यानमुपसंह-
रति । एष इति ॥ देवयानेन यथा वहिरण्डाद्यवस्थितं ब्रह्म
गन्तव्यमित्येके तान्प्रत्याह । नाष्टादिति ॥ तत्र हेतुमाह । यदन्त-
रेति ॥ पितरं द्युलोकं मातरश्च पृथिवीं मध्ये द्वे हृती अष्टदण्डं
ताभ्यामिदं विश्वं कर्म ज्ञानाधिकृतं गच्छति । नचाष्टादहरिस्त्रि
गतिद्वयमित्यर्थः । वेत्य यदितोऽधिप्रजाः प्रयन्तीत्यस्य प्रशस्य प्रति-
वचनं देवयानोपदेशेन व्याख्यातं । सम्प्रति पितृयागोपदेशेना-

उ० त्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः
स एनां ब्रह्म गमयत्येष देवयानः पन्था इति
॥ २ ॥ अथ य इमे याम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते
ते धूममभि सम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेर-
परपक्षमपरपक्षाद्यान्घट्टक्षिणैति मासांस्तान्नैते

भा० प्रस्तावनार्थो य इमे गृहस्थाः । याम इति गृहस्था-
नामसाधारणं विशेषणमरण्यावासिभ्यो व्यावृत्त्यर्थं ।

यथा वानप्रस्थपरिव्राजकानामरण्यां विशेषणं गृहस्थेभ्यो
व्यावृत्त्यर्थं तदत् । इष्टापूर्ते इष्टमग्निहोत्रादिवैदिकं कर्म ।
पूर्ते वापीकूपतडागारामादिकरणं । दत्तं च वहिर्वेदि
यथा ब्रह्मर्षेभ्यो द्रव्यसम्भागो दत्तं । इत्येवंविधं परिचरण-
परिचाराद्युपासते इति शब्दस्य प्रकारदर्शनार्थत्वात् । ते
दर्शनवर्जितत्वाद्भूमं धूमाभिमानिनो देवतामाभिमुख्येन
सम्भवन्ति प्रतिपद्यन्ते । तथाऽतिवाहिता धूमाद्रात्रिं रात्रि-
देवतां रात्रेरपरपक्षदेवतां एवमेव कृष्णपक्षाभिमानि-
नीमपरपक्षाद्यान् घट्टाद्यान् दक्षिणा दक्षिणां दिशमेति

भा० ऽपि यामनिवासित्वाविशेषादित्याशङ्काह । याम इतीति । सप-
त्नीको हि वासो याम इत्युच्यते । न च सपत्नीकत्वमूर्द्धरेतसां युक्तं
तथाच गृहस्थानामेव यामविशेषव्यवसाधारणं न च तदर्थकमूर्द्ध-
रेतेभ्यस्तेषां व्यावृत्त्यर्थत्वादित्यर्थः । तदेव दृष्टान्तेन स्फुटयति ।

यथेति । वेद्यन्तर्भावव्यासेधादहिर्बेदीति विशेषव्यवसादे
दत्तमिति प्रतीकोपादानं पुनर्यास्याऽस्यानुवाद इत्यपुनरक्तिः ।
इतिशब्दार्थमाह । इत्येवंविधमिति । परिचरणं गुर्वादिभ्य

उ० सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥ मासेभ्यः पितृ-
लोकां पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चन्द्रमसमेष
सोमो राजा तद्देवानामनुं तं देवा भक्षयन्ति ॥ ४ ॥

भा० सविता । तान् मासान् दक्षिणायनान् षण्मासाभिमानी-
नीर्देवताः प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः । सङ्घारिणो हि षण्मासदे-
वता इति मासानिति बहुवचनप्रयोगस्तासु । नैते कर्षिणः
प्रकृताः सम्बत्सरं सम्बत्सराभिमानीनीं देवतामभिप्राप्नु-
वन्ति । कुतः पुनः सम्बत्सरप्राप्तिप्रसङ्गे यतः प्रतिषिध्यते ।
अस्ति हि सम्बत्सरस्य प्रसङ्गेऽेकस्यावयवभूते दक्षि-
णोत्तरायणे तत्रार्चिरादिमार्गप्रवृत्तानामुद्गयनमासेभ्यो
ऽवयविणः सम्बत्सरस्य प्राप्तिरुक्ता । अत इहापि तदवयव-
भूतानां दक्षिणायनमासानां प्राप्तिं श्रुत्वा तदवयविणः
सम्बत्सरस्यापि पूर्ववत्प्राप्तिरापन्नेत्यतस्तत्प्राप्तिं प्रतिषिध्यते
नैते सम्बत्सरमभिप्राप्नुवन्तीति । मासेभ्यः पितृलोकां

भा० श्रूया परित्राखं रक्षखं । आदिपदं निजस्वाध्यायादिसङ्ग्रहाद्यर्थं ।
उपासते तात्पर्येणानुतिष्ठन्तीति यावत् । कथमिति शब्दस्य
बयोक्तार्यत्वमिति ह्यसोपाध्यायः कथयतीतिवत्प्रकृतमात्रगामि-
त्वादित्वात्प्रज्ञाह । शब्दस्येति । देवयानाधिक्रतेभ्यः सकाशात्
पितृयात्राधिक्रतेषु विज्ञेवान्तरमाह । नैत इति । अप्राप्तप्रति-
षधो ऽयमिति शङ्कते । कुत इति ।

प्राप्तिं दर्शयन्नन्तरमाह । अस्ति हीति । पूर्ववद्यथापूर्वं देव-
यानेन पथा ऽवयवेभ्योऽवयविणः सम्बत्सरस्य प्राप्तिस्तथेति यावत् ।
अन्नशब्दस्य यथाऽनुतमर्थं ऽहोत्वा चोदयति । गर्भवति । औप-

भा० पितृलोकादाकाशमाकाशाचन्द्रमसं । कोऽसौ यस्यैः प्राथमे
चन्द्रमा य एष दृश्यतेऽन्तरिक्षे सोमो राजा ब्राह्मणानां
तदन्नं देवानां तं चन्द्रमसमन्नं देवता इन्द्रादयो भक्षयन्ति ।
अतस्ते धूमादिना गत्वा चन्द्रभृताः कर्मिणो देवैर्भक्ष्यन्ते
नन्वनर्थायेष्टादिकरणं यद्यन्नभूता देवैर्भक्ष्येरन् नैष
दोषः । अन्नमित्युपकरणमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न हि ते
कवसोत्सेपेण देवैर्भक्ष्यन्ते । किं तर्ह्युपकरणमात्रं देवानां
भवन्ति । ते स्त्रीपशुभृत्यादिवत् । दृष्टस्वान्नशब्द उप-
करणेषु स्त्रियोऽन्नं पशवोऽन्नं विशोऽन्नं राज्ञामित्यादि ॥

न च तेषां स्त्र्यादीनां पुरुषोपभोग्यत्वेऽप्युपभोगो
नास्ति । तस्मात्कर्मिणो देवतानामुपभोग्यापि सन्तः सुखिनो
देवैः क्रीडन्ते । शरीरञ्च तेषां सुखोपभोगयोग्यं चन्द्र-
मण्डले प्राथमारभ्यते । तदुक्तं पुरस्ताच्छ्रुद्धा ब्रह्मा आपो
द्युलोकाग्नौ ऊताः सोमो राजा सम्भवतीति । ता आपः
कर्मासमवाधिन्य इतरैश्च भृतैरनुगताः द्युलोकं प्राप्य चन्द्र-
लमापन्नाः शरीराधारम्बिका इष्टाद्युपासकानां भवन्ति ।

भा० चारिकमर्षं गृहीत्वा परिहरति । नैष दोष इति ॥ दृश्यप्रयोगमन्त-
रेण कथमुपकरत्रविवशोऽन्नशब्दो व्याख्यायते तत्राह । दृष्टश्चेति ॥

भवतु कर्मिणां देवान्प्रत्युपकरत्वं तथापि स्वयमुपभोगा-
भावादनर्थायेष्टादिकरत्रमित्याशङ्काह । न चेति । अन्वोपभो-
ग्यानामपि स्वयंभोजमत्वं तस्मादित्युच्यते । तथापि तेषां मृताना-
मशरीरिणां कर्षं सुखोपभोगः सम्भवतीत्याशङ्काह । शरीर-
श्चेति ॥ कथमयां चन्द्रलोके तद्देहात्मकत्वं वदाह । तदुक्तमिति ।
अद्यापि सोमत्वमेवाग्रत्वंप्रतीयते नतु कर्मिण्देहात्मकत्वमित्या-

उ० तस्मिन्यावत्सम्पातमुषित्वाऽथैतमध्वानं पुन-
निवर्त्तसे

भा० अन्यायाच्च शरीराज्जतावग्नौ ज्जतायामग्निना दह्यमाने
शरीरे तदुत्था आपो धूमेन सहोर्द्धं यजमानमावेक्ष्य चन्द्र-
मण्डलं प्राप्य कुब्रमृत्तिकास्त्रानीया वाद्यशरीरारम्भिका
भवन्ति । तदारभ्येन च शरीरेणेष्टादिफलमुपभुञ्जाना
आसते यावत्तद्रूपभोगनिमित्तस्य क्षयः कर्मणः । सम्पतन्ति
येनेति सम्पातः कर्मणः क्षयो यावत्सम्पातं यावत्कर्मणः
क्षय इत्यर्थः । तावत्तस्मिंश्चन्द्रमण्डले उषित्वा अथाऽन-
न्तरमेतमेव वक्ष्यमाणमध्वानं मार्गं । पुनर्निवर्त्तन्त इति
प्रयोगात्पूर्वमप्यसह्यचन्द्रमण्डलं गता निवृत्तास्त्रासन्निति
गम्यते । तस्मादिह लोके इष्टादिकर्मोपचित्य चन्द्रं
गच्छन्ति । तत्क्षये चावर्त्तन्ते । क्षणमात्रमपि तत्र स्थातुं न

आ० शङ्काह । ता आप इति । कर्मसमवायिनीगामयां कर्मापूर्व-
द्वारा यजमानदेहे प्रतिलानां कथं युजोक्तप्रवेशादि सम्भवती-
त्याशङ्काह । अन्यायाच्चेति । अङ्गिरारव्यस्य शरीरस्य भोगाय-
तनत्वं दर्शयति । तदारभ्येनेति ।

तद्देवानामग्निमितादि व्याख्याय तस्मिन्नित्यादि व्याचष्टे ।
यावदिति । चन्द्रजोक्तस्यार्थः । यावत्सम्पातमुषित्वेति श्रूयते ।
कथमन्यथा व्याख्यायते तत्राह । सम्पतन्तीति । पुनः शब्दप्रयो-
गस्य तात्पर्यमाह । पुनरिति । अथेत्वादिवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति । तच्छब्दपरान्तरहेतुं स्पष्टयति । स्थितीति । यथा
दीपस्य खेहक्षये स्थितिनिमित्ताभावादस्थितिरुपस्था चन्द्रलोके
स्थितिनिमित्तस्येष्टादेर्भोगेन क्षयात्तत्र स्थित्यसम्भवाददृष्टिरे-
वेत्यर्थः । तस्मिन्नावत् सम्पातमुषित्वेत्तत्र विचारयति । किन्त-

भा० लभ्यते । स्थितिनिमित्तकर्मक्षयात् । स्नेहक्षयादिव प्रदी-
पस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमाहूढस्य सर्वस्य
क्षये तस्मादवरोहणं किं वा सावशेष इति । किन्ततः ॥

यदि सर्वस्यैव क्षयः कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्यस्यैव मोक्षः प्राप्नो-
तीति । तिष्ठतु तावत्तत्रैव मोक्षः स्यान्नवेति । तत आगत-
स्नेह शरीरोपभोगादि न सम्भवति । ततः शेषेणेत्यादि-
स्थितिविरोधश्च स्यात् । नन्विष्टापूर्त्तदत्तव्यतिरेकेणापि
मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि कर्माण्यनेकानि
सम्भवन्ति न च तेषां चन्द्रमण्डल उपभोगः । अतः

आ० नेति ॥ तस्य चन्द्रमण्डलप्रापकस्यातिरिक्तस्य च सर्वस्य कर्मणः
क्षये सतीति यावत् । सावशेषोद्भूतात्कर्मणः सकाशादतिरि-
क्तेन केनचित्कर्मणा सहितः समित्यर्थः ॥ पक्षद्वयेऽपि फलं
पृच्छति । किन्तत इति ॥

तत्राद्यं पक्षं पूर्वपक्षमुखेन प्रतिषिद्धिभुस्तत्फलमाह । यदीति ॥
तत्रैव दूषणान्तरमाह । तिष्ठत्विति ॥ चन्द्रमण्डलं सप्तम्यर्थः ।
ततश्चन्द्रमण्डलादित्येतत् । इहेत्येतस्त्वोक्तोक्तिः । आदिपदं शुभा-
नुभकर्मणुसारिसर्वथापारसंग्रहाद्यं । न केवलं सर्वकर्म-
क्षयपक्षे मुक्तिरेव विबध्यते किन्तु स्मृतिश्चेत्याह । तत इति ॥
चन्द्रलोके भोक्तव्यस्य कर्मणो भोगेन क्षयादूर्ध्वं शेषेणानुपभुक्तेन
कर्मणा जन्म प्रतिपद्यन्त इत्याद्या स्मृतिः सर्वकर्मक्षयपक्षे विब-
ध्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मक्षयपक्षे पूर्वपक्षिणा ऽन्यथावादिना प्रति-
क्षिप्ते सावशेषपक्षमुत्तरवादी प्रतिपद्यते । नन्विति ॥ तान्यपि
चन्द्रमण्डले भुक्तान्येवेति नावशेषोऽस्तीत्याशङ्क्याह । न चेति ॥ न
हि सर्वकर्मवशाच्चन्द्रमण्डलप्राप्तिरिति भावः । तर्हि चन्द्रमण्डले
कर्मणोपभोगाभावादनं तदारोहेणेत्याशङ्क्याह । यन्निमित्त-
मिति ॥ अविरोधश्चन्द्रमण्डले भोगस्य शेषकर्मसद्भावस्य चेति
शेषः ॥ यत्तु ततः शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोध इति तत्राह ।

भा० क्षीणानि तानि । यन्निमित्तं चन्द्रमण्डलमारुहस्थान्येव
क्षीणानोत्थविरोधः । शेषशब्दस्य सर्वेषां कर्मात्मसामान्याद-
विरुद्धः ॥

अत एव च तत्रैव मोक्षः स्यादिति दोषाभावः । विरु-
द्धानेकयोन्युपभोगफलानाञ्च कर्माणामेकैकस्य जन्मोरा-
रम्भकत्वसम्भवात् । न चैकस्मिञ्जन्मनि सर्वकर्माणां चय
उपपद्यते । ब्रह्महत्यादेस्यैकैकस्य कर्माणोऽनेकजन्मारम्भक-
त्वस्मरणात् । स्यावरादिप्राप्तानाञ्चात्यन्तमूढानामुत्कर्ष-
हेतोः कर्माण आरम्भकत्वासम्भवात् । गर्भभूतानाञ्च
संसमानानां कर्मासम्भवे संसारानुपपत्तिः । तस्मान्नैकस्मि-

भा० शेषशब्दश्चेति ॥ निःशेषेष्वपि भुक्तेषु कर्मस्वभुक्तकर्मसु शेष-
शब्दो न विरुध्यतेऽभुक्तानां कर्मणां कर्मत्वस्य तुल्यत्वान्नात्र
सावशेषपक्षे स्मृतिविरोधाऽस्तीत्यर्थः ॥

यच्चन्द्रमण्डलस्थस्यैव मोक्षः स्यादिति तत्राह । अत एवेति ॥
शेषकर्मसद्भावादेवेति यावत् । इतश्च कर्मशेषसिद्धिरित्याह ।
विरुद्धेति ॥ आरम्भकत्वसम्भवादेकजात्युपभोग्यकर्मक्षयेऽपि
कर्मशेषः सम्भवतीति ॥ अथैकस्मिञ्जन्मनि सर्वेषां क्षीयन्ते
कर्माश्रयस्यैकभविकत्वादित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ एकभविकन्या-
यस्योपरिष्ठात्रिराकरिष्यमाणत्वादित्यर्थः ॥ इतश्च शेषकर्म-
सिद्धिरित्याह । ब्रह्महत्यादेश्चेति ॥ असूकरखरोष्ट्राद्यामित्यादि-
स्मरणं घृतभाण्डश्चेहशेषवत् भुक्तस्यैव कर्मणः शेषात्पुनरावृत्ति-
र्भविष्यतीत्यत आह । स्यावरादीति ॥ शेषकर्मसिद्धौ हेतुन्तर-
माह । गर्भभूतानामिति ॥ कर्मशेषसद्भावमुपसंहरति । तस्मा-
दिति ॥ एकस्यापि कर्मणोऽनेकजन्महेतुत्वं तच्छब्दार्थः । मता-
न्तरमुत्थापयति । यन्त्विति ॥ यावत्प्रवृत्तफलं कर्म न क्षीयते
यावत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धादन्यानि कर्माणि स्वफलं गारभन्ते । मरु-

भा० जन्मानि सर्वेषां कर्माणामुपभोगः । यत्तु कैश्चिदुच्यते सर्वकर्माश्रयोपमर्द्देन प्रायेण कर्माणां जन्मारम्भकत्वं ॥

तत्र कानिचित्कर्माण्यनारम्भकत्वेनैव तिष्ठन्ति कानि-
चिद्व्यङ्मान्तरमारम्भन्त इति नोपपद्यते । मरणस्य सर्वकर्मा-
भिव्यञ्जकत्वात् स्वगोचराभिव्यञ्जकप्रदीपवदिति । तदसत् ।
सर्वस्य सर्वात्मकत्वाभ्युपगमात् । न हि सर्वस्य सर्वात्मकत्वे
देशकालनिमित्ताविरुद्धत्वात् सर्वात्मनोपमर्द्दः । कस्यचि-
त्कचिदभिव्यक्तिर्वा सर्वात्मनोपपद्यते । तथा कर्माणामपि
साश्रयाणामुपमर्द्दी भवेत् । यथा च पूर्वानुभूतमनुव्य-
मयूरमर्कटादिजन्माभिसंस्कृताविरुद्धानेकवासना मर्कटत्व-

भा० काशे तु प्रतिबन्धकाभावात्सर्वकर्माश्रयसङ्घातोपमर्द्देन तेषामु-
त्तरशरीरारम्भकत्वमविरुद्धमित्यर्थः ॥

तथापि कथं शेषकर्मसङ्गावासिद्धिरित्यत आह । तत्रेति ।
अनारब्धकर्माणां सर्वेषामुत्तरशरीरारम्भकत्वे सतीति यावत् ॥
प्रयागकाशे यानि कर्माण्यभिव्यक्तानि तान्येवोत्तरशरीरा-
रम्भकाणि इतरेषान्तु न शरीरारम्भकत्वमिति दूषयति । तदस-
दिति ॥ मधुब्राह्मणोक्तेन न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वाङ्गीकाराद्देह-
स्यापि तथात्वात् सर्वोत्पन्नोपमर्द्दीपपत्तिरित्यर्थः ॥ उक्तमर्थ-
मुपपादयितुं सामान्यन्यायमाह । न हीति ॥ सर्वं सर्वस्य कारणं
कार्यञ्चेति न्यायेन सर्वस्य सर्वात्मकत्वे स्थिते सति कस्यचित् कचि-
त्सर्वात्मनोपमर्द्दः । तथाभिव्यक्तिसर्वात्मनोपपद्यते । प्रतीयमानोपम-
र्द्दादेशविशेषादिद्वयतत्वादित्यर्थः ॥ उक्तन्यायं प्रकृतं योजयति ।
तथेति ॥ इतश्च कर्मशेषः सम्भवतीति क्रमवत्तायां दृष्टान्तमाह ।
यथा चेति ॥ पूर्वं क्रमेणानुभूतानि यानि मनुष्यादिजन्मानि
तैरभिसंस्कृताः सम्पादिता विरुद्धा या भूयस्यो वासनास्तज्जा-

भा० प्रापकेन कर्माणा मर्कटजन्मवारम्भात्तेन गोपमृद्यन्ते तथा कर्माण्यन्यजन्मप्राप्तिनिमित्तानि गोपमृद्यन्त इति युक्तं ॥

यदि हि सर्व्याः पूर्वजन्मानुभववासना उपमृद्येरन् मर्कटादिजन्मनिमित्तेन कर्माणा मर्कटजन्मन्वारम्भे मर्कटस्य जातमात्रस्य मातुः शाखायाः शाखान्तरगमने मातुरुद्धरसंलग्नत्वादि कौशलं न प्राप्नोति । इह जन्मन्यनभ्यस्तत्वात् । न चातीतानन्तरजन्मनि मर्कटत्वमेवासीत्तस्येति शक्यं वक्तुं । तं विद्याकर्माणी समन्वारभते पूर्वप्रज्ञा चेति श्रुतेः । तस्मादासनावन्नाशेषकर्मापमर्ह इति शेषकर्मासम्भवः । यत एवं तस्माच्छेषेणोपयुक्तात्कर्माणः संसार उपपद्यत इति न कश्चिद्विरोधः । कोऽसावध्या यं प्रति निवर्त्तन्त इत्युच्यते । यथेतं यथागतं निवर्त्तन्ते । ननु मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकादाकाशमाकाशाच्चान्द्रमसमिति गमन-

भा० तिविशेषप्रापकेन कर्मणा तस्मिन्नारम्भमात्रेण निवृद्ध्यन्त इत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह । तथेति ॥

दृष्टान्तं विवक्षतेति । यदि होति ॥ व्यवहितवासनोच्छेदेऽपि नाश्ववहितदेश उच्छिद्यते ॥ तथाचानन्तरजन्मोत्थवासवासामर्थान्मर्कटशिशोर्यथोक्तकौशलमविरुद्धमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥ किञ्च पूर्वप्रज्ञा चेत्तद्विशेषेण पूर्वजन्मार्जितवासना जीवमनुगच्छतीति श्रवणादश्ववहितपूर्वजन्मवासनैव तमन्येतीति न शक्यं विशेषतो वक्तुमित्याह । तं विद्येति ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकं निगमयति । तस्मादिति ॥ शेषकर्मसद्भाव फलितमाह । यत इति ॥ उपयुक्तात्कर्माणः शेषेणेति सम्बन्धः । कश्चिदिति श्रौतो वा स्मार्त्तो वा योक्तिको वा कौक्तिको वेत्यर्थः ॥ यतमेवाध्वानमिति प्रकृतमध्वानं प्रश्नपूर्वकं विशदयति । कोऽसावित्यादिना ॥ यथे-

उ० यथेतमाकाशमाकाशाद्वायुं वायुर्भूत्वा धूमो
भवति धूमो भूत्वाऽभ्रं भवति ॥ ५ ॥ अभ्रं भूत्वा
मेघो भवति मेघो भूत्वा प्रवर्षति त इह व्रोहि

भा० क्रम उक्तो न तथा निवृत्तिः । किन्तु ह्याकाशाद्वायुमि-
त्यादि कथं यथेतमित्युच्यते । नैष दोषः । आकाश-
प्राप्तेस्तुल्यत्वात्पृथिवीप्राप्तेश्च ॥

न चात्र यथेतमेवेति नियमोऽनैवंविधमपि निवर्त्तन्ते
पुनर्निवर्त्तन्त इति तु नियमः । अत उपलक्षणार्थमे-
तद्यथेतमिति । अतो भौतिकमाकाशं तावत्प्रतिपद्यन्ते ।
यास्तेषां चन्द्रमण्डले शरीरारम्भका आप आसंस्थास्तेषां
तत्रोपभोगनिमित्तानां कर्माणां चये विलीयन्ते । घृत-

आ० तमित्युक्तमाक्षिपति । नन्विति ॥ किं यथेतमित्येतदेव न सम्भ-
वति ॥ किंवा यथेतमवेति नियमो नोपपद्यते ॥ तत्रार्थं दूषयति ।
नैष दोष इति ॥

द्वितीयं प्रत्याह । न चेति ॥ अत्रेति निवृत्तिरुक्ता । अनैवंवि-
धमपीति यथागतिक्रमो दर्शितो न तथा निवृत्तिर्नियता । किन्तु
विधान्तरेणापि सम्भवतीत्यर्थः । निवृत्तेः क्रमनियमाभावे
कीदृशो नियमो विवक्षित इत्याशङ्क्याह । पुनरिति ॥ केनाभि-
प्रायेण तर्हि यथेतमित्युक्तमत आह । अत इति ॥ गतिक्रमवन्निवृ-
त्तिक्रमे नियमाभावोऽतःशब्दार्थः । उक्तञ्च यथेतमनेवंविधश्चेति ।
निवृत्तिनियमे प्रकृतमाह । अत इति ॥ परमात्मानं व्यावर्त्तयितुं
भौतिकमित्युक्तं । कथं पूर्व्वसिद्धाकाशतादात्म्यापत्तिरवरोहतां
सिध्यतीत्याशङ्क्य तस्यान्यगमनमेव तद्भावापत्तिरित्युपचर्यते । स्वा-
भावापत्तिरिति न्यायादित्याह । यास्तेषामिति ॥ घृतस्य संस्थानं
काठिन्यतास्वाकाशभूतास्तत्परिवेक्षिताः कर्मबोऽव्यवरोहन्त

उ० यवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इति जायन्ते
 ज्ञेयो वै खलु दुर्निष्प्रपतरं यो यो ह्यनुमन्ति यो

भा० संख्यानमिवाग्निसंयोगे ता विलीना अन्तरिक्षस्था आकाश-
 भूता इव स्रज्जा भवन्ति । ता अन्तरिक्षाद्वायुर्भवन्ति । वायु-
 प्रतिष्ठा वायुभूता इतश्चामुतस्योद्यमानास्ताभिः सह क्षीण-
 कर्मा वायुभूतो भवति । वायुर्भूत्वा ताभिः सहैव धूमो
 भवति । धूमो भूत्वाऽभ्रं अम्बरणमात्ररूपो भवति । अभ्रं
 भूत्वा ततः संचनसमर्थो मेघो भूत्वा उन्नतेषु प्रदेशेष्वथ-
 प्रवर्षति । वर्षधारारूपेण श्लेषकर्मा पततीत्यर्थः । त इह
 ग्रीहियवा ओषधिवनस्पतयस्तिलमाषा इत्येवम्प्रकारा
 क्षीणकर्माणो जायन्ते । क्षीणकर्माणामनेकलाङ्गवचन-
 निर्देशः । मेघादिषु पूर्वेष्वेकरूपत्वादेकवचननिर्देशः ।
 यस्माद्गिरितटदुर्गनदीसमुद्रारण्यमरुदेशादिसन्निवेशसह-

भा० लङ्गता इव भवन्तीत्यर्थः ॥ आकाशाद्वायुमित्यस्यार्थं साधयति । ता
 अन्तरिक्षादिति ॥ उन्नतेषु समुद्रादित्यतिरिक्तेषु प्रदेशेष्विति
 यावत् ॥ त इत्यनुशायिनो निर्दिश्यन्ते । इहेति पृथिवी कथ्यते ।
 कथमस्मिन् वाक्ये बङ्गवचनेनानुशायिनां बङ्गत्वा निर्देशस्तत्राह ।
 क्षीणकर्माणामिति ॥ कथं मेघो भूत्वा प्रवर्षतीत्यादावेकवचन-
 निर्देशस्तत्राह । मेघादिष्विति ॥ येपूर्वे मेघादयो नभोऽन्तास्तेषु
 प्रत्येकमभिमानिदेवतानामेकरूपत्वात्तदुपस्मिष्टानामनुशायिना-
 मप्येकवचनेन निर्देशो युक्त इत्यर्थः ॥ अतो वै खल्वित्यादिवाक्यं
 व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ अनुशायिनां दुःशङ्कानिःसरणमित्युक्तं
 प्रपद्यति । यत इत्यादिना ॥ मकरादिभिर्भक्षितानामनुशायिनां
 तेष्वस्तत्समानजातीयत्वेन समुद्रो भविष्यतीति चेन्नेत्याह ।

उ० रेतः सिञ्चति तद्भूय एव भवति ॥ ६ ॥

भा० स्नाणि वर्षधाराभिः पतितानां । अतस्तस्माद्धेतोर्वै खलु
दुर्निघ्नपतरं दुर्निष्क्रमणं दुर्निःसरणं । यतो गिरितटा-
दुदकस्रोतसोद्धमाना नदीः प्राप्नुवन्ती ततःसमुद्रं ।
ततो मकरादिभिर्भक्ष्यन्ते । तेऽप्यन्येन । तत्रैव च सह
मकरेण समुद्रे विलीनाः समुद्राम्भोभिर्जलधरैराकृष्टाः
पुनर्वर्षधाराभिर्भूददेशे शिलातटे वाऽगम्ये पतितास्त्रिष्टन्ति ।
कदाचिद्वास्तृगादिपीता भक्षितास्त्रान्यैः ॥

तेऽप्यन्यैरित्येवमकाराः परिवर्त्तेरन् । कदाचिद्-
भक्ष्येषु स्थावरेषु जातास्तत्रैव शुष्येरन् । भक्ष्येष्वपि
स्थावरेषु प्रजातानां रेतःसिग्देहसम्बन्धो दुर्लभ एव । बद्ध-
त्वात् स्थावराणामिति । अतो दुर्निष्क्रमणत्वं । अथवाऽतो
ऽस्माद्ग्रीहियवादिभावाद्दुर्निघ्नपतरं दुर्निगमनतरं ।
दुर्निघ्नपतरमिति तकार एको लुप्तो द्रष्टव्यः । ग्रीहिय-

भा० तेऽपीति ॥ मकारादयोऽपि जलधारिभिरन्यैर्भक्ष्यन्ते तथाच
समुद्रे पतितानामनुशायिनां तत्रैव जयः स्यादित्यर्थः । नन्वेव-
मनुशायिनः समुद्रे शीना न ततः पुनरुद्भूतुं शक्यन्ते ॥ तथा च
कृतविनाशः स्यादित्याशङ्क्याह । जलधरैरिति ॥ समुद्रोऽम्भो-
भिरिति तृतीया सहार्थे ॥ तर्हि सर्पव्याघ्रोपभुक्तानामनुशायिनां
तत्समानजातीयदेहभोगः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्षिताश्चेति ॥

यैस्तर्हि सर्पादयो भक्ष्यन्ते तेभ्यस्तत्समानजातीयत्वेनानुशायि-
नामुद्भवः स्यादिति चेन्नेत्याह । तेऽपीति ॥ तथापि यथोक्तरीत्या
परिवर्त्तनात्ते रेतःसिग्योगमपि यदा कदाचित्प्रपद्येरन्निति चेन्ने-

भा० वादिभावो दुर्निष्पततरस्रस्त्रादपि दुर्निष्पततराद्रेतः-
 सिग्देहसम्बन्धो दुर्निष्पततर इत्यर्थः । यस्माद्दूर्द्धरेतोभि-
 र्वास्त्रैः पुंस्वरहितैः स्वविरैर्वा भविता अन्तरास्त्रे प्रीर्यन्ते ।
 अनेकत्वादन्नादानां । कदाचित्काकतालीयन्यायेन रेतः-
 सिग्भिर्भक्ष्यन्ते यदा तदा रेतःसिग्भावं गतानां कर्म्मणो
 वृत्तिसाभः । कथं यो धो ह्यन्नमन्ति अनुश्रुतिभिः संस्रिष्टं
 रेतःसिक् यश्च रेतः सिञ्चत्यृतुकास्त्रे योषिति तद्भूय एव
 तदाकृतिरेव भवति । रेतोरूपेण तदवयव आकृति-
 भूयस्त्वं भूय इत्युच्यते रेतोरूपेण योषिति ॥

रेतसो रेतःसिगाकृतिभावितत्वात् । सर्व्वेभ्योऽङ्ग्रेभ्य-
 स्त्रेजः सम्भूतमिति हि श्रुत्यन्तरात् । अतो रेतःसिगा-
 कृतिरेव भवतीत्यर्थः । तथा हि पुरुषात्पुरुषो जायते

आ० त्वाह । कदाचिदिति ॥ तथापि भक्ष्येषु जातानां रेतः सिग्योग्यः
 सुलभः स्यादिति चेन्नेत्याह । भक्ष्येष्वपीति ॥ इतिशब्दो यच्छब्देन
 पूर्व्वञ्च सम्बध्यते । पूर्व्वमतःशब्दो हेतुपरतया व्याख्यातः । सम्प्रति
 प्रीष्ट्याद्यवधिवाचकत्वेन तं व्याचष्टे । अथवेति ॥ दुर्निष्पततरमिति
 तकारसहिते पाठे सति विवक्षितमर्थमाह । प्रीष्ट्यादीति ॥ तत्र
 हेतुमाह । यस्मादिति ॥ तर्हि तेषामन्तरास्त्रे विश्रीर्स्त्राणां देहभा-
 गित्वाभावादनुश्रयवैयर्थ्यामित्याशङ्क्याह । कदाचिदिति ॥ काकता-
 लीयया वृथा यादृच्छिकन्यायेनेति यावत् ॥ अनुश्रयास्त्रस्य कर्म्मणो
 भाविदेहारम्भायं मुखं प्रप्रपूर्व्वकं विदुषोति । कथमित्यादिना ॥
 अनुश्रायिनो रेतःसिगाकारभास्त्रो हेतुमाह । रेतस इति ॥
 तस्य रेतःसिगाकृत्या तदङ्गेन भावितत्वात्संस्कृतत्वात्तदङ्गसम्भूत-
 त्वात्तद्रूपेण गर्भाश्रयमनुप्रविष्टोऽनुश्रयी रेतःसिगाकृतिर्भवती-
 त्यर्थः । रेतसो रेतःसिगङ्गसमुत्पत्ते प्रमाद्यमैतरेवकमुतिरित्याह ।
 सर्व्वेभ्य इति ॥ रेतोरूपेण गर्भाश्रयं प्रविष्टस्य रेतःसिगाकार-

भा० गौर्गवाहतिरेव न जात्यन्तराहतिस्त्रिस्त्रायुक्तं तद्भूय एव
भवतीति । ये त्वन्येऽनुश्रयिभ्यश्चन्द्रमण्डलमनारुह्यैव पापक-
र्माभिर्घोरैर्ब्रीहियवादिभावं प्रतिपद्यन्ते पुनर्मनुष्यादिभावं
गतास्तेषां नानुश्रायिनामिव दुर्निष्पतरं । कस्मात् कर्म-
णा हि तैर्ब्रीहियवादिदेह उपात्त इति । तदुपभोगनि-
मित्तक्षये ब्रीह्यादिस्त्वन्मदेहविनाशे यथा कर्मार्जितं देहा-
न्तरं नवं नवं जलूकावत्सङ्क्रमन्ते सविज्ञाना एव । सविज्ञानो
भवति सविज्ञानमेवान्ववक्रामतीति श्रुत्यन्तरात् ॥

यद्यप्युपसंहृतकरणाः सन्तो देहान्तरं गच्छन्ति
तथापि स्वप्रवहेहान्तरप्राप्तिनिमित्तकर्माङ्गावितवासना-

आ० त्वमुक्तं निगमयति । अत इति ॥ अनुश्रयिनो रेतःसिगाकारत्वे
लौकिकानुभवमनुकूलयति । तथेति ॥ चन्द्रस्थलरखलितानाम-
वरोहतां ब्रीह्यादिदेहसंस्त्रिष्टानां प्राचीयसा कालेन देहान्तर-
आभवेत्तर्हि ब्रीह्यादिदेहाभिमानिनामपि दुःश्रक्तं निष्क्रमणं ॥
ब्रीह्यादिदेहसम्बन्धाविशेषादित्यत आह । ये त्विति ॥ ब्रीह्यादि-
देहसम्बन्धाविशेषे कुतस्तद्देहभाजां ततो निःसरणमशक्यं न भव-
तीत्याशङ्क्य विशेषमाह । कस्मादित्यादिना ॥ शरीरजैः कर्म-
दोषैर्याति स्यावरतां नर इत्यादिश्रुतिस्मृत्योर्येषां कर्मनिमित्तं
स्यावरं जन्म तेषां कर्मक्षय एवावधिः । अवरोहतान्तु कर्मा-
सङ्गीर्तनाद्वैषम्यमित्यर्थः । यथा जलूका वृक्षात्प्राप्तान्तरं दीर्घभूता
सङ्क्रमते न तथाऽनुश्रयिनो ब्रीह्यादिदेहभाजोऽपि तत्प्रागेन
देहान्तरं गच्छन्तस्तद्विषयविज्ञानवन्त एव गच्छन्तीत्यत्र वृह-
दारण्यकश्रुतिं प्रमाणयति । सविज्ञान इति ॥

अथोपसंहृतकरणाणां विज्ञाने कारणासम्भवात्कथं सवि-
ज्ञानत्वं तत्राह । यद्यपीति ॥ दृष्टकारणाभावेऽप्यदृष्टमेवैकं वास-
नात्मकं ज्ञानोत्पत्तौ निमित्तमिति तेन सविज्ञाना एव गच्छन्ति
देहान्तरमित्यत्र हेतुमाह । श्रुतिप्रामाण्यादिति ॥ श्रुतिरत्र वृह-

भा० ज्ञानेन सविज्ञाना एव देहान्तरं गच्छन्ति । श्रुतिप्रामा-
 ण्यात् । तद्यार्चिरादिना धूमादिना च गमनं । स्वप्न इवो-
 द्भूतविज्ञानेन सन्धत्तिकर्म्मनिमित्तत्वाद्गमनस्य । न तथा
 अनुश्रयिनां ग्रीष्मादिभावेन जातानां च सविज्ञानमेव
 रेतःसिग्धोषिद्देहसम्बन्ध उपपद्यते । न हि ग्रीष्मादि-
 खवनकण्डनपेषणादौ च सविज्ञानानां स्थितिरस्ति । ननु
 चन्द्रमण्डलादप्यवरोहतां देहान्तरगमनस्य तुल्यत्वाज्ज-
 लूकावत्सविज्ञानतैव द्युक्ता । तथा सति घोरो नरकानुभवः॥

इष्टापूर्त्तादिकारिणां चन्द्रमण्डलत्वादारभ्य प्राप्ते
 चावत् ब्राह्मणादिजन्म । तथा च सत्यनर्थायैवेष्टापूत्ता-
 द्युपासनं विहितं स्यात् । श्रुतेश्चाप्रामाण्यं प्राप्तं वैदि-

ष्या० दारण्यकश्रुतिः । यथा सविज्ञानानामेव ग्रीष्मादिदेहान्तरगमनं
 तथा ज्ञानिनामर्चिरादिना कर्म्मिणां धूमादिना च गमनं स्वप्न-
 दुद्भूतवासनात्मकविज्ञानानामेवेत्याह । तथेति ॥ तेषां सवि-
 ज्ञानत्वे हेतुमाह । लब्धत्तीति ॥ अनुश्रयिनामपि तर्हि ग्रीष्मा-
 दिषु संश्लिष्टानां रेतःसिग्धादिदेहसम्बन्धः सविज्ञानानामेवेति
 चेन्नेत्याह । न तथेति ॥ अनुपपत्तौ हेतुमाह । न हीति ॥ ग्रीष्मा-
 दिसंश्लिष्टानामनुश्रयिनां सविज्ञानत्वे तल्लवनादौ तल्लीववत्तेषा-
 मपि प्रवासप्रसङ्गात् रेतःसिग्धेदेहसम्बन्धः सिध्येदित्यर्थः । ग्रीष्मा-
 दिषु देहान्तरं गच्छत्सु विज्ञानत्वोपलम्भादननुश्रयिष्वपि देहा-
 न्तरप्राप्तेरविशेषाद्युक्तं सविज्ञानत्वमिति शङ्कते । नन्विति । दृष्ट्या-
 नृत्थान्तरं प्रति जलूकागमनवदवरोहतामपि देहादेहान्तरं
 प्रति गमनस्य तुल्यत्वाद्ग्रीष्मादिवद्युक्ता सविज्ञानतेति योजना ।
 अस्तु तेषां विज्ञानत्वं का हानिरित्यत आह । तथा सतीति ॥
 इष्टापूत्तादिकारिणामन्तराले नरकानुभवः । तथा च सति तद-
 नुष्ठानस्यानर्थायै विहितत्वे श्रेयःसाधनविषयककर्म्मकाण्डं विद-

भा० कानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वात् । न वृत्तारोहणपतनवत्
 विशेषसम्भवात् । देहाद्देहान्तरं प्रतिपित्तोः कर्मणा
 सन्धवृत्तित्वात् । कर्मणोद्भावितेन विज्ञानेन सविज्ञानत्वं
 युक्तं । वृत्तायमारोहत इव फलं जिघृक्षोः । तथार्थि-
 रादिना गच्छतां सविज्ञानत्वं भवेत् । धूमादिना च
 चन्द्रमण्डलमारुरुचतां न तथा चन्द्रमण्डलादवरुरुचतां
 वृत्तायादिव पततां सचेतनत्वं । यथा च मुद्गराद्य-
 भिहतानां तदभिघातवेदनानिमित्तसंमूर्च्छितप्रतिबन्ध-
 करणानां स्वदेहेनैव देशाद्देशान्तरं गीयमानानां
 विज्ञानशून्यता दृष्टा तथा चन्द्रमण्डलान्मानुषादि-
 देहान्तरं प्रत्यवरुरुचतां स्वर्गभोगनिमित्तकर्मचया-

भा० ध्येतेत्याह । श्रुतेरिति ॥ यथा बुद्धिपूर्वं वृत्तमारोहते सविज्ञान-
 त्वेऽपि तस्मादबुद्धिपूर्वं पततां न सविज्ञानत्वं विज्ञायते ।
 तथा चन्द्रमण्डलमारोहतां सविज्ञानत्वेऽपि ततोऽवररोहतां नैव
 तदस्ति । उद्भूतकर्माभावात् । इत्यारोहावररोहयोर्ज्ञानविशेष-
 सम्भवान्नैवमिति परिहरति । न वृत्तेति ॥ सङ्ग्रहवाक्यं विदु-
 बोति । देहादित्यादिना । अकारात् गच्छतां सविज्ञानत्वं
 भवेदिति सम्बन्धः । अवररोहतां जीवानां सर्वथा विज्ञान-
 शून्यत्वमसुक्तं तेषां चैतन्यखाभाव्यादृच्छात्यततामपि विज्ञान-
 मात्रमस्त्वैवेत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह । यथा चेति ॥ तेन
 मुद्गरादिना बोऽभिघातस्तेन हेतुना यद्देदनाख्यं निमित्तं तेन
 संमूर्च्छितानि प्रतिबद्धानि वा करणानि येषान्तेषामिति
 यावत् । नृदितोऽभिनष्टो देहोऽध्वयः स्थूलो देहो येषां
 तेषान्तत एव प्रतिबद्भकरणानां बुद्ध्या विज्ञानशून्यतेति सम्बन्धः ।
 यथोक्तदृष्टान्तवशाच्चन्द्रमण्डलादवररोहन्तो विज्ञानशून्याः सिद्ध-
 न्तीति निगमयति ! अत इति ॥ तथापि मूर्च्छितानां

भा० मृदिताब्देहानां प्रतिबद्धकरणानां । अतस्तेऽपरित्यक्तदेह-
वीजभूताभिरङ्गिर्भूर्च्छिता इवाकाशादिक्रमेणैवामवरुद्ध
कर्म्मनिमित्तजातिस्थावरदेहैः संश्लिष्यन्ते । प्रतिबद्धकरण-
तयाऽनुद्धूतविज्ञाना एव ॥

तथा लवनकण्डनपेषणसंस्कारभक्षणरसादिपरिणा-
मरेतःसेककालेषु मूर्च्छितवदेव । देहान्तरारम्भकस्य

आ० खूलदेहसद्भावाद्देशान्तरगमनं न युक्तं । अवरौहतान्तु तद-
भावे कथं त्रीह्यादिभावः सम्भवतीत्यत आह । अपरित्यक्तैति ॥
न परित्यक्तं देहभावस्य वीजं कर्म्मापूर्वं याभिरङ्गिस्ताभिरु-
पहिता जीवा मूर्च्छितवद्विज्ञानशून्यगगनादिक्रमेण पृथिवीं
प्राप्य कर्म्मफलभूतजातिस्थावरशरीरैः संश्लिष्यन्त इति सम्बन्धः ।
स्थावरदेहसम्बन्धित्वात्तद्गतजीववत्तदा सविज्ञानत्वं सम्भवती-
त्याशङ्क्याह । प्रतिबद्धेति ॥ त्रीह्यादिसंश्लेषावस्थायामनुश्रयिनां
कर्म्मयोऽनुद्धूतवृत्तित्वात् करणानां च तत्र वृत्तिलाभाभावादनु-
द्धूतविज्ञानत्वं युक्तमित्यर्थः ।

न केवलं त्रीह्यादिसंश्लेषकालेऽनुद्धूतविज्ञानत्वं किन्तु त्रीह्या-
देश्वनादिकालेऽपीत्याह । तथेति ॥ पाकसंस्कारे रसादीत्या-
दिशब्देन शोणितमांसमेदोऽस्थिमज्जारैतांस्युच्यन्ते । तस्मिन्
काले मूर्च्छितवदनुद्धूतविज्ञानत्वे देहाद्वह्निर्निर्गतानां प्राग्देहा-
न्तरप्राप्तिस्तदस्थेवेति हेतुमाह । देहेति ॥ अखण्डवृत्तित्वादिति
हेदः कथं पुनरनुश्रयिनां विज्ञानशून्यत्वे ॥ तद्यथा दृक्जला-
युका दृक्स्थान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरतीत्यादौ
सचेतना जलूका दृष्टान्तत्वेनोपादीयते तत्राह । देहवीजभू-
तेति ॥ सर्वस्ववस्थासु तासु त्रीह्यादिसंश्लेषतल्लवनादिवशादिति
यावत् । न चेतनावच्च जलूकादृष्टान्ते विवक्षितं । किन्तु सातत्य-
मात्रमिति भावः । जलूकावत्त्वं जलूकासादृश्यमनुश्रयिनामि-
त्यर्थः । आरोहतां सविज्ञानत्वमवरोहतां विज्ञानराहित्य-
मित्युपपाद्यादोहतामपि यावत्सावस्थानेभ्यः कारणान्युपसंहृत

भा० कर्मणोऽस्यवृत्तित्वात् । देहवीजभृताप्यमन्धापरित्यागे-
 नैव सर्वास्ववस्थासु वर्त्तन्त इति जलूकावक्षेतनावत्त्वं न
 विरुध्यते । अन्तराले त्विज्ञानं मूर्च्छितवदेवेत्यदोषः ।
 न च वैदिकानां कर्मणां हिंसायुक्तत्वेनाभयहेतुत्वं शक्य-
 मनुमातुं । हिंसायाः शास्त्रचोदितत्वात् । अहिंसन् सर्वभू-
 तान्यन्यत्र तीर्थेभ्य इति श्रुतेः । शास्त्रचोदिताया हिंसाया
 नाधर्म्यहेतुत्वमभ्युपगम्यते । अभ्युपगतेऽप्यधर्म्यहेतुत्वे मन्त्रै-
 र्विषादिवत्तदपनयोपपत्तेर्न दुःखकार्यारम्भकत्वोपपत्ति-
 वैदिकानां कर्मणां मन्त्रेणैव विषभक्षणस्येति ॥

आ० हृदयेऽवस्थानं तावदेव सविज्ञानत्वं । न देहाद्दहिर्निर्गतायां प्रा-
 ग्देहान्तरप्राप्तेः । तदस्यनुश्रयिनां तु चन्द्रमण्डलादवरोहत्वात्तामपि
 न भाविदेहपर्यन्ता वासना दीर्घा भवति प्रमाणाभावादित्याह ।
 अन्तराले त्विति ॥ चन्द्रमण्डलादवरोहतां देहान्तरगमनस्य
 तुल्यत्वेऽपि विज्ञानशून्यत्वमदुष्टमित्युपसंहरति । इत्यदोष इति ॥
 यत्तु हिंसानुग्रहात्मकत्वादित्यादिकर्मणां स्थावरत्वमपि तत्-
 फलमेव । तथाच वैदिकानां कर्मणामनर्थानुबन्धित्वादप्रामाण्यं
 श्रुतेरिति तत्राह । न चेति ॥ उभयहेतुत्वमनर्थहेतुत्वमिति
 यावत् ॥ अहिंसन्नित्यादिश्रुतेः शास्त्रचोदितवैदिकेषु कर्मसु
 हिंसा नानर्थहेतुरित्याह । अभ्युपगतेऽपीति ॥ यद्यपि स्वरूपेण
 हिंसानर्थहेतुरभ्युपगम्यते । तथापि तद्युक्तानां वैदिककर्मणां
 नानर्थारम्भकत्वं । यथा स्वरूपेण विषदध्यादेर्मरणञ्चरदि हेतुत्वे
 ऽपि मन्त्रशर्करादिभिः सहोपयुक्तं सन्न तत्कार्यारम्भकत्वं । तथा
 हिंसायाः स्वतोऽधर्म्यहेतुत्वेऽपि वैदिककर्मनिष्ठाया न तद्धेतुत्वं ।
 वैदिकैरेव कर्मभिस्तत्कृतदोषापनयनसिद्धेरित्यर्थः ॥ पूर्वोक्तमेव
 दृष्टान्तं स्पष्टयति । मन्त्रेणैव ॥ तेन सहोपभुक्तस्य विषस्या-
 नर्थहेतुत्वेन पुष्टिहेतुत्ववद्वैदिककर्मानुप्रविष्टाया हिंसायाः
 पुष्टयार्थमेव शुद्धमिति चेन्न शब्दादिति न्यायादित्यर्थः ॥

उ० तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ने रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ने कपूयां योनिमापद्येरन्

भा० तत्तत्र तेख्वनुश्रयिनां य इह लोके रमणीयं शोभनं चरणं शीलं येषां ते रमणीयचरणा रमणीयचरणेनोपलक्षितः शोभनोऽनुश्रयः पुण्यं कर्म येषां ते रमणीयचरणा उच्यन्ते । कौर्यान्वृतमायावर्जितानां हि ब्रह्म उपलक्षयितुं शुभानुश्रयसङ्गावः । तेनानुश्रयेन पुण्येन कर्मणा चन्द्रमण्डले भुक्तशेषेणाभ्याशो ह क्षिप्रमेव यदिति क्रियाविशेषणं । ते रमणीयां कौर्यादिवर्जितां योनिमापद्येरन् प्राप्नुयुः । ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा खखकर्मनुरूपेण ॥

अथ पुनर्ये तद्विपरीताः कपूयचरणोपलक्षितकर्मा-

आ० तद्भूय एव भवति इत्येतत्प्रसङ्गागतं परिसमाप्य प्रकृतं श्रुतिव्याख्यानमनुवर्त्तयति । तत्तत्रेति ॥ अन्याधिकृतिं पूर्ववदभिलाषादिति न्यायेन तेषु ब्रीह्यादिषु संस्मृष्टा येऽनुश्रयिनस्तेषां मध्ये ये कोचिदस्मिन्लोके चन्द्रमण्डलप्राप्तेः प्रागवस्थायामनुष्ठिताभुक्तरमणीयचरणास्ते रमणीयां योनिं प्रापद्येरन्निति सम्बन्धः । उक्तमेव स्पष्टयति । शोभनमिति ॥ कथं रमणीयचरणाणुरोधेन शोभनोऽनुश्रयो लक्ष्यते तत्राह । कौर्येति ॥ ते खखनुश्रयिणो रेतःसिग्धोगानन्तरं तेन कर्मणा रमणीयां योनिमापद्येरन्निति यत्तत्क्षिप्रमेवेति योजना । तत्रापि हेतुमाह । खकर्मिति ॥

अथेति प्रतीकं गृहीत्वा व्याचष्टे । पुनरिति । तद्विपरीता-

उ० श्वयेनिं वा शूकरयेनिं वा चण्डालयेनिं
वा ॥ ७ ॥ अथैतयोः पथोर्न कतरेण च न तानी-
मानि क्षुद्राण्यसकृदावर्तीनि भूतानि भवन्ति
जायस्व भ्रियस्वेत्येतन्तृतीयं स्थानं तेनासौ
लोको न सम्पूर्यते

भा० षोऽशुभानुश्रया अभ्याशो ह यत्ते कपूयां यथा कर्मयोगि-
मापद्येरन् कपूयामेव । धर्मसम्बन्धवर्जितां जुगुप्सितां योगि-
मापद्येरन् । श्वयेनिं वा शूकरयेनिं वा चाण्डालयेनिं वा
स्वकर्मानुरूपेणैव । ये तु रमणीयचरणादिजातयस्ते स्वकर्मा-
स्त्राद्येदिष्टापूर्त्तादिकारिणस्ते धूमादिना गच्छन्त्या गच्छन्ति ।
च पुनः पुनर्घटीयन्त्रवद्विद्यां चेत्याभ्युक्तदार्चिरादिना
गच्छन्ति । यदा तु न विद्याभेविनो नापीष्टापूर्त्तादिकर्म
सेवन्ते तदाऽथैतयोः पथोर्यथोक्तयोरर्षिर्धूमादिसङ्घणयोरन्
कतरेणान्यतरेण च नापि यन्ति । तानीमानि भूतानि

षा० स्तेभ्यो विकल्पया इति यावत् । ते कपूयां योगिनश्शुभानुश्र-
यवशात्रेतःसिद्योगानन्तरमापद्येरन्निति यत्तदपि क्षिप्रमेवेति
योजना । तत्रापि विकल्पे कारकमाह । स्वकर्मेति । योगि-
विकल्पे द्वतीयं पश्यान्मवतारयितुं पूर्वोक्तौ पश्यान्मौ सङ्घिप्या-
नुवदति । ये त्विति । शुभानुश्रयवशाद्ये केचिद्द्राक्ष्यादियोगि-
मापन्नास्ते स्वकर्माश्रमविहितकर्मनिष्ठाः सन्तो यदीष्टादिकर्म
ह्यतवन्तस्तदा दक्षिणेन पथा चन्द्रं गच्छन्ति । तत्र च भोक्तव्ये
कर्मणि भोगेन क्षीये पुनरवशिष्टेन कर्मण्या पृथिवीमागच्छन्ति ।
एवं घटीयन्त्रवत्युगः पुनरारोहन्तोऽवरोहन्तश्च केवलकर्मिणो
दृश्यन्ते । यदि चेद् द्विजातयः स्वकर्माद्याः सन्तो ज्ञानं लभेरन्मुत्तरे

भा० जुद्राणि दंभमन्नककीटादीन्यसहदावर्त्तिनि भवन्वत
उभयमार्गपरिभ्रष्टा ह्यसहज्जायन्ते वियन्ते चेत्यर्थः ॥

तेषां जननमरणसन्ततेरनुकरणमिदमुच्यते । जायस्व
वियस्वेति ईश्वरनिमित्तचेष्टोच्यते । जननमरणक्षणेनैव
कालयापनं भवति । न तु क्रियासु प्रोभनेषु भोगेषु वा
कालोऽस्तीत्यर्थः । एतत्सुद्रजन्तुलक्षणं तृतीयं पूर्वोक्तौ
पन्थानावपेक्ष्य स्थानं संसरतां । येनैव दक्षिणमार्गगा
अपि पुनरागच्छन्ति । अनधिष्ठतानां ज्ञानकर्माणोरगमन-
मेव दक्षिणेन पथेति । तेनासौ लोको न सम्पूर्यते । पञ्च-
मस्तु प्रश्नः पञ्चाग्निविद्यायां व्याख्यातः । प्रथमो दक्षिणेत-
रमार्गाभ्यामपाकृतो दक्षिणेतरोः पथोर्थावर्त्तनापि
मृतानामग्नौ प्रचेपः समानः । ततो व्यावर्त्तनान्यर्चिरादिना
यन्त्यन्ते धूमादिना । पुनरुत्तरदक्षिणायने षण्मासान् प्राप्नु-
वन्तः संयुज्य पुनर्थावर्त्तन्ते । अन्ये संवत्सरमन्ये मासेभ्यः

आ० यानेनेतो ब्रह्मलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ॥ इदानीं तृतीयस्थानमुपदि-
शति । यदा त्विति ॥

पौनःपुन्येन लोकांमध्यमैकवचनान्तयोः सर्वाख्यातेषु विधानात्
पुनः पुनर्जायन्ते वियन्ते चेत्यस्मिन्नर्थे जायस्व वियस्वेति प्रयोग
इत्याह । तेषामिति ॥ यदा सर्वेश्वरो मार्गद्वयभ्रष्टं दृष्ट्वा तं
जायस्व वियस्वेति प्रेरयत्येतदिहोच्यत इति ब्रह्म ॥ तेनासा-
वित्वादिवाक्यं व्याचष्टे । येनैवमिति ॥ उक्तया रीत्या निर्णीतान्
प्रश्नान् विविध प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं कथयति । पञ्चमस्त्विति ॥
व्यावर्त्तनापि व्याख्यातेत्युत्तरत्र सम्बन्धः । मृतानामविदुषाश्चे-
त्यर्थः । अन्येष्ट्यमन्तरं विदुषां कर्मिणाश्च संवत्सरमिति ज्ञानिनो
मृच्छन्ते । अन्ये पितृलोकमिति केवलकर्मिण्य इति विभागः ।

उ० तस्माद्भुगुप्सेत तदेष श्लोकः ॥ ८ ॥ स्तेनो हिरण्यस्य
 मुरां पिबंश्च गुरोस्तल्पमावसन् ब्रह्महा चैते
 पतन्ति चत्वारः पञ्चमाश्चरंस्तेरिति ॥ ८ ॥

भा० पितृलोकमिति व्याख्याता । पुनरावृत्तिरपि क्षीणानुश्र-
 यानां चन्द्रमण्डलादाकाशादिक्रमेणोक्ता । अमुष्य श्लोक-
 स्थापूरणं स्वशब्देनैवोक्तं । तेनासौ लोको न सम्युत्थत इति ॥
 यस्मादेवं कष्टा संसारगतिस्तस्माद्भुगुप्सेत । यस्माच्च
 जन्ममरणजनितवेदनानुभवकृतक्षणाः क्षुद्रजन्तवो ध्वान्ते
 घोरे दुस्तरे प्रवेशिताः सागर इवागाधे अस्त्रवे निराशा-
 श्चान्तरणं प्रति तस्माच्चैवंविधां संसारगतिं भुगुप्सेत
 वीभक्षेत घृणीभवेत् । माभूदेवंविधे संसारे महोदधौ घोरे
 पात इति । तदेतस्मिन्नर्थे एष श्लोकः पञ्चाग्निविद्यास्तुतये ॥
 स्तेनो हिरण्यस्य ब्राह्मणसुवर्षस्य हर्ता । मुरां पिबन् ब्राह्मणः
 सन् । गुरोश्च तल्पं दारानावसन् । ब्रह्महा ब्राह्मणस्य हन्ता
 चेत्येते पतन्ति चत्वारः । पञ्चमश्च पतितैः सहाचरन्निति ॥

भा० क्षीणानुश्रयानां चन्द्रलोके भोक्तव्यं कर्म भोगेन क्षयितवतामिति
 यावत् । स्वशब्दमेवानुवदति । तेनेति ॥ किमर्थमेवां महायास-
 वती तीव्रा संसारगतिरुक्त्याशङ्का । यस्मादिति ॥ तृतीयस्या-
 नस्य कष्टत्वं स्पष्टयति । यस्माच्चेति ॥ जन्मादिना जनिता या
 वेदना तदनुभवे क्लतः क्षोभोऽवसरो नान्यत्र येषां । तथाऽऽव इति
 श्लेः । तृतीयस्यानवदितरयोरावृत्तिरुत्पत्त्या कष्टतेष्वभिप्रे-
 त्याह । तस्माच्चेति ॥ संसारमत्स्यप्रवर्षनस्य तात्पर्यमुक्त्वा पञ्चा-
 ग्निविद्यायामनुष्ठानसिद्ध्यर्थं तस्य स्थावकं श्लोकमुदाहृत्य व्याचष्टे ।
 तदेतस्मिन्नित्यादिना ॥ पञ्चाग्निविद्यामाहात्म्यं सप्तम्यर्थः ॥

उ० अथ ह य एतानेवं पञ्चाग्नीन् वेद न स ह
तैरथाचरन् पाप्मना लिप्यते शुद्धः पूतः पुण्य-
लोको भवति य एवं वेद य एवं वेद ॥ १० ॥ १० ॥
प्राचीनशाल औपमन्यवः सत्ययज्ञः पौलुषिरि-

भा० अथ ह पुनर्यो यथोक्तान् पञ्चाग्नीन् वेद स तैरथाचर-
न्महापातकिभिः सह न पाप्मना लिप्यते शुद्ध एव । तेन
पञ्चाग्निदर्शनेन पावितो यस्मात्पूतः पुण्यलोकः प्राजाप-
त्यादिर्यस्य सोऽयं पुण्यलोको भवति य एवं वेद यथोक्तं
समस्तं पञ्चभिः प्रश्नैः पृष्टमर्थजातं वेद । द्विरुक्तिः समस्त-
प्रश्ननिर्घयप्रदर्शनार्था ॥ १० ॥ दक्षिणेन पथा गच्छता-
मश्वभाव उक्तसाहेवानामश्वं तं देवा भक्षयन्तीति शुद्ध-
जन्तुलक्षणा च कष्टा संसारगतिरुक्ता । तदुभयदोषपरि-
जिहीर्षया वैश्वानरान्तभावप्रतिपत्त्यर्थमुत्तरो यन्व आर-
भ्यते । अत्यन्तं पञ्चसि प्रियमित्यादिसिक्कादाख्यायिका
सुखावबोधार्था विद्यासम्प्रदानन्यायप्रदर्शनार्था च ॥

प्राचीनब्राह्मण इति नामत उपमन्योरपत्यमौपमन्यवः ।

भा० पञ्चमहापातकिनः श्लोके निर्दिश्यन्ते न तु पञ्चाग्निविद्याकृति-
रिह भातीत्याशङ्क्याह । अथेति ॥ शुद्धत्वे हेतुमाह । तेनेति ॥
कस्येदं पञ्चमित्यपेक्षायां पूर्वोक्तविद्यावन्तमनुवदति । य श्व-
मिति ॥ १० ॥ पूर्वोत्तरयोः सन्दर्भयोः सम्बन्धं दर्शयन्नुत्तरसन्दर्भ-
मवतारयति । दक्षिणेनेत्यादिना ॥ उत्तरयज्ञस्य वैश्वानरा-
न्तभावप्रतिपत्त्यर्थत्वे गमकमाह । अत्योति ॥

विद्यायाः सम्प्रदानं शिष्यस्तस्य न्यायो विनयादिसम्पत्तिस्त-

उ० न्द्रद्युमो भाल्लबेयो जनः शार्कीराक्ष्यो बुडिल आश्व-
तराश्विस्ते हैते महाशाला महाश्रोत्रियाः समेत्य
मीमांसाश्वक्रुः को न आत्मा किं ब्रह्मेति ॥१॥

भा० सत्ययज्ञो नामतः पुलुषस्यापत्यं पौलुषिः । तथेन्द्रद्युमो नामतो
भाल्लबेरपत्यं भाल्लबिस्तस्यापत्यं भाल्लबेयः । जन इति नामतः
शार्कीराक्ष्यस्यापत्यं शार्कीराक्ष्यः । बुडिलो नामतोऽश्वतराश्व-
स्यापत्यमाश्वतराश्विः । पञ्चापि ते हैते महाशाला महाश्र-
वस्या विश्वीर्षाभिः ब्राह्माभिर्युक्ताः सम्पन्नाः । महाश्रोत्रियाः
श्रुताध्ययनवृत्तसम्पन्ना इत्यर्थः । त एवभूताः सन्तः समेत्य
सम्भूय कश्चिन्मीमांसां विचारणाश्वक्रुः कृतवन्त इत्यर्थः ।
कथं । को नोऽस्माकमात्मा किं ब्रह्मेत्यात्मब्रह्मशब्दयोरित-
रेतरविशेषणविशेष्यत्वं ब्रह्मेत्यात्मात्मपरिच्छिन्नमात्मानं
निवर्त्तयत्यात्मेति च आत्मव्यतिरिक्तस्यादित्यादिब्रह्मण
उपास्यत्वं निवर्त्तयति । अभेदेनात्मैव ब्रह्म ब्रह्मेवात्मेत्येवं
सर्वात्मा वैश्वानरो ब्रह्म स आत्मेत्येतत्सिद्धं भवति ॥

आ० तदर्थं नार्थां चाख्यायिका ॥ दृश्यते चात्र प्राचीनशास्त्रप्रवृत्तीनां
तत्सम्पत्तिरित्याह । विद्येति ॥ कथमात्मब्रह्मशब्दयोरितरेतर-
विशेषणविशेष्यत्वं व्यावर्त्ताभावादित्याशङ्क्याह । ब्रह्मेति ॥
उक्तरीत्या मिथो विशेषणविशेष्यत्वे योजितमाह । अभेदेति ॥

३० ते ह सम्पादयाञ्चक्रुद्दालको वै भगवन्नोऽय-
 मारुणिः सम्प्रतीममात्मानं वैश्वानरमध्येति तं
 हन्नाभ्यागच्छामेति तं हाभ्याजग्मुः ॥ २ ॥ स
 ह सम्पादयाञ्चकार प्रक्ष्यन्ति मामिमे महाशाला
 महाभ्रोत्रियास्तेभ्यो न सर्वमिव प्रतिपत्स्ये
 हन्नाहमन्यमभ्यनुशासानीति ॥ ३ ॥ तान् होवा-
 चाश्चपतिर्वै भगवन्नो ऽयं कैकेयः सम्प्रतीममा-

भा० मूर्द्धा ते अश्वपतिश्चदन्धोऽभविष्यदित्यादिलिङ्गात् । ते
 ह मोमांसन्नोऽपि निश्चयमस्रभमानाः सम्पादयाञ्चक्रुः
 सन्पादितवन्त आत्मान उपदेष्टारं । उद्दालको वै प्रसिद्धो
 नामतः । हे भगवन्तः पूजावन्नो ऽयमारुणिः अरुणस्था-
 पत्यं सम्प्रति सम्यगिममात्मानं वैश्वानरमस्रदभिप्रेतमध्येति
 स्मरति । तं हन्नेदानीमभ्यागच्छामेत्येवं निश्चित्य तं
 हाभ्याजग्मुस्तं गतवन्तः । आरुणिः स ह तान् दृष्ट्वैव तेषा-
 मागमनप्रयोजनं बुध्वा सम्पादयाञ्चकार । कथं । प्रक्ष्यन्ति
 मां वैश्वानरं इमे महाशाला महाभ्रोत्रियास्तेभ्योऽहं न
 सर्वमिव पृष्टं प्रतिपत्स्ये वक्तुं नात्सहे । अतो हन्नाहमिदा-
 नीमन्यमेषामभ्यनुशासानि वक्ष्याम्युपदेष्टारमित्येवं सन्पाद्य
 तान् होवाच । अश्चपतिर्वै नामतो भगवन्नोऽयं कैकेय-

षा० इतश्चोपाख्यस्य सर्वात्मत्वं गम्यते । परिच्छिन्नोपासकस्य निन्दि-
 तत्वाद्भूषः क्रतुवक्ष्यायस्त्वमिति न्यायादित्वाच्च । मूर्द्धेति । भग-

उ० त्मानं वैश्वानरमध्येति तं हन्ताभ्यागच्छामेति
 तं हाभ्याजग्मुः ॥ ४ ॥ तेभ्यो ह प्राप्तेभ्यः
 पृथगर्हाणि कारयाञ्चकार स ह प्रातः सञ्जिहान
 उवाच न मे स्तेनो जनपदे न कदर्यी न मद्यपो
 नानाहिताग्निर्नाविद्वान् स्वैरी स्वैरिणी कुतो
 यक्ष्यमाणो वै भगवन्नोऽहंमस्मि यावदेकैकस्मा
 ऋत्विजे धनं दास्यामि तावद्भगवद्भ्यो दास्यामि

भा० ख्यापत्यं कैकेयः सम्भगिममात्मानं वैश्वानरमध्येतीत्यादि
 समानं । तेभ्यो ह राजा प्राप्तेभ्यः पृथक् पृथगर्हाण्य-
 र्हाणानि पुरोहितैर्भृत्यैश्च कारयाञ्चकार कारितवान् ॥
 स हान्येष्टुराजा प्रातः संजिहान उवाच विनयेनोप-
 गम्यैतद्धनं मत्त उपादध्वमिति । तैः प्रत्याख्याता मधि
 दोषं पश्यन्ति नूनं चतो न प्रतिगृह्णन्ति मत्तो धनमिति
 मन्वान आत्मनः सदृक्ततां प्रतिपिपादयिष्यन्नाह । न मे
 मम जनपदे स्तेनः परस्वहर्त्ता विद्यते । न कदर्यीऽदाता
 सति विभवे । न मद्यपो द्विजोत्तमः सन् । नानाहिताग्निः
 ब्रतगुः । नाविद्वानधिकारानुरूपं । न स्वैरी परदारेषु गन्ता ।
 अत एव स्वैरिणी कुतो दुष्टचारिणी न सम्भवतीत्यर्थः । तैश्च
 न वयं धनार्थिन इत्युक्त आहास्यं मत्सैते धनं न गृह्णन्तीति ।

षा० वक्तः सन्तः सम्पादयाञ्चक्रुरिति पूर्वेषु सम्मन्थः । चन्द्रपति-
 रिन्वादी भगवन्त इति प्राचीनशास्त्रप्रभृतयः सम्बोधयन्ते ॥
 सहेत्वादि सोपस्कारं याचन्ते । स हान्येष्टुरित्यादिना ॥

उ० वसन्तु भगवन् इति ॥ ५ ॥ ते होचुर्येन हेवार्थेन पुरुषचरेत् ॥ हेव वदेदात्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहीति ॥ ६ ॥ तान् होवाच प्रातर्वः प्रतिवक्ताऽस्मीति ते ह

भा० अथमाशो वै कतिभिरहोभिरहं हे भगवन्तोऽस्मि । तदर्थं क्लृप्तं धनं मा यावदेकेकस्यै यथोक्तमृत्विजे धनं दास्यामि तावत्प्रत्येकं भगवन्नोऽपि दास्यामि । वसन्तु भगवन्तः पश्यन्तु च मम यागमित्युक्तास्ते होचुः । येन हेवार्थेन प्रयोजनेन यं प्रति चरेद्भस्तेत्पुरुषं तं हेवार्थं वदेत् । इदमेव प्रयोजनमागमनस्येत्ययं न्यायः सतां । वयस्य वैश्वानरज्ञानार्थिनः ॥ आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि सम्प्रजानासि अतस्त्वमेव नोऽस्मभ्यं ब्रूहीत्युक्तस्त्वान् होवाच । प्रातर्वो युष्मभं प्रतिवक्तास्मि प्रतिवाक्यं दातास्मीत्युक्तास्ते ह राज्ञोऽभिप्रायज्ञाः समित्प्राणयः समिद्भारहस्ता अपरेद्यः पूर्वोक्ते राजानं प्रतिचक्रमिरे गतवन्तः । यत एवं महाशाला महाश्रोत्रिया ब्राह्मणाः सन्तो महाशालत्वाद्यभिमानं हित्वा समिद्भारहस्ता जातितो हीनं राजानं विद्यार्थिणो विनयेनोपजग्मुः । तथाऽन्वैर्विद्योपादित्सुभिर्भवितव्यं ।

भा० यथोक्तं शास्त्रप्रसिद्धमिति यावत् । किन्तुर्हि भगवदागमनप्रयोजनं तदाह । वयस्येति ॥

तन्ममापि नास्तीति शङ्कां निरस्यति । आत्मानमिति ॥ शिष्यभावेनोपसन्नेभ्यो विद्या दातव्या न यथा कथञ्चिदिति राज्ञोऽभि-

उ० समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिचक्रमिरे तान् हानुप-
नीयेवैतदुवाच ॥ ७ ॥ ११ ॥

औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्त इति दिवमेव
भगवो राजन्निति होवाचैष वै सुतेजा आत्मा
वैश्वानरो ज्यं त्वमात्मानमुपास्ते तस्मात्तव सुतं
प्रसुतमासुतं कुले दृश्यते ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि

भा० तेभ्यश्चादादिद्यां विवक्षुरनुपनीयेवोपनयनमहत्तैव तान्
यथायोग्येभ्यो विद्यामदात् तथाऽन्येनापि विद्या दात-
व्येद्यास्वाधिकार्यः । एतद्वैश्वानरविज्ञानमुवाचेति वक्ष्य-
माणेन सम्बन्धः ॥ ११ ॥

स कथमुवाचेत्याह । औपमन्यव हे कमात्मानं वैश्वानरं
त्वमुपास्त इति पप्रच्छ । नम्यमन्याय आचार्यः सन् त्रिष्यं
पृच्छतीति । नैष दोषः । यद्वेत्य तेन मोपसीद् ततस्त
ऊर्द्धं वक्ष्यामीति न्यायदर्शनात् । अन्यथाप्यप्रतिभानवति
त्रिष्ये प्रतिभोत्पादनार्थः प्रभो दृष्टोऽजातप्रभोः । कौष
तदाऽभूत् कुत एतदागादिति । दिवमेव सुखोकमेव वैश्वान-

ष्या० प्रायः । ते हेत्वादिवाक्यस्य तात्पर्यं दर्शयति । यत इति ॥ योग्योन्मार्थं
राजानं प्रक्षुपग्रमनमिष्टमेवेति मन्वानो विश्विनश्चि । दिव्यार्थिन
इति ॥ तथेतन्नातःशब्दो ब्रह्मणः । उपनयनं पादयोर्निपतनं
वक्ष्यामाखवैश्वानरविज्ञानं । तेनैतदित्यस्य सम्बन्ध इति यावत् ॥
आख्यायिकातात्पर्यमुपसंहरति । यथेति ॥ ११ ॥

शिक्षा हि प्रसारः । आचार्यस्तु प्रतिवर्त्तेति न्यायेन शङ्कते ।
नन्विति ॥ वाक्शाशेषावच्छम्भेन दूषयति । नैष दोष इति ॥

उ० प्रियमन्थनं पश्यति प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं
कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा
त्वेष आत्मन इति होवाच मूर्धा ते विपत्तिथ-
द्यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥ १२ ॥ अथ होवाच
सत्ययज्ञं पौलुषिं प्राचीनयोग्य कं त्वमात्मानमु-

भा० नरमुपास्ते भगवो राजन्निति होवाच । एष वै सुतेजाः
शोभनं तेजो यस्य मोऽयं सुतेजा इति प्रसिद्धो वैश्वानर
आत्मा । अयमात्मनोऽवयवभूतत्वाद्यं त्वमात्मानमात्मैकदेश-
मुपास्ते तस्मात्सुतेजसो वैश्वानरस्योपासनात्तव सुतमभिषुतं
सोमरूपं कर्माणि प्रसुतं प्रकर्षेण च सुतमासुतश्चाहर्गणा-
दिषु तव कुले दृश्यते अतीव कर्माणस्त्वत्कुलीना इत्यर्थः ।
अत्यसं दीप्ताग्निः सन् पश्यति च पुत्रपौत्रादिप्रियमिष्टं ॥

अन्योऽप्यस्रमन्ति पश्यति च प्रियं भवत्यस्य सुतं प्रसुतमा-
सुतमित्यादिकर्मात्वं ब्रह्मवर्चसं कुले यः कश्चिदेतं यथोक्त-
मेवं वैश्वानरमुपास्ते मूर्धा तु वैश्वानरस्यैव न समसो वैश्वान-
रः । अतः समस्तबुद्ध्या वैश्वानरस्योपासनाच्छिरो मूर्धा ते

आ० इहदारण्यकश्रुत्यासोचनयामपि नैतदन्याय्यमित्याह । अन्यत्रा-
पीति । आचार्यस्याजातशत्रोरिति सम्बन्धः । तस्यात्मत्वे हेतुमाह ।
आत्मन इति । एकाहादिरूपो ज्योतिष्टोमादिरहर्गर्भस्यैव सुतं
सोमरूपं कृताश्रयं अग्निने प्रसुतं सत्रे त्वासुतमिति भेदः । तत्रेति
पुनर्वचनमन्वयदर्शनार्थं ।

न केवलं प्राचीनशास्त्रनिष्ठमिदं फलं किन्वन्यस्यापि भवती-
त्याह । अन्योऽपीति । तर्हि यथोक्तवैश्वानरश्चानादेव कृतकत्व-

उ० पास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवा-
 चैष वै विश्वरूप आत्मा वैश्वानरोऽयं त्वमात्मान-
 मुपास्से तस्मात्तव बहु विश्वरूपं कुले दृश्यते
 ॥ १ ॥ प्रवृत्तोऽश्वतररीरथो दासीनिष्कोऽस्त्यन्नं
 पश्यसिं प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं भवत्यस्य
 ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते
 चक्षुष्टेतदात्मन इति होवाचान्धोऽभविद्यन्मां

भा० विपरीतयाहिणो व्यपतिष्यद्विपतितमभविष्यत् । यद्यदिमां
 नागतोऽभविष्यत् साध्वकार्षीर्धन्नामागतोऽधीत्यभिप्रायः
 ॥ १२ ॥ अथ होवाच सत्ययज्ञं पौत्रुषिं हे प्राचीनयोग्य कं
 त्वमात्मानमुपास्स इत्यादित्यमेव भगवो राजन्निति होवाच ।
 शुक्लानीसादिरूपत्वाद्विश्वरूपत्वमादित्यस्य सर्व्वरूपत्वाद्वा ॥
 सर्व्वानि रूपाणि हि त्वाङ्गाणि यतोऽतो वा विश्वरूप
 आदित्यस्तदुपासनात्तव ब्रह्म विश्वरूपमिहामुत्रार्थमुप-
 करणं दृश्यते कुले । किञ्च त्वामनुप्रवृत्तोऽश्वतररीरथां युक्तो
 रथोऽश्वतररीरथो दासीनिष्को दासीभिर्युक्तो निष्को
 हारो दासीनिष्कोऽत्यन्नमित्यादि समानं । चक्षुर्वैश्वानरस्य

आ० तेत्वाग्रज्ञाह । मूर्द्धा त्विति ॥ अक्षरार्थमुक्त्वा विवक्षितार्थमाह ।
 साध्विति ॥ १२ ॥ अथ प्राचीनशाले तूष्णीम्भूते जिज्ञासमाने
 सत्त्वगन्तरमित्यर्थः । आदित्यस्य शुक्लत्वादिरूपत्वमवृत्ते स्पष्टी
 भविष्यति ॥ तस्य सर्व्वरूपत्वेन विश्वरूपत्वमुपपादयति । सत्त्वा-
 नीति ॥ अत्यन्नमित्यादि ॥ चक्षुष्टेतदित्यतः प्राप्तमिति शेषः ।
 चक्षुष्टेतदित्यादिवाक्यं व्याचष्टे । चक्षुरित्वादिना ॥ तत्रापि तात्पर्य्यं

उ० नागमिथ इति ॥ २ ॥ १३ ॥ अथ होवाचेन्द्रद्युम्नं
 भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स इति
 वायुमेव भगवो राजन्निति होवाचैष वै पृथग्ब-
 र्त्मात्मा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से तस्मात्त्वां
 पृथग्बलय आययन्ति पृथयथश्रेणयोऽनुयन्ति ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्त्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते प्राणस्त्वेष आत्मन इति होवाच प्राणस्त

भा० तु सविता । तस्य समस्तनुद्धोपासनादन्धो भविष्यच्चतुर्हीने
 भविष्यो यन्मां नागमिथ इति पूर्ववत् ॥ १३ ॥ अथ
 होवाचेन्द्रद्युम्नं भाल्लवेयं वैयाघ्रपद्य कं त्वमात्मानमुपास्स
 इत्यादि समानं । पृथग्बर्त्माऽऽत्मा नागा वर्त्मानि यस्य
 वायोरावहोद्वादिभिर्भेदैर्वर्त्तमानस्य सोऽयं पृथग्बर्त्मात्मा
 वायुः । तस्मात्पृथग्बर्त्मात्मनो वैश्वानरस्योपासनात् पृथक्का-
 नादिकास्त्वां प्रति बलथो वस्तान्नादिसङ्घणा बलय आय-
 यन्ति आगच्छन्ति । पृथयथश्रेणयो रथपङ्क्तयोऽपि त्वामनु-
 यन्ति । अत्स्यन्नमित्यादि समानं । प्राणस्त्वेष आत्मन इति

भा० यथा पूर्वं द्रष्टव्यमित्याह । पूर्ववदिति ॥ १३ ॥ सत्त्वयस्योपरमान-
 न्तरमित्यथप्रथमार्थः । पृथगित्यतः प्राक्तनमादिपदेन गृहीतं ।
 पृथग्बर्त्मेति प्रतीकमादाय व्याचष्टे । नानेति ॥ आभिमुख्येनाग-
 च्छन्नावहः । ऊर्द्धेन वहतीत्युद्वाहः ॥ तस्मात्तमित्यादि व्याचष्टे ।
 तस्मादिति ॥ नागादिका नागाविधासु दिक्षुभवा इत्येतत् ।
 अत्स्यन्नमित्यादि समानमित्यन्नादिपदमुपास्ते इत्यन्नवाक्यसङ्ग-

उ० उदक्रमिष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥ २ ॥ १४ ॥
 अथ होवाच जनं शार्कीराश्य कं त्वमात्मानमु-
 पास्स इत्याकाशमेव भगवो राजन्निति होवाचैष
 वै बहुल आत्मा वैश्वानरो ऽयं त्वमात्मानमुपास्से
 तस्मात्त्वं बहुलोऽसि प्रजया च धनेन च ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमन्त्यन्नं पश्यति प्रियं भव-
 त्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं वैश्वानर-
 मुपास्ते सन्देहस्त्वेष आत्मन इति होवाच सन्दे-

भा० होवाच प्राणस्ते तव उदक्रमिष्यदुत्क्रान्तो ऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिष्य इति ॥१४॥ अथ होवाच जनमित्यादि समानं ।
 एष वै बृहन्न आत्मा वैश्वानरः । बृहन्नत्वमाकाशस्य सर्वग-
 तत्वाद्बृहन्नगुणोपासनाच्च । त्वं बृहन्नोऽसि प्रजया पुत्रपौत्रा-
 दिसत्त्वणया धनेन च हिरण्यादिना । सन्देहस्त्वेषः सन्देहो
 मध्यमशरीरं वैश्वानरस्य । दिहतेर्धातो रूपचर्यार्थत्वात्मां-
 चरधिरास्थ्यादिभिश्च बृहन्नं शरीरं । तत्सन्देहस्ते तव
 शरीरं व्यञ्जीर्यत शीर्षमभविष्यद्यन्मां नागमिष्य इति ॥१५॥

आ० ह्यर्थमुत्तरवाक्येऽप्यभिप्रायसाध्यं मत्वाह । प्राबल्यिति ॥ १४ ॥
 इन्द्रधनुषोपरमाण्वन्तर्यमद्यशाब्दार्थः । अन्नादिपदमेव इत्यास्मात्प्रा-
 त्तनवाक्यसंयद्वाच्यं । कथमाकाशस्य बृहन्नत्वमत आह । बृहन्नत्व-
 मिति । कथं शरीरस्य मध्यमे भागे संशयवाचो सन्देहशब्दो
 वर्तते तथाह । दिहतेरिति । आकाशस्य सर्वगतत्वेन बृहन्नत्वा-
 देहस्य च परिच्छिन्नत्वेन तदभावात् । कथमाकाशं वैश्वानरस्य
 शरीरं स्यादित्याशङ्क्याह । मांसेति ॥ तत्शरीरमिति सम्बन्धः ॥१५॥

उ० हस्ते बशीर्यद्यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥ १ ५ ॥ अथ
 होवाच बुडिलमाशूतराशिं वै व्याघ्रपद्य कं त्व-
 मात्मानमुपास्त इत्यप एव भगवो राजन्निति
 होवाचेष वै रयिरात्मा वैश्वानरो ऽय त्वमात्मान-
 मुपास्ते तस्मात्त्वं रयिमान् पुष्टिमानसि ॥ १ ॥
 अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति प्रियं
 भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते वस्तिस्त्वेष आत्मन इति होवाच
 वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥ १ ६ ॥

भा० अथ होवाच बुडिलं आशूतराशिमित्यादि समानं । एष
 वै रयिरात्मा वैश्वानरो धनरूपः । अङ्गोऽन्नं ततो धन-
 मिति । तस्माद्रयिमान् धनवांस्त्वं पुष्टिमांस्य ऋरीरेण
 पुष्टेस्त्वान्नमित्तत्वात् । वस्तिस्त्वेष आत्मनो वैश्वानरस्य
 वस्तिर्भूवसङ्गुहस्त्वानं वस्तिस्ते व्यभेत्स्यद्विज्ञो ऽभविष्यद्यन्मां
 नागमिथ इति ॥ १ ६ ॥

आ० जनस्योपरमानन्तरमद्यशब्दार्थः । कथमवात्मको वैश्वानरो रयि-
 रिति धनेन निर्दिश्यते तत्राह । अङ्ग इति ॥ आयुर्वैद्यतमि-
 तिवत्कार्यवाचनेन कारणं कथ्यत इत्यर्थः । तस्माद्यथोक्तवैश्वान-
 रोपासनादित्येतद्जनरूपवैश्वानरोपासनाद्जनवानित्येव वक्तव्ये
 कथं पुष्टिमानित्यधिका वाऽऽपस्तत्राह । पुष्टिश्चेति ॥ मूत्राश्रयो
 धनुर्वज्रो वस्तिरित्यभिधीयत इत्याश्रयेनाह । वस्तिरिति ॥ १ ६ ॥

उ० अथ होवाचौद्दालकभारूणिं गौतम कं त्वमा-
 त्मानमुपास्स इति पृथिवीमेव भगवो राजन्निति
 होवाचैष वै प्रतिष्ठात्मा वैश्वानरोऽय त्वमात्मान-
 मुपास्से तस्मात्त्वं प्रतिष्ठितोऽसि प्रजया च पशु-
 भिश्च ॥ १ ॥ अत्स्यन्नं पश्यसि प्रियमत्यन्नं पश्यति
 प्रियं भवत्यस्य ब्रह्मवर्चसं कुले य एतमेवमात्मानं
 वैश्वानरमुपास्ते पादौ त्वेतावात्मन इति होवाच
 पादौ ते व्यञ्जास्येतां यन्मां नागमिथ इति ॥ २ ॥
 १७ ॥ तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेममात्मानं

भा० अथ होवाचौद्दालकमित्यादि समानं । पृथिवीमेव
 भगवो राजन्निति होवाच । एष वै प्रतिष्ठा पादौ वैश्वान-
 रश्च । पादौ ते व्यञ्जास्येतां विञ्जानावभविष्येतां शिथि-
 स्तीभूतौ यन्मां नागमिथ इति ॥ १७ ॥ तान् यथोक्तवैश्वान-
 नरदर्शनवतो ह उवाच । एते यूयं वै खल्वित्यनर्थकौ यूयं

आ० प्राचीनशास्त्रप्रवृत्तिषु पञ्चसु मौगमातिष्ठमानेष्वनन्तरमित्य-
 द्यशब्दार्थः । उद्दालकान्तोष्पुपासत्रेषु सामख्येन वैश्वानरविद्यां
 बह्नुकामस्तेषां मिथ्याज्ञानमनुवदति । तानित्यादिना । अन-
 र्थकाविवानर्थकौ निपातौ न त्वनर्थकावेव । तेषां मिथ्याज्ञान-
 त्वसिद्धिस्मारकत्वाद्युपमित्यन्वयार्थं । प्रागुक्तमपि पाठक्रमेण पुन-
 रनूय पृथगिव विद्वांस इति सम्बन्धः । यथा जातन्धा हस्ति-
 दर्शने भिन्नदृष्टयो भवन्ति तथा यूयं वैश्वानरमात्मानमेकमपि
 सर्वात्मकं सन्तं भिन्नमिव विद्वांसः परिच्छिन्नाक्षरूपेणात्मानं
 बुद्धवन्तः । तथा च मिथ्यादर्शिनो यूयं प्रागेव प्रत्यवायान्मामाग-
 तवन्तः साधु ज्ञतवन्त इत्यर्थः ॥ १७ ॥ प्रधानविद्यां बह्नुं पातनिकां

उ० वैश्वानरं विद्वांशुसोऽनुमत्य यस्त्वेतमेवं प्रादेश-
मात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषुात्मस्वनुमन्ति ॥११॥

भा० पृथगिवापृथक् सन्तमिममेकं वैश्वानरं विद्वांशुसोऽनु-
मत्य परिच्छिन्नात्मबुद्ध्या एतद्बुद्धिदर्शन इव आत्यन्धाः ॥
यस्त्वेतमेवं यथोक्तावयवैर्द्युमूर्द्धादिभिर्विचित्रमेकं प्रादेश-
मात्रं प्रादेशैर्द्युमूर्द्धादिभिः पृथिवीपादान्तरध्यातं मीयते
ज्ञायत इति प्रादेशमात्रं । मुखादिषु वा करणेष्वकर्तृत्वेन
मीयत इति प्रादेशमात्रः । द्युलोकादिपृथिव्यन्तप्रदेशपरि-
माणो वा प्रादेशमात्रः । प्रकर्षेण ब्राह्मणेषादिभ्यन्त इति
प्रादेशा द्युलोकादय एव तावत्परिमाणः प्रादेशमात्रः ।
ब्राह्मणान्तरे तु मूर्द्धादिस्त्रिवुकप्रतिष्ठ इति प्रादेशमात्रं
कल्पयन्ति । इह तु न तथाभिप्रेतः । तस्य ह वा एतस्या-
त्मन इत्याद्युपसंहारात् ॥ प्रत्यगात्मतया ऽभिविमीयतेऽह-

भा० इत्या तांमिदानीमुपदिशति । ब्रह्मिन्नादिना । एतमेवम्भूवं
यत्तुपास्ते स सर्वेष्वन्नमन्तीति सम्बन्धः । एवं शब्दार्थमाह ।
बधोक्तेति ॥ एवं समस्तं त्रैलोक्यात्मकमिति यावत् । प्रादेशमात्र-
मित्येतदिभजते । प्रादेशैरिति । यथोक्तेराधिदैवकावयवैरध्यातं
प्रब्रह्मन्तन्धेवायं मीयत इति व्युत्पत्त्या प्रादेशमात्रकमिति यावत् ॥
प्रकारान्तरेषु व्याचष्टे । मुखादिषु वेति ॥ तेषु हि प्रदेशेष्वयम-
कर्तृत्वेन साक्षितया मीयत इति व्युत्पत्त्या यथोच्यत इत्यर्थः । विधा-
नान्तरेषु व्याचष्टे । द्युलोकादिति । अर्थान्तरमाह । प्रकर्षेवेति ।
आमनन्ति चैनमस्मिन्निति न्यायेन पक्षान्तरमाह । ब्राह्मणान्तरे
त्विति ॥ अस्तु तर्हि आनाजश्रुत्वनुसारेषु मूर्द्धान्तरेषु भाष्येण

उ० तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव
सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो
बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ उर

भा० मिति ज्ञायत इत्यभिविमानसमेतमात्मानं वैश्वानरं
विश्वानरान्नयति पुण्यपापानुरूपां गतिं । सर्वात्मैष ईश्वरो
वैश्वानरो विश्वो नर एव वा सर्वात्मत्वात् । विश्वैर्वा नरैः
प्रत्यगात्मतया प्रविभज्य नीयत इति वैश्वानरः । तमेव-
मुपास्ये यः सोऽदन्नन्नादी सर्वेषु लोकेषु शुलोकादिषु
सर्वेषु भूतेषु चराचरेषु सर्व्विध्वात्मसु शरीरेन्द्रियमनो-
बुद्धिषु तेषु ज्ञात्मकल्पनाव्यपदेशः प्राणिनामन्नमन्ति ।
वैश्वानरवित्सर्वात्मा सन्नन्नमन्ति । न यथाज्ञः पिण्डमात्रा-
भिमानः सन्नित्यर्थः । कस्मादेवं । यस्मात्तस्य ह वै प्रकृतस्यै-
वैतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्द्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणः
पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादौ

भा० पर्यन्ते देहावयवे सम्पादितो वैश्वानरः प्रादेशमात्र इति
नेत्याह । इह त्विति ॥ सर्वात्मत्वेन वैश्वानरस्योपसंहारदर्शनान्नात्र
जानाकश्चुतिरनुसर्त्तव्येत्यर्थः ॥ विश्वेष्वान्तरं व्याचष्टे । प्रत्यगात्म-
तयेति ॥ सर्व्वेश्वरत्वं सर्वात्मत्वं सर्व्वप्रत्यक्षत्वं वा हेतून्नात्र वैश्वान-
रशब्दमनेकधा व्याकरोति । विश्वानित्यादिना ॥ ईश्वरो वैश्वानर
इत्यत्र वैश्वानरपदमुभयत्र सम्बध्यते । स वैश्वानरविदन्नमदन्
सर्व्वेषु लोकादिषु स्थित्वाऽन्नमन्तीति सम्बन्धः । कथमात्मशब्देन
शरीरादयो गृह्यन्ते तत्राह । तेषु हीति ॥ सर्व्वेषु लोकेष्वित्या-
दिवाक्यस्य तात्पर्यार्थं दर्शयति । वैश्वानरविदिति ॥ वैश्वानरो-
पासकः सर्वात्मा सन्नन्नमन्तीति कस्माज्जेतेर्निश्चितमित्याशङ्गा-

उ० एव वेदिलीमानि वहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो
ऽन्वाहार्यपवन आस्यमाहवनीयः ॥ १६ ॥
तद्यज्ञं प्रथमभागच्छेतज्जोमीयं स यां प्रथमा-
माहुतिं जुहुयात्तां जुहुयात्प्राणाय स्वाहेति
प्राणस्तृप्यति ॥ १ ॥ प्राणे तृप्यति चक्षुस्तृप्यति

भा० अथ वा विध्यर्थमेतद्वचनमेव उपास्य इति । अथेदानीं
वैश्वानरविदे भोजनेऽग्निहोत्रं संपिपादयिषन्नाह एतस्य
वैश्वानरस्य भोक्तुर एव वेदिराकारसामान्यात् । सोमानि
वर्हिर्वेद्यामिवोरसि सोमान्यास्तीर्षानि दृश्यन्ते । हृदयं
गार्हपत्यो हृदयाद्भि मनः प्रणीतमिवानन्तरीभवति । अतो
ऽन्वाहार्यपवनोऽग्निर्मनः । आस्यं मुखमाहवनीयः ।
आहवनीयो ह्ययतेऽस्मिन्नमिति ॥ १८ ॥ तत्रैवं सति यद्गुह्यं
भोजनकाले आगच्छेद्भोजनार्थं तद्धोमार्थं तद्धोमीयं

आ० मनुद्य हेतुप्रदर्शनपरत्वेनोत्तरं वाच्यमुपादत्ते । कस्मादित्वा-
दिना ॥ वैश्वानरस्य सर्वात्मत्वात्तदुपासकस्यापि तदात्मतया
सर्वात्मत्वादसौ सर्वात्मभूताः सर्वत्रात्मन्तीति युक्तमित्यर्थः ।
तस्येत्यादिवाच्यस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथ वेति ॥ प्रधान-
विद्यामुक्त्वा तदङ्गप्राणाग्निहोत्रं दर्शयितुकामो भूमिकां करोति ।
अथेति ॥ सम्पादयितुमिच्छन्नादौ तदङ्गान्यत्रपतिराहेत्यर्थः ।
वेदिरिति स्थण्डिलमात्रं गृह्यते । अग्निहोत्रे तावन्मात्रस्योपयुक्त-
त्वादितरस्य दर्शपूर्वमासाद्यं गत्वा वेद्यामास्तीर्थ्यन्ते ये दर्भा
वर्हिःशब्देनोच्यन्ते । हृदयस्य गार्हपत्यत्वं मनः प्रखयनहेतुत्वा-
त्प्रणीतमुत्पन्नमिवेत्यर्थः । आहवनीयसादृश्यं च मुखस्य दर्शयति ।
आहवनीय इति ॥ १८ ॥ एवं सतीत्युक्त्यायेनाग्निहोत्रे सम्पा-

उ० चक्षुषि तृप्यत्यादित्यस्तृप्यत्यादित्ये तृप्यति
 द्यौस्तृप्यति दिवि तृप्यत्यां यत्किञ्च द्यौश्चा-
 दित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति
 प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति
 ॥ २ ॥ १६ ॥ अथ यां द्वितीयां जुहुयात्तां
 जुहुयाद्धानाय स्वाहेति द्यान्स्तृप्यति ॥ १ ॥
 बाने तृप्यति श्रोत्रं तृप्यति श्रोत्रे तृप्यति चन्द्र-
 मास्तृप्यति चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यन्ति
 दिक्षु तृप्यतीषु यत्किञ्च दिशश्च चन्द्रमाश्चाधि-
 तिष्ठन्ति तन्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥
 २० ॥ अथ यां तृतीयां जुहुयात्तां जुहुयादपा-
 नाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति ॥ १ ॥ अपाने

भा० तद्भोजनं अग्निहोत्रसम्पन्नास्य विवक्षितत्वान्नाग्निहोत्राङ्गेति
 कर्त्तव्यताप्राप्तिः । इह स भोक्ता यां प्रथमामाहुतिं
 जुहुयात्तां कथं जुहुयादित्याह । प्राणाय स्वाहेत्यनेन
 मन्त्रेणाहुतिशब्दादवदानप्रमाणमङ्गं प्रक्षिपेदित्यर्थः । तेन

षा० दिते सतीत्यर्थः । सम्पादितस्याग्निहोत्रस्य सामान्यादग्न्युद्धरबा-
 दीनि तदङ्गान्ब्रह्म भवेयुरित्याशङ्क्य तद्भुजिमात्रस्य विवक्षितत्वान्मै-
 वमित्याह । अग्निहोत्रेति । इहेति वैश्वानरविदो भोजनमुच्यते ।
 प्रहृतहोमान्नावान्तरविभागमाह । स भोक्तेति । अथमिति
 मन्त्रो वा ब्रह्मपरिमाणं वा फलं वा पृच्छते तत्र प्रथमं प्रत्याह ।

उ० तृप्यति वाक्तृप्यति वाचि तृप्यत्यामग्निस्तृप्य-
 त्यग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति पृथिव्यां तृप्यत्यां
 यत्किञ्च पृथिवी चाग्निश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति
 तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन
 तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २१ ॥ अथ यां
 वतुथीं जुहुयातां जुहुयात् समानाय स्वाहेति
 समानस्तृप्यति ॥ १ ॥ समाने तृप्यति मनस्तृ-
 प्यति मनसि तृप्यति पर्जन्यस्तृप्यति पर्जन्ये
 तृप्यति विद्युस्तृप्यति विद्युति तृप्यत्यां यत्किञ्च
 विद्युच्च पर्जन्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानु-
 तृप्तिं तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नाद्येन तेजसा
 ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीं जुहु-
 यातां जुहुयादुदानाय स्वाहेत्युदानस्तृप्यति ॥ १ ॥
 उदाने तृप्यति वायुस्तृप्यति वायौ तृप्यत्याकाश-

भा० द्यौश्चेत्यादि दृष्यति प्राणस्तृप्यति प्राणे दृष्यति चक्षुस्तृप्यति
 चक्षुरादित्यो यच्चान्यद्द्वौश्चादित्यश्च स्वामित्तेनाधितिष्ठत-
 स्तच्च दृष्यति तस्य दृप्तिमनु स्वयं भुञ्जानस्तृप्यत्येवं प्रत्यक्षं ।
 किञ्च प्रजादिभिश्च । तेजःशरीरस्था दीप्तिरुज्वलत्वं प्रागल्भ्यं

आ० प्राबाधेति ॥ यदि द्वितीयस्तत्राह । आहुतीति ॥ अथदानस्य
 प्रमाणं परिमाणं कर्मिणां परिमाणं प्रसिद्धं तेन परिमितमिति
 यावत् । तृतीयश्चेत्तत्राह । तेनेति ॥ भुञ्जानस्य दृप्तौ प्रत्यक्षं
 प्रमाणं प्राबाधेस्तृप्तौ शास्त्रमिति विभागमभिप्रेत्याह । प्रत्यक्ष-

उ० स्तृप्यत्याकाशे तृप्यति यत्किञ्च वायुश्चाकाशश्चा-
 धितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुतृप्तिं तृप्यति प्रजया
 पशुभिरन्नाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चसेनेति ॥ २ ॥ २३ ॥
 स य इदमविद्वानग्निहोत्रं जुहोति यथाङ्गारा-
 नपोल्य भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्स्यात् ॥ १ ॥ अथ

भा० वा ब्रह्मवर्चसं वृत्तस्वाध्यायनिमित्तं तेजः ॥ १९ ॥ अथ
 यां द्वितीयां ॥ २० ॥ अथ यां तृतीयां ॥ २१ ॥ अथ यां
 चतुर्थीं ॥ २२ ॥ अथ यां पञ्चमीमिति समानं ॥ २३ ॥

स यः कश्चिदिदं वैश्वानरदर्शनं यथोक्तमविदाश्चग्नि-
 होत्रं प्रसिद्धं जुहोति यथाङ्गारानाहुतियोग्यानपोल्य-
 नाहुतिस्थाने भस्मनि जुहुयात्तादृक् तत्तुल्यं तस्य
 तदग्निहोत्रहवनं स्याद्वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रमपेक्ष्येति
 प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दया वैश्वानरविदोऽग्निहोत्रं स्तूयते ।
 अतश्चैतद्विशिष्टमग्निहोत्रं कथं अथ च एतदेवं विद्वान-

भा० मिति ॥ प्रजादिभिश्च भोक्ता तृप्यतीति सम्बन्धः ॥ १९ ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

प्रसिद्धाग्निहोत्रनिन्दाद्वारेण वैश्वानरविदो यथोक्तमग्निहो-
 त्रमवश्यकर्त्तव्यतायै स्तौति । स यः कश्चिदित्यादिना ॥ प्राणा-
 ग्निहोत्रस्य वैशिष्ट्ये हित्वन्तरमतःशब्दोपात्तं प्रश्नपूर्वकं प्रकट-
 यति । कथमित्यादिना ॥ नैयमिकाग्निहोत्रनिन्दाद्वारा प्राणा-
 ग्निहोत्रस्तुत्यन्तरं विधान्तरेण तस्यैव निरवयवता कीर्त्तयति इत्यथ-
 शब्दार्थः । एतदिति वैश्वानरदर्शनमुक्तं । एवमिति ॥ वैश्व-
 नरस्योक्तसर्वात्मत्वादिप्रकारेणेत्यर्थः । अग्निहोत्रमिति साम्या-
 दिकमग्निहोत्रं गृह्यते । कथमिदमुक्तार्थं सर्वेषु लोकेष्वग्नमतीति

उ० य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु
लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्व्वात्मसु हुतं भवति ॥२॥
तद्यथेषीका तूलमग्नौ प्रोतं प्रदूयेतैव ॥ हास्य
सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते य एतदेवं विद्वानग्नि-

भा० अग्निहोत्रं जुहोति तस्य यथोक्तवैश्वानरविज्ञानवतः सर्वेषु
लोकेष्वित्याद्युक्तार्थं । ऊतमन्नमत्तीत्यनयोरेकार्थत्वात् ॥

किञ्च तद्यथा इषीकायास्त्रलमयमग्नौ प्रोतं प्रच्छिन्नं
प्रदूयेत प्रदक्षोत क्षिप्रमेवं ह्यस्य विदुषः सर्वात्मभूतस्य
सर्वात्मानामत्तः सर्वे निरवशिष्टाः पाप्मानो धर्माधर्माख्या
अनेकजन्मसञ्चिता इह च प्राक् ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञानसहभा-
विनस्य प्रदूयन्ते प्रदक्षेरन् । वर्त्तमानवरीराश्रकपाश्रवर्जं
सर्वं प्रतिमुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वान्तस्य न दाहः ।

अथ य एतदेवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति भुङ्क्ते । यद्यपि
चण्डाखायोच्छिष्टानर्हायोच्छिष्टं प्रयच्छेदुच्छिष्टं दद्यात्
प्रतिषिद्धमुच्छिष्टदानं यद्यपि कुर्यादात्मनि हैवास्य चण्डा-

या० वाक्चं व्याख्यातं । तस्य सर्वेषु लोकादिषु ऊतं भवति इत्यन्वा-
दृशमिदं वाक्चं तत्राह । ऊतमिति ॥

इतस्य वैश्वानरविद्यावतोऽग्निहोत्रं विशिष्टमिति वक्तुं वैश्वान-
रविद्यां स्तौति ॥ किञ्चेति ॥ तत्र वैश्वानरविद्यामाहात्म्ये दृष्टान्त
इति यावत् । ईषिका मुञ्जामध्यवर्त्तित्वस्यैतत् ॥ सर्वशब्दा-
न्वारब्धकर्म्मणोऽपि दाहमाश्रयाह । वर्त्तमानेति ॥

वैश्वानरविद्याया महाफलत्वे सिद्धे तद्वतोऽग्निहोत्रं विशि-
ष्टमिति तत्कर्तुः सर्वदेवासास्यर्थात्त्वमित्याश्रयेनाह । य एतदिति ॥

उ० होत्रं जुहोति ॥ ३ ॥ तस्माद्दु हैवविद्यपि
 चण्डालायोच्छिष्टं प्रयच्छेदात्मनि हैवास्य तद्वै-
 श्वानरे हुतं स्यादिति तदेष श्लोकः ॥ ४ ॥ यथेह
 क्षुधिता बाला मातरं पर्युपासते एव सर्वानि
 भूतान्यग्निहोत्रमुपासते इत्यग्निहोत्रमुपासते
 इति ॥ ५ ॥ २४ ॥ इति छान्दोग्योपनिषत्सु
 पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० लदेहस्य वैश्वानरे तद्भुतं स्यान्नाधर्मानिमित्तमिति विद्या-
 मेव सौति । तदेतस्मिन्स्तुत्यर्थे श्लोको मन्त्रोऽप्येष भवति ।
 यथेह लोके क्षुधिता बुभुक्षिता बाला मातरं पर्युपासते
 कदा नो मातासं प्रयच्छतीत्येवं सर्वानि भूतान्यन्नादान्येवं-
 विदोऽग्निहोत्रं भोजनमुपासते कदा त्वमौ भोक्ष्यत इति
 जगत्सर्वं विदुहो जनेन तप्तं भवतीत्यर्थः । द्विरुक्तिरध्याय-
 परिसमाप्त्यर्था ॥ २४ ॥ इति श्रीमद्भेविन्दभगवत्पूज्यपाद-
 शिष्यस्य परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः
 कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे पञ्चमः प्रपाठकः ॥ ५ ॥

आ० विद्यामेव विद्यास्तुतिद्वाराऽग्निहोत्रमिति यावत् स्तुत्यर्थेऽग्नि-
 होत्रस्य स्तुतिरूपो योऽर्थस्तस्मिन्नित्येतन्मन्त्रस्य तात्पर्यार्थं दर्श-
 यति । जगदिति । विदुषो वैश्वानरात्मनः सर्वात्मत्वादित्यर्थः ।
 ॥ २४ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुभ्रानन्द-
 पूज्यपादशिष्यभगवदानन्दज्ञानकृतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां
 पञ्चमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ५ ॥

ॐ तत्सत् ॥

उ० हरिः ॐ ॥ श्वेतकेतुहीरुणेय आस तं ह
पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मवर्च्यं न वै सोम्या
ऽस्मत्कुलीनो ऽनूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ॥

भा० ॐ श्वेतकेतुर्हीरुणेय आसेत्याद्यध्यायसम्बन्धः । सर्वं
खम्बिदं ब्रह्म तस्मान्नित्युक्तं कथं तस्माज्जगदिदं जायते
तस्मिन्नेव च स्वीयतेऽनिति च तेनैवेत्येतद्वक्तव्यं । अनन्तरश्चै-
कस्मिन्भुक्ते विदुषि सर्वं जगत्तृप्तं भवतीत्युक्तं तदेकत्वे स-
दात्मनः सर्वभूतस्वस्थोपपद्यते नात्मभेदे कथञ्च तदेक-
त्वमिति तदर्थाऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते । पितापुत्रा-
ख्यायिका विद्यायाः सारिष्ठत्वप्रदर्शनार्था । श्वेतकेतुरिति
नामतो ह इत्यैतिह्यार्थं । आरुणेयोऽस्य पौत्र आस बभूव ।
तं पुत्रं हारुणिः पिता योग्यं विद्याभाजनं मन्वानस्तस्त्रो-
पनयनकालात्ययञ्च पश्यन्नुवाच हे श्वेतकेतोऽनुरूपं गुहं
कुलस्य नो गत्वा वस ब्रह्मचर्यं । न चैतद्युक्तं यदस्मत्कुलीनो

भा० ॐ वर्त्तिष्यमाणाध्यायस्याऽतीतेन सन्दर्भेण सम्बन्धं वक्तुं प्रतीकं
गृहीत्वा तं प्रतिजानीते । श्वेतकेतुरिति । तमेव प्रकटयन्पुत्रमं
दृतीयेनाध्यायेनास्य सम्बन्धं कथयति । सर्वमिति ॥ एतद्वक्तव्यं
तदर्थाऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यत इति सम्बन्धः । व्यवहितसम्बन्धमु-
क्त्वाऽथ्यवहितं तमादर्शयति । अनन्तरश्चेति । अध्यायतात्पर्यमुक्त्वा-
ऽऽख्यायिकातात्पर्यमाह । पितेति । पिता प्रतिवक्ता पुत्रश्च पृष्टे-
त्वेवं विधेयमाख्यायिका । सा च विद्यायाः सारिष्ठत्वघोतनार्था ।
पिता हि पुत्राय सारतममेवोपदिशतीत्यर्थः । कुलस्यानुरूपमि-
त्यादिवचनान्न कुलाधमस्य गुरुत्वमिति गम्यते ब्रह्मचर्यमध्ययना-
र्थमिति शेषः । गत्वेत्यादिवचनान्मात्रवकाधोनमध्ययनमिति

उ० स ह द्वादशवर्ष उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः
सर्वान् वेदानधीत्य महामनाऽनूचानमानी स्तब्ध
एयाय तं हि पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सौम्येदं
महामनाऽनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमादेशम-

भा० हे सोम्याननूचानधीत्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति ब्राह्म-
णान् बन्धून् व्यपदिशति न स्वयं ब्राह्मणवृत्त इति ॥
तस्यातः प्रवासोऽनुमीयते पितुः । येन स्वयं गुणवान्
सन्पुत्रं गोपनेष्यति स पित्रोक्तः श्वेतकेतुर्द्वादशवर्षः सस्रुपे-
त्याचार्यं यावच्चतुर्विंशतिवर्षो बभूव तावत्सर्वान् वेदांस्रु-
रोऽप्यधीत्य तदर्थं बुद्ध्या महामना महद्गम्भीरं मनो
यस्य स ममात्मानमन्यैर्मन्यमानं मनो यस्य सोऽयं महा-
मना अनूचानमान्यनूचात्मानं मन्यत इत्येवं शीलो यः सोऽ
नूचानमानी स्तब्धोऽप्रणतस्वभाव एयाय गृहं । तमेवभूतं
हात्मनोऽनुरूपं शीलं स्तब्धं मानिनं पुत्रं दृष्ट्वा पितोवाच
सद्गुणावतारचिकीर्षया श्वेतकेतो यन्मिदं महामना अनू-
चानमानी स्तब्धश्चासि कस्तेऽतिशयः प्राप्त उपाध्यायादु-
तापि तमादेशमादिश्यत इत्यादेशः । केवलशास्त्राचार्या-
पदेशगम्यमित्येतद्येन वा परं ब्रह्मादिश्यते ऽसावादेशस्तम-
प्राप्त्यः पृष्टवानस्याचार्यं तमादेशं विभिनष्टि येनादेशेन श्रुते-

षा० सूचितं । माभुदुपनयनमध्ययतश्चेत्वाशङ्काह । न चैतद्युक्तमिति ॥
किमिति पिता स्वयमेवोपनीय पुत्रं गाध्यापयति तत्राह ।
तस्येति ॥ अतःशब्दः स्रष्टृविविधयः । अनुमानं कल्पनं तत्र

उ० प्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति
यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं

भा० नाश्रुतमप्यन्यच्छ्रुतं भवत्यमतं मतमतिकृतं तर्कितं भवत्यवि-
ज्ञातं विज्ञातमनिस्रितं निस्रितं भवतीति ॥ सर्वानपि वेदा-
नधीत्य सर्वं चान्यद्देहमधिगम्याप्यकृतार्थ एव भवति याव-
दात्मतत्त्वं न ज्ञानात्याख्यायिकाऽतोऽवगम्यते । तदेतदद्भुतं
श्रुत्वा ह कथञ्चेत्तदप्रसिद्धमन्यविज्ञानेनान्यद्विज्ञातं भवतीत्येवं
मन्वानः पृच्छति कथं नु केन प्रकारेण हे भगवः स आदेशो
भवतीति । यथा स आदेशो भवति तच्छृणु हे सोम्य । यथा
लोके एकेन मृत्पिण्डेन ह्यककुम्भादिकारणभूतेन
विज्ञातेन सर्वमन्यत्तद्विकारजातं मृण्मयं मृद्विकार-
जातं विज्ञातं स्यात् । कथं मृत्पिण्डे कारणे विज्ञाते कार्य-
मन्यद्विज्ञातं स्यात् । नैष दोषः । कारणेनान्यत्वात् कार्यस्य

आ० कल्पकमाह । येनेति ॥ अनूचानोऽनुवचनसमर्धः । कर्मश्रुत्यत्वा
करञ्चश्रुत्यत्वा चादेशशब्दो व्याख्यातः । किमित्त्वधीत्य सर्व-
वेदमधिगततदर्थं च पुत्रमात्मविद्यामधिगत्य पिता पृच्छति
तस्य सर्ववेदाध्ययनादिनैव ह्यार्थत्वादित्याशङ्क्याह । सर्वान-
धीति ॥ तदेतदद्भुतं श्रुत्वा हेत्युक्तं विदुषोति । कथं न्विति ।
मृण्मयमित्यस्य व्याख्या मृद्विकारजातमिति । तद्यथा मृत्पिण्डेन
विज्ञातेन विज्ञातं स्यात्तथाऽन्यदपि सर्वं कारणेन विज्ञातेन
तद्विकारजातं विज्ञातं भवतीति योजना ॥ अन्यविज्ञानाद-
न्यविज्ञानमदृष्टत्वादस्मिन्निति शङ्कते । कथमिति ॥ कार्य-

उ० स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं ॥ ४ ॥ यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं लोहमित्येव सत्यं ॥ ५ ॥ यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णीयसं विज्ञातं स्याद्वा-

भा० यन्मन्यसेऽन्यस्मिन् विज्ञातेऽन्यन्न ज्ञायत इति । सत्यमेवं स्यात् । यद्यन्यत्कारणात्कार्यं स्यान्न त्वेवमन्यत्कारणात्कार्यं ॥ कथं तर्हीदं लोके इदं कारणमयमस्य विकार इति । षट्षु वाचारम्भणं वागारम्भणं वागालम्बनमित्येत् । कोऽसौ । विकारो नामधेयं । नामैव नामधेयं स्वार्थं धेयट्प्रत्ययः । वागालम्बनमात्रं नामैव केवलं विकारो नामवस्त्वसि पर-मार्थतो मृत्तिकेत्येव मित्तिकैव सत्यं वस्त्विति ॥ यथा च सोम्यैकेन लोहमणिना सुवर्णपिण्डेन सर्व्वमन्यद्विकारजातं कटकमुकुटकेयूरादिविज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणमित्यादि समानं । यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेनोपलक्षितेन कृष्णा-यसपिण्डेनेत्यर्थः । सर्व्वं कार्ष्णीयसं कृष्णायसो विकारजातं विज्ञातं स्यात् । समानमन्यत् । अनेकदृष्टान्तोपादानं दार्ष्टा-

भा० कारखयोरन्यत्वासिद्धेर्भैवमिति परिहरति । नैष दोष इति ॥ तदेव स्फुटयति । यन्मन्यस इत्यादिना ॥ अन्यत्वाभावे लोका-प्रसिद्धिविरोधं शङ्कते । कथं तर्हीति ॥ वाचारम्भणमित्यत्र वाचेति तृतीया षडर्थे ब्रह्मत्या ॥ नामधेयमित्यस्यार्थं कथयति । नामैवेति । विकारस्य मिथ्यात्वे किं परमार्थतोऽस्तीत्याशङ्गाह ।

उ० चारम्भणं विकारो नामधेयं कृष्णायसमित्येव
सत्यं एव॥ सोम्य स आदेशो भवतीति ॥ ६ ॥ न
वै नूनं भगवन्सस्त एतद्वेदिषुर्यज्ञेतद्वेदिथन्

भा० न्तिकानेकभेदानुगमार्थं दृढप्रतीत्यर्थं चैव सोम्य स आदेशो
यो मयोक्तो भवतीत्युक्तवन्ति पितर्याहेतरो न वै नूनं भग-
वन्तः पूजावन्तो गुरवो मम ये ते एतद्भगवदुक्तवस्तुनाऽ-
वेदिषुर्न विज्ञातवन्तो नूनं ॥ यद्यदि अवेदिष्वन् विदित-
वन्त एतद्वस्तु कथं मे गुणवते भक्ताद्यानुगताय नावच्छ-
न्नोक्तवन्तस्तेनाहं मन्ये न विदितवन्त इति । अवाच्यमपि
गुरोर्न्यग्भावमवादीत्युनर्गुहकुसं प्रति प्रेषणमथात् । अतो
भगवांस्त्वेव मे मद्यं तद्वस्तु येन सर्व्वज्ञत्वं ज्ञातेन मे
स्नान्तद्भवीतु कथयत्वित्युक्तः पितोवाच तथास्तु सोम्येति ॥
१ ॥ सदेव । सदित्यस्मितामात्रं वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेषं
सर्व्वगतं । एकं निरञ्जनं निरवयवं विज्ञानं सदवगम्यते

आ० न्तिकेत्वेवेति । एकेनैव दृष्टान्तेन विवक्षितार्थसिद्धौ किम-
नेकदृष्टान्तोपादानेनेत्याशङ्क्याह । अनेकेति । न वा इत्यादि
प्रतीकमादाय व्याचष्टे । भगवन्त इति । तेषामज्ञाने हेतुमाह ।
यदित्यादिना । ननु श्वेतकेतुर्गुरुब्रह्मज्ञानमात्रज्ञात्वात् गुरुब्रह्मही
प्रत्यवायी स्यादित्याशङ्क्याह । अवाच्यमपीति । गुरुब्रह्मज्ञानमतः-
शब्दार्थः । १ । यद्विज्ञानेन सर्व्वविज्ञानं सम्भते तद्विज्ञानं
प्रतिज्ञातं प्रकटोक्तुं सर्व्वस्य सम्भाषत्वं प्रतिजानीते । सदेवेति ।
सर्व्वस्य सामान्यविषयत्वं श्रुदस्यति । सदिति । तस्य
एधिव्यादिभ्यो विशेषं दर्शयति । सूक्ष्ममिति । व्याकाशदिभ्यो
विशेषमाह । निर्विशेषमिति । अन्वविशेषव्यावृत्त्यर्थं विशेष-

उ० कथं मे नावश्यन्निति भगवाण्स्त्वेवमेतद्गुणी-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥७॥ १॥ स देव
सोम्येदमय आसीदेकमेवाऽद्वितीयं ॥

भा० सर्व्वेदान्तेभ्यः । एवञ्चोऽवधारणार्थः । किन्तु इवप्रियत
इत्याह । इदं जगन्नामरूपक्रियावद्विकृतमुपलभ्यते यत्त-
त्सदेवासीदित्यासीच्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासी-
दित्युच्यते अग्रे जगतः प्रागुत्पत्तेः ॥

किं नेदानीमिदं सद्येनायऽआसीदिति विज्ञेयते न
कथं तर्हि विज्ञेषणं इदानीमपीदं सदेव किन्तु नामरू-
पविज्ञेषणवदिदंशब्दबुद्धिविषयं चेतीदञ्च भवति । प्रागु-
त्पत्तेस्त्वये केवलसच्छब्दबुद्धिमात्रगम्यमेवेति सदेवेद-

भा० माह । सर्वगतमिति ॥ तस्य ताटस्थं व्यावर्त्तयति । एकमिति ॥
प्रत्यगभिन्नस्य तस्य संसारित्वं वारयति । निरञ्जनमिति ॥
निष्क्रियत्वेन तत्प्रत्यूषत्वमाह । निरवयवमिति ॥ यद्योक्ते वस्तुनि
प्रमाद्यमाह । यदवगम्यत इति ॥

विशेषणानुसारेण शङ्कते । किं नेदानीमिति ॥ वर्त्तमानदशा-
यामसत्त्वं जगतो गच्छीत्याह । नेति ॥ सदा सत्त्वाविशेषे विज्ञे-
यत्वं न निर्वहतीति शङ्कते । कथमिति ॥ किं विशेषणसामर्थ्यादि-
दानीमसत्त्वं जगतश्चोद्यते किंवा विशेषणस्यार्थवत्त्वं पृच्छ्यते तत्राद्यं
दूषयति । इदानीमपीति ॥ प्रत्यक्षविरोधान्न वर्त्तमानावस्थायाम्
जगदसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ द्वितीयं प्रत्याह । किन्त्विति ॥ यद्येदं
वर्त्तमानं जगन्नामरूपविशेषणवदालक्ष्यते तदिदंशब्दस्य तद्बुद्धेः
विषयभावेन स्थितं भवतीति क्लृप्तेदमिदानीमित्यपि व्यवक्रियते
तदेव त्वये प्रागुत्पत्तेः सच्छब्दस्तद्बुद्धिश्चेत्तेतावन्मात्रगम्यमेव न
विदंशब्दस्य तद्बुद्धेः विषयो भवतीत्यये सदेवेदमय आसीदि-

भा० मय आसीदित्यवधार्यते । न हि प्रागुत्पत्तेर्नामवद्रूपव-
द्देदमिति गहीतुं शक्यं वस्तु । सुषुप्तकाल इव । यथा सुषु-
प्तादुत्थितः सत्त्वमात्रमवगच्छति सुषुप्ते सम्भात्रमेव केवलं
वस्त्विति तथा प्रागुत्पत्तेरित्यभिप्रायः ॥

यथेदमुच्यते लोके । पूर्वाह्णे घटादिषिसृष्टुणा
कुलाखेन मृत्पिण्डं प्रसारितमुपलभ्य यामान्तरं गत्वा
प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्यनेकभेदभिन्नं कार्य-
मुपलभ्य मृदेवेदं घटशरावादि केवलं पूर्वाह्णे आसी-
दिति तथेहोच्यते सदेवेदमय आसीदिति ॥ एकमे-
वेति । स्वकार्यपतितमन्यन्नास्तीत्येकमेवेत्युच्यते । अद्विती-
यमिति ॥ मृद्भूतिरेकेण मृदो यथाऽन्यद्घटाद्याकारेण

भा० त्ववधार्यते तस्माद्विशेष्यमिदंशब्दवद्विद्यालक्ष्यपेक्षं प्राक्कालीने
जगत्त्वविवृद्धमित्यर्थः । अथावर्त्तमानावस्थायामपि जगतः सत्त्वे
किमिति तत्रेदंशब्दवृद्धिर्न क्रमतेऽत आह । न हीति । यथा सुषुप्ते
काले सदपि वस्तु नेदंशब्दवृद्धोर्गोचरं तथा प्रागुत्पत्तेः सदपि
जगत्प्रामवत्त्वेन रूपवत्त्वेन चेदमिति न व्यवहर्त्तुं शक्यं करबोप-
संहारस्योभयत्र तुल्यत्वादित्यर्थः ॥ सुषुप्तेऽपि वस्तुनो न सत्त्वं
माणाभावादित्याशङ्क्याह । यथेति ॥ तत्र वस्तुनोऽसत्त्वमुत्थितस्य
परामर्शादनुभूतस्यानुभवितुश्चाभावे तदयोगात् । न च तत्र
विभक्तं वस्तु दृश्यते सुषुप्तभावप्रसङ्गादतस्तत्र केवलसम्भात्रं
वस्त्विति यथावगमस्तथा प्रागुत्पत्तेरपि सर्व्वं सम्भात्रमुक्तमेवेत्यर्थः ।
उक्तमेवार्थं सम्प्रतिपत्तेनोदाहरणान्तरेण समर्थयते । यथेत्वा-
दिना ॥ किमिदं सदित्यपेक्षायां तद्वत्त्वमाह । एकमिति । अव-
तारिते लक्षणवाक्ये प्रथमं विशेषणयोरर्थमाह । स्वकार्येति ।
स्वजातीयस्वगतभेदहीनमित्यर्थः । विशेषणान्तरमादाय आक-
रोति । अद्वितीयमिति । विजातीयभेदशून्यमित्यर्थः । यदुक्तं

उ० तद्वैक आहुरसदेवेदमयऽआसीदेकमेवाद्दि-
तीयं तस्मादसतः सज्जायेत ॥ १ ॥

भा० परिणमयिदकुलालादिनिमित्तकारणं दृष्टं तथा सद्वा-
तिरेकेण सतः सहकारिकारणं द्वितीयं वस्त्वन्तरं प्राप्तं
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीयं वस्त्वन्तरं
विद्यत इत्यद्वितीयं । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्सामानाधि-
करणं सर्व्वस्योपपद्यते । द्रव्यगुणादिषु सच्छब्दबुद्धानुवृत्तेः ।
सद्रव्यं सन् गुणः सत् कर्मोत्यादिदर्शनात् । सत्यमेवं स्यादि-
दानो प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्य्यं सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते ।
वैशेषिकैः प्रागुत्पत्तेः कार्य्यस्यासत्त्वाभ्युपगमात् । न चैक-
मेव सदद्वितीयं प्रागुत्पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्वैशेषिकपरि-
कल्पितात् सतोऽन्यत्कारणमिदं सदुच्यते ॥

मृदादिदृष्टान्तेभ्यस्तत्तत्र हैतस्मिन् प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनि-
रूपणे एके वैनाशिका आहुर्वस्तु निरूपयन्तोऽसदभावमात्रं
प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवाग्रेऽद्वितीयमासीदिति । सद-

भा० सत्सामानाधिकरण्यात्सदेव सर्व्वमिति तत्रारम्भवादी शङ्कते ।
नन्विति । किं कार्य्यस्य सत्सामानाधिकरणं वर्त्तमानदशायां पर-
पक्षेऽपि सम्भवतीत्युच्यते किं वा प्रागवस्थायामपीति विकल्प्याद्य-
मङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दृषयति । प्रागुत्पत्तेस्त्विति ।
लक्षणावाक्यञ्च परपक्षे दुर्य्योग्यमित्याह । न चेति । वाक्यद्वयप-
र्यालोचनया परपक्षासम्भवमुपसंहरति । तस्मादिति ॥

दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकख्याद्दृष्टान्तानां कार्य्यकारणाभेद-
निरुत्वाच्च वैशेषिकपक्षासिद्धिरित्याह । मृदादीति ॥ वैशे-

भा० भावमात्रं हि प्रागुत्पत्तेस्तत्त्वं कल्पयन्ति बौद्धाः । न तु
 सत्प्रतिद्वन्द्वस्त्वन्तरमिच्छन्ति । यथा सञ्चासदिति वृद्ध-
 माणं यथा भूतं तद्विपरीतं तत्त्वं भवतीति नैयायिकाः ॥
 ननु सदभावमात्रं प्रागुत्पत्तेस्त्रेदभिप्रेतं वैनाशिकैः । कथं
 प्रागुत्पत्तेरिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयञ्चेति कास्यसम्बन्धः
 सञ्चासम्बन्धोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तैः ॥

वाढं । न युक्तं तेषां भावाभावमात्रमभ्युपगच्छतां ।
 असत्त्वमात्राभ्युपगमोऽप्ययुक्त एवाभ्युपगन्तुरनभ्युपगमानुप-
 पत्तेः । इदानीमभ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति

षा० विकल्पस्यासम्भवेऽपि वैनाशिकपक्षो भविष्यतीति शङ्कते । तत्त-
 चेति ॥ असत्त्वव्युत्पत्तिसिद्धयर्थं वारयति । अभाव-
 मात्रमिति ॥ सतोऽन्वयसदिति स्थितेरसत्त्वादिनाऽपि प्रतियो-
 गिभूतं सदा स्थितमित्याशङ्क्याह । सदभावमात्रमिति ॥ तदेव
 वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्फुटयति । यथेति ॥ सदिति यथाभूतमसदिति
 चेत्ततो विपरीतं गृह्यमाणं सञ्चासत्तेति द्विविधं तत्त्वं भवतीति
 यथा नैयायिका वदन्ति द्वे तत्त्वे सदसती भावाभावविति तैर-
 भ्युपगमात् तथा नैऋतैर्द्विविधं तत्त्वमिच्छं सदत्त्वन्ताभावोऽसदि-
 त्त्वभ्युपगमात् । अप्रतीतप्रतियोगिकाभावस्यात्वन्ताभावतया शश-
 विषाखं नास्तीत्यादौ प्रसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ तमिमं वैनाशिकपक्षं
 शिष्यमुखेन दूषयति । नन्वित्यादिना ॥

शिश्योक्तमङ्गीकरोति । वाढमिति । भावस्य बोऽभावस्तन्मात्र-
 मसदित्यभ्युपगच्छतां तेषां पक्षे न युक्तं कास्यसम्बन्धाद्यसत् इति
 युक्तमेव त्वयोक्तमित्यर्थः । किञ्च तन्मते यस्य कस्य चिदसत्त्वमिच्छं ।
 सर्वस्य वेति विकल्प्याद्यनुपेत्य द्वितीयं दूषयति । असत्तेति ॥
 किमभ्युपगन्ता यदा कदाचिदभ्युपगन्तव्यः किं वा प्रागवस्थायाम-
 षीति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं दूषयन्नाशङ्कते । इदानीमिति ॥
 स किं तदानीमसत्त्वान्नाभ्युपगम्यते तथा प्रागवस्थायामभ्युपगन्ता

भा० चेत् । न । प्रागुत्पत्तेः सदभावस्य प्रामाण्याभावात् ।
 प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कल्पनानुपपत्तिः । ननु कथं वस्त्राद्यते
 शब्दार्थत्वे ऽसदेवमेवाद्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्ति-
 सादनुपपत्तौ चेदं वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् । नैव
 दोषः । सद्गुणनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य ॥

सदित्यर्थं तावच्छब्दः सदाकृतिवाचकः । एकमेवाद्विती-
 यमित्येतौ च सच्छब्देन च समानाधिकरणौ । तथेदमासी-
 दिति च । तत्र नञ् सदाक्ये प्रयुक्तः सदाक्यमेवावसन्नस्य
 सदाक्यार्थविषयां बुद्धिं सदेकमेवाद्वितीयमिदमासीदित्येवं-

भा० सन्नित्यस्याप्यभ्युपगन्तुं रिदानोमभ्युपगमसम्भवात्तु हि प्रागुत्पत्तेस्त-
 त्पत्तेरानाभावः । विमतः कालो ज्ञातृसत्तावान् कालत्वात्सम्भत-
 वदित्यनुमानादित्याह । प्रागुत्पत्तेरिति ॥ परपक्षं दूषयित्वा
 वाक्यतात्पर्यं दर्शयितुं चेदयति । नन्विति ॥ अन्यापोहस्य
 शब्दार्थत्वे सत्यपोह्य वस्तुनस्तदर्थत्वे वा कथमसदिति शब्दस्या-
 र्थसिद्धिराद्यते च मीमांसकप्रक्रियया शब्दार्थत्वे सत्येकमद्वि-
 तीयमिति पदयोराकृतिवाचकत्वायोजादर्थानुपपत्तिसदभावे च
 पदार्थसंसर्गाद्यात्मनो वाक्यार्थस्यानुपपत्तिः । वाक्यार्थस्यानुप-
 पत्तौ च निर्विषयमिदं वाक्यमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । सदभिनि-
 वेशनिवृत्तत्वमिदं वाक्यं न तु शून्यमेव साक्षादभिधत्ते । तत्र
 वाक्यप्रामाण्यमिति परिहरति । नैव दोष इति ॥

तथापि कथमसदादिशब्दानामगृहीतशक्तित्वे वाक्यार्थोपपत्ति
 रित्याशङ्क्याह । सदित्यवमिति ॥ एकमद्वितीयमिति शब्दद्वयव-
 दिदमासीदिति च शब्दे सच्छब्देन समानाधिकरणावेवेत्याह ।
 तथेति ॥ सदेवेत्यादिवाक्यस्योक्तविधयार्थवत्त्वेऽपि कथमसदेवे-
 त्यादिवाक्यमर्थवदित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ इवशब्दे सद्दक्षिणार्थे
 तद्वदिति एषकप्रयोजादित्यर्थः । किमिति वाक्यस्य सदभिनिवेश-
 निवृत्तिपरत्वं सदभावपरत्वमेव किं न स्यादित्याशङ्क्याह । न

उ० कुतस्तु खलु सोम्येवꣳ स्यादिति होवाच
कथमसतः सज्जायेतेति ॥

भा० सचक्षां ततः सदाकार्यान्निवर्त्तयति । अन्धारूढ इवाश्ल-
मनोऽयं तदभिमुखविषयान्निवर्त्तयति तद्वत् । न तु पुनः
सदभावमेवाभिधत्तेऽतः पुरुषस्य विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थ-
परमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विप-
रीतग्रहणं ततो निवर्त्तयितुं शक्यत इत्यर्थवत्ताऽसदादि-
वाक्यस्य औतलं प्रामाण्यञ्च सिद्धमित्यदोषः । तस्माद-
सतः सर्व्वाभावरूपात्सद्विद्यमानमजायत समुत्पन्नं । अडा-
भावश्चान्दसः । तदेतद्विपरीतग्रहणं महावैनाश्रिकपक्षं
दर्शयित्वा प्रतिषेधति । कुतस्तु प्रमाणात् खलु हे सोम्य
एवं स्यादसतः सज्जायेत इत्येवं कुतो भवेन्न कुतश्चित्प्रमा-

आ० त्विति । सदभावस्यात्वन्ताभावलक्षणस्य तुच्छत्वाच्छब्दशक्तिगोच-
रत्वासम्भवादित्यर्थः । अन्यपरत्वासम्भवे सदभिनिवेशनिवृत्तिपर-
त्वं वाक्यस्य सिद्धमित्युपसंहरति । अत इति । प्रज्ञात्वे पुरुषस्य
सदभिनिवेशनिवृत्तिरत्र विवक्षिता चेत्तर्हि ननुपदमेव प्रयोक्तव्यं
किमित्यसदेवेदमय आसीदिति प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । दर्शयित्वा
हीति । अथवा सदेवेत्यादिना स्वपक्षमुक्त्वा तद्दोषकरवार्थत्वे-
नासदेवेत्यादिना नुवादोऽयमिति तात्पर्यान्तरमाह । दर्शयित्वा
हीति । प्रथमे पक्षे तस्मादित्यादिवाक्यस्यार्थाभावाद्द्वितीयः पक्षो
ऽऽहीतः । तत्र कारकस्यासत्त्वमुक्तमिदानीं कार्यस्यापि तद्दर्श-
यति । तस्मादिति । अजायतेति वक्तव्ये कथं अन्वा जायतेति
प्रयुक्तमित्याशङ्क्याह । अडाभाव इति । कुतस्तु खल्वित्यादिवा-
क्यालोचनायामपि द्वितीयः पक्षो ग्राह्य इत्यभिप्रेत्याह । तदेत-

भा० सादेवं सम्भवतीत्यर्थः । यदपि वीजोपमर्द्देऽङ्कुरो जाय-
मानो दृष्टोऽभावादेवेति तदप्यभ्युपगमविरुद्धं तेषां । कथं
ये तावद्बीजावयवा बीजसंस्नानत्रिणिष्टास्तेऽङ्कुरेऽप्यनुवर्तन्त
एव न तेषामुपमर्द्देऽङ्कुरजन्मनि । यत्पुनर्वीजाकारसं-
स्नानं तद्बीजावयवव्यतिरेकेण वस्तुभूतं न वैनाम्निकैरभ्युप-
गम्यते यदङ्कुरजन्मन्युपमृद्येताथ तदस्त्ववयवव्यतिरिक्तं
वस्तुभूतं तथाच सत्यभ्युपगमविरोधः । अथ संवृत्त्याभ्युप-
गतं बीजसंस्नानरूपमुपमृद्यत इति चेत् । केयं संवृत्तिर्नाम
किमसावभाव उत भाव इति । यद्यभावो दृष्टान्ताभावः ॥

अथ भावस्तथापि नाभावादङ्कुरोत्पत्तिः । वीजावयवेष्वे-
वाङ्कुरोत्पत्तिः । अवयवा अप्युपमृद्यन्त इति चेत् । न । तद-
वयवेषु तुल्यत्वात् । यथा वैनाम्निकानां बीजसंस्नानरूपोऽ-

आ० इति ॥ विमतमभावपुरस्सरं कार्यत्वादङ्कुरवदिति शङ्कते । यद-
पीति ॥ अप्रमिद्धविशेषशब्दं मत्वा परिहरति । तदपीति ॥
बीजोपमर्द्देनाङ्कुरोत्पत्तेरिष्टत्वात्कथमप्रसिद्धविशेषशब्दतेति शङ्कते ।
कथमिति ॥ किमङ्कुरोत्पत्तौ वीजावयवा उपमृद्यन्ते किं वा
बीजाकारसंस्नानमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । ये तावदिति ॥
द्वितीयं दूषयति । यत्पुनरिति ॥ तत्किं परमार्थवस्तु किं वा संब-
त्तिसिद्धं । नाद्योऽभ्युपगमविरोधादित्युक्तं द्वितीयमुत्थापयति ।
अथ संवृत्तेति ॥ संवृत्तिं विकल्पयति । केयमिति ॥ आद्ये भाव-
स्याभावादुत्पत्तौ दृष्टान्ताभावः संवृत्तेरवस्तुत्वेन च बीजसत्त्वा-
साधकत्वादित्याह । यदिति ॥

द्वितीयमनूद्य दूषयति । अथेति ॥ तत्त्वं यथा संव्रियते आच्छा-
द्यते सा संवृत्तिर्लौकिकी वृद्धिः सा चेद्भावरूपेष्टा तर्हि तथा
बीजावयवानामङ्कुराकारपरिणामसिद्धेदृष्टान्तासिद्धिरित्यर्थः ।
लौकिकवृद्धिमनाश्चित्य परमतमेवादाय शङ्कते । अवयवा इति ॥

उ० सत्त्वेव सोम्येदमय आसीत्

भा० वयवी नास्ति । तथावयवा अपीति । तेषामयुपमर्दानुप-
पत्तिः । वीजावयवानाममि सूक्ष्मावयवास्तदवयवानामयन्त्रे
सूक्ष्मास्तदवयवा इत्येवं प्रसङ्गस्त्वाऽनिवृत्तेः सर्व्वोपमर्दा-
नुपपत्तिः । सद्गुणानुवृत्तेः सत्त्वानिवृत्तिश्चेति सदादिनां
सत एव सदुत्पत्तिः सेत्स्यति । न त्वसदादिनां कृष्टान्तो-
ऽस्यसतः सदुत्पत्तेः । नृत्पिण्डाद्दुटोत्पत्तिर्दृश्यते सदा-
दिनां तद्भावे च भावात्तदभावे चाभावात् ॥ अद्यभावा-
देव घट उत्पद्येत घटार्थिना नृत्पिण्डेनोपादीयेत ॥

अभावशब्दबुद्धानुवृत्तिश्च घटादौ प्रसज्येत न त्वेतद-

षा० असत्त्ववयविन्युपमर्दायोगवदवयवेऽपि तदयोगस्य तुल्यत्वात्नेदं
चोद्यमित्युत्तरमाह । न तदवयवेऽस्त्विति । तदेव स्फुटयति ।
यद्येति । नन्वस्त्वत्यक्ते परमावयवो नास्त्यवयवास्तु सन्त्येवेति
तत्राह । वीजावयवानामपीति ॥ तर्हि तेषामङ्गुरज्जन्मनुपमर्दः
स्यादिति चेत्तत्राह । तदवयवानामपीति ॥ न चाङ्गुरज्जन्म-
वयवपरम्यराविश्रान्तिभूमिरुपपद्यते तस्याः शून्यत्वे तदुपमर्दे
सत्त्वारब्धवादापातात् । अशून्यत्वेऽपि कार्य्यत्वे कादार्थित्वद्रव्यस्य
सावयवत्वेनोक्तदोषतादवस्थादकार्य्यत्वे भावश्चेदुपमर्दाद्विद्वि-
रभावश्चेत्तदुपमर्दे सत्त्वारब्धवादापत्तिरेवेति भावः । असदा-
दस्याप्रामाणिकत्वमुक्त्वा सदादस्य प्रामाणिकत्वमाह । सद्गुणोति ।
परमते दृष्टान्ताभावमुक्तमनूय स्वमते तत्त्वत्वं च समुच्चिनोति ।
न त्विति ॥ घटस्याप्यभावादेवोत्पत्तेरिच्छत्वाद्दृष्टान्तासम्पत्तिपत्ति-
रित्याशङ्क्याह । यदीति ।

किञ्च यद्यस्योपादानं दृष्टं तच्छब्दप्रत्ययौ तत्रानुवर्त्तते यथा
तथा भावश्चेद्दुटादेरुपादानं तच्छब्दधियौ तत्रानुवृत्ते स्यातां ।

भा० ख्यतो नासतः सदुत्पत्तिः । यदप्याहुर्दुद्धिर्घटबुद्धेर्निमित्तमिति मृदुद्धिर्घटबुद्धेः कारणमुच्यते न तु परमार्थत एव मृदुद्धेो वास्योति तदपि मृदुद्धिर्विद्यमानाविद्यमानाया एव घटबुद्धेः कारणमिति नासतः सदुत्पत्तिः । मृदुद्धि-घटबुद्धोर्निमित्तनैमित्तिकतयामन्तर्यमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत् । न । बुद्धीर्ना नैरन्तर्ये गम्यमाने वैनाजिकानां वहिर्दृष्टान्ताभावात् । अतः कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्वादिति होवाच कथं केन प्रकारेणासतः सञ्जायेतेति । असतः सदुत्पत्तौ न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्रायः । एवमसदादिपक्षमुन्मथ्योपसंहरति सत्त्वेव सोम्येदमप आसीदिति स्वपक्षसिद्धिः ॥

आ० न चानुवर्तते तस्मादसतः सदुत्पत्तिरयुक्तेत्याह । अभावेति ॥ भावस्य सतो मृत्पिण्डस्य घटादिकारणत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुक्तं तत्रान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिमुक्त्वावयति । यदपीति । तस्मिन्नपि पक्षे न मत्पक्षव्यतिरिक्त्युत्तरमाह । तदपीति ॥ यदुक्तं सद्रूपाया बुद्धेः सद्रूपां बुद्धिं प्रति कारणत्वमिति तदसिद्धमिति शङ्कते । मृदुद्धिर्घटबुद्धोरिति । सत्त्वसिद्धौ हि पूर्वभावित्रं कारणत्वं कार्यत्वञ्चोत्तरभावित्रं युक्तं बुद्धीनाञ्चासत्त्वादानन्तर्यमात्रेण व्यवक्रियते निमित्तनैमित्तिकत्वमित्यर्थः । असतीनामपि बुद्धीनामानन्तर्येण निमित्तनैमित्तिकत्वमित्येतन्न शङ्कं सम्भावयितुं दृष्टान्ताभावादित्युत्तरमाह । न बुद्धीनामिति । कुतस्तु खल्वित्यादि वाक्यं व्याख्यातमुपसंहरति । अत इति । पूर्वमसतः सदुत्पत्तौ दृष्टान्ताभाव उक्त इदानीमन्यदुपसंहृतमिति शङ्कां वारयति । असत इति । स्वपक्षसिद्धिमुपसंहरतीति सम्बन्धः ॥

भा० ननु सद्वादिनोऽपि सतः सदुत्पद्यत इति नैव दृष्टान्तो
 ऽस्ति । घटादुत्पत्तौ सत्यमेवं न सतः सद्-
 न्तरमुपपद्यते किं तर्हि सदेव संस्वान्तरेणावतिष्ठते । यथा
 सर्पः कुण्डली भवति । यथा च मृच्छूर्णं पिच्छघटकपात्रादि
 प्रभेदैः । यद्येवं सदेव सर्वप्रकारावस्थं कथं प्रागुत्पत्तेरि-
 दमासीदित्युच्यते । ननु न श्रुतं त्वया सदेवेत्यवधारण-
 मिदं ब्रह्मवाच्यस्य कार्यस्य प्राप्तं तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवा-
 धीन्नेदं ब्रह्मवाच्यमिदानीमिदं जातमिति । न सत एवेदं-
 ब्रह्मबुद्धिविषयतयावस्थानाद्यथा सदेव पिच्छघटादिब्र-
 ह्मबुद्धिविषयत्वेनावतिष्ठते तदत् ॥

भा० सिद्धान्तेऽपि दृष्टान्तासिद्धिस्तुल्येति शङ्कते । नन्विति ॥ यद्यपि
 सदेव घटोत्पत्तिर्दृष्टा तथापि न सदेव सदनन्तरं घटादुत्पत्तौ सत्य-
 मानुपपद्यते तस्मान्न सतः सदनन्तरोत्पत्तिरित्यर्थः । किं सद्-
 न्तरस्य सतः सकाशादुत्पत्तिरेव वार्यते किंवा कारकत्वं सतो
 निराक्रियते तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं निराक-
 रोति । किं तर्हीति ॥ तत्रापि दृष्टान्ताभावमाशङ्क्याह । यद्येति ॥
 कुण्डलीभावे कार्यत्वप्रसिद्धिर्नास्तीत्याशङ्कोदाहरणान्तरमाह ।
 यथा चेति ॥ प्रभेदैरवतिष्ठत इति सम्बन्धः । सत एव सर्वप्रकारे-
 षावस्थाने प्रकृतिकं कार्यस्य सत्त्ववचनमयुक्तं तस्य सर्वदा सत्त्वा-
 विघ्नेषादिति शङ्कते । यद्येवमिति ॥ प्रागवस्थं हि कारणं सम्भा-
 वत्वं च कार्यस्यावधार्यते तथाच कारणस्यैव सतस्तेन तेनाकारे-
 षावस्थानमित्यङ्गीकारेऽपि कार्यस्य प्राकृतिकं सत्त्वावधारणम-
 विवद्वमित्युत्तरमाह । नन्विति ॥ कार्यस्य कारणमात्रत्वस्येद-
 द्रुतं तर्हि कारणमेवासीन्न कार्यं तदसदेवेदानीं जातमित्यसत्कार्य-
 वादिमतमायातमिति शङ्कते । प्राप्तमिति ॥ कारणस्यैव कार्य-
 रूपेणावस्थानाम्नासत्कार्यवादापत्तिरिति दृष्टान्तेन परिहरति ।
 नेत्यादिना ॥

भा० ननु यथा मृदस्त्वेवं पिण्डघटाद्यपि तदस्मद्बुद्धेरन्य-
 बुद्धिविषयत्वात्कार्यस्य सतोऽन्वदस्त्वन्तरं स्यात्कार्यजातं
 यथाऽश्वाङ्गैर्न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि ।
 मृत्त्वाव्यभिचारात् । यद्यपि घटः पिण्डं व्यभिचरति पिण्डस्य
 घटं तथापि पिण्डघटौ मृत्त्वं न व्यभिचरतस्मान्मृत्त्वात्
 पिण्डघटौ व्यभिचरत्यश्वं गौरश्वो वा गां । तस्मान्मृदादि
 संस्थानमात्रं घटादयः । एवं सत्संस्थानमात्रमिदं सर्वमिति
 दुक्तं प्रागुत्पत्तेः सदेवेति । वाचारक्षणमात्रत्वादिकारसं-
 स्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सन्निष्कलं निष्क्रियं ज्ञानं
 निरवयवं निरञ्जनं दिव्यो ह्यमूर्त्तः पुरुषः सवाह्याभ्यन्तरो
 ह्यज इत्यादिश्रुतिभ्यो निरवयवस्य सतः कथं विकारसं-
 स्थानमुपपद्यते ॥

भा० विमतमुपादानाद्भिद्यते तद्विषयत्वबुद्धिविषयत्वाद्यथाश्व-
 बुद्धिविषयत्वो विषयो महिषस्ततो भिद्यते । तथाच कथं सत
 एवेदंधीविषयता निर्वाच्यावस्थाङ्गीकारेणासत्कार्यवादापत्ति-
 समाधिरिति चोदयति । नन्विति ॥ विषयत्वबुद्धिविषयत्वस्य
 भेदमात्रसाधकत्वे सिद्धसाधनं तात्त्विकभेदे साधकत्वे दृष्टान्ता-
 सिद्धिरित्यभिप्रेत्याह । नेति ॥ किञ्च कार्यस्य व्यभिचारित्वेन
 रज्जुसर्पादिवन्मिथ्यात्वानुमानादनिर्वाच्यसंस्थानादेव कार्यबु-
 द्धात्मनत्वं सतोऽङ्गीकर्त्तव्यमित्याह । पिण्डेति ॥ तदेव स्फुट-
 यति । यद्यपीति ॥ मृदन्तरेण पिण्डघटयोः स्वरूपाभावादिति-
 तच्छब्दार्थः । अथभिचारेण गोत्वमित्यादिदृष्टान्तः । अथभि-
 चाररक्षणमाह । तस्मादिति ॥ दृष्टान्तगतमर्थं दार्ष्टान्ते समर्थ-
 यति । एवमिति ॥ पृथगेव प्रथमानस्य कार्यस्य कथं सत्मात्र-
 त्वमित्याशङ्क्याह । वाचारम्भेति ॥ कार्यमिथ्यात्वं स्फुटीकर्त्तुं
 चोदयति । नन्विति ॥

उ० एकमेवाद्वितीयं ॥ २ ॥ तदेक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति

भा० नैव दोषो रज्जाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंख्यानबुद्धि-
परिकल्पितेभ्यः सदवयवेभ्यो विकारसंख्यानोपपत्तेः ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमेवं सदेव
सत्यमिति श्रुतेः । एकमेवाद्वितीयं परमार्थत इदंबुद्धि-
कालेऽपि तत्सत् ऐच्छतेषां दर्शनं कृतवान् । अतश्च न प्रधानं
साक्षात्परिकल्पितं जगत्कारणं । प्रधानसाक्षेत्तन्माभ्युपग-
मात् । इदं तु सचेतनमीच्छित्त्वान्तत्कथमैच्छतेत्याह ब्रह्म
प्रभूतं स्यां भवेयं प्रजायेय प्रकर्षेणोत्पद्येय । यथा मृद्गटा-
द्याकारेण यथा वा रज्जादिसर्पाद्याकारेण बुद्धिपरिकल्पि-
तेन । असदेव तर्हि सर्वं यद्गृह्यते रज्जुरिव सर्पाद्याका-

भा० यथा खल्वज्ञातेभ्यो रज्जाद्यवयवेभ्यः सर्पादिसंख्यानमनिर्वाच्य-
मिदं तथा श्रुतिजनितजगत्कारणत्वबुद्ध्यनुपपत्त्या कल्पितेभ्यः
सतो मायोपाधिकस्यावयवेभ्यो विकारसंख्यानमुपपद्यते । तस्मा-
दयं द्वैतप्रपञ्चो ब्रह्मविवर्तः सम्भवतीति परिहरति । नैव दोष
इति । ब्रह्मविवर्तो जगदित्यत्र श्रुतिमनुकूलयति । वाचारम्भ-
णमिति ॥ प्रपञ्चमिच्छात्वे षण्णितमुपसंहरति । एकमेवेति ।
अद्वितीयत्वसमर्थनार्थमुत्तरवाक्यमुत्थाप्य व्याचष्टे । तत्सदिति ।
सच्छब्दवाच्यं जगत्कारणं प्रधानमिति केषिन्तदप्येतेन निरस्त-
मित्याह । अतश्चेति ॥ ईक्षापूर्वकारित्वादिति यावत् । अचेतनत्वा-
भ्युपगमात् तस्येक्षापूर्वकं अश्रुत्वमिति शेषः । परिब्रामविवर्त-
वादावाश्रित्वादाहरणद्वयं । ब्रह्म स्यामित्यादि श्रुतितात्पर्यं
ब्रह्मं निरस्तमेव चोद्यमुद्गावयति । असदेवेति ॥ ब्रह्म स्यां
प्रजायेयेत्यनेनेक्षितुरेव कार्यकारापत्तिवचनेन वैशेषिकादिम-

भा० रेण । न सत एव द्वैतभेदेनान्यथा मृच्छमाषत्वात्सासत्यं
कश्चित्कश्चिदिति ब्रूमः ॥

यथा सतोऽन्यदस्वप्नरं परिकल्प्य पुनस्तस्यैव प्रागु-
त्पत्तेः प्रध्वंसाच्चोर्द्धमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः
कदाचित्कश्चिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेयं वा वस्तु
परिकल्प्यते सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्य-
बुद्ध्या यथा रज्जुरेव सर्पबुद्ध्या सर्प इत्यभिधीयते यथा
वा पिण्डघटादिर्मृदोऽन्यबुद्ध्या पिण्डघटादिशब्देनाभि-
धीयते लोके रज्जुविवेकदर्शिना तु सर्पाभिधानबुद्धी
निवर्त्तते यथा च मृद्विवेकदर्शिना घटादिशब्दबुद्धी तद्व-
त्सद्विवेकदर्शिनामन्यविकारशब्दबुद्धी निवर्त्तते । यतो वाचो
निवर्त्तन्तेऽप्राप्य मनसा सद्येति अनिरुक्तेऽनिलयन इत्या-
दिश्रुतिभ्यः । एवमीक्षित्वा तत्तेजोऽसृजत तेजः सृष्टवत् ।

आ० तमेतन्निरस्तमिति श्रुतितात्पर्यं दर्शयन्नुत्तरमाह । नेत्यादिना ।
तदेव प्रपञ्चयति । यथेत्यादिना । प्रतिज्ञातमर्थं मतद्वया-
नुसारेण दृष्टान्ताभ्यां स्पष्टयति । यथा रज्जुरिति । अज्ञा-
नामवच्छरिरेकाभ्यां रज्जुसर्पादेरज्ञानमयत्वं च द्वैताभिनिवेशस्य
सम्भावाविवेके सत्त्वेवोत्पत्तेर्विचारेण तद्विवेके चानुत्पत्तेर्द्वैतमप्य-
ज्ञानमयमेव तस्य तु तत्त्वं सम्भाषमधिकृतं वाङ्मनसातीतमि-
त्यर्थः । तस्य वाङ्मनसातीतत्वे प्रमाद्यमाह । यत इति । अन्यदेव
तद्विदितादित्यादिवाक्यमादिपदार्थः । तैत्तिरीयकश्रुतिविरोध-
माशङ्कते । नन्विति । तथापि कथं विरोधधीरित्याशङ्क्याह । इति
विरुद्धमिति । अस्यां श्रुतौ सतः सकाशादेव प्राच्यन्ते तेजः अन्य-

उ० तत्रेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तदपो-
ऽसृजत ॥

भा० ननु तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत इति श्रुत्य-
न्तरः । आकाशादायुस्तत्तृतीयं तेजः श्रुतमिह कथं प्राथ-
म्येन तस्मादेव तेजः सृज्यते तत एव आकाशमिति विरुद्धं ॥

नैष दोषः । आकाशवायुसर्गानन्तरं तत्सत्तेजोऽसृजतेति
कल्पनोपपत्तेः । अथ वाऽविवक्षित इह सृष्टिक्रमः सत्का-
र्यमिदं सर्व्वमतः सदेकमेवादितीयमित्येतद्विवक्षितं ।
मृदादिदृष्टान्तात् । अथ वा त्रिविकरणस्य विवक्षित-
त्वात् । तेजोवन्नानामेव सृष्टिमाचष्टे । तेज इति प्रसिद्धं

षा० मानमुच्यते श्रुत्यन्तरे तु तस्मादेव सतः सत्काशादाकाशं प्राथम्येन
सृष्टमित्युपदिष्टं तथा च कथमिदं मिथो विरुद्धं सिध्यतीत्यर्थः ॥
तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण छान्दोग्यश्रुतेर्याख्यानसम्भवान्न विरो-
धोऽस्तीति परिहरति । नैष दोष इति ॥ सृष्टिक्रमस्य विवक्षित-
त्वमङ्गीकृत्यात् तदेव नास्त्वद्वितीयत्वं तु सतो विवक्षितमिति
पक्षान्तरमाश्रित्याह । अथ वेति ॥ तत्र गमकं दर्शयति । मृदा-
दीति ॥ मृदादिकार्य्यं घटादि तद्घातिरेकेण नास्ति मृदाद्येव तु
सत्त्वमिति दृष्टान्तोपादानाद्ब्रह्मणः सतस्येजोवन्नादिकार्य्यं तदति-
रेकेण नास्ति सम्भ्रात्रमेव सत्त्वमिति दार्ष्टान्तिकेऽपि विवक्षितं
प्रतिभातीत्यर्थः ॥ तत्तेजोऽसृजतेत्यादिश्रुतेस्तत्पर्यान्तरमाह ।
अथवा त्रिविकरणस्येति ॥ तासां त्रिवितं त्रिवितमेकैकां
करवाणोत्पादौ त्रिविकरणस्येष्टत्वात्तयाचामेव भूतानामिह
सृष्टिरुच्यते । न चैवं पक्षीकरणमविवक्षितमिति वाच्यं भूतत्रय-
सृष्टिश्रुतौ श्रुत्यन्तरसिद्धाकाशादिसृष्टेरपक्षक्षयवत् त्रिविकर-
णश्रुत्या पक्षीकरणोपपत्तयं तथाच श्रुत्यन्तरसिद्धयोराकाश-

उ० तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्तेजस
एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥ ता आप ऐक्षन् बह्वुः
स्याम प्रजायेमहीति ता अनुमसृजन् तस्माद्यत्र

भा० लोके दग्धृपक्षप्रकाशकं रोहितञ्चेति तत्सृष्टं तेज ऐक्षत ।
तेजोरूपसंस्मितं सदैवतेत्यर्थः । बह्वुः स्त्रीं प्रजायेयेति
पूर्ववत्तदपोऽसृजत । आपो द्रवाः स्निग्धाः सन्दिन्यः
शुक्लाश्चेति प्रसिद्धं लोके ॥

यस्मान्तेजसः कार्यभूता आपस्तस्माद्यत्र क्व च देवैः काले
वा शोचति सन्तप्यते स्वेदते प्रस्निग्धते वा पुरुषस्तेजस
एव तदापोऽधिजायन्ते । ता आप ऐक्षन्तेति पूर्ववदेव वाका-
रसंस्मितं सदैवतेत्यर्थः । बह्वुः प्रभूताः स्याम भवेम प्रजा-
येम स्रुत्पद्येमहीति । ता अन्नमसृजन् पृथिवीलक्षणं । पार्थिवं
ज्ञानं यस्मादपकार्यमज्ञं । तस्माद्यत्र क्व च वर्षति देवैः
तप्तचैव भूयिष्ठं बह्वतरमज्ञं भवति । अतोऽह्य एव तदज्ञा-
द्यमधिजायत इति । ता अन्नमसृजन्तेति पृथिव्युक्ता पूर्वमिह

भा० वायोऽसृजः प्रभृतिव्यन्तर्भावमभिप्रेत्य क्वप्रायेण सर्वस्य सन्ना-
चत्वं मन्तव्यमिति मन्वाना अतिस्निग्धवित्करत्नमेवाचक्षावा तद-
नुदोषेण यथाज्ञानेव वृद्धिमाहेत्यर्थः । तेजसोऽप्येतनस्य क्वचमी-
च्छिदत्वमित्वाश्रय्य वाक्कार्यमाह । तेजोरूपेति ॥

अपां तेजःकार्यत्वे लोकांनुभवमनुकूलयति । यस्मादिति ॥
पृथिव्यामन्नस्यप्रयोगे हेतुमाह । पार्थिवं हीति ॥ अपां कार्यम-
न्नमित्यत्रापि लोकाप्रसिद्धिं दर्शयति । यस्मादिति ॥ ता अन्नमसृ-
जन्तेत्याहोऽन्नवृद्धिरपदिष्टा । वृष्टान्तोऽपि ताभ्यस्तासृष्टिरपदि-
ष्टते । तथाच यौगवत्यमित्वाश्रय्यार्थभिर्देवं दर्शयति । अन्नमिति ॥

उ० कृ च वर्षति तदेव भूयिष्ठमनुं भवत्यद्वा एव
तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥ २ ॥

भा० दृष्टान्तेऽत्र च तदद्यच्चेति विशेषणाद्गीहियवाद्या उच्यन्ते
ऽत्र च गुह खिरच्च धारणं कृष्णञ्च रूपतः प्रसिद्धं । ननु
तेजःप्रभृतिस्वीक्षणं न गम्यते हिंसादिप्रतिषेधाभावाच्चा-
सादिकार्यानुसन्नाच्च तत्र कथं तन्नेज ऐक्षतेत्यादि । नैव
दोषः । ईक्षितकारणपरिणामत्वात्तेजःप्रभृतीनां सत एवे-
क्षितुर्नियतक्रमविशिष्टकार्यात्पादकत्वाच्च तेजःप्रभृतीक्षत
इवेक्षित इत्युच्यते भूतं ॥

ननु सतोऽप्युपचरितमेवेक्षितं । न सदीक्ष्यस्य केवञ्च-
ब्रह्मगन्धत्वाच्च ब्रह्ममुपचरितं कल्पयितुं । तेजःप्रभृतीनां
त्वनुमीयते मुख्य ईक्षणाभाव इति युक्तमुपचरितं कल्पयितुं ।
ननु सतोऽपि मृदत्कारणत्वाद्चेतनत्वं ब्रह्ममनुमातुं ।

भा० सतेज ऐक्षतेत्वादौ यथाश्रुतमर्थं मृहीत्वा घोदचति । नन्विति ॥
प्राक्त्रिषु हिंसाप्रतिषेधवदन्यद्विधानाच्च तेजःप्रभृतिषु तद-
भावात्स्वीक्ष्यकार्यदृष्टिः तदेवेषु तद्दृश्यभावाच्च नैतिस्वीक्ष्यं
प्रामाणिकं । तथा च प्रकृतं वाक्यं प्रमत्तजीतमित्यर्थः ॥ तेषां
मौखमीक्षितत्वमुपेक्ष परिहरति । नैव दोष इति ॥

सतोऽपि मौखमीक्ष्यमुपचारप्राये पाठादिति ब्रह्मते ।
नन्विति ॥ सन्निधेः शब्दस्य वक्षीयत्वमुपेक्ष परिहरति । न
सदीक्ष्यस्येति ॥ मुख्यं तेजःप्रभृतिष्वपि शब्दगन्धत्वस्वीक्ष्यस्येति
चेन्नेत्वाच्च । तेजःप्रभृतीनान्निधिति ॥ विमतमीक्षितं न भव-
त्त्वचेतनत्वात्तुम्भवदित्यनुमानात्स्वीक्ष्ये अगदीक्ष्यत्वमभावात्तत्र
श्रुतं तदौपचारिकमुचितमित्यर्थः । साह्येऽनुमानादुक्तमेव

भा० अतः प्रधानक्षेत्राचेतनस्य सतचेतनार्थमाश्रितकाल-
क्रमविघ्नितकार्योत्पादकत्वाच्चैवत इवैवत इति कथम-
नुमातुमुपचरितमेवेक्षणं । इदृश लोकोऽचेतने चेतनवदु-
पचारः । यथा कूलं पिपतिषतीति । तदसतोऽपि स्यात् । न
तत्सत्यं । स आत्मेति तस्मिन्नात्मोपदेष्टात् । आत्मोपदेष्टोऽप्यु-
पचरित इति चेत् । यथा ममात्मा भद्रसेन इति सर्वार्थ-
कारिण्यनात्मन्यात्मोपचारं तदत् । न सदस्मीति सत्यत्या-
भिसम्बन्धस्य तस्य तावदेव चिरमिति मोक्षोपदेष्टात् ॥

मोक्षोऽप्युपचार इति चेत् । प्रधानात्माभिसम्बन्धस्य मोक्ष-
सामीप्यं वर्त्तत इति मोक्षोपदेष्टोऽप्युपचरित एव । यथा
लोके यामं गजं प्रस्थितः प्राप्तवानहं याममिति ब्रूवाद्दू-
रापेक्षया तदत् । नयेन विज्ञानेनाविज्ञातं विज्ञातं भव-

आ० ब्रह्मते । नन्विति ॥ अचेतनस्य कथमोक्षमिच्छाश्रयात् । अत
इति । अनुमातुं कथयितुमिति यावत् । कथमचेतने चेतनव-
दुपचारस्तथा । इदृशेति । आत्मशब्दावच्छेदेन परिहरति ।
नेत्यादिना । आत्मोपदेष्टोऽपि प्रधाने मोक्षो भविष्यतीति
ब्रह्मते । आत्मोपदेष्टोऽपीति । यामेव ब्रह्मं दृष्टान्तद्वारा विद-
द्योति । यचेति ॥ इदं परिहरन्नस्मिन्नात्मोपदेष्टो मोक्षो न
भवति तन्निवृत्त्य मोक्षोपदेष्टादित्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥

मोक्षोपदेष्टोऽप्युपचरितो भविष्यतीति ब्रह्मते । सोऽपीति ।
ब्रह्मानेव विदद्योति । प्रधानात्मेति । एकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानोपदेशमाश्रित्य परिहरति । न येनेति । उक्तमेव विद-
द्योति । सत्येन्नस्मिन्निति । सतोऽन्वस्य चातस्य्याप्तमाश्रित-
त्वात् सतो ज्ञाने सर्वज्ञानोपदेष्टो युक्तिमानित्याह । न चेति ।
सत्यसि हि प्रधानज्ञाने वहिकारस्य तदभिन्नस्य ज्ञानं तस्य
च पुरुषार्थत्वात्तज्ज्ञाने पुरुषात्मानपि ज्ञानमुपचर्यते । तस्मादेक-

उ० तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भव-
न्स्याण्डजं जीवजमुद्भिज्जमिति ॥ १ ॥

भा० तीत्युपक्रमात् । सत्येकस्मिन्विज्ञाने सर्वं विज्ञानं भवति तद-
नन्वत्वाच्च सर्वस्याद्वितीयवचनाच्च । न चान्यद्विज्ञानव्यभव-
त्रिष्टं आवितं अतुत्या ऽनुमेयं वास्त्रिङ्गुतोऽस्ति येन मोक्षोपदेष्ट-
उपचरितः स्यात् । सर्वस्य च प्रपाठकस्योपचरितत्वपरि-
कल्पनायां वृथा अमः परिकल्पयितुः स्यात् पुरुषार्थसा-
धनविज्ञानस्य तर्केशीवाधिगतत्वात्तस्य । तस्मादेदप्रामा-
स्याच्च युक्तः अतुतार्थपरित्यागः । अतस्वेतनावत्कारणं जगत
इति सिद्धं ॥ २ ॥

तेषां जीवाविष्टानां खल्वेषां पक्ष्यादीनां भूतानामे-
षामिति प्रत्यक्षनिर्द्देशाच्चतु तेजःप्रभृतीनां तेषां चिदृ-

षा० विज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्त मोक्षोपदेष्टमुत्सलसिद्धिरि-
त्याशङ्क्याह । सर्वस्य चेति । अद्यमुपनिषदारम्भो वृत्तेभुवते ।
युमर्थासाधनज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याह । पुरुषार्थेति । तस्यानु-
मानवादिनः साङ्ख्यस्य मते मुक्तिहेतोर्ज्ञानस्य अहाण्डवोदैक्या-
नुपपत्तिरित्यादिना तर्केशीव सिद्धत्वादुपनिषदारम्भो अर्थो वे-
त्यर्थः । अतेशुंस्वार्थत्वे बाधकाभावात्तत्परित्यागायोगादीन्ना-
द्विकरबन्धायेन प्रधानवादासिद्धिरिति परमतनिरसनमुपसं-
हरति । तस्मादिति । प्रधानवादाभावे परिच्छेद्यापातं ज्ञानतं
निगमयति । अत इति ॥ २ ॥

महाभूतानामचेतनानां ब्रह्मकार्यतोक्ता सञ्चति जीवा-
विष्टानां भौतिकानामपि परम्यरथा ब्रह्मकार्यतैरेति बहू-
ताम्बनुवदति । तेषामिति । पूर्वोक्त्याये येषां जन्माजली दक्षिते
द्वितीयस्य ज्ञानमुक्तं तानि तच्छब्देन परामुद्भवात् । तेषां प्रसि-

भा० त्करणस्य वक्ष्यमाणत्वादसति चितृत्करणे प्रत्यक्षनिर्देशानु-
पपत्तिः । देवताशब्दप्रयोगाच्च तेजःप्रभृतिषु इमास्त्रिसो-
देवता इति । तस्मान्नेषां खल्वेषां भूतानां पशुपक्षिस्या-
वरादीनां त्रीण्येव नातिरिक्तानि बीजानि कारणानि
भवन्ति । कानि तानीत्युच्यन्ते । आण्डजमण्डाज्यातं अण्ड-
जमेवाण्डजं पक्ष्यादि । पक्षिसर्पादिभ्यो हि पक्षिसर्पा-
दयो जायमाना इत्युच्यन्ते । तेन पक्षी पक्षिणां बीजं । सर्पः
सर्पाणां बीजं । तथाऽन्वदप्यण्डाज्यातं तज्यातीथानां बीज-
मित्यर्थः ॥

मन्वण्डाज्यातमण्डजमुच्यते ऽतोऽण्डमेव बीजमिति युक्तं
कथमण्डजं बीजमुच्यते । सत्यमेवं स्याद्यदि त्वदिच्छातन्मा
श्रुतिः स्यात्सूतन्मा श्रुतिर्यत आह्राण्डजाद्येव बीजं नाण्डा-

ष्या० अत्रस्योतनाद्यं खल्वित्युक्तं । भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ती-
त्युत्तरत्र सम्बन्धः । भूतशब्दस्य तेजःप्रभृतिषु कृत्वात्तेषामिह
यद्द्वयं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । एषामितीति । भूतानां प्रत्य-
क्षत्वमेषामिति निर्दिश्यते । सम्भवति च पक्ष्यादीनां प्रत्यक्षतेति ।
तान्येषाञ्च भूतानि विवक्षितानि न तु तेजःप्रभृतौनि । तेषां
प्रत्यक्षत्वाद्योगादित्यर्थः । तेजःप्रभृतीनां प्रत्यक्षत्वाद्योगादेषा-
मिति निर्देशानुपपत्तिं समर्थयति । तेषामिति । तेषां प्रत्य-
क्षतया निर्देशासम्भवे हेतुन्तरमाह । देवताशब्देति । देव-
तानां परीक्षित्वप्रसिद्धेरेतेषु च देवताप्रयोगान्नैतेषां प्रत्यक्षत्वो-
पपत्तिरित्यर्थः । तस्मान्महाभूतानामपि भूतशब्देनोपादाना-
द्योगादित्यर्थः । अण्डजं पक्ष्यादीन्नेतत्प्रत्यक्षत्वोपपादयति । पक्षि-
सर्पादिभ्यो हीति । अन्वदपीति गोषाद्युच्यते ।

अण्डाज्यातमिति श्रुत्यनुसारेणाण्डमेव बीजं न त्वण्डजमिति
ब्रूयते । नन्विति । पौरुषेयी श्रुत्यपिः श्रुत्या बाध्येति परिह-

उ० सेयं देवतेस्त हनाहमिमास्त्रो देवता

भा० हीति । दृश्यते चाख्यवाद्यभावे तज्यातीवसन्नात्यभावो नाख्यवाद्यभावे । अतोऽख्यजादीन्वेव वीजान्यख्यजादीनां । तथा जीवाख्यातं जीवजं जराद्युजमित्येतत्पुरुषपञ्चादि । उद्भिञ्चं उद्भिदस्यावरं ततो जातमुद्भिञ्चं धाना वोद्भिज्ज-
तो जायत इत्युद्भिञ्चं स्यावरवीजं स्यावराणां वीजमित्यर्थः । खेदजसंश्लोकजयोराख्यजोद्भिञ्जघोरेव यथा वृक्षवमन्त-
र्भावः । एवं ह्यवधारणं चीप्सेव वीजानीत्युपपन्नं भवति ॥

सेयं प्रकृता सदाख्या तेजोवन्नयोनिर्देवतोक्ता ईप्से-
चितवती यथा पूर्व्वं वक्तुं स्यामिति । तदेव वक्तुं भवणं

भा० रति । सत्वमित्यादिना । न केवणं अतरेषा श्ववस्था किन्तूप-
यत्तेत्याह । दृश्यते चेति । सत्त्वेवाख्यजादै तज्यातीयमख्यजादि
सन्नात्या जायते । तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामख्य-
जायेवाख्याजादिकारणं । यस्यप्यख्यभावेनाख्यादि जायते तथा-
प्यख्यभावेऽख्यजाद्यभावेऽपि तद्व्यवतीति नाम्बवः । तज्यादख्य-
जादीनामख्यजान्त्वेव वीजानि नाख्यादोगीत्यर्थः । धानाशब्दे
वीजविषयः । ननु खेदजं संश्लोकजमिति वीजवृक्षमवशिष्यते
तत्त्वमिति न श्रुत्याद्यते तत्राह । खेदजेति । खेदमुद्भिञ्च जाव-
मानं दंशमशकादि तदुद्भिञ्जेऽन्तर्भवति । संश्लोकादौऽप्यख्यजाव-
मानं वृक्षादि तदख्यजेऽन्तर्भवति । यथा खेदजं वृक्षादि तदख्यजे
ऽन्तर्भूतं संश्लोकादौऽप्यख्यजमिमुद्भिञ्च जातं मशकादि तस्योद्भिञ्जे
ऽन्तर्भावः । तथा च न तयोरेकित्वात् एवमुत्पादनाद्येऽप्येत्यर्थः । खेद-
जादेरख्यजादावन्तर्भावस्य प्रापकमाह । एवमिति ।

जीवाविवृत्तानां भूतानां सत्त्वार्थत्वं प्रकररूपप्रामाण्यादुक्तं ।
इदानीं जीवानां विवृत्तरूपत्वेन त्रय्यकार्थत्वेऽपि न खरूपेव
तत्त्वार्थत्वं त्रय्यैवोपाधिप्रविष्टं । जीवस्यवहाराख्यदमित्यप्रीका-

३० अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकर-
वाणीति ॥ २ ॥

भा० प्रयोजनं नाद्यापि निर्दृप्तमित्यत ईशां पुनः कृतवती
बद्धभवनमेव प्रयोजनमुररीकृत्य । कथं इन्दोदानीमहमिमा
द्यथोक्ताख्येनआद्यास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनेति खबु-
द्धिसं पूर्वसुखनुभूतं प्राणधारणमात्मानमेव स्वरन्धाहा-
नेन जीवेनात्मनेति । प्राणधारणकर्त्तात्मनेति वचनात् ।
स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतया अविशिष्टेनेत्ये-
तद्ग्रथयति ॥

अनुप्रविश्य तेजोबन्धुभूतमात्रासंश्लेषेण सन्धिविशेषविज्ञाना
यतो नाम च रूपस्य नामरूपे व्याकरवाणि विस्फुट-
माकरवाणि अथै नामाद्यमिदंरूपमिति व्याकुर्त्यामी-
त्यर्थः । ननु न धुक्तमिदमसंसारिण्याः सर्वज्ञाया देवताया

भा० रात् । तथा च ब्रह्मवि विज्ञाने जीवविज्ञानं सेह्यति । जीवानाद्य
भोजनयतनामि भैषिक्यानि कार्याणि । तेषां वाक्यस्यच निर्मात्रं
ब्रह्मन्मिदमभिप्रेतोत्तरयश्चमदाव व्याकरेति । खेयमित्यदिना ॥
यथा बद्ध स्थितिमिति पूर्वमिच्छितवती तथा भिनिति पुनरैह्यव
प्रयोजनात्तवादिवाक्यज्ञाह । तदेवेति । इदानीं महाभूतक-
हेरनकरमिति यावत् । ब्रह्मबो मायोपाधिब्रह्म कारवता-
न्मयोपाधिब्रह्मात्पूर्वकटावपुभूतत्वं तत्संकारस्य बुद्धिस्यत्वं
कारवबोवादि न विवदमिति प्रष्टव्यं । आत्मनेति विशेषवस्य
तात्पर्यमाह । प्रथेति ।

निर्विकल्पविश्राणरूपा देवता मायावशात्प्रहाभूतानि कदा
तेषु यदा प्रविष्टा तदारब्धेषु सूत्रविराट्प्रथमेषु समष्टिब्रह्मा-
त्मस्य देहेषु प्रविश्य तत्तद्देहाभिमानवती देवदद्यादिभक्ता रूपेण

भा० बुद्धिपूर्वकमनेकत्रतसहस्रानर्थाग्रयं देहमनुप्रविष्टः दुःख-
मनुभविव्यामीति सङ्कल्पनं । अनुप्रवेशश्च स्नातन्नेषति ।
सत्यमेवं न युक्तं साद्यदि स्नेनैवाविक्रतेन रूपेषानुप्रवि-
शेयं दुःखमनुभवेयमिति च सङ्कल्पितवती नलेवं । कथं
तर्क्षणेन जीवेनात्मनानुप्रविष्टेति वचनात् । जीवो हि
नामदेवताया आभासमात्रं ॥

बुद्ध्यादिभूतमात्रासंसर्गजनित आदर्श इव प्रविष्टः
पुरुषप्रतिबिम्बो जलादिविव च सूर्यादीनां । अचिन्त्यान-
न्तर्गतमत्या देवताया बुद्ध्यादिसम्बन्धः । चैतन्यावभाषो
देवतास्वरूपविवेकाद्यहसनिमित्तः । सुखी दुःखी मूढ

भा० च शैलान्नादिना संयोज्य पिष्टं व्याकरोतीत्याह । अनुप्रविष्टेति ।
देवतायाः सर्वज्ञत्वादसंसारित्वात्स्नातन्नेष च संकल्पप्रवेशावबु-
द्ध्याविति शङ्कते । नन्विति । किं साक्षादनुप्रवेशादि विबध्यते
किंवा जीवद्वारापीति विवक्ष्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ।
साक्षादनुप्रवेशादि नास्ति चेत्तर्हि कथं तदित्वात्प्राप्त्यापत्त्यं
द्वितीयं दूषयति । कथमिति । देवताया जीवद्वारेणानुप्रवेशाद्य-
विवक्ष्यमिति श्रेयः । अविरोधमेव साधयितुं जीवस्वरूपमाह ।
जीवो हीति । आभिमुख्येनाहमित्यापरोक्षेवाभासत इत्या-
भासः । अतोऽपरोक्षचित्तविविक्तत्वात्त्रं जीवो नामेत्यर्थः ।

तस्य स्वरूपेणानादित्वेऽपि विशिष्टरूपेण सादित्वं दर्शयति ।
बुद्ध्यादीति । बुद्ध्यादिभिः भूतमात्रादिभिश्चिदात्मनः संसर्ग-
क्षेपेन जनितस्तत्रेति यावत् । ननु चिदात्मा मूढस्योऽसङ्गो-
ऽद्वितीयश्चेत्येते स कथं बुद्ध्यादिभिर्भूतमात्रादिभिश्च संकल्पते
तत्राह । अचिन्त्येति । सत्त्वादिप्रकारैरज्ञानचित्तानीवाऽनादि-
रनिव्यान्त्या सम्बन्धानमन्तरेण नाशग्रन्था दृष्टायमाना वा
मात्राशक्तिकक्षा विषयत्वेनाशयत्वेन च परा देवता वर्तित्यते ।
वक्ष्याच्च अनिष्टमात्राशक्तिवशाद्बुद्ध्यादिभिरात्मनः सम्बन्धः सिद्ध-

भा० इत्याद्यनेकविकल्पप्रत्ययहेतुः । ह्यायामात्रेण जीवरूपे-
णानुप्रविष्टत्वात् देवता न दैहिकैः स्वतः सुखदुःखादिभिः
सम्बन्धते । यथा पुरुषादित्यादय आदर्शादकादिषु
ह्यायामात्रेणानुप्रविष्टा आदर्शादकादिदोषैर्न सम्बन्धन्ते
तद्देवतापि ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्वाङ्मा-
होषैरेकस्यथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन
वाङ्मा आकाशवत् । सर्वगतस्य नित्य इति हि काठके । ध्याय-
तीव लेलायतीवेति च वाजसनेयके । ननु वाचरभ्यणमा-
चक्षेऽप्यीवो मृषैव प्राप्तः तथा परलोकेऽहलोकादि च कथं
तस्य । नैष दोषः । सदात्मना सत्यत्वाभ्युपगमात् । सर्वज्ञ

भा० तोत्पर्यः ॥ बुद्ध्यादिसम्बन्धफलमाह । चैतन्येति ॥ तदाभासो जीव-
शब्दवाच्यः सिध्यतीति शेषः ॥ बुद्ध्यादिभिरात्मनः सम्बन्धे
मायाशक्तिरूपादानमित्युक्तं तत्रैव निमित्तकारणमाह । देव-
तेति ॥ आबरववित्तोपशक्तिसम्पन्ना हि मायाशक्तिस्ततोऽविद्येत्य-
देशकालाद्यनवच्छिन्नदेवतास्वरूपोऽहमिति विशेषाय ह्यमावरणं
निमित्तं ज्ञात्वा बुद्ध्याद्यध्यासः सिध्यतीत्यर्थः ॥ बुद्ध्याद्यध्यासस्य
आर्थान्तरं दर्शयति । सुखीति ॥ परैव तर्हि देवता संसारिणी
स्यादिति चेत्सत्यं । अज्ञानद्वारा बुद्ध्यादिसम्बन्धमनुभूय जीवत्वं
प्राप्य सैव संसरतीत्याह । ह्यायामात्रेणेति । परस्या देवतायाः
स्वतः संसाराभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ।

तस्याः स्वतो दुःखाद्यसम्बन्धे अतिं प्रमाद्यति । सूर्य इति ॥
उपाधिद्वारा तस्याः संसारित्वे च अतिरक्तोत्याह । ध्यायतीति ॥
प्रतिबिम्बे ह्यायाशब्दप्रयोगान्निष्ठात्वमित्युक्ति मन्वानः प्रकृतौ ।
नन्विति ॥ तन्मृषात्वमित्युक्तेवेत्याशङ्क्याह । तद्येति ॥ जीवस्य
मृषात्वे खीकृते सति तस्येहलोकपरलोकौ तद्भेदोर्मीक्ष्यतद्भेदोर्भेति
सर्वं मृषा स्यादित्यर्थः ॥ विशिष्टरूपेण निष्ठात्वेऽपि स्वरूपेण

उ० तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकेकां करवाणीति सेयं

भा० नामरूपादि सदात्मनैव सत्यं विकारजातं स्वतस्वनृतमेव ॥
वाचारक्षणं विकारो नामधेयमित्युक्तत्वात् । तथा जीवो-
ऽपीति । यद्वागुरूपो हि बखिरिति न्यायप्रसिद्धिः ॥

अतः शब्दात्मना सर्व्वव्यवहाराणां सर्व्वविकाराणाञ्च
सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चानृतत्वमिति न कश्चिद्दोषसार्किकै-
रिद्धानुवक्तुं शक्यः । यथेतरेतरविदुद्धदैतवादाः स्वबुद्धिवि-
कल्पनामात्रा अतत्त्वनिष्ठा इति शक्यं वक्तुं । सैवं तिस्रो
देवता अनुप्रविश्य स्वात्मावस्थे वीजभूतेऽव्याकृते नामरूपे
व्याकरवाणीतीक्ष्णत्वा तासाञ्च तिसृणां देवतानामेकैकां
त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्याः त्रिवित्करणे एकै-

ष्या० सत्त्वत्वाप्त्वीवस्य ब्रह्मास्मीतिज्ञानान्मुक्तिः सम्भवतीति समाधत्ते ।
नैव दोष इति । यत्तु परलोकोहलोकादि श्रुत्या स्यादिति
तत्राह । सर्व्वंश्चेति । कथं तर्हि तस्य मिथ्यात्वोक्तिरित्याशङ्क्याह ।
स्वत इति । यथा प्रपञ्चो ब्रह्मात्मना सत्त्वोऽपि स्वरूपेण मिथ्येत्युक्तं
तथा जीवशब्दवाच्योऽपि ब्रह्मात्मना सत्त्वस्वरूपेण मिथ्येति लोकोक्त-
त्वमित्याह । तथेति । अथ भोक्ता स्वरूपेणापि सत्त्वोऽस्तु भोग्य-
प्रपञ्चस्यैव मिथ्यात्वमिच्छतामित्याशङ्क्याह । यद्वागुरूपो हीति ।
लौकिकन्यायानुसारेण भोग्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे भोक्तरपि विभक्त-
स्वरूपेण तत्प्रसिद्धिरतो जीवशब्दवाच्यस्य मिथ्यात्वेऽपि तद्वक्ष्यस्य
सम्भाषसत्त्वत्वमिति व्यवस्थेत्यर्थः ।

यच्च तार्किकैरुच्यते प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे सौगतमतानुमतिः । सत्त्व-
त्वे चादैतव्याहतिरिति तदप्युक्तन्यायेन गिरस्तमित्याह । अत
इति । अदैतवादे दोषाभावं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥
व्याकरवाणीत्येतदन्तं वाक्यं व्याख्याय तदनुद्य तासामित्यादि
व्याचष्टे । सैवमित्यादिना ॥ व्याकरवाणीत्वैच्छतेति सम्बन्धः । कथं

उ० देवतेमास्तिष्ठो देवता अनेनैव जीवेनात्मना-
नुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् ॥ ३ ॥ तासां

भा० कस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोर्गुणभावोऽन्यथा हि रज्जा इवे-
कमेव त्रिविक्ररणं स्यात् । न तु तिसृणां पृथक् त्रिविक्र-
रणमिति । एवं हि तेजोबलानां पृथङ्गामप्रत्ययलाभः
स्यात्तेज इदमिमा आपोऽन्नमिदमिति च । प्रथङ्गामप्रत्य-
यलाभे देवतानां सम्यग् व्यवहारश्च प्रसिद्धिः प्रयोजनं स्यात् ।

एवमीक्षित्वा सेयं देवतेमास्तिष्ठो देवता अनेनैव यथो-
क्तेनैव जीवेन सुर्यादिव्यवदन्तः प्रविश्य वैराजं पिण्डं
प्रथमं देवतादीनां च पिण्डाननुप्रविश्य यथा सङ्कल्पमेव
नामरूपे व्याकरोदसौनामाद्यमिदंरूप इति तासाञ्च
देवतानां गुणप्रधानभावेन चिद्वृतं चिद्वृतमेकैकामक-
रोत्छतवती देवता । तिष्ठतु तावद्देवतादिपिण्डानां नाम-
रूपाभ्यां व्याहृतानां तेजोबलमयत्वेन चिधात्वं यथा तु

आ० पुनरिदं त्रिविक्ररश्चमित्वाशब्दप्रथममेकैकां देवतां द्विधा द्विधा
विभज्य पुनरेकैकं भागं द्विधा द्विधा कृत्वा तदितरभागयोर्निः-
क्षिप्य त्रिविक्ररश्चं विवक्षितमित्वाह । एकैकस्या इति । गुण-
प्रधानभावानङ्गीकारे समानपरिमाणसूत्रत्रयनिर्मितरज्जुवृत्ति-
द्विक्ररश्चमेकमेव स्यादित्वाह । अन्यथेति । एवकारार्थं दर्शयति ।
न त्विति । गुणप्रधानभावेन त्रिविक्ररश्चमुपसंहरतुमिति शब्दः ।
इतश्च गुणप्रधानभावेन त्रिविक्ररश्चमेकव्यमित्वाह । एवं हीति ।
एथङ्गामप्रत्ययलाभेनापि किं स्यादित्वाशब्दाह । एथमिति ।

सेयमित्वादि व्याचष्टे । एवमित्वादिना । सङ्क्षेपेण त्रिविक्ररश्चं
प्रतिज्ञायोदाहरणतः स्फुटीकर्तुमारभमाणा इहे त्रिविक्ररश्च-

उ० त्रिवितं त्रिवितमेकैकामकरोद्यथा नु खलु सोम्ये-
मास्तिस्त्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे
विजानीहीति ॥ ४ ॥ ३ ॥

यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं
तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्यापागादग्नेरग्नित्वं वाचा-

भा० खलु वह्निरिमाः पिण्डेभ्यस्त्रिस्रो देवतास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका
भवति तन्मे मम निगदतो विजानीहि विस्वष्टमवधार-
योदाहरणतः ॥ ३ ॥ यत्तद्देवतानां त्रिवृत्करणमुक्तं
तस्यैवोदाहरणमुच्यते । उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्ध्याशेष-
प्रसिद्धार्थमुदाह्रियत इति ॥

तदेतदाह यदग्नेः त्रिवृत्कृतस्य रोहितं रूपं प्रसिद्धं
लोके तदत्रिवृत्कृतस्य तेजसो रूपमिति विद्धि । तथा च
यच्छुक्लं रूपमग्नेरेव तदपामत्रिवृत्कृतानां यत्कृष्णं तस्यै-
वाग्ने रूपं तदन्नस्य पृथिव्या अत्रिवृत्कृताया इति विद्धि ।
तत्रैवं सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्निरिति यन्नान्यसे त्वं
तस्याग्नेरग्नित्वमिदानीमपागादपगतं । प्रायूपत्रयविवेक-

भा० स्याद्ये स्फुटीकर्त्तव्यत्वाद्देहातिरिक्तेषु प्रथमं तदुदाहर्त्तुमुपक्रमते ।
तिष्ठतु तावदिति ॥ ३ ॥ कथमुदाहरणतोऽवधारयमित्याशङ्क्या-
नन्तरवाक्यमवतारयति । यत्तदिति ॥ उदाहरणशब्दं कृत्याद-
यति । उदाहरणं नामेति ॥

तत्रैव अतिमवतार्यं व्याचष्टे । तदेतदित्यादिना । अत्रिवृ-
त्कृतानां रूपमिति विद्धीति सम्बन्धः । तत्राग्नौ रूपत्रये पूर्वोक्त-
त्वात्पृथक्कृते सतीति यावत् । इदानीं विवेकदशायामित्यर्थः ।

उ० रम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ १ ॥ यदादित्यस्य रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदनुस्यापागादादित्यादित्यस्यादित्यत्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेय त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ २ ॥ यच्चन्द्रमसो

भा० विज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासीत्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दस्येत्यर्थः । यथा दृश्यमानरक्तोपधानसंयुक्तः स्फटिको गृह्यमाणः पद्मरागोऽयमिति शब्दबुद्धोः प्रयोजको भवति प्रागुपधानस्फटिकयोर्विवेकविज्ञानान्तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मरागशब्दबुद्धी निवर्त्तते तद्विवेकविज्ञातुस्तद्वत् । ननु किमत्र बुद्धिशब्दकल्पनया क्रियते प्रागुपचयविवेककरणादग्निरेवासीत्तदग्निरग्नित्वं रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तं । यथा तत्त्वपकर्षणे पटाभावः । नैवं बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्निर्यत आह वाचारम्भणमग्निर्नाम विकारो नामधेयं नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि नृषेव । तर्हि किं तत्र सत्यं त्रीणि रूपाणीत्येव

आ० अक्षरार्थमुक्त्वा तात्पर्यमाह । प्रागिति ॥ रूपत्रयविवेकात्प्रागवस्थायामग्निशब्दबुद्धिस्तद्विवेकादूर्द्धं तद्विदित्तिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते । यद्येत्यादिना ॥ अग्निविषये श्रुतं हित्वाधिककल्पनायां नास्ति निबन्धनमिति शङ्कते । नन्विति ॥ रोहितादिरूपत्रयं विवेके सत्यग्निरहित्वमपगच्छतीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यथेति ॥ शब्दबुद्धिप्रक्षेपेऽपि न श्रुतत्वागोऽस्तीति परिहरति । नैवमिति ॥ तत्र प्रमात्रत्वेनानन्तरवाक्यमादाय आचष्टे । यत इति ।

उ० रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदनुस्यापागाच्चन्द्राच्चन्द्रत्वं वाचारम्भणं विकारो
नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ३ ॥ यद्विद्युतो
रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं
तदनुस्यापागाद्विद्युतो विद्युत्वं वाचारम्भणं वि-
कारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यं ॥ ४ ॥

भा० सत्यं नाणुमात्रमपि रूपत्रयव्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधा-
रणार्थः । तथा यदादित्यस्य यच्चन्द्रमसो यद्विद्युत इत्या-
दि समानं । ननु यथा नु खलु सोम्येमास्तिस्त्रो देवता-
स्त्रिवृत्तित्वदेकैका भवति तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस
एव चतुर्भिरप्युदाहरणैरग्न्यादिभित्तिवृत्करणं दर्शितं
नाबन्धयोरुदाहरणं दर्शितं त्रिवृत्करणे ॥

नैष दोषः । अबन्धविषयाप्युदाहरणान्येवमेव च
द्रष्टव्यानीति मन्यते श्रुतिः । तेजस उदाहरणमुपलक्षणार्थं ।
रूपवत्त्वात्स्यष्टार्थत्वोपपत्तेश्च । गन्धरसयोरनुदाहरणं

आ० कर्मेर्नाममात्रमतःशब्दार्थः । प्रक्रमपर्यालोचनायामुदाहरणे
न्यूनत्वमस्तीति शङ्कते । नन्विति ।

यदापोरूपादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां
यत्कृष्णं तदनुस्य यच्च त्रीह्रियवादे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं
यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदनुस्येत्युदाहरणसम्भवात् न्यूनतेति परि-
हरति । नैष दोष इति ॥ तर्हि तेजोविषयमप्युदाहरणमूहनीयं
किमित्युदाहृतमित्याशङ्क्याह । तेजस इति ॥ यदि क्वचिदपि नो-
दाहरणमप्यते नोपलक्ष्यमेव सिद्धेदतस्त्रयाणां रूपवत्त्वेन यथो-
क्तरूपविभागस्य तेषु स्फुटत्वसम्भवात्तेजसो दृष्टान्तप्रदर्शनम-

भा० चयाणामसम्भवात् न हि गन्धरसौ तेजसि स्तः । स्पर्शशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन दर्शयितुमशक्यत्वात् ॥

यदि सर्व्वं जगच्चित्तुक्तमित्यग्न्यादिवक्षीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्नित्ववदपागाज्जगतो जगत्त्वं । तथाऽज्ञस्यापि अप्सुङ्गत्वादाप इत्येव सत्यं वाचारम्भणमात्रमन्नं । तथापामपि तेजःसुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यं । तेजसोऽपि सञ्चुङ्गत्वाद्वाचारम्भणत्वं सदित्येव सत्यमित्येषोऽर्थो विवक्षितः । ननु वाय्वन्तरिक्षे त्वच्चित्तुक्ते तेजः-

भा० ज्ञादिविषयोदाहरणोपलक्ष्यार्थं तेनोपेक्षितमित्यर्थः । अत्र ज्ञयोरपि त्रित्त्वरश्ममपलक्षितं चेत्तर्हि तत्र रसगन्धयोस्त्रित्त्वरश्ममुदाहरणमित्याशङ्क्याह । गन्धरसयोरिति ॥ यथा यदब्रह्मयोर्भास्वरं कोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कुण्डं तदन्नस्येति शक्यते रूपं विवेक्तुं न तथा ऽमुको रसो गन्धो वा तेजसोऽपामग्रेत्यास्तीति ज्ञातुं शक्यमित्यनुदाहरणं तयोरित्यर्थः । ननु त्रित्त्वरश्मयोस्त्रित्त्वपि रूपवद्गन्धरसौ सम्भावितौ तत्त्वार्थं तयोस्तयाद्यामसम्भवोक्तिक्तत्राह । न हीति । सम्भावितावपि तौ त्रिषु विवेक्तुमशक्यावित्यनुदाहरणीयावित्यर्थः । तर्हि सर्व्वेषु भूतेषु सम्भावितयोः स्पर्शशब्दयोर्ददाहरणं किं न स्यादित्याशङ्क्याह । स्पर्शशब्दयोरिति ॥ यथा कोहितादिरूपत्रयं त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न तथा शब्दत्रयं स्पर्शत्रयं च त्रयाणां विभागेन दर्शयितुं शक्यं न खल्वेकत्रोष्याशीतानुष्याशीतत्रयं दृश्यते नापि खरमधुरमध्यमशब्दत्रयमेकत्रोपलब्धमित्यर्थः ॥

सर्व्वस्य त्रित्त्वात्तत्त्वे फलितमाह । यदीति ॥ यथाऽग्न्यादि त्रित्त्वृतं तथासर्व्वमेव जगद्यदि त्रित्त्वृतमित्यङ्गीकृतं तदाग्नेरग्नित्ववज्जगतो जगत्त्वमपगतं श्रीस्त्रि रूपाणोत्वेव सत्यमिति योजना ॥ तथापि कथं सम्मात्रपरिशेषः स्यादित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ रूपत्रयव्यतिरेकेण जगतोऽभाववत्पृथग्यास्यापि रूपस्य एषिवीशब्दितस्य शुक्लरूपमात्रजनकार्थत्वात्तदविरिक्तैवासत्त्वं

भा० प्रकृतिव्यवन्तभूतत्वादविच्छिद्येते । एवं गन्धरसशब्दस्पर्शा-
 स्थावशिष्टा इति । कथं सतो विज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातं
 भवेत्तद्विज्ञाने वा प्रकारान्तरं वाच्यं । नैव दोषो रूप-
 वद्रूपे सर्वस्य दर्शनात् ।

कथं तेजसि तावद्रूपवति शब्दस्पर्शयोरप्युपलब्धादाव्य-
 न्तरिचयोस्तत्र स्पर्शशब्दगुणवतोः सङ्गावोऽनुमीयते । तथा
 वक्ष्ये रूपवतो रसगन्धान्तर्भाव इति । रूपवतां चयाणां
 तेजोऽवयवानां चिदृत्करणप्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सदि-
 कारत्वात्पीछेव रूपाणि विज्ञातं मन्यते श्रुतिः । न हि
 मर्त्तं रूपवत् द्रव्यं प्रत्याख्याय वाय्वाकाशयोस्तद्गुणयो-

भा० पृथिवीवदपामपि शुक्लरूपमात्राणां लोहितरूपमात्रतेजोविका-
 रत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावस्तस्यापि सत्कार्यत्वात्ततो भेदेनासत्त्वं
 सन्मात्रमेव परिशिष्टमित्येतस्त्रिवृत्तरसप्रकरणे विवक्षितमि-
 त्यर्थः । त्रिवृत्तरसपक्षे नैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सिद्धमिति । परि-
 शिष्टविज्ञेयसङ्गावादिति शङ्कते । नन्विति । इतिपदं कथमि-
 त्यादिना सम्बध्यते । गन्धादयश्च शब्दान्ता गुणा गुणिव्यवन्तभूताः
 सन्तीति न सद्विज्ञानेन तद्विज्ञानोपपत्तिरित्याह । गन्धेति ।
 तद्विज्ञानं सद्विज्ञानेन वाय्वादिविज्ञानं तत्र प्रकारान्तरं
 तत्कार्यत्वादतिरिक्तमिति यावत् । आकाशादेस्त्रिव्येवान्तर्भाव-
 सम्भवान्न परिशिष्टविज्ञेयमस्तीति परिहरति । नैव दोष इति ।
 अथं तेजोऽवयवेषु सर्वस्याकाशादेर्दर्शनमित्याह । कथमिति ।

तत्र शब्दस्पर्शयोरकाशवाय्वोश्च भूतत्रये प्रत्यक्षानुमानाभ्या-
 न्नपक्षमिदं दर्शयति । तेजसीति । तेजोऽयहृत्समवन्नयोऽपक्षस्तथं
 तत्रापि स्पर्शाद्यपक्षत्वेरविशेषाद्यत्तु गन्धादि ज्ञेयान्तरमिति
 तत्राह । तथेति । भूतत्रये स्पर्शाद्यन्तर्भाववदिति यावत् ।
 त्रिव्येवान्तर्भावे यत्नितमाह । रूपवतामिति । भूतत्रये रूपव-
 द्वाकाशादेरन्तर्भावं व्यतिरेकद्वारा समर्थयते । न हीति । अन्त-

उ० एतद्ब्रह्म वै तद्विद्वांस आहुः पूर्वं महाशाला
महाश्रोत्रिया न नोऽद्य कश्चनाश्रुतममतमविज्ञात-

भा० गन्धरसयोर्वा ग्रहणमस्ति । अथवा रूपवतामपि त्रिवृत्क-
रणं प्रदर्शनार्थमेव मन्यते श्रुतिः । यथा तु त्रिवृत्कते
नीष्टेव रूपाणीत्येव सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो
न्याय इत्यतः सर्वस्य सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं
विज्ञातं स्यात्सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति ॥

तदेकस्मिन् सति ज्ञाते सर्वमिदं ज्ञातं भवतीति सूक्तं ।
एतद्विद्वांसो विदितवन्तः पूर्वेऽतिक्रान्ता महाशाला महा-
श्रोत्रिया आज्जर्ह स्र वै किल । किमुक्तवन्त इत्याह । न
नोऽस्माकं कुलोऽद्येदानीं यथोक्तविज्ञानवतां कश्चन कश्चि-
दप्यश्रुतममतमविज्ञातमुदाहरिष्यति नोदाहरिष्यति सर्वं

भा० भावोक्तिप्रयासं परिहर्तुं पक्षान्तरमाह । अथवेति ॥ प्रदर्शनार्थं
पञ्चीकरणस्येति शेषः ॥ कथं पञ्चीकरणे सन्मान्परिशेषः सिद्ध-
तीत्याशङ्काह । यथेति ॥ यदा पञ्चापि भूतानि प्रत्येकं हेधा
विभव्य पुनरेकैकं भागं चतुर्धा कृत्वा स्वभागातिरिक्तेषु पूर्वेषु
भागेष्वेकैकशो निक्षिप्यन्ते तदा पञ्चीकरणं श्रुत्युपलक्षितं लभ्यते
तत्रापि पञ्चानां भागानां पृथक्करणे पञ्चैव तन्मान्नाण्यवशिष्यन्ते
तान्यपि पृथिव्यादीन्यवादिकार्यत्वात्तत्कारणव्यतिरेकेण न सिद्ध-
न्तीति त्रिवृत्करणवत्पञ्चीकरणेऽपि न्यायसाम्यात्सर्वस्य सद्विका-
रत्वात्तद्व्यतिरेकेणाभावात्तेन विज्ञातेन तदपि विज्ञातमेव
स्यात्सन्मान् तु परमार्थसत्त्वं परिशिष्टं भवतीत्यर्थः ॥

उक्तन्यायेनैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपसं-
हरति । तदेकस्मिन्निति । त्रिवृत्करणपक्षेऽप्येकविज्ञानेन सर्ववि-
ज्ञानश्रुतिरविरुद्धेत्युपपाद्य त्रिवृत्करणमुदाहरणान्तरेण दर्शयितु-

उ० मुदाहरिष्यतीति लेभ्यो विदाञ्चक्रुः ॥ ५ ॥ यदु-
रोहितमिवाभूदिति तेजसस्तद्रूपमिति तद्वि-
दाञ्चक्रुः यदु शुक्लमिवाभूदित्यपाङ्गं रूपमिति
तद्विदाञ्चक्रुर्यदु कृष्णमिवाभूदित्यनस्य रूपमिति

भा० विज्ञातमेवास्मत्कुलीनानां षड्विज्ञानत्वादित्यभिप्रायः । ते
पुनः कथं सर्वं विज्ञातवन्त इत्याह । एभ्यस्त्रिभ्यो रोहि-
तादिरूपेभ्यस्त्रिवृत्कतेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमथन्यच्छिष्ट-
मेवमेवेति विदाञ्चक्रुर्विज्ञातवन्तो यस्मात्तस्मात्सर्वंज्ञा
एव षड्विज्ञानात्त आहुरित्यर्थः । अथैवैभ्यो विदाञ्चक्रु-
रित्यन्यादिभ्यो दृष्टान्तेभ्यो विज्ञातेभ्यः सर्वमन्यद्विदा-
ञ्चक्रुरित्येतत्कथं यदन्यद्रूपेण सन्दिह्यमाने कपोतादिरूपे
रोहितमेव यद्गृह्यमाणमभूत्तेषां पूर्वेषां ब्रह्मविदां तत्ते-
जसो रूपमिति विदाञ्चक्रुः ॥

तथा यञ्चक्रुमिवाभूद्गृह्यमाणं तदर्पां यत्कृष्णमिव
गृह्यमाणं तदस्रस्येति विदाञ्चक्रुरेवमेवात्यन्तदुर्लक्ष्यं यत्
उ अप्यविज्ञातमिव विशेषतो गृह्यमाणमभूत्तदयेतासा-

भा० मारभते । एतदिति ॥ त्रिवृत्करश्चमिति यावत् । ते पुनरिति
त्रिवृत्करश्चविज्ञानवन्तो निर्दिश्यन्ते ॥ वेदनप्रकारमेवाकाङ्क्षापूर्वकं
प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ अन्यदग्न्यादिभ्यः सक्ताशादिति
शेषः । यदनेकरूपत्वात्कपोतादिरूपेण सन्दिह्यमानमेतद्दृश्यते
तस्मिन्कपोतादिरूपे यत्किञ्चिन्नोहितमिव रूपं गृह्यमाणं
पूर्वेषामासीत्तेजसो रूपमिति ते विदितवन्त इति योजना ॥
अत्यन्तदुर्लक्ष्यं नामरूपाभ्यां दुर्ज्ञानं दीपान्तरादागतं पक्ष्यादी-
व्यर्थः । अगृह्यमाणमिति ऋषेः । यथा गु स्रसु इत्यादिवाक्यं वृत्तानु-

उ० तद्विदाञ्चक्रुः ॥ ६ ॥ यद्विज्ञातमेवाभूदित्येता-
 षामेव देवतानां समास इति तद्विदाञ्चक्रुर्यथा
 नु खलु सोम्येमास्तिन्नो देवताः पुरुषं प्राप्य
 त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहीति
 ॥ ७ ॥ ४ ॥ अनुमशितं त्रेधा विधीयते
 तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तत्पुरीषं भवति यो
 मध्यमस्तन्मांसं योऽणिष्ठस्तन्मनः ॥ १ ॥

भा० मेव तिस्रुणां देवतानां समासः समुदाय इति विदा-
 ञ्चक्रुः । एवं तावदाद्यं वस्त्वन्यादिवद्विज्ञातं तथेदानीं
 यथा नु खलु सोम्येमा यथोक्तास्तिन्नो देवताः पुरुषं त्रिरः-
 पापास्यादिस्रुणं कार्यकारणसङ्घातं प्राप्य पुरुषेणोपयु-
 ज्यमानास्त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तन्मे विजानीहि निग-
 दत इत्युक्त्वा आह ॥ ४ ॥ अनुमशितं भुक्तं त्रेधा
 विधीयते जाठरेणाग्निना पच्यमानं त्रिधा विभजते ।
 कथं तस्यान्नस्य त्रेधा विधीयमानस्य यः स्थविष्ठः
 स्थूलतमो धातुः स्थूलतमं वस्तु विभक्तस्य स्थूलोऽन्नस्तत्पु-
 रीषं भवति । यो मध्यमोऽन्नो धातुरन्नस्य तद्रसादिक्रमेण

भा० वादपूर्वकमवतारयति । एवं तावदिति ॥ यथा खल्वेकैका देवता
 पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृद्वति तथेदानीं तदाध्यात्मिकं त्रिवृत्कार-
 णमेवेति जानीहीति सम्बन्धः । अध्यात्मं त्रिवृत्कारणमिति शेषः ॥ ४ ॥
 कथं त्रेधा विभज्यमानत्वं कथं वा तस्य विनियोग इति
 प्रश्नपूर्वकं विदुषोति । कथमित्यादिना ॥ रसादीत्यादिशब्देन
 बधिरादि शृङ्खले । तस्य कर्मफलस्य ग्राहीचरो भोक्तेति हिता-

उ० आपः पीतास्त्रेधा विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो
धातुस्तन्मूत्रं भवति यो मध्यमस्तल्लोहितं यो-

भा० परिणम्य मांसं भवति योऽणिष्ठोऽणुतमो धातुः स ऊर्द्धं
हृदयं प्राप्य सूक्ष्मासु हिताख्यासु नाडीव्वनुप्रविश्य वागा-
दिकरणसङ्घातस्य स्थितिमुत्पादयन्मनोभवति । मनो-
रूपेण त्वपरिणमन्मनस उपचयं करोति । ततस्त्रान्नोप-
चितत्वान्मनसो भौतिकत्वमेव न वैशेषिकतन्त्रोक्तं लक्षणं
नित्यं निरवयवश्चेति गृह्यते । यदपि मनोऽस्य दैवसञ्चुरिति
वक्ष्यति तदपि न नित्यत्वापेक्षया किं तर्हि सूक्ष्मव्यवहित-
विप्रकृष्टादिसर्व्वेन्द्रियविषयव्यापकत्वापेक्षया । यच्चान्येन्द्रिय-
विषयापेक्षया नित्यत्वं तदप्यापेक्षिकमेवेति वक्ष्यामः ।
सदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुतेः । तथापः पीतास्त्रेधा-
विधीयन्ते तासां यः स्थविष्ठो धातुस्तन्मूत्रं भवति । यो
मध्यमस्तल्लोहितं भवति । योऽणिष्ठः स प्राणो भवति ।

भा० ख्या नाद्यस्तास्त्रिति यावत् ॥ कथमन्नोपयोगात्प्रागेव मनसः सिद्ध-
त्वात्तन्मनो भवतीत्युच्यते तत्राह । मनोरूपेणेति ॥ मनसोऽ-
न्नोपचितत्ववचनाद्द्वैशेषिकपरिभाषापि दृषिता वेदितव्येत्याह ।
ततश्चेति ॥ मनसो दैवत्वविशेषणान्नित्यत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह ।
यदपीति ॥ केनाभिप्रायेण तर्हि विशेषणमित्याशङ्क्याह । किं
तर्हीति ॥ तर्हि चक्षुरादिभ्यो वैलक्षण्यादस्ति तदपेक्षया नित्य-
त्वमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥ यदा चक्षुरादिव्यसत्त्वमपि मनसः सत्त्वा-
पक्षभात्तदपेक्षया तस्य नित्यत्वमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । यच्चेति ॥

आत्मवन्मनसो किं न स्यादित्याशङ्क्याह । सदिति ॥ भुक्तस्या-
न्नस्य अविध्यमुक्त्वा पीतानामपामपि त्रैविध्यमाह । तथेति ॥

उ० ऽणिष्ठः स प्राणः ॥ २ ॥ तेजोऽशितं त्रेधा विधीयते
तस्य यः स्थविष्ठो धातुस्तदस्थि भवति यो
मध्यमः स मज्जा योऽणिष्ठः सा वाक् ॥ ३ ॥

भा० वक्ष्यति ह्यापोमयः प्राणो न पिबतो विच्छेत्स्यत इति ।
तथा तेजोऽशितं तैलघृतादि भक्षितं त्रेधा विधीयते तस्य
यः स्थविष्ठो धातुस्तत् अस्थि भवति । यो मध्यमः स मज्जा
ऽस्थ्यन्तर्गतस्नेहः । योऽणिष्ठः सा वाक् । तैलघृतादिभक्ष-
णाद्धि वाग्बिषदाभाषणे समर्था भवतीति प्रसिद्धं लोके ।
यत एवमन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी
वाक् । ननु केवलान्नभक्षिण आसुप्रभृतयो वाग्मिनः प्राण-
वन्तस्य । तथाऽन्नात्रभक्ष्याः सामुद्रा मीनमकरप्रभृतयो
मनस्विने वाग्मिनस्तथा स्नेहपानानामपि प्राणवत्त्वं मन-
स्वित्वं चानुमेयं यदि सन्ति तत्र कथमन्नमयं हि सोम्य
मन इत्याद्युच्यते ॥

नैष दोषः । सर्वस्य त्रिवृत्करणत्वात्सर्वत्र सर्वोपपत्तेः ।
न ह्यत्रिवृत्कृतमन्नमन्नाति कश्चिदापो वा अत्रिवृत्कृताः

आ० कथं तेजसोऽग्न्यादेरग्नमित्याशङ्क्य विशिनष्टि । तैलेति ॥
मज्जाशब्दार्थमाह । अस्थीति ॥ योऽणिष्ठः सा वागित्युक्तं याक-
रोति । तैलघृतादीति ॥ भुक्तस्यान्नस्य पीतानामप्यपामशितस्य
तैलादेश्च योऽणिष्ठा धातवस्ते मनोवाक्प्राणा इत्येवं यतः सिद्धम-
तस्तेषामन्नादिमयत्वं युक्तमित्याह । यत इति ॥ तेषामन्नादिम-
यत्वं व्यतिरेकसिद्धिमाश्रित्याक्षिपति । नन्विति ॥

आसुप्रमुखानां स्फुटोदपानाद्यनुपलम्भेपि यत्तेषां भक्ष्यं तत्रै-
वोदकाद्यन्तर्भावसम्भवात्प्राणादेरवमयत्वाद्युपपन्नमित्युत्तरमाह ।

उ० अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
मयी वागिति भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० पीयन्ते तेजो वा अचिद्वृत्ततमन्नाति कश्चिदित्यन्नादा-
नामास्तुप्रभृतीनां वाग्नित्वं प्राणवत्त्वञ्चेत्याद्यविरुद्धं । इत्येवं
प्रत्यायितः श्वेतकेतुराह भूय एव पुनरेव मा मा भग-
वान्नामयं हि सोम्य मन इत्यादि विज्ञापयतु दृष्टान्ते-
नावगमयतु नाद्यापि ममास्मिन्नर्थे सम्बन्धिष्यथो जातः ।
यस्मान्तेजोऽवन्नमयत्वेनाविशिष्टे देहे एकस्मिन्नुपयुज्यमाना-
न्यवन्नस्तेहभक्ष्याणि जातान्यणिष्टधातुरूपेण मनःप्राण-
वाचमुपचिन्वन्ति स्वजात्यनतिक्रमेणेति दुर्विज्ञेयमित्यभि-
प्रायोऽतो भूय एवेत्याद्याह । तमेवमुक्तवन्तं तथास्तु

आ० नद्य दोग इति ॥ सर्वस्यान्नादेस्त्रिवृत्तरणस्योक्तात्वात्तस्य सर्वस्यैव
भक्ष्यस्य भूतत्रयात्मत्वसम्भवादेकैकं भक्षयतोऽपि सर्वभक्षकत्वो-
पपत्तेर्मनश्चादेरन्नादिमयत्वमविरुद्धमित्यर्थः । उक्तमेव व्यक्ती-
करोति । न हीत्यादिना ॥ उक्तरीत्या मनश्चादेरन्नादिमयत्व-
प्रत्यायनद्वारा प्रनाद्या सम्भाषपरिशेषे प्रत्यायिते सति श्वेतकेतु-
श्चादयतीत्याह । इत्येवमिति ॥ सर्वेषां सन्निधानाविशेषेऽन्नस्य
सूक्ष्मांशो मन एवोपचिनोति । न प्राणमिति ॥ निश्चयासिद्धि-
रित्याह । नाद्यापीति ॥ पार्थिवमेवोपचिनोतीति विशेषमा-
शङ्क्याह । यस्मादिति ॥ एकस्मिन्नुदरे प्रविष्टानामन्नादीनां
मिञ्चीभूतत्वात्मनसश्च सर्वभूतगुणव्यञ्जकत्वेन सर्वभूतारब्ध-
त्वात्पार्थिवत्वासिद्धिर्नोक्तो विशेषः सम्भवतीत्यर्थः । यस्मादेव-
मभिप्रायः श्वेतकेतोरत इति योजना ॥ मनश्चादेरन्नादिमयत्व-
मुपपादयितुमुच्चरयत्यभवतारयति । तमेवमिति ॥ वचं मन-

उ० दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्धः
समुदीषति तत्सर्पिर्भवति ॥ १ ॥ एवमेव खलु
सोम्यान्नुस्याश्रयमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्धः समु-
दीषति तन्मनो भवति ॥ २ ॥ अपा१० सोम्य
पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति स

भा० सोम्येति हेवाच पिता ष्टणु एव यत्र दृष्टान्तं यथैतदु-
पपद्यते यत्पृच्छसि ॥ ५ ॥

दध्नः सोम्य मथ्यमानस्य योऽणिमाणुभागः स ऊर्द्धः
समुदीषति सभूयोर्द्धं नवनीतभावेन गच्छति तत्सर्पिर्भ-
वति । यथाऽयं दृष्टान्त एवमेव खलु सोम्यान्नुसौदनादे-
रस्य भुज्यमानसौदर्येणाग्निना वायुसहितेन खजेनैव
मथ्यमानस्य योऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति तन्मनो भवति ।
मनोऽवधवैः सह सभूय मन उपचिनोति इत्येतत् । तथापि
सोम्य पीयमानानां योऽणिमा स ऊर्द्धः समुदीषति स
प्राणो भवत्येवमेव खलु सोम्य तोजसोऽप्यमानस्य योऽ-
णिमा स ऊर्द्धः समुदीषति सा वाग्भवत्यन्नमयं हि
सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागिति युक्तमित्य-

आ० आदेरज्ञादिमयत्वं कथमिति पृच्छति तदिदं यद्योपपद्य तथा ते
वज्रादिमयत्वे तस्य दृष्टान्तमुच्यमानं ब्रह्मिणिति योजना ॥ ५ ॥

मिथीभावंऽपि सूक्ष्मभागस्य पृथगेव कार्यकारणत्वे दृष्टान्त-
माह । दध्न इति । दृष्टान्तमनूय दार्ष्टान्तिकमाह ।
यथेति । खजो मज्जास्येन मथ्यमानस्य दध्नो यथाबिमा तथा

उ० प्राणो भवति ॥ ३ ॥ तेजसः सोम्याश्रयमा-
नस्य योऽणिमा स उर्ध्वः समुदीषति सा वाग्भ-
वति ॥ ४ ॥ अनुमयं हि सोम्य मन आपो-
मयः प्राणस्तेजोमयी वागिति भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति हेवाच
॥ ५ ॥ ६ ॥

षोडशकलः सोम्य पुरुषः पञ्चदशाहानि
माशीः काममपः पिबापोमयः प्राणो न पिबतो

भा० भिप्रायोऽतोऽग्नेजसोरस्तु एतत्सर्वमेवं । मनस्स्वन्नमय-
मित्यात्र नैकान्तेन मम निश्चयो जातो भूय एव मा भग-
वान्मनसोऽन्नमयत्वं दृष्टान्तेन विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति हेवाच पिता ॥ ६ ॥

अन्नस्य भुक्तस्य योऽणिष्ठो धातुः स मनसि शक्तिम-
धात्साऽन्नोपचिता मनसः शक्तिः षोडशधा प्रविभज्य पुरु-
षस्य कलात्वेन निर्दिदीक्षिता । तथा मनस्यन्नोपचितया

षा० यथोक्तस्यान्नस्य योऽणिमेति योज्यं ॥ कथं तन्नमो भवतीत्युच्यते
प्रागपि मनसः सिद्धत्वादित्याशङ्काह । मनोऽवयवैरिति ॥
मनसादेरन्नादिमयत्वमुपसंहरति । अन्नमयं हीति ॥ अतो
भवदभिप्रायादिति यावत् ॥ एतत्सर्वमिति प्राणस्यान्नमयत्वं
वाचस्तेजोमयत्वञ्चोच्यते । हृदयप्रदेशे प्राणादिसन्निधानाविशेषे
कथं मनस एवान्नरसेनोपचय इत्येतन्नाद्यापि समाहितमि-
त्याह । मनश्चिति ॥ मनसो विशेषतोऽन्नमयत्वमुपपादयितुमु-
त्तयत्र्यमुत्थापयति । तथेति ६ ॥

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनसोऽन्नरसोपचितत्वं दर्शयितुमन्नर-

उ० विच्छेत्स्यत इति ॥ १ ॥ सह पञ्चदशाहानि नाशाय
हैनमुपससाद किं ब्रवीमि भो इत्यृचः सोम्य यजु-

भा० शक्ता षोडशधा प्रविभक्तया संयुक्तसदान् कार्यकार-
णसङ्घातलक्षणो जीवविशिष्टः षोडशकल उच्यते । यस्यां
सत्यां द्रष्टा श्रोता मन्ता बोद्धा कर्त्ता विज्ञाता सर्व्वक्रि-
यासमर्थः पुरुषो भवति हीयमानायां च तस्यां सामर्थ्य-
हानिः । वक्ष्यति चान्नस्यापि द्रष्टेत्यादि । सर्व्वस्य कार्य्य-
कारणसङ्घातस्य सामर्थ्यं मनःकृतमेव । मानसेन हि
बलेन सम्यग्ना बलिनो दृश्यन्ते लोके । धानाहाराद्य
केचिदन्नस्य सर्वात्मकत्वात् । अतोऽन्नकृतं मानसं वीर्य्यं ।
षोडशकला यस्य पुरुषस्य सोऽयं षोडशकलः पुरुष एत-
त्प्रत्यक्षीकर्त्तुमिच्छसि पञ्चदशसङ्ख्याकान्यहानि माग्नीर-
न्नं माकार्धीः काममिच्छातोऽपः पिब यस्मान्न पिबतोऽ-
पस्ते प्राणो विच्छेदमापत्यते तस्मादापोमयोऽब्विकारः
प्राण इत्यवोचाम । न हि कार्य्यं स्वकारणोपद्रुममन्तरेणा-
विभ्रंशमानं स्नातुमुत्सहते स ह एवं श्रुत्वा मनसोऽन्नमयत्वं
प्रत्यक्षीकर्त्तुमिच्छन्पञ्चदशाहानि नाशायन्नं न कृतवान् ।

आ० सज्जितां शक्तिं कलात्वेन कल्पयति । अन्नस्येत्यादिना ॥ षोडश-
दिनावच्छेदेन षोडशधा कल्पनं ब्रह्मं तथापि पुरुषस्य कथं
षोडशकलवत्त्वमत आह । तथेति ॥ तामेव प्रकृततामन्नरसकृतां
शक्तिं विश्रनष्टि । यस्यामिति ॥ तथा संयुक्तपुरुषः षोडशकल
इति पूर्व्वेन सम्बन्धः । अन्नरसजनितं मानसशक्तिप्रयुक्तं सङ्घातस्य
सामर्थ्यमित्यत्र बाष्पज्ञेयं प्रनामयति । वक्ष्यति चेति ॥ आपो-

उ० ॐषि सामानीति स होवाच न वै मा प्रतिभान्ति
भो इति ॥ २ ॥

तं होवाच यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्यै-
कोऽङ्गारः खद्योतमात्रः परिशिष्टः स्यात्तेन ततो
ऽपि न बहु दहेदेव ॐ सोम्य ते षोडशानां कला-
नामेका कलातिशिष्टा स्यात्तयेतर्हि वेदानानु-

भा० अथ षोडशेऽहनि हैनं पितरमुपससादोपगतवानुपगम्य
चोवाच किं ब्रवीमि भो इति इतर आह ऋचः सोम्य यजूषि
सामान्यधीष्वेत्येवमुक्तः पित्राह । न वै मा मातृगादीनि
प्रतिभान्ति मम मनसि न दृश्यन्त इत्यर्थो हे भो भग-
वन्नित्येवमुक्तवन्तं पिताह षट्णु ॥ तत्र कारणं येन ते
तान्यृगादीनि न प्रतिभान्तीति तं होवाच यथा लोके
हे सोम्य महतो महत्परिमाणस्याभ्याहितस्योपचितस्ये-
न्धनैरग्नेरेकोऽङ्गारः खद्योतमात्रः खद्योतपरिमाणः
ज्ञानस्य परिशिष्टोऽवशिष्टः स्याद्भवेत्तेनाङ्गारेण ततोऽपि
तत्परिमाणादीषदपि न बहु दहेदेवमेव खलु सोम्य ते
तवाप्नोपचितानां षोडशानामेका कलावयवोऽतिशिष्टाऽ-

षा० ऽनाभोऽस्यास्तीत्यपि यावदन्नं प्राप्यातो भवति तावदेवास्य
द्रष्टेत्यादित्यवहारः सम्भवतीत्यर्थः । उक्तेऽर्थे जोकानुभवमनु-
कूलयति । सर्वस्येति ॥ तदेव स्पष्टयति । जानसेति ॥ किञ्च
केचिन्मानसेनैव बलेन ध्यानाद्वारा दृश्यन्ते तच्च ध्यानमग्नपर-
म्परापरिनिष्पन्नमग्नस्यैव देहादिरूपेण परिश्रितत्वादित्याह ।
ध्यानेति । एवं पातनिकां कृत्वा षोडशकलशब्दार्थमाह ।

उ० भवस्यशान ॥ ३ ॥ अथ मे विज्ञास्यसीति सहा-
शाथ हैनमुपससाद तं ह यत्किञ्च पप्रच्छ सर्वं ह
ह प्रतिपेदे तं होवाच ॥ ४ ॥ यथा सोम्य महतो-
ऽभ्याहितस्यैकमङ्गारं खद्योतमात्रं परिशिष्टं तं
तृणैरुपसमाधाय प्राज्वलयेत् । तेन ततोऽपि

भा० वशिष्टा स्यात्तया त्वं खद्योतमात्राङ्गारतुल्यतथैतर्हीदानीं
वेदान्नानुभवसि न प्रतिपद्यसे श्रुत्वा च मे मम वाचम-
थाग्नेषं विज्ञास्यस्यशान भुङ्क्त तावत्स ह तथैवाग्ने भुक्तवान-
थानन्तरं हैनं पितरं शूश्रूषुरुपससाद तं होपागतं पुत्रं
यत्किञ्चर्गादिषु पप्रच्छ ग्रन्थरूपमर्थजातं वा पिता स श्वेत-
केतुः सर्वं हैतत्प्रतिपेदे ऋगाद्यर्थतो ग्रन्थतश्च तं होवाच
पुनः पिता यथा सोम्य महतोऽभ्याहितस्येत्यादिसमानमे-
कमङ्गारं ग्रान्तस्याग्नेः खद्योतमात्रं परिशिष्टं तत् तृणैस्सू-
क्ष्णैस्त्रैरुपसमाधाय प्रज्वालयेद्दुर्द्धयेत् । तेनेद्वेनाङ्गारेण
ततोऽपि पूर्वपरिमाणाद्ब्रह्म दहेदेवं सोम्य ते षोडशा-
नामन्नकलानां सामर्थ्यरूपाणामेका कलातिशिष्टाऽभू-

षा० अत इति ॥ यतोऽन्नद्वयं मानमं वीर्यं अतस्तदेव घोरुश्रद्धा
विभक्त्य कला यस्येति योजना । एतच्छब्देनान्नद्वयं मानसं
वीर्यं पराम्भृद्गते विच्छेत्स्यते विच्छेदमापस्यते यस्मात्तस्मादपः
पिबेति पूर्वैश्च सम्बन्धः । अर्पां पानपरित्यागे प्रायविच्छेदे
कारणमाह । यस्मादिति ॥ प्रायस्याम्भयत्वेऽपि किमित्यर्पां
परित्यागे तस्योच्छेदकत्वात् । नहीति ॥ ऋगाद्यप्रतिभारं
तन्नेत्युच्यते ईशदपि न दहेत्युच्यते ब्रह्म दहेदिति योजना । आहति-

उ० बहु दहेत् ॥ ५ ॥ एवम् सोम्य ते षोडशानां
 क्लानामेका क्लानतिशिष्टाभूत्साऽग्नेनोपसमा-
 हिता प्राज्वालीतयैतर्हि वेदाननुभवस्यनु-
 मयम् हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजो-
 मयी वागिति तद्वास्य विजज्ञाविति विजज्ञा-
 विति ॥ ६ ॥ ७ ॥

भा० इतिशिष्टाशीत्यस्यदशाहान्यभुक्त्वत एकैकेनाहैका कक्षा
 चन्द्रमस इवापरपक्षे षीष्टातिशिष्टा कक्षा तवाग्नेन
 भुक्तेनोपसमाहिता वर्द्धितोपचिता प्राज्वालीत् । दैर्घ्यं
 हान्दसं । प्रज्वलिता वर्द्धितेत्यर्थः । प्राज्वलीदिति
 पाठान्तरं । तदा तेनोपसमाहिता सुप्रज्वलितवतीत्यर्थः ॥
 तथा वर्द्धितयैतर्हीदानीं वेदाननुभवस्युपसमये । एवं
 व्यावृत्त्यनुवृत्तिभ्यामस्रमथलं मनसः सिद्धमित्युपसं-
 रत्यस्रमथं चि सौम्य मन इत्यादि । यथैतन्नसोऽस्रमथलं
 तव सिद्धं तथापोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्येतदपि
 सिद्धमेवेत्यभिप्रायस्तदेतद्वास्य पितुर्हृत्तं मनश्चादीना-
 मन्नादिमथलं विजज्ञौ विज्ञातवान् श्वेतकेतुः । द्विर-
 भ्यासस्त्रितृत्करणप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ० ॥

आ० अतिरेकोऽज्ञोपयोगाभावे मनसः सामर्थ्याभावः । अनुवृत्ति-
 रन्वयोऽज्ञोपयोगे मनसः सामर्थ्यमिति भेदः । मनसोऽस्रमथ-
 लमुपपादयितुमुपक्रान्तमापोमयः प्राण इत्यादि कथमिहोच्यते
 ब्रह्माह । यथैतदिति । विद्यासमाप्तिमन्तरेण कथं दिव्यं चन-
 मिन्नाह ब्रह्माह । द्विरभ्यास इति ॥ ० ॥

उ० उद्दालको हारुणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच स्वप्नान्तं

भा० यस्मिन्मनसि जीवेनात्मनानुप्रविष्टा परा देवतादर्शनं इव पुरुषः प्रतिबिम्बेन जलादिष्विव सूर्यादयः प्रतिबिम्बैः । तन्मनोऽन्नमयं तेजोऽन्नयाभ्यां वाक्प्राणाभ्यां सङ्गतमधिगतं । यन्मयो यत्स्यञ्च जीवो मननदर्शनश्रवणादिव्यवहाराय कल्पते तदुपरमे च खं देवतारूपमेव प्रतिपद्यते । तदुक्तं श्रुत्यन्तरे । ध्यायतीव खेलायतीव मधीः सप्नो भूत्वेमं लोकात्मतिक्रामति स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनोमय इत्यादिखप्नेन शरीरमित्यादि प्राणस्त्रेव प्राणो नाम भवतीत्यादि । तस्यास्य मनस्यस्य मनश्चाख्यां गतस्य मनोपश्रमदारेणेन्द्रियविषयेभ्यो निवृत्तस्य यस्यां देवतायां स्वात्मभूतायां यदवस्थानं तत्पुत्रायाचिख्यासुद्दालको ह किलाहणिः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाचोक्तवान् । स्वप्नान्तं स्वप्नमयं स्वप्न इति दर्शनवृत्तेः स्वप्नस्याख्यातस्य मध्यं स्वप्नान्तं सुषुप्तमित्येतत् । अथवा स्वप्नान्तं स्वप्नसतत्त्वमित्यर्थः ॥

आ० त्रिवल्करश्चनिर्णयविषयमवान्तरप्रकरणं परिसमाप्य महाप्रकरणं सद्दिव्यमेवानुवर्तयन्मनसो लये सुषुप्तौ जीवस्य सत्त्वम्यत्तिं वक्तुं मनोउपाधिकत्वमुक्तमनुवदति । यस्मिन्निति । उपाधेः स्वरूपमुक्तं सञ्चारयति । तन्मन इति उपाध्युपहिते कार्यकारत्वं दर्शयति । यन्मय इति । मनसो भावे जायत्स्वप्रथवहारसिद्धिरित्युक्ता तदभावे सुषुप्तिमवतारयति । तदुपरमे चेति । आत्मनि मनोवशादेव दर्शनादिव्यवहारो नखारस्त्रेमेव च दृष्टदारण्यकश्रुतिं प्रमाद्यति । तदुक्तमिति ।

उ० मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषः स्वपिति

भा० तत्रापि अर्थात्सुषुप्तमेव भवति । स्वमपीतो भवतीति वचनात् । न ह्यन्यत्र सुषुप्तात्स्वमपीति जीवस्येच्छन्ति ब्रह्म-विदः । तत्र ह्यादर्शनापनयने पुरुषप्रतिबिम्ब आदर्शगते यथा स्वमेव पुरुषमपीतो भवत्येवं मनश्चाद्युपरमे चैत-न्यप्रतिबिम्बरूपेण जीवेनात्मना मनसि प्रविष्टा नामरूप-व्याकरणाय परा देवता सा स्वमेवात्मानं प्रतिपद्यते जीव-रूपतां मन आख्यां हित्वा । अतः सुषुप्त एव स्वप्नान्तशब्द-वाच्य इत्यवगम्यते । यत्र तु सुप्तः स्वप्नान् पश्यति तत्स्वाप्नं दर्शनं सुखदुःखसंयुक्तमिति पुण्यापुण्यकार्यं । पुण्यापुण्ययो-र्हि सुखदुःखारम्भकत्वं प्रसिद्धं । पुण्यापुण्ययोश्चाविद्या-कामोपष्टम्भेनैव सुखदुःखतद्दर्शनकार्यारम्भकत्वमुपपद्यते

आ० द्वितीये वाक्ये सधीरित्येतदुपयुज्यते । द्वितीयेतु विज्ञानमयो मनोमय इति च पदद्वयमुपजीयते ॥ एवं भूमिकां कृत्वा समन-न्तरवाक्यमादत्ते । तस्येति ॥ तत्पुत्रायेत्यत्र तस्यां देवतायां तदवस्थानमिति तच्छब्दार्थः । तत्रेति द्वितीयपक्षोक्तिः । अर्थादिति स्वप्नस्य हि कार्यस्य सतत्त्वं कारणं तच्च सुषुप्तमेव सुषुप्ताख्यं ततोऽज्ञानं बीजं स्वप्नप्रबोधयोरित्युभयापगम-नात् । द्वितीयव्याख्याने सुषुप्तमेवार्थवशात्प्रकृतीत्यर्थः । इतश्च स्वप्नान्तशब्देन साक्षादर्थादा सुषुप्तमेवोक्तमित्याह । स्वमिति । नन्ववस्थान्तरेऽपि स्वमपीतो भवतीतिवचनमविरुद्धमिति चेन्नेत्याह । नहीति ॥ तत्रापि कथं स्वापः स्यादित्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ स्वपितिनामनिर्वचनसामर्थ्यसिद्धमर्थं निगमयति । अत इति ॥ ननु स्वप्नान्तशब्दो बुद्धान्तशब्दवद्यदा स्वप्नमेवा-न्याचष्टे । तदापि स्वमपीतो भवतीत्यविरुद्धं सर्वदा जीवस्य

उ० नाम सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति स्वमपीतो

भा० नान्यथेत्यविद्याकामकर्माभिः संसारहेतुभिः संयुक्त एव खन्न इति न स्वमपीतो भवति ॥ अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णं हि तदा सर्वाञ्जोकान् हृदयस्य भवति तदाऽसैतदतिच्छन्दा एष परम आनन्द इत्यादिश्रुतिभ्यः सुपुत्र एव खं देवतारूपं जीवत्वविनिर्मुक्तं दर्शयिष्यामीत्याह । खन्नान्तं मे मम निगदतो हे सोम्य विजानीहि विस्पष्टमवधारयेत्यर्थः । कदा खन्नान्तो भवतीत्युच्यते । यत्र तस्मिन्काले एतन्नाम भवति पुरुषस्य खस्यतः प्रसिद्धं हि लोके खपितीति गौणश्चेदं नामेत्याह । यदा खपितीत्युच्यते पुरुषसदा तस्मिन्काले सता सच्छब्दवाच्यया प्रकृतया देवतया सम्पन्नो भवति सङ्गत एकोभूतो भवति मनसि प्रविष्टं मन आदिसंसर्गकृतं जीवरूपं परित्यज्य खं सद्रूपं यत्परमार्थसत्य-

आ० सद्रूपब्रह्मप्राप्तेस्तुल्यत्वादत आह । यत्र त्विति ॥ खन्नदर्शनस्य पुण्यापुण्यकार्यत्वं प्रकटयति । पुण्यापुण्ययोर्हीति ॥ न केवञ्च पुण्यापुण्याभ्यामेव खन्ने संयुज्यते किन्त्वविद्यादिभिश्चेति न तत्र स्वाप्ययः सम्भवतीत्याह । पुण्यापुण्ययोश्चेति ॥ तर्हि खन्नवन्न सुषुप्तेऽपि स्वाप्ययः स्यात्तत्रापि कामकर्मादिसम्बन्धसम्भवादित्याशङ्गाह । अनन्वागतमिति । सति जीवरूपे कथं देवताभावः सम्भवतीत्याशङ्गाह । मनसीति । तस्मादित्यस्यातः शब्दे व्याख्यातस्तेन पराम्बुष्टं हेतुमेव स्पष्टयति । खन्नात्मानमिति । खपितिनामनिर्वचनपक्षं दर्शयति । गुणेति । सुषुप्ते

उ० भवति तस्मादेनं स्वपितीत्यावक्षते स्वपिती-
पीतो भवति ॥ १ ॥

भा० मपीतोऽपि गतो भवति अतस्मात्स्वपितीत्येनमाचक्षते
लौकिकाः । स्वमात्मानं हि यस्मादपीतो भवति । गुणा-
नामप्रसिद्धतोऽपि स्वात्मप्राप्तिर्गम्यत इत्यभिप्रायः । कथं
पुनर्लौकिकानां प्रसिद्धा स्वात्मसम्पत्तिः ॥ जायच्छ्रम-
निमित्तोद्भवत्वात्स्वापखेत्याहुः । जागरिते हि पुण्या-
पुण्यनिमित्तसुखदुःखाद्यनेकायासानुभवाच्छ्रान्तो भवति
ततश्चायस्मानां करणानामनेकव्यापारनिमित्तस्वानानां
स्वव्यापारेभ्य उपरमो भवति । श्रुतेश्च आम्बत्वेन वाक्
आम्बति चक्षुरित्येवमादि । तथा च गृहीता वाक् गृही-
तश्चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मन इत्येवमादीनि करणानि
प्राणयस्त्रानि प्राण एकोऽश्रान्तो देहे कुलाये यो जागर्त्ति
तदा जीवः अमापनुत्तये खं देवतारूपमात्मानं प्रतिप-
द्यते । नान्यत्र स्वरूपावस्थानाच्छ्रमापनोदः स्यादिति

भा० स्वरूपावस्थानस्य मुख्यस्यासम्भवान्मुक्तत्वेनानुत्थानप्रसङ्गात्स्वरू-
पावस्थानप्रसिद्धेर्निमित्तं वक्तव्यमिति पृच्छति । कथं पुनरिति ।
ज्वरादिरोमयस्तस्य स्वभावस्थितौ प्रसिद्धः अमाभावः । सुषुप्तश्च
अमापनोदावस्थानं । तथाच तत्र स्वरूपस्थितिप्रसिद्धिरविद्वे-
द्याह । जायदिति ॥ सङ्गृहीतं समाधानं विद्वेद्योति । जाग-
रिते हीति ॥ करणानामनेकव्यापारनिमित्ता या ग्लानिर्भव-
तीत्यत्र मानमाह । श्रुतेश्चेति ॥ अनुभवसमुच्चयार्थस्वकारः ।
सुषुप्तवस्थार्यां करणानामुपरतौ प्रमादमाह । तथाचेति ॥ सुषुप्तौ
प्रावस्थायि नागादिवदुपसंहृतत्वमाशङ्क्याह । करणानीति ।

उ० न्यत्रायतनमलब्धा प्राणमेवोपत्रयते प्राणबन्ध-
नं हि सोम्य मन इति ॥ २ ॥ अशनापिपासे
मे सोम्य विजानीहीति यत्रैतत्पुरुषोऽशिशि-

भा० नवस्य मन आस्थोपाधिर्जीवोऽविद्याकामकर्षोपदिष्टो दिव्यं
दिव्यं सुखदुःखादिलक्षणां जायत्सप्रयोः पतित्वा गत्वानु-
भूयेत्यर्थः । अन्वच सदास्थात्स्वात्मन आचतनं विश्रमस्यस्वा-
नमसन्धा प्राणमेव प्राणेन सर्वकार्यकारणश्रयेणोपल-
क्षिता प्राण इत्युच्यते सदास्था परा देवता । प्राणस्य प्राणं
प्राणररीरो भारूप इत्यादिश्रुतेः । अतस्मां देवतां प्राणं
प्राणात्स्वामेवोपत्रयते । प्राणो बन्धनं यस्य मनसस्तत्
प्राणबन्धनं हि वसामसोम्य मनः प्राणोपलक्षितदेवताअयं
मन इति तदुपलक्षितो जीव इति ॥ एवं क्षपितिना-
मप्रसिद्धिदारेण वञ्चीवस्य सत्यं स्वरूपं जनतो मूखं
पुत्रस्य दर्शयित्वाह । अज्ञादिकार्यकारणपरं परचापि
जगतो मूखं सद्दिदर्शयिषुरजनापिपासे अत्रितुमिच्छा-
जना सन् वसोपेन । पातुमिच्छा पिपासा ते अजनापि-

भा० तथा तन्मनसि स्थितो जीवो वसो भवतीत्याह । मन्नाज्ञोत्र-
नवदिति । न केवलं प्रकरत्वात्प्राणशब्देन परा देवता वक्ष्यते
ऽन्वच प्रयोगदर्शनाच्चेत्याह । प्राणस्येति । प्राणशब्देन परदेवता-
वक्ष्यतायां पक्षितमाह । अत इति ।

प्राणमेवोपत्रयति । विज्ञानात्मेति । अत्र हेतुमाह । प्राणबन्धन-
मिति । उक्तमनूयानन्तरवाच्यमुत्थापयति । स्वमिति । आहात्र-
नापिपासे सोम्येत्यादीति श्लेषः । क्षिमभिप्रायः सन् यित्वा पुत्रं

उ० षति नामाप एव तदशितं नयन्ते तद्यथा गोना-
योऽशुनायः पुरुषनाय इत्येवं तदप आचक्षते
ऽशनायेति तत्रैतच्छुद्धमुत्पत्तितः१ सोम्य विजा-

भा० पाशेऽन्ननापिपासयोः सतत्त्वं विजानीहीत्येतत् । अथ
यस्मिन् काले एतन्नामपुरुषो भवति । किं तदग्निविषत्यग्नि-
तुमिच्छतीति । तदा तस्य पुरुषस्य किं निमित्तं नाम
भवतीत्याह । अन्नतुपुरुषेषाग्निमन्नं कठिनं पीता आपो
नयन्ते द्रवीकृत्य रसादिभावेन विपरिणामयन्ते तदा
भुक्तमन्नं जीर्णते । अथच भवत्यस्य नामाग्निविषतीति
गौषं । जीर्णं अग्नेऽग्नितुमिच्छति सर्वो हि जन्तुः ।
तत्रापामग्निमन्ननेदत्त्वाद्दन्नाया इति नाम प्रसिद्धमित्येत-
द्विषये । अथा गोनायो गं नयतीति गोनायो गोपाक

भा० प्रत्येवमाहेत्वाक्काङ्गायामाह । अन्नादीति । अन्नादीनि कार्त्वाकि
कारत्वात्वादीनि तेषां या परम्परा तथापि अगतो यत्सङ्घट्टयं
मूत्रं तद्दर्शयितुमिच्छन् पिता पुत्रं प्रत्यग्नेत्वादिकं वाच्यमाहे-
त्यर्थः । अग्नेत्यस्य सन्नन्ताभावेऽपि कथं तदर्थो व्याख्यायते
तत्राह । अग्नेति । अकारस्य चोपेनास्मिन्पूयोने सम्प्रत्ययः
प्रत्युक्तस्यैव तदर्थोक्तिरविवक्षेत्यर्थः । तत्राग्नापिपासयोः
सतत्त्वं विज्ञापयति । अत्रेति । सामान्येनेत्तं नाम विशेषतो
ज्ञातुं एच्छति । किन्नादिति । यत्कठिनमन्नं पुरुषेषाग्निं
तस्मीता आपोनयन्त इतिसम्बन्धः । तदेति परिब्रामावस्योक्तिः ।
अथेतन्नस्य भुक्तस्य जीर्णत्वानन्तर्बन्धमुच्यते । कथं तदा नाम्नो
गौषत्वं तदाह । जीर्णंहीति ।

तद्यद्येवम तच्छब्दार्थमाह । तत्रेति । एतस्मिन्नर्थे दृष्टान्त
उच्यते इति शेषः । अग्नायेति अथमपामास्यानमग्नाया इति

उ० नीहि नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ३ ॥ तस्य कू मूलं
स्यादन्यत्रान्नादेवमेव खलु सोम्यान्नेन शुद्धे-

भा० इत्युच्यते । तथा आश्रयतीत्यग्नायोऽश्रयपात्र इत्युच्यते । पुद्-
वनायः पुद्वाश्रयतीति राजा मेनापतिर्वा । एवं तत्तद्वाप
आश्रयणे सौकिका अन्नमायेति विसर्जनीयलोपेन ।
तत्रैव सत्यङ्गीरसादिभावेन नीतेनाश्रितेनाश्रयेन निष्पादित-
निर्दं शरीरं वटकशिकायामिव शुद्धोऽङ्कुरोत्पत्तित
उद्भूतसामिमं शुद्धं कायै शरीराख्यं वटादिशुद्धवदुत्प-
तितं हे सोम्य विजानीहि । किं तत्र विज्ञेयमित्युच्यते ।
शुद्धिदं शुद्धवत्कार्यत्वाच्छरीरं नामूलं मूलरहितं
भविष्यतीत्युक्तं आह येतर्केतुः । यद्येवं समूलभिर्दं शरीरं
वटादिशुद्धवत्तथास्य शरीरस्य क मूलं स्याद्भवेदित्येवं
पृष्ट आह पिता । तस्य क मूलं स्यादन्यथाआदत्तं मूलमि-
त्यभिप्रायः । कथं । अश्रितं अन्नमङ्गिर्द्रवीकृतं जाडरेषा-
ग्निना पच्यमानं रसादिभावेन परिचमते । रसाच्छोषि-
ताम्नां मांसाश्लेयो नेदयोऽस्तीन्वस्त्रिभ्यो मज्जा मज्जा-
तः शुक्रं । तथा योर्विद्वुक्तश्चासं रसादिक्रमेणैव परिचतं
सोहितं भवति । ताभ्यां शुक्रघोषिताभ्यामन्नकार्याभ्यां
संयुक्ताभ्यामश्रुनेव प्रत्यर्द्धं भुज्यमानेषांपूर्वमाषाभ्यां कुच-

भा० हि वक्तव्यं तत्राह । विसर्जनीयेति । तत्रेतस्य आस्थानं । एवं
सतीत्यपामघृतनेष्टत्वे सतीत्यर्थः । अङ्गिः पीताभिरिति शेषः ।
तत्रैति शरीरनिर्देशः । अन्यस्य देहमूलत्वमाश्रीत्वापूर्वकं कुत्या-

उ० नापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुद्धेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुद्धेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठाः ॥ ४ ॥ अथ यत्रैतत्पुरुषः पिपासति

भा० मिव मृत्पिच्छैः प्रथममुपशीथमानोऽममूलो देहशुद्धः
परिनिष्कस इत्यर्थः ॥ यत्तु देहशुद्धस्य मूलममं निर्दिष्टं
तदपि देहवदिनाशोत्पत्तिमत्त्वात्कक्षाधिष्णुत्वाद्युत्पन्नं तं
शुद्धमेवेति क्त्वा आह । यथा देहशुद्धोऽममूलः एवमेव खलु
शोभाक्षेण शुद्धेन कार्यंभूतेनापो मूलममस्य शुद्धस्यान्विच्छ
प्रतिपद्यते । अपामपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धमेवेति ।
अद्भिः सोम्य शुद्धेन कार्येण कारणं तेजोमूलमन्विच्छ ।
तेजसोऽपि विनाशोत्पत्तिमत्त्वाच्छुद्धमिति । तेजसा सोम्य
शुद्धेन समूलं एकमेवाद्वितीयं परमार्थवत्यं । अस्मिन्सर्व
भिर्द वाचरक्षार्थं विकारो नामधेयमनृतं रक्षामिव सर्पा-
दिविकल्पजातमथ्यते । अविद्यया तदस्य जगतो मूलं अतः
धन्मुखाः सत्कारणा हे सोम्येमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः

भा० इवति । कथमित्यादिना । तथा पुरुषमुक्त्वा इव इति यावत् ।
तथापि कथं सतो मूलस्य सिद्धिरत आह । पत्निति । सतो
मूलस्य वास्तवं रूपं दर्शयति । इवमिति । तस्य सम्बन्धव्यना-
धिष्ठानत्वेन परिग्रामवादं व्युत्स्यति । अस्मिन्निति । अध्यासे
मूलकारणमाह । अविद्ययेति । प्रजाः सर्वाः समूनाः सदायत-
नाशेषुक्तमर्थं दृष्टान्तेन समर्थयते । न हीति । सत्प्रतिष्ठाः
सदायतनाशेषुक्तमर्थोद्वेदभेदभावनाप्रज्ञाह । अनी चेति । प्रति-

उ० नाम तेज एव तत्पीतं नयते तद्यथा गोनायोऽम्बु-
नायः पुरुषनाय इत्येवं तत्रेज आवष्ट उदन्येति
तत्रैतदेव शुद्धमुत्पतितं सोम्य विजानीहि
नेदममूलं भविष्यतीति ॥ ५ ॥ तस्य क्व मूलं

भा० सर्वाः प्रजा न केवलं सम्भवा एव। इदानीमपि स्थितिकाले
सदायतनाः सदायतना एव। नहि नृदमनाभित्य घटादेः
सत्त्वं स्थितिर्वाऽस्ति। अतो नृदसदायतनं यासां प्रजानां
तन्मूलत्वासदायतनाः प्रजाः। अतो च सत्प्रतिष्ठाः
सदेव प्रतिष्ठा सद्यः समान्तिरवसानं परिशेषे चास्याः
सत्प्रतिष्ठाः। अथेदानीमप्युद्गदारेण सतो मूलस्वानुगमः
कार्यं इत्याह। यत्र यस्मिन् काल एतन्नाम पिपासति
पातुमिच्छतीति पुरुषो भवति। अग्निप्रिषतीतिवदिदमपि
गौणमेव नाम भवति। इवीकृतस्याग्निस्वाकस्य नेश्च
आपोऽम्बुद्गं देहं क्रोदवन्धःप्रिषिषीकुर्युरम्बाऽऽस्यासदि
तेजसा न प्रोष्यते। नितरां च तेजसा प्रोष्यमाणास्यसु
देहभावेन परिषममानासु पातुमिच्छा पुरुषस्य

भा० ऋग्वेदस्य अथवाचित्वादायतनवृद्धस्य चाभ्यविविधत्वात्तन्न पौन-
रत्न्यमित्यर्थः। अथर्ववेदस्य सुषुत्यादिनिवयत्वं वारयति। समा-
प्तिरिति। सम्भ्रमाप्तिः समाप्तिरिति प्राप्तिरथ निवर्त्तितिति वृद्धां
वारयति। अथवागमिति।

तस्याभावत्वेन तुच्छरूपत्वं निरस्यति। परिशेष इति। अग्ना-
स्युद्गदारा सतोमूलस्याधिगतेरनन्तरमित्यथशब्दार्थः। पिपा-
सतीत्येतन्नामा पुरुषो यस्मिन्काले भवतीति योजना। क्वं पिपा-

उ० स्यादन्यत्राद्योऽङ्गिः सोम्य शुङ्गेन तेजो मूल-
मन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ
सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः

भा० आचते तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह । तेज-
एव तत्तदा पीतमवादि श्रोत्रयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन
नयते परिषमयति । तद्यथा गोनाथ इत्यादि समान-
मेव । तत्तेज आचष्टे लोकः । उदन्वेति उदकं नय-
तीत्युदन्वं उदन्वेतीति ह्यन्दसं । तथापि पूर्व्ववत् अपाम-
षेतदेव ब्ररीराख्यं शुङ्गं गान्धदित्येवमादि । समानमन्यत् ।
सामर्थ्यात्तेजसोऽप्येतदेव ब्ररीराख्यं शुङ्गं । अतोऽप्युङ्गेन
देहेनापो मूर्धं गम्यते । अङ्गिः शुङ्गेन तेजो मूर्धं गम्यते ।

आ० सतीत्येतन्नाम पुरुषस्य गौबमित्वात्प्रज्ञाह । ब्रवीकतेति । भव-
त्पर्यां तेजसा श्रोत्रमाख्यत्वं किं तावतेत्यात्प्रज्ञाह । गितराश्वेति ।
तदा पात्रेष्वावस्थावामित्तर्यः । तेजसो यदुदकनेष्टत्वमुक्तं तत्र
श्रुतिमवतार्यं आचष्टे । तदेतदाहेति । उदकमिति वक्तव्ये कथ-
मुदन्वेतीत्युक्तं तथाह । ह्यन्दसमिति । तथापि तेजस्यपीत्येतत् ।
यथाऽन्ननायेति ह्यन्दसं तथा तेजस्युदन्वेतीत्यपि ह्यन्दसमेवे-
त्याह । पूर्व्ववदिति । अन्नद्वारा सतो मूकस्याधिगमवदन्मुदारापि
तस्याधिगतितरणीत्याह । अपामपीति ।

तेजः शुङ्गद्वारापि सतो मूकस्य प्रतिपत्तिरणीत्याह । सामर्थ्या-
दिति । अित्तरववशादिति यावत् । ब्ररीरस्य भूतचवकार्यत्व-
मतःशब्दार्थः । यथा पूर्व्वमन्नशुङ्गेन देहेनाग्राख्यं मूर्धं गम्यते
इत्यादि आख्यातं तथा तेजःशुङ्गेन देहेन तेजो मूर्धं गम्यत
इत्यादि आख्येवमित्याह । पूर्व्ववदिति । इत्तानुवादपूर्व्वकं यथे-
त्यादिवाच्यमादत्ते । इत्थं हीति । उक्तया रीत्या नामद्वयप्रति-

उ० सप्तप्रतिष्ठा यथा तु खलु शोभ्येमास्तित्वो देवताः
पुरुषं प्राप्य त्रिवृत्त्रिवृदेकैका भवति तदुक्तं पुर-

भा० शुद्धेन सम्भूतं गम्यते पूर्ववत् । एवं हि तेजोवज्रमयस्य
देहशुद्धस्य वाचारभक्तमाचक्षात्त्रादिपरस्परया परमार्थ-
सत्त्वं सम्भूतमभयमसक्त्यासं निरापायं सम्भूतमचिच्छेति
पुत्रं ममचित्वाऽभिषिषति यिपायतीति वामप्रसिद्धिदा-
रेण । यद्भद्रिहासिन् प्रकरणे तेजोवज्रमावां पुद्गेशोप-
युज्यमानानां कर्मकरवज्रप्रतप्तस्य देहशुद्धस्य स्वभावा
याद्भक्तेशोपपन्नकरत्वं कृत्यं प्राप्तं तद्विद्योक्तमेतेष्व-
चित्ति पूर्वोक्तं कथयति । यथा तु खलु । येन प्रकारेण-
मास्तेषोवज्रप्रतप्तस्योदेवताः पुरुषं प्राप्तं त्रिवृत्त्रिवृदे-
कैका भवति तदुक्तं पुरसादेव । भवत्यसमश्रितं चेधा-
विधीयत इत्यादि । तथैवोक्तं अन्नादीनामश्रितानां ये

भा० विद्योक्तं अथोक्तं त्रिवृत्त्रिवृत्प्रतप्तस्योदेवताः पुरुषं प्राप्तं त्रिवृत्त्रिवृदे-
कैका भवति तदुक्तं पुरसादेव । भवत्यसमश्रितं चेधा-
विधीयत इत्यादि । तथैवोक्तं अन्नादीनामश्रितानां ये
मूलकृत्तत्रिवृत्प्रतप्तं सम्भूतमचिच्छेत्पुद्गेशेन श्रेतकेतुं प्राप्तयित्वा
कर्मकरवज्र प्रतीरनेकैकभूतारम्भमित्यास्तेषु प्राप्ते तद्विद्योक्तमकरणे
तेजःप्रभृतीनामुपयुज्यमानानां स्वभावानुसारेण सङ्घातस्यो-
पपन्नकरत्वं वक्तव्यं प्राप्तं । तदा हि सर्वशरीरेषु सर्वभूतकार्मो-
पलम्भाद्यवस्थायां प्रमाणाभावाद्दृश्यमाने सङ्घाते तस्य भूतस्य
क्रियत्कार्यमित्यपेक्षायामन्नमश्रितमित्याशुक्तमेव कृत्यमिति
पूर्वोक्तं कथयति । तत्रोक्तं त्रिवृत्त्रिवृत्प्रतप्तस्योदेवताः पुरुषं प्राप्तं त्रिवृत्त्रिवृदे-
कैका भवति तदुक्तं पुरसादेव । भवत्यसमश्रितं चेधा-
विधीयत इत्यादि । तथैवोक्तं अन्नादीनामश्रितानां ये

उ० स्तादेव भवत्यस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां

भा० मध्यमा धातवस्ते सप्तधातुकं शरीरमुपचिन्वन्तीत्युक्तं ।
मांसं भवति खोदितं भवति मज्जा भवत्यस्त्रि भवति
ये त्वनिष्टा धातवो मनः प्राणं वाचं देहस्यान्तःकरण
सङ्घातमुपचिन्वन्तीति चोक्तं तस्मिन् भवति स प्राणो
भवति सा वाग्भवति । सोऽयं प्राणः करणसङ्घातो देहे
वित्रीर्णं देहान्तरं जीवाधिष्ठितो येन क्रमेण पूर्वदेहात्प्रच्यु-
तो गच्छति तदा हास्य हे सोम्य पुरुषस्य प्रयतो चिद्य-
माणस्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनस्युपसंद्ध्यते । अथ तदाज्ञ-
ज्ञातयो न वदतीति । मनःपूर्वको हि वाग्ध्यापारः ।
यद्वै मनसा ध्यायति तदाचा वदतीति श्रुतेः । वाच्युप-
संहृतायां मनसि मननव्यापारेण केवलेन वर्तते ।
मनोऽपि यदोपसंद्ध्यते तदा मनः प्राणे सम्पद्यं भवति
सुषुप्तकाल इव । तदा पार्श्वस्था ज्ञातयो न विजागती-
त्याहुः । प्राणस्य तदोर्द्धोच्छासी स्नात्मान्युपसंहृतवाङ्म-

भा० पूर्वोक्तमेव व्यक्तीकरोति । तत्रैवेति । किन्तुदन्नमशितमित्यादावुक्तं
तत्राह । अन्नादीनामिति । सप्तधातुकं त्वगच्छांसमेदोमज्जास्त्रि-
शुक्लास्याः सप्तधातवस्तेषां संहतिरूपमित्यर्थः । तेजोवज्ज्जा-
र्वाभूतदेहशुक्लद्वारा सतत्त्वं निरूपितं इदानीं मरुद्वारेणापि
तन्निरूपयितुमारभते । सोऽयमिति । तदाहेत्वथ क्रमवद्भ्रमं
तदित्युक्तं । वाग्ध्यापारस्य मनसि ज्ञये हेतुमाह । मनःपूर्व-
कोऽसीति । प्राणसम्पत्तिर्मनसस्तदधीनत्वं मनोव्यापारनिष्ठत्-
वस्या तदेत्वच्यते । प्राणस्य तदेत्वविज्ञानावस्था कथ्यते । कथं

उ० देवताया स य एषोऽणिमा ॥ ६ ॥ एतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्रुत-

भा० करणः संवर्गविद्यायां दर्शनाद्भ्रूस्तपादादीन् विचिपन्म-
र्षान्मानानि निवृत्तत इवोत्सृजन् क्रमेशोपसंहृतकरण-
स्तेजसि सम्पद्यते । तदा ऊर्जातयो न चक्षतीति । मृतो
नेति वा विचिकित्सन्तो देहमात्मभमाणा उच्छ्वसोपसभ-
माणा देह उच्छ्वो जीवतीति यदा तदायौष्यालिङ्गं तेज
उपसंह्रियते । तदा तत्तेजः परस्यां देवतायां प्रशान्ति ।
तदेवं क्रमेशोपसंह्रियते । स्वमूर्च्छं प्राप्तेच मनसि तत्स्वो-
जीवोऽपि सुषुप्तकाखवस्त्रिमित्तोपसंहारादुपसंह्रियमाणः
सन् सत्याभिसन्धिपूर्वकं चेदुपसंह्रियते सदेव सम्पद्यते न
पुनर्देशान्तराय सुषुप्तादिवोत्तिष्ठति ॥

यथा लोके सभये देवे वर्त्तमानः कथञ्चिदेवाभयं देशं
प्राप्तस्तदत् । इतरस्वनात्मज्ञस्यसादेव मूलासुषुप्तादिवो-

भा० प्रायस्य स्वात्मन्युपसंहृतवाङ्मकरत्वं तदाह । संवर्गविद्याया-
मिति । तत्र हि प्रायः संवृत्ते वागादीनोति दृष्टं अतो युक्तं
तस्य स्वात्मन्युपसंहृतकरत्त्वमित्यर्थः । तेजसीति भौतिकमा-
ध्यात्मिकं तेजो गृह्यते । जीवतीत्याडरिति सम्बन्धः । स-
करत्त्वसंप्राप्तस्य च भूतसर्गस्य परस्यां देवतायामुक्तक्रमेशोपसंहा-
देऽपि जीवस्य किमावातमित्याशङ्क्याह । तदेवमिति । तस्यां
परस्यां देवतायामुक्तेन क्रमेण तेजस्युपसंहृते सतीति यावत् ।
समूर्च्छं मनसो मूर्च्छं भूतपक्षकं । निमित्तोपसंहारादित्यत्र निमित्तं
मनो विवक्षितं ॥

सत्यव्यक्तस्य सत्त्वाभिसन्धेनापुनरुत्थानमित्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्ट-
यति । यद्येति । अभयं देशं प्राप्ते न पुनः सभयं देशं गन्तुमि-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान् विशापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥ ८ ॥

भा० त्याय मृत्वा पुनर्देहजालमाविशति । यस्मान्मूलादुत्थाय देह-
माविशति जीवः ॥ स यः सदास्य एष उक्तोऽणिमाऽणु-
भावो जगतो मूलमैतदात्म्यमेतत्सदात्मा यस्य सर्वस्य तदे-
तदात्मा तस्य भाव ऐतदात्म्यं । एतेन सदास्येनात्मनात्मव-
त्सर्वमिदं जगत् । नान्योऽस्यास्यात्मा संसारो नान्यदतोऽस्ति
द्रष्टुं नान्यदतोऽस्ति श्रीचित्यादिश्रुत्यन्तरात् । येन चात्म-
नात्मवत्सर्वमिदं अगत्तदेव सदास्यं कारणं सत्यं परमार्थ-
सत् । अतः स एवात्मा जगतः प्रत्यक्स्वरूपं सतत्त्वं याथात्म्यं ।
आत्मशब्दस्य निरूपपदस्य प्रत्यगात्मनि गवादिशब्दवन्नि-
रूढत्वात् । अतस्तत्सत्त्वमसीति हे श्वेतकेतो इत्येवं प्रत्या-
यितः पुत्र आह भूय एव मा भगवान् विशापयतु यद्भव-
दुक्तं तत्सन्दिग्धं मम । अहन्यहनि सर्वाः प्रजाः सुषुप्तौ
सत्सम्पद्यन्ते इत्येतत् । ये न सत्सम्पद्यन्ते न विदुः सत्सम्पदा

भा० श्वेतोति श्वेवः । यस्त्वृताभिसन्धो यथोक्तया रीत्या न सत्सम्प-
द्यन्तत्राह । इतरस्त्विति । अस्येति यथा सर्वं जगदुक्तमसंसारो
वेतिच्छेदः । मूलादेर्बिभ्रवं दर्शयति । परमार्थेति । कल्पितस्य
जगतः स्वरूपं प्रत्यग्भूतमतात्तिकमिति शब्दां वारयति । सतत्त्व-
मिति । तत्त्वेन सहितमपि सतत्त्वमित्याशङ्क्याह । याथात्म्य-
मिति । अयमेवमर्थवत्त्वमात्मशब्दस्य अभ्यते तत्राह । आत्मशब्द-
स्येति । सतो भवत्वात्मत्वं मम किं स्यादित्याशङ्क्याह । अत इति ॥
सन्देहस्येदेव विशिनष्टि । अहन्यहनीति । सन्देहे हेतुमाह ।
वेनेति । तेन सन्दिग्धमेतदिति पूर्वेषु सत्सम्पद्यः । सन्देहस्यावृत्ति-

उ० यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्य-
यानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं
गमयन्ति ॥ १ ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेऽमु-

भा० वयमिति । अतो दृष्टान्तेन मां प्रत्याययत्वित्यर्थः । एवमु-
क्तस्याऽस्तु सोम्येति शेवाच पिता ॥ ८ ॥

यत्पृच्छस्यदन्यदनि सत्सम्पद्य न विदुः सत्सम्पन्नाः स्य
इति तत्कक्षादित्यत्र ष्टुणु दृष्टान्तं । यथा लोके सोम्य मधु-
कृतो मधु कुर्वन्तीति मधुकृतो मधुकरमक्षिका मधु निस्ति-
ष्ठन्ति मधु निष्पादयन्ति तत्पराः सन्तः । कथं नानात्ययानां
नानागतीनां नानादिक्कास्थानां वृक्षाणां रसान् समवहारं
समाहृत्यैकतामेकभावं मधुत्वेन रसान् गमयन्ति मधुत्व-
मापादयन्ति । ते रसा यथा मधुत्वेनैकतां गतास्तत्र
मधूनि विवेकं न लभन्ते । कथममुष्याहमाप्तस्य पनसस्य
वा वृक्षस्य रसोऽस्तीति च । यथा हि लोके बहूनां चेत-
नावतां समेतानां प्राणिनां विवेकलाभो भवत्यमुष्याहं
पुत्रो गप्तास्तीति । ते च लब्धविवेकाः सन्तो न सङ्कीर्यन्ते न

भा० स्तर्हि कथमित्यत आह । अत इति ॥ पुत्रस्य प्राप्तसन्देहापोहा-
र्थमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति । एवमिति ॥ ८ ॥

यद्येत्वादिदृष्टान्तमवतारयति । यत्पृच्छसोति । प्रत्यहं सुषुप्ते
सर्वाः प्रजाः सत्सम्पद्य सत्सम्पन्नाः स्त्री वयमिति यन्न विदुस्तद-
ज्ञानं कस्मात्कारणादिति यन्मां पृच्छसि तत्र सुषुप्तादावज्ञाने
कारणभूतं दृष्टान्तमुच्यमानं शुद्धत्वमिति योजना । यथा दृष्टान्तः
स्यष्टो भवति तथोच्यत इत्याह । यथेति । पुनर्मधुपदं क्रियापदेन

उ० थाहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः
 सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह
 इति ॥ २ ॥ त इह व्याघ्रो वा सिंहे वा वृको
 वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गे वा दंशो वा

भा० तथेहानेकप्रकारवृक्षरसानामपि मधुराश्चतिसकटुका-
 दीनां मधुत्वेनैकतां गतानां मधुरादिभावेन विवेको
 नृह्यत इत्यभिप्रायः । यथाऽयं दृष्टान्त इत्येवमेव खलु
 सोम्येमाः सर्वाः प्रजा अहन्यहनि सति सम्पद्य सुषुप्तकाले
 मरणप्रसन्नयोश्च न विदुर्न विजानीयुः सति सम्पद्यामह
 इति सम्पन्ना इति वा । यस्माच्चैवमात्मनः सद्रूपतामज्ञा-
 त्वैव सत्सम्पद्यन्ते । अतस्त इह लोके यत्कर्म्मनिमित्ताः यां
 यां जातिं प्रतिपन्ना आसुर्यान्नादीनां व्याघ्रोऽहं सिंहेऽह-
 मित्येवं । ते तत्कर्म्मज्ञानवासनाङ्किताः सन्तः सत्प्रविष्टा
 अपि तद्भावेनैव पुनराभवन्ति । पुनः सत आगत्य व्याघ्रो
 वा सिंहे वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गे वा

भा० सम्बन्धप्रदर्शनार्थं मधुक्ततां मधुनिष्पादकत्वमाकाङ्क्षापूर्वकं दर्श-
 यति । कथमित्यादिना ॥ नानागतीनां नानाप्रकारानामित्येतद्-
 ज्ञानं रसानां कथमेकतेत्याशङ्क्याह । मधुत्वेनेति । तदेव स्पष्ट-
 यति । मधुत्वमिति । ते यथेत्यादि आचष्टे । ते रसा इति ।
 उक्तमर्थं वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथा हीत्यादिना ।
 इहेति प्रकृतदृष्टान्तेऽस्ति । दृष्टान्तमनद्य दार्ष्टान्तिकमाह ।
 यथेति । रसानामचेतनत्वेन विवेकानर्हत्वात्कथं चेतनावतामिव
 दृष्टान्तः स्यादित्याशङ्क्याह । यस्माच्चति । एवं यथोक्तरसदृष्टा-
 न्तवशेन वाच्यचेतनानामपि सुषुप्तादौ जात्याङ्किततया रस-

उ० मशको वा यद्यद्भवति तदा भवति ॥ ३ ॥ स य एषो
ऽणिमेतदात्म्यमिदं स सर्वं तत्सत्यं स आत्मा
तन्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ४ ॥ ६ ॥

भा० दंभो वा मशको वा यद्यत्पूर्वमिह लोके भवन्ति सम्भ्रुव-
रित्यर्थः । तदेव पुनरागत्य भवन्ति । युगसहस्रकोऽव्यन्तरि-
ताऽपि संसारिणो जन्तोर्था पुरा भाविता वासना सा न
नश्यतीत्यर्थः । यथाप्रज्ञं हि सम्भवा इति श्रुत्यन्तरात् ।
ताः प्रजा यस्मिन् प्रविश्य पुनराविर्भवन्ति । ये त्वितोऽन्ये
सत्सत्यात्माभिसम्भा यमणुभावं सदात्मानं प्रविश्य भाव-
र्त्तन्ते । स य एषोऽणिमेत्यादि व्याख्यातं । यथा लोके
स्वकीये गृहे सुप्त उत्थाय यामान्तरं गतो जानाति
स्वगृहादागतोऽस्मीत्येवं सत आगतोऽस्मीति च जन्तूनां
कस्माद्विज्ञानं न भवतीति भूयएव मा भगवान् विज्ञाप-
यत्वित्युक्तस्तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ ६ ॥

भा० तुल्यत्वात्तेषां विवेकानर्हावस्थापत्तिमात्रे प्रकृतमुदाहरणमविद-
ज्जमिति भावः । सता सम्यग्ज्ञानामपि तत्त्यादित्वाद्ब्रह्माह ।
संसारिण इति । स य एषोऽणिमेत्याद्यवतारवति । ताः प्रजा
इति । इतः अद्विज्ञानरहितेभ्यः सत्ताद्यादिति भावम् । यमणुभा-
वमिति यच्छब्दोऽप्याहर्त्तन्त्यः । प्रज्ञान्तरं दृष्टान्तवत्कामुत्थाप-
यति । यथेति । सर्वोऽहमागतोऽस्मीत्युच्यते स चानाभावं दृष्टा-
न्तेनोपपादयितुमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति । इत्युक्त इति ॥ ६ ॥

उ० इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते पश्चात्प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापि यन्ति समुद्र एव भवन्ति ता यथा तत्र न विदुरियमहमस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥ एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गे वा दंशो वा भशको वा सम्पद्य भवन्ति तदा भवन्ति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमै-

भा० शृणु तत्र दृष्टान्तं यथा सोम्येमा नद्यो गङ्गाद्याः पुरस्तात्पूर्वां दिशं प्रति प्राच्यः प्रागञ्चनाः स्यन्दन्ते सवन्ति । पश्चात्प्रतीचीं दिशं प्रति सिन्ध्याद्याः प्रतीचीमञ्चन्ति गच्छन्तीति प्रतीच्यस्ताः समुद्रादभ्योनिधेर्जलधरैराचिन्ताः पुनर्दृष्टिरूपेण पतिता गङ्गादिनदीरूपिण्यः पुनः समुद्रमभ्योनिधिमेवापि यन्ति ससमुद्रा एव भवन्ति ता नद्यो यथा तत्र समुद्रे समुद्रात्मनैकताङ्गता न विदुर्नजानन्तीयं गङ्गाहमस्मीयं यमुनाहमस्मीतीयमहमस्मीति चैवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा यस्मात्सति सन्त्य न विदुस्तस्मात्सत आगम्य न विदुः सत आगच्छामहे आगता इति वा । त इह व्याघ्र इत्यादि समागमन्वत् । दृष्टं सोमे जले वीची-

षा० आगमनावधपरिच्छानं तपेत्सुक्तं ॥ प्रश्नान्तरं चाचष्टे । इहमिति ॥ विगृह्य इति बोधे इहमिति सन्त्यः । जीवास्तु प्रकृतं सुमुखवस्थायां मरुत्प्रचययोश्च चारुभावं जच्छन्तोऽपि

उ० तदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि
श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
त्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १० ॥

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेऽभ्याहन्या-
ज्जीवन् स्रवेद्यो मध्येऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेद्योऽप्ये-
ऽभ्याहन्याज्जीवन् स्रवेत्स एष जीवेनात्मनानुप्र-
भूतः पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥ यस्य

भा० तरुणफेनबुद्बुदादय उत्विताः पुनस्तद्भावकृता विगृह्य
इति । जीवास्तु तत्कारणभावं प्रत्यक्षं गच्छन्तोऽपि सुषुप्ते
मरणप्रसन्नयोश्च न विगच्छन्तीत्येतत् । भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयतु दृष्टान्मेन । तथा सोम्येति होवाच पिता ॥१०॥

शृणु दृष्टान्तमस्य हे सोम्य महतोऽनेकशाखादिचुम्बसा-
खेत्ययतः स्थितं वृक्षं दर्शयन्नाह । यदि कश्चिदस्य मूले-
ऽभ्याहन्यात्परस्यादिना सकृद्घातमात्रेण न श्लक्ष्णीति
जीवन्नेव भवति तदा तस्य रसः स्रवेत् । तथा यो मध्येऽभ्या-
हन्याज्जीवं स्रवेत्तथा योऽप्येऽभ्याहन्याज्जीवं स्रवेत्स एष

भा० न विगच्छन्तीति यदेतत्तदिति योजना । जीवविनाशं शङ्कमा-
नस्य प्रतिबोधनार्थमुत्तरं वाक्यमुत्थापयति । तथेति ॥ १० ॥

जीवस्य नाशाभावं वक्तुमादौ दृष्टान्तमाह । शृण्विति । ननु
दीर्गमस्तायां वातोपहृतायां वा शाखायां प्रायोपसंहारेऽपि कुतो
जीवोपसंहारः सम्भवति तत्राह । वागिति । ननु वृक्षो जीवस्य
सङ्गावे तत्रोपसंहारानुपसंहारौ वक्तव्यौ । तत्र तस्य सत्त्वं कुत-
स्त्वमत आह । जीवेन चेति । रसरूपेण वर्जयदिति सम्बन्धः ।

३० यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुथति
द्वितीयां जहात्यथ सा शुथति तृतीयां जहात्यथ
सा शुथति सर्वं जहाति सर्वः शुथत्येवमेव खलु
सोम्य विद्मति होवाच ॥ २ ॥ जीवापेतं वाव

भा० वृक्ष इदानीं जीवेनात्मनानुप्रभूतो ऽनुव्याप्तः पेपोयमानो
ऽत्यथं पिबन्नुदकं भौमांसं रसान्मूलैर्गृह्णन्मोदमानो हर्षं
प्राप्नुवंस्तिष्ठति । तस्यास्य यदेकां शाखां रोगयस्तामाहतां
वा जीवो जहात्युपसंहरति शाखायां विप्रसृतमात्मांशं ।
अथ सा शुथति । वाङ्मनः प्राणकरणयामानुप्रविष्टो हि जीव
इति तदुपसंहारे उपसंहरियते । जीवेन च प्राणयुक्तेनाश्रितं
पीतञ्च रसतां गतं जीववच्छरीरं वृक्षञ्च वर्द्धयद्रसरूपेण
जीवस्य सद्भावे स्निग्धं भवति ॥ अश्रितपीताभ्यां हि
देहे जीवस्तिष्ठति ते चाश्रितपीते जीवकर्मानुसारिणीति ।
तस्यैकाङ्गवैकल्यनिमित्तं कर्म यदोपस्थितं भवति तदा
जीव एकां शाखां जहाति शाखाया आत्मानमुपसंहरति ।
अथ तदा सा शाखा शुथति । जीवस्थितिनिमित्तो रसो
जीवकर्माक्षिप्तो जीवोपसंहारे न तिष्ठति । रसापगमे च

भा० वृक्षशरीरे जीवस्य सत्त्वेऽपि किमित्यसौ कदाचित्तदीयामेकां
शाखां जहातीत्याशङ्क्याह । अश्रितेति ॥ जीवोपसंहारे किमिति
शाखा शुथति तत्राह । जीवस्तिथीति ॥ जीवस्य स्थितिर्निमित्तं
तस्येति विग्रहस्तथा शाखायामुक्तप्रकारेणेति यावत् ॥ यत्तु वैशे-
षिकवैनाश्रिकाभ्यां व्यावराथां निर्जोवत्वमपेतनत्वमुक्तं तदेत-
न्निरस्तमित्याह । वृक्षस्येति । आदिशब्दे वृद्धिमोदादिसङ्ग-

उ० क्लिष्टं म्रियते न जीवो म्रियत इति स य एषो
ऽणिमेतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

भा० ब्राह्मणोपनिषत् । तथा सर्वं वृक्षमेव यदायं जहाति तदा
सर्वोऽपि वृक्षः शुष्यति । वृक्षस्य रसस्रवणशोषणाद्वि-
फ्राप्सीवत्वं । दृष्टान्तश्रुतेषु चेतनावन्तः स्थावरा इति ।
बौद्धकाणादमतमचेतनाः स्थावरा इत्येतदाधारमिति
दर्शितं भवति । यथाऽस्मिन्वृक्षदृष्टान्ते दर्शितं जीवेन युक्तो
वृक्षोऽग्नौ रसपानादियुक्तो जीवतीत्युच्यते यदपेतस्य
म्रियत इत्युच्यते । एवमेव खलु मोक्षं विद्धीति होवाच ।
जीवापेतं जीववियुक्तं वाव क्लिष्टं शरीरं म्रियते न जीवो
म्रियत इति । कार्यश्रेषे च सुप्तोत्थितस्य ममेदं कार्यश्रेष-
मपरिसमाप्तमिति स्मृत्वा समापनदर्शनात् । जातमात्रा-
णाञ्च जन्तूनां स्तन्याभिस्रावभयादिदर्शनाच्चातीतजन्मा-
नरानुभूतस्तनपानदुःखानुभवस्मृतिर्गम्यते । अग्निहोत्रा-
दीनां च कर्षणामर्थवत्त्वाच्च जीवो म्रियत इति । स

आ० हाथः । स एव वृक्षो जीवेनात्मनानुप्रभूत इति दृष्टान्तश्रुतिः ।
श्रुतिदृष्टान्तेन विवक्षितमंशमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यद्येवा-
दिना ॥ जीवस्य सुषुप्ते नाशाभावे हेतुन्तरमाह । कार्यश्रेषे
चेति । तस्मिन् सति सुप्तो भूत्वा पुनरुत्थितस्य कार्यस्य श्रेषो
ऽस्ति यस्मिन्कर्मणि तदिदं ममासमाप्तमिति स्मृत्वा तस्य समाप-
नदर्शनात् स्थाप्ये जीवो नश्यतीत्यर्थः ॥ मरुत्काले तन्नाशाभावे
हेतुन्तरमाह । जातमात्राणामिति ॥ आद्यश्चकारः समुष्ये
द्वितीयोऽवधारणे । जीवस्य प्रकयादावविनाशे कारवान्तर-

उ० तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
 विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥
 न्ययोधफलमत आहरेतीदं भगव इति भि-
 न्धीति भिन्नं भगव इति किमत्र पश्यसीत्यण्य

भा० य एषोऽणिमेत्यादि समानं । कथं पुनरिदं पृथिव्या-
 दिनामरूपवज्जगदत्यन्तसूक्ष्मात्सद्रूपाक्षामरूपरहितात्सतो
 जायते इत्येतद्दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञापय-
 त्विति । तथास्तु सोम्येति होवाच पिता ॥ ११ ॥

यद्येतत्प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि अतोऽस्मान्महतो न्ययोधा-
 त्फलमेकमाहरेत्युक्तस्तथा चकार । स इदं भगव उपाहृतं
 फलमिति दर्शितवन्नं प्रत्याह फलं भिन्धीति । भिन्नमित्याहे-
 तरः । तमाह पिता किमत्र पश्यसीत्युक्त आहाण्व्योऽणुतरा
 इवेमा धाना वीजानि पश्यामि भगव इति । आसां धाना-
 नामेकां धानामङ्ग हे वत्स भिन्धीत्युक्त आह भिक्षा भगव
 इति ॥ यदि भिक्षा धाना तस्यां भिक्षायां किं पश्यसीत्युक्त

आ० माह । अग्निहोत्रादीनामिति ॥ इतिशब्दो जीवस्य मित्त्वत्वाप-
 संहारार्थः ॥ यदुक्तं सम्भूजाः सोम्येत्यादि तत्र होदयति । कथं
 पुनरिति ॥ विकल्पयोगेन कार्यकारणत्वमिति शङ्कमानं प्रति
 बोधयितुमुत्तरवाक्यमुपादत्ते । तथेति ॥ ११ ॥

सूक्तस्य कार्यस्य सूक्ष्मं मुख्यकारणत्वमेतदित्युच्यते ॥ अस्य सोम्य
 महतो वृक्षस्येति प्रकृतं वृक्षं पराम्भशति । अत इति ॥ यमेत-
 मखिमार्गं न पश्यस्येतस्याखिन्ने वीजस्येति सम्बन्धः । तथापीति
 अत्यन्ताकुत्वादर्शनेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसूक्ष्मादीजादत्यन्तसूक्तस्य

उ० इवेमा धाना भगव इत्यासामङ्गेकां भिन्धीति
 भिन्ना भगव इति किमत्र पश्यसीति किञ्चन न
 भगव इति ॥१॥ तं होवाच यं वै सोम्यैतमणि-
 मानं न निभालयस एतस्य वै सोम्यैषोऽणिम्न एव
 महान्ययोधस्तिष्ठति ॥२॥ अद्भत्स्व सोम्येति स य
 एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा

भा० आह न किञ्चन पश्यामि भगव इति । तं पुत्रं होवाच वट-
 धानायां भिक्षायां च वटवीजादिभागं हे सोम्य एतं न
 निभालयसे न पश्यासि । तथाप्येतस्य वै किञ्च सोम्य एष
 महान्वयोधो वीजसाक्षिणः सूक्ष्मस्याद्भुतमानस्य कार्य-
 भूतः स्थूलब्राह्मणस्त्वभ्यक्षपलाश्रवांसिष्ठत्युत्पत्तिसिष्ठ-
 तीति वोष्ण्णोऽध्याहार्योऽतः अद्भुतस्य सोम्य सत एवा-
 णिणः सूक्ष्मं नामरूपादिमत्कार्यं जगदुत्पन्नमिति । यद्यपि
 न्यायागमाभ्यां निर्द्धारितोऽर्थस्तथैवेत्यवगम्यते तथाप्यत्य-
 न्तसूक्ष्मोऽर्थेषु वाङ्मविषयासक्तमनसः स्वभावप्रवृत्तस्त्रासत्यां
 गुरुतरायां अद्भुतायां दुरवगमत्वं स्यादित्याह अद्भुत्त्वेति ।
 अद्भुतायान्तु सत्यां मनसः समाधानं बुभुक्षितेऽर्थे भवेत्ततश्च

भा० अद्भुतोत्पत्त्युपलम्भोऽतः शब्दार्थः । सन्भूताः सोम्येत्वादिभ्रुत्वा
 दृश्यते त्विति न्यायेन च जगतः सत्कार्यत्वे सिद्धे अद्भुतमन्तरेणापि
 तन्निर्णयसम्भवात्किमिति श्वेतकेतुः अद्भुत्त्वेति पित्रानुयुज्यते
 तत्राह । यद्यपीति । सत्त्वामपि अद्भुतायां कथं वाङ्मविषयासक्तम-
 नसोऽन्तसूक्ष्मोऽर्थेष्ववगमः स्यादित्याह अद्भुतायान्त्विति ।
 मनःसमाधानवशाद्बुभुक्षितस्यार्थस्यावगतिरित्यत्र दृष्टदारस्य-

उ० तन्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा भगवान्
 विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १२ ॥
 लवणमेतदुदकेऽवधायथ मा प्रातरूपसीदथा
 इति स ह तथा चकार तः होवाच यद्दोषा
 लवणमुदकेऽवाधा अङ्गः तदाहरेति तद्भावमृश्य

भा० तदर्थ्यावगतिः । अन्यचमना अभूवमित्यादिश्रुतेः । स य
 इत्याद्युक्तार्थं । यदि तस्यज्जगतो मूलं कस्मान्नोपलभ्यत
 इत्येतद्दृष्टान्तेन मामां भगवान् भूय एव विज्ञापयत्विति ।
 तथा सोम्येति होवाच पिता ॥ १२ ॥

विद्यमानमपि वस्तु नोपलभ्यते प्रकारान्तरेण तूपलभ्यत
 इति श्रुत्वा च दृष्टान्तं । यदि चेममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छसि
 पिण्डरूपं लवणमेतत् घटादावुदकेऽवधाय प्रक्षिप्याथ
 मा मां श्वः प्रातरूपसीदथा उपगच्छेथा इति । स ह पित्रो-
 क्तमर्थं प्रत्यक्षीकर्तुमिच्छन् तथा चकार । तं होवाच
 परेद्युः प्रातो यल्लवणं दोषा रात्रौ उदकेऽवधा निक्षि-

ष्या० कश्चुतिः संवादयति । अन्यत्रेति ॥ प्रत्यक्षतोऽनुपलभ्यमा-
 नत्वाज्ञास्तीति मन्वानः शङ्कते । यदीति ॥ अनुपलभ्यमानस्यापि
 सत्त्वमाशङ्क्याह । इत्येतदिति ॥ अप्रत्यक्षस्यापि जगन्मूलस्या-
 स्तित्वं प्रतिपादयितुमुत्तरयत्यभवतारयति । तथेति ॥ १२ ॥

नोपलभ्यते खेन प्रकारेणेति शेषः । इतीममर्थं प्रत्यक्षीकर्तुं
 यदीच्छसि तर्हि दृष्टान्तमत्र शृण्वति योजना । रात्रेरत्वयान-
 न्यर्थमथशब्दार्थः । जगन्मूलं स्वतोऽप्रत्यक्षमपि प्रत्यक्षमुपाया-
 न्तरेणेति पित्रोक्तोऽर्थस्तं प्रत्यक्षीक्षिषीर्षुर्घटादावुदके पिण्डरूपं

उ० न विवेद यथा विलीनमेवाङ्ग ॥ १ ॥ अस्यान्ना-
दाचामेति कथमिति लवणमिति मध्यादाचामेति
कथमिति लवणमित्यन्नादाचामेति कथमिति
लवणमित्यभिप्राश्येनदथ मोपसीदथा इति तद्

भा० प्रवानमि अङ्ग हे वत्स तदाहरेत्युक्तस्तत्त्वणमाजिहीर्षुर्हं
किसावमृशोदके न विवेद न विज्ञातवान् । यथा तत्त्वणं
विद्यमानमपि सत् अणु लीनं संस्त्रिष्टमभूत् यथा विलीनं
लवणं न वेत्त्य तथापि तच्चक्षुषा स्पर्शनेन च पिण्डरूपं
लवणममृश्यामाणं विद्यत एवाणु लभ्यते चोपायान्तरेषो-
त्येतत्पुत्रं प्रत्याययितुमिच्छन्नाहाङ्गास्योदकान्नादुपरि
मृहीत्वाऽऽचामेत्युक्त्वा पुत्रं तथाकृतवन्तमुवाच कथमितीतर
आह लवणं स्वादुत इति । तथा मध्यादुदकस्य मृहीत्वाऽऽ-
चामेति कथमिति लवणमिति । तथान्नादधोदेमृहीत्वा-
ऽऽचामेति कथमिति लवणमिति । यद्येवमभिप्रायस्य
परित्यज्यैतदुदकमाश्चम्याथ मोपसीदथा इति तद् तथा

आ० लवणं रात्रौ प्रक्षिप्य तदत्ययानन्तरं प्रातःकाले पिण्डसमीपे श्वेत-
केतुर्गतवानित्याह ॥ स हेति ॥ यथा तत्पिण्डरूपं लवणं प्रक्षेपात्
प्रागभूत्तथा न विज्ञातवानिति सम्बन्धः ॥ उदके प्रक्षिप्तं लवणं
विमृश्यापि न ज्ञायते चेदसदेव तर्हि तदित्याशङ्क्याह । विद्य-
मानमेवेति ॥ किमिति चक्षुषा स्पर्शने वा नोपलभ्यते तत्राह ।
अस्त्विति ॥ कथं तर्हि विद्यमानत्वमवगतं तत्राह । यद्येति ॥
यद्यपि पिण्डरूपं लवणमुदके क्षिप्तमवमृश्यापि चक्षुःस्पर्शनाभ्यां
न त्वं वेत्स्य तथापि तत्तत्र विद्यत एव । यतस्तान्नाममृश्यामात्रमपि

उ० तथा चकार तच्छ्रुत्संवर्तते तं हेवावात्र वाव
 किल सत्सोम्य न निभालयसेऽत्रैव किलेति ॥२॥
 स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं
 स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति भूय एव मा

भा० चकार खवणं परित्यज्य पितृसमीपं आजगामेत्यर्थः । इदं
 वचनं ब्रुवणं तखवणं तस्मिन्नेवोदके यस्म्यथा रात्रौ क्षिप्तं
 शश्वन्नित्यं संवर्तते विद्यमानमेव सत्सम्यक्वर्तत इत्येवमुक्त-
 वन्तं ह उवाच पिता । यद्येदं खवणं दर्शनस्पर्शनाभ्यां पूर्वगृ-
 हीतं पुनरुदके विलीनं ताभ्यामगृह्यमाणमपि विद्यत एवो-
 पायान्तरेण जिह्वयोपलभ्यमानत्वात् । एवमेवात्रैवास्मिन्नेव
 तेजोबन्नादिकार्यं शुक्ले देहे । वाव किलेत्याचार्यापदेशस्म-
 रणप्रदर्शनार्था । सत्तेजोबन्नादिशुक्लकारणं वटवीजाणि-
 मवद्विद्यमानमेवेन्द्रियैर्नोपलभसे न निभालयसे । यथात्रै-
 वोदके दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलभ्यमानं खवणं विद्यमानमेव
 जिह्वयोपलभ्यमानसि एवमेवात्रैव किल विद्यमानं सज्ज-
 गम्बूलमुपायान्तरेण खवणमिव तदुपलस्यस इति वाक्य-

भा० तत्रोपायान्तरेणोपलभ्यत इत्येतमर्थं पुत्रं प्रत्याययितुमुत्तरं वाक्य-
 मित्यर्थः । यथाशब्दे यद्यपीत्यर्थः । तज्जेत्यादि याचष्टे । खवण-
 मिति । संवर्तत इतीदं वचनं ब्रुवन्नन्वाजगामेति सम्बन्धः । दृष्टा-
 न्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । इत्येवमुक्तवन्तमित्यादिना । सतो अग-
 म्बूलस्यास्मिन्नेहे सत्त्वं त्वया कथमवगतमित्यत आह । उवाचेति ।
 अत्र वावेत्यादिनाऽत्रैव किलेत्यस्य यौनवत्त्वमाशङ्कार्थविशेषं दर्श-
 यति । यथात्रैत्यादिना । उपायान्तरजिज्ञासया पृच्छति । यद्ये-

उ० भगवान् विज्ञापयत्विति तथा सोम्येति होवाच

॥ ३ ॥ १३ ॥

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योऽभिनद्धाक्षमा-
नीय तं ततोऽतिजने विसृजेत्स यथा तत्र प्राङ्ग

भा० शेषः । स य इत्यादि समानं । यद्येवं स्रवणमिव तदि-
न्द्रियैरनुपलभ्यमानमपि जगन्मूलं सदुपायान्तरेणोपलभ्युं
ब्रह्मते यदुपलभ्यात्कृतार्थः स्यामनुपलभ्याच्चाकृतार्थः स्या-
महं तस्योपलभ्यौ क उपाय इत्येतद्भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयतु दृष्टान्तेन तथा सोम्येति होवाच ॥ १३ ॥

यथा लोके हे सोम्य पुरुषं यं कञ्चिद्गन्धारेभ्यो जन-
पदेभ्योऽभिनद्धाचं वद्धचक्षुषमानीय द्रव्यहर्त्ता तस्कर-
सामभिनद्धाचमेव वद्धहस्तमरणे ततोऽप्यतिजनेऽतिगत-
जनेऽत्यन्तविगतजने देशे विसृजेत् स तत्र दिग्भ्रमोपेतो
यथा प्राङ्गा प्रागञ्चनः प्राङ्मुखो वेत्यर्थः । तथोदङ्गा-
ऽधराङ्गा प्रत्यङ्गा प्रभायितशब्दं कुर्याद्विक्रोशेत् । अभि-

षा० वमिति ॥ तर्हि तदेत्यध्याहृतस्य तस्येत्यादिना सम्बन्धः । सतो
मूलस्योपलभ्येऽनुपलभ्ये वा किं स्यादित्याशङ्क्याह । यदुप-
लभ्यादिति ॥ बुभुक्षितमुपायमुपदर्शयितुमुत्तरयन्ममुपादत्ते ।
तथेति ॥ १३ ॥

यथायमुपायः शक्यो ज्ञातुं तथा लोके प्रदृश्यते दृष्टान्त इत्याह ।
यद्येति ॥ तमेव दृष्टान्तं व्याचष्टे । हे सोम्येति ॥ यथा दिग्भ्रमो-
पेतो यत्किञ्चिद्दिग्भ्रमिमुखो विक्रोशति तथा स तत्र विजने देशे
शब्दं कुर्यादिति सम्बन्धः ॥ प्राङ्दित्यस्यार्थमाह । प्रागञ्चन इति ।

उ० उदङ्गाधराङ्गा प्रध्मायीताभिनङ्गाक्ष आनीतो
ऽभिनङ्गाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥ तस्य यथाभिनहनं

भा० नङ्गाचोऽहं गन्धारेभ्यस्तस्करेणानीतोऽभिनङ्गाच्च एव
विसृष्ट इत्येवं विक्रोशतस्तस्य यथाभिनहनं यथा बन्धनं
प्रमुच्य मुक्ता कारुणिकः कश्चिदेतां दिग्गमुत्तरतो
गन्धारा एतां दिग्गं व्रजेति प्रब्रूयात् स एवं कारुणिकेन
बन्धनाम्नोक्षितो यामाङ्गामान्तरं पृच्छन्पण्डित उपदे-
श्वान्मेधावी परोपदिष्टयामप्रवेशमार्गावधारणसमर्थः
सन् गन्धारानेवोपसम्पद्येत नेतरो मूढमतिर्देवान्तरद-
र्शनदृष्ट्वा । यथाऽयं दृष्टान्तो वर्णितः स्वविषयेभ्यो गन्धा-
रेभ्यः पुरुषस्तस्करैरभिनङ्गाचोऽविवेको दिङ्मूढोऽग्नया-
पिपासादिमान् व्याघ्रतस्कराद्यनेकभयानर्थव्रातयुतमरण्यं
प्रविशतो दुःखार्त्तो विक्रोशन् बन्धनेभ्यो मुमुक्षुस्तिष्ठति
स कथञ्चिदिव कारुणिकेन केनचिन्मोक्षितः स्वदेशान्

आ० तस्यैव विवक्षितमर्थं कथयति । प्राक्सुख इति ॥ बन्धमात्रप्रकारै-
र्विकल्पार्थो वाशब्दः । यथा बन्धनं बन्धनमनुसृत्येति वाचत् ॥
पण्डितो मेधावीति विद्वेषवदयस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति । नेतर-
इति ॥ आख्यातं दृष्टान्तं सोपस्करव्यमनुवदति । यथेत्यादिना ॥
दार्ष्टान्तिकं व्याचष्टे । एवमिति ॥ आदिशब्देन वाद्याकाशौ
गृह्येते । मयट्ठिकारार्थः ॥ देहारण्यस्यानेकानर्थसङ्घटनं कथ-
यति । चातेति ॥ शीतोष्णादीत्यादिपदेन रागदेवादि इन्द्रगृह्येते ।
तेनानेकेन इन्द्रेण जातं सुखं च तदुपेतमिदं देहारण्यमित्ये-
तत् । बन्धादीत्यादिशब्दो मिचक्षेत्तादिविषयः । पुण्यापुण्यादी-
त्यादिपदं अविद्याकामवासनासङ्घातं । देहारण्यं प्रविष्टस्य

प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं
व्रजेति स यामाद्भ्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी

भा० गान्धारानेवापन्नो निर्दुःखः सुखभूतथा । एवमेव सतो
जगदात्मनः स्वरूपात्तेजोबन्धादिमयं देहारण्यं वा-
तपित्तकफरुधिरमेदोमांसास्त्रिमज्जाशुक्रकृमिमूत्रपुरीषव-
च्छीतोष्णाद्यनेकदन्दुःखवचेदं मोहपटाभिनद्धाचो भा-
र्यापुत्रपशुबन्धादिदृष्टादृष्टानेकविषये दृष्ट्यापात्रितः
पुण्यापुण्यादिकर्मतस्करैः प्रवेशितोऽहममुख्य पुत्रो ममैते
बान्धवाः सुख्यहं दुःखी मूढः पण्डितो धार्मिको बन्धुमान्
जातो मृतो जीर्णः पापी पुत्रो मे मृतो धनं मे नष्टं
हा हतोऽस्मि कथं जीविष्यामि का मे गतिः किं मे
चाणमित्येवमनेकत्रतसहस्रानर्थजास्रवानिव क्रोशन् कथञ्चि
दिव पुण्यातिशयात्परमकारुणिकं कञ्चित्सद्ब्रह्मात्मविदं
विमुक्तबन्धनं ब्रह्मिष्ठं यदाऽऽसादयति तेन च ब्रह्मविदा

आ० जन्तोर्विक्रोशनप्रकारं सकारणं सूचयति । अहमित्यादिना ।
तस्य सदा दुःखित्वशङ्कां वारयति । कथञ्चिदिवेति ॥ आपाततो
ब्रह्मविष्वभात्रेण मुक्तबन्धनत्वासिद्धेर्विशिनष्टि । ब्रह्मिष्ठमिति ॥
यदाऽऽसादयति तदा सुखो स्यादित्युत्तरत्र सम्बन्धः । संसार-
विषयं दोषदर्शनं तस्य क्षयिष्यत्वादिज्ञानं तस्य मार्गो विवेकः
स यस्याचार्येण दर्शितविद्यातः सदृशितसंसारविषयदोष-
दर्शनमार्गः ॥ आचार्येण साधनचतुष्टयसम्पन्नस्याधिकारिणः
संसारान्मोक्षितत्वप्रज्ञारं दर्शयति । नासीति ॥ यद्यपि वाक्या-
र्थज्ञाने वाक्यमेवोपायस्तथाप्याचार्योपदेशजनितातिशयदर्श-
नात्तदुपदेशोऽवगत्यन्तवाक्यार्थज्ञाने प्रथमो हेतुवपदेशमात्रा-

उ० गन्धारानेवोपसम्पद्येतेवमेवेहाचार्यवान् पुरुषो

भा० कारुण्याद्भिन्नसंसारविषयदोषदर्शनमार्गो विरक्तः संसार-
विषयेभ्यः । नासि त्वं संसार्यमुख्य पुत्रत्वादिधर्मवान्
किन्तर्हि सद्यत्तत्त्वमसीत्यविद्यामोहपटाभिनहनान्मोहितो
गन्धारपुरुषवच्च स्वं सदात्मानमुपसम्पद्य सुखी निर्द्वन्द्वः
स्यादित्येतमेवार्थमाहाचार्यवान् पुरुषो वेदेति तस्या-
स्यैवमाचार्यवतो मुक्ताविद्याभिनहनस्य तावदेव तावा-
नेव कालखिरं ज्ञेयः सदात्मस्वरूपसम्पत्तेरिति वाक्यशेषः ।
क्रियान् कालखिरमित्युच्यते यावन्न विमोक्ष्ये न विमोक्ष्य-
ते इत्येतत्पुरुषव्यत्ययेन । सामर्थ्यात् । येन कर्मणा प्ररीर-
मारब्धं तस्योपभोगेन ज्ञयाद्देहपातो यावदित्यर्थः । अथ
तदेव सत्सम्पत्त्यत इति पूर्ववत् । न हि देहमोक्षस्य सत्स-

भा० यस्य नावगत्यन्तवाक्यार्थधीस्तस्य प्रमाणाद्यसम्भावनानिरसन-
समर्थो विचारो मेधाविशब्देन विहितस्तस्य प्रज्ञातिशयवति
प्रयोगादिति भावः । पुरुषव्यत्यये हेतुमाह । सामर्थ्यादिति ।
अस्यद्युपपदेऽसत्युत्तमपुरुषप्रयोगानुपपत्तेर्देहादिस्थित्यनुपपत्तेर्वै-
त्यर्थः । यावदित्यादिवाक्यार्थं स्पष्टयति । येनेति । पूर्ववदिति
सामर्थ्यात्पुरुषव्यत्ययं ज्ञप्तयति । अथ शब्दस्य सत्सम्पत्तेर्देहमो-
क्षादानन्तर्यमर्थो भविष्यतीत्याशङ्क्याह । न हीति । अथ सम्पत्स्य
इति विदेहमुक्तिमक्तामाक्षिपति । नन्विति । अप्रकृतप्रज्ञानीति-
शब्देः । उत्पन्ने चेति चकारोऽप्यर्थः । विमतांश्च कर्माणि ब्रह्मज्ञा-
नेन न क्षीयन्ते कर्मात्प्राकृतप्रज्ञकर्मवदित्यर्थः । क्षीयन्ते चास्य
कर्माणि । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीत्यादि श्रुतिस्रुतिविरोधात्प्राजा-
त्यापदिकृतेति शङ्कते । अथेति । अतिप्रसङ्गात् श्रुतिस्रुत्योर्वाचा-
श्रुतार्थतेति परिहरति । तदेति । ज्ञानस्यानर्थक्यमुक्त्वा पक्षान्तर-

उ० वेद तस्य तावदेव चिरं यावन् विमोक्ष्येऽथ

भा० अन्तेऽस्य कालभेदोऽस्ति येनाद्यब्रह्म ज्ञानन्तर्यायः स्यात् । ननु यथा सद्विज्ञानानन्तरमेव देहपातः सत्सम्पत्तिश्च न भवति कर्मशेषवन्नात्तथाऽप्रवृत्तफलानि प्राग्ज्ञानोत्पत्ते-
र्जन्मान्तरसञ्चितान्यपि कर्माणि सन्तीति तत्फलोपभो-
गार्थं पतितेऽस्मिन् शरीरान्तरमारब्ध्वं । उत्पन्ने च ज्ञाने
द्यावज्जीवं विहितानि प्रतिषिद्धानि वा कर्माणि करो-
त्येवेति तत्फलोपभोगार्थञ्चावश्यं शरीरान्तरमारब्ध्वं
ततश्च कर्माणि ततः शरीरान्तरमिति ज्ञानानर्थक्यं ।
कर्माणां फलवत्त्वात् । अप्रवृत्तफलानि कर्माणि न ब्रह्म-
ज्ञानेन क्षीयन्ते कर्मात्वात्प्रवृत्तफलकर्मावदित्युक्तं तत्र
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणीति स्यतिविरोधः । अथ ज्ञानवतः
क्षीयन्ते कर्माणि । तदा ज्ञानप्राप्तिममकालमेव ज्ञानस्य

भा० माह । देशान्तरेति ॥ यथा ग्रामप्राप्त्युपायोऽश्वो रथो वेति ज्ञाने
सत्यसत्यन्तराये कस्यचिदेव ग्रामप्राप्तिर्भवति न त्वन्तरायवतस्त-
द्विज्ञानेऽपि तत्प्राप्तिर्यथा तथा समुत्पन्नज्ञानस्यापि कस्यचिदेव भो-
गेन क्षीयकर्मवशस्य मोक्षो न ज्ञानमात्रादित्यनियतफलत्वमि-
त्यर्थः ॥ कर्मत्वहेतोरप्रयोजकत्वं वदन्नुत्तरमाह । न कर्मज्ञामिति ॥
सङ्ग्रहवाक्यमेव प्रपञ्चयन्नादौ न अर्थं स्फुटयति । यदुक्तमिति ।
तत्र हेतुमाह । विदुष इति ॥ प्रामाण्याद्देहान्तरारम्भे तद्विरो-
धप्रसङ्गादिति शेषः ॥ श्रुत्यन्तरमाश्रित्य शङ्कते । नन्विति । तथा-
चानारब्धकर्मवशाद्विदुषोऽपि देहान्तरमारब्ध्वमिति शेषः ।
तत्प्रामाख्यमङ्गीकरोति । सत्यमेवमिति ॥ तर्हि विदुषोऽपि
देहान्तरमनारब्धकर्मवशादारब्ध्वं नेत्याह । तथापीति ॥ विश्ले-
षमेवाकाङ्क्षाद्वारा विशदयति । कथमित्यादिना ॥ प्रवृत्तफल-

उ० सम्पत्स्य इति ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्य-
मिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेत-

भा० सत्सग्नत्तिहेतुत्वाम्बोचः स्यादिति शरीरपातः स्यात् । तथा
चाचार्याभाव इत्याचार्यवान् पुरुषो वेदेति अनुपपत्तिज्ञा-
नाम्बोचाभावप्रसङ्गश्च । देशान्तरप्राप्त्युपायज्ञानवदनै-
कान्तिकफलत्वं वा ज्ञानस्य । न कर्मणां प्रवृत्ताप्रवृत्त-
फलवत्त्वविशेषोत्पत्तेः । यदुक्तमप्रवृत्तफलानां कर्मणां
भ्रुवफलवत्त्वाद्भ्रुविदः शरीरे पतिते शरीरान्तरमारब्ध-
व्यमप्रवृत्तकर्मफलोपभोगार्थमित्येतदसत् । विदुषस्तस्य
तावदेव चिरमिति श्रुतेः प्रामाण्यात् । ननु पुष्टो वै पुष्टेन
कर्मणा भवतीत्यादिश्रुतेरपि प्रामाण्यमेव । सत्यमेवं तथापि
प्रवृत्तफलानामप्रवृत्तफलानाञ्च कर्मणां विशेषोऽस्ति कथं
यानि प्रवृत्तफलानि कर्माणि । यैर्विदुश्शरीरमारब्धन्ते-
षामुपभोगेनैव ज्ञयः । यथारब्धवेगस्य खलुमुक्तेष्व्वादेर्वेग-

भा० मेव स्फुटयति । यैरिति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ।
जल्पस्य वेधो भेदनं तत्त्वमकाशमेवेष्वादेरुद्धं गतिप्रयोजनं
नास्तीति न स्थितिकल्पमुद्दिश्य मुक्तस्य तस्यारब्धवेगस्याप्रतिबन्धेन
तेन वेगेनासादितस्य मुक्तस्य वेगक्षयादेव स्थितिर्दृष्टान्तवद्दि-
यार्थो देहे विद्याकाशानन्तरं फलं नास्तीति न कर्माणि निवर्तन्ते
किन्तु भोगक्षयादेव तस्य लब्धत्तित्वादित्यर्थः । प्रवृत्तफलेभ्योऽ-
प्रवृत्तफलानां कर्मणां विशेषमाह । अन्यानि त्विति । न चाप्रवृ-
त्तफलानां कर्मणां प्रक्षयोऽप्रविद्धस्तथाविधस्यैव प्रापस्य प्रायश्चि-
त्तेनेव प्रक्षयोपयोगादित्वाह । प्रायश्चित्तेनेवेति । आरब्धफला-
तिरिक्तानां कर्मणां ज्ञानान्निवृत्तौ श्रुतिश्रुती दर्शयति । ज्ञाना-

उ० केतो इति भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति
तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १४ ॥

भा० अथादेव स्थितिर्न तु सत्त्ववेधसमकालमेव प्रयोजनं
नास्तीति तद्वत् । अन्यानि त्वप्रवृत्तफलाणीह प्राग्ज्ञानोत्प-
त्तेरुद्धं च कृतानि वा क्रियमाणानि वाऽतीतजन्मान्तर-
कृतानि वाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानेन दहन्ते । प्रायश्चित्ते-
नेव । ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथेति स्पष्टेयम् ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति चाथर्वणे । अतो ब्रह्मविदो
जीवनादिप्रयोजनाभावेऽपि प्रवृत्तफलानां कर्मणामवश-
मेव पक्षोपभोगः स्यादिति मुक्तेषुवत्तस्य तावदेव चिरं
इति युक्तमेव चोक्तं यथोक्तदोषसोदनानुपपत्तिः । ज्ञानो-
त्पत्तेरुद्धं च ब्रह्मविदः कर्माभावमवोचाम । ब्रह्मसंख्यो-
ऽमृतत्वमेतीत्यत्र तच्च स्मर्त्तुमर्हसि स च इत्याद्युक्तार्थम् ।

आ० प्रिरित्वादिना । प्रवृत्ताप्रवृत्तफलेषु कर्मसु सिद्धे विशेषे फलि-
तमाह । अत इति । जीवनादित्वादिशब्देन पुत्रकलत्रादि
प्रकृतम् । मुक्तस्याप्रतिबन्धेभ्यादेयावदेगच्छयं गतित्रैयस्यवहारव-
दारब्धकर्मणां फलभोगोऽवश्यमेव स्यादिति सम्बन्धः । यत्स्वारब्ध-
कर्मणां भोगादेव क्षयस्तस्येत्वादिना यश्चिरत्वं सत्सम्पत्तेरुद्धं
तदुक्तमेवेति कृत्वा यथोक्तस्य दोषस्य सद्यः शरीरपातादिष्व-
वस्थाशङ्कानुपपत्तिरित्युपसंहरति । इतीति । आद्यस्येतिशब्दस्य
तस्येत्यनेन सम्बन्धः । यत्तूत्पन्नेऽपि ज्ञाने यावज्जीवविहितानि
कारोत्येवेति तत्राह । ज्ञानोत्पत्तेरिति । ज्ञानस्य नानर्थक्यमवि-
द्यातत्कार्यनिवर्त्तनेन सत्सम्पत्तिहेतुत्वान्नाप्यनैकान्तिकफलत्वमन्त-
रायाभावादित्युक्तमिदानीमर्धिरादिमार्गप्राप्त्या वाऽत्रैवाविद्या-
निवृत्तिमात्रेण वा सत्सम्पत्तिरिति सन्दिहानः शङ्कते । आचार्य-

उ० पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पर्युपा-
सते जानासि मां जानासि भामिति तस्य यावन्न
वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः
परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥ अथ
यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्ते-

भा० आचार्यवानिव । तद्वान् येन क्रमेण सत्सम्पद्यते तं क्रम-
दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा
सोम्येति होवाच ॥ १४ ॥

पुरुषं हे सोम्य उपतापिनं अराद्युपतापवन्तं ज्ञातयो
बान्धवाः परिवार्योपासते मुमूर्षुं जानासि मां तव पितरं
पुत्रं भ्रातरञ्चेति पृच्छन्तस्तस्य मुमूर्षोर्यावन्न वाङ्मनसि
सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायामि-
त्येतदुक्तार्थं । संसारिणो यो मरणक्रमः स एवायं विदुषो
ऽपि सत्सम्पत्तिक्रम इत्येतदाह परस्यां देवतायां तेजसि
सम्पद्येऽथ न जानाति । अविदांस्तु तत उत्थाय प्राग्भा-
वितं व्याघ्रादिभावं देवमनुष्यादिभावं वा विद्यति ।
विदांस्तु ब्राह्मणाचार्योपदेशजनितज्ञानदीपप्रकाशितं सद्-

भा० जानिति ॥ संश्रयानस्य सम्बोधनार्थमुत्तरं वाक्यमवतारयति ।
तथेति ॥ १४ ॥

नन्वेव संसारिणो मरणक्रमो ननु विदुषः सत्सम्पत्तिक्रमस्तयो-
र्विशेषस्य वक्तव्यत्वादत आह । संसारिण इति । करणोपरमे तेजः
सहचरितभूतसूक्ष्मोपसंहारे च विशेषविज्ञानाभावः समान
एव विद्वद्विदुषोरित्यर्थः ॥ कस्तर्हि तयोर्विशेषस्तत्राह । अवि-

उ० जसि तेजः परस्यां देवतायामथ न जानाति
 ॥ २ ॥ स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं
 तत्सत्यं स आत्मा तन्वमसि श्वेतकेतो इति

भा० ब्रह्मात्मनं प्रविश्य नावर्त्तत इत्येष सत्सम्पत्तिक्रमः । अन्ये तु
 मूर्खान्यथा नाद्योक्त्यादित्यादिद्वारेण सङ्गच्छन्तीत्याहुस्त-
 दसत् । देशकालनिमित्तफलाभिसन्धानेन गमनदर्शनात् ।
 न हि सदात्मैकत्वदर्शिनः सत्याभिसन्धस्य देशकालनिमित्त-
 फलाद्यनृताभिसन्धिरूपपद्यते । विरोधात् । अविद्याकाम-
 कर्मणाञ्च गमननिमित्तानां सद्भिज्ञानकृताग्रनविभुष्टला-
 १० ङ्गमनानुपपत्तिरेव । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्त्रिहैव सर्वे
 विधीयन्ते कामा इत्याद्याद्यर्षणे । नदीसमुद्रदृष्टान्तसुतेषु ।
 स य इत्यादि समानं । यदि भरिष्यतो मुमुक्षुतश्च तुल्या

भा० दानिति ॥ ततस्तस्मादज्ञानात्सदात्मनः सकाशादिति यावत् ।
 एकदेशिमतमृत्याप्य प्रत्याचष्टे । अन्ये त्विति ॥ भवतु विदुषोऽपि-
 तदभिसन्धिपूर्वकं गमनमित्वाशङ्क्याह । नहीति ॥ आदिशब्देन
 गत्यागतिर्गच्छते ॥ सद्भिज्ञानवतो गमनायोगे हेत्वन्तरमाह ।
 अविद्येति ॥ विदुषोऽविद्याकामकर्मणाभवात् प्राप्स्यमाह ।
 पर्याप्तकामस्येति ॥ ननु कामप्रविषय एवात्र श्रूयते नाविद्याका-
 मकर्मनिष्ठाकस्तत्राह । नदीति । यथा नद्यो गङ्गया नमरूपे
 २० विहाय समुद्रं प्रविशन्ति तथा विद्वान्नामरूपे हित्वा परं पुन-
 वमुपैतीति दृष्टान्तपूर्वको यः श्रुतेर्नामरूपबीजावस्थाविद्याया
 कयो गम्यते नचाविद्याकामयोरभावे कर्मोपपत्तिस्तस्मान्न
 विदुषो गतिपूर्विका सत्सम्पत्तिरित्यर्थः । विमतः सत्सम्पन्नः
 पुनरावृत्तिमर्हति सत्सम्पन्नत्वात्परत्वात्ते सत्सम्पन्नवद्विमतो वा
 विज्ञेयविज्ञानाभावेनात्मनिका विदुषो विज्ञानाभावत्वात्पर-

उ० भूय एव मा भगवान् विज्ञापयत्विति तथा
सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥ १५ ॥

पुरुषं सोम्येत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षी-
स्तेयमकार्षीत्परशुमस्मै तपतेति स यदि तस्य
कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते सोऽनृ-
ताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्धीय परशुं तप्तं प्रति-

भा० सत्सम्पत्तिस्तत्र विद्वान् सत्सम्पन्नो नावर्त्तते श्रावर्त्ततेऽविद्वान्-
नित्यत्र कारणं दृष्टान्तेन भूय एव मा भगवान् विज्ञा-
पयत्विति तथा सोम्येति होवाच ॥ १५ ॥

शृणु यथा सोम्य पुरुषं चौर्यकर्माणि सन्दिह्यमानं
नियहाय परीक्षणाय चोतापि हस्तगृहीतं बद्धहस्तमान-
यन्ति राजपुरुषाः । किं कृतवानयमिति पृष्टाश्चाञ्जरपहा-
र्षीद्वनमस्त्रायं । ते चाञ्जः किमपहरणमात्रेण बन्धनम-
र्हति । अन्यथा दत्तेऽपि धने बन्धनप्रसङ्गादित्युक्ताः पुन-
राञ्जः स्तेयमकार्षीच्चौर्येण धनमपहार्षीदिति । तेऽप्येवं वदन्तु
इतरोऽपक्रुते नाहं तत्कर्त्ता इति । ते चाञ्जः सन्दिह्य-
मानाः स्तेयमकार्षीस्त्वमस्य धनस्येति । तस्मिंश्चापक्रुवति

आ० कालीनविशेषविज्ञानाभाववदित्यनुमानाद्दिददविदुषोरविशेषं
मन्वानः श्रुत्वाते । यदीति ॥ तत्रानृताभिसन्धत्वं तादृगभिसन्धि-
मनिष्टत्वस्योपाधिरित्यनुमानद्वयं दूषयितुमुत्तरग्रन्थमुत्थापयति । २०
तथेति ॥ परीक्षायाः परीक्षाहारेऽर्थाभिति यावत् ॥ १५ ॥

पर्यग्रहणमात्रेण बन्धने प्रतियहीतुरपि बन्धनप्रसङ्गात्
तन्मात्रं बन्धनकारकमित्याह । अन्यथेति । तत एवानृताभिस-

उ० गृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते ॥ १ ॥ अथ यदि
तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स
सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं

भा० आहुः परशुमसौ तपतेति शोधयत्वात्मानमिति । स यदि
तस्य स्त्रैण्यस्य कर्त्ता भवति वहिष्ठापकृते स एवभूतस्तत
एवानृतमन्यथा भूतं सन्तमन्यथा आत्मानं कुरुते स तथा-
नृताभिसन्धोऽनृतेनात्मानमन्तर्द्वाय व्यवहितं कृत्वा परशुं
तप्तं मोहात्प्रतिगृह्णाति स दह्यतेऽथ हन्यते राजपुरुषैः
स्वकृतेनानृतमभिसन्धिदोषेण । अथ यदि तस्य कर्मणोऽ-
कर्त्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते स तथा स्त्रैण्यक-
र्त्तयत्वात्मानमन्तर्द्वाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति सत्या-
भिसन्धः सन्न दह्यते सत्यव्यवधानादथ मुच्यते च सृषा-
भियोक्तृभ्यः । तप्तपरशुहस्ततलमयोगस्य तुल्यत्वेऽपि स्त्रैय-
कर्त्तकक्षोरनृतमभिसन्धो दह्यते न तु सत्याभिसन्धः ।
स यथा सत्याभिसन्धस्तप्तपरशुयहणकर्त्ता सत्यव्यवहित-
हस्ततललाभादाद्येत न दह्यते इत्येतदेवं सद्रूढ्य सत्याभि-
सन्धेतरयोः शरीरपातकाले च तुल्यार्था सत्सम्पत्तौ
विद्वान् सत्सम्पद्य न पुनर्व्याघ्रदेवादिदेहग्रहणायावर्त्तते

भा० स्वत्वादेवेत्यर्थः ॥ तत एवेति स्त्रैण्यस्य कर्मणोऽकर्त्तत्वादेवेत्यर्थः ।
दृष्टान्ते विवक्षितमंशमनुब्रूवति । तप्तेति ॥ तदनुवादपूर्वकं
दार्ष्टान्तिकमाह । स यथेति ॥ स य एषोऽग्निमेत्यादि व्याचष्टे ।
यदात्मेति ॥ तं तदसौवि त्वमर्थोद्देशेन तदर्थभावो विधीयते

उ० प्रतिगृह्णाति स न दत्ततेऽथ मुच्यते ॥ २ ॥ स यथा
तत्र नादाद्येतैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति तद्वास्य विज-

भा० अविद्यांस्तु विकारानृताभिसन्धः पुनर्यान्नादिभावं देवता-
दिभावं वा यथा कर्म यथा श्रुतं प्रतिपद्यते । यदात्माभि-
सन्धनभिसन्धिहते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदा-
यतनाः यत्प्रतिष्ठास्तु सर्वाः प्रजाः यदात्मकञ्च सर्वं यच्चा-
यममृतमभयं त्रिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा तवातस्त-
त्त्वमसि हे श्वेतकेतो इत्युक्तार्थमसहृदाक्यं । कः पुनरसौ
श्वेतकेतुस्त्वञ्चद्व्यर्थः । योऽहं श्वेतकेतुरुद्दासकस्तु पुत्र
इति वेदात्मानमादेशं श्रुत्वा मत्वा विज्ञाय चाश्रुतममत-
मविज्ञातं विज्ञातुं पितरं पप्रच्छ कथं नु भगवः स
आदेशो भवतीति । स एषोऽधिकृतः श्रोता मन्ता विज्ञाता
तेजोबन्धनमयकार्यकरणसङ्घातं प्रविष्टापरेव देवता नामरू-
पव्याकरणायादर्शे इव पुरुषः सूर्यादिरिव जलादौ
प्रतिबिम्बरूपेण स आत्मानं कार्यकारणेभ्यः प्रविभक्तं
सद्रूपं सर्वात्मानं प्राक् पितुः श्रवणात्तु विजज्ञौ । अथेदानो

आ० तत्रोद्देशस्य शरीरद्वयविशिष्टस्य विरोधाद्दशरीरं ब्रह्मात्मत्वं
विधातुमशक्यमिति मन्वानसोदयति । कः पुनरिति ॥ त्वंपदेन
वाच्यस्य जलस्य वा ब्रह्मात्वायोगत्त्वयोच्यते । नाद्योऽङ्गीकारात्त-
द्वितीयो शरीरद्वयवैशिष्ट्योपलक्षितस्य मोक्षत्वाद्यध्यासात्सदस्य
त्वंपदलक्ष्यस्य ब्रह्मत्वविधाने विरोधाऽऽत्फुरन्नादिति परिहरति ।
योऽहमिति ॥ विज्ञाय च वेदेति पूर्व्वेन सह सम्बन्धः । तस्य सतः

उ० ज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ २ ॥ ॥ १६ ॥ इति
 खान्दोग्योपनिषत्सु षष्ठः प्रपाठकः ॥ ६ ॥

भा० पित्रा प्रतिबोधितस्तत्त्वमसीतिदृष्टान्तैर्हेतुभिश्च तत्पितृ-
 रस्य ह किलोक्तं सदेवाहमस्मीति विजज्ञौ विज्ञातवान् ।
 दिवंचनमध्यायपरिषमाप्त्यर्थं ॥ १६ ॥

किं पुनरत्र षष्ठे वाक्यप्रमाणेन जनितं फलितमात्मनि
 कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिष्ठितत्वं विज्ञाननिवृत्तिस्तस्य फलं वय-
 मवोचाम । त्वंशब्दवाच्यमर्थं श्रोतुं मन्मुञ्चाधिष्ठितमवि-
 ज्ञातविज्ञानफलार्थं । प्राकृतस्माद्विज्ञानादहमेवं करि-
 खान्दोग्येन्द्रोचादीनि कर्माण्यहमत्राधिष्ठितः । एषाञ्च
 कर्माणां फलमिहामुत्र च भोक्ष्ये कृतेषु वा कर्मासु कृत-
 कर्त्तव्यः स्यामित्येवं कर्तृत्वभोक्तृत्वयोरधिष्ठितोऽस्मीत्यात्मनि
 यदिज्ञानमभ्युत्पत्स्य यत्सज्जगतो मूलमेकमेवादितीयं
 तत्त्वमसीत्यनेन वाक्येन प्रतिबुद्धस्य निवर्त्तते । विरोधात् ।

भा० सकाशादौपाधिको भेदो वस्तुतस्त्वैक्यमिति मत्वाह । तेजोऽवगम-
 यमिति ॥ त्वंपदार्थं श्वेतकेतुं निर्द्धार्य तद्भास्येत्यादि याचष्टे ।
 आत्मानमिति ॥ १६ ॥

अज्ञातार्थप्रकाशनं मानफलं तस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मणि नोपप-
 त्तिरिति मन्वानस्योदयति । किं पुनरिति ॥ अत्रात्मनोति
 सन्ध्वः । स्वप्रकाशे स्वप्रकाशातिशयस्य मानफलस्यासम्भवेऽप्य-
 ध्यस्तथावृत्तिसत् फलं भविष्यतीत्युत्तरमाह । कर्त्तृत्वेति । अत्र
 तस्य अवस्थाभामतस्य मननायाविज्ञातस्य विज्ञानफलसिद्धये
 चाधिष्ठितं यमर्थं त्वम्पदवाच्यमवोचाम । तस्य आत्मनि क्रियाक-
 र्त्तृत्वे कर्त्तृत्वोत्पत्ते च यन्मिथ्यैवाधिष्ठितत्वविज्ञानं तद्विद्वत्तिर्मान-

भा० न श्लोकस्त्रिंशद्वितीय आत्मन्यवमहमस्मीति विज्ञाते ममे-
दमनेन कर्त्तव्यमिदं क्त्वाऽस्य फलं भोक्ष्य इति वा भेद-
विज्ञानमुपपद्यते । तस्मात् सत्याद्वितीयात्मविज्ञाने विका-
रानृतजीवात्मविज्ञानं निवर्त्तत इति युक्तं ॥ ननु तत्त्व-
मसीत्यत्र त्वंशब्दाच्चेऽर्थे सद्बुद्धिरादिभ्यते । यथा आदि-
त्यमनआदिषु ब्रह्मादिबुद्धिः । यथा च लोके प्रतिमा-
दिषु विष्णादिबुद्धिस्तदत् । ननु सदेव त्वमिति यदि
सदेव श्वेतकेतुः स्यात् कथमात्मानं न विजानीयात्
येन तस्मै तत्त्वमसीत्युपदिश्यते । न । अदित्यादिवाक्यवैल-
क्षण्यात् । आदित्यो ब्रह्मेत्यादाविति शब्दव्यवधानात् साक्षा-

भा० फलमिति योजना ॥ यथोक्तं मानफलमेव प्रपश्यति । प्राक्चेति ॥
अहमेवात्राधिकृतश्चेति चकारस्य सम्बन्धस्तस्येव चस्येत्यर्थः । विरो-
धमेव दृष्टोरयति । न हीति ॥ प्रमाद्यफलमुपसंहरति । तस्मा-
दिति । तत्त्वमसीति वाक्यं मुख्यैकत्वपरमिति स्वपक्षमुक्त्वा परपक्षं
शङ्कते । नन्विति ॥ आध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यात्त्वम-
मिति स्वपक्षं दृष्टान्तेनोक्त्वा सिद्धान्तं दृषयति । नन्विति ॥ श्वेत-
केतोः सम्भ्रात्रत्वे तदज्ञानायोगादसकृदुपदेशासिद्धिरित्यर्थः ।
किमध्यासवाक्यसामान्यादाध्यासिकमेकत्वं सामानाधिकरण्यात्-
त्वमनं किं वा मुख्यैकत्वे बाधकसङ्गावादिति विकल्पार्थं दृष-
यति । नेत्यादिना ॥ यथा लोके शुक्तिकां रजतमिति प्रत्येतीत्या-
दाविति शब्दपरं सामानाधिकरण्यं न वस्तुनिष्ठं दृष्टं तथा-
ऽध्यासवाक्यानामप्यादित्वा ब्रह्मेत्यादेश इत्यादीनामिति शब्दपर-
सामानाधिकरण्यादवस्तुनिष्ठत्वं गम्यते न तथा तत्त्वमसि-
वाक्यस्यावस्तुनिष्ठत्वमिति शब्दपरत्वाभावेन सामानाधिकर-
ण्यस्य स्वरूपपर्यवसायित्वनिश्चयादित्यर्थः । इह त्विति प्रकर-
योक्तिः । इह प्रवेशं दर्शयित्वा च तेजोब्रह्ममयं सङ्घातमिहेति-
स्वपदिश्यति । जीवन्मयोर्भेदयाश्चिप्रमाद्यविरोधान्न मुख्य-

भा० ब्रह्मलं गम्यते । रूपादिमत्ताद्यादित्यादीनामाकाशमनसो-
 खेति ब्रह्मवधानादेवाब्रह्मत्वमिह तु सत एव देहप्रवेशं
 दर्शयित्वा तत्त्वमसीति निरङ्कुशं सदात्मभावमुपदिशति ।
 ननु पराक्रमादिगुणः सिंहेऽसि त्वमिति वत्तत्त्वमसीति
 स्यात् न मृदादिवत्सदेकमेवाद्वितीयं । सत्त्वमित्युपदे-
 श्यात् । न चोपचारविज्ञानात्तस्य तावदेव चिरमिति
 सत्त्वमित्युपदिशते । मृषात्वादुपचारविज्ञानस्य । त्व-
 मित्यो यम इतिवत् । नापि स्तुतिरनुपास्यत्वात्श्वेतकेतोः ।
 नापि श्वेतकेतुत्वोपदेशेन स्तुयते । न हि राजा दास-
 स्त्वमिति स्तुतः स्यात् । नापि सतः सर्व्वात्मन एकदेशनि-

ष्या० मेकत्वं किन्तु चैतन्यगुणयोगाद्गौबमिति द्वितीयं शङ्कते । नन्विति ।
 यथा मृदादि कारकमेव घटादि कार्यं न पृथगस्ति तथा सर्व-
 मिदमाकाशादिकार्यं सन्मात्रं तत्र सर्व्वप्रकारभेदरहितमेक-
 रसमबाधितमित्युपदेशदर्शनात्त गौबमेकत्वमित्युत्तरमाह ।
 नेत्यादिना । इतश्च नोपघरितमेकत्वमित्याह । नचेति । औप-
 चारिकविज्ञानस्य मृषाले दृष्टान्तमाह । त्वमिति । किञ्च गौब-
 त्वमेकत्वं वदता स्तुत्यर्थं विधिपरत्वं वा वाक्यस्य वक्तव्यं । आद्ये-
 ऽपि श्वेतकेतोः सेतो वा वस्तुनः स्तुतिरिति विकल्प्यायं दूषयति ।
 नापीति । उपास्यत्वात्सतः स्तुतिरिति द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति ।
 नापि सदिति । इतश्च श्वेतकेतुत्वोपदेशेन सेतो न स्तुतिरि-
 त्याह । नापि सत इति । श्वेतकेतोः उपास्यत्वेन स्तुत्वसम्भवेऽपि
 कर्तृत्वात्कर्मसु तत्कृतावकत्वं वाक्यस्य युक्तमित्याशङ्क्य कर्मविध-
 यन्निधानात्सदात्मत्वमात्रप्रतीतिश्च नैवमित्याह । न चेति । विक-
 ल्पान्तरमुद्गावयति । ननु सदस्मीतीति । एकविज्ञानेन सर्व्व-
 विज्ञानवचनविरोधान्न दृष्टविधिपरत्वमित्युत्तरमाह । न-
 न्विति । गौबपक्षेऽपि तुल्यानुपपत्तिरित्युपर्य्ययः । एकविज्ञा-
 नेन सर्व्वविज्ञानश्रुतेर्न विरोधोऽस्तीति पूर्व्ववाद्याह । नेति ।

भा० रोधो युक्तः । तत्त्वमसीति देशाधिपतिरिव यामाध्यक्षत्व-
मिति । न चान्या गतिरिह सदात्मलोपदेशादर्थान्तरभूता
सम्भवति । ननु सदस्मीति बुद्धिमात्रमिह कर्त्तव्यतया
चोद्यते नत्वज्ञातं सदस्मीति ज्ञाप्यत इति चेत् ॥ नन्वस्मिन्
पक्षेऽप्यश्रुतं श्रुतं भवतीत्याद्यनुपपन्नं । न । सदस्मीति बुद्धि-
विधेः स्तुत्यर्थत्वात् । नाचार्यवान् पुरुषो वेद । तस्य ताव-
देव चिरमित्युपदेशात् । यदि हि सदस्मीति बुद्धिमात्रं
कर्त्तव्यतया विधीयते नतु त्वंशब्दवाच्यस्य सद्रूपत्वमेव
तदा नाचार्यवान्वेदिति ज्ञानोपायोपदेशो वाच्यः स्थात् ।
यथाग्निहोत्रं जुहुयादित्येवमादिव्यर्थप्राप्तमेवाचार्यवत्त्व-

षा० नेदमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं दृष्टिविधिस्तुतिः कार्यकारणा-
नन्यत्वादियुक्तिभिरुपपादितत्वाद्विपक्षे चासम्भावनादिनिरास-
समर्थाचार्यवत्त्वोपदेशानर्थक्यादौपदेशिकज्ञानमात्रेण विध्यनु-
ष्ठानसिद्धेर्विध्यपेक्षितं तस्य च तन्नैवाक्षेपादित्युत्तरमाह ।
नाचार्यवानिति । तदेव विदुष्येति । यदि हीति । आचार्य-
वत्त्वमिति नोपदिश्यत इति शेषः ॥ इतश्च नेदं वाक्यं दृष्टिविधि-
परमेष्ट्यमित्याह । तस्येति । सदात्मत्वसाक्षात्कारादृतेऽपि
सकृदनुष्ठितपरोक्षबुद्धिमात्राभ्योक्तसम्भवादिजन्माभिधानमनर्थक
मापद्येत । यथा सकृदनुष्ठितादपि यागाद्भवति स्वर्गस्तद्विदुः
च चिरमिति क्षेपकरणं मोक्षस्येति । तस्मान्नेदं दृष्टिविधि-
परमित्यर्थः । किञ्च विधिवादिना प्रतीयमानेऽर्थे वाक्यस्या-
प्रामाण्यं विपर्ययासक्तत्वं वा वाक्यं तदुभयं दुर्वाच्यमित्याह ।
नचेति ॥ तत्त्वमसीत्यधिकारिखं प्रत्युक्ते सति प्रमाद्यभूतेन तेन
वाक्येन जनिता सकृद्भाहमिति या तस्य बुद्धिर्ज्ञानं निवर्त्तयितुं
नाहं सदिति वक्तवती बुद्धिबल्यनेति न शक्यते वक्तुं । विवेकवतः
श्रुतवाक्यस्य तथाविधबुद्धानुत्पादान्न बाधिकारिखः श्रुतवाक्यस्य
सकृद्भाहमिति बुद्धिर्नैत्यनेति वक्तुं शक्यं । अधिकारिखः प्रमिति-

भा०मिति तदत् । तस्य तावदेव चिरमिति चाक्षेपकरणं न युक्तं स्यात् । सदात्मतत्त्वे विज्ञानेऽपि सकृद्बुद्धिमात्रकरणे मोक्षप्रसङ्गात् । नच तत्त्वमसीत्युक्तेनाहं सदितिप्रमाण-
त्राक्यजनिता बुद्धिर्निवर्त्तयितुं ब्रह्मा नोत्पद्येति वाक्यं वक्तुं । सर्व्वोपनिषदाख्यानां तत्परतथैवोपक्षयात् ।
यथाग्निहोत्रादिविधिजनिताग्निहोत्रादिकर्त्तव्यताबुद्धीना-
मतद्यार्थत्वमनुत्पन्नत्वं वा न शक्यते वक्तुं तदत् । यदुक्तं
सदात्मा सन्नात्मानं कथं न जानीयादिति । नासौ दोषः ।
कार्यकारणसङ्घातव्यतिरिक्तोऽहं जीवः कर्त्ता भोक्ते-
त्यपि स्वभावतः प्राणिनां विज्ञानादर्शनात् किमु तस्य

आ० जनको वेद इति न्यायात् । नच वेदप्रत्ययो यद्योक्ताया बुद्धेर्बाधक-
स्तस्य स्वाप्नभेदप्रत्ययवन्मित्यात्वानुमानादित्यर्थः ॥ इतश्च तत्त्वमसि-
वाक्यं वस्तुपरमेवेत्याह । सर्व्वोपनिषदिति ॥ तत्त्वमसिवाक्शात्र
यद्यार्था बुद्धिर्नापि न भवत्येव बुद्धिरित्येतमर्थं दृष्टान्तेनाह ।
यथेति ॥ जीवे भासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मे-
त्युक्तमनूद्य दूषयति । यदुक्तमिति । लोकायतातिरिक्तानां
देहादतिरेको जीवस्य स्वाभाविकोऽपि नावभासते तथा ब्रह्म-
भावोऽपि । तस्यानाद्यनिर्वाच्याज्ञानसामर्थ्यादेव नावभासिष्यते ।
तथाच तस्मिन् भासमानेऽप्यनवभासमानत्वान्न स्वभावो ब्रह्मेत्य-
युक्तं स्यात्स्वभावादित्याह । कार्येति ॥ देहव्यतिरिक्तात्मवादि-
नामात्मनि भाति देहव्यतिरिक्तोऽपि भात्येवेति श्यामिसिद्धि-
रित्याशङ्क्याह । कथमिति । देहादिसङ्घातादतिरिक्तोऽहमित्येवं
व्यतिरिक्तविज्ञाने सति कथं तेषां कर्त्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति ।
न हि सङ्घाताभिमानविग्रमे तद्युच्यते । नच तन्नास्त्वेव दृष्ट-
मानत्वादित्यर्थः ॥ सिद्धे दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिकमाह । तद्वदिति ॥
देहाद्यतिरिक्तस्य सतोऽप्यप्रतिभानवत्सदात्मकस्यापि श्वेतकेतो-
र्देहादिव्यात्माभिमानित्वात्सदात्मनि ब्रह्मवि विज्ञानं न स्वादत्

उ० ॥ ॐ ॥ अधीहि भगव इति होपाससाद सनत्कु-
मारं नारदस्तं ॥ होवाच यद्वेत्य तेन भोपसीद

भा० सदात्मविज्ञानं ॥ कथमेवं व्यतिरिक्तविज्ञाने सति तेषां
कर्तृत्वादिविज्ञानं सम्भवति । दृश्यते च । तदस्यस्यापि
देहादिव्यात्मबुद्धित्वात् स्यात्सदात्मविज्ञानं । तस्मादिका-
रानृताधिकृतजीवात्मत्वविज्ञाननिवर्त्तकमेवेदं वाक्यं तत्त्व-
मसीति सिद्धमिति ॥ इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
त्रिच्यस्य परमहंसपरिब्राजकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः
कृतौ छान्दोग्योपनिषद्विवरणे षष्ठः प्रपाठकः सम्पूर्णः ॥ ६ ॥

ॐ तस्मत् ॥ परमार्थतत्त्वोपदेशप्रधानपरः षष्ठो-
ऽध्यायः सदात्मैकत्वनिर्णयपरतथैवोपयुक्तः । न सतोऽर्वा-

भा० सत्त्वभावस्यापि ब्रह्मभावस्याप्रतिभानमज्ञानकृतमित्यर्थः ॥
वाक्यस्यार्थान्तरपरत्वासम्भवे षष्ठितमुपसंहरति । तस्मादिति ॥
महावाक्यस्योक्तया विधयार्थान्तरपरत्वासम्भावदिकारेऽष्टताभि-
सन्धिकृतोऽयं जीवात्मेत्येवं रूपं यन्मिथ्याज्ञानं तस्य सनिदा-
नस्य निवर्त्तकमेवेदं तत्त्वमसिवाक्यं न त्वभूतप्रादुर्भावफलमि-
त्येवं जीवब्रह्मणोरैक्यं सर्वोपनिषत्सारभूतं स्थितमित्यर्थः ॥
इति श्रीपरमहंसपरिब्राजकश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादत्रिच्यभगवदा-
नन्दज्ञानकृतायां श्रीशङ्करभगवत्कृतछान्दोग्यभाष्यटीकायां
षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥ ॐ तत् सत् ॥

ॐ । षष्ठसप्तमयोरध्याययोः सम्बन्धं वस्तुकामः षष्ठे दृप्तं
कीर्त्तयति । परमार्थेति । उक्तमाधिकारिबन्धं प्रत्यवाधिततत्त्व-
बोधनं प्रधानं तत्परोऽतीतोऽध्यायः स सतो ब्रह्मणः प्रत्य-
ङ्गनिश्चयपरत्वेनैव व्याख्यात इत्यर्थः ॥ अध्यायान्तरभूमिकामा-
रुचयति । न सत इति । मध्यममधिकारिबन्धं प्रति परम्परया

उ० ततस्त जुर्व्वं वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ स होवाचर्व्वेदं भग-
 वोऽध्येमि यजुर्वेदं ५ सामवेदमाथर्व्विणं चतुर्थमि-
 तिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं ५ राशिं
 देवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-

भा० म्बिकारलक्षणानि तत्त्वानि निर्दिष्टानीत्यतस्तानि नामा-
 दीनि प्राणान्तानि क्रमेण निर्दिश्य तद्द्वारेणापि भूमाख्यं
 निरतिशयं तत्त्वं निर्दिश्यामीति शाखाचन्द्रदर्शनवदितीमं
 सप्तमं प्रपाठकमारभते । अनिर्दिष्टेषु हि सतोऽर्वाक्तत्त्वेषु
 सन्नात्रे च निर्दिष्टेऽन्यदप्यविज्ञातं स्यादित्याशङ्क्य कस्य-
 चित्स्यात्सा मा भूदिति वा तानि निर्दिदिचति । अथवा
 भोपानारोहणवत्सूत्रादारभ्य सूत्रं सूत्रतरश्च बुद्धि-
 विषयं ज्ञापयित्वा तदतिरिक्ते स्वाराज्येऽभिषेक्ष्यामीति
 नामादीनि निर्दिदिचति । अथवा नामाद्युत्तरोत्तर-
 विशिष्टानि तत्त्वान्यतितराश्च तेषामुत्कृष्टतमं भूमाख्यं

आ० ब्रह्मात्मत्वमुपदेष्टुं सप्तमप्रपाठकप्रवृत्तिरित्यर्थः । नन्वत्रापि ब्रह्मा-
 त्मत्वमेवोपदेष्टुमिच्छेत्किमिति तर्हि नामादीनि तत्त्वानि निर्दि-
 श्यन्ते तत्राह । अनिर्दिष्टेष्विति ॥ वाशब्दः शङ्कानिरासाये-
 त्यर्थः । यद्वा द्वयोरध्याययोरद्वितीयब्रह्मात्मविषयत्वाविशेषेऽपि
 साक्षात्पारम्पर्याभ्यामपौनःपुन्यमुक्तं सम्प्रति नामादीनामुत्तरो-
 त्तरभूयस्त्वविशिष्टाणां सन्नात्रविज्ञानेनाद्यानादेकविज्ञानेन
 सर्व्वविज्ञानमयुक्तमित्याशङ्क्य ब्रह्मविदः सर्व्वज्ञत्वं स्पष्टीकर्तुंमु-
 त्तरग्रन्थान्तरप्रारम्भ इत्याह । निर्दिष्टेष्विति ॥ नामादिसङ्गी-
 र्तनस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथवेति ॥ अथमोऽधिकारी नामा-
 दीनि ब्रह्मत्वेनोपास्य तत्प्रकृत्यं भूमा क्रमेण साक्षाद्ब्रह्मभावं

उ० विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्पदेव-
जनविद्यामेतद्भगवोऽध्येमि ॥ २ ॥ सोऽहं भगवो
मनुविदेवास्मि नात्मवित् श्रुतं खेव मे भग-
वद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भग-

भा० तत्त्वमिति तत्सुख्यर्थं नामादीनां क्रमेणोपन्यासः । आ-
ख्यायिका तु परविद्यासुख्यर्था । कथं नारदो देवर्षिः
कृतकर्त्तव्यः सर्वविद्योऽपि सन्ननात्मज्ञत्वाच्छुश्रोत्तैव किमु
वक्तव्यमन्योऽल्पविज्जन्तुरकृतपुण्यातिशयोऽकृतार्थ इति ।
अथवा नान्यदात्मज्ञानान्धिरतिशयश्रेयःसाधनमस्तीत्ये-
तत्प्रदर्शनार्थं सनत्कुमारनारदाख्यायिकाऽऽरभ्यते ।
येन सर्वज्ञानसाधनशक्तिसम्पन्नस्यापि नारदस्य देवर्षेः
श्रेयो न बभूव येनोत्तमाभिजनविद्यावृत्तसाधनशक्ति-
सम्पत्तिनिमित्ताभिमानं हित्वा प्राकृतपुरुषवत्सन्त्कुमार-
मुपससाद श्रेयःसाधनप्राप्तयेऽतः प्रस्थापितं भवति
विरतिशयप्राप्तिसाधनत्वमात्मविद्याया इति । अधीहि
अधीष्व भगवो भगवन्निति हि किलोपससाद । अधी-

भा० प्राप्नोतीति प्रदर्शयितुमुत्तरो ग्रन्थ इत्यर्थः । शाखाचन्द्रनिदर्श-
नन्यायेन मध्यमस्याधिकारिणो ब्रह्मसिद्धिस्वीकारार्थं मध्यमस्या-
धिकारिणो ध्यानार्थं वा नामादिसङ्गीर्तनमित्युक्तमिदानीमुत्त-
ममेवाधिकारिणमधिकृत्य भूमस्तुख्यं नामादिवचनमिति मता-
न्तरमाह । अथवा नामादीति । अध्यायसम्बन्धमुक्त्वाऽऽख्या-
यिकासम्बन्धमाह । आख्यायिका इति । सुख्यत्वमेव प्र-
पूर्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना । तथा च परविद्यया

उ० वः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य पारं तारय-
त्विति तं होवाच यद्वै किञ्चैतदध्यगीष्टा नामे
वेतत् ॥ ३ ॥ नाम वा ऋग्वेदो यजुर्वेदः साम-

भा० हि भगव इति मन्त्रः । सनत्कुमारं योगीश्वरं ब्रह्मनिष्ठं
नारद उपसन्नवान् । तं न्यायेनोपसन्नं होवाच यदात्मवि-
षये किञ्चिद्वेत्य तेन तत्प्रख्यापनेन मामुपसीदेदमहं
जाने इति ततोऽहं भवतो विज्ञानात्ते तुभ्यमूर्द्धं वक्ष्यामी-
त्युक्तवति स होवाच नारद ऋग्वेदं भगवोऽध्वेमि स्मरामि ।
यद्वेत्येति विज्ञानस्यष्टत्वात्तथा यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं
चतुर्थं वेदं वेदशब्दस्य प्रकृतत्वादितिहासपुराणं पञ्चमं
वेदं वेदानां भारतपञ्चमानां वेदं व्याकरणमित्यर्थः ।
व्याकरणेन हि पदादिविभागश्च ऋग्वेदादवो ज्ञायन्ते ।
पिच्यं आहूकक्यं । रात्रिगणितं देवमुत्पातज्ञानं । निधिं
महाकाशादिनिधिब्राह्मणं । वाकोवाक्यं तर्कब्राह्मणं । एकायनं
नीतिब्राह्मणं । देवविद्यां निरुक्तं । ब्रह्मण ऋग्यजुःसामा-

भा० कृतार्थत्वात्तस्याः स्तुतिरत्र विवक्षितेति श्रेयः । अतीताध्याया-
दिषु सदात्मत्वविज्ञानादन्यदेव देवतोपासनं मोक्षसाधनमित्या-
शङ्क्य तन्निषेधे सदात्मविज्ञानस्यैव मोक्षसाधनं द्रष्टव्यमा-
ख्यायिका प्रवृत्तेति यद्दान्तरमाह । अथवेति ॥ द्वितीयमा-
ख्यायिकातात्पर्यं प्रपञ्चयति । येनेत्यादिना ॥ सर्व्वस्यापि श्रेयस्य
सविज्ञानं तस्य साधनमुत्पादनं तत्र शक्यता सम्पन्नो वेदवेदाङ्गा-
भिन्नत्वं वक्ष्यामीति यावत् । अस्ति हि नारदस्योक्तमाभिजनं
जन्म । ब्रह्मणो मानसपुत्रत्वादस्ति कोत्तमकर्मविद्या अस्ति च

३० वेद आथर्वणश्चतुर्थ इतिहासपुराणः पञ्चमो
वेदानां वेदः पित्र्यो राशिर्देवो निधिर्वाकोवा-

भा० ख्यस्य विद्या ब्रह्मविद्या त्रिचाकल्पकन्दश्चितयसाः । भूत-
विद्यां भूततन्त्रं । चत्रविद्यां धनुर्वेदं । नक्षत्रविद्यां ज्योतिषं ।
सर्पदेवजनविद्यां सर्पविद्यां गारुडं । देवजनविद्यां गन्धयुक्ति-
नृत्यगीतवाद्यत्रिस्त्यादिविज्ञानानि । एतत्सर्वं हे भगवोऽ-
ध्वेमि । सोऽहं भगव एतत्सर्वं जानन्नपि मन्त्रविदेवास्मि
ब्रह्मार्थमात्रविज्ञानवानेवास्मीत्यर्थः । सर्वो हि ब्रह्मोऽभि-
धानमात्रमभिधानं च सर्वं मन्त्रेष्वन्तर्भवति । मन्त्रवि-
देवास्मि । मन्त्रवित्कर्माविदित्यर्थः । मन्त्रेषु कर्माणीति हि
वक्ष्यति नात्मविद्यात्मानं वेत्ति ॥ नन्वात्मापि मन्त्रैः प्रका-
शत एवेति कथं मन्त्रविद्यं नात्मवित् । न । अभिधानाभि-
धेयभेदस्य विकारत्वात् । नच विकार आत्मेत्यते । नन्वा-
त्मात्मब्रह्मेणाभिधीयते । न । यतो वाचो निवर्त्तन्ते । यत्र

आ० कृतं सदाचरब्रह्मसि च अवयवध्यानादिसाधनादिसाधनशक्तीनां
धर्माधर्मसाधनस्य वा शरीरस्य शक्तेः सम्पत्तिश्च जन्मादयो
निमित्तमस्याभिमानस्य तं त्यक्तेति यावत् । इतिब्रह्मोऽध्या-
याख्यायिकयोः सम्बन्धोक्तिसमाख्यर्थः । अध्ययनेन ज्ञानं कथ्यते ॥
तथा चाधीव्य ज्ञापयेत्यर्थः । मन्त्र उपसदनस्येति शेषः । न्वायतः
समित्यादिब्रह्मादिशास्त्रोक्तविधिवशादिति यावत् ॥ अध्यय-
नवाचि पदं स्मरन्परतया कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्याह । यदे-
त्येति ॥ गन्धयुक्तिः कुशुमादिसम्पादनं । तर्हि सर्वेषु स्वत-
न्त्रत्वं कृतकत्वोऽसीत्याशङ्क्याह । सोऽहमिति ॥ कथं मन्त्रवि-
दित्यस्य कर्माविदिति व्याख्यानमित्याशङ्क्याह । मन्त्रेष्विति ॥ ब्रह्म-

उ० क्यमेकायनं देवविद्या ब्रह्मविद्या भूतविद्या क्षत्र-
विद्या नक्षत्रविद्या सर्पदेवजनविद्या नामेवेतन्ना-

भा० नान्यत्पञ्चतीत्यादिश्रुतेः । कथं तर्ह्यात्मैवाधस्तात् आत्मे-
त्यादिब्रह्मा आत्मानं प्रत्याययन्ति । नष दोषः । देहवति
प्रत्यगात्मनि भेदविषये प्रयुज्यमानः ब्रह्मे देहादीनामा-
त्मात्मत्वे प्रत्याख्यायमाने यत्परिशिष्टं सदवाच्यमपि प्रत्या-
ययति । यथा सराजिकायां दृश्यमानायां हृत्तध्वजपता-
कादिव्यवहितेऽदृश्यमानेऽपि राजन्वेष राजा दृश्यत
इति भवति शब्दप्रयोगस्तत्र कोऽसौ राजेति राजविशेष-
निरूपणायां दृश्यमानेतरप्रत्याख्यानेऽन्यस्मिन्नदृश्यमाने-
ऽपि राजनि राजप्रतीतिर्भवेत्तदत् । तस्मात्सोऽहं मन्त्रवि-
त्कर्षाविदेवास्मि कर्म कार्यञ्च सर्व्वं विकार इति विका-
रश्च एवास्मिनात्मविद्यात्मप्रकृतिस्वरूपश्च इत्यर्थः । अत
एवोक्तमाचार्यवान् पुरुषो वेदेति । यतो वाचो निवर्त्तन्त

आ० विदेव नात्मविदित्यत्र विरोधं चोदयति । नन्विति ॥ मन्त्रवित्त्वेत-
त्प्रकाश्यात्मवित्त्वमपि स्यात्तदभावे मन्त्रवित्त्वमपि न युक्तमित्यर्थः ।
अभिधानमभिधेयमित्येवं रूपस्य भेदस्य विकारत्वेन मिथ्यात्वादा
त्मनश्च विकारत्वानङ्गीकारान्मन्त्रप्रकाशत्वाभावान्न विबोध इति
परिहरति । नाभिधानेति ॥ आत्मनो विकारत्वाभावेऽप्यभिधेय-
त्वमेष्टयमिति शङ्कते । नन्विति ॥ श्रुत्यन्तरावस्तुभेन निराचष्टे ।
नेत्यादिना ॥ आत्मशब्देनात्मनोऽभिधेयत्वाभावे वाक्शेषादिवि-
रोधः स्यादित्याशङ्कते । कथं तर्ह्यिति ॥ आत्मशब्देनावाच्यस्यात्मन-
स्तेन लक्ष्यया प्रतिपत्तिसम्भवान्नोपक्रमोपसंहारविरोधोऽस्तीत्यु-
त्तरमाह । नैष दोष इति ॥ विश्रष्टे ऽहोतशब्दे विशेषवबे

उ० मोपास्वेति ॥ ४ ॥ स यो नामब्रह्मेत्युपास्ते याव-
नाम्नो गतं तत्रास्य यथा कामचारेण भवति यो

भा० इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । श्रुतमागमज्ञानमस्येव हि यस्मान्मे मम
भगवद्दृष्टेभ्यो युष्मत्सद्दृष्टेभ्यस्त्वरत्यतिक्रामति शोकं मनसा-
पमकृतार्थबुद्धितामात्मविदित्यतः सोऽहमनात्मविच्चात् हे
भगवः शोचाम्यकृतार्थबुद्ध्या सन्तप्ये सर्व्वदा तं मा मां
शोकस्य शोकसागरस्य पारं तं भगवांस्त्वारयत्वात्मज्ञानो-
द्भुपेन कृतार्थबुद्धिमापादयत्वभयं गमयत्वित्यर्थः । तमेव-
मुक्तवन्तं होवाच यद्वै किञ्चित्दध्यगीष्टा अधीतवानस्यध्य-
यनेन तदर्थज्ञानमुपलक्ष्यते ज्ञातवानधीत्येतन्नामैवैतत् ।
वाचारम्भणं विकारो नामधेयमिति श्रुतेः । नाम वै च्छब्देदेो
यजुर्वेद इत्यादि । नामैवैतत् । नामोपास्त्र ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्ध्या ।

आ० प्रत्युक्ते यत्सम्भाषं परिशिष्टं तदवाच्यमपि ज्ञानयया बोधयती-
त्यर्थः । केवजात्मविषयस्यात्मशब्दस्य तद्दर्शनमन्तरेण विशिष्टा-
त्मदृष्टिमात्रेण कथं प्रयोगः कथं वा तत्प्रयोगेऽपि विवक्षितात्म-
धीरित्याशङ्क्य दृष्टान्तेन परिहरति । यद्येत्यादिना ॥ आत्मने
मुख्यदृष्ट्या मन्त्रप्रकाशत्वाभावे फलितमाह । तस्मादिति ॥
शब्दार्थज्ञानमात्रेणात्मवित्त्वं न भवतीत्यनेनाचार्य्यापदेशजनित-
ज्ञानवत् एवात्मवित्त्वमित्युक्तं तत्र प्रमाद्यमाह । अत एवेति ॥
शोपदेशिकज्ञानविषयत्वं तर्हि स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । यत इति ॥
मा तर्हि तवात्मविद्या भूदित्याशङ्क्य शोकनिवृत्त्युपायत्वेन तद-
पेक्षां सूचयति । श्रुतमिति ॥ आत्मज्ञानोद्भुपेनात्मज्ञानाख्येन
ज्ञानेनेति यावत् । कथं मदीयमर्थज्ञानं सर्व्वं नाममात्रमित्या-
शङ्क्याह । वाचारम्भणमिति ॥ उक्तमुपपादयति । नाम वेति ॥
तदुपसंहरति । नामैवेति ॥ केन रूपेणेदं नामादत्तव्यमित्या-

उ० नामब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो नाम्नो भूय इति
 नाम्नो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
 त्विति ॥ ५॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसी वाग्वा ऋग्वेदं विज्ञा-
 पयति यजुर्वेदं सामवेदमाथर्वीणं चतुर्थमिति-

भा० यथा प्रतिमां विष्णुबुद्धोपास्ते तदत् । स यस्तु नामब्रह्मेत्यु-
 पास्ते तस्य यत्फलं भवति तच्छृणु यावन्नाद्धो गतं यावन्नाद्धो
 गोचरं । तत्र तस्मिन्नामविषयेऽस्य यथा कामचारः काम-
 चरणं राज्ञ इव स्वविषये भवति । यो नामब्रह्मेत्युपास्ते
 इत्युपसंहारः । किमस्ति भगवो नाम्नो वाव भूयोऽधिकतरं
 यद्ब्रह्म बृहस्पतिर्मन्यदित्यभिप्रायः । सनत्कुमार आह नाम्नो
 वाव भूयोऽस्तेवेत्युक्तं आह यद्यस्ति तन्मे भगवान् ब्रवी-
 त्विति ॥ १ ॥

वाग्वाव । वागितोन्द्रियजिज्ञामूखादिव्यष्टसु स्थानेषु स्थितं
 वर्षानामभिव्यञ्जकं । वर्षस्य नामेति नाम्नो वाग्भूयसेत्युच्यते ।

भा० शब्दाह । नामेति ॥ उपास्तिप्रकारं दृष्टान्तेन स्फुटयति ।
 यद्येति ॥ नाम्नि ब्रह्मदृष्टोपास्यमाने किं स्यादित्याह । स
 यस्त्विति ॥ यो नामेत्यादिवाक्यस्य पौनःपुन्यमित्याशब्दाह । यो
 नामेति ॥ १ ॥

वाग्वाव नाम्नो भूयसीत्युक्तं वाङ्नाम्नोरेकत्वाद्याप्यथापक्तत्वा-
 नुपपत्तिरित्याशब्दं व्याचष्टे । वागितोन्द्रियमिति ॥ जिज्ञामू-
 खादिव्यत्यादिशब्देनोरःकण्ठशिरोदन्तौष्ठनासिकाताजनि मृ-
 द्धन्ते । वागिन्द्रियस्य वर्षेभ्योऽभिव्यक्तेभ्यो भूयस्वेऽपि नाम्नस्तु
 भूयस्त्वं कुतस्त्यमित्याशब्दाह । वर्षस्येति ॥ तयोर्व्यञ्ज्यञ्जकभावे

उ० हासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं० राशिं
 दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्म-
 विद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां० सर्पदेव-
 जनविद्यां दिवश्च पृथिवीश्च वायुश्चाकाशश्चापश्च
 तेजश्च देवांश्च मनुष्यांश्च पशुंश्च वयां०सि
 च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गःपिपीलिकं
 धर्मश्चाधर्मश्च सत्यश्चानृतश्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञश्चाहृदयज्ञश्च यद्वै वाङ्मभविष्यन्न धर्मी ना
 धर्मी व्यज्ञापिष्यन्न सत्यं नानृतं न साधु नासाधु न
 हृदयज्ञो नाहृदयज्ञो वागेवैतत्सर्वं विज्ञापयति
 वाचमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते
 यावद्वाचो गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो वाचो भूय

भा० कार्याद्धि कारणं भूयो वृष्टं लोके । यथा पुत्रात्पिता तद्वत् ।
 कथं च वाङ्मभो भूयसीत्याह । वाग्वा च्छब्देन विज्ञापय-
 त्यथमृशब्दे इति । तथा यजुर्वेदमित्यादि समानं । हृदयज्ञं
 हृदयप्रियं । तद्विपरीतमहृदयज्ञं । यद्यदि वाङ्मभवि-
 व्यद्भागभावेऽध्यापनाभावस्तदर्थं श्रवणाभावस्तच्छ्रवणाभावे
 धर्मादि न व्यज्ञापिष्यन्नविज्ञातमभविष्यदित्यर्थः । तस्मा-

न्ना० ऽपि कथं व्याप्यव्यापकत्वमित्याशङ्क्याह । कार्याद्धीति । वाचो
 नाम्नो भूयस्त्वं प्रअपूर्वकं प्रपश्यति । कथञ्चेत्यादिना । इतश्च
 वाचो भूयस्त्वमेवमित्याह । यद्यदीति । अन्यथ्यतिरेकाभ्यां

उ० इतिवाचो वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ २ ॥

मनो वाव वाचो भूयो यथा वै द्वे वामलके द्वे
वा कोले द्वौ वाक्षो मुष्टिरनुभवत्येवं वाचश्च नाम
च मनोऽनुभवति स यदा मनसा मनस्यति मन्त्रा-
नधीयीयेत्यथाधीते कर्माणि कुर्वीयेत्यथ कुरुते

भा० द्वागैवैतच्छब्दोच्चारणे सर्व्वं विज्ञापयत्यतो भूयसी वाङ्मा-
त्रस्तस्माद्वाचं ब्रह्मेत्युपाख । समानमन्यत् ॥ २ ॥

मनो मनस्यनविशिष्टमन्तःकरणं वाचो भूयः । तद्धि
मनस्यनव्यापारवद्वाचं वक्तव्ये प्रेरयति । तेन वाङ्मनस्य-
न्तर्भवति । यच्च यस्मिन्नन्तर्भवति तत्तस्य व्यापकत्वात्ततो
भूयो भवति । यथा वै लोके द्वे वामलके फले द्वे वा कोले
बदरफले द्वौ वाचौ विभीतकफले मुष्टिरनुभवति मुष्टिस्ते
फले व्याप्नोति मुष्टौ हि तेऽन्तर्भवतः । एवं वाचश्च नाम
चामलकादिवन्मनोऽनुभवति स यदा पुरुषो यस्मिन् काले
मनसान्तःकरणेन मनस्यति मनस्यनं विवचावुद्धिः कथं
मन्त्रानधीयीयोच्चारयेयमित्येवं विवचां कृत्वाथाधीते तथा

आ० तस्या भूयस्त्वे सिद्धे फलितमाह । तस्मादिति ॥ स यो वाच-
मित्वाद्यन्यदित्युच्यते ॥ २ ॥

मनःशब्दस्य वृत्तिमात्रविषयत्वं व्यावर्त्तयति । मन इति ॥
कथं तस्य वाचो भूयस्त्वं तदाह । तद्धीति ॥ वाचो मनस्यन्त-
र्भावेऽपि कुतो मनसस्तस्या भूयस्त्वं तत्राह । यथेति ॥ मनसो
वागादेश्याप्तिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतश्च मनसो

उ० पुत्रांश्च पशून्श्चेच्छेयेत्यथेच्छते इमञ्च लोकममु-
 ज्चेच्छेयेत्यथेच्छते मनो ह्यात्मा मनो हि लोको
 मनो हि ब्रह्म मन उपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
 मनो ब्रह्मेत्युपास्ते यावन्मनसो गतं तत्रास्य
 यथा कामचारो भवति यो मनो ब्रह्मेत्युपा-
 स्तेऽस्ति भगवो मनसो भूय इति मनसो
 वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति
 ॥ २ ॥ ३ ॥

भा० कर्माणि कुर्वीथेति चिकीर्षाबुद्धिं कृत्वाथ कुरुते पुत्रांश्च
 पशून्श्चेच्छेयेति प्राप्तीच्छां कृत्वा तत्राप्युपायानुष्ठानेनाथे-
 च्छते पुत्रादीन् प्राप्नोतीत्यर्थः । तथेमञ्च लोकममुञ्चोपा-
 येनेच्छेयमिति तत्राप्युपायानुष्ठानेनाथेच्छते प्राप्नोति ।
 आत्मनः कर्तृत्वं भोक्तृत्वञ्च सति मनसि गान्यथेति । मनो-
 ह्यात्मेत्युच्यते मनो हि लोकोः । सत्येव हि मनसि लोको
 भवति तत्राप्युपायानुष्ठानञ्चेति । मनो हि लोको यस्मात्त-
 स्मात्मनो हि ब्रह्म । यत एव तस्मात्तमन उपास्तेति । स यो
 मन इत्यादि समानं ॥ ३ ॥

आ० ऽस्ति भूयस्त्वमित्याह । यदेति ॥ विवक्षानुद्धिस्तां करोतीति
 शेषः । इच्छेयेतीच्छां कृत्विति शेषः ॥ तस्यात्मत्वमुपपादयति ।
 आत्मन इति ॥ तस्य भोक्तृत्वं साधयति । सत्येवेति ॥ ३ ॥

उ० सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान्यदा वै सङ्कल्पयते
 ऽथ मनस्यत्यथ वाचमीरयति तामु नाम्मीरयति
 नाम्नि मन्ना एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥१॥
 तानि ह वैतानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्म-

भा० सङ्कल्पो वाव मनसो भूयान् । सङ्कल्पोऽपि मनस्यनव-
 दन्तःकरणवृत्तिः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविषयविभागेन समर्थनं ।
 विभागेन हि समर्थिते विषये चिकीर्षाबुद्धिर्मनस्यनानन्तरं
 भवति । कथं । यदा वै सङ्कल्पयते कर्त्तव्यादिविषयान्
 विभजते इदं कर्त्तुं युक्तमिति । अथ मनस्यति मन्त्रानधी-
 योयेत्यादि । अथानन्तरं वाचमीरयति मन्त्राद्युच्चारणे ।
 ताञ्च वाचं उ नाञ्चि नाञ्चोच्चारणमिचित्तं विवक्षां हृत्लेर-
 यति नाञ्चि नामसामान्ये मन्त्राः शब्दविशेषाः सन्त एकं
 भवन्त्यन्तर्भवन्तीत्यर्थः । सामान्येहि विशेषोऽन्तर्भवति । मन्त्रेषु
 कर्माण्येकं भवन्ति । मन्त्रप्रकाशितानि कर्माणि क्रियन्ते
 नामन्त्रकमस्ति कर्म । यद्भि मन्त्रप्रकाशनेन लब्धसत्ताकं

आ० सङ्कल्पशब्दार्थमाह । सङ्कल्पोऽपीति ॥ का सान्तःकरणवृत्तिर्या
 सङ्कल्पशब्दितेत्याशङ्क्याह । कर्त्तव्येति ॥ द्विविधे विषये विभा-
 गेन समर्थितेऽपि कथं यथोक्तस्य सङ्कल्पस्य मनसो भूयस्त्वमि-
 त्याशङ्क्याह । विभागेन हीति ॥ सङ्कल्पस्य कारखत्वात्कनसश्च
 कार्यत्वादतो भूयस्त्वमित्यर्थः ॥ कार्यकारखभावं तयोराकाङ्क्षा-
 पूर्वकं व्यक्तीकरोति । कथमित्यादिना ॥ मनसः सकाशादाघो
 ऽनन्तरभावित्वे विशेषं दर्शयति । ताञ्चेति ॥ नाञ्चि मन्त्राखाम-
 न्तर्भावं समर्थयति । सामान्ये हीति ॥ कथं मन्त्रेष्वनुपलब्ध-
 कर्मणामन्तर्भावस्तत्राह । मन्त्रेति ॥ कथं कर्म नामन्त्रकमस्ती-

उ० कानि सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि समकूपतां द्यावापृथिवी समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च समकल्पतामापञ्च तेजश्च तेषां संकूप्यै वर्षं सङ्कल्पते वर्षस्य संकूप्या अन्रं सङ्कल्पतेऽन्रस्य संकूप्यै प्राणाः

भा० सत्कर्मा ब्राह्मणेनेदं कर्त्तव्यमस्मै फलायेति विधीयते । याप्युत्पत्तिर्ब्राह्मणेषु कर्मणो दृश्यते सापि मन्त्रेषु खड्गसत्ताकानामेव कर्मणां स्पष्टीकरणं । न हि मन्त्राप्रकाशितं कर्म किञ्चिद्ब्राह्मणे उत्पन्नं दृश्यते । त्रयोविहितं कर्मेति प्रसिद्धं लोके । त्रयोशब्दस्यर्गजुःसामसमाख्या । मन्त्रेषु कर्माणि कवयो धान्यपञ्चमिति चाथर्वणे । तस्माद्युक्तं मन्त्रेषु कर्माण्येकं भवन्तीति । तानि ह वा एतानि मन्त्रादीनि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्प एकोऽयनं गमनं प्रलयो घेषां तानि सङ्कल्पैकायनानि सङ्कल्पात्मकान्युत्पत्तौ सङ्कल्पे प्रतिष्ठितानि स्थितौ समकूपतां सङ्कल्पं कृतवत्याविव हि

षा० त्वय्यते ब्राह्मणविहितस्यापि कर्मणो दर्शनादित्वाशङ्काह । यद्गीति । ब्राह्मणस्य मन्त्रस्याख्यानरूपत्वादतिस्यकृमन्त्रानुपकम्भेऽपि कथ्यते मन्त्रोक्तत्वमित्यर्थः ॥ एतदेव प्रपञ्चयति । यापोत्तादिना । एकस्यां शाखायां यत्कर्म मन्त्रेष्वनुपकम्भं तच्छाखान्तरीयं मन्त्रप्रकाशितं भविष्यति इत्यत्र हेत्वन्तरमाह । त्रयीति ॥ तथापि कथं मन्त्रप्रकाशितत्वं तत्राह । त्रयोशब्दश्चेति ॥ मन्त्रेषु कर्माख्यन्तभवन्तीत्यत्र अन्तेरनुमतिं कथयति । मन्त्रेष्विति ॥ तथापि कथं सङ्कल्पस्य भूयस्त्वमित्वाशङ्काह । तानेति ॥ अयनपञ्चायत्वेनोक्तगमनस्य क्रियात्वं व्यावर्त्तयति । प्रकथ इति ॥

उ० सङ्कल्पने प्राणानां संकृत्यै मन्त्राः सङ्कल्पने
मन्त्राणां सङ्कृत्यै कर्माणि सङ्कल्पने कर्मणां
सङ्कृत्यै लोकः सङ्कल्पते लोकस्य सङ्कृत्यै सर्वं
सङ्कल्पते स एष सङ्कल्पः सङ्कल्पमुपास्वेति ॥ २ ॥

भा० द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ निश्चले लक्ष्येते ।
तथा समकल्पेतां वायुश्चाकाशश्च एतावपि सङ्कल्पं कृत-
वत्याविव । तथा समकल्पतामापश्च तेजश्च स्वेन रूपेण
निश्चलानि लक्ष्यन्ते । यतस्तेषां द्यावापृथिव्यादीनां सङ्कृत्यै
सङ्कल्पनिमित्तं वर्षं सङ्कल्पते समर्थं भवति । तथा वर्षस्य
सङ्कृत्यै सङ्कल्पनिमित्तमन्नं सङ्कल्पते । दृष्टेर्द्वयं भवत्यन्नस्य
सङ्कृत्यै प्राणाः सङ्कल्पन्ते । अन्नमया हि प्राणा अन्नोपष्टम्बका
अन्नं दामेति हि अतिस्तेषां सङ्कृत्यै मन्त्राः सङ्कल्पन्ते ॥
प्राणवान् हि मन्त्रानधीते नाबलो मन्त्राणां हि सङ्कृत्यै
कर्माण्यग्निहोत्रादीनि सङ्कल्पन्तेऽनुष्ठेयमानानि मन्त्र-

षा० इतश्च सङ्कल्पस्याप्यस्ति महत्त्वमित्याह । समकल्पतामिति ।
यतो द्यावापृथिव्यादिषु महत्त्वमपि सङ्कल्पानुत्तिष्ठन्नतेऽतोऽपि
तस्य महत्त्वं गम्यते न केवलं कारुण्यत्वादेवेत्यर्थः ॥ इतश्च तस्य
महत्त्वमेवमेष्टयमित्याह । तेषामिति ॥ दृष्टेर्द्युलोकैकादिकार्यत्वात्त-
दीयसङ्कल्पस्य तन्निमित्तत्वोपचारात्तस्य भूयस्त्वसिद्धिरित्यर्थः ।
दृष्टिवशादन्नं समर्थं भवतीत्यत्र प्रसिद्धिं प्रमाणयति । दृष्टे-
र्हीति ॥ अन्नाधीनं प्राणसामर्थ्यमित्यत्र हेतुमाह । अन्नमया हीति ॥
आपोमयः प्राण इत्युक्त्वात्त्वयमन्नमयत्वमित्याशङ्क्याह । अन्नो-
पष्टम्बका इति ॥ तत्र वाजसनेयकश्रुतिं प्रमाणयति । अन्नमिति ॥

उ० स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते सङ्कल्पान् वै स लोका-
न्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान् प्रतिष्ठितोऽव्यथमानान-
व्यथमानोऽभिसिद्ध्यति यावत्सङ्कल्पस्य गतं तत्रास्य
यथा कामचारो भवति यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते

भा० प्रकाशितानि समर्थीभवन्ति फलाय । ततो लोकः
फलं सङ्कल्पते । कर्मकर्मसमवायितया समर्थी भवतीत्यर्थः ।
लोकस्य सङ्कल्प्यै सर्व्वं जगत्सङ्कल्पते स्वरूपावैकल्याय ।
एतद्धीदं सर्व्वं जगद्यत्फलावसानं तत्सर्व्वं सङ्कल्पमूलं । अतो
विशिष्टः स एव सङ्कल्पः । अतः सङ्कल्पमुपाखेत्युक्त्वा फल-
माह तदुपासकस्य । स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेति ब्रह्मबुद्धोपास्ते
क्लृप्तान् वै धात्राख्येमे लोकाः फलमिति क्लृप्तान् समर्थितान्
सङ्कल्पिताम्स विद्वान्भुवान् नित्यान् । अत्यन्ताभ्रुवापेक्षया
भ्रुवश्च स्वयं । लोकिनो ह्यभ्रुवत्वे लोके भ्रुवक्लृप्तिर्व्यर्थेति भ्रुवः
सन् प्रतिष्ठितानुपकरणसम्पन्नानित्यर्थः । पशुपुत्रादिभिः

आ० प्राणानां मन्त्राध्ययनकारणत्वं व्युत्पादयति । प्राणवानिति ॥ ततो
मन्त्रप्रकाशितकर्मवशादिति यावत् । कर्मफलवशाज्जगतः सर्व्व-
स्यावैकल्येऽपि कथं सङ्कल्पस्य महत्त्वमित्याशङ्क्याह । एतद्धीति ॥
तन्महत्त्वे फलितमाह । अत इति ॥ आत्मातिरिक्तानां लोकानां
कथं नित्यत्वमत आह । अत्यन्तेति ॥ लोकानामेवं भ्रुवत्वमुच्यतां कि
मिति लोकिनस्तदुच्यते तत्राह । लोकिनो हीति ॥ कथमुपकरणेषु
प्रतिष्ठितशब्दे भवतीत्याशङ्क्याह । पशुपुत्रादिभिरिति । याव-
त्सङ्कल्पस्येत्यादिश्रुतेः ॥ विषयसङ्गोचं दर्शयति । आत्मन इति ।
सङ्कल्पस्य यावद्दीक्षरक्तत्रास्य कामचारो भवतीति सम्बन्धः ।
निरङ्गुशे सङ्कल्पशब्दे का हानिरित्याशङ्क्याह । उत्तरेति ॥ यदि

उ० ऽस्ति भगवः सङ्कल्पाद्भूय इति सङ्कल्पाद्वाव भूयो-
 ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ ३ ॥ ४ ॥
 चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयो यदा वै चेतयतेऽथ
 सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यत्यथ वावमीरयति तामु

भा० प्रतिष्ठतितीति दर्शनात्स्वयं च प्रतिष्ठित आत्मीयोप-
 करणसम्पन्नोऽथ्यथमानागमिचादिचासरहितानव्यथमानश्च
 स्वयमभिसिद्धत्यभिप्राप्नोतीत्यर्थः । यावत्सङ्कल्पस्य गतं
 सङ्कल्पगोचरः तत्रास्य यथा कामचारो भवति ।
 आत्मनः सङ्कल्पस्य न तु सर्वेषां सङ्कल्पस्येति । उत्तर-
 फलविरोधात् । यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्तेति पूर्ववत् ॥ ४ ॥

चित्तं वाव सङ्कल्पाद्भूयोऽस्ति । चित्तं चेतयित्वं प्राप्त-
 कास्मानुरूपबोधवत्त्वं अतीतानागतविषयप्रयोजननिरू-
 पणसामर्थ्यंश्च तत्सङ्कल्पादपि भूयः । कथं । यदा वै
 प्राप्तं वस्त्विदमेवं प्राप्तमिति चेतयते तदा दानाय वापो-
 हाय वाऽथ सङ्कल्पयतेऽथ मनस्यतीत्यादि पूर्ववत् ॥

आ० सङ्कल्पमात्रस्य गोचरे सङ्कल्पोपासकस्य कामचारो भवति तर्हि
 सर्वसङ्कल्पस्य विचित्रतया सर्वगोचरत्वसम्भवाद्यावचित्तस्य
 गतिमित्यादिना वक्ष्यमाणफलं विरुद्धोत नहि सङ्कल्पोपासनादेव
 सर्वस्मिन्पक्षे सिद्धे चित्ताद्युपासनं तत्फलं वा पृथक्कथयितुमु-
 चितं । यतो यावत्सङ्कल्पस्येत्यादि श्रुतेरुक्तसङ्गोचो युक्त इत्यर्थः ॥१॥

चित्तशब्दस्य मगःशब्देन पुनरुक्तिं परिहरति । चित्तं चेतयित-
 यमिति । तस्यात्मत्वं व्यावर्त्तयति । प्राप्तेति । इदं वस्त्वेवं प्राप्त-
 मिति प्राप्तकालवस्तुनो वस्त्वनुरोधी चेतनास्थो वृत्तिविश्लेषस्तद्वत्त्वं
 चित्तमित्यर्थः । अतीतं भोजनवृत्तिसाधनं दृष्टं भोजनत्वात् ॥

उ० नाम्नीरयति नाम्नि मन्त्रा एकं भवन्ति मन्त्रेषु कर्माणि ॥ १ ॥ तानि ह वा एतानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्ते प्रतिष्ठितानि तस्माद्यद्यपि बहुविदचित्ते भवति नायमस्तीत्येवैनमाहुर्यदयं वेद यद्वाऽयं विद्वान्नेत्यमचित्तः स्यादित्यथ यद्यल्पविद्वित्तवान् भवति तस्मा एवेत शुश्रूषन्ते चित्तं^१ खेवैषामेकायनं चित्तमात्मा चित्तं प्रतिष्ठा चित्तमुपास्वेति ॥ २ ॥ स यच्चित्तं ब्रह्मेत्यु-

भा० तानि सङ्ख्यादीनि कर्मफलात्मानि चित्तैकायनानि चित्तात्मानि चित्तोत्पन्नानि चित्ते प्रतिष्ठितानि चित्तस्त्रितान्यपि पूर्ववत् । किञ्च चित्तस्य माहात्म्यं । यस्माच्चित्तं सङ्ख्यादिमूलं तस्माद्यद्यपि बहुविद्विद्वास्त्रादिपरिज्ञानवान् सन्नचित्तो भवति प्राप्तादिचेतयिद्वत्त्वसामर्थ्यविरहितो भवति तं निपुणा लौकिका नायमस्ति विद्यमानोऽप्यसत्सम एवेत्येवमाहुः । यथायं किञ्चिच्छास्त्रादि वेद श्रुतवाक्यद्वयस्यैवेति कथयन्ति । कस्मात् । यद्ययं विद्वान् स्यादित्यमेवमचित्तो न स्यात्तस्मादस्य श्रुतमप्य-

भा० आत्मानिनोऽपि तस्य तदेव प्रयोजनमिति निरूप्यसामर्थ्यं चित्तमिति प्रसिद्धमित्याह । अतीतेति ॥ यथोक्तस्य चित्तस्य सङ्ख्याद्वयत्वं । प्राप्तमपूर्वत्वं श्रुत्यादयति । कथमित्यादिना ॥ सङ्ख्यप्रकरं परावृत्ति । पूर्ववदिति । यथा सङ्ख्यस्य निमित्तत्वे सति कृत्वर्थमधिकरत्वं युक्तं । तथा चित्तस्य विभक्तस्य सङ्ख्यादिषु निमित्तत्वेऽपि कृत्वर्थत्वमेव तदधिकरत्वंमाह । तानीति ॥ इतश्च

३० पास्ते चित्तान् वै स लोकान्धुवान्धुवः प्रतिष्ठितान्
 प्रतिष्ठितोऽव्यथमानानव्यथमानोऽभिसिद्ध्यति या-
 वच्चित्तस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
 यच्चित्तं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवच्चित्ताद्भूय इति
 चित्ताद्भाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
 त्विति ॥ ३ ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयो ध्यायतीव पृथिवी
 ध्यायतीवाक्षरिहं ध्यायतीव द्यौर्ध्यायतीवापो

भा० श्रुतमेवेत्याहुःरित्यर्थः । अथवाऽल्पविदपि यदि चित्त-
 वान् भवति तस्मा एतस्मै तदुक्त्तार्थयद्दृष्ट्वाथैवोतापि
 शूश्रूषन्ते श्रोतुमिच्छन्ति । तस्माच्च चित्तं ह्येवैषां सद्ब्रह्मा-
 दीनामेकायनमित्यादि पूर्ववत् । चित्तानुपचिन्तान् बुद्धि-
 मद्गुणैः स चित्तोपासको भुवानित्यादिशोक्तार्थः ॥ ५ ॥

ध्यानं वाव चित्ताद्भूयः । ध्यानं नाम प्राप्तोक्तदेवता-
 द्यात्ममेखचलो भिन्नजातीयैरनन्तरितः प्रत्ययसन्तानः ।

भा० चित्तस्यास्ति वैशिष्ट्यमित्याह । किञ्चेति । यद्यपि ब्रह्मशास्त्रार्थ-
 परिज्ञानवान् तथापि यद्यचित्तो भवतीति योजना ॥ अचित्तस्या-
 सत्समत्वं श्रुतवैयर्थ्यहेत्युक्तं प्रश्नद्वारा विदुषोति । कस्मादित्वा
 दिना । श्रुतमपीत्यादिप्रश्नदेन सत्त्वं गृह्यते । चित्ताभावे श्रुतादेर्वैध-
 र्यात्क्या तदेशिष्ट्यमादिष्टमिदानीं तदेशिष्ट्ये हेतुन्तरमाह । अथ-
 वेति । चित्तवतोक्त्तार्थयद्दृष्ट्वाथं श्रोतुमिच्छा शोकस्य भवतीत्यत्र
 हेतुमाह । तस्मादिति ॥ ५ ॥

किं तद्भ्यानमित्यपेक्षायामाह । ध्यानं नामेति । अथचत्वं
 साधयति । भिन्नजातीयैरिति । कथं तस्य चित्ताद्भूयस्त्वमित्या-

उ० ध्यायन्तीव पर्वता ध्यायन्तीव देवमनुष्यास्तस्माद्य
इह मनुष्याणां महतां प्राप्नुवन्ति ध्यानापादांश-
शा इवैव ते भवन्त्यथ येऽल्पाः क्लहिनः पिशुना
उपवादिनस्तेऽथ ये प्रभवो ध्यानापादांशशा
इवैव ते भवन्ति ध्यानमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो

भा० एकाग्रतेति यमाहुः । दृश्यते च ध्यानस्य माहात्म्यं
फलतः । कथं । यथा योगी ध्यायन्निस्रलो भवति ध्यान-
फललाभे । एवं ध्यायतीव निश्चला दृश्यते पृथिवी
ध्यायतीवान्तरिक्षमित्यादि समानमन्यत् । देवास्य मनु-
ष्यास्य देवमनुष्या मनुष्या एव वा देवमनुष्याः जमादि-
गुणसम्पन्ना मनुष्या देवस्वरूपं न जहातीत्यर्थः । यस्मा-
देवंविचित्रं ध्यानं तस्माद्य इह लोके मनुष्याणामेव
धनैर्विद्यया गुणैर्वा महतां महत्त्वं प्राप्नुवन्ति धनादि-
महत्त्वहेतुं लभन्त इत्यर्थः । ध्यानापादांशा इव ध्यानसा-
पादानमापादो ध्यानफललाभ इत्येतत्तस्मांशोऽवयवः

षा० शस्त्रानेकाग्रतादोषोपहतस्यातीतादिष्वनिरूपणेन सामर्थ्या-
दर्शनादेकाग्रतारूपो ध्यानप्रदार्थश्चेतयिष्यत्वात्तस्य कारणात्ततो
भूयानेवेत्तभिप्रेत्याह । एकाग्रतेति । इतश्चास्ति तस्य भूयस्त्व-
मित्याह । दृश्यते चेति । फलद्वारा तन्माहात्म्यं प्रत्रपूर्वर्षं दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति । कथमित्यादिना । गौरवपरिहारार्थं यस्मान्तर-
माह । मनुष्या इवेति । मनुष्याणामेव सता कुतो देवत्वमित्या-
शङ्क्याह । जमादीति । ध्यानफलं नैश्वर्यं तन्महत्त्वं पृथिव्यादिसु
दृढं तथाच तद्वैशिष्ट्यमित्यर्थः । तत्रैव हेतुनरमाह । यस्मा-

उ० ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्भ्यानस्य गतं तत्रास्य यथा
कामचारो भवति यो ध्यानं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति
भगवो ध्यानाद्भूय इति ध्यानाद्वाव भूयोऽस्तीति
तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० कक्षा काचिद्भ्यानफलसाभकक्षावन्त इवेत्यर्थः । ते भवन्ति
निश्चला इव लक्ष्मणे न चुद्रा इव । अथ चे पुनरस्याः
चुद्राः किञ्चिदपि धनादिमहत्त्वैकदेशमप्राप्तास्ते पूर्वाङ्ग-
विपरीताः कक्षहिनः कक्षहन्नीक्षाः पिप्पुणाः पर-
दोषोद्गासका उपवादिनः परदोषं सामीप्ये युक्तमेव
वदितुं शीघ्रं येषां ते उपवादिनश्च भवन्ति । अथ चे
महत्त्वं प्राप्ता धनादिनिमित्तं तेऽन्याम् प्रति भवन्तीति
प्रभवो विद्याचार्यराज्येश्वरादयो ध्यानापादांश्चा इवे-
त्याद्युक्तार्थं । अतो दृश्याते ध्यानस्य महत्त्वं फलतो भूय-
श्चित्तादतस्तदुपास्तेत्याद्युक्तार्थं ॥ ६ ॥

पा० दिति । धनादिभिर्महत्त्वे हेतुमत्कृष्टं कर्मेति यावद्भ्यानस्यापा-
दनमनुष्ठानं तेन तत्फलकाभो लक्ष्यते तस्यांशो येषामस्ति ते तथा
भ्यानफलसाभकक्षावत्त्वमेव स्फुटयन्ति । निश्चला इति । एवका-
रार्थमाह । नेति । महत्सु पुरुषेषु ध्यानफलानुत्पत्तिर्दृष्टेऽन्वय-
मुत्कृष्टा अतिरेकमाह । अथेति । अतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमुपसं-
हरति । अथ चे महत्त्वमिति । महत्सु नैऋत्यदर्शनमतःशब्दार्थः ।
महत्त्वमिति । अत इति । ६ ।

उ० विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयो विज्ञानेन वा ऋग्वेदं
 विजानाति यजुर्वेदं१ सामवेदमाथर्वणं चतु-
 र्थमितिहासपुराणं पञ्चमं वेदानां वेदं पित्र्यं१
 राशिं दैवं निधिं वाकोवाक्यमेकायनं देवविद्यां
 ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां१
 सर्पदेवजनविद्यां दिवश्च पृथिवीश्च वायुश्चाका-
 शश्चापश्च तेजश्च देवांश्च मनुष्यांश्च वयां१सि
 च तृणवनस्पतीञ्छ्वापदान्याकीटपतङ्गःपिपीलिकं
 धर्म्मश्चाधर्म्मश्च सत्यञ्चानृतश्च साधु चासाधु च
 हृदयज्ञश्चाहृदयज्ञश्चान्नश्च रसत्रेमश्च लोकममुश्च
 विज्ञानेनैव विजानाति विज्ञानमुपास्वेति ॥ १ ॥

भा० विज्ञानं वाव ध्यानाद्भूयः । विज्ञानं ब्राह्मणार्थविषयं
 ज्ञानं ध्यानं तस्य च कारणत्वाद्धानाद्भूयस्त्वं । कथं च
 तस्य भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानेन वै ऋग्वेदं विजानाति
 अथऋग्वेद इति प्रमाणतया यस्यार्थज्ञानं ध्यानकारणं ।
 तथा यजुर्वेदमित्यादि । किञ्च पश्चादिस्य धर्माधर्मौ
 ब्राह्मणमिद्वौ साध्वसाधुनी लोक्तः स्मार्त्तं वा दृष्टविषयश्च
 सर्वं विज्ञानेनैव विजानातीत्यर्थः । तस्माद्युक्तं ध्यानादि-

भा० विज्ञानस्योक्तभूयस्त्वं प्रज्ञपूर्वकं दर्शयति । अथमित्यादिना ॥
 यद्यपि प्रमाणातया तज्ज्ञानं ब्राह्मणार्थज्ञानपूर्वकं तथापि कथं तस्य
 भूयस्त्वं तत्राह । यस्येति । इतश्च तस्य ध्यानाद्भूयस्त्वमित्याह ।
 किञ्चेति ॥ भूयस्त्वपत्तमाह ॥ अत इति । विज्ञानशब्दधोरर्थभेदं

उ० स यो विज्ञानं ब्रह्मेत्युपास्ते विज्ञानवतो वै स
लोकान् ज्ञानवतोऽभिसिद्ध्यति यावद्विज्ञानस्य
गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यो विज्ञानं
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो विज्ञानाद्भूय इति
विज्ञानाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ २ ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयोऽपि ह शतं विज्ञानव-
तामेको बलवानाकम्पयते स यदा बली भवत्य-
थोत्थाता भवत्युत्तिष्ठन् परिचरिता भवति

भा० ज्ञानस्य भूयस्त्वं । अतो विज्ञानमुपास्तेति । शृणुपासनफलं
विज्ञानवतः । विज्ञानं येषु लोकेषु तान्विज्ञानवतो
लोकान् ज्ञानवतश्चाभिसिद्ध्यति प्राप्नोति विज्ञानं ब्राह्मा-
र्यविषयं ज्ञानमन्यविषयनैपुण्यं तदद्भिर्धुक्त्वात् लोकान्
प्राप्नोतीत्यर्थः । यावद्विज्ञानश्चेत्यादि पूर्ववत् ॥ ७ ॥

बलं वाव विज्ञानाद्भूयः । बलमित्यन्वेषोपयोगजनितं
मनसो विज्ञेये प्रतिभासामर्थ्यं । अनग्रनाद्गुणादीनि
न वै मा प्रतिभान्ति भो इतिश्रुतेः । शरीरेऽपि तदेवोत्था-
नादिसामर्थ्यं विज्ञानवतां व्रतमप्येकः प्राणी बलवाना-

प्या० कथयति । विज्ञानमिति । तथापि लोकाणामचेतनानां कुतस्त-
दुभयाश्रयत्वमित्याशङ्क्याह । तदद्भिरिति । ७ ।

यथोक्ते बलशब्दार्थे श्वेतकेतुवाक्यं प्रमादयति । अनग्रनादिति ।
कथं तर्हि शरीरसामर्थ्यं बलशब्दप्रयोगस्तत्राह । शरीरेऽपीति ।

उ० परिचरनुपसत्ता भवत्युपसीदन्द्रष्टा भवति श्रोता भवति मन्त्रा भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति विज्ञाता भवति बलेन वै पृथिवी तिष्ठति बलेनाभ्ररिक्षं बलेन द्यौर्बलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या बलेन पशवश्च वयाङ्गसि च तृणवनस्पतयः श्रापदान्याकीटपतङ्गःपिपीलिकं बलेन लोकस्तिष्ठति बलमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो बलं ब्रह्मेत्युपास्ते यावद्बलस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति

भा० कल्पयते यथा वृक्षी। यतो मनुष्याणां ज्ञतं समुदितमपि । यस्मादेवमन्त्राद्युपयोगनिमित्तं बलं तस्मात्स पुरुषो यदा वक्षी बलेन तद्दान् भवत्यथेत्यातोत्यानस्य कर्त्तात्तिष्ठंश्च गुरुषामाचार्यस्य च परिचरिता परिचरणस्य शुश्रूषायाः कर्त्ता भवति परिचरनुपसत्ता तेषां समीपगोऽन्तरङ्गः प्रियो भवतीत्यर्थः । उपसीदंश्च सामीप्यं गच्छन्नेकायतयाऽऽचार्यस्नान्यस्य चोपदेष्टुर्गुरोर्द्रष्टा भवतीत्यर्थः । ततस्तदुक्तस्य श्रोता भवति । तत इदमेभिदन्तमेवमुपपद्यते इत्युपपत्तितो मन्त्रा भवति मन्त्रानस्य बोद्धा भवति ।

षा० तदेवेत्युपयोगजनितमेवेत्यर्थः । न केवलं कारुण्यत्वादेव बलं विज्ञानाद्बलं । किन्तु प्रत्यक्षं तस्य ततो भूयस्त्वमित्याह । विज्ञानवर्तामिति । तस्माद्बलस्य विज्ञानाद्बल्यस्त्वमिति शेषः । समुदितमपि कल्पयते तथान्यथापि ब्रह्मयमिति सम्बन्धः । यस्मादेवं वक्ष्ये कारुण्यं विज्ञानस्य च कार्यत्वं तस्मात्तत्कद्रूपस्त्वमित्येत-

उ० यो बलं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो बलाद्भूय इति
बलाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवी-
त्विति ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि दशरात्रीनी-
श्रीयाद्यद्यु ह जीवेदथवाऽद्रष्टाऽश्रोताऽभक्ताऽबोद्धा
ऽकर्ताऽविज्ञाता भवत्यथाऽनुस्याये द्रष्टा भवति

भा० एवमेवेदमिति । तत एवं निश्चित्य तदुक्तार्थस्य कर्त्ताऽनु-
ष्ठाता भवति विज्ञाताऽनुष्ठानफलस्वानुभविता भवती-
त्यर्थः । किञ्च बलस्य माहात्म्यं बलेन वै पृथिवी तिष्ठती-
त्याद्युज्ज्वलं ॥ ८ ॥

अन्नं वाव बलाद्भूयः । बलहेतुत्वात् । कथमन्नस्य बल-
हेतुत्वमित्युच्यते । यस्माद्बलकारणमन्नं तस्माद्यद्यपि कश्चि-
द्दशरात्रीर्णाश्रीयात्सोऽश्रोपयोगनिमित्तस्य बलस्य हान्वा
क्षियते नचेन्म्रियते यद्यु ह जीवेत् । इत्यन्ते हि मासमप्य-
नश्रन्तो जीवन्तोऽथवा सजीवन्नप्यद्रष्टा भवति गुरोरपि
तत एवाश्रीतेत्यादि पूर्वविपरीतं सर्व्वं भवति । अथ यदा
बलान्यहान्यनश्रितो दर्शनादिक्रियास्यसमर्थः सन्नन्नसाधी

भा० स्मिन्नर्थे कार्यकारणभावमेतयोत्पत्त्यादयति । यस्मादित्यादिना ।
इतच्च बलस्य भूयस्त्वमेवमित्याह । किञ्चेति । ८ ।

अथवा यदि सोऽभुञ्जानोऽपि कश्चिज्जीवेत्तदा जीवन्नपि
सोऽप्रच्छेति सम्बन्धः । कथमन्नमनून्यस्य जीवनमित्याह । इ-
त्यन्त इति । अश्रोपयोगाभावे बलहानिरिति अतिदेकमुक्त्वा तदु-
पयोगे बलं भवतीत्यन्वयं व्याचष्टे । अथवेति । अथात्रस्यावै इत्यपि

उ० श्रोता भवति मन्ना भवति बोद्धा भवति कर्ता
 भवति विज्ञाता भवत्यनुमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यो
 ऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽनुवतो वै स लोकान् पानवतो-
 ऽभिसिद्ध्यति यावदन्नस्य गतं तत्रास्य यथा काम-
 चारो भवति योऽन्नं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवो-
 ऽन्नाद्भ्य इत्यन्नाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
 ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ ६ ॥

भा० आगमनमायोऽन्नस्य प्राप्तिरित्यर्थः सा यस्य विद्यते
 योऽन्नस्य आयी । आद्य इत्येतद्वर्षव्यत्ययेनेकारस्य व्यत्ययेन
 ईकारान्तत्वेन । अथास्यस्यै इत्यपि पाठे एवमेवाप्रोत्येव-
 मेवार्थस्य च हेतुमाह । आद्यै इत्येदिति । ऐकारस्य
 वर्षस्य व्यत्ययेन ईकारान्तत्वेनैवेत्यर्थः । इत्येतद्वर्षव्यत्य-
 येन अथास्यस्यै इत्यपि पाठे एवमेवार्थः । द्रष्टेत्यादि-
 कार्थव्यवशात् ॥ दृश्यते ह्यन्नापयोगे दर्शनादिसामर्थ्यं न
 तदप्राप्तावतोऽन्नमुपास्तेति ॥ फलं चास्यवतः प्रभूतास्मान्ने स
 लोकान् पानवतः प्रभूतोऽकांश्चास्यपानयोर्नित्यसम्बन्धा-
 ल्लोकानभिसिद्ध्यति । समानमन्यत् ॥ ८ ॥

आ० पाठोऽस्ति तत्रास्यस्य इत्येतदेव पदमन्नस्य प्राप्तिपरतया आस्ते-
 यनेकार्थीकारत्वेन विपरिबन्ध इदप्रत्ययाङ्गीकारादित्वाह ।
 आय इत्येतदिति । द्रष्टा ओतेत्वाद्यन्नकार्थस्य अथवादिपि
 पाठान्तरमन्नप्राप्तिपरतया आस्तेयमित्वाह । द्रष्टेत्यादीति ।
 फलं तदन्नकार्थमित्वाप्रज्ञानव्यवहितरेणै दर्शयति । दृश्यते
 षीति ॥ ९ ॥

उ० आपो वा अन्नाद्भूयस्तस्माद्यदा सुवृष्टिर्न भवति
 व्याधीयन्ते प्राणा अन्नं कनीयो भविष्यतीत्यथ
 यदा सुवृष्टिर्भवत्यानन्दिनः प्राणा भवन्त्यन्नं
 बहु भविष्यतीत्याप एवेमा मूर्त्ता येयं पृथिवी
 यदन्तरिक्षं यद्द्वैर्यत्पर्वता यद्देवमनुष्या यत्पश-
 वश्च वयांश्चि च तृणवनस्पतयः श्रापदान्याकी-
 टपतङ्गःपिपीलकमाप एवेमा मूर्त्ता अप उपा-
 स्वेति ॥ १ ॥ स योऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नेति
 सर्वान् कामांश्चतृप्तिमान् भवति यावदपां गतं
 तत्रास्य यथा कामचारो भवति योऽपो ब्रह्मेत्यु-

भा० आपो वाऽस्माद्भूयसोऽन्नकारणत्वात् । यस्मादेवं तस्मा-
 द्यदा यस्मिन् काले सुवृष्टिः ब्रह्महिता शोभना वृष्टिर्न
 भवति तदा व्याधीयन्ते प्राणा दुःखिनो भवन्ति । किञ्चि-
 मित्तमित्याहास्यमस्मिन् संवत्सरे नः कनीयोऽत्यतरं भवि-
 ष्यतीति । अथ पुनर्यदा सुवृष्टिर्भवति तदाऽऽनन्दिनः
 सुखिनो वृष्टप्राणाः प्राणिनो भवन्त्यस्यं वज्र प्रभृतं भवि-
 ष्यतीति ॥ अपाभवत्वामूर्त्तस्त्रास्त्रापा एवेमा मूर्त्तामूर्त्त-
 भेदाकारपरिणता इति मूर्त्ता येयं पृथिवी यदन्तरिक्षं ।
 इत्याद्याप एवेमा मूर्त्ता अतोऽप उपास्वेति फलं । स यो

भा० अपां कारकत्वेनास्माद्भूयस्त्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति ।
 यस्मादित्यादिना । अपां सर्वजगदात्मकत्वाच्चास्माद्भूयस्त्वमुचित-
 मित्याह । अप्यम्भवत्वादिति । दधिपयःप्रभृत्याऽऽतिपरिबाम-

उ० पास्तेऽस्ति भगवोऽद्भ्यो भूय इत्यद्भ्यो वाव भूयो
 ऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १० ॥
 तेजो वा अद्भ्यो भूयस्तद्वा एतद्वायुमुपगृह्या-
 काशमभितपति तदाहुर्निशोचति नितपति
 वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयित्वा
 ऽथापः सृजते तदेतदूर्द्ध्वीभिश्च तिरश्चीभिश्च विद्यु-
 द्धिरहादाश्चरन्ति तस्मादाहुर्विद्योतते स्तनयति
 वर्षिष्यति वा इति तेज एव तत्पूर्व्वं दर्शयि-

भा० ऽपो ब्रह्मेत्युपास्त आप्नोति स सर्वान् काम्यान्मूर्त्तिमतो
 विषयानित्यर्थः । अप्सम्भवत्वाच्च तप्तेरम्भुपासनात्तृप्तिमांश्च
 भवति । समानमन्यत् ॥ १० ॥

तेजो वाऽद्भ्यो भूयः । तेजसोऽपकारणत्वात् । कथमप-
 कारणत्वमित्याह । यस्माद्ब्योनिस्तेजसस्मान्नात्तद्वा एतत्तेजो-
 वायुमायुष्मावष्टभ्य स्वात्मना निश्चलीकृत्य वायुमाकाश-
 मभिव्याप्नुवन्नपति यदा तदाऽऽर्लौकिका निशोचति
 सन्तपति सामान्येन जगन्ति तपति देहानतो वर्षिष्यति
 वै इति । प्रषिद्धं हि लोके कारणमभ्युद्यतं दृष्टवतः
 कार्यं भविष्यतीति विज्ञानं ॥ तेज एव तत्पूर्व्वमात्मान-

भा० त्वादन्तरिक्षादेरन्मयत्वमवसेयं । अयां सर्व्वमूर्त्तात्मकत्वमुपसंहर-
 रति । इत्यादीति ॥ १० ॥

इतिशब्दस्तदाऽऽरनेन सम्बध्यते । वैशब्दार्थं दर्शयति । प्रसिद्ध
 मिति ॥ अग्नेजसोऽर्त्तं कार्यकारणत्वं उपजीव्य फलितमाह । तेज-
 यवेति । अग्नेजसोर्विधानादेष कार्यकारणभावं दर्शयति ।

उ० त्वाऽध्यापः सृजते तेज उपास्वेति ॥ १ ॥ स यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्ते तेजस्वी वै स तेजस्वतो लोकान्-
भास्वतोऽपहततमस्कानभिसिद्धति यावत्तेजसो
गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यस्तेजो
ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवस्तेजसो भूय इति तेजसो
वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥
२ ॥ ११ ॥

भा० मुद्गतं दर्शयित्वाऽथानन्तरमपः सृजतेऽतोऽपसृष्टत्वाद्ब्रह्मो-
ऽज्ञस्येजः । किञ्चान्यत्तदेतत्तेज एव सानयित्त्वरूपेण वर्ष-
हेतुर्भवति । कथं ऊर्द्धाभिर्दोर्द्धाभिर्विद्युक्लिष्टिरक्षी-
भिश्च तिर्यग्गताभिश्च महाप्रादाः सानयनशब्दाश्चरन्ति ।
तस्मान्तद्दर्शनादाज्जलौकिका विद्योतते सानयति वर्षि-
ष्यति वा इत्याद्युक्तार्थमतस्येज उपास्वेति । तस्य तेजस
उपासनफलं तेजस्वी वै भवति । तेजोवत एव च लोकान्
भास्वतः प्रकाशवतोऽपहततमस्कान् वाह्यानाध्यात्मिकान-
द्यानाद्यपहततमस्कान् अपनीतवाह्याध्यात्मिकादितम-
स्कानभिसिद्धति । अज्वर्यमन्यत् ॥ ११ ॥

आ० किञ्चान्यदिति ॥ तदेवोपपादयति । ऊर्द्धाभिरिति । तेजसो
भूयस्त्वफलमाह । तेज इति । तमःशब्दार्थमाह । वाद्येति ॥
वाह्यन्तमः शर्वरं प्रसिद्धमाध्यात्मिकमज्ञानरागादि तदुभयमप-
हततमस्कानित्यत्र तमःशब्दितमित्यर्थः ॥ अपहतशब्दार्थमाह ।
अपनीतेति ॥ ११ ॥

उ० आकाशो वाव तेजसो भूयानाकाशे वै सूर्या-
चन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निराकाशेनाद्द्वय-
त्याकाशेन शृणोत्याकाशेन प्रतिशृणोत्याकाशे
रमत आकाशे न रमत आकाशे जायत आका-
शमभिजायत आकाशमुपास्वेति ॥ १ ॥ स य
आकाशं ब्रह्मेत्युपास्त आकाशवतो वै स लोकान्
प्रकाशवतोऽसम्बाधानुरूगायवतोऽभिसिद्ध्यति या-

भा० आकाशो वाव तेजसो भूयान् । वायुसहितस्य तेजसः
कारणत्वाद्गोचरो वायुमायुश्चेति तेजसा सहोक्तो वायु-
रिति पृथगिह नोक्तस्तेजसः कारणं हि लोके कार्या-
द्भूयो दृष्टं । यथा घटादिभ्यो मृत्तयाकाशो वायुसहितस्य
तेजसः कारणमिति ततोऽपि भूयान् । कथमाकाशे वै
सूर्याचन्द्रमसावुभौ तेजोरूपौ विद्युन्नक्षत्राण्यग्निस्य तेजोरू-
पाद्याकाशेऽन्तः । यच्च यस्यान्तर्वर्त्ति तददृश्यं भूय इतरत् ।
किञ्चाकाशेनाद्भयति चान्वमन्य चाडतश्चेतर आकाशेन
शृणोत्यन्योक्तञ्च शब्दमन्यः प्रतिशृणोति आकाशे रमते
क्रीडत्यन्येन्यं सर्व्वसथा न रमते आकाशे वधादिवियोगे
आकाशे जायते न मूर्त्तनावष्टम्भे । तथाकाशमभिल-

षा० वायोः सकाशादाकाशो भूयानिति ब्रह्मणे कथं तेजसो भूया-
मित्युक्तमत आह । वायुरिति ॥ कारवत्वेऽपि कथमाकाशस्य
वायुसहितात्तेजसो भूयस्त्वमित्याशङ्गाह । कारणं हीति ॥
तेजसो वायुसहितादाकाशस्य भूयस्त्वं प्रत्यपूर्व्वकं प्रकारान्तरेण
दर्शयति । कथमित्यादिना ॥ इत आकाशस्यास्ति भूयस्त्वमित्याह ।

उ० वदाकाशस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति
य आकाशं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आकाशाद्भूय
इत्याकाशाद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयस्तस्माद्यद्यपि बहव आ-
सीरन्न स्मरन्नो नैव ते कश्चन शृणुयुर्न मन्वीरन्न
विजानीरन् यदा वाव ते स्मरेयुरथ शृणुयुरथ

भा० श्लाङ्कुरादि आद्यते न प्रतिलोमं । अत आकाशमुपास्ते ।
फलं श्रुत्वाकाशवतो वै विस्वारद्युक्तान् स विद्वान् लोकान्
प्रकाशवतः । प्रकाशाकाशयोर्नित्यसम्बन्धात्प्रकाशवतश्च
लोकानसम्बाधान् सम्बाधनं सम्बाधः सम्बाधोऽन्वोन्व-
यीडा तद्द्रष्टितानसम्बाधानुद्गाद्यवतो विकीर्णगतोष्णि-
क्षीर्णप्रचारान् लोकानभिसिद्ध्यति । यावदाकाशस्तेत्या-
द्युक्तायं ॥ १२ ॥

स्मरो वा आकाशाद्भूयः । स्मरणं स्मरोऽन्तःकरणधर्मः ।
स आकाशाद्भूयानिति द्रष्टव्यं । शिङ्गव्यत्ययेन स्मर्तुः ।
स्मरणे हि सत्याकाशादिसर्वमर्थवत्स्मरणवतो भोग्यत्वात् ।
असति तु स्मरणे सदप्यसदेव । सत्त्वकार्याभावात् । नापि

भा० विद्येति । तद्भूयस्त्वप्यनमाह । अत इति । कथमाकाशोपासकस्य
प्रकाशव्याप्तलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । प्रकाशाकाशयोरेति । १२ ॥

नपुंसकशिङ्गं श्रुतं पुंलिङ्गत्वेन कथं व्याख्यातमित्याशङ्क्य पुंलि-
ङ्गोपक्रममाश्रित्याह । शिङ्गव्यत्ययेनेति । कथं पुनः स्मरवत्याका-
शाद्भूयस्त्वमित्याशङ्क्याह । स्मरणे हीति । अन्ययमुक्त्वा अतिरेकं

उ० मन्वीरन्नथ विजानीरन् स्मरेण वै पुत्रान्विजानाति स्मरेण पशून् स्मरमुपास्वेति ॥ १ ॥ स यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्ते यावत्स्मरस्य गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति यः स्मरं ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगवः स्मराद्भूय इति स्मराद्वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १३ ॥

भा० वत्सं स्मृत्यभावे शक्यमाकाशादीनामवगन्तुमित्यतः स्मरणा-
स्माकाशाद्भूयस्त्वं ॥ दृश्यते हि लोके स्मरणस्य भूयस्त्वं
यस्मान्नास्माद्यद्यपि समुदिता बहव एकस्मिन्नासीरन्नुपविश्रे-
युस्ते तथासीना अन्योन्यभाषितमपि न स्मरन्तश्चेत्युर्गैव
ते कश्चन शब्दं शृणुयुस्तथा न मन्वीरन्मन्व्यश्चेत्स्मरेषु-
दादा मन्वीरन् स्मृत्यभावत्वात् न मन्वीरन् तथा न
विजानीरन् । यदा वाव ते स्मरेद्युर्मन्वथं विज्ञातथं श्रोत-
थ्यञ्चाथ शृणुयुरथ मन्वीरन्थ विजानीरन् । तथा स्मरेण
वै मम पुत्रा एत इति पुत्रान्विजानाति स्मरेण यशून् ।
अतो भूयस्त्वात्स्मरणमुपास्वेति । उक्तार्थमन्यत् ॥ १३ ॥

षा० दर्शयति । असतीति । आकाशादेः स्मरणाभावेऽपि सत्त्वमङ्गी-
कृत्य भोग्यत्वाभावादानर्थक्यमुक्तं सत्त्वमस्मरणे सत्त्वमेव नास्ती-
त्याह । नापीति । स्मरणस्य भूयस्त्वमनुभवानुसादेव साधयति ।
दृश्यते हीति । हिशब्दार्थो यस्मादित्युक्तः । स्मरणाभावे अव-
द्याद्यभावं अतिरेकमुक्त्वा तदभावे तदभावमन्वयमाह । यदेति ।
इतश्चास्ति स्मरणस्य भूयस्त्वमित्याह । तथेति । तद्भूयस्त्वे यजित-
माह । अत इति । १३ ।

उ० आशा वाव स्मराद्भयस्याशेडो वै स्मरो मन्त्रा-
 नधीते कर्माणि कुरुते पुत्रांश्च पशूंश्चेच्छत
 इमञ्च लोकममुञ्चेच्छत आशामुपास्वेति ॥ १ ॥ स
 य आशां ब्रह्मेत्युपास्ते आशयाऽस्य सर्वे कामाः
 समृध्यन्त्यमोघा हास्याशिषो भवन्ति यावदा-
 शया गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य
 आशां ब्रह्मेत्युपास्तेऽस्ति भगव आशया भूय
 इत्याशया वाव भूयोऽस्तीति तन्मे भगवान्
 ब्रवीत्विति ॥ २ ॥ १४ ॥

भा० आशा वाव स्मराद्भूयसी । अप्राप्तवस्त्राकाङ्क्षा आशा
 दृष्ट्या काम इति चामाहुः पर्यायैः सा च स्मरात् भूयसी ।
 कथमात्रया ह्यन्तःकरणस्वतया स्मरति अर्त्तव्यं आशा-
 विषयरूपं स्मरन्मयी स्मरो भवत्यत आशेद्भु आशायाऽभि-
 वर्द्धितः स्मरभूतः स्मरन्मृगादीन्मन्त्रानधीतेऽधीत्य च
 तदर्थं ब्राह्मणेभ्यो विधींश्च श्रुत्वा कर्माणि कुरुते तन्फला-
 द्रथैव पुत्रांश्च पशूंश्च कर्षफसभृतानिच्छतेऽभिवाञ्छति
 आश्रयैव तत्साधनान्वनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्भु एव
 स्मरन् लोकसङ्ग्रहहेतुभिरिच्छन्मुञ्च लोकमाशेद्भु स्मरन्
 तत्साधनानुष्ठानेनेच्छते आशारसनावहं स्मराकाशा-
 दिनामपर्यन्तं जगत्प्रीभूतं प्रतिप्राप्ति अत आशायाः
 स्मरादपि भूयस्त्वमित्यत आशामुपास्त्र ॥ यस्नाशां ब्रह्मे-
 त्युपास्ते ष्टु तस्य फलमात्रया सदोपासितवाक्शोपास-

उ० प्राणो वा आशाया भूयान्यथा वा अरा नाभौ
समर्पिता एवमस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितं

भा० कस्य सर्वे कामाः समृद्धान्ति समृद्धिं गच्छन्त्यमोघा
हास्यान्निषः प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत्प्रार्थितं सर्वं
तदवश्यं भवतीत्यर्थः । यावदात्राया गतमित्यादि
पूर्ववत् ॥ १४ ॥

नामोपक्रममात्रान्तं कार्यकारणत्वेन निमित्तनैमि-
त्तिकत्वेन चोत्तरोत्तरभूयस्यथाऽवस्थितं स्मृतिनिमित्त-
सङ्गावमात्रारश्नापात्रैर्विपात्रितं सर्वं सर्वतो विद्यमिव
तन्तुभिर्धस्मिन् प्राणे समर्पितं । येन च सर्वतो व्यापिना
अन्तर्वह्निर्गतेन सूत्रे मणिगणा इव सूत्रेषु यद्यितं
विधृतञ्च । स एव प्राणो वै आशाया भूयान् । कथमस्य
भूयस्त्वमित्याह दृष्टान्तेन समर्थयंसङ्गुयस्त्वं यथा वै लोके
रथचक्रस्यारो रथनाभौ समर्पिताः सम्प्रोताः सम्य-
वेगिता इत्येतत् । एवमस्मिन् लिङ्गसङ्गातरूपे प्राणे प्रज्ञा-

या० आशाया भूयस्त्वमाकाङ्क्षाद्वारा व्युत्पादयति । कथमित्या-
दिना ॥ १० ॥

प्राणस्य सर्वास्पर्दत्वेन भूयस्त्वं कथयति । नामोपक्रममिति ।
प्रकृतश्रुतिवशात्तदुपक्रमे यस्य अगतोऽस्ति तत्तथा पाठक्रममेवा-
स्मिन्नाशा चान्ते यस्यास्ति तज्जगत्तथेति विग्रहः । कार्यकारणत्वं
ज्ञाचित्त्वमुपादानोपादेयत्वं निमित्तनैमित्तिकत्वमपि ज्ञाचित्त्व-
मेव उत्तरोत्तरभूयस्यथा पूर्वस्मात्पूर्वस्मान्नामादेवत्तरोत्तरवागा-
दिभूयस्त्वेनेति यावत् । स्मृतिनिमित्तः सङ्गावो यस्य तत्तथा ।
आशास्यैरश्नापात्रैः सर्वतो विपात्रितमित्यत्र दृष्टान्तमाह ।

उ० प्राणः प्राणेन याति प्राणः प्राणं ददाति प्राणाय
 ददाति प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता
 प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः ॥ १ ॥
 स यदि पितरं वा मातरं वा भ्रातरं वा स्वसारं

भा० त्स्मिन् दैहिके मुखे कस्मिन् परा देवता नामरूपव्याकर-
 षाचाऽऽर्थादौ प्रतिबिम्बवञ्जीवेनात्मनानुप्रविष्टा । यच्च
 महाराजस्येव सर्वाधिकारीश्वरस्य । कस्मिन्त्वहमुत्क्रान्ते
 उद्गामो भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्था-
 भीति च प्राणमसृजतेति श्रुतेः । यच्च ह्येवानुगत ईश्वरं ।
 तच्चया रचस्यारेषु नेमिरर्पितो नामावरा अर्पिता एव-
 मेवैता भूतमायाः प्रज्ञामायाश्चर्पिताः प्रज्ञामायाः
 प्राणोऽर्पिताः । स एव प्राण एव प्रज्ञात्मेति कौषीतकीनां ।
 अत इवमस्मिन् प्राणे सर्वं यद्योक्ते समर्पितं । अतः स एव

आ० विसर्पितेति । विसर्पितेति मन्त्राविवयः । यद्योक्तं अत्रयस्मिन्नर्पितं
 स एव भूयानिति सम्बन्धः । सर्वस्य अगतः । तस्मिन्नर्पितत्वमेव
 दृष्टान्तद्वारा स्पष्टयति । वेन चेति । सर्वतो व्यापितेत्वस्यैव
 द्युटीकरवमन्तर्विर्गतेनेति प्राणस्याश्रयाः सकाशाद्भूयस्त्वमा-
 नाङ्गापूर्यकं समर्थयते । कश्चिन्नादिना । सिद्धानां चर्पिता
 सङ्घातः समुदायस्तद्रूपे समष्ट्यात्मनीति यावत् । उपाधितदतो-
 दैहिकमभिप्रेत्य विश्रनष्टि । प्रज्ञात्मनीति । तस्यैवाध्यात्ममधिदै-
 वत्वावस्थानं सूचयति । दैहिकमिति । प्राणान्तरं व्यावर्तयति ।
 मुख इति । यद्योक्तेऽस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितमित्युक्तं सन्बन्धः ।
 प्रज्ञात्मनीति परमात्मोपाधितं प्राणस्योक्तं तदुपपादयति । कस्मि-
 न्निति । तस्मिन् सर्वं समर्पितमिति पूर्ववत्सम्बन्धः । किमिति

उ० स्याचार्य्यहा वै त्वमसि ब्राह्मणहा वै त्वमसि ॥ २ ॥
अथ यद्यप्येनानुत्क्रान्तप्राणाञ्छूलेन समासं व्यति-
सन्दहेनेवेनं ब्रूयुः पितृहासीति न मातृहासीति न

भा० गनुरूपमिव किञ्चिद्वचनं त्वंकारादियुक्तं प्रत्याह तदेनं
पार्थस्य आहुर्विवेकिनो धिक्कास्तु धिगस्तु त्वामित्येवं ॥
पितृहा वै त्वं पितृर्हमेत्यादि । अथैनामेवोत्क्रान्तप्राणां-
स्त्वक्तदेहान् अथान्यदपि शूलेन समासं समस्य व्यतिसन्द-
हेत्यास्य सन्दहेदेवमतिक्रूरमपि कर्म समासव्यत्यासा-
दिप्रकारेण दहमलक्षणं तद्देहसम्बद्धमेव कुर्वीणं नैवेनं
ब्रूयुः पितृहेत्यादि । तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामवगम्यते
एतत्पित्रास्त्रोऽपि प्राण एवेति । तस्मात्प्राणो ह्येवैतानि
पित्रादीनि सर्व्वाणि भवन्ति चक्षानि स्थिराणि च । स वा

आ० तात्पर्यार्थं सङ्ख्य कथयति । सर्व्वमिति । दातुर्देयस्य सम्प्रदा-
नस्य च प्राणाभिन्नत्वं प्रकटयति । प्राण इति । तदपीति दीय-
मानमुच्यते । स्वस्य सम्प्रदानस्य च प्राणाभिन्नत्वात्प्राणार्थैवेत्युक्तं
प्राणस्य सर्वात्मत्वमतःशब्दार्थः ॥ प्रसिद्धिरनतिक्रमणीयेति शङ्कते ।
कथमिति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां पित्रादिशब्दानां प्राणविव-
यत्वान्न प्रसिद्धेबलङ्गनमित्याह । उच्यत इति । अन्वयव्य-
तिरेकावेव प्रश्नपूर्व्वकं प्रकटयति । कथमित्यादिना ॥ पित्रा-
दिषु प्राणे सति पित्रादिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमन्वया चाप्रयु-
ज्यमानत्वं तदित्युच्यते । त्वंकारादियुक्तमित्यादिपदेन तिरस्कार-
प्रभेदो गृह्यते । पित्रादिस्वप्रियवादिनं प्रति विवेकिनां धिक्का-
रवचने हेतुमाह । पितृहेति ॥ सति प्राणे पित्रादिषु पित्रा-
दिशब्दानां प्रयुज्यमानत्वमित्यन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह । अथै-
नानेवेति । समस्य पुञ्जीकृत्य अत्यस्यावयवान्निभजत इत्यर्थः ।

उ० भ्रातृहासीति न स्वसृहासीति नाचार्य्यहासीति न ब्राह्मणहासीति ॥ ३ ॥ प्राणो खेवैतानि सर्वाणि भवति स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं

भा० एष प्राणवित् । एवं यथोक्तप्रकारेण पश्यन् फलतोऽनु-
भवन्नेवं मन्वान उपपत्तिभिस्त्रिन्तयन्नेवं विजानन्नुप-
पत्तिभिः संयोज्यैवमेवेति निश्चयं कुर्वन्निश्चयः । मग्न-
विज्ञानाभ्यां हि सम्भूतः शास्त्रार्थो निश्चितो दृष्टो भवेत्
अत एवं पश्यन्नतिवादी भवति । नामाद्याशान्तमतीत्य
वदनशीलो भवतीत्यर्थः । ते चेद्द्रुयुस्तं यदि एवमतिवा-
दिनं सर्व्वदा सर्व्वैः शब्दैर्नामाद्याशान्तमतीत्य वर्त्तमानं
प्राणमेव वदन्ति एवं पश्यन्तमतिवदनशीलमतिवादिनं
ब्रह्मादिस्तम्पर्यन्तं । तस्य हि जगतः प्राण आत्माऽह-

ष्वा० यद्यपीत्युपक्रमादेवमपीत्वेतत्तथापीत्यस्मिन्नर्थे द्रष्टव्यं । तदेवाति-
क्रूरं कर्म विप्रिनष्टि । समासेति ॥ अथयवविभङ्गनमादिश-
ब्दार्थः । तद्देहसम्बद्धमित्यत्र तच्छब्दः क्रूरपित्तादिविषयः । यद्यपि
त्यक्तप्राणेष्वपि देहेषु पित्रादिशब्दो दृष्टस्तथापि नासौ मुख्यः । तद्वि-
षये क्रूरकर्म्मोन्मुक्तानेऽपि शिष्टगर्हादृष्टेरिति भावः । उक्तान्वय-
व्यतिरेकफलमुपसंहरति । तस्मादिति । प्राणस्यैव पित्रादि-
सञ्ज्ञकत्वे किं स्यादित्याशङ्काह । तस्मात्प्राणो हीति । प्राणस्य
भूयस्त्वमित्यं युत्याद्य तद्विज्ञानफलमाह । स वा इति । प्राणवि-
दतिवादी भवतीति सम्बन्धः । कथं प्राणवित्तमित्यपेक्षायामाह ।
एवमिति ॥ सर्व्वात्मत्वं यथोक्तप्रकारः फलतोऽनुभवः स्वरूपत्वेन
साक्षात्कारः । तदनुदर्शनेनैव प्राणवित्त्वे सिद्धति सति किमिति
मग्नविज्ञाने पृथगुपगम्यस्येते तत्राह । मग्नविज्ञानाभ्यां हीति ।
उक्तान्वयव्यतिरेकाख्योपपत्तिसहकृतादाप्ताद्यप्राणविषयं ज्ञानं

उ० विजानन्नृतिवादी भवति तत्रेद्र्युरतिवाद्यसी-
त्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापद्रुवीत ॥ ४ ॥ १५ ॥
एष तु अतिवदति यः सत्येनातिवदति
सोऽहं भगवः सत्येनातिवदानीति सत्यन्त्वेव

भा० मिति ब्रूवाणं यदि ब्रूवुरतिवाद्यसीति । वाढमतिवाद्यसीति
ब्रूयात् नापद्रुवीत । कस्माद्वापवपद्रुवीत । अत्रार्थं सर्व-
शरमयमस्तीत्यात्मत्वेनोपगतः ॥ १५ ॥

य एष नारदः सर्वान्तिवचं प्राणं स्वमात्मानं
श्रुत्वा नातःपरमस्तीत्युपरराम । न पूर्ववत्किमस्ति भगवः
प्राणाद्भूय इति पप्रच्छ । यतस्तमेवं विकारानुगतब्रह्म-
विज्ञानेन परितुष्टमस्तथायं परमार्थसत्त्वातिवादिनमा-
त्मानं मन्वमानं योग्यं त्रिभ्यमित्याद्यहविशेषाद्विब्रह्म्या-
वयन्नाह भगवान्मनस्कुमारः । एष तु वा अतिवदति
यमहं वक्ष्यामि न प्राणविदतिवादी परमार्थतः । नामा-

प्या० जायते तदत्र विज्ञानं विवक्ष्यते । तत्कजसाप्यात्परब्रह्मं इर्द्धवमिति
भेदः । मननविज्ञाने विना दर्शनासम्भवेऽतःप्रवृत्तार्थः । एवं
मननादिद्वारेणेति यावत् । अतिवादित्वं श्रुत्वाद्ब्रह्मि । नामा-
दीति । नापद्रुवीतेत्युक्तं अस्तीकरोति । कस्मादिति । १५ ॥

यद्यस्मादर्थं विद्वानात्मत्वेन सर्वेश्वरं प्राणोऽस्तीत्युक्तमननास-
स्मादपद्रुवे हेत्वभावादात्मनोऽतिवादित्वं । नापद्रुवीतेत्यत्र प्राणा-
न्तमुपदेशं श्रुत्वा नारदस्य तुष्टीभावे किं नारदमित्याशङ्क्या-
माह । स एष इति । अथ तस्योपरतिरवगतेत्याशङ्क्याह ।
न पूर्ववदति । किमिति तर्हि प्राणायामुपेक्षायां स्वयमेवात्मार्या-
श्रुत्यादयतीत्याशङ्क्याह । तमेवमिति । एतस्मात्प्रायसे प्राण

उ० विजिज्ञासितथमिति सत्यं भगवो विजिज्ञास
इति ॥ १ ॥ १६ ॥

यदा वै विजानात्यथ सत्यं वदति नाविजा-

भा० अथेक्षन् तस्यातिवदित्वं । अस्तु भूमाख्यं वर्णातिक्रान्तं
तत्र परमार्थसत्यं वेद बो ऽतिवादीत्यत आह । एष तु वा
ऽतिवदति अः सत्येन परमार्थसत्यं विज्ञानवत्तथाऽति-
वदति सोऽहं त्वां प्रपञ्चो भगवन्सत्येनातिवदानि । तथा
जी निबुनक्तु भगवान् यथाहं सत्येनातिवदानीत्यभिप्रायः ।
अथेवं सत्येनातिवदितुमिच्छसि सत्यमेव तु तावद्विजिज्ञा-
सितव्यमित्यात आह नारदः । तथास्तु तर्हि सत्यं भगवो
विजिज्ञासे विप्रेषेण ज्ञातुमिच्छन्वतोऽहमिति ॥ १६ ॥

अदा वै सत्यं परमार्थतो विजानाति । इहं पर-
मार्थतः सत्यमिति ततोऽनृतं विकारजातं वाच्यारम्भं

भा० इति अत्यन्तरात्रावस्तु विकारत्वेनाहृतत्वं । वाच्यारम्भं विजा-
रो नामधेयमित्युक्तं । तस्मिन्नहते प्राये ब्रह्मणि विज्ञानं तेनेति
वाच्यत्वं । अस्तुसत्ये कथमज्ञतार्थत्वमित्याह अस्मिन् विद्याज्ञानघ्रा-
णित्वादित्याह । परमार्थेति । न च सत्योपेक्षार्थत्वमित्याह ।
बोध्यमिति । मिथ्याग्रहविशेषो नास्ति प्राकृत्यपरमित्यभि-
मानः । कथं तर्हि प्राकृत्यविदो ऽतिवादित्वमुक्तं वचाह । नामा-
दीति । कस्तर्हि परमार्थतो ऽतिवादीत्याह ब्रह्माह । अस्त्विति ।
सोऽतिवादीति । अतः सवत्सुनारस्याभिप्रायेऽत एवाहेति
कीमना । ननु नारदस्य वाचापि सत्यविज्ञानमुत्पन्नं कथं सत्ये-
नातिवदानीति एच्छति वचाह । तथेति ॥ १६ ॥

अदा वै विजाभावीत्यादिवत्त्वं आकुर्वन्नुत्तरमाह । अदेति ।
अदि विद्यं सद्रूपाद्गमताद्भिन्नसदेव स्यात्तदिति त्वमिन्नं सन्ना-

उ० ननु सत्यं वदति विज्ञाननेव सत्यं वदति विज्ञा-

भा० हित्वा सर्वविकारावस्थं सदैवैकं सत्यमिति तदैवाथ वदति यद्वदति । ननु विकारोऽपि सत्यमेव । नामरूपे सत्यान्ताभ्यामयं प्राणस्त्वन्नः प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति श्रुत्यन्तरात् । सत्यमुक्तं सत्यत्वं श्रुत्यन्तरे विकारस्य न तु परमार्थापेक्षमुक्तं किन्तुर्हीन्द्रियविषयाविषयत्वापेक्षं सच त्यचेति सत्यमित्युक्तं तद्वारेण च परमार्थसत्यस्योप-
 ष्विर्विवक्षितेति । प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमिति चेत् । इहापि तद्विष्टमेव । इह तु प्राणविषयात्परमार्थ-
 सत्यविज्ञानाभिमानाद्भ्रुत्याथ नारदं यत्सदेव सत्यं पर-
 मार्थतो भूमाख्यं तद्विज्ञापयिष्यामीत्येष विज्ञेयतो विव-
 क्षितोऽर्थः । नाविज्ञानस्यत्यं वदति ॥ यस्तुविज्ञानम्वदति
 सोऽग्न्यादिशब्देनाग्न्यादीन् परमार्थसद्रूपान्मन्वमानो

प्या० अमेव परमार्थसत्त्वं सिद्धेदिति परमार्थतः सत्त्वं यदैव विज्ञाना-
 तोत्तर्यः । विज्ञानप्रकारमभिनयति । इदमिति । तत्तत्तदाऽन्तं
 विकारजातं हित्वा सदेव सत्यमिति हित्वा यद्वदति तत्तदेव
 वदतीति योजना । सत्त्वविज्ञानस्य तद्वदनं प्रति हेतुत्वद्योत-
 नार्थोऽयमर्थः । श्रुत्यन्तरावष्टम्भेन भेदाभेदवादी शङ्कते ।
 नन्विति । किं तद्वददारण्यकश्रुत्या विकारस्य सत्यत्वमुक्तमित्ये-
 तावन्मात्रमुच्येत किं वा परमार्थसत्त्वमिति विकल्प्याद्यमङ्गीक-
 रोति । सत्त्वमिति । द्वितीयं दूषयति । न त्विति । भेदाभेदयो-
 र्त्विरोधादेकोपाधावयोगादिकारस्य च रज्जुसर्पवन्निष्ठात्वानु-
 मानादत्वन्तावाध्यात्वाभिप्रायेण सत्त्वत्वं श्रुत्यन्तरेवैवोक्तमित्यर्थः ।
 कथं तर्हि प्राणादिषु सत्त्वत्वमुक्तमित्याशङ्क्याङ्गीकारं ह्यपोरयति ।
 किन्तुर्हीति । इन्द्रियजनितसद्रूपविषयत्वापेक्षं भूतचयं सदि-

उ० नन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति विज्ञानं भगवो
विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १७ ॥

भा० वदति न तु ते रूपचयव्यतिरेकेण परमार्थतः सन्ति ।
तथा तान्यपि रूपाणि सदपेक्षया नैव सन्तीत्यतो नावि-
जानन्सत्यं वदति । विजानन्नेव सत्यं वदति । नच तत्सत्य-
विज्ञानमविजिज्ञासितमप्रार्थितं ज्ञायत इत्याह । विज्ञा-
नन्त्वेव विजिज्ञासितव्यमिति । यद्येवं विज्ञानं भगवो

आ० लुच्यते । तदविषयत्वापेक्षं भूतद्वयं त्वदिति व्यवह्रियते । तथा च
भूतपञ्चकं सच्च त्वचेति व्युत्पाद्य सत्यमिति यथोक्तं । तथा तद्दी-
शभूतयोगान्तरूपयोस्तदात्मकत्वाच्च प्राणानां सत्यत्वं व्यावहारि-
कमित्युक्तव्यर्थः ॥ इतश्च प्राणादिषु मिथ्याभूतेष्वपि सत्यश्रुतिर-
विरुद्धेत्याह । तद्द्वारेणेति ॥ प्राणादीनां व्यावहारिकसत्यत्वानु-
वादद्वारेणाध्यारोपापवादव्यायेन परमार्थसत्यस्य ब्रह्मणोऽवग-
तिर्विवक्षितेति कृत्वा तेष्वपि सत्यत्वश्रुतिरविरुद्धेत्यर्थः ॥ यथो-
क्तोऽर्थो विवक्षितो बृहदारण्यकश्रुतावित्यत्र गमकमाह । प्राणा
वा इति ॥ ननु श्रुत्वन्तरे विकारस्यापि व्यावहारिकं सत्यत्वमित्यं
प्रकृतं तु न तदिध्यते भूत एव सत्यत्वाङ्गीकारात् । तथा च विरो-
धतादवस्थमत आह । इहापीति ॥ यदि प्राणस्यापि व्यवहारतः
सत्यत्वमुपगतं किन्तर्हि सनत्कुमारस्य विवक्षितमित्याशङ्क्याह ।
इह त्विति ॥ यदा वै जानातीत्यथ सत्यं वदतीति यद्याख्यातं
तदन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्फुटयन्नादौ व्यतिरेकमाह । नाविजा-
नन्निति ॥ परमार्थसत्यमविजानन्नपि वदत्यग्न्यादीनीत्याशङ्क्याह ।
यस्त्विति ॥ तर्हि कथं सदेव परमार्थसत्यमिति वदतोऽभीष्ट-
सिद्धिरित्याशङ्क्याह । न त्विति ॥ तान्येव तर्हि रूपाणि
पृथग्विद्यन्ते तेनेत्याह । तथेति ॥ अतोऽस्य नास्ति सत्यवादित्व-
मेवेत्युपसंहरति । इत्यत इति ॥ व्यतिरेकं दर्शयित्वाऽन्वयमा-
चष्टे । विजानन्नेवेति ॥ अस्तु तर्हि सत्यविज्ञानपूर्वकमतिवा-

उ० यदा वै मनुतेषु विजानाति नामत्वा विजानाति मत्वेव विजानाति मतिस्त्वेव विजिज्ञासितयेति मतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १८ ॥
 यदा वै श्रद्धात्यथ मनुते नाश्रद्धान्मनुते श्रद्धदेव मनुते श्रद्धा त्वेव विजिज्ञासितयेति श्रद्धां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ १९ ॥

यदा वै निस्तिष्ठत्यथ श्रद्धाति नानिस्तिष्ठंश्च श्रद्धाति निस्तिष्ठन्नेव श्रद्धाति निष्ठा त्वेव विजिज्ञासितयेति निष्ठां भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २० ॥

भा० विजिज्ञास इति । एवं सत्यादीनां चोत्तरोत्तराणां करोत्यन्तानां पूर्वपूर्वहेतुत्वं व्याख्येयं ॥ १७ ॥

यदा वै मनुत इति । मतिर्मननं तर्को मन्मथविषय आदरः ॥ १८ ॥ आश्लिष्यबुद्धिः श्रद्धा ॥ १९ ॥

निष्ठा गुरुशुश्रूषादिस्तत्परत्वं ब्रह्मविज्ञानाय ॥ २० ॥

भा० दित्वमित्वाशङ्काह । न चेति । यद्येवं जिज्ञासाद्वारा सत्त्वविज्ञानं ज्ञेयमित्त्वैवमित्युक्तेदित्यर्थः । सत्त्ववदनं प्रति सत्त्वविज्ञानस्य यथा कारणत्वमुक्तं तथा पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरमुत्तरे कारणत्वेन प्रकृतमित्यतिदिशति । एवमिति ॥ १७ ॥

विज्ञानकारत्रीभूतां मतिं व्याचष्टे । मतिरिति । मननहेतुभूतां अज्ञां व्याचष्टेति । अस्तीति ॥ १८ ॥ १९ ॥

अज्ञाहेतुं निष्ठां व्याचष्टे । जिष्ठेति ॥ २० ॥

उ० यदा वै करोत्यथ निस्तिष्ठति नाकृत्वा निस्तिष्ठति कृत्वैव निस्तिष्ठति कृतिस्त्वेव विजिज्ञासितयेति कृतिं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २१ ॥

यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति नासुखं लब्ध्वा करोति सुखमेव लब्ध्वा करोति सुखं त्वेव विजिज्ञासितयमिति सुखं भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २२ ॥

भा० यदा वै करोति कृतिरिन्द्रियसंयमश्चित्तैकाग्रता कारणाश्च । सत्यां हि तस्यां निष्ठादीनि यथोक्तानि सम्भवन्ति विज्ञानावसानानि ॥ २१ ॥

सापि कृतिर्यदा सुखं लभते सुखं निरतिशयं वक्ष्यमाणं लब्ध्वं मयेति मन्यते तदा भवतीत्यर्थः । यथा दृष्टफलसुखाकृतिसाधेहापि नासुखं लब्ध्वा करोति । भविष्यदपि फलं लब्धेत्युच्यते । तत्तदुद्दिश्य प्रवृत्त्युपपत्तेः । अथेदानीं कृत्यादिपूत्तरोत्तरेषु सत्सु सत्यं स्वयमेव प्रति-

ष्या० निष्ठा निदानं । कृतिं विभजते । कृतिरिति । कथं पुनरेतेषामुत्तरमुत्तरं पूर्वस्य पूर्वस्य कारणो भवति तत्राह । सत्त्वं हीति । २१ ।

कृतिरुर्ध्वं कुतो भवतीति तत्राह । सापीति । यदा सुखं लभते तदा भवतीति सम्बन्धः । ननु सुखलाभस्तेन्द्रियसंयमादियतिरेकेणाभावात्कथं सुखलाभाधीना कृतिरित्याशङ्क्याह । सुखमिति । वक्ष्यमाणसुखलव्यत्वाभिमानादेव यथोक्ताकृतिः सिद्ध्यतीत्यर्थः । सुखं लब्ध्वा करोतीत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति । यथेति ॥ दृष्टं फलं पुत्रपत्यादि तज्जन्यसुखाद्देशपूर्विका जोके

उ० यो वै भूमा तत् सुखं नाल्पे सुखमस्ति भूमैव
सुखं भूमा त्वेव विजिज्ञासितय इति भूमानं
भगवो विजिज्ञास इति ॥ १ ॥ २३ ॥

भा० भासते न तद्विज्ञानाय पृथग्बलः कार्यं इति प्राप्तं तत
इदमुच्यते । सुखत्वेव विजिज्ञासितव्यमित्यादि । सुखं
भगवो विजिज्ञास इत्यभिमुखीभूतायाह ॥ २२ ॥

यो वै भूमा महत् गिरतिन्नयं बद्धिर्तिपर्यायास्तत्सुखं ।
ततोऽर्वाक्कातिन्नयत्वादर्शं । अतस्तस्मिन्नल्पे सुखं नास्ति ।
अल्पस्याधिकदृष्ट्याहेतुत्वात् । दृष्ट्या च दुःखबीजं । न हि
दुःखबीजं सुखं दृष्टं ज्वरादि लोके । तस्माद्युक्तं नाल्पे
सुखमस्तीति । अतो भूमैव सुखं । दृष्ट्यादिदुःखबीजत्वा-
सम्भवाद्गूढः ॥ २२ ॥

आ० क्वतिर्दृष्टा । तथात्मन्यपि सुखं कञ्चैव करोति नतु विना तदु-
द्देशमित्यर्थः । नन्विन्द्रियाणां मनसश्च संयमपूर्वकं सुखं भवति
तथा च कथं तल्लब्धा करोतीत्युच्यते तत्राह । भविष्यदपीति ॥
उत्तरग्रन्थमाकाङ्क्षापूर्वकमत्यापयति । अथेत्यादिना ॥ २२ ॥

भूम्नोऽर्वागपि वैषयिकं सुखमस्तीत्याह ॥ ततोऽर्वागिति ॥
कथमस्यत्वेऽपि सुखत्वं वार्यते तत्राह । अस्यस्येति । दुःखरूपां
दृष्ट्यां प्रत्यक्षस्य सुखस्य हेतुत्वेऽपि कथं स्वयं सुखं न भवतीत्याश-
ङ्गाह । न हीति ॥ अस्यस्य सुखस्य दुःखान्तर्भावे सिद्धे पक्षित-
माह । अत इति ॥ २२ ॥

उ० यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्वि-
जानाति स भूमा अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणो-

भा० किञ्चक्षणेऽसौ भूमेत्याह । यत्र यस्मिन् भूम्नि तत्र
नान्यद्द्रष्टव्यमन्येन करणेन दृष्टोऽन्यो विभक्तो दृष्ट्याद-
न्यत्पश्यति तथा नान्यच्छृणोति । नामरूपयोरेवान्तर्भावा-
द्विषयभेदस्य । तद्वाहकयोरेवेह दर्शनश्रवणयोर्यहणं ।
अन्येषाम्प्रोपक्षक्षणाद्यर्थत्वेन मननत्वबोक्तं द्रष्टव्यं । नान्यन्म-
नुत इति । प्रायशो मननपूर्वकत्वाद्विज्ञानस्य । तथा नान्य-
द्विजानाति । एवंलक्षणे यः स भूमा । किमत्र प्रसि-
द्धान्यदर्शनाभावो भूमोच्यते नान्यत्पश्यतीत्यादिना ।
अथान्यं न पश्यत्यात्मानं पश्यतीत्येतत् । किञ्चातो यद्यन्य-
दर्शनाद्यभावमात्रमित्युच्यते तदा द्वैतसंबन्धवहारविल-

भा० भूम्नः सविशेषत्वं निर्विशेषत्वं वेति प्रश्नपूर्वकं त्रिविधशेषत्वं नि-
र्द्धारयति । किमित्यादिना ॥ नान्यच्छृणोति स भूमेति सम्बन्धः । कि-
मिति स्पर्शनादिव्यपि सत्सु दर्शनश्रवणयोरेव निषेधत्वेनात्र ग्रहण-
मित्याशङ्क्याह । नामेति ॥ अनुक्तानां स्पर्शादीनामुपलक्ष्यार्थत्वेनात्र
द्वयोर्यहणं स्पर्शनाद्यविषयत्वस्यापि भूम्नि भावादित्याह । अन्ये-
षामिति ॥ अत्रेति अक्षयवाक्योक्तिः ॥ तत्र हेतुमाह । प्रायश इति ॥
यस्मिन्नधिकरणे तत्प्रविचारयायामन्योऽन्यं न पश्यति न पश्यति
न मनुते न विजानाति स भूमेति द्रष्टृदृष्ट्यादिविकल्पनिषेधेना-
ध्यासाधिकरणत्वोपलक्षितस्य विकल्पाविषयत्वमेव भूमलक्ष्यमि-
त्युपसंहरति । एवमिति ॥ उक्तमेव अक्षयं स्फुटयितुं विशदयति ।
किमचेति ॥ लोकप्रसिद्धदर्शनादिविषयत्वाभावमात्रं भूमौ
लक्ष्यं तन्निषेधेन स्वप्नेयत्वं वेति विमर्शार्थः ॥ कस्मिन्पक्षे को जाभः
को वा दोष इति शिष्यः एष्यति । किञ्चात इति ॥ आद्यमनूद्य

उ • त्यन्यद्विजानाति तदल्पं यो वै भूमा तदमृतमथ
यदल्पं तन्मर्त्यं स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित

भा • लणो भूमेत्युक्तं भवति । अथान्यदर्शनविशेषप्रतिषेधेनात्मानं
पश्यतीत्युच्यते । तदेकस्मिन्नेव क्रियाकारकफलभेदे ऽभ्युप-
गतो भवेत् । यद्येवं को दोषः स्यात् । नन्वयमेव दोषः
संसारानिवृत्तिः । क्रियाकारकफलभेदे हि संसार इति ।
आत्मैकत्व एव क्रियाकारकफलभेदः संसारविलक्षण इति
चेत् । न । आत्मनो निर्विशेषैकत्वाभ्युपगमे दर्शनादिक्रिया-
कारकफलभेदाभ्युपगमस्य शब्दमात्रत्वात् । अन्यदर्शनाद्य-
भावोक्तिपक्षेऽपि यत्रेत्यन्यन्नपश्यतीति च विशेषणोऽनर्थके
स्यातामिति चेत् । दृश्यते हि लोके । यत्र शून्ये गृहे ऽन्यन्न
पश्यतीत्युक्ते स्वभादनात्मानं च न न पश्यतीति गम्यते । एव-

भा • तत्र लार्भं दर्शयति । यदीति ॥ अन्यस्य प्रसिद्धस्य दर्शनादेर्विष-
यत्वं भूम्नि नास्तीत्येतावन्मात्रं तस्य लक्ष्यमित्युच्यते चेत्सर्व-
विकल्पातीतः प्रत्यगात्मा भूमेत्यस्मत्पक्षसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीयं
पक्षमनुद्य तस्मिन्दोषं सूचयति । अथेत्यादिना । तमेव
दोषं प्रप्रपूर्वकं स्फुटयति । यद्येवमित्यादिना ॥ सति
क्रियाकारकफलभेदे कथं संसारानिवृत्तिस्तत्राह । क्रियेति ।
सति भेदे क्रियादेः संसारत्वं लोके दृष्टं तद्वैकल्यादेकस्मिन्नेव
क्रियाकारकभावस्य न संसार इति चोदयति । आत्मैकत्व इति ।
एकस्मिन्क्रियादिभेदस्यासम्भवं दर्शयन्नृत्तरमाह । नात्मन इति ।
द्वितीयपक्षस्य दुष्टत्वे स्पष्टीकृते प्रथमपक्षस्यापि समानदुष्टत्वमिति
शिष्यः शङ्कते । अन्येति । आद्यपक्षेऽपि न पश्यतीत्येतावतैव दर्श-
नाद्यलाभाद्यत्रेत्यन्यदिति च विशेषणे व्यर्थं स्यातामित्यर्थः । व्यर्थ-
मेवेदृशं वचनमित्याशङ्क्य शिष्यः स्वयमेव ब्रूते । दृश्यते हीति । लोके

उ० इति स्वे महिम्नि यदि वा न महिमीति ॥ १ ॥

भा० मिहापीति चेत् । न । तत्त्वमसीत्येकत्वोपदेशादधिकरणा-
धिकर्तव्यभेदानुपपत्तेः । तथा सदेकमेवाद्वितीयं सत्यमि-
ति षष्ठे निर्द्धारितत्वात् । अदृश्ये ऽनात्मो न सन्दृश्ये तिष्ठति
रूपमस्य विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्यादिभ्रुतिभ्यः
स्वात्मनि दर्शनाद्यनुपपत्तिः । यत्रेति विशेषणमनर्थकं
प्राप्तमिति चेत् । न । अविद्याकृतभेदापेक्षत्वात् । यथा सत्यै-
कत्वाद्वितीयत्वबुद्धिं प्रकृतावपेक्ष्य सदेकमेवाद्वितीयमिति
सङ्गाद्यनर्थमप्युच्यते । एवं भूयैकस्मिन्नेव यत्रेति विशेषणं ।
अविद्यावस्त्रायामन्यदर्शनानुवादेन च भूम्नि । अतस्तदभाव-
त्वसंज्ञणस्य विवक्षितत्वान्नान्यत्पश्यतीति विशेषणं । तस्मा-
त्संसारव्यवहारो भूम्नि नास्तीति समुदायार्थः । अथ यत्रा-

था० हि यत्र भूयै ऽदृश्ये नान्यत्पश्यति तद्देवदत्तीयमिति प्रयोगो दृश्यते
नच तस्य नैरर्थक्यमिष्टं । व्यवहाराङ्गत्वाद्यथोक्ते धनधान्याद्यदर्श-
नेऽपि स्तम्भादीन् ऽदृश्यं न न पश्यतीति श्रुतस्य नैरर्थक्यं न गम्यते ।
किन्तु स्तम्भादीनां तस्य च दर्शनमिष्टं । तथा यत्र नान्यत्पश्यती-
त्वत्रापि विशेषणवैयर्थ्ये समाधानं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ किं विशेष-
णार्थवत्त्वानुपपत्त्या भूयैकधिकरणाधिकर्तव्यभावः स्वात्मदर्शनं च
वाच्यमित्युच्यते किं वा श्रुतस्य गतिर्वक्तव्येति पृच्छते चेत्त्रयं
दूषयति । नेत्यादिना । तथा तत्त्वमसीति वदित्यर्थः । निर्द्धारित-
त्वादधिकरणाधिकर्तव्यभेदानुपपत्तिरिति शेषः ॥ यच्चान्यत्र पश्य-
तीति विशेषणत्वादात्मनः स्वदर्शनं वाच्यमिति तत्राह । अदृश्यं इति ।
द्वितीयमनूद्य गतिमाह । यत्रेत्यादिना । परिहारभागं दृष्टा-
न्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ एकस्मिन्नेव भूम्नि यत्रेति विशेषणमन-
र्थमपि प्रयुज्यते । प्रसिद्धानुवादेनाधिकरणादिविकल्पाविषयत्व-

उ० गोअशुभिह महिमेत्याचक्षते हस्तिहिरण्यं दास-

भा० विद्याविषयेऽन्येनान्यत्पश्यतीति तदल्पमविद्याकालभावि
इत्यर्थः । यथा स्वप्नदृशं वस्तु प्राक् प्रतिबोधान्तकाल-
भावीति तद्वत् । तत एव तन्मूर्त्यं विनाश्रि स्वप्नवस्तुवदेव
तद्विपरीतो भूमा यस्तदमृतं । तच्छब्दोऽमृतत्वपरः ।
स तर्ह्येवंलक्षणो भूमा हे भगवन् कस्मिन् प्रतिष्ठित
इत्युक्तवन्तं नारदं प्रत्याह सनत्कुमारः । स्वे महिषीति
स्वे आत्मीये महिषि माहात्म्ये विभूतो प्रतिष्ठितो भूमा ।
यदि प्रतिष्ठामिच्छसि क्वचित् यदि वा परमार्थमेव
पृच्छसीति न महिष्यपि प्रतिष्ठित इत्यवोचाम । अप्रतिष्ठि-
तोऽनाश्रितो भूमा क्वचिदपीत्यर्थः । यदि स्वमहिषि
प्रतिष्ठो भूमा कथं तर्ह्यप्रतिष्ठ उच्यते । शृणु । गोऽश्वदि

भा० लक्ष्मणस्य भूम्नो लक्ष्मणस्य विवक्षितत्वादित्याह । एवमिति ।
यदविद्यावस्थमन्यद्दर्शनादि तदनुवादेन नान्यत्वपश्यतीति विशेष
लक्ष्मण भूम्नि न विवध्यते । दर्शनाद्यविषयत्वलक्ष्मणस्य भूम्नो लक्ष्मणस्य
विवक्षितत्वादित्याह । अविद्येति ॥ लक्ष्मणवाक्यार्थमुपसंहरति ।
तस्मादिति ॥ दर्शनादिसकलसांसारिकव्यवहाराभावोपलक्षितं
तत्त्वं भूमेत्यर्थः ॥ अथ यत्रेत्यादिवाक्यं व्याकरोति । अथेति ॥
परिच्छिन्नस्याविद्याकालभावित्वं दृष्टान्तेन विदुषोति । यथेति ॥
तत एव परिच्छिन्नत्वादिति यावत् । कथं तदमृतमिति भूम्नि
तच्छब्दप्रयोगस्तत्राह । तच्छब्द इति ॥ भूम्नः सुखत्ववचनात्तस्य
चाश्रयं पृच्छति । स तर्हीति ॥ व्यवहारदृष्ट्या प्रश्नो वस्तुदृष्ट्या
वेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह । इत्युक्तवन्तमिति ॥ द्वितीयमनूद्य
निराकरोति । यदीति ॥ पूर्वापरविरोधमाशङ्क्य परिहरति ।
यदीत्यादिना ॥ भूम्नः स्वतोऽन्यस्मिन् प्रतिष्ठितत्वाभावोऽत्रेत्युच्यते

उ० भार्य्यं क्षेत्राण्यायतनानीति नाहमेवं ब्रवीमि
ब्रवीमीति ह होवाचान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति ॥ २ ॥ २४ ॥

स एवाधस्तात् स उपरिष्ठात् स पश्चात् स
पुरस्तात् स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्व-

भा० इह महिमेत्याचक्षते । गावश्चाश्वान् गोऽश्वं द्वन्द्वैकवद्भावः ।
सर्व्वं च गवाश्चादिमहिमेति प्रसिद्धं । तदाश्रितस्यप्रतिष्ठस्यैवो
भवति । यथा नाहमेवं स्मृतोऽन्यं महिमानमाश्रितो भूमा
सैववदिति । ब्रवीम्यच हेतुत्वेनान्यो ह्यन्यस्मिन् प्रतिष्ठित
इति व्यवहितेन सम्बन्धः ॥ किन्त्वेवं ब्रवीमीति होवाच
स एवेत्यादि ॥ २४ ॥

कस्मात्पुनः कश्चिन्न प्रतिष्ठित इत्युच्यते । यस्मात्स एव
भूमा । अधस्तात् तद्भ्रतिरेकेष्वन्यदिद्यते यस्मिन् प्रतिष्ठितः
स्यात् । तथोपरिष्ठादित्यादि समानं । सति भूम्नोऽन्यस्मिन्
भूमा हि प्रतिष्ठितः स्यात् तु तदस्ति । स एव तु सर्व्वं । अत-
स्तस्माद्दसौ न कश्चिन्नप्रतिष्ठितः । यत्र नान्यत्पश्यतीत्यधि-
करणाधिकर्षव्यतानिर्द्देशात्स एवाधस्तादिति च परोक्ष-

भा० तत्रान्यो हीत्वादिकाश्वस्य हेतुना तेन व्यवहितेनाहमेवं ब्रवीमी-
त्यस्य सम्बन्धमिति योजना । कथं तर्हि ब्रवीति भवानित्वा-
श्रद्धात् । किन्त्विति ॥ २४ ॥

अवतारितमेव वाक्यं पत्रपूर्व्वकमवतार्य्यं आचष्टे । कस्मा-
दित्यादिना । उक्तमेवार्थं अतिरेकद्वारा विदुषोति । सतीति ।
अहङ्कारात्मत्वोपदेशस्याभिप्रायमाह । यत्रेति । कोऽसाचह-

उ० मित्यथातोऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोऽहमुत्तरतोऽहमेवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥ अथात आत्मादेश एव आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा

भा० निर्देष्टात् । द्रष्टुर्जीवादन्यो भूमा स्यादित्याशङ्का कस्यचिन्माभूदिति । अथातोऽनन्तरमहङ्कारेणादिश्रुत इत्यहङ्कारादेशः । द्रष्टुरन्यत्वदर्शनार्थं भूमैव निर्दिश्यते ऽहङ्कारेणाहमेवाधस्तादित्यादिना । अहङ्कारेण देहादिषु ज्ञातोऽप्यादिश्रुतेऽविवेकिभिरित्यतस्तदाशङ्का मा भूदिति । अद्यानन्तरमात्मादेश आत्मनैव केवलेन सत्स्वरूपेण ऽऽहङ्कारादिश्रुते । आत्मैव सर्वतः सर्वमित्येवमेकमजं सर्वतोऽयामवत्पूर्वमन्यद्रूपं पश्यन् स वा एष विद्वान्मननविज्ञानाभ्यामात्मरतिरात्मन्येव रतीरमणं यस्य सोऽयमात्मरतिस्तथात्मक्रीडः । देहमात्रसाधना रतिर्वाङ्मसाधना क्रीडा । लोके स्त्रीभिः सखिभिश्च क्रीडतीति दर्शनात् । न

भा० ज्ञारेणादिश्रुत इत्याशङ्क्य प्रयोजनानुवादपूर्वकमाह । द्रष्टुरिति । अहङ्कारादेशात् एयमात्मादेशस्य तात्पर्यमाह । अहङ्कारेणेति । उक्तात्मविज्ञानवतः क्षतक्षयतामाह । आत्मैवेति । एकमिति सजातीयभेदराहित्यस्योक्तिः । अन्यमन्यमिति विजातीयभेदमन्यत्वमुच्यते । रत्नात्मक्रीडयोरवान्तरभेदं दर्शयति । देहमात्रेणेति । क्रीडा वाङ्मसाधनेत्यत्र लोकसम्प्रतिमाह । लोक इति । देहस्य जीविते च भोगत्यागयोश्च निमित्तं वाङ्मवस्तु तत्र सर्वत्र निरपेक्षो यदृच्छाकाभेद्यासङ्गवर्जितो विद्वानि-

उ० पञ्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मेतरत
आत्मेवेदं सर्वमिति स वा एष एवं पश्यन्नेवं
मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रोड आत्म-
मिथुन आत्मानन्दः स स्वराद्भवति तस्य सर्वेषु

भा० तथा विदुषः किन्तर्ह्यात्मविज्ञाननिमित्तमेवोभयं भव-
तीत्यर्थः । मिथुनं इन्द्रजनितं सुखं तदपि इन्द्रनिरपेक्षं
यस्य विदुषस्तथानन्दः शब्दादिनिमित्तः । आनन्दोऽवि-
दुषां न तथाऽस्य विदुषः किन्तर्ह्यात्मनिमित्तमेव सर्वं
सर्वदा सर्वप्रकारेषु च । देहजीवितभोगादिनिमित्त-
वाङ्मवस्तुनिरपेक्ष इत्यर्थः । स एवंलक्षणो विद्वान् जीव-
न्नेव स्वाराव्येऽभिषिक्तः । पतितेऽपि देहे स्वराडेव भवति ।
यत एवम्भवति तत एव तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवति । प्राणादिषु पूर्वभूमिषु तत्रास्तेति तावन्मात्रपरि-
च्छिन्नकामचारित्वमुक्तमन्यराजत्वं चार्थप्राप्तं सातिब्रह्म-
त्वाद्यथा प्राप्तस्वाराव्यकामचारत्वानुवादेन ततस्तन्निवृ-
त्तिरिच्छेद्यते स स्वराडित्यादिना । अथ पुनर्येऽन्यथा
ऽत उक्तदर्शनादन्यथा वैपरीत्येन यथोक्तमेव वा सम्यक्

था० त्वाह । देहेति ॥ जीवन्मुक्तिमुक्त्वा विदेहमुक्तिं दर्शयति ।
स इति ॥ स्वाराव्यं निमित्तीकृत्य फलान्तरमाह । यत एव-
मिति ॥ स्वाराव्यसर्वलोककामचारयोस्तात्पर्यमाह । प्राणा-
दिस्थिति ॥ यावन्नामो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवती-
त्वादिना परिच्छिन्नं परतन्त्रं पूर्वभूमिषु फलमुक्तमत्र तु पर-
मानन्दप्राप्तौ तद्वाद्यतिरिच्यते न तु सोपाधिकं रूपमित्यर्थः ।

उ० लोकेषु कामचारो भवति । अथ येऽन्यथातो
विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति तेषां
सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥ २१ ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वान-
स्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशा-

भा० विदुषोऽन्यराजानो भवन्ति । अन्वः परो राजा स्वामी
एषां तेऽन्यराजानस्ते । किञ्च अय्यलोकाः अथो लोक
एषां ते अय्यलोकाः । भेददर्शनस्याप्यविषयत्वादस्य
तस्मार्थमित्यवोचाम । तस्माद्ये द्वैतदर्शिनस्ते अय्यलोकाः
स्वदर्शनानुरूपेणैव भवन्त्यत एव तेषां सर्वेषु लोकेष्वका-
मचारो भवति ॥ २५ ॥

तस्य ह वा एतस्येत्यादि स्वाराज्यं प्राप्तस्य प्रकृतस्य
विदुष इत्यर्थः । प्राक्सदात्मविज्ञानात्स्वात्मनोऽन्यस्मात्सतः
प्राणादेर्नामात्मनोत्पत्तिप्रसङ्गावभूतां सदात्मविज्ञाने
तु सतीदानीं स्वात्मत एव संवृत्तौ तथा सर्वेषांऽन्यो-
व्यवहार आत्मत एव विदुषः । किञ्च तदेतस्मिन्नर्थे

आ० एकप्रदर्शनदारेण कृत्वा विद्यामविद्विन्वाद्दारायिवां क्षीति ।
अथेत्यादिना । ते अय्यलोका भवन्तीति सम्बन्धः ॥ भेददर्शिनं
विनाश्रियजवन्ते हेतुमाह । भेददर्शनस्येति ॥ परिच्छिन्नस्य
विनाश्रित्वं वचनं तस्मादिति पराम्भशति ॥ २५ ॥

उक्तविद्यास्तुत्तर्यमेव विदुषः खसृत्वमाह । तस्येति ।
तथा विदुषः खसृत्वव्यवहारवदित्यर्थः । क्रीडादिरन्यो व्यवहारो
न केवचं प्राप्स्योक्तमिह विद्यापक्षं किन्तु मनोक्तमेवाह ।

उ० ऽऽत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज
 आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावा-
 त्मतोऽनुमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो
 ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सद्गुरूप आत्मतो मन
 आत्मतो वागात्मतो नामात्मतो मन्त्रा आत्मतः
 कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥ १ ॥ तदेष श्लोको

भा० एष श्लोको मन्त्रोऽपि भवति । न पश्यः पश्यतीति । पश्यो
 यथोक्तदर्शी विद्वानित्यर्थः । मृत्युं मरणं । रोगं ज्वरादि ।
 दुःखतां दुःखभावश्चापि न पश्यति । सर्वं च सर्वमेव स
 पश्यः पश्यत्यात्मानमेव सर्वं ततः सर्वमाप्नोति सर्वज्ञः
 सर्वप्रकारैरिति । किञ्च स विद्वान् प्राक्कृष्टिप्रभेदादेक-
 धैव भवत्येकधैव च सन् त्रिधादिभेदैरनन्तभेदप्रकारो
 भवति सृष्टिकाशे । पुनः संहारकाशे मूलमेव खं पारमा-
 र्थिकमेकधाभावं प्रतिपद्यते । स्वतन्त्र एवेति विद्यां फलेन
 प्ररोचयन् श्रौति । अथेदानीं यथोक्ताया विद्यायाः
 सम्यगवभासकारणं मुखावभासकारणस्येवादर्शस्य विशु-

ष्णा० किञ्चेति । तच्छब्दार्थः सप्तम्या निर्दिश्यते । स च विद्याफलरूपः ॥
 न पश्य इति मन्त्रमादाय व्याचष्टे । पश्यतीत्यादिना ॥ सर्व-
 माप्नोतीति पूर्वतापरिच्छेदभ्रमव्यावर्तनेन विवक्षिता न तु किमि-
 कीटकादिभावोऽपुनर्यथार्थत्वप्रसङ्गादिति असुखं ॥ विद्याकृति-
 यौष्कल्यार्थं सगुणविद्याफलमपि निर्गुणब्रह्मविदाप्नोतीत्याह ।
 किञ्चेति ॥ त्रिधा तेजोब्रह्मरूपेण । ब्रह्मस्यर्शादिरादिब्रह्मार्थः ।
 विद्यां तत्फलं तदपेक्षितां कृतिश्चाभिधावाहारश्रुडावित्वादे-

उ० न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नेत दुःखतां
 सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वश इति
 स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा
 नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः शतञ्च दश चैकञ्च
 सहस्राणि च विंशतिराहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः

भा० द्विकारणं साधनमुपदिश्यते आहारशुद्धौ । आद्विषत
 इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानं । भोक्तुर्भोगायाद्विषते
 तस्य विषयोपलब्धिषण्णस्य विज्ञानस्य शुद्धिराहारशु-
 द्धीरागदेषमोहदोषैरसंसृष्टविषयविज्ञानमित्यर्थः । तस्या-
 माहारशुद्धौ सत्यां तद्वतोरक्तःकरणस्य सत्त्वस्य शुद्धि-
 र्नेर्मास्यं भवति । सत्त्वशुद्धौ च सत्यां यथावगते भूमा-
 त्मनि भुवाऽविच्छिन्ना स्थितिरवस्मरणं भवति । तस्याञ्च
 लभायां स्थितिलभ्ये सति सर्वेषामविद्याकृतानर्थपात्ररू-
 पाणामनेकजन्मान्तरानुभवभावनाकठिनोद्धतानां हृदया-
 अयाणां गन्धीनां विप्रमोक्षविशेषेण मोक्षं विनाशो
 भवतीति । यत एतदुत्तरोत्तरं यद्योक्तमाहारशुद्धिमूलं
 तस्मात्सा कार्येत्यर्थः । सर्वं प्रास्वार्थमशेषत उक्त्वाऽऽस्था-

आ० स्तात्यर्थमाह । अथेति ॥ रागदेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियै-
 स्वरन्नित्यादिस्मृतिमाश्रित्वाहारशब्दं व्याकरोति । आद्विषत
 इतीति ॥ कथं तस्याद्विषयमाख्यत्वं तत्राह । भोक्तुरिति ॥ कीदृशी
 तस्य शुद्धिरित्याशङ्क्याह । रागेति ॥ आहारशुद्धिफलमाह ।
 तस्यामिति ॥ अन्तःकरणशुद्धिफलं कथयति । सत्त्वेति ॥ स्थिति-
 लाभफलं दर्शयति । तस्याच्चेति ॥ भवतीत्याहारशुद्धिरपेक्षि-

उ० सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः स्मृतिलम्भे सर्वयन्थीनां
विप्रभोक्षस्तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं
दर्शयति भगवान्सनात्कुमारस्तं स्कन्द इत्या-
चक्षते तं स्कन्द इत्याचक्षते ॥ २ ॥ २६ ॥ इति
सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

भा० चिकामुपसंहरति श्रुतिः । तस्मै मृदितकषायाय वार्धारा-
दिरिव कषायो रागद्वेषादिदोषः सत्त्वस्य रञ्जनारूपत्वात्स-
ज्ञानवैराग्याभ्यासरूपशालेन चालितो मृदितो विनाशितो
यस्य नादरस्य तस्मै योग्याय मृदितकषायाय तमसोऽवि-
द्यालषात्पारं परमार्थतत्त्वं दर्शयति दर्शितवानित्यर्थः ।
कोऽसौ भगवानुत्पत्तिं प्रलयञ्चैव भूतानामागतिं गतिं
वेति विद्यामविद्याञ्च स वाच्यो भगवानित्येवंधर्मा सन-
त्कुमारः । तमेव सनत्कुमारं देवं स्कन्द इत्याचक्षते
कथयन्ति तद्दिदः । द्विवचनमध्यायपरिसमाप्त्यर्थं ॥ २६ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यस्य श्रीशङ्करभगवतः श्रुतौ छान्दोग्योपनिषद्वि-
रणे सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः ॥ ७ ॥

आ० तेति शेषः । प्रकृतवाक्यतात्पर्यमुपसंहरति । यत इति ।
तस्मै मृदितकषायायेत्यादिवाक्यमवतार्य व्याचष्टे । सर्वमिति ।
आगतिं प्रतिमायत्यर्थः । तस्य च वैशिष्ट्यान्तरमाह । तमेवेति ॥
२६ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यशुद्धानन्दपूज्य-
पादशिष्यभगवदानन्दज्ञानशतायां छान्दोग्यभाष्यटीकायां सप्त-
मोऽध्यायः समाप्तः ॥ • ॥

उ० ॥ हरिः ॐ ॥ अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नक्षराकाश-

भा० ॐ परमात्मने नमः ॥ यद्यपि दिग्देशकाखादिभेद-
शून्यं ब्रह्म सदेकमेवाद्वितीयमात्मैवेदं सर्वमिति षष्ठसप्त-
मयोरधिगतं तथापीह मन्दबुद्धीनां दिग्देशादिभेद-
वदस्त्वित्येवं भाविता बुद्धिर्न शक्यते सहसा परमार्थवि-
षयीकर्तुमित्यनधिगम्य च ब्रह्म न पुरुषार्थसिद्धिरिति
तदधिगमाय हृदयपुण्डरीकदेश उपदेष्टव्यः । यद्यपि
सम्बन्धकप्रत्ययैकविषयं निर्गुणञ्चात्मतत्त्वं तथापि मन्द-
बुद्धीनां गुणवत्त्वखेष्टत्वात्सत्यकामादिगुणवत्त्वञ्च वक्तव्यं ।
तथा यद्यपि ब्रह्मविदां स्थादिविषयेभ्यः स्वयमुपरमो
भवति तथाप्यनेकजन्मविषयसेवाभ्यासजनिता विषयवि-
षया दृष्ट्या न सहसा निवर्त्तयितुं शक्यत इति ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्यः । तथा यद्यप्यात्मैकत्वविदां

भा० पूर्वस्मिन्नध्यायद्वये निर्विशेषमात्मतत्त्वमनवच्छिन्नं सदा-
दन्दैकतानमावेदितं तथा चोपनिषदारम्भेष्वरितार्थं किमव-
शिष्यते यदर्धमध्यायान्तरमित्वाशङ्काह । यद्यपीति ॥ कर्तुमिति
तदधिगमाय विशिष्टोपदेश उपदेष्टव्य इति सम्बन्धः । मन्द-
बुद्धीनां तर्हि परमार्थवस्तुनो ब्रह्मबोऽधिगतिरपेक्षितेत्यर्थः ॥ न
केवलं मन्दाधिकारिणां ब्रह्माधिगमशेषत्वेन हृदयदेश उपदेश
एवात्र कर्त्तव्यः किन्तु पूर्वज्ञानुक्तमुखाद्यर्थान्तरीपदेशश्च कार्य इ-
त्याह । यद्यपीति ॥ अवशिष्टमर्थान्तरमुपदेष्टव्यमन्वाचष्टे । तथेति ।
मन्दधियां ब्रह्मधीशेषत्वेन देशविशेषवदुक्तविशेषवत्त्वञ्च ब्रह्मचर्या-
दिसाधनविशेषो विधातव्य इति सम्बन्धः । शब्देऽत्र ब्रह्मज्ञानवतां

उ० स्तस्मिन्यदक्षस्तदन्वेष्टयं तद्वाव विजिज्ञासित-
यमिति ॥ १ ॥ तत्रेद्वयुर्यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे
दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः

भा० गन्तृगमनगन्तव्याभावादविद्यादिशेषस्थितिनिमित्तक्षये ग-
गन इव विद्युदुद्भूत इव वायुर्दग्धेन्धन इवाग्निः स्वात्म-
न्येव निवृत्तिसंस्थापि गन्तृगमनादिवासितबुद्धीनां हृद-
यदेशगुणविशिष्टब्रह्मोपासकानां मूर्द्धन्यथा नाद्या गति-
वक्तव्येत्यष्टमः प्रपाठक आरभ्यते । दिग्देशगुणगतिफल-
भेदप्रून्यं हि परमार्थसत् अदयं ब्रह्म मन्दबुद्धीनाम-
सदिव प्रतिभाति । सन्मार्गस्यास्तावद्भवन्तु ततः शनैः
परमार्थसदपि याहयिष्यामीति मन्यते श्रुतिः । अथान-
न्तरं यदिदं वक्ष्यमाणं दहरमन्त्यं पुण्डरीकं पुण्डरीकस-
दृशं वेश्म इव वेश्म द्वारपालादिमन्वात् । अस्मिन् ब्रह्मपुरे

भा० विधिं विनापि विषये वैमुख्यसम्भवात्किं विधिनेत्याशङ्क्याह ।
यद्यपि ब्रह्मविदामिति ॥ तथा साधनविश्लेषो वक्तव्योऽवशिष्यते
तथोपासकानां गतिश्च वक्तव्येत्यवशिष्टमर्थान्तरमाह । तथेति ॥
एकत्वदर्शनां गन्नादिसर्वभेदप्रत्ययाक्तमयादविद्यादिशेषस्य
देशस्थितिनिमित्तस्य क्षये सति स्वात्मन्येव निवृत्तिसम्भवात्ततो
गतिवक्तव्येत्याशङ्क्याह । यद्यप्यात्मैकत्वविदामिति ॥ अविद्यादिशेष-
स्थितिनिमित्तक्षये स्वात्मन्येव निवृत्तिरित्युत्तरेण सम्बन्धः । स्वात्म-
निर्वाणोऽपि हतकरूपत्यागेन स्वाभाविकस्वरूपावस्थानमित्यत्र
दृष्टान्तमाह । गगन इवेति ॥ अनेकोदाहरणोपादानं बुद्धि-
सौकर्यार्थं ॥ उक्तमेवाध्यायतात्पर्यं सङ्गिष्य दर्शयति । दिग्दे-
शेति ॥ दिशा देशेन गुणैर्गत्या फलभेदेन च श्रून्यं तदवच्छिन्न-
मिति यावत् ॥ तस्य दिगाद्यनवच्छिन्नत्वे हेतुमाह । अदय-

उ० किसदत्र विद्यते यदन्वेष्ट्यं यद्वाव विजिज्ञासि-

भा० ब्रह्मणः परस्मि पुरं । राज्ञोऽनेकप्रकृतिमद्यथा पुरं तथे-
दमनेकेन्द्रियमनोबुद्धिभिः स्वाम्यर्थकारिभिर्युक्तमिति ब्रह्म-
पुरं । पुरे च वेष्म राज्ञो यथा तथा तस्मिन् ब्रह्मपुरे
शरीरे दहरं वेष्म ब्रह्मण उपलब्ध्यधिष्ठानमित्यर्थः ।
यथा हि विष्णोः ब्राह्मणमः । अस्मिन् हि स्वविकार-
शुद्धे देहे नामरूपव्याकरणाय प्रविष्टं सदास्थं ब्रह्म
जीवेनात्मनेत्युक्तं । तस्मादस्मिन् हृदयपुण्डरीके वेष्मनि
उपसंहृतकरशैर्वाङ्मविषविरक्तैर्विशेषतो ब्रह्मचर्यसत्यसा-
धनाभ्यां युक्तैर्वक्ष्यमाणगुणवद्भायमानैर्ब्रह्मोपलभ्यत इति
प्रकरणार्थः । दहरोऽल्पतरोऽस्मिन्दहरे वेष्मनि वेष्मने
ऽल्पत्वान्तदन्तर्वर्तिनोऽल्पतरत्वं वेष्मनः । अन्तराकाश आ-
काशास्थं ब्रह्म । आकाशो वै नामेति हि वक्ष्यति ।

भा० मिति । तर्हि तेषां भ्रमापोहार्यं परमार्थसददहं ब्रह्म ग्राह-
यितव्यं किमित्यन्यथोपदिश्यते तत्राह । सन्मार्गस्था इति ।
अध्यायतात्पर्यं सङ्केपविस्ताराभ्यां दर्शयित्वा श्रुत्वत्तरात्रि व्याक-
रोति । अथेत्यादिना । उत्तमबुद्धीग्रति निर्बिम्बेश्वरब्रह्मोपदेश-
नन्तरं मन्दबुद्धीग्रति सविशेषमुपदिश्यते ब्रह्मेत्यर्थः । तत्र
तावदुपास्यायतनं निर्दिशति । यदिदमिति । हृदयपुण्डरीकस्य
वेष्मसादृश्ये हेतुमाह । द्वारपाणादीति । तस्य ह वा एतस्य
पञ्च देवसुषय इत्यादिश्रुतेरुक्तहेतुसिद्धिः । तस्याश्रयं दर्शयति ।
अस्मिन्निति । शरीरस्य ब्रह्मपुरत्वं दृष्टान्तेन साधयति । राज्ञ
इति । तत्रोक्तवेष्मदृष्टान्तेन स्पष्टयति । पुरे चेति । कथं पुनः
सर्वगतस्य निरवयवस्य ब्रह्मणो यथोक्तवेष्मनिष्ठमित्वाद्ब्रह्माह ।
ब्रह्मण इति । ननु संसारिणे ब्रह्मातिरिक्तस्य सकर्मोपाधिनेन

उ० तथमिति ॥ २ ॥ स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाश-
स्तावानेषोऽक्षर्हृदय आकाश उभे अस्मिन्द्यावा-

भा० आकाश इवाशरीरत्वात्सूक्ष्मत्वसर्वगतत्वसामान्याच्च तस्मि-
न्नाकाशाख्ये यदन्तर्मध्ये तदन्वेष्टव्यं। तद्वाव तदेव च विशेषेण
जिज्ञासितव्यं। गुर्वाश्रयश्रवणाद्युपायैरन्विष्य च साक्षात्कर-
णोपमित्यर्थः । तच्चेदेवमुक्तवन्तमाचार्यं यदि ब्रूयुरन्ते-
वासिनस्योदयेयुः कथं यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे परिच्छिन्ने
ऽन्तर्दहरं पुण्डरीकं वेद्म ततोऽप्यन्तराऽप्यतर एवाकाशः ।
पुण्डरीक एव वेद्मनि तावत्किं स्यात् किन्ततोऽप्यतरे खे
यद्भवेदित्याहुः । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किन्तदत्र विद्यते।
न किञ्चन विद्यत इत्यभिप्रायः। यदि नाम बहरमात्रं किमपि
विद्यते किं तस्यान्वेषणेन विजिज्ञासनेन वा फलं विजिज्ञा-
सितुः स्यात्। अतो यत्तत्रान्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं वा न तेन

आ० शरीरेण खामित्वसम्बन्धो न ब्रह्मब्रह्मदसम्बन्धित्वात्कथं तत्रो-
पलब्धिरत आह । अस्मिन् हीति । ब्रह्मस्य जीवात्मना कृते
कार्ये जकार्कवत्प्रवेशे हृदयपुण्डरीकस्य ब्रह्मोपलब्धधिकान्तं
पूर्वोक्तमविवर्द्धमित्याह । तस्मादिति । अन्तराकाशस्यात्यल्पत-
रत्वे हेतुमाह । वेद्मन इति । आकाशशब्दस्य भूताकाश-
विवयत्वं व्यावर्त्तयति । आकाशाख्यमिति । कथं वाक्यशेषेऽ-
प्याकाशशब्दो ब्रह्मणि वर्त्तते तत्राह । आकाश इवेति । तस्मि-
न्ब्रह्मन्तस्तदाश्रयेण सद्धान्वेष्टव्यं तस्मिन्वा खे महिम्नि यदन्त-
स्तदाकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यं तस्मिन्वा हृदयपुण्डरीकावच्छिन्ने
नभसि यदन्तराकाशाख्यं ब्रह्म तदन्वेष्टव्यमिति योजना ।
दहरोऽस्मिन्नित्यादिवाक्यस्य यथाश्रुतमर्थं गृहीत्वा चोद्यमत्या-
पयति । तच्चेदिति । तदेव चोद्यमाकाङ्क्षाद्वारा विद्वदिति ।

उ० पृथिवी अक्षरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च
सूर्यावन्द्रमसावुभौ विद्युन्नुक्षत्राणि यच्चास्येहास्ति

भा० प्रयोजनमित्युक्तवतः स आचार्यो ब्रूयादिति श्रुतेर्वचनं
श्रुतम् । तत्र यद्ब्रूथ पुण्डरीकान्तः खस्याल्पत्वान्तत्स्वमल्पतरं
स्यादिति । तदसत् । न हि खं पुण्डरीकवेद्यगतं पुण्डरी-
कादल्पतरं मत्वाऽवोचं दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति ।
किं तर्हि पुण्डरीकमल्पं तदनुविधायि तत्स्वमन्तःकरणं
पुण्डरीकाकाशं परिच्छिन्नं तस्मिन्विशुद्धे संवृतकरणानां
योगिनां स्वच्छ इवोदके प्रतिबिम्बरूपमादर्श इव च शुद्धे
स्वच्छं विज्ञानञ्चोतिःस्वरूपावभासं तावन्मात्रं ब्रह्मोपल-
भ्यत इति । दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इत्यवोचाम अन्तः-
करणोपाधिनिमित्तं । स्वतस्तु यावान्मै प्रसिद्धः परिमाणतो
ऽयमाकाशो भौतिकस्वावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशो यस्मि-

न्मा० कथमित्यादिना ॥ भवतु परिच्छिन्ने शरीरे पुण्डरीकाका-
रस्य हृदयस्याल्पत्वं तदन्तर्वर्त्तिनश्चाकाशस्य ततोऽल्पतरत्वं
तथापि प्रकृते किं स्यादित्याशङ्क्याह । पुण्डरीक एवेति ॥ किं-
शब्दस्य प्रत्ययव्ययत्वं व्यावर्त्तयति । न किञ्चेति ॥ हृदयपु-
ण्डरीकान्तर्वर्त्तिनमाकाशमुपेत्याद्यं दृषयति । यदि नामेति ॥
फलानुपलम्भोऽतःशब्दार्थः । तत्रेत्यन्तर्वर्त्त्याकाशोक्तिः । शिष्या
चार्य्यतिरिक्तस्यात्रापस्तुतत्वात्कस्येदं नियोगवचनमित्याश-
ङ्क्याह । इति श्रुतेरिति ॥ किमाचार्य्या ब्रूयादित्यपेक्षायां
वक्ष्यमाणोऽर्थं शिष्याणां मनःसमाधानमादौ प्रार्थयत इत्याह ।
श्रुत्युतेति ॥ श्रोतव्यमेव दर्शयितुं शिष्यैरुक्तमनुवदति । तत्रेति ॥
किमाकाशस्य स्वाभाविकं दहरेत्यमुपेत्य चोद्यते किंवा परो-
पाधिनिमित्तमिति विकल्प्याद्यं दृषयति । तदसदिति ॥ ततश्च

उ० यच्च नास्ति सर्वं तदस्मिन् समाहितमिति ॥ ३ ॥
तत्रेद्वयुरस्मिंश्चेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं

भा० अन्वेष्ट्यं विजिज्ञासितव्यञ्चावोचाम । नाथाकाशतुल्य-
परिमाणत्वमभिप्रेत्य तावानित्युच्यते । किं तर्हि ब्रह्मणो-
ऽनुरूपस्य दृष्टान्तान्तरस्थाभावात्कथं पुनर्नाकाशसममेव
ब्रह्मेत्यवगम्यते । येनादृतं खञ्ज दिवं महीञ्च । तस्मादा
एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः । तस्मिन् खल्वचरे
गार्ग्याकाश इत्यादिश्रुतिभ्यः । किञ्चोभेऽस्मिन्वावापृथिवी
ब्रह्माकाशे बुद्ध्युपाधिविशिष्टेऽन्तरेव समाहिते सम्यगा-
हिते स्थिते । यथा वा अरा नाभावित्युक्तं हि । तद्योभा-
वग्निस्य वायुश्चेत्यादि समानं । यच्चास्यात्मन आत्मीयत्वेन
देहवतोऽस्ति विद्यत इह लोके । तथा यच्चात्मीयत्वेन न
विद्यते । गृहं भविष्यच्च नास्तीत्युच्यते । न त्वत्यन्तमेवासत् ।

आ० तस्य स्वाभाविकं दहरत्वमाश्रित्य चोद्यं निरवकाशमिति शेषः ॥
कथं तर्हि दहरत्वोक्तिराकाशस्येवाशङ्काह । किन्तर्हीति ॥
तस्मिन्विशुद्धे तावन्नात्रं ब्रह्म यथोक्तविशेषज्ञं योगिनां विष-
येभ्यो विमुखीकृताऽन्तःकरञ्जानामुपलभ्यत इति सम्बन्धः ॥ अन्तः-
करञ्जस्य शुद्धत्वे दृष्टान्तमाह । खञ्ज इवेति ॥ ब्रह्मब्रह्मस्मिन्मुप-
लभमानत्वे प्रतिबिम्बरूपमिवेत्युदाहरणं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं ॥
उदाहरणान्तरं ब्रह्मणो नैसर्गिकमागन्तुकञ्च व्यवधानं नास्ती-
त्युपलब्धिसिद्धयर्थं विशिनष्टि । खञ्जमिति ॥ तादृगेव दहरत्व-
मादाय चोद्यते चेदनौपाधिकं महत्त्वमुपेत्य समाधिः सम्भवतीति
विकल्पान्तरं निरस्यति । स्वतस्त्विति ॥ यस्मिन्नन्वेष्ट्यमाश्रयेण
सहेति शेषः । यावांस्तावानिति वचनादाकाशेन तुल्यपरिमा-
णत्वं ब्रह्मणोऽभिप्रेतं । तथाच ज्यायो नाकाशादित्यादि विवक्ष्यमि-

उ० सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा यदेनञ्जरा वाप्रा-
ति प्रध्वंसते वा किं ततोऽतिशिथल इति ॥४॥

भा० तस्य हृद्याकाशे समाधानानुपपत्तेः । तच्चेदेवमुक्तवन्तं ब्रूयुः
पुनरन्तेवासिनोऽस्मिंस्त्रेद्यथोक्ते चेद्यदि ब्रह्मपुरोपलक्षिता-
न्तराकाश इत्यर्थः । इदं सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि
सर्वे च कामाः । कथमाचार्येणानुक्ताः कामा अन्तेवासि-
भिरुच्यन्ते । नैष दोषो यथास्त्रेहास्ति यच्च नास्तीति । उक्ता
एव ह्याचार्येण कामाः । अपि च सर्वशब्देन चोक्ता एव
कामाः । यदा यस्मिन् काले एतच्छरीरं ब्रह्मपुराख्यं
जरावलिपलितादिलक्षणा वयोहानिर्वा प्राप्नोति ब्रह्मा-
दिना वृक्तं प्रध्वंसते विखंसते विनश्यति किन्ततोऽ-
न्यदतिशिथलते । घटाश्रितचीरदधिस्रेहादिवद्दृष्टनाशे
देहनाशेऽपि देहाश्रयमुत्तरोत्तरं पूर्वपूर्वनाशात्प्रकथ्यती-

आ० आकाशश्चाह । नापीति । केनाभिप्रायेण तर्हि तावानित्युक्तमत
आह । किं तर्हीति । न तस्य प्रतिमास्तीत्याकाशादि येन
व्याप्तं लोकोऽनुभवति तस्मिन्नक्षरे सर्वमृगादि समाहितमि-
त्यर्थः । कार्यकारणयोरतुल्यपरिमायत्वप्रसिद्धे च नाकाशस-
मता ब्रह्मलोऽस्तीत्याह । तस्मादिति । आधारधेययोरतुल्य-
परिमायत्वाच्चैवमित्याह । एतस्मिन्निति । इतश्चाकाशस्य न
स्वाभाविकं दहरत्वमित्याह । किञ्चेति । कार्यं हि द्यावापृथि-
व्यादिकारणे समाहितं तच्च हृदये ध्येयमित्यभिप्रेत्य बुद्बुपाधि-
विशिष्टमित्युक्तं । आकाशे द्यावापृथिव्यादेः समाहितत्वे भूम-
विद्यासंवादं दर्शयति । यथा वेति । न विद्यते सर्वं तदस्मिन्
समाहितमिति सम्बन्धः । नास्तिशब्दस्यात्वन्तासद्विषयत्वं व्यावर्त्त-
यति । नष्टमिति । आश्रयनाशादाश्रयतनाशः स्यादिति न्यायमा-

उ० स ब्रूयान्नास्य जरयेतज्जीर्यति न वधेनास्य
हन्यत एतत्सत्यं ब्रह्मपुरमस्मिन् कामाः समा-

भा० त्यभिप्रायः । एवं प्राप्ते नाग्ने किन्ततोऽन्यद्यथोक्ताद
तिश्रिष्यतेऽवतिष्ठते न किञ्चनावतिष्ठत इत्यभिप्रायः ।
एवमन्नेवाग्निभिश्चादितः स आचार्यो ब्रूयात् तन्मति-
मपनयन् । कथमस्य देहस्य जरयेतद्यथोक्तमन्तराका-
शाख्यं ब्रह्म यस्मिन् सर्वं समाहितं न जीर्यति देहवन्न
क्रियत इत्यर्थः । न चास्य वधेन शस्त्रादिघातेनैतद्हन्यते
यथाकाशं किमु ततोऽपि सूक्ष्मतरमशब्दमस्यैवं ब्रह्म
देहेन्द्रियादिदोषैर्न स्पृश्यत इत्यर्थः । कथं देहेन्द्रियादि-
दोषैर्न स्पृश्यत इत्येतस्मिन्प्रसारे वक्तव्यं प्राप्तं तत्प्रकृत-
व्यासङ्गो माभूदिति नोच्यते । इन्द्रविरोचनाख्याधिकाया-
मुपरिष्ठादक्ष्यामो युक्तिः । एतत्सत्यमवितथं ब्रह्मपुरं

आ० अत्र शङ्कते । तच्चेदिति । यद्यस्मिन्सर्वं समाहितं ततो देहनाग्ने
किमवशिष्यत इति सम्बन्धः । शिष्याखामधिकावापं दोषमाशङ्कते ।
कथमिति । शङ्कितं दोषं परिहरति । नैष दोष इति । सर्वं तद-
स्मिन्समाहितमित्यत्रोक्तेन सर्वशब्देनेति शेषः । शिष्याखामधिका-
वापं दोषं परिहृत्य प्रकृतस्योद्यं विवृणोति । यदेत्यादिना ॥ आका-
शस्य शिष्यमाख्यत्वमाशङ्क्याह । घटेति ॥ ततो यथोक्ताग्नाद्यादिति-
सम्बन्धः । कथा पुना रीत्या गृह्यविषया शिष्यमतिरपनेयेति प्रश्न-
पूर्वकं विवृणोति । कथमित्यादिना ॥ देहादिविक्रियया ब्रह्मबो
न विक्रियास्तोत्वेतत्कैमुतिकन्यायेन साधयति । न चेदिति ॥
देहादिषु तादात्म्येन स्थितश्चेद्ब्रह्म दोषैरसंस्पृष्टमित्युक्तमित्वाश-
ङ्क्याह । कथमिति । प्रकृतदहरोपासना तत्र व्यासङ्गो विशेषः ।
यदि देहादिदोषैरसंस्पृष्टत्वं ब्रह्मबो नोच्यते चेदेते च क्वचिदुप

उ० हिता एष आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः

भा० ब्रह्मैव पुरं ब्रह्मपुरं शरीराख्यन्तु ब्रह्मपुरं । ब्रह्मोपलक्ष-
णार्थत्वात् । तत्त्वनृतमेव वाच्यारम्भणं विकारो नामधेय-
मिति श्रुतेः । तद्विकारेऽनृतेऽपि देहशुद्धे ब्रह्मोपलभ्यत
इति ब्रह्मपुरमित्युक्तं व्यावहारिकं । सत्यन्तु ब्रह्मपुरमेत-
देव ब्रह्म । सर्वव्यवहारास्पदत्वात् । अतोऽस्मिन् पुण्डरी-
कोपलक्षिते ब्रह्मपुरे सर्वे कामा ये वहिर्भवद्भिः प्रार्थन्ते
तेऽस्मिन्नेव स्वात्मनि समाहिताः । अतस्तत्राप्राप्त्युपायमेवानु-
ष्ठाना वाङ्मकामविषयदृष्ट्यां त्यजतेत्यभिप्रायः । एष
आत्मा भवतां स्वरूपं । शृणुत तस्य लक्षणं । अपहत-
पाप्मा । अपहतः पाप्मा धर्माधर्माख्यो यस्य सोऽयमप-
हतपाप्मा । तथा विजरो विगतजरो विमृत्युश्च । तदुक्तं

आ० पद्यन्ते । तर्हि तदविवक्षितमेव स्यादित्याशङ्क्याह । एतदिति ।
कथं यद्योक्तं ब्रह्मणः पुरमवितथं स्यादित्याशङ्क्याह । ब्रह्मैवेति ।
सत्यशब्दसामानाधिकरण्यादुक्तसमाससिद्धिरित्यर्थः ॥ कथं तर्हि
शरीरं ब्रह्मपुरमित्युक्तमत आह । शरीराख्यन्विति । नाख्येत्वा-
दिनोक्तोऽर्थे हेतुमाह । इत्येति ॥ तदेव स्फुटयितुं शरीरस्य
मिथ्यात्वं सप्रमाणं दर्शयति । तत्त्विति ॥ अथ मिथ्याभूतस्य
तस्य कथं ब्रह्मपुरत्वमत आह । तद्विकार इति ॥ किञ्च व्याव-
हारिकं सत्यमिदं शरीरं तद्युक्तं तस्यान्तस्यापि ब्रह्मोपलक्ष्य-
धिक्षानस्य ब्रह्मपुरत्वमित्याह । व्यावहारिकमिति ॥ ब्रह्म तु
परमार्थसत्यमतश्चेतदेव सत्यमुक्तं ब्रह्मपुरमित्याह । सत्य-
न्विति । ब्रह्मणः सत्यत्वेऽपि पुरत्वायोत्रात्कृतो ब्रह्मपुरत्वमित्या-
शङ्क्याह । सर्वव्यवहारेति । दहरात्प्राप्त्याख्यत्वं विनाशित्वमि-

उ० सत्यसङ्कल्पो यथा खेवेह प्रजा अन्वाविशन्ति
यथाऽनुशासनं यं यमक्षमभिकामा भवन्ति यं

भा० पूर्वमेव न वधेनास्य हन्यते किमर्थं पुनरुच्यते । यद्यपि
देहसम्बन्धिभ्यां जरामृत्युभ्यां न सम्बध्यते । अन्यथापि सम्ब-
न्धस्ताभ्यां स्यादित्याशङ्कानिदृश्यथे विभोको विगत-
श्लोकः । श्लोको नामेष्टादिवियोगनिमित्तो मनसः सन्नापः ।
विजिघत्सो विगताशनेच्छः । अपिपाषोऽपानेच्छः ॥ नन्वप-
हतपाप्मत्वेन जरादयः श्लोकान्ताः प्रतिषिद्धा एव भवन्ति ।
कारणप्रतिषेधात् । धर्माधर्माकार्या हि ते इति ।
जरादिप्रतिषेधेन वा धर्माधर्मायोः कार्याभावे विद्यमा-
नयोरप्यसत्त्वमत्वमिति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् ।
सत्यमेवं तथापि धर्माकार्यानन्दव्यतिरेकेण स्वाभाविका-
नन्दो यथेश्वरे विज्ञानमानन्दमिति श्रुतेः । तथा धर्मा-

भा० त्वाशङ्कितं दोषं परिहृत्योपास्यत्वसिद्ध्यर्थं पातनिकां करोति ।
अत इति ॥ अस्मिन् सर्व्वकामसमाधाने फलितमुपासनमुपदि-
शति । अतस्तदिति ॥ यथोक्ते देहराकाशे कौटुमुपासनं कर्त्तव्य-
मित्यपेक्षायामहङ्गहेत्येवाह । एष इति ॥ पुनरुक्तिं शङ्कते ।
तदुक्तमिति ॥ तां परिहरति । वदपीति ॥ अन्यथा देहसम्बन्धं
विना स्वभावतोऽपीत्यर्थः । निवृत्त्यर्थं पुनरुच्यत इति पूर्व्वेह
सम्बन्धः ॥ प्रकारान्तरेण पुनरुक्तिं चोदयति । नन्विति ॥ श्लोक-
स्यान्ताः क्लिष्टिदावधाय पिपासा येवन्ति ते श्लोकान्तास्तेषां
जरादीनामपहतपाप्मत्वेन प्रतिषिद्धत्वे हेतुत्वमाह । कार-
णेति ॥ कथं धर्माधर्मप्रतिषेधे जरादिविचारप्रतिषेधस्त-
चाह । धर्मेति ॥ इति पृथक् प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादिति सम्बन्धः ।
जरादिप्रतिषेधे धर्मस्यार्थवत्त्वमङ्गीकृत्य प्रतिषेधस्य नैरर्थक्यमि-

उ० जनपदं यं क्षेत्रभागं तं तमेवोपजीवन्ति ॥५॥
तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र

भा० कार्यजरादियतिरेकेणापि जरादिदुःखस्वरूपं स्वाभाविकं स्यादित्याशङ्क्यते अतो युक्तसन्निवृत्तये जरादीनां धर्माधर्माभ्यां पृथक् प्रतिषेधः । जरादियदृशं सर्वदुःखोपलक्षणार्थं । पापनिमित्तानान्तु दुःखानामान्वयात्प्रत्येकं च तत्प्रतिषेधस्याशङ्कत्वात्सर्वदुःखप्रतिषेधार्थं युक्तमेवोपहतपाप्मत्ववचनं । सत्या अविशयाः कामा यस्य सोऽयं सत्यकामः । त्रिशया हि संसारिणां कामाः । ईश्वरस्तु तद्विपरीतः । तथा कामहेतवः सङ्कल्पा अपि सत्या यस्य स सत्यसङ्कल्पः । सङ्कल्पः कामास्तु शुद्धसत्त्वोपाधिनिमित्ता ईश्वरस्य । चिच्चगुवत् । न खतो नेति नेतीत्युक्तत्वात् । यथोक्तलक्षण एव वात्मा विज्ञेयः । गुरु-

भा० तिमच्छान्तरमाह । जरादीति ॥ धर्मादेर्जरादेर्व्यानिषेधादितरनिषेधः सिद्ध्यतीत्यङ्गीकरोति । सत्त्वमेवमिति ॥ तर्हि किमित्यपहतपाप्मेत्युक्त्वा विजरो विमृत्त्युरित्याद्युच्यते तत्राह । तथापीति ॥ तथापि दुःखे प्रतिषिद्धे किमिति जरादि प्रतिषिद्ध्यते तत्राह । जरादीति ॥ यत्तु कार्यभावे सतोऽपि धर्माधर्मयोः रत्खातदन्तोऽगवदकिञ्चित्करत्वादपहतपाप्मेति न पृथग्वक्तव्यमिति तत्राह । पापनिमित्तानामिति ॥ ईश्वरस्य सत्त्वकामत्वं साधयति । त्रिशया हीति ॥ यथेश्वरस्यावितथाः कामास्तथा सङ्कल्पाश्चेत्याह । तथेति ॥ अभावरूपाणां धर्माणांमहैताविद्यात्मकत्वेन सम्भावितत्वेऽपि कथं भावरूपा धर्माः सम्भवेयुरित्याशङ्क्याह । सङ्कल्पा इति ॥ शुद्धसत्त्वं रजस्तमोभ्रामस्युष्टं त्रिमुखाया मायाया अंशभूतं तदेवोपाधिनिमित्तं येषां ते तथा ।

उ० पुण्यजितो लोकः क्षीयते तद्य इहात्मानमननु-
विद्य ब्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांश्स्तेषांश्च सर्वेषु

भा० भः प्राक्ततस्यात्मसंवेद्यतया स्वाराज्यकामैर्न चेदिज्ञायते
को दोषः स्यादिति । दृष्टुतात्र दोषं दृष्टान्तेन । यथा
क्षेत्रेह लोके प्रजा अन्वाविशन्ति अनुवर्तन्ते यथानुशा-
सनं । यथेह प्रजा अन्यस्वामिनं मन्यमानास्तस्य स्वामिनो
यथा यथानुशासनं तथा तथान्वाविशन्ति ॥ किं चं य-
मन्तं प्रत्यन्तं जनपदं क्षेत्रभागश्चाभिकामा अर्थिन्यो
भवन्त्यात्मबुद्ध्यनुरूपं तं तमेव च प्रत्यन्तादिमुपजीव-
न्तीति । एष दृष्टान्तो स्वातन्त्र्यदोषम्प्रति पुष्पफलोप-
भोगे । तथाऽन्यो दृष्टान्तस्तत्त्वयम्प्रति तद्यथेहेत्यादिः ।
तत्तत्रेह लोके तासामेव स्वाम्यानुशासनानुवर्तिनीनां
प्रजानां सेवादिजितो लोकः पराधीनोपभोगः क्षीयते
अन्तवान् भवति । अथेदानीं दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति ।
एवमेवामुत्राग्निहोत्रादिपुण्यजितो लोकः पराधीनोप-

भा० अस्वाभाविकानां सङ्ख्यादीनामिन्द्रविशेषणत्वे दृष्टान्तमाह ।
चित्रगुवदिति ॥ यथा चित्रा गावोऽस्वाभाविकाश्चित्रगोर्देव-
दत्तस्य विशेषणं तथा ब्रह्मणोऽपि कामादय इत्यर्थः । किमिति
कामादयो ब्रह्मणि स्वाभाविका न भवन्ति । धर्मधर्मिणोरेवो-
पचारादद्वैतश्रुतेरुपपत्तेरित्याशङ्क्याह । न खत इति ॥ कात्या-
यनरमवतारयितुं पातनिकां करोति । यथोक्तेति ॥ ज्ञानप्रकारं
निमित्ताधिकारिप्रवर्तनं तद्दर्शनपूर्वकं दर्शयति । गुबन्ध इति ॥
प्रश्नपूर्वकं यथा हीत्यादिवाक्यमाह । न चेदिति ॥ यथा ऽऽत्मा-
शात्मा परिज्ञानमात्रेति परास्त्वमस्तरोत्यमर्थं यथा क्षेत्रज्ञेन

उ० लोकेष्वकामचारो भवत्यथ य इहात्मानमनुविद्य
 व्रजन्त्येतांश्च सत्यान् कामांस्तेषांश्च सर्वेषु
 लोकेषु कामचारो भवति ॥ ६ ॥ १ ॥

भा० भोगः क्षीयत एवेति । उक्तो दोष एषामिति विषयं दर्श-
 यति तद्य इत्यादिना । तन्नत्रेहास्मिन् लोके ज्ञानकर्माणो-
 रधिकृता योग्याः सन्त आत्मानं यथोक्तलक्षणं शास्त्रा-
 चार्योपदिष्टमनुविद्य यथोपदेशमनु स्वात्मसंवेद्यताम-
 कृत्वा व्रजन्ति देहादस्मात्प्रयन्ति । यत एतांश्च यथोक्तान्
 सत्यान् सत्यसङ्करूपकार्यांश्च स्वात्मस्थान् कामानमनुविद्य
 व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारिताऽस्वतन्त्रता भवति ।
 यथा राजाऽनुशासनानुवर्तिनीनां प्रजानामित्यर्थः ।
 अथ चेऽन्ये इहलोके आत्मानं शास्त्राचार्योपदेशमनुविद्य
 स्वात्मसंवेद्यतामापाद्य व्रजन्ति यथोक्तांश्च सत्यान् का-
 मांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारिता भवति राज्ञ इव
 सार्वभौमस्येह लोके ॥ १ ॥

आ० दृष्टान्तेन दर्शयित्वा वाक्यार्थं कथयति । यथा ह्येवेति ॥ अमुमथं
 प्रश्नपूर्वकमन्वाचये । किमिह्यादिना ॥ उक्तदृष्टान्तेन विवक्षित-
 मंशमनृद्य दृष्टान्तान्तरस्य तात्पर्यमाह । एष इति ॥ केषामेष दोषो
 भवतीत्याकाङ्क्षायामाह । उक्त इति ॥ कर्मसाध्यस्य पारतन्त्र्यं
 क्षयिष्युत्वञ्च ज्ञानहीनकर्मसाध्यविषयब्रह्मोपासकानामेष दोषो
 भवतीत्युत्तरव्याख्यमित्यर्थः ॥ अविदुषामेवास्वातन्त्र्यदोषमुक्त्वा
 विदुषां स्वातन्त्र्यफलं कथयति । अथेत्यादिना ॥ १ ॥

उ० स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादे-
 वास्य पितरः समुत्तिष्ठन्ति तेन पितृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ १ ॥ अथ यदि मातृलोककामो
 भवति सङ्कल्पादेवास्य मातरः समुत्तिष्ठन्ति तेन
 मातृलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ २ ॥ अथ यदि
 भ्रातृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य भ्रातरः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन भ्रातृलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ३ ॥ अथ यदि स्वसृलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य स्वरारः समुत्तिष्ठन्ति तेन स्वसृलोकेन
 सम्पन्नो महीयते ॥ ४ ॥ अथ यदि सखिलोक-
 कामो भवति सङ्कल्पादेवास्य सखायः समुत्ति-
 ष्ठन्ति तेन सखिलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ५ ॥

भा० कथं सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्युच्यते । य आत्मानं
 यथोक्तलक्षणं हृदि साक्षात्कृतवान् वक्ष्यमाणब्रह्मचर्यादि-
 साधनसम्पन्नः सन् तस्यैवांश्च सत्यान् कामान् सन्धत्तदेहः ।
 यदि पितृलोककामः पितरो जनयितारस्त एव सुख-
 हेतुत्वेन भोग्यत्वात्सोका उच्यन्ते तेषु कामो यस्य तैः
 पितृभिः सम्बन्धेच्छा यस्य सङ्कल्पमात्रादेव पितरः
 समुत्तिष्ठन्ति आत्मसम्बन्धितामापद्यन्ते । इन्द्रसत्त्वतया
 सत्यसङ्कल्पत्वादीश्वरस्यैव तेन पितृलोकेन भोगेन सम्पन्नः

भा० उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुपपादयति । कथमित्यादिना ।

उ० अथ यदि गन्धमाल्यलोककामो भवति सङ्कल्पा-
 देवास्य मन्धमाल्ये समुत्तिष्ठतस्तेन गन्धमाल्य-
 लोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ६ ॥ अथ यद्यन्नपान-
 लोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्यान्नपाने समु-
 त्तिष्ठतस्तेनान्नपानलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ७ ॥
 अथ यदि गीतवादित्रलोककामो भवति सङ्क-
 ल्पादेवास्य गीतवादित्रे समुत्तिष्ठतस्तेन गीत-
 वादित्रलोकेन सम्पन्नो महीयते ॥ ८ ॥ अथ
 यदि स्त्रीलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य स्त्रियः
 समुत्तिष्ठन्ति तेन स्त्रीलोकेन सम्पन्नो महीयते
 ॥ ९ ॥ यं यमन्ममभिकामो भवति यं कामयते
 सोऽस्य सङ्कल्पादेव समुत्तिष्ठति तेन सम्पन्नो
 महीयते ॥ १० ॥ २ ॥

भा० सम्यत्तिरिष्टप्राप्तिस्यैव समृद्धौ महीयते पूज्यते वद्धते वा
 महिमानमनुभवति । समानमन्वत् । मातरो जनयिञ्चो
 ऽतीताः सुखहेतुभृताः सामर्थ्यात् ॥ न हि दुःखहेतु-
 भूतासु यामशूकरादिजन्मनिमित्तासु मादृषु विशुद्ध-
 मत्त्वस्य योगिन इच्छा तत्सम्बन्धो वा युक्तः । यं यमन्
 प्रदेशमधिकामो भवति । यं यं कामं कामयते यथोक्त-
 यतिरेकेणापि सोऽस्यान्तः प्राप्तमिष्टः । कामस्य सङ्कल्पा-

या० सुखहेतुभृता इति कुतो विशेषव्यभिचाराद्वाह । सामर्थ्यादिवि ।

उ० त इमे सत्याः कामा अनृतापिधानास्तेषां
सत्यानां सतामनृतमपिधानं यो यो त्यस्येतः

भा० देव समुत्तिष्ठति अस्य । तेनेच्छाऽविघाततयाऽभिप्रेतार्थ-
प्राप्त्या तत्सम्पन्नो महीयत इत्याद्युक्तार्थं ॥ २ ॥

यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं प्रति साधकानामुत्साह-
जननार्थमनुक्रोशग्याह । कष्टमिदं खलु वर्त्तते यत्स्वा-
त्मज्ञाः शक्यप्राप्ता अपि ते इमे सत्याः कामा अनृतापि-
धानास्तेषामात्मस्थानां स्वाअघाणामेव सतामनृतं वाह्य-
विषयेषु स्थानभोजनादिषु दृष्ट्या तन्निमित्तञ्च खेच्छा-
प्रचारत्वं मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वादनृतमित्युच्यते । तन्नि-
मित्तं सत्यानां कामानामप्राप्तिरित्यपिधानमिवापिधानं ।
कथमनृतापिधाननिमित्तं तेषामस्माभ इत्युच्यते । यो यो
हि यस्मादस्य जन्तोः पुत्रो भ्राता वा इष्ट इतोऽस्मा-

भा० तदेव स्फुटयति । नहीति । तेन ज्ञानमाहात्म्येनेतियावत् ॥ २ ॥
त इमे सत्याः कामा इत्यादेस्तात्पर्यमाह । यथोक्तेति ॥ आह
समन्तरा श्रुतिरिति शेषः । तमेवानुक्रोशं दर्शयति । कष्टमिति ॥
अनृतमपिधानमिवापिधानं तेषामिति सम्बन्धः । किन्तदनृतं
तदाह । वाह्येति ॥ कथं तदपिधानमात्मस्थानां कामानामित्या-
शङ्काह । तन्निमित्तमिति ॥ उक्तमर्थमाकाङ्क्षापूर्वकमुत्तरं
वाच्यमवतार्योपपादयति । कथमित्यादिना ॥ तं हृदयाकाशे
स्वात्मनि सन्तमपि द्रष्टुमिच्छन्नपि यस्मान्न जभते तस्मात्तदनृता-
पिधानं निमित्तं कृत्वा तदस्माभो भवतीति योजना । इत्यस्य तेषा-
मस्माभे निमित्तमनृतापिधानमेवेत्याह । अथ पुनरिति । यथो-
क्तेन विधिनेत्युपास्तिप्रकारोक्तिः ॥ आत्मस्थानां कामानामनृ-
तापिधानत्वमुक्तं निरुपयति । अत्रेति ॥ यस्मादविद्विद्विरजभ्या

उ० प्रैति न तमिह दर्शनाय लभते ॥११॥ अथ ये चा-
स्येह जीवा ये च प्रेता यच्चान्यदिच्छन् लभते सर्वं

भा० श्लोकात्प्रैति प्रगच्छति स्रियते तमिष्टं पुत्रं भ्रातरं वा
स्वहृदयाकाशे विद्यमानमपोह पुनर्दर्शनायेच्छन्नपि न
लभते । अथ पुनर्ये चास्य विदुषो जन्तोर्जीवा जीवन्तीह
पुत्रा भ्रात्रादयो ये च प्रेता मृता दृष्टाः सम्बन्धिनो
यच्चान्यदिह लोके वस्त्रान्नपानादि वा वस्तिच्छन्न लभते
तत्सर्वमत्र हृदयाकाशाख्ये ब्रह्मणि गत्वा यथोक्तेन
विधिना त्रिन्दते लभते । अचास्मिन्शार्दाकाशे हि यस्माद-
क्षीते यथोक्ताः सत्याः कामा वर्तन्तेऽनृतापिधानाः ॥
कथमिव । तदन्यायमित्युच्यते । तत्तत्र यथा हिरण्यमेव
पुनर्यहणाय निधातृभिर्निधीयत इति निधिस्तं हिरण्य-
निधिं निहितं भूमेरधस्तास्त्रिचित्तमचेचज्ञा निधिं प्रास्तै-

षा० विद्वद्भिश्च जभ्याः कामाः सर्वाधारे जगन्मूलकारणे ब्रह्मणि
स्वात्मभूते वर्तन्ते तस्मात्ते भवन्त्यनृतापिधानाः । सत्त्वामविद्याया-
मनुपलम्भात् । प्रशमने चोपलम्भादित्यर्थः । यदुक्तं ब्रह्मणि स्वात्मनि
कामाः सन्तोऽपि नोपलभ्यन्त इत्यन्यायमिति तत्र दृष्टान्तं प्रश्न-
पूर्वकमुत्थाप्य व्याचष्टे । कथमिवेत्यादिना ॥ तत्र स्वायत्तस्या-
प्यप्राप्ते दृष्टान्तो निर्दिश्यत इति शेषः । दार्ष्टान्तिकं व्याक-
रोति । एवमेवेति ॥ अस्माभप्रकारमभिनयति । एषोऽह-
मिति ॥ तत्र हेतुमाह । अनृतेनेति ॥ यथोक्तेन मिथ्याज्ञानश-
ब्दितानाद्यनिर्व्याघ्राज्ञानकृतेन दृष्ट्याप्रभेदेन तन्निमित्तेनेच्छा-
प्रचारेखेत्यर्थः । तस्मात्प्रजानां स्वात्मभूतब्रह्मलोकालाभ इति
शेषः । स्वरूपादनृतेनाहृतत्वमेव स्फोरयति । अविद्यादीति ।
पञ्चतमाक्रोशमपसंहरति । अत इति ॥ अनुक्रोशद्वारा यथो-

उ० तदत्र गत्वा विन्दतेऽत्र ह्यस्यैते सत्याः कामा
अनृतापिधानास्तद्यथापि हिरण्यनिधिं निहि-
तमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि सञ्चरन्तो न विन्देयुरे-

भा० निर्धिञ्चेन्नमजानन्तस्ते निधेरुपर्युपरि सञ्चरन्तोऽपि निधिं
न विन्देयुः ब्रह्मवेदनमपि । एवमेव इमा अविद्या-
वत्यः सर्वा इमाः प्रजा यथोक्तं हृदयाकाशाख्यं ब्रह्म-
लोकं ब्रह्मैव लोकसमहरद्दः प्रत्यहं गच्छन्तोऽपि सुषुप्त-
काखे न विन्दन्ति न लभन्ते एषोऽहं ब्रह्मलोकभाव-
माप्नोऽस्यथेति । अनृतेन हि यथोक्तेन हि यस्मात्प्र-
त्युक्ता हताः स्वात्मस्वरूपात् अविद्यादिदोषैर्वहिरप-
हृष्टा इत्यर्थः । अतः कष्टमिदं वर्त्तते जन्तूनां यत्स्वाय-
त्तमपि ब्रह्म न लभ्यत इत्यभिप्रायः । स वा एष आत्माप-
हृतपाप्मेति प्रकृतो वैशब्देन तं स्मारयति । एष विवक्षित

आ० क्तब्रह्मध्यानानुष्ठाने प्रयत्नस्य कर्त्तव्यतात्वात् । सम्प्रति नामादाविव
हृदये ब्रह्मदृष्ट्यारोपमात्रमिति श्रद्धां वारयितुमनन्तरवाक्य-
भवत्यर्थं व्याकरोति । स वा इत्यादिना ॥ अद्यमात्मा यथोक्तो
हृदयेऽस्तीति गम्यते तथाह । तस्येति ॥ यथोक्तावर्गतिपक्षमाह ।
अहरहरिति ॥ एवंविदिति विशेषणमन्वयमाहः श्रद्धते ।
गन्वति ॥ अनेवंविदोऽपि सुषुप्तिक्वाके ब्रह्मप्राप्तिमप्नोऽकरोति ।
वाङ्ममेवेति ॥ तर्हि किमित्थेवंविदिति विशेषणमित्याशङ्क्याह ।
तथापीति ॥ विद्वद्विदुषोर्बिंशेषमेवं दृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यथापीति ॥ त्वं तदस्तीत्याचार्येण प्रतिबोधितो विद्वान् सदेव
भवत्यन्वयविद्वानस्तीति देहादिकमेव जानन्न सदेव भवतीति
योजना । देहपातेऽपीत्यपिशब्देन जीवदवस्था दृष्टान्तिता ।
सम्प्रसादस्य विदुषो यन्मुक्त्याणम्बनं शुद्धं ब्रह्म तत्तादात्म्योपदेशे-

ॐ वमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्म-
लोकां न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढाः ॥२॥ स वा
एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृदय-

भा० आत्मा हृदि हृदयपुण्डरीके आकाशशब्देनाभिहितः ।
तस्यैतस्य हृदयस्यैतदेव निरुक्तं निर्वचनं नान्वत् । हृद-
यमात्मा वर्तत इति यस्मात्तस्माद्भृदयनामनिर्वचनप्रशि-
क्षापि स हृदये आत्मैत्यवगन्तव्यमित्यभिप्रायः । अह-
रहर्वै प्रत्यहमेवंवित् हृदयमात्मेति जानन् स्वर्गं लोकं
हाईं ब्रह्मैति प्रतिपद्यते । नन्वेवंविदपि सुषुप्तिकाले सता-
सोम्य तदा सम्पन्न इत्युक्तत्वात् । वाढमेवं तथाप्यस्ति
विशेषः । यथा जानन्नजानंश्च सर्वो जन्तुः सद्ब्रह्मैव तथापि
तत्त्वमसीति प्रतिबोधिते विद्वान् सदेव नान्योऽस्मीति
जानन् सदेव भवति । एवमेव विद्वानविद्वान्श्च सुषुप्तौ

भा० नोषास्यं स्तोतुं सम्प्रसादशब्दार्थं कथयति । सुषुप्तेति । सम्यक्-
प्रसीदतीति सम्प्रसादो विद्वानिति शेषः । स्वाभाविकमेवात्मनः
स्वास्थ्यं कथं सुषुप्ते प्रसीदतीति शिष्यते । तत्राह । जगदिदं ।
जहातीति सुषुप्तः पुरुषः सम्प्रसाद इति विशेषः । व्युत्प-
त्तिबलेन सम्प्रसादशब्दः सौषुप्तसर्वजीवसाधारणस्वात्म्यमेव
सम्प्रसाद इति सन्निहितविदित्यरामशंस्तत्राह । सम्प्रसाद-
शब्द इति । तस्य सौषुप्तसर्वजीवसाधारणत्वेऽपि प्रक्रमवशा-
दिद्वानेवैव प्रकृतः सम्प्रसाद इति व्यपदिश्यते । यथा सन्निहि-
तार्थो यन्नविशेषादेश इतिशब्दवशादुच्यते तथेहापीत्यर्थः ।
य एष एवंवित्प्रकृतः सम्प्रसादः स विद्वानिति यावत् । विवेकान-
न्तर्यमथशब्दार्थः । समुत्थानशब्दस्य मुख्यार्थत्वं वारयति ।
बलिति । देहादुत्थितस्यापि स्वेन रूपेणाभिनिव्यसिर्भविष्यती-

उ० मिति तस्माद्दृश्यमहरहवी एवंवित्स्वर्गं लोक-
मेति ॥ ३ ॥ अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणा-

भा० यद्यपि सत्सम्पद्यते तथाप्येवंविदेव स्वर्गं लोकमेतौत्युच्यते ।
देहपातेऽपि विद्याफलस्यावशम्भाविलादित्येष विशेषः ।
सुषुप्तकाले स्वेनात्मना सता सम्पन्नः सन् सम्यक् प्रसोदतीति
जाग्रत्सुप्रयोर्विषयेन्द्रियसंयोगजातं कालुष्यं जहातीति ।
सम्प्रसादशब्दे यद्यपि सर्वजन्तूनां साधारणस्यथाप्येवं-
वित्स्वर्गं लोकमेतीति प्रकृतत्वादेश सम्प्रसाद इति सन्नि-
हितवत् । यत्रविशेषात् । सोऽयेदं शरीरं हित्वा ऽस्माच्छरी-
रात्समुत्थाय शरीरात्मभावनां परित्यज्येत्यर्थः न त्वासना-
दिवत्समुत्थायेति इह युक्तं । स्वेन रूपेणेति विशेषणात् ।
न ह्यन्यत उत्थाय स्वरूपं सम्पन्नयं । स्वरूपमेव हि तत्र
भवति । प्रतिपन्नयं चेत्यात्परं परमात्मलक्षणं विशन्ति-

भा० त्वाग्रह्याह । न हीति । कुतोऽयं स्वरूपेऽभिनिष्पत्तिप्रयोग-
स्तथाह । प्राप्तिमिति । एतच्छब्दः सन्ध्यागविषयः । अनात्मस्वरू-
पप्रतिपत्तिभ्रान्तिनिवृत्त्यपेक्षया स्वरूपसम्पत्तिरूपचरितेत्यर्थः ।
किन्तुस्वरूपमिति तदाह । अशरीरता हीति । यथा मिथ्या
रूप्यतादात्म्यनिवृत्तौ स्वाभाविकेनाख्यात्मना युक्तिरवतिष्ठते ।
तथा शरीरतादात्म्यभ्रान्तिनिवृत्तौ तदभावोपलक्षितं स्वरूपं
स्वरूपमेवावस्थितं भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्त्रैव-
शब्दार्थमाह । यत्त्वमिति । कोऽसावुक्तिकर्त्तृत्वाकाङ्क्षायामाह ।
स ब्रूयादिति । न केवलमात्मत्वमेव प्रकृतस्य ज्योतिषः किन्तु
रूपान्तरत्वमस्तीत्याह । किञ्चेति । अविनाशित्वे हेतुमाह ।

उ० भिनिष्पद्यत एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभय-
मेतद्ब्रूतेति तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्य-
मिति ॥४॥ तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि

भा० सभावं ज्योतीरूपं ब्रह्मस्य स्वास्थ्यमुपगम्येति । एतत्स्वेनात्मी-
येन रूपेणाभिनिष्पद्यते प्रागेतस्याः स्वरूपसम्पत्तेः । अवि-
द्यया देहमेवापरं रूपमात्मत्वेनोपगत इति तदपेक्षयेदमु-
च्यते स्वेन रूपेणेति । अन्नरीरता ज्ञात्मानः स्वरूपं
यत्सं परं ज्योतिःस्वरूपमापद्यते सम्प्रसाद एष आत्मेति
होवाच । स ब्रूयादिति यः श्रुत्या नियुक्तोऽग्नेवासिभ्यः ।
किञ्चैतदमृतमविनाशि । भूमा यो वै माभूदमृतमि-
त्युक्तमत एवाभयं भूषो द्वितीयाभावादत एव ब्रह्मेति ।
तस्य ह वै एतस्य ब्रह्मणो नामाभिधानं । किन्तत्सत्य-
मिति । तत्सत्यं ज्ञावितथं । तत्सत्यं स आत्मेति श्रुतं ।
अथ किमर्थमिदं नाम पुनः पुनरुच्यते तदुपासवविधि-

भा० भूमेति । तथापि कथमविनाशित्वं तत्राह । यो वा इति ।
इतिशब्दे हेत्वर्थः । यस्माद्यथोक्तजन्तुं ब्रह्म तस्मादुपासना-
मर्हतीत्यर्थः । उपास्यस्यास्य ब्रह्मणो नाम निर्दिष्टवि । तस्येति ।
उक्तस्य पुनरुक्तिरनर्थिकेत्वाद्ब्रह्म परिहरति । कथमर्थमित्या-
दिना । उपास्यस्तुत्यर्थं नामोक्ता तादर्थ्येनैव नामाक्षराणि
प्रसूयति । तातीति । ताति जानीत्यपेक्षावामाह । एवातीति ।
कथं तकार इत्युच्यते । इकारस्यापि तत्र भावादित्याद्ब्रह्माह ।
इकार इति । तत्र हेतुमाह । ऋक्षेनेति । दीर्घमीकारमुद्दिश्य
ऋक्षं पुनरनुवदन्न विवक्षितत्वमेव नामाक्षरेषु तस्य सूचयती-
त्यर्थः । अथावामक्षरावामवाप्तरभेदं दर्शयति । तेषामिति ।

उ० सतीयमिति तद्यत्सतदमृतमथ यद्धि तन्मन्थ्यमथ
यद्यन्नेनोभे यच्छति यदनेनोभे यच्छति तस्माद्य-
महरहवी एवंवित्स्वर्गं लोकमेति ॥ ५ ॥ ३ ॥

भा० स्तुत्यर्थं । तानि ह वा एतानि ब्रह्मणो नामाक्षराणि
चीश्वेतानि सतीयमिति सकारसकारो यमिति च । इका-
रसकारे उच्चारणार्थोऽनुबन्धः । इत्येनैवाक्षरेण पुनः
प्रतिनिर्द्देशान्तेषां । तत्तत्र यत्सकारसदृशं सद्ब्रह्म ।
अमृतवाचकत्वादमृत एव सकारसकारान्नो निर्दिष्टः ।
अथ चत्तकारसम्बन्धं । अथ यद्यमक्षरं तेनाक्षरेणामृतं
मन्थ्याख्ये पूर्वे उभे अक्षरे यच्छति यमयति नियमयति
बन्धीकरोति आत्मनेत्यर्थः । यद्यस्मादनेन यमित्येतेनोभे
यच्छति । तस्माद्यमादौ संयत इव हि एतेन यमा
संयते । ब्रह्मनामाक्षरस्यापि इदममृतत्वादिधर्मावत्त्वं
महाभाग्यं । किमुत नामवत् इत्युपास्यत्वाच्च स्तुयते ब्रह्म-

भा० निर्द्धारणे षष्ठी । वस्यविभागानन्तर्यमथशब्दार्थः । तकारस्याक्ष-
रसामान्यान्मन्थ्यत्वं । यद्यमक्षरेऽपूर्वेऽयमित्वाक्षरेण प्रयोक्त्वा निय-
मयतीत्याकाङ्क्षायां नियमनस्याभाष्येनेत्याह । आत्मनेति । यमि-
त्वाक्षरस्य नियमनस्याभाष्यमेव साधयति । यद्यस्मादिति । तस्य
तत्त्वभावत्वे अनुभवमनुसङ्गयति । संयत इवेति । यमे
यमित्वाक्षरेणेत्यर्थः । तस्य पूर्वोऽभ्यामुपरिष्ठाङ्गावित्त्वं तन्नियामकत्वं
हेतुदिति मत्वाह । एतेनेति । अक्ष्यतेऽपूर्वे अक्षरे इति श्लेषः ।
ब्रह्मणः सत्यमिति नाम तस्य यन्निर्वचनं कृतं तस्य प्रयोजनमाह ।
ब्रह्मेति । यज्जवात्सत्यमेवंवित्पदं आकरोति । यमिति ।

उ० अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको न सुकृतं न दुष्कृतं

भा० नामनिर्वचनेनैवं नामवतो वेत्ता एवंवित् । अहरर्वा एवंवित्स्वर्गं लोकमेतीत्युक्तार्थं ॥ ३ ॥

अथ य आत्मेति । उक्तलक्षणो यः सम्प्रसादस्तस्य स्वरूपं वक्ष्यमाणैरनुक्तैश्च गुणैः पुनः स्मर्यते । ब्रह्मचर्यसाधनसम्बन्धार्थं । य एष यथोक्तलक्षण आत्मा स सेतुरिव सेतुः । विधृतिर्विधरणः । अनेन हि सर्व्वं जगद्-र्षाश्रमादिक्रियाकारकफलादिभेदनियमैः कर्तुरनुरूपं विदधता विधृतं । अभियमाणं हीनरेणेदं विश्वं विनश्येत् यतस्तस्मात्स सेतुर्विधृतिः । किमर्थं स सेतुरित्याह । एषां भूरादीनां लोकानां कर्तृकर्षफलाश्रयाणामसम्भेदायाऽविदारणायाऽविनाश्रायेत्येतत् । किंविधिष्ट-श्चासौ सेतुरित्याह । नैनं सेतुमात्मानमहोरात्रे सर्व्वस्य जनिमतः परिच्छेदके सति नैतं तरतः । यथाऽन्ये संसा-

भा० वाक्यन्तु न व्याख्येयं प्रागेव व्याख्यातत्वादित्याह । अहरिति ॥ ३ ॥

वाक्यान्तरमादत्ते । अथेति ॥ तस्य तात्पर्य्यमाह । उक्तलक्षण इति ॥ प्रकारान्तरेण कृतिप्रारम्भार्थं वाक्यस्योऽयमशब्दः । किमिति कृतिरित्यपेक्षायां कृत्वे ब्रह्मसाधारे ब्रह्मचर्याख्यस्य साधनस्य सम्बन्धविधानार्थमित्याह । ब्रह्मचर्य्येति । यथा मृदादिमयः सेतुर्व्यवस्थाहेतुरस्येदं क्षेपमिति । तथायमपि व्यवस्थाहेतुरित्याह । सेतुरिवेति ॥ सेतुत्वं साधयति । विधृतिरिति ॥

उ० सर्वे पाप्मानोऽतो निवर्तन्तेऽपहतपाप्मा लेष
ब्रह्मलोकस्तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्न-

भा० रिणः काखेनाहोरात्रादिलक्षणेन परिच्छेद्या न तथायं
कालपरिच्छेद्य इत्यभिप्रायः । यस्मादवांश्वत्सरोऽहोभिः
परिवर्तत इति श्रुत्यन्तरात् । अत एवैवं न जरा तरति
न प्राप्नोति । न तथा मृत्युर्नतु शोको न सुहृत्तं न दुष्कृतं ।
सुहृत्तदुष्कृते धर्माधर्मा । प्राप्तिरत्र तरणशब्देनाभिप्रेतो
नातिक्रमणं । कारणं ह्यात्मा । न शक्यं हि कारणाति-
क्रमणं कर्तुं कार्येण । अहोरात्रादि च सर्वं सतः कार्यं ।
अन्येन ह्यन्यस्य प्राप्तिरतिक्रमणं वा क्रियेत । नतु तेनैव
तस्य । न हि घटेन मृत्प्राप्यतेऽतिक्रम्यते वा । घटपि
पूर्वं य आत्मापहतपाप्मेत्यादिना पाप्मादिप्रतिषेध उक्त
एव तथापीहायं विशेषो न तरतीति प्राप्तिविषयत्वं

भा० विधारकत्वमुपपादयति । अनेनेति । वखांश्रमादीत्यादिशब्दो
वयोऽवस्थाविषयः । फलादीत्यादिशब्दस्तु तदवान्तरजातीयवि-
षयः कर्त्रंरूपप्रक्रियादिभेदविषयनियमैः सर्वसांदि व्यवस्थापयता
परमेश्वरेण सर्वं जगद्विद्युतमिति सम्बन्धः । अन्ययमुखेनोक्तमेव
व्यतिरेकमुखेनाह । अन्नियमाद्यो हीति । उक्तमेवार्थं प्रशुपूर्वकं
विशदयति । किमर्थमित्यादिना । नैतमिति प्रतीक्यह्यं
यत्तद्वाच्ये । सेतुरित्यादिना ॥ तदेव वैधर्म्यदृष्टान्तेन स्पष्टयति ।
यथेत्यादिना । परमात्मनो न कालपरिच्छेद्यतेत्यत्राथर्वणश्रुतिं
प्रमादयति । यस्मादिति । तरतीति तरतेरतिक्रमणार्था
नात्मनि सम्भवतीत्यत्र हेतुमाह । कारणं हीति । कार्यस्य कारणा-
तिक्रमणं माभूदहोरात्रादेस्वात्मातिक्रमणं किं न स्यादित्याश-

नन्धो भवति विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी
सन्ननुपतापी भवति तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वी-

भा० प्रतिषिध्यते । तत्राविशेषणजराद्यभावमात्रमुक्तं । अहो-
रात्राद्या उक्ता अनुक्तास्त्वान्ये सर्व्वे पाप्मान उच्यन्तेऽतो
ऽस्मदात्मनः सेतोर्निवर्त्तन्तेऽप्रायैवेत्यर्थः । अपहृतपाप्मा
श्लेष ब्रह्मैव खोको ब्रह्मलोक उक्तः । यस्माच्च पाप्मकर्मा-
न्धादिशरीरवतः स्यात्सत्वशरीरस्य तस्माद्दे एतमात्मानं
सेतुं तीर्त्वा प्राप्यानन्धो भवति । देहवत्त्वे पूर्व्वमन्धोऽपि सन् ।
तथा विद्धः सन्देहवत्त्वे देहवियोगे सेतुं प्राप्याविद्धो
भवति तथोपतापी रोगाद्युपतापवान् सन्ननुपतापी भवति ।
किञ्च यस्माद्देहोरात्रे न सः सेतौ तस्माद्वा एतं सेतुं
तीर्त्वा प्राप्य नक्तमपि तमोरूपं रात्रिरपि सर्व्वमहरेवा-
भिनिष्पद्यते । विद्यप्यात्मज्योतिःस्वरूपमहरिवाहः सदै-

भा० ज्ञाह । अहोरात्रादिति चेति ॥ तरतेरतिक्रमकार्यत्वमङ्गीकृ-
त्यापि निषेधे हेतुमाह । अन्येनेति ॥ तरतिवाक्यस्यापहृतपाप्मा-
वाक्येन पौनःपुन्यमाशङ्क्य परिहरति । यद्यपीति ॥ विशेषणाना-
मानन्त्यात्प्रत्येकं प्रतिषेधवचनासम्भवमभिधेत्वाह । अहोरा-
त्राद्या इति ॥ पाप्मकार्यमात्मानमप्राप्यैव तन्निवृत्तौ हेतुमाह ।
अपहृतेति । यद्योक्तसेतुप्राप्तौ षण्णितमाह । यस्मादिति ॥ आभा-
विकस्यानर्थात्मित्वाशङ्काह । देहवत्त्व इति ॥ विद्धो दुःखादि-
सम्बन्धी ॥ इतस्मात्सेतोरस्ति महाभागधेयत्वमित्वाह । किञ्चेति ।
कथं सर्व्वमपि तमोरूपमहरेव विदुषः स्यान्नहि विद्ययापि
विबुद्धोऽर्थः सिद्धतीत्याशङ्काह । विद्यमोति ॥ तत्र हेतुमाह ।
सन्नदिति ॥ ब्रह्मणश्चोऽवेद्यो लोकः सप्रकाशचिदेकतानो यतो-

उ० पि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते सकृद्भिभातो खेवैष
ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥ तद्य एवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्ये-
णानुविन्दन्नि तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां सर्वेषु
लोकेषु कामचारो भवति ॥ ३ ॥ ४ ॥

भा० करूपं विदुषः सम्यद्यत इत्यर्थः । सकृद्भिभातः सदा
विभातः सदैकरूपः स्वेन रूपेणैव ब्रह्मलोकः । तत्रैवं सत्येन
यथोक्तं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येण स्त्रीविषयदृष्ट्यात्यागेन
शास्त्राचार्योपदेशमनुविन्दन्ति स्वात्मसंवेद्यतामापाद-
यन्ति एतेषामेव ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदामेष ब्रह्म-
लोकः । नान्येषां स्त्रीविषयसम्पर्कजातदृष्ट्यानां ब्रह्मवि-
दामपीत्यर्थः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीत्यु-
क्तार्थं । तस्मात्परममेतत्साधनं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मविदामित्य-
भिप्रायः ॥ ४ ॥

आ० ऽवतिष्ठतेऽतस्तद्रूपत्वाद्बिदुषो यथोक्तरूपत्वमविवृद्धमित्यर्थः ।
विद्यापक्षे यथोक्तरीत्या व्यवस्थिते सत्येतत्पक्षं विद्यावत्त्वेन केषां
सिद्धयतीत्याशङ्क्याह । तत्रेति ॥ ब्रह्मचर्यवतां विद्याद्वारा
ब्रह्मास्थो लोकः फलतीत्यर्थः । तेषामेवैतेवकारद्योतितमर्थमाह ।
नान्येषामिति । ब्रह्मविदामपीति वाङ्मन्त्रब्रह्मवित्त्वमप्यते ।
तेषां ब्रह्मचर्यवतां ब्रह्मविदामिति यावत् । ब्रह्मचर्यसाधन-
वतामेव ब्रह्मवित्त्वेन ब्रह्मास्थो लोको भवतीति स्थिते फलित-
माह । तस्मादिति ॥ साधनं ब्रह्मविद्यायामिति शेषः । ब्रह्मवि-
दामिति भाविको दितिमाश्रित्वाह ॥ ४ ॥

३० अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येण खेव यो ज्ञाता तं विन्दतेऽथ यदिष्ट-
मित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण खेवेष्टा-

भा० य आत्मा स सेतुत्वादिगुणैस्तुतस्तन्नाप्तये ज्ञानसह-
कारिषाधनात्तरं ब्रह्मचर्याख्यं विधातव्यमित्याह । यज्ञा-
दिभिः तत् स्तौति कर्त्तव्यार्थं । अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते
स्तोके परमपुरुषार्थसाधनं कथयन्ति त्रिष्टासद्ब्रह्मचर्य-
मेव । यज्ञस्यापि चत्फलं तद्ब्रह्मचर्यवाङ्मतेऽतो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति प्रतिपत्तव्यं । कथं ब्रह्मचर्यं यज्ञ इत्याह ।
ब्रह्मचर्येणैव हि यस्माद्यो ज्ञाता स तं ब्रह्मलोकं यज्ञ-
स्यापि पारम्येण फलभूतं विन्दते लभते ततो यज्ञोऽपि
ब्रह्मचर्यमेवेति । यो ज्ञातेत्यचरानुष्ठानेयज्ञो ब्रह्मचर्यमेव ।
अथ यदिष्टमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । कथं ब्रह्मच-
र्येणैव साधनेन तमीश्वरमिष्ट्वा पूजन्निवा अथ वैषणा-
मात्मविषयां कृत्वा तमात्मानमनुविन्दते । एषणादीष्ट-

भा० अथ यथोक्तपरमात्मप्राप्तिसाधने ज्ञाने सहकारिब्रह्मचर्यं
प्राप्तेवाक्तं ॥ तथाच कृतं ब्रह्मचर्यविषयेषोत्तरग्रन्थेनेत्याशङ्क्याह ।
य आत्मेति । श्रमाद्यपेक्षया अन्तरशब्दः । उक्तमपि ब्रह्मचर्यं
विधातुमगन्तरग्रन्थप्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ किमिति तर्हि तस्य स्तुति-
दित्वाशङ्क्य तस्या विधिषेधत्वं दर्शयति । यज्ञादिभिश्चेति ॥
श्रुतिराज्ञोत्तरं वाक्यमित्युक्तं तदादाय व्याख्यरोति । अथेत्या-
दिना ॥ ब्रह्मचर्यस्योक्तरीत्या विधित्त्वित्ये तदीयस्तुतिप्रारम्भा-
र्योऽप्यशब्दः ॥ यज्ञस्य ब्रह्मचर्ये ऽन्तर्भावं साधयति । यज्ञस्या-
योति ॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा समर्थयते । कथमित्यादिना ।

उ० त्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥ अथ यत्सत्रायणमित्याच-
क्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्मचर्येण खेव सत आत्मन-
त्त्वाणं विन्दतेऽथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्य-

भा० मपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ यत्सत्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मच-
र्यमेव तत्तथा । सतः परस्मादात्मज्ञ आत्मनस्त्वाणं रचणं
ब्रह्मचर्यसाधनेन विन्दते अतः सत्रायणशब्दमपि ब्रह्मच-
र्यमेव तत् । अथ यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तद्ब्रह्म-
चर्येणैव साधनेन युक्तः सत्त्वात्मानं शास्त्राचार्याभ्यामनुविद्य
पश्चात्मानुते ध्यायति । अतो मौनशब्दमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ
यद्दनाग्रकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । यमात्मानं
ब्रह्मचर्येणानुविन्दते स एष हि आत्मा ब्रह्मचर्यसाधन-
वतो न नश्यति तस्माद्दनाग्रकायनमपि ब्रह्मचर्यमेव । अथ
यद्दरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । अर ष्यशब्दयो-
रण्वयोर्ब्रह्मचर्यवतोऽयनादरण्यायनं ब्रह्मचर्यं । यो ज्ञाना-
द्यज्ञः । एषणादिष्टं । सतस्त्वाणात्सत्रायणं । मननामौनं ।
अनाग्रनादनाग्रकायनं । अर ष्ययोगमनादरण्यायनं ।

भा० पारम्यर्थेण चित्तशुद्धिदारेणेत्यर्थः । न केवलं पञ्चद्वारा यज्ञो
ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवति । किन्तु यज्ञारक्षकारसंस्पर्शादपीत्याह । यो
ज्ञातेति । इष्टस्य ब्रह्मचर्यान्तर्भावमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति ।
कथमित्यादिना । पूजयित्वा तमात्मानमनुस्मिन्दत इति सम्बन्धः ॥
ब्रह्मचर्येणात्मविषयैवशा निष्पाद्यते । इष्टेनापि तद्देव सन्नाद्यते ।
तस्माद्देवबाहुभवसादृश्यरूपादिष्टमपि यज्ञवद्ब्रह्मचर्यमेवेत्याह ।
एवशादीति । ब्रह्मवजमानकं वैदिकं कर्म सत्ताययं । तथा यज्ञ-
वदिष्टवचेत्यर्थः ॥ कथं सत्ताययं ब्रह्मचर्येऽन्तर्भवतीत्याशङ्क्याह ।

उ० मेव तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥२॥
अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव त-
देष स्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दतेऽथ

भा० इत्यादिभिर्महद्भिः पुरुषार्थसाधनैः स्तुतत्वाद्ब्रह्मचर्यं परमं
ज्ञानसहकारिकारणं साधनमित्यतो ब्रह्मविदा यत्नतो
रक्षणीयमित्यर्थः । तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अरस्य ह वै प्रसिद्धो
अस्त्रार्णवौ समुद्रौ । समुद्रावपामेव सरसो तृतीयस्थां । भुव-
मन्तरिक्षज्ञापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तथा तृतीयस्थामितोऽस्मा-
सोकादारभ्य गच्छमानायां दिवि । तत्रैव चैवं दूराऽस्रं
तन्मय ऐरो मण्डस्तेन पूर्णमैरं मदीयं तदुपयोगिनां मद-
करं हर्षोत्पादकं सरः । तत्रैव चाश्वत्यो वृक्षः सोमोऽमृतं
तस्मिन्सर्वोऽमृतस्रवमिति वा । तत्रैव च ब्रह्मलोके ब्रह्मचर्य-
साधनरहितैर्ब्रह्मचर्यसाधनवज्ज्ञोऽन्यैर्न जीयत इत्यपराजिता
नाम पूः पुरी ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । ब्रह्मणा च प्रभुणा
विशेषेण मितं निर्मितं तच्च हिरण्यमयं सौवर्षं प्रभुविनिर्मितं
मण्डपमिति वाक्यशेषः । तत्तत्र ब्रह्मलोके ऐतावर्षवा-

भा० सत इति ॥ उपवासपरायत्नत्वमनाशकायनं तत्कथं ब्रह्मचर्येऽ-
न्तर्भवतीत्याशङ्क्याह । यमात्मानमिति ॥ अरण्यावनमरस्यवास-
स्तत्कथं ब्रह्मचर्यान्तर्भूतमित्याशङ्क्याह । अरस्यशब्दयोरिति ।
विस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिप्याह । यो ज्ञानादित्यादिना ॥ यो ब्रह्म-
चर्येणात्मनो ज्ञानादात्मानं विन्दते स ब्रह्मलोकं लभते । तस्मा-
द्यज्ञो ब्रह्मचर्यमिति योजना । आदिशब्देन स्वस्य परमपुरुषार्थ-
साधनत्वं गृह्यते । ब्रह्मचर्यस्य स्तुतत्वात्तद्विषयं विधिमुक्त्वा
तत्सहस्रतद्विद्यासाध्यत्वं कथयति । तत्तत्र हीति ॥ ब्रह्मचर्यं-

उ० यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तदरश्च

भा० वरण्याख्यावक्तौ ब्रह्मचर्येण साधनेनानुविन्दन्ति ये तेषामेष यो व्याख्यातो ब्रह्मलोकसेवाञ्च ब्रह्मचर्यसाधनवतां ब्रह्मविदां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति नान्येषाम-
ब्रह्मचर्यपराणां वाह्यविषयासक्तबुद्धीनां कदापीत्यर्थः । नन्वत्र त्वमिन्द्रस्त्वं यमस्त्वं वरुण इत्यादिभिर्यथा कश्चित् स्तूयते महार्हः । एवमिष्टादिभिः शब्दैर्न स्त्रीविषयदृष्ट्यानिवृत्तिमात्रं स्तूयर्हं किन्तर्हि ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वात्तदेवेष्टादिभिः स्तूयत इति केचित् । न स्त्यादि वाह्यविषयदृष्ट्यापहतचित्तानां प्रत्यगात्मविवेकविज्ञानानुपपत्तेः । पराञ्च खानि व्यदणत्स्वयम्भूसस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मनित्यादिश्रुतिस्मृतिश्रुतेभ्यः । ज्ञान-

भा० स्यात्स्वल्पसाधनत्वान्महती स्मृतिरयुक्ता । तद्ब्रह्मचर्येण ज्ञानमुप-
लभ्य तदेव स्तूयत इति मतमुत्थापयति । नन्वेति ॥ तस्य क्षुद्र-
साधनत्वमसिद्धं । दुरनुष्ठेयत्वात् । तद्यतिरेकेण ज्ञानासम्भवाच्च
त्युत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ विषयापहतचित्तानां नराणां
विवेकासम्भवे प्रमादमाह । पराञ्चीति ॥ ध्यायतो विषयानि-
त्वाद्या स्मृतिरत्र विवक्षिता ॥ ब्रह्मचर्यस्योत्तमसाधनत्वे सिद्धे
फलितमाह । ज्ञानेति ॥ ब्रह्मलोकप्राप्तिसाधनस्य ब्रह्मचर्यस्य
यच्चादिभिः स्तुतत्वात्तेषामपि तत्प्राप्तिसाधनत्वं श्रुत्याऽपि
प्रेतमिति शङ्कते । नन्विति ॥ किन्तेषां पुरुषार्थसाधनत्वं प्रस्तुत-
श्रुत्या प्रतीतं किंवा ब्रह्मलोकसाधनत्वमिति विवक्ष्याद्यमङ्गीक-
रोति । सत्यमिति ॥ न द्वितीयो काव्यभेदप्रसङ्गादित्याह ।
न त्विति ॥ कथं तर्हि यच्चादिर्ब्रह्मचर्यस्तुतित्वाह । किन्त-
र्हीति ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेति ॥ त्वमिन्द्रस्त्वं

उ० ह वै ण्यन्वार्थवै ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि

भा० सहकारिकारणं स्यादिविषयवृत्तानिवृत्तिसाधनं विधा-
तव्यमेवेति युक्तैव तत्सुतिः । ननु च यज्ञादिभिः कृतं
ब्रह्मचर्यमिति यज्ञादीनां पुरुषार्थसाधनत्वं गम्यते । सत्यं
गम्यते । नत्वह ब्रह्मलोकं प्रति यज्ञादीनां साधनत्वमभि-
प्रेत्य यज्ञादिभिर्ब्रह्मचर्यं स्वरयते किन्तुर्त्विं तेषां प्रसिद्ध-
पुरुषार्थसाधनत्वमपेक्ष्य यथेन्द्रियादिभ्यो राजा न तु
यत्नेन्द्रादीनां व्यापारस्तत्रैव राजा इति तदत् । य इमे
अर्षवादयो ब्राह्मणलौकिकाः सङ्कल्पजास्य पित्रादयो भो-
गास्ते किं पार्थिवा आप्यास्य । यथेह लोके दृश्यन्ते तद-
दर्शवृत्तपूःस्वर्षमण्डपानि आहोस्त्रिभानसप्रत्ययमात्रा-
णीति । किञ्चातो यदि पार्थिवा आप्यास्य स्थूलाः सु-

भा० विष्णुरित्यादिना विघ्नादिभ्यो राजा कृतयते तथापि न तस्येन्द्रादि-
व्यापारे निरङ्कुशं कर्तृत्वमस्तीति यथेव्यते तथा यज्ञादिभिर्ब्रह्म-
चर्यस्य कृतस्यापि नास्ति तुल्यफलत्वमित्यर्थः ॥ ब्रह्मलोकस्थानप-
दार्थान्निर्भूतं विचारमवतारयन्नादौ तद्विषयमाह । य इम
इति । तत्रैकं पक्षमत्याप्य दृष्टान्तेन तदुत्थितप्रकारमाह । ते
किमिति । पक्षान्तरं स्वप्नदृष्टान्तवशाद्दर्शयति । आहोस्त्रिदिति ।
अस्मिन्पक्षे को लाभः को वा दोषः । दोषदर्शनाभ्यागसत्त्वेन
सौख्ये च पुराणानुग्रहसम्भवात्तेन मानसा एवेत्याह । यदीति ।
न केवलं तेषां सौख्ये सत्युभेऽस्मिन्नित्यादिश्रुत्या पुराणस्रुत्या
च विरोधः किन्त्वशोकं सन्तापवर्जितमहिमं शीतस्पर्शं शून्यं ब्रह्म-
लोकमुपयन्तीत्याद्याश्च श्रुतयो ब्रह्मलोकं निरूपयन्त्यस्तत्रत्वाना-
मर्थाणां सौख्ये विरुद्धेरन् । स्थूलानां पदार्थानां तत्र सत्त्वे
शीतस्पर्शादेरवर्जनीयत्वादित्याह । अशोकमिति । ब्राह्मणलौक-

उ० तदैरमदीयं सरस्तदश्रुत्यः सोमसवनस्तदप-

भा० ईद्याकाशे समाधानानुपपत्तिः । पुराणे च मनोमयानि
ब्रह्मलोके शरीरादीनीति वाक्यं विरुद्धेत । अशोकमहिम-
मित्याद्याश्च श्रुतयः । ननु समुद्राः सरितः सरांसि
वायः कूपा यश्च वेदा मन्वाद्यश्च भूर्त्तिमन्तो ब्रह्माण-
मुपतिष्ठन्त इति मानसत्वे विरुद्धेत पुराणश्रुतिः । न
मूर्त्तिमत्त्वे प्रसिद्धरूपाणामेव तत्र गमनानुपपत्तेः । तस्मा-
त्प्रसिद्धमूर्त्तिव्यतिरेकेण सागरादीनां मूर्त्त्यन्तरं सागरा-
दिभी रूपान्तरब्रह्मलोकगन्तृत्वं कल्पनीयं । तुल्यायाश्च
कल्पनायां यथा प्रसिद्धा एव मानस्य आकारवत्यो
मूर्त्तयो युक्ताः कल्पयितुं मानसदेहानुरूप्यसम्बन्धोप-

भा० कपदार्थाणां मानसत्वेन पुराणस्मृत्यन्तरविरोधः शंसते ।
नन्विति । किं दृश्यमानरूपेषु समुद्रादीनां ब्रह्मलोकगमनं
स्मृत्यर्थः किं वा स्वरूपान्तरेणेति विकल्प्याद्यं दूषयति । न
मूर्त्तिमत्त्व इति । उभयत्रानुपपन्नप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रथमपक्षा-
योगे द्वितीयं पक्षं परिशिष्टमाचष्टे । तस्मादिति । अस्तु द्वितीयो
विकल्पः का नो हानिरित्याशङ्क्य ब्रह्मलोके मानसेन देहेन
मानसानामेव सागरादीनां मानसरूपेषु सह सम्बन्धोपपत्ते-
र्मानसा एव मूर्त्तयस्तेषां ब्रह्मलोकस्थाः कल्पयितुं युक्ता इत्याह ।
तुल्यायाश्चेति । तर्हि मनोरथकल्पितवदतिचक्षणत्वाद्देहयो-
ग्याकारत्वं सागरादीनां न स्यादित्याशङ्काह । दृष्टादीति ।
स्वप्नतुल्यत्वे मिथ्यात्वप्रसक्तिरिति शङ्कते । नन्विति । प्रसङ्गस्ये-
ष्टत्वमाशङ्क्य श्रुतिविरोधमाह । त इम इति । ये स्वप्ने दृष्टास्ते न
सन्ति न तु दृष्टा इति दर्शनं बाध्यते तथा च स्वाप्नसंवेदनस्य
सत्त्वत्वमिष्टं तथैव ब्राह्मणैकिकानां पदार्थाणां मानसत्वेति
दृष्टान्तं विष्टेति । मानसा हीति । जागरिते संविदतिरिक्ताः

उ० राजिता पूर्वब्रह्मणः प्रभुविमितः हिरण्मयां ३॥

भा० पत्तेः । दृष्टा हि मानस एवाकारवत्यः पुंस्त्राद्या मूर्त्तयः स्वप्ने । ननु ता अनृता एव । त इमे सत्याः कामा इति श्रुतिस्तथा सति विरुद्धेत । न । मानसप्रत्ययस्य सत्त्वोपपत्तेः । मानसा हि प्रत्ययाः स्त्रीपुरुषाद्याकाराः स्वप्ने दृश्यन्ते । ननु जाग्रदावनारूपाः स्वप्नदृश्या न तु तत्र स्थादयः स्वप्ने विद्यन्ते । अत्यल्पमिदमुच्यते । जाग्रद्विषया अपि मानसप्रत्ययाभिनिर्वृता एव सदोक्षाभिनिर्वृततेजोबन्धमयत्वाज्जाग्रद्विषयाणां । सङ्कल्पमूला हि लोका इति चोक्तं । समकूपतां द्यावापृथिवी इत्यत्र सर्वश्रुतिषु च प्रत्यगात्मन उत्पत्तिः प्रलयश्च तत्रैव स्थितिश्च

भा० सन्ति पदार्थास्तदावनारूपास्ते स्वप्ने भान्ति न तु संविदात्मकं तेषामिति शङ्कते । नन्विति । जाग्रदितस्यापि संविद्विचर्तत्वात् पृथगस्ति सत्त्वमित्युत्तरमाह । अत्यल्पमिति । भूमविद्या-लोचनायामपि जाग्रद्विषयाणां संविद्विचर्तत्वं सेत्स्यतीत्याह । नङ्कल्पमूला हीति । इतश्च जाग्रद्विषयाणां संविद्विचर्तत्वमित्याह । सर्वश्रुतिषु चेति । ननु कुषाजो घटं चिकीर्षुर्भनसि सङ्कल्पितमाकारं वहिर्निर्मिमीते तत्र सङ्कल्पो वाङ्माकारस्य निमित्तं सङ्कल्पश्च पूर्वानुभूतसजातीयगोचरः पूर्वानुभूतोऽपि पूर्वतरसङ्कल्पनिमित्तनैमित्तिकभावः सर्वस्य संविद्विचर्तत्वे कथमुपपद्यते तत्राह । तस्मादिति । यस्मात्सतः सर्वस्येक्ष्यं पूर्वकल्पीयसदृशगोचरं पूर्वकल्पीया ततः पूर्वतरेक्ष्यनिमित्ता इति । संविदेवेत्यं स्वाविद्यया निवर्तते निरवयवस्य सम्भा-त्रस्य स्मारस्येनेक्ष्यवाद्यनपपत्तेस्तस्मात्सर्वस्य संविद्विचर्तत्वेऽपि निमित्तनैमित्तिकभावोऽयमनिर्वाच्यो न विरुध्यत इत्यर्थः । अथ सङ्कल्पाद्यायाः संविदोऽनिर्वाच्यस्पन्दनकाशे ये विषया वाङ्म-

उ० तद्य एवेतावरं च प्यञ्चार्षिवो ब्रह्मलोके ब्रह्म-

भा० यथा वा अरा नाभावित्यादिनेष्यते । तस्मान्मानवानां
वाङ्मानी च विषयाणामितरेतरकार्यकारणत्वमित्यत एव
बीजाङ्कुरवत् । यद्यपि वाङ्मा एव मानसाः मानसा एव च
वाङ्मा नानृतत्वं तेषां कदाचिदपि स्वात्मनि भवति ।
ननु स्वप्ने दृष्टाः प्रतिबुद्धस्यानृताभवन्ति विषयाः ।
सत्यमेव । जाग्रद्वेधापेक्षन्तु तदनृतत्वं न स्वतः । तथा
स्वप्नवेधापेक्षञ्च जाग्रद्वृष्टविषयानृतत्वं न स्वतः । विभ्र-
षाकारमाचन्तु सर्वेषां मिथ्याप्रत्ययनिमित्तमिति । वाचा-
रम्भणं विकारो नामधेयमनृतं जीषि रूपाणीत्येव सत्यं ॥

भा० तथा भासन्तेऽतश्च कदाचिदपि संविदतिरेकेण सत्त्वानङ्गी-
काराद्यन्तासत्त्वब्रह्ममन्वतत्वमापद्येत । तथा च व्यवहारभङ्गप्र-
सङ्गसत्त्वाह । यद्यपीति ॥ तथापि नास्तत्वमित्यव्याहारः ।
अध्यस्तस्याधिष्ठानमेव स्वात्मा । तस्मिन्न कदाचिदप्यन्ततासत्त्वं
तादात्म्येनैव स्फुरन्नादतो न व्यवहारभङ्गप्रसङ्ग इति भावः ।
कदाचिदपि नास्तत्वमिति वदता प्रतीतिकालात्कालान्तरेऽपि
विषयाणां नासत्त्वमित्युक्तं तत्रानुभवविरोधं शङ्कते । नन्विति ॥
स्वप्नदृष्टानां समीहितमेव कालान्तरे मिथ्यात्वमित्यङ्गीकरोति ॥
सत्त्वमिति ॥ तर्हि तेषामसत्त्वमेव स्वीकृतमित्याशङ्क्याह । जाग्र-
दिति ॥ तथापि जाग्रद्वेधेनाविषयीकरत्वादसत्त्वं स्वप्नदृष्टाना-
मेष्टव्यमित्याशङ्क्याह । तथेति ॥ यदि जाग्रद्वेधेनाविषयीकर-
त्वात्तत्रासत्त्वं स्वप्नदृष्टानां पदार्थानामिदं तर्हि जाग्रद्विषया-
त्त्वमपि स्वप्नवेधेनाविषयीकरत्वादसत्त्वप्रसङ्गः । तन्न कदाचिदपि
संविदि विषयात्त्वमन्तासत्त्वमित्यर्थः ॥ कथं तर्हि वाचार-
म्भणमुतिरित्याशङ्क्याह । विशेषेति ॥ अथाद्यां रूपाद्यां सत्त्वत्वे
विशेषाकारमात्रं मिथ्येत्युक्तमयुक्तं । तेष्वपि विशेषाकारस्य सत्त्वा-

उ० चर्येणानुविन्दन्ति तेषामेवैष ब्रह्मलोकस्तेषां
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ॥ ४ ॥ ५ ॥

भा० तान्यपि आकारविशेषतोऽनृतं । स्वतः सन्नाचरूपतया
सत्यं । प्राकृतदात्मप्रतिबोधोदात्तविषयेऽपि सर्वं सत्यमेव
स्वप्नदृष्ट्या इवेति न कश्चिद्विरोधः । तस्मान्मगना एव
ब्राह्मणलौकिका अरथादयः सङ्कल्पजास्य पिशादयः
कामाः । वाङ्मयविषयभोगवदङ्गुल्लिरहितत्वाच्छुद्धसत्त्व-
सङ्कल्पजन्वा इति गिरतिग्रयसुखाः सत्याश्चेत्तराणां भव-
नीत्यर्थः । सत्त्वत्यात्मप्रतिबोधेऽपि रज्ज्वामिव कल्पिताः
सर्पादयः सदात्मस्वरूपमेव प्रतिपद्यन्त इति सदात्मना
सत्या एव भवन्ति ॥ ५ ॥

भा० दिव्याश्रयाह । तान्यपीति । कथं तर्हि तेषु सत्त्वयदं प्रयुक्तमि-
त्याश्रयाह । स्वत इति । तर्हि तत्त्वमित्येतावत्यवोक्तं
किमिति श्रीवि रूपाश्रीत्वेव सत्त्वमित्युक्तं तथाह । प्राप्तिरिति ।
प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादिति । प्रथमपक्षवहितीवपक्षे दोषा-
भावादिति यावत् । यद्येहि कविषयवद्वाङ्मयलौकिका अपि
विषया विचार्यमाणः सत्याकर्हि कश्चन विशेषो येनैतत्परि-
त्यागेन तत्त्वामिनां विद्याविधानं तथाह । वाङ्मेति । जन्वा
ब्रह्मलोके विषया इति श्रेयः । प्रकृतायाः पञ्चमुतेरित्याश्वाहारः ।
ननु तेषामविद्यादश्रायामर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वत्वसम्भवेऽपि
कुतो विद्यावस्थायां सत्त्वमित्याश्रयाह । सत्यत्वेति । यथा
रज्ज्वां कल्पितसर्पादयो रज्ज्वत्त्वबोधे तदात्मतामेवापाद्यन्ते
विवेचनात् । तथा सर्वेऽपि विषया विद्यावस्थायामन्वयव्यतिरे-
काभां परिहारायासम्भाषत्वमेव प्राप्नुवन्तीति तत्त्वत्वम-
विरुद्धमित्यर्थः । ५ ।

उ० अथ या एता हृदयस्य नाउस्ताः पिङ्गलस्या-
णिमुस्तिष्ठन्ति शुक्लस्य नीलस्य पीतस्य लोहित-
स्येत्यसौ वा आदित्यः पिङ्गल एष शुक्ल एष

भा० अस्तु हृदयपुण्डरीकगतं यथोक्तगुणविशिष्टं ब्रह्म ब्रह्म-
चर्यादिसाधनसम्पन्नः त्यक्तवाङ्मविषयानृतदृष्टः सन्नुपास्ये
तस्त्रेयं मूर्द्धन्या नाद्या गतिर्वक्तव्येति खण्ड आरभ्यते ॥ अथ
या एता वक्ष्यमाणा हृदयस्य पुण्डरीकाकारस्य ब्रह्मो-
पासनस्थानस्य सम्बन्धिन्यो नाद्यो हृदयमांसपिण्डात्सर्वतो
विनिःसृता आदित्यमण्डलादिव रश्मयस्तास्यैताः पिङ्ग-
लस्य वर्षविशेषविशिष्टस्याणिन्नः सूक्ष्मरसस्य रसेन पूर्णा-
सदाकारा एव तिष्ठन्ति वर्तन्त इत्यर्थः । तथा शुक्लस्य
नीलस्य पीतस्य लोहितस्य च रसस्य पूर्ण इति सर्वत्रा-
द्याहार्थं । सौरेण तेजसा पित्ताख्येन पाकाभिनिर्दृष्टेन

भा० सगुणविद्याफलरूपमित्यमुपपाद्य तत्रापत्ते गतिर्वक्तव्येति
नाडीखण्डमवतारयति । यस्त्विति । यथोक्तो गुणः सत्त्वकाम-
त्वादिः । ब्रह्मचर्यादीत्यादिशब्दः शमदमादिसङ्गुहार्थः । तमे-
वादिशब्दार्थं स्पष्टयति । त्वक्तेति ॥ अधिकारिणः सफलोपा-
सिन्विध्यनन्तर्यमथशब्दार्थः । रसेनाग्नस्येति श्रेयः । तदाकारा
इति तच्छब्दोऽग्नरसविषयः । शुक्लस्येत्यादिसङ्गी पूर्ववत् । अता-
वितिशब्दोऽध्याहारद्योतनार्थः ॥ कथं पुनरग्नरसस्य पिङ्गलादि-
विशिष्टो बर्णविशेषः सिद्धतीत्याशङ्क्याह । सौरेवेति । वातपि-
त्ताख्यं सौरं तेजः । तेन पाकोऽग्निस्तस्य च जायते । तेनाभिनिर्द-
ष्टेनाख्येन कफेन सम्पर्कात्तदेव पित्ताख्यं सौरमेवो भवति पिङ्गलं ।
तेन सम्पर्कात्तस्य नाडीनाश्च जायते पिङ्गलत्वमित्यर्थः । तदेव

उ० नील एष पीत एष लोहितः ॥११॥ तद्यथा महा-
पथ आतत उभौ यामौ गच्छतीमञ्चामुञ्चैवमेवैता
आदित्यस्य रश्मय उभौ लोकौ गच्छन्तीमञ्चा-

भा० कफेनाक्षेपेन सम्पर्कान्तिक्लृप्तं भवति सौरं तेजः पित्ताख्यं ॥
तदेव वातभूयस्वाक्षीचं भवति । तदेव च कफभूयस्वा-
च्छुक्लं । कफेन समतायां पित्तं । श्लोषितबाहुल्येन
लोहितं । वैद्यकादा वर्षविशेषा अन्वेष्टव्याः । कथं भव-
न्तीति अतिस्वाहादित्यसम्बन्धादेव तत्तेजसो नाडी-
खनुगतस्यैते वर्षविशेषा इति । कथमसौ वाऽऽदित्यः
पिक्कलो वर्धत एष आदित्यः शुक्लोऽप्येष नील एष पीत
एष लोहित आदित्य एव । तस्याध्यात्मनाडीभिः कथं
सम्बन्ध इत्यत्र दृष्टान्तमाह । तत्र च यथा लोके महान्
विस्तीर्णः पन्था महापथ आततो व्याप्त उभौ यामौ

षा० च पित्ताख्यं सौरन्तेजो यथोक्तपाकाभिनिर्दत्तेन प्रभूतेन वातेन
सम्बन्धात्तद्भूयस्वाद्भवति नीलं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडी-
नास्य जायते नैख्यमित्याह । तदेवेति ॥ प्रकृतमेव पित्ताख्यं
सौरन्तेजो यथोक्तपाकवशादभिनिर्दत्तकफस्य स्वसम्बन्धिने
भूयस्वाद्भवति शुक्लं तेन च सम्पर्कादन्नरसस्य नाडीनास्य श्लेष्मं
भवतीत्याह । तदेव चेति ॥ उक्तपाकाभिनिर्दत्तेन कफेन तद-
भिनिर्दत्तस्यैव वातस्य समतायां तदेव तेजस्तत्सम्बन्धि पीतं
जायते । तत्सम्बन्धाच्चान्नरसस्य च नाडीनास्य पीतत्वं भवतीत्याह ।
कफेनेति ॥ यदा तु यथोक्तपाकाभिनिर्व्यञ्जनं श्लोषितम्बहुलं
भवति तदा तस्य नाडीनास्य लोहितत्वं भवतीत्याह । श्लोषितेति ॥
पद्यान्तरमाह । वैद्यकादेति ॥ अन्वेषणप्रकारमाह । कथ-

उ० मुञ्चामुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु
सृप्ता आभ्यो नाडीभ्यः प्रतायन्ते तेऽमुष्मिन्ना-
दित्ये सृप्ताः ॥ २ ॥ तद्यत्रैतत्सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः

भा० गच्छतीमञ्च सन्निहितममुञ्च विप्रकृतं दूरस्थमेव ।
यथा लोके दृष्टान्तो महापथ उभौ यामौ प्रविष्टः ।
एवमेवैता आदित्या महापथा यथा गच्छन्ति तथोभ-
यत्रादित्यस्य रश्मयः उभौ लोकावमुञ्चादित्यमण्डल-
मिमञ्च पुरुषं गच्छन्त्युभयत्र प्रविष्टाः । यथा महा-
पथः । कथममुञ्चादादित्यमण्डलात्प्रतायन्ते सन्तता
भवन्ति । ता अध्यात्ममासु पिङ्गलादिवर्णासु यथो-
क्तासु नाडीषु सृप्ता गताः प्रविष्टा इत्यर्थः । आभ्यो
नाडीभ्यः प्रतायन्ते प्रवृत्ताः सन्तानभूताः सत्यस्तेऽमुष्मिन्
रश्मीनामुभयस्त्रिङ्गत्वान्ते इत्युच्यन्ते । तत्र च एवं सति
यत्र यस्मिन् काले एतत्त्वप्रमयो जीवः सुप्तो भवति

आ० मिति । नाभेरूर्ध्वं हृदयादधस्तादामाश्रयमाचक्षते । तद्रूपं तेजः
सौरं पित्तमित्युच्यते । तत्राग्नरसस्य धात्वन्तरसहकारिवशाद्बर्ष-
विशेषे आरब्धमाश्रयगतं पीतं रङ्गकं रसरङ्गनादित्यादिवच-
नादित्यर्थः । कथं तर्हि पिङ्गलस्येत्याद्या अतिरिक्त्वाशङ्काह ।
अतिस्त्विति ॥ उक्तमर्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति । कथमित्या-
दिना ॥ आदित्यस्य पैङ्गल्यादयो वर्षविशेषाः शास्त्रप्रामाण्यादेव
प्रकृत्याः ॥ आदित्यस्य तेजसो नाडीमनुगतस्य पैङ्गल्यादयो
वर्षविशेषा भवन्तीत्युक्तं तदेव प्रश्नद्वारा दृष्टान्तावच्छेपेन
स्पष्टयति । तस्येत्यादिना ॥ उभयत्रादित्यमण्डले पुरुषे चेत्त्वर्थः ।
तत्र पूर्वोक्तमेव दृष्टान्तमनुवदति । यथेति ॥ उभौ यामौ
महापथा यथा गच्छति तथोभयत्रादित्यस्य रश्मयः प्रविष्टा

उ० स्वप्नं न विजानात्यासु तदा नाडीषु सृष्टौ भवति
तन्न कश्चन पाप्मा स्पृशति तेजसा हि तदा
सम्पन्नो भवति ॥ ३ ॥ अथ यत्रैतदवलिमानं नीतो

भा० स्नापस्य द्विप्रकारत्वादिशेषस्य समस्त इति । उपसंहृत-
सर्व्यकरणवृत्तिरित्येतत् । अतो वाङ्मविषयसम्पर्कजनित-
कालुष्याभावात्सम्यक्प्रसन्नः सम्यक्षो भवति । अत एव
स्वप्नविषयाकाराभासं मानसं स्वप्नप्रत्ययं न विजानाति
नानुभवतीत्यर्थः । यदैवं सुप्तो भवति आसु सौरतेजः-
पूर्णासु यथोक्तासु नाडीषु तदा सप्तः प्रविष्टो नाडी-
भिर्दारभूताभिर्हृदयाकाशं गतो भवतीत्यर्थः । न
ह्यन्यत्र सत्सम्पत्तेः स्वप्नदर्शनमस्तीति सामर्थ्याच्चाडी-
स्थिति सप्तमी द्वितीयया परिणम्यते । तं सता सम्यक्षं न
कश्चन न कश्चिदपि धर्माधर्मरूपः पाप्मा स्पृशतीति स्वरू-

भा० इत्यर्थः । तमेव प्रवेष्टं प्रश्नद्वारा प्रकटयति । कथमित्वा-
दिना । कथं नाडीनां पिङ्गवादिवर्षात्मित्वात्प्रश्न सौरतेज
तेजसेत्वादिनेोक्तं स्मारयति । यथोक्तास्थिति । समुद्रिणादिभ्यो
सप्तः इति सम्बन्धः । कथं स्त्रीभिर्ज्ञेन निर्दिष्टानां रश्मीनां
पुंभिर्ज्ञेन निर्दिष्टत्वात् । रश्मीनामिति । नाडीस्वरूपमुक्त्वा
विज्ञानात्मनः स्तोपाधिकरत्वेन साः स्तोतुमादौ स्नापं प्रकौति ।
तत्तत्रेति । सप्तम्यर्थमेव स्पष्टयति । एवं सतीति । नाडीस्वरूपे
पूर्वोक्तरीत्या निरूपिते सतीत्यर्थः । एतत्स्वप्नमिति क्रियाविश्ले-
षस्य । समस्तविशेषस्यार्थवत्त्वमाह । स्नापस्येति । दर्शनवृत्ति-
बद्धदर्शनवृत्तिश्चेति द्विप्रकारं स्नापस्येति । तत्र दर्शनवृत्तेः स्नापस्य
थावृत्त्यर्थं समस्त इति विशेषणं । तस्य सम्पिच्छित्वमर्थमाह ।

उ० भवति तमभित आसीना आहुर्जीनासि मां जा-
नासि मामिति स यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्ते
भवति तावज्जानाति ॥४॥ अथ यत्रैतदस्माच्छ-

भा० पावस्वितत्वात्तदात्मनः । देहेन्द्रियविग्रहं हि सुख-
दुःखकार्यप्रदानेन पाप्मा स्पृशतीति । नतु सत्सम्बन्धं स्वरू-
पावस्वं कश्चिदपि पाप्मा स्पृष्टुमुत्सहते । अविषयत्वात् ।
अन्यो ह्यन्यस्य विषयो भवति न त्वन्वत्वं केनचित्कृतश्चिदपि
सत्सम्बन्धस्य । स्वरूपप्रचयनं त्वात्मनो जायत्स्वभावस्थां
प्रति ममनं । वाङ्मयविषयप्रतिबोधोऽविद्याकामकर्मावीजस्य
ब्रह्मविद्याहुताग्नादाहनिमित्तमित्यवोचाम षष्ठ एव तदि-
हापि प्रत्येतत्त्वं । यदैवं सुप्तः सौरेण तेजसा हि नाद्यन्तर्ग-
तेन मर्त्यतः सम्बन्धो व्याप्नो भवति । अतो विशेषेण चक्षुरा-
दिनाडीदारैर्वाङ्मयविषयभोगायाऽप्रसृतानि करणान्यस्य

भा० उपसंहरतेति । विशेषवान्तरमुत्थाप्य आकरोति । अत इति ।
उपसंहरतसम्बन्धकरत्वादिति यावत् । उक्तं विशेषब्रह्ममुपजीव्य
सुप्रमित्वादि व्याचष्टे । अत इति । नाडीषु प्रविष्टो भवतीति
चदुक्तं तदयुक्तं । य एवोऽन्तर्हृदय आकाशस्वस्मिन् श्रेत
इत्यङ्गीकारादित्वाग्रह्याह । नाडीभिरिति । नाडीश्चिति
श्रुता सप्तमी । कथं नाडीभिरिति ब्रवीत्वा व्याख्यायते
तत्राह । न हीति । तदेतदिति सुबुद्धयवशोच्यते । तस्यामव-
स्थायां कर्माभावे कथं पुनरवस्थानमित्वाग्रह्याह । देहेति ।
सुखदुःखानुभवाभावात्पाप्मासंस्पर्शोऽत्र विवक्षितो न तु कर्मा-
भावादित्यर्थः । अविषयत्वं साधयति । अन्यो हीति ।
सुप्तोः स्वरूपावस्थस्य कथं प्रचयनमित्वाग्रह्याह । स्वरूपेति ।

उ० रीरादुत्क्रामत्यथेतैरेव रश्मिभिरुर्द्धमाक्रमते स
ओमिति वा होद्वाभीयते स यावत्क्षिप्येन्मन-
स्तावदादित्यं गच्छत्येतद्वै खलु लोकद्वारं वि-

भा० तदा भवन्ति । तस्मादयं करणानां निरोधात्स्वात्मन्येवाव-
स्थितः स्वप्नं न विजानातीति युक्तं ॥ तत्रैवं सत्यं यच्च
यस्मिन् काले बलिमानमवस्रभावं देहस्य रोगादिनिमित्तं
जरादिनिमित्तं वा छत्रीभावमेतन्नयनं नीतः प्रापितो देव-
दत्तो मुमुर्षुर्यदा भवतीत्यर्थः । तमभितः सर्वतो वेष्टित्वा-
ऽऽसीना ज्ञातय आङ्गर्जनासि मां तव पुत्रं । जानासि मां
पितरं वेत्यादि । स मुमुर्षुर्यावदस्माच्छरीरादनुत्क्रान्तो-
ऽनिर्गतो भवति तावत्पुत्रादीन् जानाति । अथ यच्च यदै-
तत्क्रियाविशेषमिति तस्माच्छरीरादुत्क्रामति । अथ तदैतै-
रेव यथोक्ता रश्मिभिरुर्द्धमाक्रमते यथा कर्माजितं लोकं ।

आ० अविद्याकामकर्मणां बीजमनाद्यज्ञानं तस्य ब्रह्मविद्याख्येनाग्निना
न खापे दाहकनिमित्तं सुषुप्तस्य पुनः स्वरूपप्रथवगमिति
सम्बन्धस्तदेव व्याचष्टे । जायदिति ॥ श्रीदृक्प्रथवगमित्यपेक्षा-
यामाह । वाञ्छेति ॥ एतच्च सति सम्पद्य न विदुरित्वादावु-
दितमित्याह । इत्यवोचामेति ॥ तेजसा हीति पाप्मास्यर्षे
श्रौतो हेतुत्वं हेतुं व्याचष्टे । यदेति ॥ तद्वापत्तिकार्यमाह ।
अत इति ॥ कार्यकरणसंस्पर्शाभावफलं दर्शयति । तस्मादिति ॥
नाडीरेवं कृत्वा ताभिरुर्द्धगमनं प्रदर्शयितुं मरुत्काकं प्रपञ्च-
यति ॥ तत्रेति ॥ तस्यैवार्थमाह । एवं सतीति ॥ नाडीनामुक्त्वा-
दोक्त्वा प्राशस्त्ये सतीत्यर्थः । ताभिरुर्द्धगमनप्रदर्शनप्रारम्भार्थो-
ऽयमशब्दः । रोगादीन्वादिपदमागन्तुकसर्वनिमित्तसंग्रहार्थं

उ० दुषां प्रपदनं निरोधोऽविदुषां ॥ ५ ॥

भा० प्रेत्य विद्वान् । इतरस्तु विद्वान्यथोक्तसाधनसम्पन्नः स
 ॐ इत्योद्गारेणात्मानं ध्यायन् यथापूर्वं वा च । एवं
 ऊर्ध्वोर्ध्वं वा विदांश्चेदितरस्वीर्यं कृत्यभिप्रायः । मीयते
 प्रमीयते गच्छतीत्यर्थः । स विद्वानुत्क्रमिष्यन्वावात्स्येन्नो
 यावता कालेन मनसो चयः स्वाप्तावता कालेनादित्यं
 गच्छति प्राप्नोति चिप्रं गच्छतीत्यर्थो न तु तावतैव काले-
 नेति विवक्षितं । किमर्थमादित्यं गच्छतीत्युच्यते । एतद्दे
 खसु प्रसिद्धं ब्रह्मलोकस्य द्वारं य आदित्यस्येन द्वार-
 भूतेन ब्रह्मलोकं गच्छति विद्वान् । अतो विदुषां प्रपदनं
 प्रपद्यन्ते ब्रह्मलोकमनेन द्वारेणेति प्रपदनं । निरोधनं
 निरोधोऽस्मादादित्यादविदुषां भवतीति निरोधः ।

आ० अरादीन्वादिपदं तु नैसर्गिकसर्वनिमित्तद्योतनार्थमिति भेदः ।
 इतन्नयनमिति क्रियाविशेषबन्धं । प्रारब्धकर्मवसानार्थोऽप्यशब्दः ।
 इतदिति क्रियाविशेषबन्धमेतदुत्पन्नबन्धं यथा स्यात्तद्येत्वर्थः । यथो-
 क्ताभिर्नाडीषु प्रकृताभिरादित्यमखलादागताभिरिति यावत् ।
 कर्मणा जितं वशीकृतं स्वात्मसम्बन्धितामापादितं लोकमनतिक्रम्य
 तं प्रेत्य विद्वान् केवलकर्मवान् गच्छतीत्यर्थः । दहरविद्यावतो
 गतिं दर्शयति । इतरञ्चिदिति । यथोक्तसाधनं दहरविज्ञानं तेन
 सम्पन्नो विशिष्ट इत्यर्थः । स ध्यानगच्छतीत्युत्तरत्र सम्पन्नः ।
 यथा पूर्व्वं स्वप्नावस्थायामिव मरणावस्थायामपीत्यर्थः । वा हेति
 निपातद्वयस्यावधारणरूपमर्थं कथयति । एवेति । उच्छब्दार्थ-
 माह । ऊर्ध्वमिति । बाणशब्देन द्योतितं विकल्पं दर्शयति ।
 विदांश्चेदिति । यदि विद्वान् प्रमीयते तदोर्ध्वमेव गच्छति ।
 यदि त्वविद्वान् प्रमीयते तदा तिर्यग्मेव गच्छतीति विभागः ।

उ० तदेष श्लोकः शतश्रेका च हृदयस्य नाउस्तासां
मूर्धानमभिनिःसृतेका । तयोर्द्धमायन्नमृतत्वमेति
विष्वङ्मुन्या उत्क्रमणे भवन्त्युत्क्रमणे भवन्ति ॥
६ ॥ ६ ॥

भा० शैरेष तेजसा देहे एव निबद्धाः सन्तो मूर्द्धन्वा नाद्या
नेत्क्रामन्त एवेत्यर्थः ॥ ५ ॥

विष्वङ्मुन्या इति श्लोकादेतस्त्रिभ्योऽन्तेऽर्थे एव श्लोको
मन्तो भवति । शतश्रेका शैकोत्तरगतं नाद्यो हृदयस्य
मांसपिण्डभूतस्य सम्बन्धिन्यः प्रधानतो भवन्ति । आनन्वा-
हेहे नाडीनां तासामेका मूर्धानमभिनिःसृता विनिर्गता
तयोर्द्धमायन् गच्छन्मृतत्वममृतभावमेति विष्वङ्गानागत-
चक्षिर्यम्विसर्पिष्य ऊर्द्धगाद्यानां नाद्यो भवन्ति संसार
गमनद्वारभूता न त्वमृतत्वाय किं तर्ह्युत्क्रमणे एवा-
त्क्रामन्त्यर्थमेव भवन्तीत्यर्थः । द्विरभ्यासः प्रकरणसमा-
प्त्यर्थः ॥ ६ ॥

भा० विदुमस्वस्तदेहस्यादित्प्रमातावत्यन्तश्रेष्ठं दर्शयितुमनन्तरवाक्-
मादत्ते किं स्यादित्यत आह । अत इति । अविदुषामपि तर्हि
प्राप्तानामादित्यं ततो निबद्धानां पुनर्ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याश-
ङ्गाह । शैरेयेति ॥ ५ ॥

देहे निबद्धानां मूर्द्धन्वयः नाद्या नेत्क्रामन्तविदुषामित्यत्र
किञ्च दर्शयति । विष्वङ्गिति । यथोक्तार्थो नाडीविभाजनस्ततः
प्रधानान्त इति विशेषणत्वात्पर्यमाह । आनन्वा इति । प्रकरणं
नाडीविषयं दृष्टवित्याशिवयं वा ॥ ६ ॥

३० य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्वि-
शोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यस-
ङ्कल्पः सोऽन्वेष्टयः स विजिज्ञासितयः स सर्वांश्च
लोकानाप्राप्ति सर्वांश्च कामान्यस्तमात्मानम-

भा० अथ च एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्ममुत्थाय परं
ज्योतीरूपं सम्यद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत एव आत्मेति
शंवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेत्युक्तं । तत्र कोऽसौ सम्प्र-
सादः कथं वा तस्याधिगमः । यथा सोऽस्माच्छरीरा-
त्ममुत्थाय परं ज्योतीरूपं सम्यद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ।
येन कश्चिदेनाभिनिष्पद्यते स किञ्चिदथ आत्मा । सम्प्र-
सादस्तु च देहसम्बन्धीनि रूपाणि ततो चदन्यत्कथं स्वरूपं
इत्येतेऽर्था वक्तव्या इत्युत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते । आख्यायिका
तु विद्यायहसम्प्रदानविधिप्रदर्शनार्था विद्यास्तुत्यर्था
च । राजशेवितं पानीचमितिबत् ॥ य आत्माऽपहतपाप्मा

भा० इहदविद्यावामुपास्यस्तुत्तरार्थमुक्तमनुवदति । अथेति । विवे-
कानन्तर्यमथशब्दार्थो व्याख्यातः । शरीरात्ममुत्थानं तस्मि-
न्नहंममाभिमानत्वात् । स्वस्वमं विद्मिनष्टि । इव इति ।
उक्तिवर्णनमापार्थस्य दर्शितमेव । प्राज्ञो वा सम्प्रसादो विद्या-
वत्त्वा वेति संश्रुत्यात्पुष्टि । तत्रेति । प्रकृतं वाक्यं सप्तम्यर्थः ।
तस्तु च सम्प्रसादस्य परमात्मविवर्धनं ज्ञानं ज्ञेनोपायेन भव-
तीति प्रज्ञान्तरमाह । कथं वेति । चिन्तस्तु परमात्माधिगमे-
नेत्याहृत्प्राह । यथेति । तथा तस्याधिगमः कश्चमिति सम्बन्धः ।
अभिनिष्पद्यमानरूपस्यात्मा अविज्ञेयो निर्विज्ञेयो वेति प्रज्ञान्तरं
करोति । येनेति । आत्मनो हि सच्चिदानन्दैकतानाद्यर्था-

उ० नुविद्य विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥
तद्भोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे ते होतुर्हस तमा-
त्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विथ सर्वांश्च
लोकानाप्रेति सर्वांश्च कामानितीन्द्रो हैव देवा-

भा० विजरो विमृत्युर्विज्ञोकोऽविजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः
सत्यसङ्गम्यः । यस्योपासनायोपसम्भ्यर्थं हृदयपुण्ड-
रीकमभिहितं । यस्मिन् कामाः समाहिताः सत्या अमृ-
तापिधाना यदुपासनसहभावि ब्रह्मचर्यं साधनमुक्तं ।
उपासनफलभूतकामप्रतिपत्तये च मूर्द्धन्या नाद्या गति-
रभिहिता । सोऽन्वेष्टव्यः ब्राह्मचार्योपदेष्टैर्ज्ञातव्यः स
विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो विजिज्ञासितव्यः स्वसंवेद्यतामा-
पादयितव्यः । किन्तुस्थान्वेषणाद्विजिज्ञासनाच्च ज्ञादि-
त्युच्यते स सर्वांश्च लोकानाप्रेति सर्वांश्च कामान् यस्त-
मात्मानं यथोक्तेन प्रकारेण ब्राह्मचार्योपदेष्टेनाम्बेभ्य

भा० मन्त्राणि रूपाणि दृश्यमानानि शरीरसम्बन्धप्रयुक्तानि । तथा च
ततः शरीरादुपाधेर्यदन्यत्तस्य स्वरूपं तत्त्वयं सर्वप्रमाणाऽ
प्रतिपन्नमस्तीति प्रत्रान्तरमाह । सम्यसादस्य चेति । एतेषां
प्रत्रानामुत्तरग्रन्थमवतारयति । इत्येत इति । प्रजापते-
रिन्द्रविरोचनयोश्च सम्पादरूपा याऽन्वाख्यायिका दृश्यते सा
किमर्थत्वाशङ्काह । आख्यायिका इति । शिष्यस्य विद्याग्रहणे
गुरोस्तस्याः सम्यक्प्रदाने च यो विधिः अङ्गाकुत्वादिप्रकारस्त-
त्प्रदर्शनार्थेति यावत् । यद्वा विद्यायाः ग्रहणं स्वीकरणं यत्र
सम्यदाने तद्दानपात्रे शिष्ये दृश्यते तस्य विधिर्ब्रह्मचर्यादिसत्व-
दर्शनार्थेत्यर्थः । आख्यायिकायास्त्यात्म्यान्तरमाह । विद्येति ।

उ० नामभिप्रवव्राज विरोचनोऽसुराणां तौ हासंवि-
दानावेव समित्पाणी प्रजापतिसकाशमाजग्मतुः
॥ २ ॥ तौ ह डात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्य्यमू-

भा० विजानाति स्वसंवेद्यतामापादयति तस्यैतत्सर्व्वलोकका-
मावाप्तिः । सर्व्वात्मताफलं भवतीति ह किल प्रजापतिर-
वाच । अन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य इति चैव नियमवि-
धिरेव नापूर्व्वविधिः । एवमन्वेष्टव्यो विजिज्ञासितव्य
इत्यर्थः । दृष्टार्थत्वादन्वेषणविजिज्ञासनयोः । दृष्टार्थत्वञ्च
दर्शयित्वा नान्यत्र भोग्यं पश्यामीत्यनेनासकृत् । पर-
रूपेण च देहादिधर्मैरवगम्यमानस्यात्मनः स्वरूपाधि-
गमे विपरीताधिगमनिवृत्तिर्दृष्टं फलं । इति नियमार्थ-
तैवास्तु विधेर्युक्ता न त्वग्निहोत्रादीनामिवापूर्व्वविधित्वमिह
सम्भवति । तद्धोमय इत्याद्याख्यायिकाप्रयोजनमुक्तं ॥
तद् किल प्रजापतेर्वचनमुभये देवासुराः । देवास्ता-
सुरास्तु देवासुरा अनु परम्परागतं स्वकर्षणोचरापन्न-

भा० प्रजापतिना प्रोक्ता देवैरसुरैश्च प्रार्थिता इन्द्रविरोचनाभ्यां
देवासुराधिपतिभ्यामायासेन महता प्रेषिता देवराजेन च
कथयित्वात्ता । तस्मान्महाहर्षं विद्येति तस्याः सुखार्थाऽऽस्थायिणे-
त्यर्थः । महद्भिरपासितस्य महाहर्षत्वे दृष्टान्तमाह । राजसेवित-
मिति । यन्मायोपाधि सविशेषं चैतन्यं तदेव निरुपाधि निर्वि-
शेषमिति । सविशेषनिर्विशेषयोरभेदाभिप्रायेण प्रजापतिवाक्यं
व्याकर्तुमादत्ते । य आत्मेति । तत्र सोऽन्वेष्टव्य इति वाक्ये
सर्व्वव्यार्थमाह । यस्येति । उपासनमपि किमर्थमित्यपेक्षाया-
माह । उपपन्नव्यर्थमिति । तस्यैतत्प्रथममिति सम्बन्धः । कथं

उ० षतुस्तो ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्नाववास्त-
मिति तौ होचतुर्य आत्माऽपहतपाप्मा विजरो
विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्य-

भा० मनुबुधिरेऽनुबुद्धवन्तः । ते चैतप्रजापतिवचो बुध्या किम-
कुर्वन्सित्युच्यते । ते होचुरुक्तवन्तोऽन्योन्यं देवाः स्वपरिपक्ष-
सुराश्च । इन्न वद्यनुमतिर्भवतां प्रजापतिनोक्तान्मात्मान-
मन्विष्कामोऽन्वेषणं कुर्वीं यमात्मानमन्विष्य सर्व्यांसु
लोकानाप्नोति सर्व्यांसु कामानित्युक्त्वा इह एव राजैव
स्वयं देवानामितरान्देवांसु भोगपरिच्छेदश्च सर्व्यं
स्थापयित्वा इरीरमाचेशैव प्रजापतिं प्रत्यभिप्रवव्राज
प्रगतवान् । तथा विरोचनोऽसुराणां विबधेन गुरवोऽभि-
गन्तथा इत्येतद्दर्शयति । चैलोक्षराव्याह गुरतरा
विद्येति । यतो देवासुरराजौ महार्हभोगार्हौ सन्तौ
तौ तथा गुरमभ्युपयतवन्तौ । तौ ह किंसासंविदाना-
वेवान्योन्यं संविदमविकुर्वन्पौ विद्याफलं प्रत्यन्योन्यमीर्षीं

का० निर्बुधविद्यायाः सर्वलोकप्रामादतिः प्रणमिताप्रज्ञाह ।
सर्व्यात्मनेति । परिच्छेदश्चमन्वाहत्वा इहसंस्तुयेऽवस्थिति-
त्वर्यः । प्रजापतिवाक्यात्प्रतीयमावविधिस्तुत्पमाह । कन्वेष्टुश्च
इति । इवकारश्चावर्णं दर्शयति । नापूर्वविधिरिति । प्रष्टा-
देव विद्योदवे तदुत्पत्त्यर्थोऽपूर्वविधिरस्मिहोत्रादिविधिवन्न
सम्भवतीत्यर्थः । कथञ्चिन्न नियमविधिरपि स्यादवघातविधिव-
दिक्यप्रज्ञाह । एवमिति । निश्चाज्ञानसंस्कारप्रायश्चादना-
न्नाभिविषेयस्य इच्छे ज्ञतौ प्राज्ञाचार्याश्चाभावात्तान्नेवनेव
कार्कविति नियत इत्यर्थः । इतश्च नियमविधिरेव नापूर्वविधि-

उ० कामः सत्यसङ्कल्पः सोऽन्वेष्टयः स विजिज्ञासितयः स सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्

भा० इन्द्रचक्रौ समित्पाणी समिद्धारहसौ प्रजापतिश्चात्र-
 माजस्यतुरागतवन्तौ । तौ ह गत्वा द्वात्रिंशत् वर्षाणि
 इन्द्रोषापरौ भूत्वा ब्रह्मचर्यमूषतुष्टितवन्तौ । अभि-
 प्रायज्ञः प्रजापतिस्तावुवाच किमिच्छन्तौ प्रयोजन-
 मभिप्रेत्येच्छन्ताववाप्तमुषितवन्तौ युवामितीत्युक्तौ तौ
 चोचतुः । य आत्मेत्यादि भगवतो वचो वेदयन्ते श्रिष्टा
 अतस्तमात्मानं ज्ञातुमिच्छन्ताववास्वेति । यद्यपि
 प्राक्प्रजापतेः समीपागमनादन्योन्यमीर्षायुक्तावभूतां
 तथापि विद्याप्राप्तिप्रयोजनगौरवात्प्रकरागदेषमोर्षेर्षादि-

भा० रिक्ताह । दृष्टार्थत्वादिति ॥ अन्वेषयविजिज्ञासनाभ्यां साधन-
 मुक्तं । तस्य च विद्याद्वाराऽविद्यानिवृत्तिर्दृष्टमेव फलमन्वय-
 यतिदेक्षाभ्यां तज्जेतुत्वावगमात्तथा च तत्र नापूर्वविधिरेवका-
 होऽस्तीत्यर्थः ॥ तयोर्दृष्टफलवत्त्वे वाक्यशेषमनुकूलयति । दृष्टा-
 र्थत्वमेति ॥ कथमसंस्तययुक्तेन पश्यामीति वर्तमानोपदेशेनान्वेष-
 यादेर्दृष्टफलतेत्याशङ्क्य देहातिरिक्तात्मवादिनां वाक्योत्पत्त्याना-
 दनुमानाच्च मनुष्यत्वादिभ्रमनिवृत्तिप्रसिद्धैर्भवमित्यभिप्रेत्याह ।
 पररूपमेवेति ॥ अन्वेषयादेर्दृष्टफलत्वे फलितमाह । इति निय-
 मार्यतेति ॥ अपूर्वविधित्वं तद्विषयत्वमिति यावत् । इहे-
 त्वन्वेषयादेरिति रभिहोत्रादिवदन्वेषयादेरत्यन्ताप्राप्त्यभावस्योक्त-
 त्वादित्यर्थः ॥ इदानीमाख्यायिकां आख्यानुमाख्यायिका तु
 विद्यायश्चसस्यदावविधेः प्रदर्शनार्थत्वादिनोक्तं स्मारयति ।
 तज्जेति ॥ अत्रतारिताख्यायिकाक्षरादि व्याचष्टे । तज्जेत्वादिना ।
 किमिच्छीन्नविरोचनौ विद्यार्थिनावपि परिकरं परित्यज्य शरी-

उ० यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति भगवतो
वचो वेदयन्ने तमिच्छन्नाववास्तमिति ॥ ३ ॥ तौ ह

भा० दोषावेव भूत्वोषतुर्ब्रह्मचर्यं प्रजापतौ । तेनेदं प्रख्या-
पितमात्मविद्यागौरवं तावेवं तपस्विनौ शुद्धावकल्पौ
योग्यादुपलक्ष्य प्रजापतिरुवाचाह । य एषोऽक्षिणि पुरुषो
निवृत्तचक्षुर्भिर्दृष्टितकषाद्यैर्दृश्यते योगिभिर्द्रष्टा । एष
आत्माऽपहतपाप्मादिगुणो यमवोचं पुराऽहं यद्विज्ञाना-
त्सर्वलोककामावाप्तिरेतदमृतं भूमाख्यं । अत एवाभव-
मत एव ब्रह्म दृष्टतममित्यथैतत्प्रजापतिनोक्तं । अक्षिणि
पुरुषो दृश्यत इति वचः श्रुत्वा ह्याचारूपं पुरुषं जगृहतुः
पृथीत्वा च दृढीकरणाद्य प्रजापतिं पृष्टवन्तौ । अथ

आ० रमाञ्जैव प्रजापतिं प्रगतवन्तौ तत्राह । विनयेनेति ॥ तयो-
बलरूपगतिवशादेव दर्शितमर्धात्तरं कथयति । त्रैलोक्येति ॥
विद्येति दर्शयतीति पूर्व्वेन सम्बन्धः ॥ तस्या गुरुतरत्वे हेतुमाह ।
यत इति ॥ सन्निदं मैत्रीं तमात्मानं आतुमिच्छन्नाववास्त इति
बल्लभ्येऽप्यवास्तमिति प्रजापतिवचोऽनुकर्षब्रह्ममिति ब्रह्मं ।
अथ इन्द्रविरोचनयोर्मिथो वैरियोः कथमेकत्रावस्थानं चिरमा-
सीदित्याशङ्क्याह । यद्यपीति ॥ देवासुरराजयोः स्वभावतो
वैरिभोरपि विद्यार्थित्वेन चिरमेकत्र ब्रह्मचर्यवासेन सूचितमर्थं
दर्शयति । तेनेति ॥ शुद्धकल्पौ प्रज्ञावितदोषाविति यावत् ।
पुरुषो ब्रह्मेति सम्बन्धः ॥ अस्मदादिभिस्तत्र ब्रह्म दृष्टो नास्ती-
त्याशङ्क्याह । निवृत्तेति ॥ इन्द्रियाणां विषयेभ्यो वैमुख्ये हेतु-
माह । नृदितेति ॥ योगिभिः समाधिनिष्ठैरनर्दृष्टिभिरिति
यावत् । य आत्मेत्यादिवाक्येनास्यैकवाक्यतां दर्शयति । एष इति ।
भूमविद्यया चास्यैकवाक्यत्वं सूचयति । भूमाख्यमिति ॥ इति

उ० प्रजापतिरुवाच य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यत
एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्भलेत्यथ

भा० योऽयं ह भगवोऽप्सु परिख्यायते परि समन्ताञ्जायते ।
यश्चायमादर्श आत्मनः प्रतिबिम्बाकारः परिख्यायते ।
खन्नादौ च कतम एष एषां भगवद्भिन्नः किंवैक एव
सर्व्वेच्छिति ॥ एवं पृष्टः प्रजापतिरुवाच । एष उ एव यश्च-
क्षुषि द्रष्टा मयोक्त इति । एतन्मनसि क्लृप्तैषु सर्व्वेषु मध्येषु
परिख्यायत इति होवाच ॥ ननु कथं युक्तं शिष्ययो-
र्विपरीतग्रहणमनुज्ञातुं प्रजापतेर्विगतदोषस्याचार्य्यस्य सतः ।
सत्यमेवं नानुज्ञातं । तथाप्यात्मन्यध्यारोपितपाण्डि-
त्यमहत्त्वबोद्धृत्वा हीन्वविरोचनौ तथैव च प्रार्थितौ लोके ।
तौ यदि प्रजापतिना मूढौ युवां विपरीतग्राहिणा-

भा० शब्दो वाक्यसमाख्यर्थः । उक्तोऽर्थे वाक्यं पातयति । अथ योऽ
यमिति ॥ प्रनार्थोऽयशब्दः । इतिशब्दः समाख्यर्थः । यश्च-
क्षुषुपक्षक्षितो द्रष्टा एष एव मयोक्तोऽपहतपाप्मत्वादिधर्मवा-
नात्मा युवाभ्यां पुनरन्यथा गृहीतमिति निपातेन सूचयन्नुक्तवा-
ग्प्रजापतिरित्याह । एवमिति । प्रजापतिश्चेदेवमुक्तवान् कथं
तर्हि तयोर्वैमुख्यं न निवृत्तमित्याशङ्क्याह । एतदिति ॥ यथो-
क्तवचोरूपं वक्षति यावत् । यत्प्रजापतिना मनसि निहितं
सत्यकटीकर्तुं बोधयति । नन्विति । शिष्टशिष्यगतं विपरी-
तग्रहणमाचार्य्यबानुज्ञातुमयुक्तमित्यङ्गीकृत्य प्रजापतेरभिप्राय-
माह । सत्यमेवमिति । कथं तर्हि तयोर्विपरीतग्रहण-
मपनेतमित्याशङ्क्याह । गृहीतामिति । तावद्विपरीतमिति
शेषः । चकारेण क्रियापदमनुकथ्यते । यद्यदाचरति श्रेष्ठ इति

उ० योऽयं भगवोऽसु परिख्यायते यथायमादर्शे
 क्तम एष इत्येष उ एवेषु सर्वेष्वेतेषु परि-
 ख्यायत इति होवाच ॥ ४ ॥ ७ ॥

भा० वित्यक्तौ स्यातां ततस्तयोश्चित्तदुःखं स्यात्तज्जनिताश्च
 चित्तावमादात्पुनः प्रअश्रवणग्रहणावधारणं प्रत्युत्साह-
 विषातः स्यादतो रक्षणीयौ शिष्याविति मन्यते प्रजा-
 पतिः । गृहीतां तावत्तदुद्गरावदृष्टान्तेनापनेष्यामीति
 च । ननु न युक्तमेष उ एवेत्यनृतं वक्तुं । न चानृत-
 मुक्तं । कथमात्मनोक्तोऽस्मिपुरुषो मनसि सन्निहिततरः
 शिष्यगृहीताच्छायात्मनः सर्वेषाञ्चाभ्यन्तरः सर्वान्तर
 इति श्रुतेः । तमेवावोचदेष उ एवेत्यतो नानृतमुक्तं
 प्रजापतिना । तथा च तयोर्विपरीतग्रहणनिवृत्त्यर्थं
 आह ॥ ७ ॥

भा० न्यायेन सर्वेषां ऋषावादित्वं स्यादिति शङ्कते । नन्विति । प्रजाप-
 त्यमाभप्रायमेव प्रकटयन्नतिप्रसङ्गं परिहर्तुं तदीयमन्वतवादित्वं
 दूषयति । न चेति । तदेवाकाङ्क्षापूर्वकं स्फुटयति । कथमित्या-
 दिना । शिष्याभ्यां गृहीतो योऽयमात्मा ततः सकाशादात्मना
 खेनेव प्रजापतिनोक्तो योऽस्यस्युपलक्षितो द्रष्टा स मनसि प्रजा-
 पतेः सन्निहिततरोऽतः स एव च तेनोक्त इत्यर्थः । इतश्च द्रष्टा
 प्रजापतेर्मनसि सन्निहिततर इत्याह । सर्वेषाञ्चेति । प्रजा-
 पतेर्मनसि द्रष्टुः सन्निहितत्वेऽपि कथं तस्य न ऋषावादित्वमत
 आह । तमेवेति । इतश्च प्रजापतेर्न ऋषावादित्वमित्याह ।
 तथा चेति ॥ ७ ॥

उ० उदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ होदशरावेऽवेक्षा-
श्रुक्ताते तौ ह प्रजापतिरूवाच किं पश्यथ इति
तौ होचतुः सर्वमेवेदमावां भगव आत्मानं पश्याव

भा० उदशरावे उदकपूर्णे शरावादावात्मानमवेक्ष्यानन्तरं
यत्तत्राऽऽत्मानं पश्यन्तौ न विजानीथस्तन्मे मम प्रब्रूत-
माचक्षीयाथामित्युक्तौ तौ ह तथैवोदशरावेऽवेक्षाश्रुक्ताते
ऽवेक्षणश्रुतस्तथा कृतवन्तौ । तौ ह प्रजापतिरूवाच
किं पश्यथ इति ननु तन्मे प्रब्रूतमित्युक्ताभ्यामुदशरावेऽवे-
क्षणं कृत्वा प्रजापतये न निवेदितमिदमावाभ्यां न
विदितमित्यनिवेदिते चाज्ञानहेतौ ह प्रजापतिरूवाच
किं पश्यथ इति । तत्र कोऽभिप्राय इति । उच्यते । नैव
तयोरिदमावयोरविदितमित्याशङ्का माभूच्छायात्मन्या-
त्मप्रत्ययो निश्चित एवासीत् । येन वक्ष्यति तौ ह ज्ञान-
हृदयौ प्रवज्रजतुरिति । न ह्यनिश्चितेऽभिप्रेतार्थे प्रज्ञान-
हृदयत्वमुपपद्यते । तेन नोचतुरिदमावाभ्यामविदित-

भा० आत्मानमुदशरावेऽवेक्ष्यन्तं तत्रात्मानं पश्यन्तौ तावन्नन्तरं
यदात्मनो न विजानीथो युवां तन्मे प्रब्रूतमिति सम्बन्धः ॥ प्रजा-
पतिवचनमुपक्रमानुकूलं न भवतीति शङ्कते । नन्विति ॥
उपक्रममतिक्रम्य ब्रुवाणस्य प्रजापतेरभिप्रायमाह । उच्यत
इति ॥ तत्र प्रथममिन्द्रविरोचनाभ्यामिदमविदितमिति प्रजापतिं
प्रत्यवचने कारयमाह । नैवेति ॥ छायात्मनि छायायां तद्धेतौ
शरीरे चेन्द्रविरोचनयोर्यथाक्रममात्मधीरियं निश्चिता प्रष्टसे-

उ० आलोमभ्य आनखेभ्यः प्रतिरूपमिति ॥ ११ ॥ तौ ह
प्रजापतिरुवाच साध्वलङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृ-
तौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षेथामिति तौ ह साध्वल-
ङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वोदशरावेऽवेक्षा-

भा० मिति । विपरीतग्राह्यैौ च त्रिव्यावनुपेक्षणीयाविति
स्वयमेव पप्रच्छ किं पश्यथ इति । विपरीतनिश्चयाप-
नयाय च वक्ष्यति साध्वलङ्कृतावित्येवमादि । तौ होचतुः ।
यथैवावां हे भगवो लोमनखादिमनसौ सः । एवमेवेदं
लोमनखादिसहितमावयोः प्रतिरूपमुदशरावे पश्चाव
इति । तौ ह पुनः प्रजापतिरुवाच । ह्यायात्मनिश्चयापन-
याय साध्वलङ्कृतौ यथा स्वगृहे सुवसनौ महार्हवस्त्रप-
रिधानौ परिष्कृतौ द्विजलोमनखौ च भूत्वोदशरावे
पुनरीक्षेथायामितीह च नादिदेश यदज्ञातं तन्मे प्रब्रूत-
मिति । कथं पुनरनेन साध्वलङ्कारादि कृत्वोदशरावा-
वेक्षणेन तयोश्चायात्मग्रहोऽपनीतः स्यात् । साध्वलङ्का-
रसुवसनादीनामागन्तुकानां ह्यायाकरत्वमुदशरावे यथा

आ० त्वर्थः । तयोस्तत्रात्मप्रत्ययस्य निश्चितत्वे गमकमाह । येनेति ॥
प्रब्रजनेऽपि शान्तहृदययोस्तयोः सत्यप्रत्ययस्य कथं निश्चितत्व-
मित्याशङ्क्याह । न हीति ॥ तेन विपरीतग्राह्यत्वेनेति यावत् ।
उक्तमगृहीत्वा विपरीतं गृहीतवन्तौ तर्हि प्रजापतिनोपेक्षणीयौ
कुबुद्धिवादित्याशङ्क्य प्राजापत्यमभिप्रायमाह । विपरीतया-
ह्यौ चेति ॥ कथमिदं प्रजापतेरभिमतमित्यधिगतमत आह ।
विपरीतेति ॥ प्राजापत्ये प्रश्ने देवासुरराजयोर्निपरीतग्रहणम-

उ० श्रुक्ताते तौ ह प्रजापतिरूवाच किं पश्यथ इति
॥ २ ॥ तौ होचतुर्यथैवेदमावां भगवः साध्वलङ्कृतौ
मुवसनौ परिष्कृतौ स्व एवमेवेमौ भगवः साध्व-

भा० शरीरसम्बन्धानामेवमेवं शरीरस्यापि ह्यायाकरत्वं पूर्वं
बभूवेति गम्यते । शरीरैकदेशानाञ्च लोमनखादीनां
नित्यत्वेनाभिप्रेतानामखण्डितानां ह्यायाकरत्वं पूर्वमा-
सीत् । ह्येषु च नैव लोमनखह्याया दृश्यतेऽतो लोम-
नखादिवच्छरीरस्यागमापायित्वं सिद्धमिति । उदश-
रावादैर्दृश्यमानस्य तन्निमित्तस्य च देहस्यानात्मत्वं सिद्धं ।
उदशरावादैर्ह्यायाकरत्वाद्देहसम्बद्धानङ्कारादिवत् ।
न केवलमेतावदेतेन यावत्किञ्चिदात्मीयत्वाभिमतं सुख-
दुःखरागद्वेषमोहादि च । कादाचित्कत्वान्नखलोमादि-
वदनात्मेति प्रत्येतथं । एवमशेषमिथ्याग्रहापनयनिमित्ते
साध्वलङ्कारादिदृष्टान्ते प्रजापतिनोक्ते श्रुत्वा तथा
कृतवतोरपि ह्यायात्मविपरीतग्रहे नापजगाम यस्मा-

भा० नुवदति । तौ हेति ॥ तदपनयनप्रकारं सूचयति । तौ ह पुनरिति ।
ह्यायायां तद्धेतौ च देहे तयोरात्मनिश्चयो यस्तस्य निरासायेति
यावत् । इह चेति पर्यायोक्तिः । नादिदेश तत्रयोजनाभावादि-
त्यर्थः ॥ उक्तोदाहरणेन ह्यायायां देहे चेन्नविरोधनयोरात्मप्र-
त्ययो नापनीतो भवतीति शङ्कते । कथमिति ॥ ह्यायायास्तत्त्वा-
रब्धस्य चागन्तुकत्वाद्दनात्मत्वमत्र विवक्षितमित्युत्तरमाह । साध्व-
लङ्कारेति ॥ पूर्वमुदकादिसम्बन्धावस्थायामिति यावत् । अभि-
चारित्वाच्च ह्यायातत्त्वारब्धयोरेवानात्मत्वमित्याह । शरीरैकदे-
शानामिति ॥ उपपत्तिभ्यां सिद्धमर्थं निगमयति । इत्युदशरावा-

उ० लङ्कृतौ सुवसनौ परिष्कृतावित्येष आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेति तौ ह शास्त्रहृदयो
 प्रवव्रजतुः ॥ ३ ॥ तौ हान्वीक्ष्य प्रजापतिरूवाच

भा० तस्मात्स्वदोषेषैव केनचित्प्रतिबद्धविवेकविज्ञानाविन्द्र-
 विरोचनावभूतामिति गम्यते । तौ पूर्ववदेव दृढनिश्चयो
 पप्रच्छ किं पश्यथ इति । तौ तथैव प्रतिपन्नौ यथैवेद-
 मिति पूर्ववद्यथा साध्वस्वङ्कारादिविचित्रावावां स्व एव-
 मेवेमौ ह्यायात्मानाविति सुतरां विपरीतनिश्चयो बभूव-
 तुः । यस्यात्मनो लक्षणं य आत्माऽपहतपाप्मेत्युक्त्वा पुन-
 स्तद्विभेषमन्विष्यमाणयोर्य एषोऽच्छिणि पुरुषो दृश्यत
 इति साक्षादात्मनि निर्दिष्टे तद्विपरीतग्रहापनयायोद्ग-
 रावे साध्वस्वङ्कारदृष्टान्तेऽप्यभिहितमात्मस्वरूपबोधादि-
 परीतग्रहो नापगतः । अतः स्वदोषेण केनचित्प्रतिबद्धविवे-
 कविज्ञानसामर्थ्याविति मत्वा यथाभिप्रेतमेवात्मानं मनसि
 निधाय एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रूतेति

आ० दाविति । न केवलं ह्यायात्स्कारजयोरेवानात्मत्वं किन्तुक्तान्या-
 येनाहङ्कारादीनां तद्गर्भाद्याच्चाभीयत्वं प्रत्युक्तमिति प्रसङ्गा-
 दितिदिशति । न केवलमिति । आत्मत्वाभिमतमहङ्कारादीति
 शेषः । मोहादावात्मीयत्वाभिमतमित्यध्याहार्यं । एतेनेति
 सूचितमेव हेतुं दर्शयति । कादाचित्कत्वादिति । अनात्मे-
 त्थनात्मत्वमनात्मोयत्वोपलक्ष्यार्थं । तर्हि तयोर्यथोक्तरीत्या
 विपरीतग्रहणस्यापगतत्वात्किमुत्तरेण प्रजातिवाक्येनेत्याश-
 ङ्गाह । एवंमिति ॥ तथैवेत्यस्य व्याख्यानं पूर्ववदिति ॥
 यथैवेदमिति प्रतीकग्रहणं तद्वाच्ये । यथेति ॥ आवां स्व इती-

उ० अनुपलभ्यात्मानमननुविद्य व्रजतो यत एतदुप-
निषदो भविष्यन्ति देवा वाऽसुरा वा ते परामवि-
ष्यन्तीति स ह शान्तहृदय एव विरोचनोऽसुरान्

भा० प्रजापतिः । पूर्ववत् । न तु तदभिप्रेतमात्मानं । य
आत्मेत्याद्यात्मलक्षणश्रवणेनाक्षिपुरुषश्रुत्या चोदशरावा-
द्युपपत्त्या च संस्कृतौ तावत् महचनं सर्वं पुनः पुनः
स्मरतः प्रतिबन्धक्षयाच्च स्वयमेवात्मविषये विवेको भवि-
ष्यतीति मन्वानः पुनर्ब्रह्मचर्यादेशे च तयोश्चित्तदुःखो-
त्पत्तिं परिजिहीर्षन् कृतार्थबुद्धितया गच्छन्तावप्युपेक्षि-
तवान्प्रजापतिः । तौ हेन्द्रविरोचनौ शान्तहृदयौ तुष्ट-
हृदयौ कृतार्थबुद्धीव प्रवव्रजतुरित्यर्थः । ननु ब्रम एव
ब्रमश्चेत्तयोर्जातो विपरीतयोश्च विगतोऽभविष्यत् प्रव-
व्रजतुर्गतवन्तौ एवं तयोर्गतयोरिन्द्रविरोचनयो राशो-
र्भोगासक्तयोर्यथोक्तविस्मरणं स्यादित्याशङ्क्याप्रत्यक्षं प्रत्यक्ष-
वचनेन तयोश्चित्तदुःखं परिजिहीर्षुस्तौ दूरं गच्छन्ताव-

भा० दमदाहरणं यथैवेति सम्बन्धः । अक्षिवाक्यादुदशराववाक्या-
त्साध्वकङ्कारवाक्याच्च ह्यायातजेतोरन्वतरस्यैवात्मत्वमभ्यासा-
दिति भ्रमातिशयः सुतरामित्युक्तः ॥ प्रजापतिवाक्यमुत्थाप-
यति । यस्येत्यादिना ॥ वाक्यव्याख्यानमतिदिशति । पूर्ववदिति ॥
एवमशब्देन तयोरभिप्रेतमेवात्मानं ह्यायात्स्यं देहात्स्यं च परामश्रयं
प्रजापतिरनुमोदितवानित्याशङ्क्याह । नन्विति । तौ ह शान्त-
हृदयवित्वादिवाक्यस्य तात्पर्यमाह । आत्मेत्यादीति ॥ संस्कृतौ
तावद्भवतामिति शेषः । संस्कृतयोरपि तयोरात्मविषये कथं
विवेको भविष्यतीत्याशङ्क्याह । महचनमिति ॥ उपेक्षार्या कार-

उ० जगाम तेभ्यो हैतामुपनिषदं प्रोवाचात्मैवेह
मह्य्य आत्मा परिचर्य्य आत्मानमेवेह मह्य-
न्नात्मानं परिचरनुभो लोकाववाप्नोतीमञ्चामु-

भा० न्वीक्ष्य च आत्माऽपहतपाप्मेत्यादिवचनवदेतदप्यनयोः
श्रवणगोचरत्वमेव्यतीति मत्तोवाच प्रजापतिमनुपलभ्य
यथोक्तस्यचणमात्मानमननुविद्य स्वात्मप्रत्यक्षञ्चाहत्वा विप-
रीतनिश्चयौ च भूत्वेन्द्रविरोचनावेतौ प्रव्रजतो गच्छेयातां ।
अतो यतरे देवा वाऽसुरा वा किं विशेषितेनैतदुपनिषद
आर्था या गृहीताऽऽत्मविद्या सेयमुपनिषदेषां देवानाम-
सुराणां वा त एतदुपनिषद एवं विज्ञाना एतन्निश्चया
भविष्यन्तीत्यर्थः । ते किं पराभविष्यन्ति श्रेयोमार्गा-
त्पराभूता वहिर्भूता विनष्टा भविष्यन्तीत्यर्थः । स्वगृहं
गच्छतोः सुरासुरराजयोर्योऽसुरराजः स ह भ्रान्तहृ-
दय एव सन् विरोचनोऽसुराञ्जगाम । गत्वा च तेभ्यो
ऽसुरेभ्यः शरीरात्मबुद्धिर्योपनिषत्तामेतामुपनिषदं प्रो-

ष्या० भ्रान्तरमाह । पुनरिति । किमिति भ्रान्तहृदयत्वं तुष्टहृदयत्वेन
आख्यायते हृदयगतः भ्रम एव किं न विवक्ष्यते तत्राह । नत्विति ।
यदि प्रजापतिष्ठावुपेक्षितवान् किमिति तर्हि तौ हान्वीक्ष्ये-
त्यादिवाक्यमित्याशङ्क्याह । राज्ञोरिति । प्रजापतिववाचेति
सम्बन्धः । तर्हि किमिति तावाह्वय नोक्तवानित्याशङ्क्याह ।
प्रत्यक्षवचनेनेति । कर्तृत्वेन सम्बन्धार्थमुक्तमेव पुनरनुवदति ।
य आत्मेति । किमसावूचिवानित्यपेक्षायामाह । अनुपल-
भ्येति । यथोक्तं प्रजापतिवाक्यं श्रुत्वापि गच्छतोऽिन्द्रविरच-
नयोर्विरोचनगतमवान्तरविशेषमाह । स्वगृहमिति । पित्रा-

उ० त्रेति ॥ ४ ॥ तस्मादप्यद्येहाददानमश्रद्धधानमय-
जमानमाहुरासुरो वतेत्यसुराणां११ लेषोपनि-
षत्प्रेतस्य शरीरं भिक्षया वसनेनालङ्कारेणेति
सं११स्कुर्वन्त्येते न ह्यमुं लोकं जेयन्तो मन्यन्ते
॥ ५ ॥ ६ ॥

भा० वाचोक्तवान् । देहमात्रमेवात्मा पित्रोक्त इति । तस्मा-
दात्मैव देह इह लोके मह्यः पूजनीयस्तथा परिचर्यः
परिचरणीयस्तथात्मानमेवेह लोके देहं मह्यन् परि-
चरंशोभौ लोकाववाप्नोतीमञ्चामुच्च । इहलोकपरलो-
कयोरेव सर्वे लोकाः कामाद्यान्तर्भवन्तीति राज्ञोऽभि-
प्रायः ॥ तस्मात्तत्सम्प्रदायोऽद्याप्यनुवर्त्तत इतीह लोक
अददानं दानमकुर्व्वाणमविभागशीलं । अश्रद्धधानं सत्का-
र्येषु अद्भारहितं यथाशक्ति । अयजमानमयजनस्वभाव-
माहुः । आसुराऽसुरः खल्वयं यत एवं स्वभावो वतेति
खिद्यमाना आहुः शिष्टाः । असुराणां हि यस्मादश्रद्ध-
धानतादिलक्षणेषोपनिषत् । तयोपनिषदा संस्कृताः सन्तः
प्रेतस्य शरीरं कुणपं भिक्षया गन्धमाद्यान्नादिलक्षणया

भा० तयोक्तत्वेऽपि किमस्माभित्तत्र कर्त्तव्यमित्याशङ्क्याह । तस्मा-
दिति ॥ तथा पूजनीयत्ववदिति यावत् ॥ तथापि प्रार्थिता
सर्वलोककामावाप्तिरसिद्धेत्वाशङ्क्याह । इहलोकेति । विरो-
चनसम्प्रदायस्यानवच्छिन्नत्वं दर्शयति । तस्मादिति । देहात्म-
वादस्यासुरत्वादिति यावत् । तत्सम्प्रदायस्त्वेषां विरोचनप्रभृती-
नामसुराणां सम्प्रदायो देहात्मलोपदेशः । किमित्यात्मत्वादिर-

उ० अथ हेन्द्रोऽप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श यथैव
खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्वलङ्कृते साध्वलङ्कृतो
भवति सुवसने सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः
एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति त्रामे त्रामः

भा० वसनेन वस्त्रादिप्रकारेणालङ्कारादिकरणेन ध्वजपता-
कादिकरणेनेत्येवं संस्कुर्वन्नेतेन कुलपं संस्कारेषामुं प्रेत्य
प्रतिपत्तयं लोकं ज्ञेयन्तो मन्यन्ते ॥ ८ ॥

अथ ह किञ्चेन्द्रोऽप्राप्यैव देवान् । दैव्याऽक्रौय्यादि-
सम्पदा युक्तवानुरोर्वचनं पुनः पुनः स्मरन्नेव गच्छन्ने-
तद्वक्ष्यमाणं भयं स्वात्मपददण्डनिमित्तं ददर्श दृष्टवान् ।
उदशरावदृष्टान्तेन प्रजापतिना यदर्थो न्याय उक्तस्त-
देकदेशो मघवतः प्रत्यभाद्बुद्धौ । येन ह्यायात्मपददण्डे
दोषं ददर्श । कथं । यथैव खल्वयमस्मिञ्छरीरे साध्व-

भा० हितमासुरमाऊरित्वपेक्षायामाह । असुराणां हीति । प्रकृतो-
पनिवत्कार्यं कथयति । तथेति ॥ ८ ॥

एवं विरोचनगतं विशेषं दर्शयित्वा देवराजगामिनं विशेष-
माह । अघेत्वादिना ॥ इयोलुच्यत्वेऽपि प्राजापत्यवाक्यश्रवणे
देवराजस्यैव कथं पथि तदनुसन्धानवृत्तमित्याशङ्क्याह ।
दैव्येति ॥ स्मरन्नेवमाह । स्मरन्नेवेति ॥ प्रजापतिवचनं स्मरते
ऽपि कथमिन्द्रस्य ह्यायात्मपददण्डे दोषदर्शनमित्याशङ्क्याह । उद-
शरावेति ॥ यदर्थो देहादेरनात्मत्वज्ञापनायेति यावत् । कादा-
चित्कालमभिचारित्वादिन्यायः । तदेकदेशो अभिचारिणो
नात्मत्वं ॥ न्यायैकदेशदृष्टिफलमाचष्टे । येनेति ॥ दोषदर्शनमेवा-
काङ्क्षादारा स्फोरयति । कथमित्वादिना ॥ उदाहृते वाक्ये

उ० परिवृक्के परिवृक्णोऽस्यैव शरीरस्य नाशम-
न्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥
स समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरू-

भा० लङ्कृते ह्यायात्मापि साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने च
सुवसनः परिष्कृते परिष्कृतः । यथा नखरोमादिदेहा-
वथवापगमे ह्यायात्मापि परिष्कृतो भवति । नखरो-
मादिरहितो भवति । एवमेवायं ह्यायात्माप्यस्मिञ्क-
रीरे नखलोमादिभिर्देहावयवत्वस्य तुल्यत्वाद्भेदं चक्षु-
षोऽपगमेऽन्धो भवति स्नाते स्नामः किलौकनेचक्षुस्थान्ध-
त्वेन गतत्वाच्चक्षुर्नासिका वा यस्य सदा स्रवति स स्नामः ।
परिवृक्णश्चिह्नस्यश्चिह्नपादो वा । स्नाते परिवृक्षे
देहे ह्यायात्मापि तथा भवति । तथाऽस्य देहस्य नाशमन्वेष
नश्यति । अतो नाहमचास्मिंश्चायात्मादर्शने देहात्म-
दर्शने वा भोग्यं फलं पश्यामीति । एवं दोषं देहे ह्याया-

भा० विवक्षितमर्थं कथयति । यथेति ॥ परिष्कृतो भवतीत्येतद्वा-
च्ये । नखेति ॥ एवमेव देहस्य नखाद्यपगमे ह्यायात्मनोऽपि
तदपगमवदित्यर्थः । शरीरेऽस्मिन्नन्धे सति ह्यायात्माप्यन्धो भव-
तीति सम्बन्धः । किमिति देहस्यान्धे ह्यायात्मनस्तद्विद्युत्मित्वा-
शङ्काह । नखरोमादिभिरिति । तैः सह चक्षुरादीनां तुल्यत्वा-
द्देहावयवत्वस्य देहे नखाद्यभावे ह्यायायामपि तदभावाभ्युपग-
माद्देहे चक्षुराद्यभावेऽपि ह्यायायां तदभावो युक्त इत्यर्थः ॥
स्नामशब्दस्यापुनरुक्तमर्थं कथयति । स्नामः स्निजेति ॥ पदार्थ-
मुक्त्वा वाच्यार्थमाह । स्नाम इति । पारतन्त्र्यादनात्मत्वं
ह्यायाया दर्शयित्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह । तथेति ॥ विनाशि-

उ० वाच मघवन्यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः सार्द्धं विरोचनेन किमिच्छन् पुनरागम इति स होवाच यथैव खल्वयं भगवोऽस्मिंश्चरिरे साध्वलङ्कृते

भा० तमदर्शने चाध्यवस्य समित्पार्ष्णर्षद्वाच्यं वस्तुं पुनरेयाय । तं ह प्रजापतिरुवाच । मघवन् यच्छान्तहृदयः प्रात्राजीः प्रगतवानसि विरोचनेन सार्द्धं किमिच्छन् पुनरागम इति । विजानन्नपि पुनः पप्रच्छ इन्द्राभिप्रायाभिव्यक्तये । यदेत्य तेन मोपसीदेति यदत्तथा च स्वाभिप्रायं प्रकटमकरोत् । यथैव खल्वयमित्याद्येवमेवेति चान्वमोदत्प्रजापतिः । ननु तुल्योऽपिपुरुषश्रवणे देहच्छायामिन्द्रोऽयहीदात्मेति देहमेव तु विरोचनस्तत्किन्निमित्तं तत्र मन्यते । यद्येन्द्रस्योदशरावादिप्रजापतिवचनं स्मरतो देवानप्राप्तस्तेवाचार्योक्तबुद्ध्या कथात्मग्रहणं तत्र दोषप्रदर्शनञ्चाभूत् न तथा विरोचनस्य किन्तिर्हि

आ० त्वादियुक्तिदर्शनफलमुपसंहरति । अत इति ॥ दोषं दृष्ट्वा यथोक्तरीत्या किं कृतवानित्यपेक्षायामाह । इत्येवमिति ॥ सर्वज्ञो हि प्रजापतिरिन्द्राभिप्रायं जानन्नेव किमर्थं प्राकृतवत्पृच्छतीत्याशङ्क्याह । विजानन्नपीति ॥ आचार्यस्य ज्ञानवर्तोऽपि शिष्यं प्रत्यभिप्रायं विशेषेण ज्ञातुं प्रश्नोपपत्तौ दृष्टान्तमाह । यदेत्येति ॥ तथाच प्रजापतिप्रश्नानुरोधेनेति यावत् । इन्द्रविषयः स्वशब्दः ॥ शिष्ययोः श्रवणसाम्येऽपि प्रतिपत्तिवैषम्ये निमित्तं पृच्छति । गन्विति ॥ आचार्यमतोपन्यासद्वारा परिहरति । तत्रेति ॥ तत्र प्रतिपत्तिविशेषे दृष्टान्तेन निमित्तविशेषं दर्शयति । यथेति ॥ आचार्योक्तबुद्ध्या तात्पर्येण प्रजापतिना

उ० साध्वलङ्कृतो भवति सुवसने सुवसनः परि-
ष्कृते परिष्कृत एवमेवायमस्मिन्नन्धेऽन्धो भवति
स्त्रामे स्त्रामः परिवृक्वणे परिवृक्वणोऽस्यैव
शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति नाऽहमत्र भोग्यं

भा० देह एव त्वात्मदर्शनं । नापि तत्र दोषदर्शनं बभूव । तद्-
देव विद्याग्रहणसामर्थ्ये प्रतिबन्धदोषादल्पत्ववज्जलापेक्ष-
मिन्द्रविरोचनयोश्चायात्मदेहयोर्यहणं । इन्द्रोऽल्पदोष-
त्वाद्दृश्यत इति श्रुत्यर्थमेव अद्धानतया जग्राहेतरश्चा-
यात्मनिमित्तं देहं हित्वा श्रुत्यर्थं लक्षणया जग्राह प्रजा-
पतिनोक्तोऽयमिति दोषभूयस्वात् । यथा किल नीला-
नीलयोरार्दर्शं दृश्यमानयोर्वासोऽर्थश्रीलं तन्महार्ह-
मिति ह्यायानिमित्तं वास एवोच्यते न ह्याया तद्विरो-

ष्या० ह्यायात्मैवोक्त इति भ्रान्त्येत्यर्थः । विरोचनस्येन्द्रवच्चायात्मग्रह-
णमाचार्योक्तबुद्ध्या माभूदित्याह । न तथेति ॥ कथं तर्हि तस्यात्म-
दर्शनमित्याशङ्क्याह । देह एवेति ॥ आचार्य्य्यात्मा देह एवोक्त
इति बुद्ध्या तत्रैव विरोचनस्यात्मत्वज्ञानमासीदित्यर्थः । इन्द्रस्य
ह्यायात्मग्रहणे देवानप्राप्तस्यैव मार्गमध्ये दोषदर्शनवद्विरोचन-
स्यासुरानप्राप्तस्याध्वनि देहात्मदर्शने दोषप्रदर्शनञ्च न प्रवृत्तमि-
त्याह । नापीति ॥ दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह । तद्देवेति ॥
विद्याग्रहणैर्पायिकस्य सामर्थ्यस्य प्रतिबन्धभूतो यो रागादिदोष-
स्तदल्पत्वापेक्षमिन्द्रस्य ह्यायायामात्मग्रहणमित्युक्तं व्यक्तीकरोति ।
इन्द्र इति ॥ यद्योक्तदोषभूयस्वापेक्षं गृह्यते विरोचनस्याभिप्रायं
दृष्टान्तेन दर्शयति । यथेत्यादिना ॥ उक्तमर्थं दृष्टदाराण्यकश्रुत्ववृ-
त्तेन स्पष्टयति । स्वप्नोति ॥ देवान्मनुष्यान्सुरांश्च प्रजापतिना
दकादोपदेशसाधारण्येन ज्ञातं तेषां तदीयश्रवणे तुल्येऽपि तदर्थ-

उ० पश्यामीति ॥२॥ एवमेवैष मघवन्निति होवाचै-
तन्त्वेव ते भूयोऽनुयाख्यास्यामि वसाऽपराणि
द्वात्रिंशत् वर्षाणीति स हापराणि द्वात्रिंशत्
वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ३ ॥ ६ ॥

भा० चनाभिप्रायः । स्वचित्तगुणदोषवशादेव हि ब्रह्मदार्ढ्याव-
धारणं तुल्येऽपि अवशे स्थापितं । दाम्भ्यत इत्त दयध्व-
मिति दकारमात्रश्रवणाच्छ्रुत्यन्तरे निमित्तान्यपि तदनु-
गुणान्येव सहकारोष्णि भवन्ति । एवमेवैष मघवन् सम्यक्
त्वयावगतं न ह्याथात्मैत्युवाच प्रजापतिर्यो मयोक्त आत्मा
प्रकृत एतमेवमात्मानन्तु ते भूयः पूर्वं व्याख्यातमप्यनु-
व्याख्यास्यामि । यस्मात्सहृद्वाख्यातं दोषरहितानामवधा-
रणविषयप्राप्तमपि नाऽऽहीतमतः केनचिद्दोषेण प्रति-

भा० विशेषावधारणं स्वचित्तगुणदोषवशादेव ब्रह्मदारण्यके स्थापितं
तथेहापीत्यर्थः । तत्र वा कथं तुल्येऽपि अवशेऽर्धविशेषबुद्धिस्त-
चाह । दाम्भ्यतेति । अदान्ता हि वयं स्वभावतस्तेन दाम्भ्यतेत्यस्मात्प्रति-
पितोक्तवानिति देवानां मतिराविरासीत् । स्वभावतो बुद्ध्या
वयं तेन दत्तेत्यस्मात्प्रत्युक्तवाग्नितेति मनुष्याणां बुद्धिरासीत् ।
क्रूरा हि वयं स्वभावतस्तेन दयध्वमित्यस्मात्प्रजापतिः सूचित-
वानित्यसुराणां प्रतिपत्तिर्भवूव । तदेवं दकारमात्रश्रवणादात्म-
चित्तानुरोधेन विधिना तेषां मनीषा प्रकृता तथेन्द्रविरो-
चनयोरपि भविष्यतीत्यर्थः ॥ अथेन्द्रविरोचनयोर्युक्तिदर्शना-
विशेषादर्थप्रतिपत्तेरप्यविशेषः स्यादिति चेन्नेत्याह । निमि-
त्तान्यपीति । युक्तिदर्शनान्यपि स्वचित्तगुणदोषाल्पत्वबहुत्वा-
पेक्षाख्यतत्त्वयोक्तदोषं प्रतिपत्तिवैषम्यमविबुद्धमित्यर्थः । इन्द्रा-
भिप्रायं बुद्ध्या प्रजापतिरनुमोदितवानित्युक्तमिदानीमनुमोदि-

उ० य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति
 होवाचैतदमृतमभयमेतद्भलेति स ह शाकहृदयः
 प्रवव्राज स हाप्राप्यैव देवानेतद्भयं ददर्श तद्यद्य-
 पीदं शरीरमन्धं भवत्यनन्धः स भवति यदि
 स्याममस्रामो न वैषोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ १ ॥
 न वधेनास्य हन्यते नास्य स्राम्येण स्रामो घृन्ति
 त्वेवैनं विच्छादयन्तीवाप्रियवेत्नेव भवत्यपि

भा० बद्धग्रहणसामर्थ्यस्वमतस्तत्त्वपणीयं वसापराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षाणीत्युक्त्वा तथोषितवते क्षपितदोषाय तस्मै होवाच ॥८॥

य आत्माऽपहतपाप्मादिस्रक्षणे य एषोऽक्षिणीत्या-
 दिना व्याख्यात एष सः । कोऽसौ । यः स्वप्ने महिमानः
 स्यादिभिः पूज्यमानश्चरत्यनेकविधान् स्वप्नभोगाननु-
 भवतीत्यर्थः । एष आत्मेति होवाचेत्यादि समानं । सहैव-
 मुक्त इन्द्रः शान्तहृदयः प्रवव्राज । स हाप्राप्यैव देवान्
 पूर्ववदस्मिन्नप्यात्मनि भयं ददर्श । कथं तदिदं शरीरं
 यद्यप्यन्धं भवति स्वप्नात्मा योऽनन्धः स भवति । यदि

आ० तवाक्यं व्याकरोति । एवमेवेति ॥ इन्द्राभिप्रायविषय एव
 शब्दः ॥ अगुष्यास्यास्मानोत्तुक्तं अत्वा ओतुक्ताममुपगतमिन्द्रं
 प्रत्याह । यस्यादिति ॥ पूर्ववच्छायात्मदर्शनवदित्यर्थः ॥ अस्मि-
 न्नप्यात्मनोति स्वप्नदृशीत्यर्थः ॥ ८ ॥

छायात्मनः शरीरानुविधाबिलवन्न स्वप्नदृशस्तदनुविधायित्वं ।
 तथाच कथं पूर्ववद्दोषदर्शनमित्वाशङ्क्य परिहरति । कथमि-
 त्यादिना । स्राम्येण चक्षुरादिमत्तानवरतसञ्चिगमनविषयत्वे-

उ० रोदितीव नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ स
समित्पाणिः पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच
मघवन्यच्छास्त्रहृदयः प्रावाजीः किमिच्छन्पुनरा-
गम इति स होवाच तद्यद्यपीदं भगवः शरीरमन्धं
भवत्यनन्धः स भवति यदि स्यामसत्रामो नैवै-
षोऽस्य दोषेण दुष्यति ॥ ३ ॥ न वधेनास्य हन्यते
नाऽस्य स्याम्येण स्यामो घ्नन्ति त्वेवैनं विच्छादय-

भा० स्याममिदं शरीरमस्यामस्य स भवति नैवैष स्वप्नात्मा
ऽस्य देहस्य दोषेण दुष्यति नाप्यस्य वधेन स हन्यते
छायात्मवत् । न चाऽस्य स्याम्येण स्यामः स्वप्नात्मा भवति ।
यदध्यायादावागममानेणोपन्यस्तं नास्य जरयैतज्जीर्य-
तीत्यादि । तदिह न्यायेनोपपादयितुमुपन्यस्तं । न तावदयं
छायात्मवद्देहदोषयुक्तः किन्तु घ्नन्ति त्वेवैनमेवशब्द इवार्थे
घ्नन्ति वैनं केचनेति द्रष्टव्यं । न तु घ्नन्त्येवेत्युत्तरेषु सर्व्व-
ध्विवशब्ददर्शनान् । नाऽस्य वधेन हन्यत इति विशेषणात्
घ्नन्तित्वेवेति चेन्नैवं । प्रजापतिं प्रमाणीकुर्व्वतोऽनृतवा-

भा० नेति यावत् । देहदोषेणात्मनो न दोषो भवतीति प्रागेवोक्तं
तत्किमर्थमिह पुनरुच्यतेऽत आह । यदध्यायादाविति । न्यायो
ऽन्यथ्यतिरेकाख्यः एतद्देहाभिमाने हि सत्त्वे देहधर्मैश्च संयु-
ज्यत इव द्रष्टा स्वप्ने त्वेतद्देहाभिमानाभावान्न तेन संख्यत-
इत्याह । तदिहेति ॥ स्वप्नद्रष्टा चेद्देहदोषेण न युज्यते कथं
तर्हि तस्मिन्दोषदर्शनमिच्छाशङ्काह । न तावदिति ॥ किमि-
त्येवकारो यथाश्रुतो न व्याख्यायते तत्राह । नत्विति । इतिशब्दो

उ० लीवाऽप्रियवेत्तेव भवत्यपि रोदित्तीव नाऽहमत्र
भोग्यं पश्यामीत्येवमेवैष मघवन्निति होवाचैत-

भा० दित्वापादनानुपपत्तेः । एतदमृतमित्येतत्प्रजापतिवचनं
कथं मृषा कुर्यादित्स्त्रसं प्रमाणीकुर्वन् । ननु ह्याथापुरुषे
प्रजापतिनोक्तेऽस्य शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यतीति दोष-
मदधात्तथेहापि स्यात् । नैवं । कस्माच्च एषोऽक्षिणि पुरुषो
दृश्यते इति न ह्याथात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते मघ-
वान् । कथमपहतपात्रादिलक्षणे पृष्टे यदि ह्याथात्मा प्रजा-
पतिनोक्त इति मन्यते तदा कथं प्रजापतिं प्रमाणीकृत्य
पुनः श्रवणाय समित्पाणिर्गच्छेत जगाम च । तस्माच्च
ह्याथात्मा प्रजापतिनोक्त इति मन्यते । तथा च व्याख्यातं ।
द्रष्टाक्षिणि दृश्यत इति । तथा विच्छादयन्तीव विद्रावय-
न्तीव तथा च पुत्रादिमरणनिमित्तमप्रियवेत्तेव भवति ।
अपि च स्वयमपि रोदित्तीव । नन्वप्रियं वेत्तेव कथं वेत्ते-

भा० द्रष्टव्यमित्यनेन सम्बध्यते । देहस्य वधेन नायं दृश्यत इति विद्मे-
षवात्सतो वधः स्वप्रदृष्टो निवमतो विवक्षितः ॥ कस्मादेव-
शब्दो न यथाश्रुत एवेति शङ्कते । नास्येति ॥ किमयं प्रजापतिमाप्त-
मनात्तं वा मन्यते । यद्यनात्तं बुध्यते न तर्हि तं प्रत्युपगतदिरिन्द्रस्य
विद्याग्रहणार्थं सम्भवतीति मत्वाऽऽह । नैवमिति ॥ विद्वान्मात्त-
रमाह । प्रजापतिमिति । न सतो हननं स्वप्रदृष्टो विवक्षि-
तमिन्द्रस्येति शेषः ॥ उक्तमेव ह्योदयति । एतदिति । दृष्टान्तेन
शङ्कते । नन्विति । दृष्टान्तं विघटयति । नैवमिति । तद्विघ-
टनप्रकारं प्रश्नपूर्वकं प्रकटयति । कस्मादित्वादिना ॥ एतदेवा-
क्ताङ्गापूर्वकं प्रपद्यति । कथमित्यादिना ॥ अथेन्द्रो दृष्टत

उ० न्त्वेव ते भूयोऽनुवाख्यास्यामि वसाऽपराणि
 द्वात्रिंशत् वर्षाणीति स हाऽपराणि द्वात्रिंशत्
 वर्षाण्युवास तस्मै होवाच ॥ ४ ॥ १० ॥

भा० वेत्युच्यते । न । अमृताभयत्ववचनानुपपत्तेः । आद्यतीवेति
 च श्रुत्यन्तरात् । ननु प्रत्यक्षविरोध इति चेत् । न । ब्रू-
 रात्मत्वप्रत्यक्षवद्भ्रान्तिषम्भवात् । तिष्ठतु तावदप्रियवेत्तेव
 न वेति नाहमत्र भोग्यं पश्यामि । स्वप्नात्मज्ञानेऽपि इष्टं
 फलं नोपलभ्यत इत्यभिप्रायः । एवमेवैष तवाभिप्रायेणेति
 वाक्यशेषः । आत्मनोऽमृताभयगुणवत्त्वस्याभिप्रेतत्वात्
 द्विरुक्तमपि न्यायतो मया यथावन्नावधारयति । तस्मा-
 त्पूर्य्यवदस्याद्यापि प्रतिबन्धकारणमस्तीति मन्वानस्तत्त्व-

भा० इति श्रुत्यर्थे गृहीत्वा ह्यायात्मानमेव गृहीतवानित्युक्तं कथमि-
 दागीमन्वथोच्यते तत्राह । तथेति ॥ यथेदं वाक्यमक्षुपलक्षित-
 द्रष्टृपरं तथा प्रागेव व्याख्यातं न तु स्वप्नद्रष्टरि ह्यायात्मनीव
 स्पष्टा विनाशद्रष्टरित्यर्थः । यथावदुपगम्य स्वप्नद्रष्टारं
 ज्ञप्तीव तथेति यावत् ॥ इवशब्दमाक्षिपति । नन्विति ॥ वेत्तुं
 विकारश्चेदमृतत्वं न स्यान्मृदादिवद्विनाशित्वप्रसङ्गात्समादिव-
 शब्दो युक्त इत्यन्तरमाह । उच्यत इति ॥ अहं वेद्मिती
 विक्रियाश्रयत्वप्रत्यक्षविरोधादिवशब्दो न युक्त इति शङ्कते ।
 नन्विति ॥ अध्यासादपि प्रत्यक्षोपपत्तेर्न विकारित्वं सिद्धतीति
 परिहरति । नेत्यादिना । नाहमित्यादि वाक्यमवतारयति ।
 तिष्ठत्विति । न वेद्यप्रियवेत्तैव भवतीत्यर्थः । इष्टं सर्वलोक-
 कामावाप्तिलक्ष्यं विधेये ब्रह्मभावे नाध्यासिकमप्यप्रियवेत्त-
 त्वादिकमस्ति । तत्पुनर्हृद्देशेऽप्यागतमतस्त्वदभिप्रायेण्यप्रियवेत्तैव
 स्वप्नद्रष्टा ॥ न तु मदभिप्रायेणेति विशिनष्टि । तवेति ॥ तत्र
 हेतुमाह । आत्मन इति । वसापराणीत्यादिवाक्यतात्पर्य्यमाह ।

उ० तद्यत्रैतत् सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्भक्षेति सह शान्तहृदयः प्रवव्राज स हाप्राप्येव देवानेतद्भयं ददर्श नाह खल्वयमेव ११ सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ १ ॥ स समित्पाणिः

भा० पलाय वषापराणि द्वान्निशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यादि-
देश प्रजापतिः । तथोषितवते क्षयितकल्मषाद्याह ॥ १० ॥

पूर्ववदेतन्वेव त इत्याद्युक्त्वा तद्यत्रैतत्सुप्त इत्यादि व्याख्यातं वाक्यं । अक्षिणि यो द्रष्टा स्वप्ने च महीयमान-
स्वरति स एषः सुप्तः समस्तः सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजाना-
त्येष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्भक्षेति स्वाभिप्रेत-
मेव मघवान् । तत्रापि दोषं ददर्श । कथं नाह नैव सुप्त-
स्योऽप्यात्मा खल्वयं सम्प्रति सम्यगिदानीञ्चात्मानं जानाति
नैवं जानाति । कथमयमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि
चेति । यथा जायति स्वप्ने वा । अतो विनाशमेवेति

भा० द्विबलमपीति ॥ तथा प्रजापतिवाक्यानुसारेणेति यावत् ॥ १० ॥

यथापूर्वमेतन्वेव ते इत्याद्युक्त्वा य एव स्वप्ने महीयमान
इत्याद्युक्तं तद्येहाप्येतन्वेवेत्युक्त्वा तद्यत्रैतदित्याह । विशिष्टाधि-
कारिणे प्रजापतिरिति योजना । व्याख्यातस्यैव वाक्यस्यार्थं
सङ्घिष्य दर्शयति । अक्षिणीति ॥ तत्रापि सुप्तदर्शनेऽपीत्यर्थः ॥
तदेव दोषदर्शनं प्रश्नद्वारा स्फोरयति । कथमित्यादिना ॥

उ० पुनरेयाय तं ह प्रजापतिरुवाच मघवन्य-
च्छान्तहृदयः प्राव्राजीः किमिवेह्यपुनरागम
इति स होवाच नाह खल्वयं भगव एव
सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवे-
मानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाह-
मत्र भोग्यं पश्यामीति ॥ २ ॥ एवमेवैष
मघवन्निति होवाच एतन्त्वेव ते भूयोऽनुया-

भा० नाशमेवेति पूर्ववत्तद्द्रष्टव्यं । अपीतोऽतिगतो भवति विनष्ट
इव भवतीत्यभिप्रायः । ज्ञाने हि सति ज्ञातुः सद्भावो
गम्यते नाऽसति ज्ञाने । न च सुषुप्तस्वप्न ज्ञानं दृश्यतेऽतो
विनष्ट इवेत्यभिप्रायः । न तु विनाशमेवात्मनो मन्वते
ऽमृताभयवचनस्य प्रामाण्यमिच्छन् पूर्ववदेवमेवेत्युक्त्वा यो
मयोक्तस्त्रिभिः पर्यायैस्तमेवेतं नो एवान्यत्रैतस्मादात्म-
नोऽन्यं कश्चन किञ्चिद् एतमेव व्याख्यास्यामि । स्वल्पसु
दोषस्वभावत्रिष्टसत्त्वपञ्चाय वसाऽपराश्रयानि पञ्चवर्षा-
णीत्युक्तः स तथा चकार । तस्मै मृदितकषायादिदोषाय
स्नानचयदोषसम्बन्धरहितमात्मनः स्वरूपमपहतपाप्मत्वा-
दिस्रक्षणं मघवते तस्मै होवाच । तान्येकशतं वर्षाणि

आ० स्वात्मानं न जानातीत्युक्तमेवाकाङ्क्षादारेषाभिनयति । कथमिति ।
तत्र वैद्यस्मै दृष्टान्तमाह । यद्येति । स्वपरविवेकाभावे दोषमाह ।
अत इति । ज्ञानीत्वेवेत्तत्रोक्तं सक्षयति । पूर्ववदिति । कुतो
ज्ञानाभावमात्रेण विनष्टत्वमित्याशङ्कितमभिप्रायं स्पष्टयति ।

उ० ख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्दसाऽपराणि पञ्च
वर्षाणीति सहापराणि पञ्च वर्षाण्युवास तान्ये-
कशतं सम्पेदुरेतत्तद्यदादुरेकशतं ह वै
वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तस्मै
होवाच ॥ ३ ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमातं मृत्युना

भा० सभेदुः सग्नानि बभूवुः । यदाऽऽर्लोके श्रिष्टा एकशतं
ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवासेति । तदे-
द्वात्रिंशतमित्यादिना दश्रिंशतमित्याख्यायिकातोऽपसृत्य
श्रुत्योच्यते । एवमु किञ्चित्दिश्रुत्वाऽपि गुह्यतरमि-
च्छेषापि महता यत्नेनैकोत्तरवर्षशतकृतायासेन प्राप्त-
मात्मज्ञानमतो गातःपरं पुद्गलार्थान्तरमस्तीत्यात्मज्ञानं
सौति ॥ ११ ॥

मघवन्मर्त्यं वै मरणधर्मादं शरीरं । यन्नन्यसेऽख्याधा-
रादिष्वक्षयः सन्नसादक्षक्षय आत्मा मयोक्तो विनाश-
मेवापीतो भवतीति । शृणु तत्र कारणं । यदिदं शरीरं

आ० ज्ञाने होति ॥ एवकारो यथाश्रुत एव किं न स्यादित्याशङ्क्याह ।
न त्विति । पूर्ववद्ब्रह्मचर्यादेशाभावे हेतुमाह । स्वल्पस्त्विति ।
आख्यायिकातोऽपसृत्य श्रुतिरस्मभ्यं किमर्थमित्यमुपदिशतीत्या-
शङ्क्याह । एवन्त्विति ॥ ११ ॥

कार्यकारकपरिवेष्टितौ विश्वतैजसावुक्तौ । कारकमात्रवद्ब्रह्म
प्राप्तौ आख्यातः । सव्यतश्शरीरन्तुरीयमुपदेशुं सशरीरतां नि-
न्दति । मघवन्निति । शरीरवदात्मनोऽपि विनाशितमवस्थाविशेषे

उ० तदस्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोऽधिष्ठानमात्रे वै

भा० वै यत्पञ्चसि तदेतन्मर्त्यं विनाग्नि । तच्चात्तं मृत्युना यस्तं
 सन्तमेव । कदाचिदेव घियत इति मर्त्यमित्युक्तेन तथा
 सन्नाशो भवति यथा यस्तमेव सदा व्याप्तमेव मृत्युनेत्युक्ते
 इति वैराग्यार्थं विशेष इत्युच्यते । आत्तं मृत्युनेति । कथं
 नाम देहाभिमानतो विरक्तः सञ्चिवर्त्तत इति । शरीर-
 मित्यत्र सहेन्द्रियमनोभिदुच्यते । तच्छरीरमस्य सम्प्रसा-
 दस्य चिस्त्नानतया गम्यमानस्यामृतस्य मरणादिदेहेन्द्रि-
 यमनोधर्मावर्जितस्येत्येतत् । अमृतस्येत्यनेनैवाशरीरत्वे सिद्धे
 पुनरशरीरस्येति वचनं वाख्यादिवत्सावयवत्वमूर्त्तिमत्त्वे
 मा भूतामित्यात्मनो भोगाधिष्ठानं । आत्मनो वा
 सत ईच्छितुस्तेजोऽबन्नादिक्रमेणोत्पन्नमधिष्ठानं । जीव-
 रूपेण प्रविश्य सदेवाधितिष्ठत्यस्मिन्निति वाधिष्ठानं । यस्ये-
 दमीदृशं नित्यमेव मृत्युयस्तं धर्माधर्मजनितत्वाग्निद्या-
 प्रियवदधिष्ठानं तदधिष्ठितस्तद्दान् सशरीरो भवति ।

आ० दर्शितमित्याशङ्क्याह । यन्मन्यस इति ॥ सशरीरो विशेषविज्ञान-
 गवान् भवत्यशरीरस्य तु विशेषविज्ञानाभावादिनाशब्दो न
 पुनरसौ वस्तुतो विनश्यति स्तेन रूपेणाभिनिव्यद्यत इति सम्प्र-
 सादस्याविनाशित्ववचनादित्यभिप्रेत्य कारखमेव स्पष्टयन्न-
 दाखि व्याचष्टे । यदिदमित्यादिना ॥ ननु मर्त्यमित्येतावतैव
 मृत्युव्याप्तत्वे शरीरस्य सिद्धे किमित्यात्तं मृत्युनेति पुनरुच्यते
 तच्चाह । कदाचिदेवेति ॥ वैराग्यार्थं विशेषवचनमित्युक्तं
 यस्तदेव वैराग्यं किमर्थमित्याशङ्क्याह । कथमिति ॥ निवर्त्तने
 विशेषवचनं फलवदिति शेषः ॥ तदस्येत्यत्र तच्छब्दार्थमाह ।

उ० सशरीरः प्रियाप्रियाभ्यां न वै सशरी-

भा० अशरीरस्वभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरमेव चाह-
मित्यविवेकादात्मभावः सशरीरत्वमत एव सशरीरः
सञ्जातो यस्तः प्रियाप्रियाभ्यां । प्रसिद्धमेतत्तस्य च न वै
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोर्वाङ्मविषयसंयोगवियोग-
योर्निमित्तयोर्वाङ्मविषयसंयोगवियोगौ ममेति मन्यमा-
नस्यापहतिर्विनाश उच्छेदः सन्तिरूपयोर्नास्तीति । तं
पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपविज्ञानेन निवर्त्तता विवे-
कज्ञानमशरीरं सन्तं प्रियाऽप्रिये न स्पृशतः । स्पृशः
प्रत्येकं सम्बध्यत इति । प्रियं न स्पृशत्यप्रियं न स्पृशतीति
वाक्यद्वयं भवति । न स्नेच्छाशुच्यधार्मिकैः सह सम्भाषेतेति
यदत् । धर्माधर्मकार्ये हिताहिते यतोऽशरीरता तु
स्वरूपमिति । तत्र धर्माधर्मयोरसम्भवात्तत्कार्यभावो
दूरत एवेत्यतो न प्रियाप्रिये स्पृशतः । ननु यदि प्रियम-

भा० शरीरमित्यत्रेति । मघवन्नित्यादिवाक्यं सप्तमर्थः । त्रिस्थानतया
जायत्वप्रसुप्तिस्थानत्रयसम्बन्धित्वेनेति यावत् । अन्ततत्वं षडूर्म्मि-
वर्जितत्वमशरीरत्वं साभाविकसावयत्वादिराहित्वं आत्मनोऽधि-
ष्ठानमित्यत्र भोगोत्पेक्षितपूर्व्वं कृतं भोगायतनं शरीरमिति विशेष-
घटार्थमुक्त्वा तस्यैवार्थान्तरमाह । आत्मनो वेति ॥ अधिष्ठानं जन-
यितुस्तस्योपलब्धेरधिकारश्चमिति यावत् । अधिष्ठानशब्दस्यार्था-
न्तरमाह । जीवरूपेणेति ॥ उत्तरवाक्यस्यं सशरीरशब्दं व्याचष्टे ।
यस्येति ॥ ईदृशं मर्त्यत्वादिविशेषणवदित्यर्थः । तद्यथोक्तं शरी-
रमधिष्ठितमनेनेति व्युत्पत्त्या तदधिष्ठितसादृश्यः पुरुष इत्यर्थः ॥
तस्यैव सम्प्रिच्छितमर्थमाह । तद्वानिति ॥ उक्तोऽर्थे विशेषणं

उ० रस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्त्यशरीरं

भा० अशरीरं न सृजतीति यन्मघवतोक्तं सुपुत्रस्त्रो विनाश-
मेवापीतो भवतीति तदेवेहाप्यापन्नं । नैष दोषो धर्मा-
धर्मकार्ययोः शरीरसम्बन्धिनोः प्रियाप्रिययोः प्रतिषेधस्य
विवक्षितत्वात् । अशरीरं न प्रियाप्रिये सृजत इत्यादि-
श्रुतिः । आगमापायिनोर्हि स्वर्गशब्दे दृष्टो यथा शीत-
स्पर्श उष्णस्पर्श इति । न त्वग्नेरुष्णप्रकाशयोः स्वभावभूत-
योरग्निना स्वर्ग इति भवति । तथाग्नेः सवितुर्वाष्णप्रका-
शवत्स्वरूपभूतस्यागन्दस्य प्रियस्यापि नेह प्रतिषेधो विज्ञा-
नमानन्दमानन्दो ब्रह्मेति श्रुतिभ्यः । इहापि भूमैव
सुखमित्युक्तत्वात् । ननु भूयः प्रियस्यैकत्वेऽसंवेद्यत्वात् ।
स्वरूपेणैव वा नित्यसंवेद्यत्वान्निर्विशेषतेति नेन्द्रस्य तदिष्टं ।
नाह खल्वयं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो
एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति । नाहमत्र

भा० पावयति । अशरीर इति । अशरीरस्य कथं अशरीरत्वमित्या-
शङ्काह । अशरीरेति । अविवेकतः अशरीरो भवतीति पूर्वैव
सम्बन्धः । यतः अशरीरोऽतएव प्रियाऽप्रियाभ्यामाप्तो वै पुरुष
इति योजना । वैशब्दार्थमाह । प्रसिद्धमिति । एतच्छब्दार्थ-
मेवोत्तरवाक्यस्याख्यानोः स्फोरयति । अशरीरस्येति । तौ
ममेति मन्यमानस्य सतः स्वस्य तयोः सन्ततिरूपयोरपहति-
र्नास्तीति सम्बन्धः । प्रियाप्रिययोः स्मारस्येन विनाशोऽस्ति क्षि-
प्तत्वादित्याशङ्क्य सन्ततिरूपयोरित्युक्तं । इतिशब्दे वाक्यसमा-
त्यर्थः । अशस्य देहसम्बन्धद्वारा संसारित्वमुक्त्वा तस्यैव विद्या-
वतो देहनिवृत्तिद्वारेण मुक्तिं दर्शयति । तं पुनरिति । मुक्तिं

उ० वाव सक्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

भा० भोग्यं पश्चामीत्युक्तत्वात् । तद्धीन्द्रखेष्टं यद्भूतानि चात्मान
च जानाति । न चाप्रियं किञ्चिदेत्ति । स सर्वांसु लोका-
नाप्नोति सर्वांसु कामान् येन ज्ञानेन । सत्यमेतदिष्ट-
मिन्द्रखेमानि भूतानि मत्तोऽन्यानि लोकाः कामासु सर्वे
मत्तोऽन्येऽहमेषां स्वामीति । न त्वेतदिन्द्रस्य हितं । हित-
स्त्रेन्द्रस्य प्रजापतिना वक्तव्यं । व्योमवदशरीरात्मतया
सर्वभूतलोककामात्मलोपगमेन चा प्राप्तिस्तद्धितमिन्द्राय
वक्तव्यमिति प्रजापतिनाऽभिप्रेतं । न तु राज्ञो राज्या-
प्तिवदन्यत्वेन । तत्रैवं सति कं केन विजानीयादात्मैकत्वे
इमानि भूतान्ययमहमस्मीति । नन्वस्मिन्पत्रे स्तोभिर्वा

आ० पुंति प्रियाप्रिययोर्मितयोरस्यर्शेऽप्येकैकस्य स्पर्शः स्यादित्या-
शङ्काह । स्युश्चिरिति ॥ प्रत्येकसम्बन्धमभिनयति । प्रियमिति ॥
समस्ततया श्रुतस्यानेकस्य प्रत्येकं ज्ञियासम्बन्धे दृष्टान्तमाह ।
नेति ॥ प्रियाप्रिययोर्मुक्तात्मन्यसंस्पर्शं पातनिकापूर्वकं कैमुति-
कन्यायेन दर्शयति । धर्माधर्मेति ॥ तत्रेत्वशरीरास्थं स्वरूप-
मुच्यते ॥ प्रियस्पर्शाभावं श्रुत्वा मोक्षस्यापुमर्थत्वं शङ्कते ।
नन्विति ॥ इहापीति मुक्तो गृह्यते । स्वाभाविकप्रियाप्रियप्रतिषे-
धदोषान्नापुमर्थत्वं मुक्तेरित्युत्तरमाह । नैव दोष इति ॥ प्रतिषेध-
मेवाभिनयति । अशरीरमिति ॥ कादाचित्कयोरेव प्रियाप्रिययो-
रेव निषेध इत्यत्र नियामकमाह । आगमापायिनोरिति ॥
कादाचित्कत्वे स्पर्शशब्दवद्वात्मान्येतच्छब्देऽस्तीत्याह । न त्विति ॥
आत्मनि तर्हि कादाचित्कमेव प्रियमिति तन्मात्रप्रतिषेधात्तद-
वस्थमपुमर्थत्वमित्याशङ्काह । सवितुरिति ॥ भूमविद्यालोच-
नायामपि सुखमात्रस्यात्मनि न प्रतिषेधोऽस्तीत्याह । इहापीति ॥
तथापि विषयविषयीभावेन भेदाभावात्तदवस्थमपुमर्थत्व-

भा० यानिर्वा स यदि पितृलोककामः स एकधा भवतीत्याद्यै-
 श्वर्यश्रुतयोऽनुपपन्नाः । न सर्वात्मनः सर्वफलसम्बन्धो-
 पपत्तेरविरोधात् । मृद इव सर्व्वषट्करककुण्डाद्यातिः ।
 ननु सर्वात्मने दुःखसम्बन्धोऽपि स्यादिति चेन्न । दुःखस्या-
 यात्मत्वोपगमादविरोधः । आत्मन्यविद्याकल्पनानिमि-
 त्तानि दुःखानि रज्ज्वामिव सर्पादिकल्पनानिमित्तानि ।
 सा चाविद्या शरीरात्मैकत्वस्वरूपदर्शनेन दुःखनिमित्तो-
 च्छिन्नेति दुःखसम्बन्धाशङ्का न सम्भवति । शुद्धसत्त्व-
 शङ्कल्पनिमित्तानाम् कामानामीश्वरदेहसम्बन्धः सर्व्व-
 भूतेषु मानसानां पर एव सर्व्वसत्त्वोपाधिद्वारेण भोक्तेति
 सर्व्वविद्यास्तसंयवहाराणां पर एवात्मास्यदं नाभ्योस्तीति

भा० मिति शङ्कते । नत्विति । भेदे न पुमर्घत्वयोगी केवलव्यति-
 र्देषभावात्सुखसाक्षात्कारस्तु पुमर्घार्थः । स चाभेदेपि भिद्यते
 इत्याशङ्क्याह । स्वरूपेणेति । आत्मनि विशेषज्ञानराहित्य-
 मित्यस्य जेष्टमित्यत्र हेतुमाह । नाहेति । किन्तर्हि इन्द्रस्येष्ट-
 मित्याशङ्क्याह । तज्जीति । येन ज्ञानेनाप्नोति तद्विष्टमिन्द्रस्येति
 पूर्व्वेण सम्बन्धः । किन्तर्हि विशेषविज्ञानमित्येष्टमित्युच्यते
 किंवा हितमिति विवक्ष्यते तत्राद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ।
 द्वितीयादौ दूषयति । न त्विति । द्वितीयादौ भवं भवतीत्यादिश्रुतेरि-
 त्यर्थः । तथापीष्टमेवेन्द्रास्य प्रजापतिनोपदेष्टव्यमित्याशङ्क्याह ।
 हितचेति । किन्तर्हि तस्य हितमिति चेत्तदाह । श्यामवदिति ।
 वक्तव्यमिति सम्बन्धः । हितमेव न त्वनित्यमिति क्लिप्ते प्रणितमाह ।
 तच्चेति । सर्व्वेषां भूतानां लोकानां कामानासात्मा सच्चिदानन्दमात्रं
 तद्रूपत्वं चेन्मुक्तस्येष्टते कथं तर्हि तस्यैश्वर्य्यश्रुतयो निर्व्वहन्तीति
 चोदयति । नत्विति । सगुणविद्यावतां यदैश्वर्य्यं तन्निर्मुखविद्या-
 शक्त्यै सङ्गीर्त्तते । अङ्गीभूतस्य मुक्तस्य सगुणविद्याया अपि

भा० वेदान्तसिद्धान्तः । अ एषोऽचिषि पुरुषो दृश्यत इति
 आद्यापुरुष एव प्रजापतिनोक्तः स्वप्नसुषुप्तयोश्चान्य एव ।
 न परोऽपहतपाभत्वादिसचणो विरोधादिति केचि-
 क्त्वन्वन्ते । आद्याद्यात्मनाहोपदेशे प्रयोजनमाचक्षते ।
 आदावेवोच्यमाने किञ्च दुर्विज्ञेयत्वात्परस्वात्मनोऽत्यन्त-
 वाङ्मविषयासक्तचेतसोऽत्यन्तसूक्ष्मसुभवण्ये व्यामोहो मा-
 भूदिति । अथा किञ्च द्वितीयायां सूक्ष्मं चन्द्रं द्विद्वर्ग-
 चिषुर्वृत्तं कश्चित्प्रत्यक्षमादौ दर्शयति । पश्चामुमेष चन्द्र
 इति । ततोऽप्यस्य निरिमूर्द्धानं चन्द्रसमीपस्थमेव चन्द्र
 इति । ततोऽसौ चन्द्रं पश्यति । एवमेतच्च एषोऽचिषीत्या-
 युक्तं प्रजापतिना चिभिः पर्यायेर्न पर इति । अतुर्थे तु
 पर्याये देहान्मर्त्यात्ममुत्यायाऽपररीरतामापन्नो ज्योतिः-

आ० अत्रम्भूतत्वात्फलस्य तत्रोपचरितुं युक्तत्वादिति परिहरति ।
 वेत्तादिना ॥ सर्व्वात्मने निन्दस्यि प्राप्नोतीति शङ्कते । नन्विति ॥
 दुःखस्य दुःखत्वाभाववत्तस्यात्मा विद्वानपि दुःखी भविष्यतीति
 समाधत्ते । अ दुःखस्येति ॥ तर्हि दुःखिनामात्मा मुक्त इति दुःखी
 स्यात्तत्राह । आत्ममीति ॥ न तावदात्मनः स्वभावेन दुःखित्वं
 किन्वाविद्यकं । सा च मुक्तस्य दग्धत्वादप्रसक्तिरित्यर्थः । तर्हि
 विद्यया दग्धायामविद्यायां तदध्यादोपितमैश्वर्यमपि ईश्वरस्य
 सगुणविद्याफलभूतं तद्गुणमेवेति कथं सुखार्थमिह बहुपदेश-
 सिद्धिरित्याशङ्क्याह । युजेति ॥ युजं सत्त्वं रजस्तमोभ्यामस्पृष्टं
 तस्मान्मायैकदेशाज्जाताः सङ्ख्या निमित्तानि येषां कामानामै-
 श्वर्यभेदानां ते तथोक्तास्तेषां सर्वेषु भूतेषु विषयेषु मनोमात्रे-
 नेश्वराभिधानरूपेण सिद्धानामीश्वराख्येण स्वभावेनाभिसम्बन्धो
 मायावस्थायां सिद्धतीत्यर्थः । ननु जीवानामेवाविद्यातत्का-
 र्यसम्बन्धो नेश्वरस्येति चेत्तेत्याह । पर एवेति ॥ अनुर्वपि

भा० स्वरूपं । अस्मिन्नुत्तमपुरुषे स्थादिभिर्जबन् क्रीडवम-
 माणो भवति स उत्तमपुरुषः पर उक्त इति चाहुः ।
 सत्यं रमणीया तावदियं व्याख्या श्रोतुं । न त्वर्थोऽस्य गन्ध-
 सैवं सम्भवति । कथमक्षिणि पुरुषो दृश्यत इत्युपन्यस्त
 त्रिव्याभ्यां ह्यायात्मनि गृहीते तयोस्तद्विपरोतग्रहणं मत्वा
 तदपनयायोदन्नरावोपन्यासः । किं पश्यथ इति च प्रश्नः ।
 साध्वलङ्कारोपदेशश्चानर्थकः स्यात् । यदि ह्यायात्मैव प्रजा-
 पतिनाऽक्षिणि दृश्यत इत्युपदिष्टः । किञ्च यदि वा तेन स्वध-
 मुपदिष्टग्रहणस्याप्यपनयनकारणं वक्तव्यं स्यात् । स्वप्नसुषु-
 प्नात्मग्रहणयोरपि तदपनयनकारणं च स्वयं ब्रूयात् । न
 चोक्तं तेन मन्यामहे । नाक्षिणि ह्यायात्मा प्रजापतिनोप-
 दिष्टः । किञ्चान्यदक्षिणि द्रष्टा चेद्दृश्यत इति उपदिष्टः

आ० पर्थ्यायेषु त्वमर्थानुवादेन तस्य तदर्थत्वं विधेयमिति स्वाभि-
 प्राथेय प्रजापतिवाक्यं व्याख्यातं ॥ सम्प्रति स्वयूष्यमतमुत्थाप-
 यति । य एष इति ॥ प्रथमपर्थ्यायस्य ह्यायात्मवद्वितीयपर्थ्याय-
 योरपि 'विज्ञानात्मविषयत्वमित्याह । स्वप्नेति ॥ अन्य एव पर-
 म्मादुक्त इति सम्बन्धः ॥ चतुर्थपर्थ्यायवत्पर्थ्यायत्रयेऽपि परमा-
 त्मैव कस्मान्नोच्यते । तत्राह । न पर इति ॥ अपहृतपाप्मात्वादेरव-
 स्यावत्त्वस्य च मिथो विरोधो हेत्वर्थः । नन्वन्तिमे पर्थ्याये पर-
 स्योपदेशो युज्यते । तज्ज्ञानस्य मुक्तिफलत्वात्किमिति पूर्वेषु पर्थ्या-
 येषु ह्यायादयो निर्दिश्यन्ते तत्फलाभावादत आह । ह्यायाद्या-
 त्मनाच्चेति ॥ तत्र प्रथमं ह्यायात्मनोपदेशस्य प्रयोजनमाह ।
 आदावेवेति ॥ परस्यातिसूक्ष्मत्वेन दुर्बिज्ञेयत्वात्तस्मिन्नेवादावु-
 च्यमाने सति तस्यापि सूक्ष्मस्य श्रवणेऽपि श्रोतुरनात्मनिष्ठस्य
 किञ्च व्यामोहः स्यात्स माभूदिति एषक्कायात्मोपदेशः ह्यत इति
 सम्बन्धः ॥ स्वप्नसुषुप्तयोर्विज्ञानात्मोपदेशस्य प्रयोजनं दर्शयन्मुक्त-

भा० स्यात्त इदं युक्तं । एतन्वेव त इत्युक्त्वा स्वप्नेऽपि द्रष्टुरेवो-
पदेशः । स्वप्ने न द्रष्टोपदिष्ट इति चेन्नापि रोदितोवा-
प्रियवेत्तेवेत्युपदेशात् । न च द्रष्टुरन्यः कश्चित्स्वप्ने महि-
मानश्चरति । अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिरिति न्यायतः
श्रुत्यन्तरे सिद्धत्वात् । यद्यपि स्वप्ने सधीर्भवति तथापि न
धीः स्वप्नभागोपसृम्भिं प्रति करणत्वं भजते । किन्तर्हि
पटच्चित्रवज्जाग्रदासनाश्रया दृश्यैव धीर्भवतीति । न द्रष्टुः
स्वयं ज्योतिष्टृवाधः स्यात् । किञ्चान्यत् । जायत्स्वप्नयो-
भूतानि चात्मानं च जानातीमानि भूतान्यथमहमस्मीति
प्राप्तौ सत्यां प्रतिषेधो युक्तः स्यान्नाह खल्वयमित्यादि ।
तथा चेतनस्यैवाविद्यानिमित्तयोः सशरीरत्वे सति

षा० मयं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । यथेत्यादिना ॥ इतिशब्दस्तिङ्गा
सम्बध्यते ॥ पर्यायान्तरस्य तात्पर्यमाह । चतुर्थे त्विति ॥ मरु-
धर्मकाहेहात्पथगभूत्वा ज्योतिःस्वरूपमशरीरत्वं प्राप्तौ यद्यपि
चतुर्थे पर्याये कथ्यते तथापि कथमसौ परमात्मा स्यादित्याश-
ङ्काह । यस्मिन्निति ॥ स सम्प्रसादो यो विद्वान् कर्तृत्वेन विव-
क्षितः किमिदं व्याख्यानं शब्दानुसारि किंवाऽर्थानुसारीति
विकल्प्याद्यमङ्गीकरोति । सत्यमिति ॥ द्वितीयं दूषयति । न त्विति ॥
असम्भवमेवाकाङ्क्षाद्वारा स्फुटयति । कथमित्यादिना ॥ यद्याद्ये
पर्याये ह्यायात्मोपदिश्यते तर्हीन्द्रविरोचनयोः सम्यग्दर्शित्वादि-
परीतग्रहापोहार्यं प्रजापतेरायासो यथा स्यात् । तेन नेदं
व्याख्यानमर्थानुसारीत्यर्थः ॥ इतश्च नाद्ये पर्याये ह्यायात्मोपदे-
शोऽस्तीत्याह । किञ्चेति ॥ प्रजापतिनोपदिष्टस्यापि ह्यायात्मनो
ग्रहणं न मृष्यतीत्याशङ्क्य हेत्वन्तरं स्पष्टयति । यदीति ॥
तेन ह्यायात्माग्रहणायकारणवचनेनेति यावत् । तेन तत्र-
जापतिनेत्वेकशब्दो योज्यः ॥ इतश्च प्रथमे पर्याये प्रकृ-

भा० प्रियाप्रियवोरपहतिर्नास्तीत्युक्त्वा तस्मैवात्ररीरञ्च सतो ऽविद्यायां सत्यां चत्ररीरत्वे प्राप्तयोः प्रतिषेधो युक्तोऽत्ररीरं वाव सन्नं न प्रियाप्रिये स्यूयत इति । एकस्यात्मा सप्रबुद्धान्नाथोर्महामस्यवदसङ्गः चञ्चरतीति अत्यन्तरे सिद्धं । असोक्तं सम्यग्वादः त्ररीरात्ममुत्याय चस्मिन् स्थादिभीरममाणो भवति सोऽन्यः सम्प्रसादादधिकरण-निर्दिष्ट उत्तमः पुरुष इति । तदप्यसत् । चतुर्थेऽपि पर्थ्याये हतस्त्वेव त इति वचनात् । यदि ततोऽन्योऽभिप्रेतः स्थात्पूर्ववदेतस्त्वेव त इति न ब्रूवात्पृथा प्रजापतिः । किञ्चान्यन्तेजोवज्रादीनां सष्टुः यतः स्वविकारदेहे शुद्धे प्रवेशं दर्शयित्वा प्रविष्टाय पुनस्तत्त्वमसीत्युपदेशो मृषा

भा० देवोपदेशो न ह्यायामुच्यतेत्याह । किञ्चान्यदिति ॥ एतच्छब्देन सन्निरुद्धावचमिना ह्यायाम्नायमनुकथ्य सप्रै तदुच्य-पदेशः प्रजापतेर्ब्रह्मावादित्वं प्रसज्येव । यथा च प्रथमेऽपि पर्थ्याये तद्वैवोपदिष्ट इत्यर्थः ॥ सप्रवस्थानविशिष्टस्य स्थाना-न्तरे चाध्यात्मानं तत्र तदुच्यतेऽस्तीति श्रद्धात्वे । सप्र इति ॥ अनुभवानुसारेणोत्तरमाह । नेत्यादिना ॥ किञ्च प्रकाश-कारणानामुपरमे यः प्रकाशः स नैसर्गिक इति न्यायेन प्रतीयः स्वयं ज्योतिर्दृष्टद्वारस्थाने सप्रवस्थानामभिलोक्तं ततश्च तत्र तदुच्यतेऽस्तीति सिद्धयतीत्याह । न चेति ॥ सूर्यादी-नामुपरमे चः प्रकाशो दृश्यमानः स नैसर्गिक इत्ययुक्तं । सप्रै ऽप्यन्तःकरणस्य सत्त्वदित्वात्प्रज्ञाह । यद्यपीति ॥ करणत्वा-भावे हेतुं सृष्टति । किन्तर्हीति ॥ नीलपीतादित्रायदासना-भिर्विवर्तमानाः साक्षिणो वेद्यवामायसन्ते । यथाच पटे चित्रवद्विचित्रवासवामयचेतसः साक्षिण्यत्वात् सप्रोपलब्धौ करणं भवतीति तदुच्यते स्वयं ज्योतिर्दृष्टं न्यायसिद्धमित्याह ।

भा० प्रसज्येत । तस्मिंस्त्वं स्यादिभी रन्ता भविष्यतीति युक्त उप-
देशोऽभविष्यद्यदि सम्प्रसादादन्य उत्तमः पुरुषो भवेत् ।
तथा भून्म्यहमेवेत्यादिभ्यात्मैवेदं सर्वमिति गोपसमह-
रिष्यद्यदि भूमा जीवादन्तोऽभविष्यत् । नान्योऽतोऽस्ति
द्रष्टेत्यादिश्रुत्यन्तराच्च । सर्वश्रुतिषु च परस्मिन्नात्मशब्द-
प्रयोगो नाभविष्यत्प्रत्यगात्मा चेत्सर्वजन्तूनां पर आत्मा
न भवेत् । तस्मादेक एवात्मा प्रकरणी सिद्धः । न चात्मनः
संसारित्वं । अविद्याध्यस्तत्वादात्मनि संसारस्य । न हि रज्जु-
शुक्तिकागगनादिषु सर्परजतमस्त्रादीनि मिथ्याज्ञानाध्य-

भा० पठेति । प्राप्तिक्रमं हित्वा अष्टैवोपदिष्टः । स्वप्नावस्थायामि-
त्यत्र हेत्वन्तरमाह । किञ्चेति । तथाच जाग्रदवस्थायामिव
स्वप्नेऽपि अष्टैवोपदिष्ट इति शेषः । इतश्च अष्टुरेवोपदेशः
स्वप्नप्रदशायामित्याह । प्राप्ताविति । न केवलमनुक्तसौषुप्तौ
निषेधो निषेधप्राप्तिसापेक्षत्वादवस्थाद्वये अष्टुरपदेशमाकाङ्क्षति
किन्तु तुरीयगतो निषिद्धोऽपि निषेध्यमाकाङ्क्षन्नवस्थाद्वये
अष्टुरपदेशमाकाङ्क्षतीत्याह । तथा चेति । निषेधस्य प्राप्तिसापे-
क्षत्वात्प्रकृतस्यैव अष्टुरविद्यानिदाने सशरीरत्वे तन्निमित्तयोः
स्थानद्वयगतयोर्न प्रियाप्रिययोरपहतिरस्तीति न ह वै सशरीर-
स्थित्वादिनोक्तसशरीरत्वे प्राप्तयोः प्रियाप्रियबोक्तस्यैवावस्थात्रया-
तीतस्य सत्त्वा विद्यायामशरीरमित्वादिना प्रतिषेधो युक्त इति
योजना । स्वप्ने अष्टुरपदेशे हेत्वन्तरमाह । एकञ्चेति । चतुर्थपर्याय-
स्य सौषुप्तादर्थान्तरविषयत्वमुक्तमनुभाष्य दृश्यति । यद्योक्तमि-
त्वादिना । तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति । यदीति । अधिक-
रथाधेयभावेन भेदः सत्त्वो नास्तीत्यत्र हेत्वन्तरमाह । किञ्चान्य-
दिति । जीवपरवर्धोर्भेदस्य अष्टुप्रपाठकविरोधवत् सप्तमप्रपाठ-
कविरोधोऽपि स्यादित्याह । तथेति । षड्द्वारस्यकस्त्वानुप-
नासामर्पि जीवन्मरभेदो न सम्भवतीत्याह । नान्य इति । इतश्च

भा० ज्ञानि तेषां भवन्तीति । एतेन सन्नरीरस्य प्रियाप्रिययो-
रपहतिर्नास्तीति व्याख्यातं । यच्च स्मितमप्रियवेत्तैवेति ना
प्रियावेत्तैवेति सिद्धं । एवञ्च सति सर्वपर्यायेऽप्येतदमृत-
मभयमेतद्ब्रह्मेति प्रजापतेर्वचनं । यदि वा प्रजापति-
च्छद्वरूपायाः श्रुतेर्वचनं सत्यमेव भवेत् । न च तत्कु-
तर्कबुद्ध्या मृषाकर्तुं युक्तं । ततो गुह्यतरस्य प्रमाणान्तर-
स्यानुपपत्तेः । ननु प्रत्यक्षं दुःखाद्यप्रियवेत्तृत्वमव्यभिचा-
र्यनुभूयत इति चेन्न । जरादिरहितो जीर्णोऽहं आतोऽह-
मायुष्मान् गौरः कृशो मृत इत्यादिप्रत्यक्षानुभववत्त-

भा० जीवपरयोर्भेदा नास्तीत्याह । सर्वश्रुतिव्यति । औतमर्धमुप-
संहरति । तस्मादिति ॥ आत्मैक्ये परस्यैव संसारित्वं सर्वदेहेषु
स्यादिति चेन्नेत्याह ॥ न चेति ॥ आरोपितसंसारित्वं वस्तुतो
नात्मन्यस्तोत्येतद्दृष्टान्तेन स्पष्टयति । न हीति ॥ मिथ्या च तद-
ज्ञानश्चेति मिथ्याज्ञानं । तेनाध्यस्तान्यविद्यमानान्येव विद्यमानव-
त्प्रतीतिमापादितानीति यावत् । न ह वै सन्नरीरस्येत्यादि वदता
वास्तवत्वं प्रियाप्रियसम्बन्धस्य विवक्षितमिति शङ्कामुक्तन्यायाति-
देशेन निरस्यति । एतेनेति ॥ आत्मनि संसारस्य प्रसङ्गिर्नेति
यावत् । यावदध्यासभावित्वं प्रियाप्रिययोरपहत्वभावो न वास्त-
वत्वं शरीरसम्बन्धस्यैव प्रियाप्रियमूलस्य दुर्निरूपत्वादित्यर्थः ॥
स्वप्नद्रष्टा स्वप्नप्रियवेत्तैव भवति न त्वप्रियवेत्तैवेति यत्पूर्वञ्च
स्थितं तत्सिद्धं जाभान्तरमाह । एवञ्चेति ॥ प्रजापतेर्वचनं सत्त्वं
भवेदिति सम्बन्धः । अपौरुषेय्यां श्रुतौ कुतः प्रजापतेर्वचनं
सावकाशमित्याशङ्क्याह । यदि वेति ॥ सुखादयः साम्रयाः गुह्य-
त्वाद्गुपादिवदित्यनुमानात्तदाश्रयः परिशेषादात्मा भविष्यतीति
वैशेषिकादितर्कविरोधादसत्त्वं श्रुतेर्वचनमित्याशङ्क्याह । न चेति ॥
सुखादीनामुपाधिधर्मत्वेन सिद्धसाध्यत्वान्नास्ति औतमवचसो
बाधकमित्यर्थः ॥ प्रत्यक्षमिति शङ्कते । नत्विति ॥ तस्याभासत्वात्

भा० दुपपत्तेः । सर्वमप्येतत्सत्यमिति चेदस्यैवैतदेवं दुरव-
गमं येन देवराजोऽप्युद्वरावादिदर्शिता विनाशयुक्तिरपि
मुमोहैवात्र विनाशमेवापीतो भवतीति । तथा विरोचनो
महाप्राज्ञः प्राजापत्योऽपि देहमात्रात्मदर्शनो बभूव ।
तथेन्द्रस्यात्मविनाशभयसागरे एव वैनाशिकाः न्यमञ्चन् ।
तथा साङ्ख्याः द्रष्टारं देहादिद्यतिरिक्तमवगम्यापि
त्यक्तागमप्रमाणत्वात् मृत्युविषय एवान्यत्वदर्शने तस्युः ।
तथाऽन्ये काणादादिदर्शनाः कषाथरक्तमिव क्षारादिभि-
र्वस्तं नवभिरात्मगुणैर्युक्तामात्मद्रव्यं विमोघयितुं प्रवृत्ताः ।
तथाऽन्ये कर्मिणो वाङ्मविषयापहतचेतसो वेदप्रमाणा
अपि परमार्थसत्यमात्मैकत्वं विनाशमिवेन्द्रवन्मन्यमाना
घटोयन्मवदारोहावरोहप्रकारैरनिशं बभ्रूमन्ति । कि-
मन्ये क्षुद्रजन्तवो विवेकहीनाः स्वभावत एव वह्निर्विष-
यापहतचेतसः । तस्मादिदं त्यक्तसर्ववाङ्मोषणैः अनन्यश-

भा० बाधकत्वमिति परिहरति । नेत्यादिना । दृष्टान्तोऽपि सम्प्रति-
पन्नो न भवतीति शङ्कते । सर्वमिति । जरादेः सत्त्ववचनं त्वदी-
यमेवमस्यैवेत्यङ्गीकरोति । अस्यैवेति । अङ्गीकारे हेतुमाह ।
दुरवगममिति । अधिकादिभ्यः प्रमितिजनको वेद इति न्यायात्ता-
दृशानामनधिकारिणां दुर्ज्ञानमात्मतत्त्वं । अतोऽस्यैव जरादिसत्त्व-
त्ववचनं । न तावता वस्तुत्तरित्त्वर्थः । दुरवगमत्वे जिज्ञासाह ।
येनेति । अत्रेत्यात्मतत्त्वोक्तिः । तस्य दुर्ज्ञानत्वे जिज्ञान्तरमाह ।
तथेति । वैनाशिकभ्रान्तिरप्यात्मनो दुर्ज्ञानत्वं गमयतीत्याह । तथे-
न्द्रस्येति । साङ्ख्यभ्रान्तिरपि दुर्ज्ञानत्वमात्मनो आपयतीत्याह । तथा
साङ्ख्या इति । तार्किकभ्रान्तिरपि तस्य दुर्यहत्वे गमकमाह । तथान्य
इति । बुद्धिसुखदुःखेष्वादेवप्रयत्नधर्माधर्मभावना नवात्मगुणा

उ० अशरीरो वायुरभं विद्युत् स्तनयित्नु रशरीराण्ये-
तानि तद्यथैतान्यमुष्मादाकाशात्समुत्थाय परं

भा० रथैः परमहंसपरिजायकैरत्यामभिभिर्वेदान्तज्ञानपरै-
रेव वेदनीयं पूज्यतमैः । प्राजापत्यज्ञेयं सम्यदायमनुसर-
द्भिदपविबद्धं प्रकरणचतुष्टयेन । तथाऽनुज्ञासन्ध्यापि ते
एव ज्ञान्य इति । तत्राशरीरस्य सम्यसादस्त्राविद्यया
शरीरेणाविशेषतां अशरीरतामेव सम्प्राप्तस्य शरीरात्स-
मुत्थाय स्वेन रूपेण यथाऽभिनिष्पत्तिस्तथा वक्तव्येति
बुद्धान्त उच्यते । अशरीरो वायुरविद्यमानं शिरःपाशा-
दिमच्छरीरमखेत्यशरीरः । किञ्चाभं विद्युत्स्तनयित्नु-
रित्येतानि चाशरीराणि । तत्तत्रैवं सति वर्षादिप्रयोजना-
वसाने यथा । अमुष्मादिति भूमिष्ठा मुतिद्युल्लोकसम्बन्धि-
नमाकाशदेवं व्यपदिशति । एतानि यथोक्तान्याकाशसमान-

आ० मीमांसकभ्रान्तिः ॥ तस्य दुर्यहत्वे गमकमित्याह । तथान्य इति ॥
यदा परीक्षकाद्यामपीदृशी भ्रान्तिरात्मनो दुरवगमत्वं प्रमथति
तदा विचारविधुराणां लौकिकानां भ्रान्तिसत्र प्रमाद्यितव्ये-
त्याह । किमन्य इति ॥ अन्ये च बभ्रुमन्तीति किं वक्तव्यमिति
सम्बन्धः ॥ यदि लौकिकानां परीक्षकाणां चेदमात्मतत्त्वं
दुर्ज्ञातं प्रतिघातते केषां तर्हि इदं सुप्रानमित्याशङ्क्याह ।
तस्मादिति ॥ एषणास्त्रिवात्मतत्त्वेऽपि तेषामौदासीन्यं वारयति ।
अनन्यशरयैरिति ॥ तेषां कुटीचरादिभावं आसेधति ।
परमहंसेति ॥ अर्म्मनिष्ठानामाश्रमानतीत्य नैष्कर्म्यप्राधान्येन
वर्त्तमानत्वं दर्शयति । अत्यामभिभिरिति ॥ अनन्यशरयै-
रित्युक्तं अगच्छि । वेदान्तेति ॥ पूज्यतमैरिति नित्यानुवादस्त्रिवा-
मात्मवेदनोपायं प्राक्कनमुपदिशति । प्राजापत्यज्ञेयि ॥ आन-

उ० ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते ॥२॥
एवमेवैष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं

भा० रूपतामापन्नानि स्वेन वाय्वादिरूपेणागृह्यमाणानि आ-
काशाख्यताङ्गतानि । यथा सम्प्रसादोऽविद्यावस्त्रायां
शरीरात्प्रभासमेवापन्नस्तानि च तथा भूतानि अमुष्माद्यु-
लोकसम्बन्धिन आकाशदेशात्समुत्तिष्ठन्ति वर्षणादिप्रयो-
जनाभिनिर्गच्छन्ते । कथं त्रिशिरापाद्ये सावित्रं परं ज्योतिः
प्रकृतं यैश्चकमुपसम्पद्य सावित्रमभितापं प्राणैर्त्यर्थः ।
आदित्याभितापेन पृथग्भावमापादिताः सन्तः स्वेन स्वेन
रूपेण पुरोवातादिना वायुरूपेण क्षिप्तितभावं हित्वा
ऽधमपि पर्वतहस्तादिरूपेण । विद्युदपि स्वेन ज्योतिर्लता-
दिचपलरूपेण । क्षान्धिलुरपि स्वेन गर्जिताग्निरूपेणेत्येवं
प्रावृडागमे स्वेन स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यन्ते । यथाऽयं

आ० अयं तुरीयस्वेतद्विषयं प्रकरञ्चतुष्टयं । यथोक्ताधिकारिभवेवा-
त्मवेदनमित्यत्र किङ्कान्तरमाह । तथेति । अशरीरमित्यादि-
वाक्यव्याख्यानोपसंहारार्थमितिपदं सशरीरस्य बन्धो मुक्ति-
दशरीरस्त्विति स्थिते किमर्थमशरीरो वायुरित्यादिवाक्यमित्या-
शङ्क्याह । तत्रेत्वादिना । कथं वायोदशरीरत्वं तदाह ।
अविद्यमानमिति । एवं सति वाय्वादीनामशरीरत्वे सतीति
यावन् । आकाशस्य सर्वत्रैकरूपत्वादमुष्मादिति कुतो व्यपदे-
शसिद्धिरित्याशङ्क्याह । अमुष्मादिति । यथोक्तान्मशरीराणि
वाय्वादीनि तेषामाकाशत्वापत्तौ दृष्टान्तमाह । यथेति ।
तथा वाय्वादीनि स्वेन रूपेणागृह्यमाणान्त्वदश्यायामाकाशाख्यतां
अज्ञानीति सम्बन्धः । तानि च वाय्वादीनि तथाभूतान्याकाशात्मत्वं
प्राप्तामीक्षितवत् । वर्षादिफलमित्यप्यर्थं वाय्वादीनामाकाशदेशात्

उ० ज्योतिरूपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स
उत्तमः पूरुषः स तत्र पर्येति जक्षन्त्रीऽनुममाणः

भा० दृष्टान्तो वाय्वादीनामाकाशादिसाम्यगमनवद्विद्यवा
संभारावस्त्रायां सन्नरीरसाम्यमापन्नोऽहममुष्य पुत्रो
जातो जीर्णो मरिष्य इत्येवम्प्रकारं । प्रजापतिनेव मघवान्
यथोक्तेन क्रमेष नासि त्वं देहेन्द्रियादिधर्मा तत्त्वमसीति
प्रतिबोधितः सन् स एष सम्प्रसादो जीवोऽस्माच्छरीरात्
आकाशादिव वाय्वादयः समुत्थाय देहादिवैलक्ष्यमा-
त्मनो रूपमवगम्य देहात्मभावनां हिलेत्येतस्त्वेन रूपेष
सदात्मनैवाभिनिष्पद्यत इति व्याख्यातं पुरस्तात् । स चेन
स्वेन रूपेष सम्प्रसादोऽभिनिष्पद्यते प्राक् प्रतिबोधात्
तद्भ्रान्तिनिमित्तात्सर्पो भवति यथा रज्जुः । पञ्चात्मतप्रका-
शाद्द्रुत्वात्मना स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । अत एवञ्च स उ-

भा० समुत्थानमुक्तमाकाशाकारेण स्फुटयति । कथमित्यादिना । स्वेन
स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति सम्बन्धः । तत्र वायोरभस्य
विद्युत्क्षनयिलोश्च स्वेन रूपेणाभिनिष्पत्तिप्रकारं विदुषोति ।
पुरोवासादीति । क्षितिमतभावं हित्वा वायुरिति शेषः । दृष्टा-
न्तमनूद्य दार्ष्टान्तिकमाह । यथेति । वाय्वादीनामित्यस्मा-
त्पुरस्तात्तथेत्यध्याहर्तव्यं । तत्रादिशब्देनाभविद्युत्क्षनयिलोवो
ऽहमन्ते । आकाशादित्वादिपदमन्नादिकारणसङ्गर्हाद्यं । शरीर-
साम्यमेव निश्चिन्धि । अहमिति । प्रतिबोधने दृष्टान्तमाह ।
प्रजापतिनेति । यथोक्तेन क्रमेष पर्यायचतुष्टयोपदिष्टप्रका-
रेणेति यावत् । मघवान्प्रतिबोधित इति सम्बन्धः । दार्ष्टा-
न्तिके प्रतिबोधनप्रकारं दर्शयति । नास्तीति । शरीरादिदुषः
समुत्थाने दृष्टान्तमाह । आकाशादिवेति । समुत्थानं विभ-

उ० स्त्रीभिर्वी यानैर्वी ज्ञातिभिर्वी नोपजनं स्मर-

भा० उत्तमपूरुषः । उत्तमश्चासौ पूरुषश्चेत्युत्तमपूरुषः स एवोत्तमपूरुषः । अक्षिस्त्रिभुपूरुषौ व्यक्ताव्यक्तस्य सुपुत्रः समस्तः सम्प्रसन्नोऽग्ररीरस्य स्त्रेण रूपेणेति । एवामेव स्त्रेण रूपेणावस्थितः चराचरौ व्याकृताऽव्याकृतावपेक्ष्योत्तमपूरुषद्वयनिर्वचनो ह्ययं गीतासु स सम्प्रसादः स्त्रेण रूपेण तत्र स्वात्मनि स्वस्वतया सर्वात्मभूतः पर्येति कश्चिदिन्द्राद्यात्मना जचद्भुसन् भक्षयन् वा भक्ष्यानुष्ठावधानीप्सितान् कश्चिन्नगोमात्रैः सङ्ख्यादेव समुत्थितैर्ब्राह्मणैर्लौकिकैर्वा क्रीडन् स्त्र्यादिभि रममाणस्य मनसैव नोपजनं स्मरन् स्त्रीपुंसयोरन्योन्योपगमेन जायत इत्युपजनमात्मभावेन वात्मसामीप्येन जायत इत्युपजनमिदं शरीरं तत्र स्मरन् । तत्स्मरणे हि दुःखमेव स्यात् । दुःखा-

भा० जते । देहादीति ॥ पुनरुक्तिं परिहरति । इति व्याख्यातमिति ॥ उत्तरनाकस्थं सशब्दं व्याचष्टे । स येनेति । स उत्तमः पूरुष इति सम्बन्धः ॥ सम्प्रसादस्य स्त्रेण रूपेणाभिनियमितं दृष्टान्तेन स्पष्टयति । प्रागित्यादिना । उक्तदृष्टान्तानुसारेण विद्यादशायां शरीरात्मत्वमापन्नो जीवो विद्यया प्रकाशितब्रह्मसत्त्वः स्त्रेण रूपेणाभिनियमो भवतीति दार्ढ्यान्तिकमाह । एवञ्चेति ॥ पुरुषस्थोत्तमत्वविशेषं पुरुषान्तरव्यवच्छेदार्थमित्यभिप्रेत्य पुरुषभेदं दर्शयति । अक्षीति ॥ इति चत्वारः पुरुषा इति शेषः । तत्र पूर्वेषां त्रयाणां व्यवच्छेद्यं तुरीयस्य सूक्ष्मपुरुषत्वमित्याह । एवामिति ॥ यद्योक्तोत्तमपुरुषे भगवत्सम्पत्तिं सङ्गिरते । क्षरेति ॥ द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरन्नाक्षर एव च । क्षरः सर्वाणि भूतानि जूटन्तोऽक्षर उच्यते । उत्तमः पुरुषस्तन्मः परमात्मैकदाहृतः ।

उ० त्रिदंश शरीरं स यथा प्रयोग्य आचरणे युक्त

भा० त्पकत्वात्तस्य । नन्वनुभूतं चेन्न सरेदसर्वज्ञत्वमुक्तं स्यात् ।
 नैव दोषो येन मिथ्याज्ञानादिना जनितं तच्च मिथ्याज्ञा-
 नादि विद्ययोच्छेदितमतस्तजानुभूतमेवेति न तदस्यरथे
 सर्वज्ञत्वहानिः । न ह्युत्पत्तेन गृह्यतेहीतेन वा चदनुभूतं
 तदुत्पादाद्यपगमेऽपि सन्नर्तव्यं स्यात्तथेहापि संसारिभिर-
 विद्यादोषवद्भिर्ननुभूयते तत्सर्वात्मानमशरीरं न स्पृशति ।
 अविद्यादिनिमित्ताभावात् । ये त्वच्छिन्नदोषैर्मुदितकषा-
 चैर्मानसाः सत्याः कामा अनृतापिधाना अनुभूयन्ते
 विद्याभिव्यञ्जत्वात् त एवमुक्तेन सर्वात्मभूतेन सम्बन्धन्ते
 इत्यात्मज्ञानस्तुतये निर्दिश्यन्तेऽतः साध्ये तद्विभिन्नमिदं ।
 च एते ब्रह्मलोक इति । यत्र कश्चन भवन्तोऽपि ब्रह्मल्लेव
 हिते लोके भवन्तीति सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मल्ले उच्यन्ते । ननु कथ-
 मेकः सन्नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानातीति

भा० वेो जोषत्रयमाविश्य विभक्त्यय ईश्वरः । वस्मात्कारमती-
 तोऽहमकारादपि चोत्तमः । आतोऽकिंल्लोके वेदे च प्रथितः
 सुब्रह्मोत्तम इति हि स भगवानूचिवान् । स तत्रेत्वादि व्याचष्टे ।
 स सम्प्रसाद इति । क्वचिदिति सर्वजोऽपि । क्वचिन्नोमा-
 चैरित्यत्र क्वचिदिति ब्रह्मजोऽपि गृह्यते । नोपजनमिति प्रतीचं
 गृहीत्वा व्याकरोति । स्त्रीपुंसयोरिति । तत्र सारगुणैतीति
 सम्बन्धः । यथोक्तदेहसृष्टौ कानुपपत्तिरित्याश्रयः ।
 तत्कारणे इति । विदुषो मुक्तज्ञानभूतदेहाकारणे दृश्यमाना-
 श्रयते । नमिति । असर्वज्ञत्वदेशं विरक्तरोति । नैव
 दोष इति । अनुभूतार्थसृष्टौ हि सर्वज्ञ इति । न च शरी-

उ० एवमेवायमस्मिञ्छरीरे प्राणो युक्तः ॥ ३ ॥

भा० च भूमा कामाच्च ब्राह्मणैकिकान् पश्यन्मत इति च
 विरुद्धं । यथैको यस्मिन्नेव चणे पश्यति स तस्मिन्नेव चणे न
 पश्यति चेति । नैव दोषः । मृत्युकरे परिहृतत्वाद्द्रष्टुर्दृष्टे-
 रविपरिहोपात्पश्यन्नेव भवति । द्रष्टुरन्यत्वेन कामानाम-
 भावाच्च पश्यति चेति । यद्यपि सुषुप्ते तदुक्तं । मुक्तस्यापि
 सर्वैकत्वात्प्रमाणो द्वितीयाभावः । केन कं पश्येदिति
 शोक्तमेव । अक्षरीरस्वरूपोऽपहतपात्रादिसंज्ञः सन् कथ-
 मेव पुरुषोऽचिच्छि दृश्यत इत्युक्तः प्रजापतिना । तत्र यथा
 ऽसावचिच्छि साक्षाद्दृश्यते तदकत्वमितीदमारभ्यते । तत्र
 को हेतुरचिच्छि दर्शन इत्याह सदृष्टान्तः । यथाप्रयोग्यः
 प्रयोग्यपरो वा सन्नब्धः । प्रयुञ्जत इति प्रयोग्योऽसौ वली-
 वर्द्धो वा । यथा लोके आचरत्यनेनेत्याचरणे रघोऽनो

भा० राद्यनुभूतं तस्माद्विद्याकामकर्ममूलस्याज्ञानमात्रत्वात्तस्य च
 सकार्यस्य ज्ञानोदयमात्रेण नष्टत्वात्त्रागपि शरीरादेरनुभववि-
 परीतवर्तित्वानुपपत्तेरित्यर्थः । शरीरादिपूर्वं सम्प्रज्ञानेना-
 विषयीकृतमपि सद्भ्रान्त्यानुभूतमेवेति विदुषामपि सर्वज्ञमिति
 चेन्नेत्याह । न हीति ॥ मुक्ते पुरुषे शरीरादयो न सम्बन्धन्ते
 चेत्कथं तर्हि तत्र कामाः सम्बन्धेरन्निताश्चक्ष्णाह । वेमिति ॥
 किमिति सर्वैरेते कामा नानुभूयेरन्निताश्चक्ष्णाह । अष्टता-
 मिधाना इति ॥ इतश्च विदुषामेव तदभिधत्तिरित्याह ।
 विद्येति ॥ किमिति निर्मुक्तविद्याप्रकरणे विदुषि सत्त्वकाम-
 सम्बन्धवचनं तथाह । इत्यात्मधावेति ॥ आत्मविद्यास्तु तर्हि
 विदुषि कामसम्बन्धवचनं अनर्हैतान् कामान्पश्यन्निताश्च विशेष-
 अबलमपि युक्तमित्याह । अत इति ॥ इन्द्रियादिषु भवतां

उ० अथ यत्रैतदाकाशमनुविषमं चक्षुः स चाक्षुषः

भा० वा तस्मिन्नाचरणे युक्तसदाकर्षणाय । एवमस्मिञ्चररीरे
 रयस्त्रागीये प्राणः पञ्चवृत्तिः इन्द्रियमनोबुद्धिसंयुक्तः
 प्रज्ञात्मा विज्ञानक्रियाशक्तिदयसंमूर्च्छितात्मा युक्तः स्वक-
 र्णफलोपभोगनिमित्तं नियुक्तः । कस्मिन्त्वहमुत्क्रान्तो
 भविष्यामि कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीती-
 श्वरेण राज्ञा इव सर्व्याधिकारी दर्शनश्रवणचेष्टाव्या-
 पारेऽधिकृतः । तस्मैव तु मात्रैकदेशश्चक्षुरिन्द्रियं रूपोप-
 लब्धिदारभूतं । अथ यत्र दृष्टान्तारोपलक्षितमाकाशं
 देहच्छिद्रमनुविषममनुसक्तमनुगतं तत्र स प्रकृतोऽचररीरे
 आत्मा चक्षुषि भवतीति चाक्षुषश्चक्षुषि भव इति चाक्षु-
 षस्तस्य दर्शनाय रूपोपलब्धये चक्षुः करणं यस्य तत् ।
 देहादिभिः संहतत्वात्परस्य द्रष्टुरर्थं सोऽत्र चक्षुषि दर्श-

आ० कामानां कुतो ब्रह्मलोकभावित्वमित्याशङ्क्याह । यत्रेति ।
 मनसैतान् कामानित्वादिवाक्यं क्लृप्त्यर्थमपि प्रधानवाक्यविद्व-
 त्वात्प्राण्यमिति शङ्कते । नन्विति ॥ वाक्ययोर्मिथो विरोधे दृष्टा-
 न्तमाह । यथेति । यद्वैतज्ञ पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिणोपो
 विद्यतेऽविनाशित्वात् न तु तद्वितीयमस्ति । ततोऽप्यद्विभक्तं यत्प-
 ष्येदिति दृष्टदारण्यकश्रुतिमाश्रित्य विरोधं धुनोते । नैव दोष
 इति । अथ यथोक्तं वाक्यं सुषुप्तमधिष्ठत्य प्रवृत्तं कथं मुक्तवि-
 षये तयोदाहृतमत आह । यद्यपीति । सुषुप्तस्य मोक्षदृष्टान्त-
 त्वात्तद्रूपस्य च दार्ष्टान्तिकेऽनुगमाद्यदुक्तं सुषुप्ते तत्सम्बन्धो
 मुक्ते सिद्ध्यतीत्यर्थः । किञ्च मुक्तमेवाधिष्ठत्य यत्र तस्य सर्व्वमात्मै-
 वाभूदित्यादि तत्रैवोक्तमित्याह । केनेति । फकार्थवादस्या-
 क्षितवाक्यस्य च मिथो विरोधं शङ्कते । अचररीरेति । दृष्टत

उ० पुरुषो दर्शनाय चक्षुरथ यो वेदेदं जिघ्राणीति
स आत्मा गन्धाय घ्राणमथ यो वेदेदमभिव्याह-

भा० नेन लिङ्गेन दृश्यते परोऽशरीरोऽसंहतः ॥ अक्षिषि
दृश्यत इति प्रजापतिनोक्तं सर्व्वेन्द्रियदारोपलक्षणार्थं ।
सर्व्वविषयोपलब्धा हि स एवेति । स्फुटोपलब्धिहेतुत्वा-
त्क्षिणीति विशेषवचनं सर्व्वश्रुतिषु । अहमदर्शमिति
तत्सत्यं सम्भवतीति च श्रुतेः । अद्यापि योऽस्मिन्देहे वेद
कथमिदं सुगन्धि दुर्गन्धि वा जिघ्राणीति अस्य गन्धं विजा-
नीयामिति स आत्मा । तस्य गन्धाय गन्धविज्ञानाय
घ्राणं । अथ यो वेदेदं वचनमभिव्याहराणीति वदित्यामीति
ह आत्माऽभिव्याहरणक्रियासिद्धये करणं वागिन्द्रियं ।
अथ यो वेदेदं दृष्टवानीति स आत्मा अवषाय ओचं ।

आ० इत्यस्य पदस्य चाक्षुषदर्शने कृत्वादशरीरस्य तदधोग्यत्वा-
दशरीरात्मोक्तिर्दृश्यत इति श्रुतिर्विबुद्धेत्यर्थः । आत्मत्वान्त-
त्वादिब्रह्मविषयानेकश्रुतिजिह्वविरोधाद्दृश्यत इत्येकस्याः श्रुते-
र्ज्ञानमात्रविषयवान्तरविरोधोऽस्तीत्यभिप्रेत्यानन्तरं वाक्यमुत्था-
पयति । तत्रेति । चाक्षुषदर्शनाविषयत्वे सति चाक्षुषो दर्शने
नो हेतुरित्यपेक्षायां जिह्वहेतुकं तावद्दर्शनं सम्भवतीति मत्वा
दृष्टान्तमाह श्रुतिः । स दृष्टान्तो यथा भवति तथोच्यत-
इत्याह । तत्रेति । तमेव दृष्टान्तमनूय व्याचष्टे । यथेत्यादिना ।
अभ्याहारराहित्यसिद्धये पक्षान्तरमाह । प्रयोग्येति । एव-
मित्यनेन द्वितीये यथाशब्दः शरीरस्य रथस्थानीयत्वं शरीरं
रथमेव त्विति श्रुत्यन्तरान्मन्तव्यं । तस्मिन्नुक्तशरीरे ईश्वरेण स्वक-
र्म्मणोपभोगमिति प्राप्तं प्राबो रथत्वेन नियुक्त इति सम्बन्धः ।
प्राबप्राबं व्यावर्त्तयति । पक्षवृत्तिरिति । बुद्धिन्तु सारार्थं

उ० राणीति स आत्माऽभिव्याहाराय वागथ ये
वेदेदं ऋणानीति स आत्मा श्रवणाय श्रेत्रं
॥ ४ ॥ अथ यो वेदेदं मन्वानीति स आत्मा

भा० अथ यो वेदेदं मन्वानीति मननव्यापारमिन्द्रियासंप्रयुक्तं
केवलं मन्वानीति वेद स आत्मा । यो वेद स आत्मेत्येवं
सर्वत्र प्रयोगाद्देदनमस्य स्वरूपमित्यवगम्यते । यथा यः
पुरस्तात्प्रकाशयति स आदित्यो यो दक्षिणतो यः
पश्चाद्य उत्तरतो य ऊर्ध्वं प्रकाशयति स आदित्य इत्युक्ते
प्रकाशस्वरूपः स इति गम्यते । दर्शनादिक्रियागिर्वृत्त्यर्थानि
तु चक्षुरादिकरणाणि । इदञ्चास्यात्मनः सामर्थ्यादवग-
म्यते । आत्मनः सत्तामात्र एव ज्ञानकर्तृत्वं न तु व्यापृततया ।

भा० विद्धि मनःप्रयत्नमेव च ॥ इन्द्रियाणि हयान्याऽऽरिति श्रुत्यन्तर-
माश्रित्याह । इन्द्रियेति ॥ आत्मानं रथिनं विद्धीति श्रुतेः प्राशस्त्य
रथित्वमित्थाप्रपञ्च तस्य तदुपाधिर्यत्तदभेदाङ्गीकाराच्चेवमि-
त्थाह । प्रधात्मेति ॥ तस्याध्यात्मसन्तानद्वयविश्लिष्टत्वेन स्फुरितं
स्वरूपं दर्शयति । विश्रानेति । ईश्वरस्य यथोक्तप्रायोपाधि-
द्वारा भोक्तृत्वादिसंसारित्वमित्थत्र श्रुत्यन्तरं प्रमाश्रयति ।
कश्चिन्निति । प्रतिष्ठास्यामीति ईश्वरत्वात् स प्राशस्त्यवशतः दि-
श्रुतिरिति शेषः । तथाच यथा राज्ञा सर्वोपाधिकारित्वेन
सेनाध्यक्षः सन्निविद्यद्वादौ नियुज्यते तथेश्वरेण सर्वचेष्टा-
न्तराधिकृतः सकार्ष्णदर्शनादिव्यापारनिमित्तं नियुक्तो भवती-
त्याह । राज्ञेति । प्राशः स्वविकल्पेन चेतनेन नियुज्यते प्रयो-
ज्यत्वादश्यादिवदित्यनुमानाद्देहसंज्ञतात्प्रायादतिरिक्तोऽसंज्ञतश्चे-
तनः सिद्धतीति समुदायार्थः । चक्षुरादिचेष्टा चेतननिमित्ता
चेष्टात्प्रायादिचेष्टावदिति । अनुमानान्तरं सूचयति । तस्यैवेति ।
प्रपञ्चप्राशविषयस्तच्छब्दः । भाषेत्येतस्य व्याख्यानमेकदेश इति

उ० मनोऽस्य देवं चक्षुः स वा एष एतेन देवेन
चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते ॥५॥ य

भा० यथा सवितुः सत्तामात्र एव प्रकारानकर्तृत्वं न तु व्यापृत-
तयेति तदत् । मनोऽस्यात्मनो देवमप्राकृतमितरेन्द्रियै-
रसाधारणं । चक्षुश्चष्टे पश्यत्यनेनेति चक्षुः । वर्त्तमानकाल-
विषयाणि चेन्द्रियाप्यतोऽद्वैतानि तानि । मनस्तु त्रिकाख-
विषयोपलम्बिकरणं मृदितदोषञ्च सूक्ष्मव्यवहृतादि
सर्वोपलम्बिकरणञ्चेति देवश्चक्षुश्च्यते । स वै मुक्तः स्वरूपा-
पन्नोऽविद्याकृतदेहेन्द्रियमनोवियुक्तः सर्वोत्पन्नभावमापन्नः
सन्नेव योमवदिशुद्धः सर्वेश्वरो मनउपाधिः सन् एतेनै-
वेश्वरेण मनसैतान् कामान् सविद्वप्रकाशवन्नित्यप्रततेन

आ० प्राक्संवादे चक्षुरादीनां प्राक्संपारतन्धप्रतीवेस्तदेकदेशत्वं
तेषामिति प्रकृतं । शरीराद्यतिरिक्तात्मानं सम्भाष्य तस्योपा-
धिषु प्रकृतमाचष्टे । अथेति । अतिरिक्तात्मसम्भावनागन्तर्य-
मथशब्दार्थः । यत्र तत्रेति सप्तमीष्वां संसारदशोच्यते । अनुगतं
चक्षुरिति सम्बन्धः । दर्शनाय चक्षुरित्यस्यार्थं समर्थयते ।
बभूवेति । यस्य परस्य प्रकुरर्थं करणं चक्षुरित्यं स यश्चक्षुषा
किङ्गेन दृश्यते इति सम्बन्धः । परार्थे चक्षुषो हेतुमाह । देहादिभि-
रिति । यत्संहतं तत्तद्विषयज्ञानश्रेयं दृष्टं । यथा श्रयणासनादि ।
तथा तदपि चक्षुर्देहादिभिः संहतत्वाद्यस्य विषयज्ञानश्रेयभूतं
सोऽत्र दर्शनेन किङ्गेन दृश्यते । विमतं सास्त्र्यं धर्मात्वाद्रूपादिव-
दित्यनुमानादित्यर्थः । दृश्यते इत्यस्याविवक्षाार्थमुक्त्वाऽक्षिणीत्वस्य
विवक्षितमर्थमाह । अक्षिणीति । यथाऽक्षिणद्वारा रूपोपलम्ब्या
तथा परस्तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयोपलम्ब्या पर एवेति कृत्वा
युक्तमिदमुपलम्ब्यमिति साधयति । सर्वविषयेति । सर्वेन्द्रियै-
रपचक्षुत्वनविश्रुतं चेत्यर्थं तर्हि सर्वोऽपि श्रुतिषु चक्षुष्ये-

उ० एते ब्रह्मलोके तं वा एतं देवा आत्मानमुपासते
तस्मान्तेषां सर्वे च लोका आत्ताः सर्वे च
कामाः स सर्वाश्च लोकानाप्राप्ति सर्वाश्च

भा० दर्शनेन पश्यन् रमते। कान् कामानिति विज्जिनष्टि। य एते
ब्रह्मणि लोके हिरण्यनिधिवदाह्यविषयासङ्गानृतेनापि-
हिताः सङ्कल्पमात्रलभ्यास्तानित्यर्थः । यस्मादेष इन्द्राय
प्रजापतिनोक्त आत्मा । ततः श्रुत्वा तमात्मानमद्यत्वेऽपि
देवा उपासते । तदुपासनाच्च तेषां सर्वे च लोका आत्ताः
प्राप्ताः सर्वे च कामाः । यदर्थं हीन्द्र एव शतं वर्षाणि
प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास तत्फलं प्राप्तं देवैरित्यभिप्रायः ॥
तद्युक्तं देवानां महाभाग्यत्वान्न त्विदानीं मनुष्याणामत्यल्प-

भा० वास्योपदिश्यते तत्राह । स्फुटेति । चक्षुषः स्फुटोपलब्धै
हेतुत्वे श्रुतिं सम्पादयति । अहमिति । यत्रादर्शमिति चक्षुषः
प्रत्ययस्तद्वत् सत्यं स्फुटोपलब्धादिति द्वयोर्विवदमानयोर्दृष्ट-
मित्यर्थः । य एषोऽस्तिषीत्यत्र सर्वेन्द्रियद्वारा उपलब्ध्या विव-
क्षित इत्युक्तं व्यक्तीकरोति । अथापीति । चक्षुषि स्फुटोपलब्धे-
ऽपीति यावत् । योऽस्मिन्देहे धेनूनापीन्द्रियेण । कं यं चिद्विषयं
वेद स आत्मेति सम्बन्धः ॥ उक्तमेवार्थमाकाङ्क्षाद्वारा स्फोरयति ।
कथमित्यादिना ॥ जिभ्रायीति यो वेदेत्युक्तमेव सङ्गुपति ।
अस्येति ॥ इन्द्रियैर्ब्राह्मादिभिरसंस्पृष्टं तत्तद्द्वारेणानव्यङ्ग-
मिति यावत् । केवलं मनोमात्रजनितमित्येतन्मन्व्यनि सम्पादया-
नीत्यर्थः ॥ यो वेदेत्यत्र प्रत्ययार्थभूतं कर्तृत्वं सापेक्षत्वान्मिथ्या-
प्रकृत्यर्थं रूपन्तु संविन्मात्रमनपेक्षतया सत्यमात्मस्वरूपमि-
त्याह । यो वेदेति । आत्मा संवेदनस्वभावश्चेत्तत्सत्सर्गादेव
विषयसिद्धिसम्भवाच्चक्षुरादिवैयर्थ्यं स्यादित्याशङ्क्याह । दर्शना-
दीति ॥ अन्तःकरणवर्तित्त्वं दर्शनादिक्रिया । सा चात्मनः संवि-

उ० कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य जानातीति ह
प्रजापतिरूवाच प्रजापतिरूवाच ॥ ६ ॥ १२ ॥

भा० जीवितत्वान्मन्दतरप्रज्ञत्वाच्च सम्भवतीति प्राप्ते इदमुच्यते ।
स सर्वांसु लोकानाप्राप्ति सर्वांसु कामानिदानीन्तनो
ऽपि । कोऽसाविन्द्रादिवद्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानातीति
ह सामान्येन किल प्रजापतिरूवाच । अतः सर्वेषामा-
त्मज्ञानं तत्फलप्राप्तिश्च तुल्यैव भवतीत्यर्थः । द्विर्वचनं
समाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

आ० देकरसंस्थासङ्गोदासीनस्य विषयसंसर्गभ्रमहेतुस्तन्निष्पत्त्यर्थानि
चक्षुरादीनि भवन्ति सार्थकानीत्यर्थः ॥ तेषामुक्तरीत्या सार्थ-
कत्वे गमकमाह । इदञ्चेति ॥ करखाणामुक्तं सार्थकत्वं प्रकृतस्य
संविन्मात्रस्यासङ्गत्वादेव खतो विषयसम्बन्धानुपपत्त्या तत्सम्बन्ध-
भ्रान्तिकारखान्तःकरणवृत्तिविशेषापेक्षया निर्द्धारितमित्यर्थः ॥
आत्मनः संविन्मात्रस्वभावत्वे कथं कर्तव्यपदेश इत्याशङ्क्याह ।
आत्मन इति ॥ य एषोऽच्छिद्यीत्यादि वाक्यं प्रपञ्चितं सम्प्रति
स तत्रेत्यादि पक्षवाक्यं प्रपञ्चयितुमिन्द्रियान्तरेभ्यो मनसो वैज-
क्ष्यं दर्शयति । मनोऽस्येति ॥ तस्य चक्षुर्हेऽपि कुतो दैवत्व-
मित्याशङ्क्याह । वर्त्तमानेति ॥ आगन्तुकदोषराहित्यं मृदित-
दोषत्वं सर्वेश्वरो व्यच्यते । यस्मिन्मिथुञ्जे मनसि तन्मनः सर्वेश्वरं
तदुपाधिरस्येति तथोक्तः । ईश्वरेण तदभिव्यञ्जकेनेत्येतदविद्या-
दिप्रतिबन्धकस्याभावान्मनसा निर्व्वं प्रततं दर्शनं निव्याभिव्यक्त-
स्वरूपं चैतन्यं तेन पश्यन्तीति योजना ॥ तं वा एतमि-
त्यादि व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह । यदर्थं
हीति ॥ सर्वांसुत्वेत्यादिवाक्यमाशङ्क्यान्तरत्वेनोत्थाप्य व्याचष्टे । तद्यु-
क्तमित्यादिना ॥ यथोक्तं पक्षं तच्छब्दार्थः । प्रकरणनिर्व्वि-
शेषवत्त्वान्नैकत्वज्ञानविषयं दहरप्रकरणं विद्याप्रकरणे उपा-
स्यक्तुत्वर्थं प्रसङ्गादुक्तं तत्रप्रकरणपरिसमाप्त्यर्थं ॥ १२ ॥

उ० श्यामाच्छ्वलं प्रपद्ये श्वलाच्छ्यामं प्रपद्ये
अश्रु इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो
मुखात्प्रमुच्य धृत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्म-
लोकमभिसम्भवामीत्यभिसम्भवामीति ॥ १ ॥ १३ ॥

भा० श्यामाच्छ्वलं प्रपद्ये इत्यादिमन्त्राच्चायः पावनो अथा-
र्थश्च ध्यानार्थो वा । श्यामो गम्भीरो वर्णः श्याम इव श्यामो
हाईं ब्रह्म । अत्यन्तदुरवगाह्यत्वात्तद्भाईं ब्रह्म ज्ञात्वा ध्यानेन
तस्माच्छ्यामाच्छ्वलमिव श्वलोऽरण्याद्यनेककाममिच्छत्वा-
द्ब्रह्मलोकस्य श्रावणं तं ब्रह्मलोकं श्वलं प्रपद्ये मनसा ।
शरीरपातादोर्द्ध्वं गच्छेयं । यस्मादहं श्वलाद्ब्रह्मलोकास्त्रा-
मरूपव्याकरणाच्छ्यामं प्रपद्ये हाईं ब्रह्मभावं प्रपन्नोऽस्मी-
त्यभिप्रायः । अतस्त्वमेव प्रकृतिस्वरूपमात्मानं श्वलं प्रपद्य
इत्यर्थः । कथं श्वलं ब्रह्मलोकं प्रपद्य इत्युच्यते । अश्रु इव
स्नानि लोमानि विधूय कम्पनेन अमं पांशुादि च
रोमतोऽपनीय यथा निर्मलो भवत्येवं हाईं ब्रह्मज्ञानेन
विधूय पापं धर्माधर्मास्थं चन्द्र इव च मुखाद्द्राड्यस्यस-
स्माद्द्राहोर्मुखात्प्रमुच्य भास्वरो भवति यथैवं धृत्वा प्रहाय

आ० कृताया दहरविद्यायाः श्रेष्ठभूतं अपविधानार्थमारभते ।
श्यामादिति ॥ अत्यन्तं दुरवगाह्यत्वात्ज्ञानहीनानामिति श्रेष्ठः ।
कथं जीवते ब्रह्मलोकप्राप्तिरित्याशङ्क्याह । मनसेति ॥ न तर्हि
मुखात्प्राप्तिरित्याशङ्क्याह । शरीरेति ॥ विपरीतपाठं हेतुत्वे-
नेति व्याचष्टे । यस्मादिति ॥ हेतुः प्रतिश्रवा बोध्यते । अत इति ॥
दृष्टान्तमाकाङ्क्षापूर्वकमवतार्य व्याचष्टे । कश्चिन्त्यादिना ।

उ० आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते
यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा प्रजापतेः सभां

भा० शरीरं सर्वानर्थाग्रयमिदं ध्यानेन कृतात्मा कृतकृत्यः
सकृत्तं नित्यं ब्रह्मलोकमभिसम्भवामीति । दिवचनं मन्त्र-
परिसमाप्त्यर्थं ॥ १३ ॥

आकाशो वै इत्यादि ब्रह्मणो लक्षणनिर्देशार्थं । आधा-
नायाकाशो वै नाम श्रुतिषु प्रसिद्ध आत्मा । आकाश इवा-
शरीरत्वात्सूक्ष्माच्च स आकाशो नाम । नामरूपयोः
स्वात्मस्थयोर्जगदीजभूतयोः सलिलस्येव फेनसंस्थानीययो-
र्निर्व्वहिता निर्व्वीठा व्याकर्त्ता । ते नामरूपे यदन्तरा
यस्य ब्रह्मणोऽन्तरा मध्ये वर्त्तते तयोर्वा नामरूपयोर्-
न्तरा मध्ये यन्नामरूपाभ्यामस्यूष्टं । यदि तद्ब्रह्म नामरू-
पविलक्षणं नामरूपाभ्यामस्यूष्टं तथापि तयोर्निर्व्वीढैवं-
लक्षणं ब्रह्मेत्यर्थः । इदमेव मैत्रेयीब्राह्मणोक्तं चिन्माचा-
नुगमात्सर्व्वं च चित्स्वरूपतैवेति गम्यते एकवाक्यतया

भा० शरीरस्य त्वाव्यत्वे हेतुमाह । सर्व्वानर्थंति ॥ इतिशब्दे ध्या-
नसमाप्त्यर्थः ॥ १३ ॥

दहरोऽस्मिन्नन्तराकाश इति लक्ष्मनिर्देशस्य प्रकृतोपयोगं
दर्शयति । आधानायेति ॥ सर्व्वानि च वेदानि भूतान्याका-
शादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यक्षं यन्ति । आकाशां ह्येवैभ्यो
व्यायानित्याद्याः श्रुतयः । आकाशशब्देनात्मनः श्रुतिषु प्रसिद्धत्वे
हेतुमाह । आकाश इवेति ॥ ते यदन्तरेत्यत्र ते इति पदं
प्रथमादिवचनान्तं गृहीत्वा व्याख्याय द्वितीयादिवचनान्तं षष्ठ-
र्थमादाव आचष्टे । तयोर्व्वेति ॥ यदन्तरेति समस्तं पदं पूर्व्वत्र

उ० वेश्म प्रपद्ये यशोऽहं भवामि ब्राह्मणानां यशो
राज्ञां यशो विशां यशोऽहमनुप्रापत्सि स हाहं

भा० ऽऽत्मा । कथं तदवगन्वत इत्याह स आत्मा । आत्मा हि
नाम सर्वजन्तूनां प्रत्यक्चेतनः स्वसंवेद्यः प्रसिद्धस्तेनैव
स्वरूपेणोक्तीय अशरीरो व्योमवत्सर्वगत आत्मा ब्रह्मेत्य-
वगन्त्वयं । तथात्मा ब्रह्मानृतममरणधर्मा । अत ऊर्द्धं मन्त्रः ।
प्रजापतिस्तुर्भुखस्तस्य सभां वेश्म प्रभुविमतं वेश्म प्रपद्ये
गच्छेयं । किञ्च यशोऽहं यशो नामात्माहं भवामि ब्राह्म-
णानां । ब्राह्मणा एव हि विशेषतस्तमुपासते । अतस्तेषां
यशो भवामि । तथा राज्ञां विशाञ्च । तेऽप्यधिकृता एवेति
तेषामप्यात्मा भवामि । तद्यशोऽहमनुप्रापत्सि प्राप्स्यामि
प्राप्तुमिच्छामि । स हाहं यज्ञसामात्मनां देहेन्द्रियमनोबु-
द्धिलक्षणानां यज्ञसामात्मा । किमर्थमहमेवं प्रपद्ये इत्यु-
च्यते । श्रेतं वर्षतः पक्वदरसमं रोहितं । तथाऽदत्कं दन्त-

भा० व्याख्यातमधुना तु व्यस्तं व्याकृतं तदेव व्याकरणं सञ्ज्ञिपति ।
नामरूपाभ्यामिति ॥ श्यामस्पृष्टत्वेत्कथं तन्निर्वाहकमित्याशङ्क्याह ।
नामरूपाभ्यामस्पृष्टमिति ॥ मायावशादिति शेषः ॥ आत्मत्वेऽपि
कथं करतलामलकवद्ब्रह्मणोऽपरोक्षत्वमत आह । आत्मा हीति ॥
तेन स्वसंवेदनत्वेनेति यावत् । कुतो देहद्वयोपहतस्यात्मनः स्वसं-
वेद्यत्वं तत्राह । अशरीर इति ॥ परिच्छिन्नस्याशरीरत्वमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह । व्योमवदिति ॥ ब्रह्मैव प्रत्यक्षभूतमिति कथमवगत-
मित्याशङ्क्याह । आत्मेति ॥ अनात्मत्वं चेदब्रह्मत्वप्रसङ्गात्प्रवृत्तभूतं
ब्रह्म वक्तव्यमित्यर्थः । उपास्यस्वरूपं दर्शयित्वा तदुपासकस्य प्रार्थ-
नामन्मृत्याप्य व्याकरोति । अत ऊर्द्धमिति ॥ प्रथमतो ब्राह्मण-

उ० यशसां यशः श्वेतमदत्कमदत्कं श्वेतं लिन्दु-
माभिगां लिन्दुमाभिगां ॥ १ ॥ १४ ॥

तद्धैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्म-
नवे मनुः प्रजाभ्य आचार्य्यकुलाद्देदमधीत्य

भा० रहितमप्यदत्कं भवयिद्व तेजोबलवीर्यविज्ञानधर्माणामप-
हन्तृ विनाशयिचित्येतत् । तत्सेविनां स्त्रीव्यञ्जनं यदेव
लक्षणं श्वेतं लिन्दु पिच्छलं तं माभिगां माभिगच्छेयं ।
द्विर्वचनमत्यन्तानर्थहेतुत्वप्रदर्शनार्थं ॥ १४ ॥

तद्धैतदात्मज्ञानं सोपकरणमोमित्येतदक्षरमित्याद्यैः
सहोपासनैस्सदाचकेन गन्धेनाष्टाध्यायलक्षणेन सह ब्रह्मा
हिरण्यगर्भः परमेश्वरो वा तद्द्वारेण प्रजापतये कश्चपायो-
वाच । असावपि मनवे स्वपुत्राय । मनुः प्रजाभ्यः । इत्येवं श्रु-
त्यर्थसम्प्रदायपरम्परयाऽऽगतमुपनिषद्विज्ञानमद्यापि विद्व-
त्स्ववगम्यते । यथेह षष्ठाद्यध्यायत्रये प्रकाशितात्मविद्या
सफलाऽवगम्यते तथा कर्माणां न कश्चनार्थ इति प्राप्ते तदा-
नर्थक्यप्राप्तिपरिजिहीर्षयेदं कर्माणां विद्वद्भिरनुष्ठेयमानस्व

षा० यद्यथे हेतुमाह । ब्राह्मण एवेति ॥ विशेषं निर्दिशति । स्त्रीव्यञ्जन-
मिति ॥ योनिशब्दितं प्रजननेन्द्रियमित्यर्थः । कथं तद्ब्रह्मयिद्व
भवेत्तदाह । तत्सेविनामिति ॥ तदाभिगमनं नाम गर्भवास-
स्तस्यातिशयेनानर्थहेतुत्वं आपयितुं द्विर्वचनमित्यर्थः ॥ १४ ॥

उक्तविज्ञानस्योत्पत्तिकालशब्दां श्रुदस्यगनादिपारम्यध्यागतत्वं
दर्शयति । तद्धैतदिति । सोपकरणमुपकरणैः श्रमादिभिः
सहितमिति यावत् । तद्द्वारेण हिरण्यगर्भद्वारेणेत्यर्थः । विद्या-

उ० यथा विधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य
कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिका-

भा० विभिन्नदृष्टफलवत्त्वेनार्थवत्त्वमुच्यते । आचार्यकुलाद्देवमधीत्य
सहार्थतोऽध्ययनं कृत्वा यथा विधानं यथा श्रुत्युक्तैर्निय-
मैर्युक्तः सन्नित्यर्थः । सर्वस्यापि विधेः स्वत्युक्तस्योपकुर्वा-
णकं प्रति कर्त्तव्यत्वे गुरुशुश्रूषायाः प्राधान्यप्रदर्शनार्थ-
माह । गुरोः कर्म यत्कर्त्तव्यं तत्कृत्वा कर्मशून्यो योऽति-
श्रिष्टः कास्त्रेण कास्त्रेण वेदमधीत्येत्यर्थः । एवं हि
नियमवताधीतो वेदः कर्मज्ञानफलप्राप्तये भवति नान्य-
येत्यभिप्रायः । अभिसमावृत्य धर्मजिज्ञासां समापयित्वा
गुरुकुलाश्रित्य न्यायतो दारानाहृत्य कुटुम्बे स्थित्वा
गार्हस्थ्ये विहिते कर्माणि तिष्ठन्नित्यर्थः । तत्रापि गार्ह-
स्थ्यविहितानां कर्माणां स्वाध्यायस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थमु-
च्यते । शुचौ विविक्ते अमेधादिरहिते देशे यथावदा-
सीनः स्वाध्यायमधीयानो नित्यनैमित्तिकं कर्माधिकञ्च
यथा श्रुतितो ऋगाद्यभाषणं कुर्वन् धार्मिकान् पुत्रान्

भा० प्रकरं समाप्याविद्वदनुष्ठितस्य कर्मणः सायस्वमविद्वत्सन्तो-
षार्थं कथयति । यथेत्यादिना ॥ इहेति प्रकृतोपनिषदुक्तिः ॥
प्राञ्जुखलपवित्रपात्रितादयो नियमाः । भिक्षाशनस्नानाचम-
नादिर्विधिः । किमित्येष नियमोऽध्ययने कथ्यते तत्राह । एवं
हीति ॥ तत्रापीति सप्तम्या यथोक्तोऽधिकारी गृहीतः ॥ एत-
त्सर्वं स्वयं कुर्वन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यत इति सम्बन्धः । एवं
वर्षवन्नित्यस्य व्याख्यानमेवं यथोक्तेन प्रकारेण कुर्वन्निति ।

उ० न्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्या-
हिं सन्त्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं
वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते न च

भा० त्रिय्यांश्च धर्मयुक्तान् विदधद्ब्रह्मिकत्वेन तान्त्रियमयस्मा-
त्मनि स्वहृदये दार्ढ्यं ब्रह्मणि सर्वेन्द्रियाणि सम्प्रतिष्ठाप्योप-
संहृत्य सर्वेन्द्रियग्रहणात्कर्माणि च सन्नस्याहिंसयन् हिंसां
परपीडामकुर्वन् सर्वभूतानि स्थावरजङ्गमानि भूतान्य-
पीडयन्नित्यर्थः ॥ भिन्नानिमित्तमटनादिनापि परपीडा
स्यादित्यत आह । अन्यत्र तीर्थेभ्यः । तीर्थं नाम शास्त्रानुज्ञा-
विषयस्ततोऽन्यचेत्यर्थः । सर्वाश्रमिणां चैतत्समानं । तीर्थे-
भ्योऽन्यत्राहिंसैवेत्यन्ये वर्णयन्ति । कुटुम्बे एवैतत्सर्वं कुर्वन्
स खल्वधिकृतो यावदायुषं यावज्जीवमेवं यद्योक्तेन प्रका-
रेणैवं वर्तयन् ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते देहान्ते । न च
पुनरावर्तते । शरीरग्रहणाय पुनरावृत्तेः प्राप्तायाः प्रति-
षेधात् । अर्चिरादिना मार्गेण कार्यब्रह्मलोकमभिसम्पद्य
यावद्ब्रह्मलोकस्थितिस्तावत्तत्रैव तिष्ठति प्राकृतो नावर्तत

आ० अप्राप्तप्रतिषेधाशङ्कां वारयति । पुनरावृत्तेरिति ॥ चन्द्रलोक-
दिव ब्रह्मलोकोक्तादपि प्राप्ता पुनरावृत्तिस्तस्या न चेत्यादिप्रतिषेधा-
प्राप्तप्रतिषेधप्रसक्तिरित्यर्थः । अपुनरावृत्तिवाक्यस्यान्यत्तरादि
व्याकरोति । अर्चिरादिनेति ॥ प्राप्तिरिति महाप्रलययात्पूर्वका-
लोक्तिस्ततो ब्रह्मलोकोक्तित्यर्थः । वियदादिजगज्जातं जातमश्वा-
गतो यतः । तदस्मि नामरूपादिविरहि ब्रह्म निर्भयं ॥ १ ॥ नम-
स्त्वन्तसन्दोहसरसीबह्वभानवे । गुरवे परपक्षौघध्वान्ध्वंस

उ० पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥ १५ ॥ इति
अष्टमः प्रपाठकः ॥ ६ ॥ छान्दोग्योपनिषत्स-
म्पूर्णा ॥ ॐ तत्सत् ॥

भा० इत्यर्थः । द्विरभ्यास उपनिषद्विद्यापरिसमाप्त्यर्थः ॥ १५ ॥
इति श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य परमहंसपरिव्रा-
जकाचार्यस्य श्रीब्रह्मरभगवतः कृतौ छान्दोग्योपनिषद्भाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यं
समाप्तं ॥ ॐ तत्सत् ॥

षा० पटीयसे ॥ २ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्छुद्धा-
नन्दपूज्यपादशिष्यश्रीभगवदानन्दज्ञानगिरिकृतायां छान्दोग्यभा-
ष्यटीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छान्दोग्योपनिषद्भाष्यटीका
समाप्ता ॥ समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥ ॐ तत्सत् ॥

छान्दोग्योपनिषत्सूचीपत्रं ॥

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

	श्लोक	पृष्ठापर्यन्तं	पृष्ठापर्यन्तं
ॐकारस्य रसतमत्वामिसन्दिग्धानामुक्तिः	१	८	२४
प्राग्दृष्ट्या ॐकारोपासनं.....	२	२५	३८
आदित्यदृष्ट्या प्राग्दृष्ट्या च उद्गीथ- स्वरुपासनं.....	३	३८	४८
स्वरशब्दितमोष्णारोपासनं.....	४	५०	५३
वामादीन् मुख्यप्राग्दृष्ट्या रश्मीन् आ- दित्यश्च उद्गीथदृष्ट्या अभेदोपास- ननिन्दापूर्वकं तयोः पुनर्भेदोपासनं	५।६।७	५४	६८
शिवकदाशब्दजैवतिसंवादः.....	८।९	७०	७६
दुर्भिक्षकाले उषस्तेर्देशान्तरगमनं हस्तिपालोच्छिद्यभोजनादिप्रस्तावपू- र्वकराजदर्शनादिऋत्विक् संवादः	१०	८०	८५
राजोषस्ति संवादपूर्वकमार्त्विग्यप्रस्तावेन देवताज्ञानं.....	११	८६	९०
कुक्षुरैबद्गीथोपासनोपदेशः.....	१२	९०	९४
भक्त्यवयवोपासनं.....	१३	९५	९७

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

साधुदृष्ट्या समस्तसामोपासना.....	१	९८	१०९
लोकदृष्ट्या द्विद्वारः प्रस्तावः उद्गीथः प्रति- द्वारः निधनमिति पञ्चविधसामोपासना	२	१०२	१०५
दृष्टिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना.....	३	१०६	१०६
अग्नेदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना.....	४	१०७	१०७

	अथ	प्रहास्यविधि	प्रहापर्यन्त
ऋतुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	५	१०८	१०८
यशुदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	६	१०९	१०९
प्राजादिदृष्ट्या पञ्चविधसामोपासना	७	११०	१११
वामदृष्ट्या द्विद्वारः प्रस्तावः आदिः उद्गोथः प्रतिहारः उग्रप्रवः निधन- मिति सप्तविधसामोपासना	८	१११	११२
आदित्यदृष्ट्या सप्तविधसामोपासनं	९	११२	११७
आदित्यजयेन सप्तविधसामोपासनं	१०	११७	१२०
घ्रात्रेषु त्रावत्रसामोपासनं	११	१२१	१२२
प्रात्रेषु रथन्तरसामोपासनं	१२	१२६	१२६
मिथुने वामदेव्यसामोपासनं	१३	१२७	१२७
दृष्ट्यादित्ये पञ्चविधसामोपासनं	१४	१२८	१३३
वर्जन्ते वैरुणसामोपासनं	१५	१३३	१३३
ऋतुषु वैराजसामोपासनं	१६	१३६	१३७
दृष्ट्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	१७	१३७	१३७
यशुदृष्ट्या सामोपासनं	१८	१३८	१३८
शोकदृष्ट्या सामोपासनं	१९	१३८	१३९
देवतादृष्ट्या सामोपासनं	२०	१३९	१४०
अग्नीविद्यादिदृष्ट्या सामोपासनं	२१	१४०	१४२
विनर्दिगुणविभिन्नसामोपासनं	२२	१४२	१४५
धर्मकान्तेन षोडशरोपासनं	२३	१४६	१४९
षोडशरप्रसङ्गेन सामहोमेनेत्रोपासनं	२४	१४९	१५०
अष्टातसामहोमेनेत्रोपासनस्य कर्म्मनिवेशः	२५	१५०	१५७

अथ इतीतोऽध्यायः ।

आदित्यादौ मध्वादित्यदृष्टिः	१	१५७	१६२
दक्षिणदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	२	१६२	१६२
पूर्वदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः	३	१६२	१६७
उत्तरदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	४	१६७	१६७
ऊर्ध्वदिक्स्थरश्म्यादौ मधुनाद्यादिदृष्टिः ..	५	१६७	१६९

प्रथमाभूतं यत्रोहितादिरूपं वक्ष्य- जीवनभूतं यस्योपासनं	६	१६६	१६८
द्वितीयाभूतं यत्रोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	७	१६९	१७०
तृतीयाभूतमादित्रोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	८	१७०	१७०
चतुर्थीभूतं मन्तोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	९	१७०	१७१
पञ्चमाभूतं साधोपजीवनभूतं यत्तदुपासनं	१०	१७१	१७१
श्रोत्राद्ये आत्मनि संसृतं सर्वभिक्षुपासनं ..	११	१७६	१७६
मायया ब्रह्मोपासनं	१२	१८१	१८७
हारमाळादिगोत्रोपासनं इति मुख्य- ब्रह्मोपासनं	१३	१८८	२००
सर्वदृष्ट्या ब्रह्मोपासनं मनोमयत्वा- द्यारोपेण शास्त्रिल्यविद्या च	१४	२००	२०९
पुत्रदीर्घायुङ्गला विराट्कोशोपासना	१५	२१०	२१४
आत्मनो दीर्घायुङ्गला आत्मयज्ञोपासना ..	१६	२१४	२१९
आत्मयज्ञोपासना आङ्गिरसेन देव- कीपुत्रायोक्ता अक्षयादिपला	१७	२१९	२२४
मनसादिदृष्ट्या अध्यात्माधिदैविक- ब्रह्मोपासना	१८	२२५	२२८
आदिताल्लदृष्ट्या अध्यात्माधिदैविक- ब्रह्मोपासना	१९	२२८	२३३

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

जानश्रुतेर्होत्राया रैवमिक्ते क्षत्रप्रेरबं	१	२३३	२४०
रैवमाय जानश्रुतेर्धनादिदानं	२	२४०	२४४
ब्रह्मचारिणे अन्नदानरूपा सर्वोपज- न्विपला संवर्गविद्या	३	२४५	२५२
सत्यकामेन ब्रह्मचर्यार्थं गौतमस्य गोचारबं	४	२५२	२५६
वशीवर्दस्य सत्यकामाय ब्रह्मण्य एकपादोक्तिः	५	२५७	२५८
अग्नेः सत्यकामाय ब्रह्मणो द्वितीयपादोक्तिः	६	२६८	२६०
इंसस्य सत्यकामाय तृतीयपादोक्तिः	७	२६०	२६१

	अध्याय	पृष्ठा	अध्याय	पृष्ठा
मन्त्रैः सत्त्वकामाद्य चतुर्घपादोक्तिः	८	२६१		२६२
सत्त्वकामस्य गुणकुक्षे पुनर्गमनं	९	२६३		२६४
उपकोसकस्य आत्मविद्या	१०	२६४		२७०
गार्हपत्याग्निविद्या	११	२७१		२७२
अन्वाहार्यपचनाग्निविद्या	१२	२७३		२७३
आहवनीयाग्निविद्या	१३	२७४		२७४
अग्नीनामुपकोसकप्रतिवचनं	१४	२७५		२९७
अग्निपुरघोपासना	१५	२७७		२८२
यज्ञे अध्यास्य उपासना	१६	२८४		२८७
आहवत्युपासना	१७	२८८		२९३

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

श्लोकश्लोकगुणोपासना इन्द्रियाणां विवादश्च ..	१	२९४		३०२
प्राणस्यान्नवासकस्योपासनं	२	३०५		३१४
पञ्चाग्निविद्यार्थं श्वेतकेतुप्रवाहसंवादः	३	३१५		३२१
कोककूप्याग्निविद्या	४	३२४		३२५
पर्जन्यरूपाग्निविद्या	५	३२५		३२६
पृथिवीरूपाग्निविद्या	६	३२७		३२७
पुरुषरूपाग्निविद्या	७	३२८		३२८
योषिद्रूपाग्निविद्या	८	३२९		३२९
पुनर्घटीयन्त्रवदसौ सम्पद्यते	९	३३०		३३२
आत्मविद्ययोत्तरमार्गः कर्मणा दक्षिणमार्गः ..	१०	३३३		३३२
शौपमन्यवादिभिः पञ्चभिस्त्रिदशकैः सहितैः } कैकेयस्य संवादः क आत्मा किं ब्रह्मेति	११	३३२		३३२
शौपमन्यवकैकेयराजसंवादः ..	१२	३३७		३३८
सत्त्वयज्ञकैकेयराजसंवादः	१३	३३८		३७०
इन्द्रद्युम्नकैकेयराजसंवादः	१४	३७०		३७१
जगत्कैकेयसंवादः	१५	३७१		३७२
बुद्धिकैकेयसंवादः	१६	३७२		३७२
उद्वाककैकेयसंवादः	१७	३७३		३७३

	ख	प्रहा	अवधि	प्रहापर्यन्त
सर्वैः सह कैकेयसंवादः.....	१८	३७३		३७६
आजुत्युपासना तेभ्यः प्राणाय स्वाहेति	१९	३७६		३७७
द्यानाय स्वाहेति	२०	३७७		३७७
अपानाय स्वाहेति	२१	३७७		३७८
समानाय स्वाहेति	२२	३७८		३७८
उदानाय स्वाहेति	२३	३७८		३७९
एवंविदोऽभिहोत्रफलं	२४	३७९		३८१

षष्ठाध्यायः ।

श्वेतकेतुमुपदिशन्त्यादिभिः	१	३८२		३८७
प्रपञ्चस्य कारणात्मना सत्त्वे षष्टिश्च.....	२	३८७		४०२
भूतसूक्ष्मात् प्रपञ्चष्टिक्रमः	३	४०४		४१२
एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं	४	४१२		४१९
अग्नाद्यशितं त्रेधा भवति	५	४१९		४२२
भक्ष्यमाखस्याखीयभागो मग्न्यादिर्भवति ..	६	४२३		४२४
श्रीऽडशकल्पपुरयोपदेशः	७	४२४		४२८
सुषुप्तिज्ञानोपदेशः	८	४२९		४४३
यथायतनं पुनस्तथा सुषुप्तादुत्तिष्ठति.....	९	४४४		४४६
नदीदृष्टान्तेनोपदेशः.....	१०	४४७		४४८
दृष्टयकदृष्टान्तेनोपासना	११	४४८		४५१
वटफलदृष्टान्तेनोपासना	१२	४५१		४५३
कवचदृष्टान्तेनोपासना	१३	४५३		४५६
गन्धारदेशादागतपुबधदृष्टान्तेनोपासना ..	१४	४५६		४६५
ममूर्धुपुबधदृष्टान्तेनोपासना	१५	४६५		४६५
घोरपरशुयहदृष्टान्तेनोपासना.....	१६	४६५		४६८

सप्तमाध्यायः ।

नारदाय सनत्कुमारोपदेशः	१	४७३		४८०
वाक् नाम्नो भूयसीति	२	४८०		४८२
मनो वाचो भूय इति	३	४८२		४८३

	अध	शुद्धाक्षरवि	शुद्धापर्याय
सङ्ख्यो मनसो भूयानिति	४	४८४	४८८
चित्तं सङ्ख्याङ्ग इति	५	४८८	४९०
ध्यानं चित्ताङ्ग इति	६	४९०	४९२
विज्ञानं ध्यानाङ्ग इति	७	४९२	४९४
ब्रह्मं विज्ञानाङ्ग इति	८	४९४	४९४
अहं ब्रह्माङ्ग इति	९	४९६	४९७
अयोऽन्नाङ्ग इति	१०	४९८	४९९
तेजोऽग्नी भूय इति	११	४९९	५००
आकाशस्तेजसो भूयानिति	१२	५०१	५०२
अरबमाकाशाङ्ग इति	१३	५०२	५०३
आशा अरबाङ्गयसीति	१४	५०४	५०४
अब आशाया भूयानिति	१५	५०५	५१०
सत्यज्ञानोपदेशः	१६	५१०	५११
विज्ञानोपदेशः	१७	५११	५१२
मतिज्ञानोपदेशः	१८	५१४	५१४
अज्ञाज्ञानोपदेशः	१९	५१४	५१४
विद्याज्ञानोपदेशः	२०	५१४	५१४
कविज्ञानोपदेशः	२१	५१५	५१५
सुखज्ञानोपदेशः	२२	५१५	५१५
भूमाज्ञानोपदेशः	२३	५१६	५१६
अस्मिन् प्रतिष्ठितलोपदेशः	२४	५१७	५२१
अस्मिन् स एवेत्युपदेशः	२५	५२१	५२४
अस्मिन् स एवेत्युपदेशः	२६	५२४	५२७

अथाष्टमाध्यायः ।

दहरमुखरीके ब्रह्मोपासनं	१	५२८	५४०
दहरब्रह्मोपासनमणं	२	५४१	५४२
असत्त्वापिहितसत्त्वोपासनं नामाक्षरोपा- सनम्	३	५४३	५४९
सेतुरूपालोपासना	४	५५०	५५३

	सूच्य	शुद्धाक्षरलिपि	शुद्धाक्षरलिपि
यज्ञादौ त्रयस्य चर्चादृष्टिः	५	५५४	५६२
हृदयनाडीसूत्रं रश्मिपथोपासना	६	५६३	५७०
इन्द्रविरोचनयोः प्रजापतिसक्ताग्रगमनं ..	७	५७१	५७५
इन्द्रविरोचनयोर्बदधरावे आत्मदर्शनं	८	५७६	५८५
इन्द्रस्य पुनराममर्गं	९	५८६	५९०
इन्द्राय स्वप्नपुरुषोपदेशः	१०	५९१	५९४
सुषुप्तपुरुषोपदेशः	११	५९५	५९७
मत्स्यशरीराद्युपदेशः	१२	५९७	६२१
भ्रान्नाद्युपदेशः	१३	६२२	६२२
कारबलेनाकाशात्सप्तश्लोपदेशः	१४	६२३	६२५
परम्परागतत्रयश्लोपदेशः	१५	६२५	६२८

समाप्ता सूची ।

Bayerische
Staatsbibliothek
München

